

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ПЕТИ

57565

БЪЛГАРСКО
ВЪЗРАЖДАНЕ
XVIII – СРЕДАТА НА XIX В.

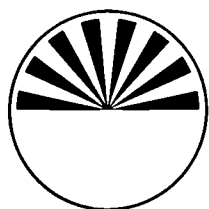
СОФИЯ/1985

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

**ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ**

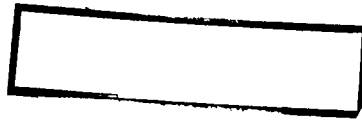
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

**ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

949.72 01

УСБ

ИНДЕКС 941 Б

©

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

с/о Jusautor, Sofia

1985

ОТПЕЧАТАНО В Н Р БЪЛГАРИЯ

**ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА**

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Димитър КОСЕВ /председател/,
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ
/заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/,
Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо
ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин
ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА

Уредник Красимира ТОПАЛЕНКОВА

Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник-оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ V

Николай ТОДОРОВ /отговорен редактор/,
Страшимир ДИМИТРОВ, Николай ЖЕЧЕВ, Виржиния ПАСКАЛЕВА

Редактор Валентина МИНЧЕВА

Редактори на научния апарат и библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ и Кръстина ГЕЧЕВА

Редактор на показалците Веселин ВЪЛЧЕВ

Художествен редактор Данаил ДОНКОВ

Технически редактор Стефан РАНГЕЛОВ

АВТОРИ

Рашел АНГЕЛОВА, Мария ВЕЛЕВА, Николай ГЕНЧЕВ, Страшимир ДИМИТРОВ, Петър ДИНЕКОВ, Стефан ДОЙНОВ, Надежда ДРАГОВА, Николай ЖЕЧЕВ, Зина МАРКОВА, Вера МУТАФЧИЕВА, Виржиния ПАСКАЛЕВА, Румяна РАДКОВА, Николай ТОДОРОВ, Христо ХРИСТОВ

Библиография Кръстина ГЕЧЕВА

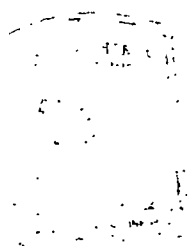
Карти Петър КОЛЕДАРОВ

Показалци Лидия РАДКОВА

Хронологическа таблица Валентина МИНЧЕВА

Фотоилустрации Христо ЙОНКОВ

Художници-оформители на тома Данаил ДОНКОВ и Тодор ВАРДЖИЕВ

Съдържание

Предговор	13
---------------------	----

ДЯЛ I

РАНЕН ЕТАП НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ /XVIII – ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В./	19
---	----

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА КЪМ КАПИТАЛИЗМА	21
--	----

1. Европейският свят, Балканите и Българското възраждане
/проф. Стр. Димитров, проф. В. Паскалева/ 21
2. Разложение на османската феодална система и развитие на селското стопанство /проф. Стр. Димитров/ 32
3. Разрастване на стоковото производство и зараждане на капиталистическите отношения. Градове /акад. Н. Тодоров/ 51
4. Развитие на търговията /проф. В. Паскалева/ 68

ГЛАВА ВТОРА

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В.	84
--	----

1. Антифеодални и освободителни борби
/проф. Стр. Димитров/ 84
2. Просветата през XVIII в. /ст.н.с. Р. Радкова/ 100
3. Българската книжнина през първата половина на XVIII в.
/ст.н.с. Н. Драгова/ 110

ГЛАВА ТРЕТА

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ	127
---	-----

1. Паисий Хилендарски /акад. Хр. Христов/

2. Последователи на Паисий. Софроний Врачански /ст.н.с. Н. Драгова/	149
--	-----

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.	161
--	-----

1. Феодални размирици и кърджалийство /ст.н.с. I ст. В. Мутафчиева/	161
2. Участието на българите в руско-турската война от 1806–1812 г. и в Сръбското въстание /ст.н.с. Ст. Дойнов/	171
3. Българите в Гръцкото въстание и в руско-турската война от 1828–1829 г. /акад. Н. Тодоров, ст.н.с. Н. Жечев/	189
Бележки към дял I	211

ДЯЛ II

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОДЕМ И ОСВОБОДИТЕЛ- НИ БОРБИ ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ	225
--	-----

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ	227
--	-----

1. Османската империя в периода на реформите /проф. Стр. Димитров/	227
2. Аграрните отношения до Кримската война /проф. Стр. Димитров/	240
3. Развитие на капиталистическите отношения в промишлеността /акад. Н. Тодоров/	253
4. Развитие на вътрешната и външната търговия /проф. В. Паскалева/	269

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА ЗА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ	285
--	-----

1. Развитие на новобългарската просвета /ст.н.с. Р. Радкова, проф. Н. Генчев/	285
2. Начален етап на църковно-националното движение /ст.н.с. З. Маркова/	304

ГЛАВА ТРЕТА

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ	331
---	-----

1. Въстания и националноосвободителни движения през 30-те годи- ни на XIX в. /проф. Стр. Димитров, ст.н.с. Н. Жечев/	331
2. Революционното движение в началото на 40-те години на XIX в. /проф. Стр. Димитров, ст.н.с. Н. Жечев/	347

3. Българското освободително движение и другите страни през 40-те години на XIX в. /проф. Стр. Димитров/ 364
4. Въстанието в Северозападна България през 1850 г. /проф. Стр. Димитров, ст.н.с. Н. Жечев/ 374
5. Кримската война и българите /проф. В. Паскалева, акад. Н. Тодоров/ 387

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 405

1. Развитие на българската книжнина /акад. П. Динеков/ . . .405
2. Архитектура /ст.н.с. I ст. Р. Ангелова/ 421
3. Живопис и музика /ст.н.с. Р. Радкова/ 437
4. Традиционна народна култура /ст.н.с. I ст. М. Велева/ . . .459
- Бележки към дял II 472

СПРАВОЧЕН АПАРАТ 487

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /В. Минчева/ 489

ПОКАЗАЛЦИ 495

Показалец на личните имена /Л. Радкова/ 495

Показалец на географските имена /Л. Радкова/ 509

БИБЛИОГРАФИЯ Българско възраждане — XVIII — средата на XIX в.

/К. Гечева/ 521

Предговор

Том пети от „История на България“ обхваща началото и развитието на Българското възраждане от първите десетилетия на XVIII в. до средата на XIX в. Независимо от условността на всяка периодизация тези хронологически рамки са обусловени от историческата действителност, разкрита със своето многообразие в настоящия труд.

Понятието „Възраждане“ се изпълва през вековете с различно съдържание в зависимост от историческото развитие на отделните народи. Обикновено с него се определя епохата, през която се възражда интересът към светската наука и култура, към реалистичните форми в изкуството, към човека и неговия духовен свят. Върху най-хубавото от гръцката и римската култура се извършва големият прогресивен преврат, който сломява духовната диктатура на църквата. Ренесансът е епоха, която по определението на Енгелс „имаше нужда от титани и роди титани, титани по сила на мисълта, по страст и характер, по многостранност и ученост“. Марксистическата историография влага в понятието „Възраждане“ съвкупността от икономически, социални, политически и културни процеси, които обхващат съдържанието на преходната епоха от феодализма към капитализма, от феодалното към буржоазното общество.

Това е епоха на формиране на буржоазните нации, на съзряване и осъществяване на буржоазните революции, на обособяване и създаване на самостоятелни национални държави.

Българското възраждане следва общите закономерности на прехода от феодализъм към капитализъм, но има и свои особености, обусловени от специфичните условия, при които протича — най-вече обстановката на тежко чуждонационално потисничество. Затова неговото съдържание съставлява постепенното съзряване, подготовка и извършване на българската национална революция.

В международен аспект т. V включва събитията след Карловацките мирни договори от 1699 г. и руско-турския договор от 1700 г., които бележат поврат в политическата история на Османската империя и поставят началото на постепенното освобождаване на покорените от османците страни и народи. Изложението е доведено до Кримската война от 1853—1856 г., която ярко показва упадък на Османската империя и превръщането ѝ в зависима от европейските сили държава.

Съобразявайки се с комплексните изследвания, направени у нас през последните няколко десетилетия, авторите на настоящия труд очертават наченките на Българското възраждане през първата половина на XVIII в. В случая се има пред вид не само перио-

дизацията на общата история, а преди всичко икономическите, социалните и културно-политическите промени, които се извършват в българското общество през онова време. Изобило в световната литература най-големи трудности се срещат при установяването на началото на Ренесанса, на настъпващия прелом, в който неведнъж се открояват ясно началната граница, измененията и новите черти на явленията. Затова те остават и в бъдеще обект на изследвания.

Съдържанието на тома е обхванато в два основни дяла — общо осем глави. Основните проблеми, залегнали в дял I, са накратко следните:

Външнополитическото положение на Османската империя, чиято съставна част са българските земи. Когато след Карловацките мирни договори от 1699 г. османските войски отстъпват значителни територии в Средна и Югоизточна Европа, европейската цивилизация започва своя възход, а империята запада все повече. На този преломен момент в европейския общоисторически процес, който има своето отражение върху историческата съдба на българския народ, е отдадено необходимото значение.

Въпреки усилията си управляващата османска върхушка не може вече никога да поднови предишния курс на завоевателни войни. С поражението на османците при Виена, а особено след сключването на Пожаревацкия мирен договор /1718/ възникват предпоставки, които обуславят или подсилват нови тенденции във вътрешното развитие на империята, особено в нейната аграрна структура. Преходните форми на частно феодално земевладение са характерни с всичките си последици и за аграрните отношения в българските земи. Разширяващата се мрежа от чифлици дава възможност за по-широка стокова реализация на селскостопанска продукция, предназначена за европейския пазар.

Изяснени са настъпилите количествени и качествени изменения във външната и вътрешната търговия, в занаятчийското производство в българските земи, обусловени както от търговското проникване на развитите в капиталистическо отношение европейски държави, така и от самостоятелния механизъм на по-интензивно вътрешноикономическо развитие, ръководен от самите българи, които започват да вземат все по-дейно участие в стоковото производство и в търговския оборот. Пораждат се нови докато капиталистически елементи и форми — показатели за бавно възникващия нов обществено-икономически строй в недра на съществуващия феодален порядък.

В първия дял са разкрити и последиците от това раздвижване на българския народ в трите основни географски области /Мизия, Тракия и Македония/, вътрешните и външните миграции, установяването на връзки с външния свят, ролята на балканските и средногорските селища в стопанския и духовния живот на българите. Показано е засилващото се сцепление в стопанския живот на нашия народ.

В този преломен век от не по-малко значение са духовните постижения на един народ. Противоречията на преходното XVIII столетие се открояват и в духовния живот на българите, като намират израз в тяхната книжнина, изкуство и пр. В дял I са обрисувани преходът, обновлението, намерили израз в различни сфери на духовния живот, макар и лишен все още от условия за тяхното цялостно осъществяване.

Паисий Хилендарски изразява промените, които се извършват в този ранен период на възраждане на народните сили, и възвестява пред своя народ първата национална програма, извисявайки се на прага на българското ново време. Подготвителният преходен период на Българското възраждане продължава почти толкова, колкото продължават неговият подъем, неговата зрелост и завършек през XIX в.

Дял II на тома обхваща именно същността на националния подъем в нашите земи

през втората четвърт на миналото столетие. Зараждащото се българско буржоазно общество се бори за национално обособяване на нова материална основа, развиваща се по пътя на капитализма. В отделните параграфи на този дял се разглеждат основните задачи, които стоят пред българското национално движение: очертаване на етническата и териториалната цялост на българите, изграждане на светска просвета, изграждане на българска национална църква, извоюване на културна и политическа еманципация на българския народ. Възникнали най-напред в югозападните български земи, идеите на българската национална революция се превръщат през втората четвърт на XIX в. в широко общонационално движение за културно-религиозна автономия, за светска национално-буржоазна просвета, за политическо освобождение.

Материална основа на по-високия етап на българското национално движение е подемот на производителните сили на българското общество през втората четвърт на XIX в. Въпреки пречките, присъщи на османската феодална система, започва преходът от занаятчийско-манифактурната към фабричната промишленост; търговията въвлеча в сферата на капиталистическия пазар българското общество и задълбочава общественото разделение на труда; разрушават се постепенно феодалните остатъци в селото и то се приобщава към системата на формиращите се капиталистически отношения. Подемот на производителните сили изменя структурата на българското общество и укрепва позициите на буржоазната класа като хегемон в националното движение. Тя овладява политическото, религиозното, културното и идеологическото ръководство на нацията. Важна роля през тази епоха играят българските общини, които се превръщат в главно средство за самоуправление на българите, в органи за ръководство на обществения и културно-религиозния живот на българския народ.

В тома са показани постиженията на националното просветно движение, чрез което лишеният от своя държава и правителствена подкрепа български народ поставя демократичните основи на националната просвета. През този период българският народ създава широка мрежа от светски училища — огнища на обществено възпитание и национално осъзнаване на подрастващите поколения. Чрез тях се поставят основите на действителната културна автономия спрямо официалната османска власт и гръцката Патриаршия. Разкрит е и началният етап на борбата за църковно-национална самостоятелност с цел да се подчини църковната организация на интересите на българското национално движение. Като легална изява на националното движение борбата за национална просвета и за църковна самостоятелност се превръща в помощен фактор за по-нататъшното самосъзнаване, сплотяване и консолидиране на българската нация.

Най-съществена проява и стимул на националния подем на българите са борбите за политическо освобождение. В тома е показано възходящото развитие на българското националноосвободително движение и на процеса на обогатяване и осмисляне на политическия опит на нашия народ. Това става в епоха на задълбочаване на противоречията между европейските сили на Балканите и изострянето на т.нар. Източен въпрос. Върху освободителните планове на българите, както и на останалите балкански народи силно въздействие оказва отношението на европейските сили към съдбата на балканските народи и към Османската империя. През XVIII в. рухват надеждите да се постигне освобождение с помощта на европейски коалиции и особено с помощта на Австрия. Като най-последователен противник на Османската империя се издига Русия, към която отправят поглед българите и другите християнски народи на Балканите.

Общият стремеж към освобождаване от османските потисници става основа за широки съвместни действия на поробените и зависимите балкански народи. Успоредно с разрастването на българското национално движение се избистрят и обособяват политическите програми на българското освободително движение. Опитът от участието на българите в сръбското въстание и в етеристкото движение, в руско-турските войни и във въстаническите движения обогатява идейния и тактическия арсенал на българското освободително движение, способствува за неговото обособяване и укрепване, за възникването на негови самостоятелни виждания относно организацията на борбата за освобождение и за социално-политическата уредба на бъдещата свободна българска държава. През разглеждания исторически период това движение постепенно се насочва към създаване на общонационални програми и към образуване на общонационални организации и центрове, които застават през следващия етап начело на освободителната борба на българския народ. Към края на разглеждания период на основата на социалната диференциация се очертават основните идейни течения в освободителното движение, които получават своето окончателно оформяне през 60–70-те години на XIX в.

Българската историография винаги е отделяла значително внимание на историята на Възраждането. Още възрожденската ни историопис обнародва документи за делото на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански и на други дейци и изследва някои изяви на просветните, църковните и политическите борби на българския народ.

Особено голяма е заслугата на основоположника на българската историческа наука М. Дринов, който осъзна голямата значимост на Паисиевата история и постави въпроса за началната граница на българския възрожденски процес. Независимо от известни слабости в неговите схващания /той смята XVIII в. за период на пълна безпросветност и упадък в историята на българите/ те оказаха голямо влияние върху следосвобожденската буржоазна историография у нас. От своя страна тя остави публикации на документи и огромен брой изследвания за историята на разглеждания в том V период. Трудовете на Ив. Шишманов, Ст. Романски, Б. Пенев, П. Ников, М. Арnaudов, Ив. Снегаров и др. изясниха редица моменти от историята ни през тази епоха и очертаха мястото ѝ във вековното развитие на нашия народ.

Марксистката историография още със своето възникване се насочи и към проблемите на Възраждането. Нейният основоположник Димитър Благоев даде първия цялостен марксистки очерк върху българската история през този период и изясни основното ѝ съдържание. По-цялостна разработка получиха проблемите на тази епоха в изследванията и общите курсове на Г. Бакалов, Т. Павлов, М. Димитров, Ж. Натан, Д. Косев, Хр. Гандев и др. Постиганията на марксистката историография в първите години след победата на социалистическата революция бяха обобщени в двутомната „История на България“. Почти едновременно с нея се появи и колективният труд на съветските историци „История Болгарии“, в който проблемите на Българското възраждане получиха осветление от позициите на историческия материализъм.

Тези обобщаващи трудове създадоха основа за издигане на изследователската работа на по-високо равнище в следващите години. През 60–70-те години бяха извършени важни проучвания върху проблемите на социално-икономическото развитие на българския народ през XVIII и първата половина на XIX в., върху проблемите на прехода от феодализма към капитализма в българското общество. Обнародвани бяха редица трудове върху развитието на градовете и занаятчийската промишленост, върху историята на търговските връзки и отношения, върху разложението на османската феодална систе-

ма и измененията в аграрните отношения в България.

Появиха се редица нови изследвания по история на освободителните борби на българския народ, върху хайдутството, участието на български дейци в руско-турските войни и освободителните борби на другите балкански народи, върху идеологията и дейността на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, върху въстанията и освободителните движения на българите през 20—50-те години на XIX в., политиката на Великите сили на Балканите и т.н.

Много автори успешно разработиха проблемите на културно-националното развитие на българския народ. Обнародвани бяха статии и монографии върху културния и политическия живот на българите както в страната, така и в емиграция, върху състоянието на просветното дело, зараждането и развитието на новобългарската просвета, първите стъпки на борбата за църковна самостоятелност, развитието на новобългарската култура, постиженията на българската архитектура, приложни изкуства, живопис, развитието на новобългарската литература и връзките ѝ с литературите и културите на другите славянски, балкански и западноевропейски народи. Ценни приноси в разработката на проблемите на тази епоха даде съветската българистика, както и българистите от другите страни.

Постиганията на историографията през последните двадесет и пет години /конкретните изследвания са отразени в научния апарат и притомната библиография/ позволиха написването на настоящия том, в който е направен опит да се очертае цялостно картината на началния етап на възрожденските процеси в българското общество и тяхното развитие до средата на XIX в., да се отрази взаимодействието на вътрешните и външните фактори в историческото развитие на българския народ, като се изтъкнат специфичните, качествено новите страни и моменти в това развитие, които го отличават от предходния период и го правят начало на новата, възрожденската епоха в нашата история.

Библиографията, научният апарат и показалците към настоящия том са редактирани от В. Вълчев и Кр. Гечева, която е съставителка и на притомната библиография. Картите са съставени от П. Коледаров, а подборът на илюстрациите е извършен от Хр. Йонков. При параграфите, написани от двама души, на първо място е посочен авторът на по-голямата част.

Редакцията на тома изказва благодарност на всички колеги, които взеха участие с бележки и препоръки при обсъждането на тома и допринесоха за неговото подобряване.

Ширшѣ болгарстемѣ :

мени, аки би перадила ѿна бѣга, аки би все
конечнымъ забвеніемъ небрегала ѿна, напестпа
тако, възможно въ летописныхъ исторіяхъ
еврейскихъ познати, како многѣмъ предаваше
ихъ въ плененіе и запусценіе, и паки събираше и
оукрепляше ихъ на црѣтво, такоже и нѣ видѣти
се ѿпаденіе въсточнаго црѣтва греческаго и
болгарскаго, и мнитсе намъ за не всеконечно,
ѿвражено бистѣ ѿ бѣга и забвено, ныко по
стигнетъ оумъ тѣхъ, или кто изслѣдитъ съвѣ
сти его, аще ли паки въставитъ и съберетъ рас
поченна, и исцѣлитъ съкрушенна, и нѣмѣе пѣсти
самъ стими своими судьбами :

ІСѢОСѢ МАСѢНОВѢСѢ

ѿ народѣ и ѿ црѣ, истихъ болгарскихъ, и ѿ
востхъ дѣланіе и битіе болгарскаа, събрано и
наряжено, писано иермонахо бившаго въ стѣни

Дял I

**РАНЕН ЕТАП НА
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
/XVIII – ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ
НА XIX В./**

„История славянобългарска“
от Паисий Хилендарски, препис
на Софроний Врачански /1765/.
Народна библиотека
„Кирил и Методий“ – София

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА КЪМ КАПИТАЛИЗМА Стр. 21/84. ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В. Стр. 84/127. СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ Стр. 127/161. КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В. Стр. 161/211. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 211/223

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА КЪМ КАПИТАЛИЗМА

1.

Европейският свят, Балканите и Българското възраждане

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ НА ЕВРОПА. В историята на Европа осемнадесетият век отбелязал прелом в борбата между силите на старото феодално общество и възходящия буржоазно-капиталистически обществен строй. Около половин век след първата в света буржоазна революция, победила в Нидерландия, започнала буржоазната революция в Англия. В упорита гражданска война буржоазията и ръководените от нея народни маси успели да сломят силите на феодалния ред и да разчистят пътя за безпрепятствено развитие на капитализма като нова, по-висша общественоекономическа система.

Основно съдържание на последвалата епоха станал преходът от феодализъм към капитализъм в европейски, а по-късно и в световен мащаб. Капиталистическите отношения завоювали силни позиции във Франция, принуждавайки кралската власт да се съобразява с интересите на капиталистическото развитие. Те намерили благоприятни условия и в Северна Америка, където след изтласкването и унищожението на коренното индианско население капитализмът можел да се развива свободно, неограничаван от никакви феодални остатъци. През последната четвърт на XVIII в. победила буржоазната революция в Северна Америка и били създадени Съединените американски щати. През 1789 г. избухнала Френската буржоазна революция, която заедно с последвалите я революционни войни разклатила основите на феодалното общество в Европа. Осемнадесетият век станал век на побеждаващия буржоазно-капиталистически строй.

Капитализмът създал нови стопански форми, които осигурявали много по-висока производителност на труда. Нарастващото разделение на труда и специализацията на производството обусловили появата на простата капиталистическа кооперация

и на пръснатата манифактура. През първата половина на XVIII в. бил завършен преходът към централизираната манифактура. На тази основа английската промишленост постигнала значителни успехи в текстилното производство, стоманолепарството, стъklarството, в производството на хартия и пр. Централизираната манифактура допринесла за по-нататъшното разделение на труда и за специализацията на ръчния труд, с което били създадени икономически и технологически предпоставки за преход към машинната фабрична индустрия. С откриването през 80-те години на парната машина били поставени основите на промишления преврат.¹

Капиталистическото развитие на Англия било съпроводено от масово обезземляване на дребните и средните селяни. „Огражданията“ и прогонването на селяни от земята приели небивал размах. От друга страна, развитието на капиталистическото манифактурно производство разорявало дребните занаятчии. Така се създавал социален строй, от който се излъчвали наемните работници за промишлеността.

Подемът на английското капиталистическо производство изменил характера на вътрешната и външната търговия на страната. Обемът на търговията се утроил до последното десетилетие на века. Увеличил се съответно и тонажът на английския търговски флот, който обхващал вече световните морета и пристанища. Английското икономическо и политическо влияние се налагало по всички континенти. Британската колониална мощ се засилвала бързо, за да достигне своя апогей след Наполеоновите войни.²

На европейския континент Франция заела първо място в развитието на манифактурното производство и търговията благодарение на поощрителната политика, провеждана от френския абсолютизъм спрямо промишлеността и износа. Още

през 1705 г. започнало преустройството на френските шосета и пътища, създадени били френски търговски камари, което допринесло значително за укрепването на международните търговски връзки на Франция. След обявяването на Марсилия за свободно пристанище през 1700 г. градът станал първостепенен търговски център в Средиземноморието.

Най-силен тласък получило производството на висококачествени тъкани, търсени от господстващите класи в цяла Европа. Значителни манифактурни предприятия за сукно и други платове били основани в много градове и райони на страната, разширило се разработването на каменноуглени залежи, нараснал броят на металургичните заводи. Към края на века били направени сериозни опити и за организиране на машинно фабрично производство.³ Френският внос и износ се увеличил в навечерието на революцията от 1789 г. три-четири пъти в сравнение с началото на века. Важно място се отделяло на френската търговия с Османската империя.

От началото на XVIII в. в различните германски държавици начело с Прусия се засилило манифактурното производство.⁴ Били организирани манифактурни предприятия, в които се използвал наеман труд. Капиталистическият начин на производство срещал обаче големи пречки по пътя на своето развитие поради все още твърде силните феодални порядки в немските земи, обусловени и от редица политически фактори и военни събития. Към средата на века капиталистическите елементи в градското стопанство се засилили все пак значително, особено в Саксония, в Рейнска област и в Северна Прусия. Оживила се и немската вътрешна и външна търговия, въпреки че закъснявало образуването на единен вътрешен пазар. Германия се нареждала по-бавно сред напредналите европейски държави.

Много важно събитие в историята на средно-европейските народи била победата над османските войски и тяхното оттегляне в Долнодунавския басейн. Турската опасност, която гнетяла Средна Европа в продължение на два века и половина, отминала. Но водените с Османската империя войни обрекли редица провинции на Австрийската империя на икономическа изостаналост, изживяна бавно от началото на XVIII в. Манифактурното производство започнало да си пробива път по-успешно с въвеждането на меркантилистичната система от края на 20-те години.⁵

До смъртта на император Йосиф II в 1790 г.

Карта на европейската част на Османската империя от Георг Хазе /1744/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

многонационалната държава на Хабсбургите постигнала значителни успехи в областта на фабричното производство и банковото дело. Построени били пътища и мостове, организирани били пощенски връзки между отделните части на империята, разширили се вътрешните и външните търговски връзки и отношения. Виена се превърнала в голям икономически център за цяла Средна Европа и за земите по Средния и Долния Дунав.⁶

През първата четвърт на XVIII в. в Русия били организирани значителни централизирани манифактури, предоставени им били монополни права на пазара, при доставка на суровини, реализацията на готовата стока и специални привилегии в ползуването на работната сила. Около средата на века развитието на руската металургия по абсолютни показатели достигнало това на Англия. Текстилната манифактура получила широко разпространение в редица райони на страната. Този икономически подъем създал материалните условия за руските успехи във войните срещу Османската империя. През последните десетилетия на XVIII в. феодално-крепостната система в Русия била разтърсена от вълната на селските въстания.⁷

Въпреки че продължавали да господствуват немалко от старите феодални порядки в икономическия живот на Европа, XVIII столетие било забележително в историята на европейското стопанство с много нови явления и прогресивни тенденции, с налагане на капиталистическия начин на производство, с установяване на широки търговски връзки между отделните области на една страна и между отделните държави. Тези икономически процеси със своята жизнеспособност придавали нов облик на европейската действителност през XVIII в.

Капитализмът в Европа се изграждал постепенно на основата на икономическия либерализъм, в борбата на новите либерални идеи за свободна търговия, за отстраняване на всички пречки и отживелици на феодалния строй. Същевременно европейският капитализъм се характеризирал с широка експанзия за придобиване на колониални владения. Колониите се превръщали в суровинна база на развиващата се европейска промишленост и допринасяли да се укрепи европейският капитализъм като световна система.

Борбата за търговско и промишлено, а оттам и за политическо надмощие в света станала причина за дълги и кръвопролитни войни — за присвояване на колонии, за извоюване на търговски привилегии, за териториални и политически придобивки в Европа. От друга страна, международните отношения се усложнявали от справедливите стремежи на потиснатите и поробени европейски народи към национално освобождение и обединение.

Тези противоречия превръщали често Европа в боен театър. Самото начало на XVIII в. било ознаменувано с войната за испанското наследство, която продължила до 1714 г. Двадесет и една години траяла Северната война между Русия и Швеция /1700—1721/, в резултат на която Русия се наложила напълно в Балтийско море и си открила пътя към запад. През 1717 г. започнали враждебни действия между испанските Бурбони и Хабсбургите, които с малки прекъсвания продължили до 1748 г. и се преплели с войната за австрийското наследство. Аахенският мир от 1748 г. не прекратил военните действия в колониите, в Америка и Индия. В самата Европа през 1756 г. започнала нова общеевропейска война, известна като „седемгодишната война“, в резултат на която Англия изтласкала окончателно Франция от Канада и завзела редица испански колонии в Северна Америка. Колониалният грабеж продължил усилено през целия осемнадесети век, превръщайки се в един от основните източници на първоначалното натрупване на капитали.⁸

Освен тези многогодишни войни в Европа през XVIII в. избухнали редица други едногодишни или няколкогодишни военни конфликти както в Западна, така и в Източна Европа, които създавали напрежение в международните отношения и влияели пряко или косвено върху съдбата на балканските народи.

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. Радикалните изменения в икономическия и политическия живот на Европа оказали съществено влияние върху стопанското и политическото развитие на Османската империя. Възникналите противоречия и враждебни отношения между големите европейски държави обусловили новото място на Османската империя в политическите взаимоотношения на Европа.

Продължителните войни за териториално-политическо разширение и хегемония в Европа, за търговско и колониално надмощие, както и войните за национално обединение, в които се оказали въвлечени европейските държави, наложили известна търпимост между европейските държави и Османската империя през по-голямата част на века. Ако XVI и XVII в. били изпълнени с продължителни войни между Портата и Австрия и Венеция, то през XVIII в. силата на австро-османските и венецианско-османските противоречия непрекъснато отслабвала.⁹ Франция, която се вплела в продължителни войни с Австрия, се стремяла към по-нататъшно укрепване на отношенията си с Портата, за да я държи на своя страна в борбата срещу Хабсбургите. Засилили се търговските интереси на Англия и Холандия към османските територии на Балканите, чиито стопанско-географски условия ги правели сигурен източник на най-тър-

сените тогава промишлени суровини: памук, вълна, кожи, тютюн, дървено масло и др. А заедно с икономическите нараствали и политическите интереси на тези страни към Османската империя, които им налагали да поддържат мирни отношения с Портата. Полша изживявала политически упадък след блестящите изяви на Ян Собейски. Тя се превръщала все повече в обект на експанзия от страна на Австрия, Прусия и Русия. При тази обстановка през XVIII в. полско-турският антагонизъм намалявал прогресивно и изчезнал, за да възникнат дори някои общи външнополитически действия между двете държави.

Интересите на Русия насочвали все повече нейната външна политика на юг, към Черно море и Персия, което изостряло противоречията ѝ с Османската империя. Ангажирана обаче в европейските конфликти с цел да стабилизира положението си като европейска държава и да укрепи своя излаз на Балтийско море, почти до 70-те години на XVII в. Русия се стараела да отбягва военни конфликти с Османската империя.¹⁰

Вследствие на големите поражения, претърпени от османските армии през последните десетилетия на XVII в., и на тежките териториални загуби, фиксирани от Карловацките мирни договори /1699/, във военно-политическите концепции на османската управляваща върхушка настъпили определени изменения. Управляващите кръгове разбирали, че се е изменило съотношението на силите и все по-рядко се осмелявали да влизат във военни конфликти със своите европейски съседи.

Постигнатата победа в руско-турската война от 1710—1713 г. подсилила само временно позициите на военнлюбивите сили в Цариград. Две години след ратификацията на Прутския мирен договор Портата започнала война с Венеция, за да си възвърне териториите, които ѝ били отнети по договора от 1699 г. Лишена от подкрепата на православното население в Пелопонес, Венеция загубила тази област. Но през 1716 г. във войната се намесила Австрия. Освободена от военни ангажменти на запад след Утрехтския мир /1713/, тя концентрирала силите си срещу Османската империя. Османските войски претърпели съкрушителни поражения. Австрийците завзели Белград, навлезли в Сърбия, Босна, Банат и Влахия. На 21 юли 1718 г. в Пожаревац бил подписан мирен договор, според който Австрия завзела части от Сърбия с крепостите Белград и Шабац и получила Бачка, Банат и Мало Влашко. Границата с Влашкото княжество била прокарана по реката Олт.¹¹

Османските управници потърсили удовлетворение в Азия и се впели в продължителни войни с Иран. Променливият успех на военните действия разклатил положението на управляващата върхушка и подготвил условия за бунт на столич-

ното население и еничарите и за детронирането на султан Ахмет III.

През 1735 г. започнала нова война между Османската империя и Русия, провокирана от постоянните нападения на кримските ханове срещу южноруските области, а през 1737 г. на страната на Русия се намесила и Австрия. Силно отслабена поради военните си ангажменти в Европа, австрийската армия претърпяла няколко поражения. През 1739 г. с посредничеството на Франция бил подписан Белградският мирен договор. Портата си възвърнала отново Белградския пашалък и Мало Влашко, обаче османските управляващи кръгове виждали, че войните с Австрия и Русия стават все по-рисковани.

При изменилото се съотношение на силите Портата била принудена окончателно да се откаже от намеренията си да въведе свое пряко управление във Влашко и Молдова. Съперничеството на Австрия, Османската империя и Русия за тези княжества създавало равновесие на силите около тях и увеличавало значението им като буферни държавици между трите империи. В стопанско отношение те се превърнали в мост за проникване на балканските търговци към Средна Европа и Русия и в база за разгръщане на търговските връзки между българските земи и европейските страни.

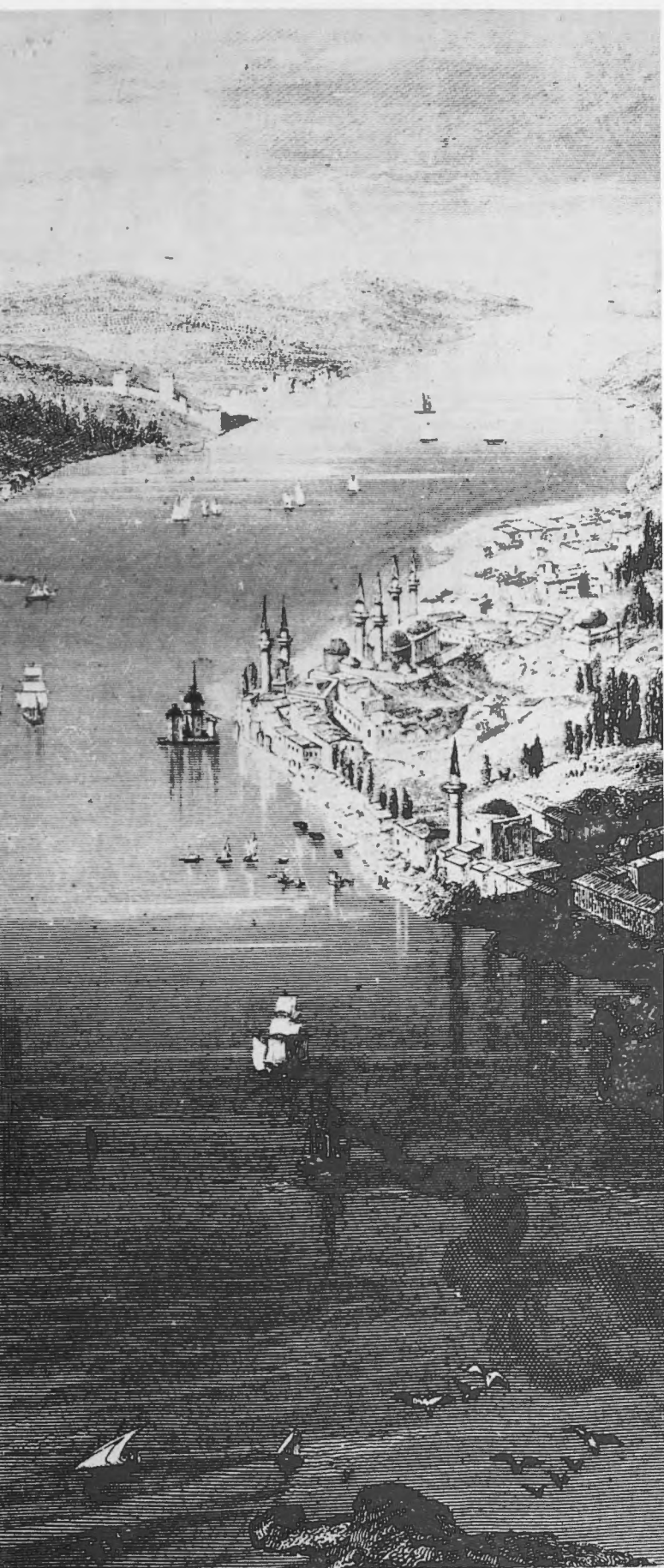
Мирът на Балканите бил нарушен след около тридесет години, когато започнала руско-турската война от 1768—1774 г. Установеният с Кючук-кайнарджанския договор мирен период траял едва до 1787 г.

Осемнадесетият век се оказал, общо взето, мирен период в отношенията на османската държава с европейските държави. Това позволило няколко десетилетия да се осъществяват активни икономически, предимно търговски връзки между балканските земи и европейските държави. Те способствували за по-тясно стопанско взаимодействие между Балканите и Европа и за включване на балканските земи в сферата на създаващия се европейски капиталистически пазар.

В същност войните, които европейските държави водили с Портата през XVIII в., все повече придобивали характер на търговски войни и в мирните договори редовно се включвали клаузи, които осигурявали важни стопански и по-специално търговски изгоди за победителите. Европейските държави непрекъснато разширявали придобитите от преди капитулационни права. Карловацкият мирен договор предоставил определени стопански изгоди на Австрия. Пожаревацкият мир бил последван от специален търговски договор между Портата и Австрия, който откривал Дунава за търговското корабоплаване на двете страни. През 30-те и 40-те години Англия и Франция обновили капитулационните си договори с Портата.¹²

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА
СЪМ КАПИТАЛИЗМА

Разширила се консулската мрежа на западните държави в балканските владения на империята. Разработени били митнически тарифи с оглед на вноса и износа на европейските страни. Създадени били всички правни предпоставки за разширяването на търговията между Османската империя и европейските капиталистически държави.

Кючуккайнарджанският мирен договор предоставил капитулационни права на руските търговци в Османската империя, открил Черно море за руската търговия и разрешил на гръцки кораби да плуват под руски флаг. Русия била призната за покровител на Дунавските княжества и на всички православни поданици на османската държава. Договорът разкрил благоприятни възможности за дейност на балканските православни търговци, а гръцките търговски кораби поели в свои ръце почти цялата черноморска търговия на Русия.¹³

И наистина търговските връзки между европейските страни и Балканите се разширили. По своята същност капиталистическото производство предполага непрекъснато разширяване на възпроизводството, въвличане на все нови и нови страни в сферата на капиталистическите отношения, било като източници на промишлени суровини, било като пазари за готовите манифактурни изделия. В почти всички европейски страни били създадени „левантински“ компании, които обгърнали със своята мрежа Балканите и Близкия изток. В Саксония и в други германски държавици, както и в цяла Средна Европа били създадени специални компании за набавяне на памук и преди за местните манифактури от Балканите.

Търговските договори от XVIII в. осигурявали благоприятни възможности за дейност и на балканските търговци в европейските страни. Те обезпечавали ниски мита за внасяните от Балканите промишлени суровини и изделия. Балкански търговци се насочили към владенията на Хабсбургите, към Саксония, Франция, Русия и други европейски страни. Балканите се оказвали все по-тясно свързани с Европа и въвлечени в сферата на по-развити обществено-икономически отношения.

Наред с географското разширяване на търговските връзки се изменил и техният обществен характер. Станала смяна на партньорите: начело излезли Англия, Франция, Холандия и отчасти Австрия, а Дубровник и италианските градове били изтласкани на втори план. Замирала търговията, която обслужвала феодалния начин на производство. Новите договарящи се страни били вече капиталистически или развиващи се по пътя на ка-

Общ изглед на Цариград към средата на XIX в.
Mer y. Constantinople et la mer Noire. Paris, 1855

питализма, който превърнал търговията от обикновена размяна на стоки в подчинен на производството момент — в търсене и завладяване преди всичко на пазари за капиталистическата промишленост, за осигуряване на суровини и пласиране на готовите изделия. Обслужвайки капиталистическото производство, самата търговия предявявала през XVIII в. определени изисквания спрямо пазара, преобразувала го с оглед интересите на капиталистическото производство, като способствувала по този начин да се изменят обществените отношения и в страните, в които все още господствувал феодализмът.

ЕВРОПА И БАЛКАНСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Въвличането на Балканите в европейския стопански живот оказало прогресивно въздействие върху общественоеикономическото, културното и политическото развитие на българския народ през XVIII в. Във Виена, Венеция, Ливорно, Марсилия, Лайпциг, Буда, Брашов, Одеса и други градове се създали редица търговски фирми и компании. Търгуващи и живеещи значително време в Европа, българите се запознавали с други обществени порядки, със съвременните постижения на европейската култура, в която видно място започнали да заемат светските науки в противовес на теологическото мислене на средновековието. Европейските университети привличали все повече младежи и любознателни люде от Балканите, които също ставали проводници на новите европейски идейни влияния.¹⁴

Осемнадесетият век бил векът на Просвещението.¹⁵ Още през XVII в. английският мислител Томас Хобс /1588—1679/ изложил идеята за естествените права на човека, с което се противопоставил на принципите на божественото право и идеята за божествения произход на властта. Тази идея придобила нова трактовка в съчиненията на бележития философ Джон Лок /1632—1704/, който учел, че властта е възникнала в резултат на доброволен обществен договор между свободни и равни хора, които имали право да променят държавната власт, ако тя посягала на личната свобода и на собствеността на хората.¹⁶

Доразвивайки тези идеи, Шарл Луи Монтескьо /1689—1755/ отхвърлил деспотизма и монархията като форма на управление и провъзгласил републиката като държавна форма, най-близка до интересите на народа. Жан Жак Русо /1712—1778/ изтъквал пък, че неравенството между хората възникнало с появата на частната собственост. Изхождайки от идеите за „обществения договор“, той още по-ярко обосновавал правото на народа да смъква всяка власт, щом тя се отклони от обществените интереси. Освен това Волтер /1694—1778/ и френските материалисти неуморно разобличавали църквата като опора на консерва-

тизма и враг на научното мислене. Създадената от френските просветители Френска енциклопедия станала знаме на точното емпирично знание, на нов, светски мироглед.

Науката правела решителни крачки напред по пътя на тържеството на положителните знания. Ползувайки се от усъвършенствувани прибори за наблюдение и измерване, тя обхващала нови области на естествознанието. Обособили се като отделни науки физиката и механиката, техниката, химията, биологията, ботаниката, микробиологията, геологията. В астрономията и механиката безвъзвратно се утвърдила хелиоцентричната система, а откритите от Исак Нютон /1643—1727/ закони за всемирното притегляне и равнодействие на силите положили началото на господството на механиката сред науките и на механистичния материализъм като методология на научното търсене. Нуждата от нови енергийни източници предизвикала усилена теоретическа и практическа разработка на водните двигатели и на различни механизми, с което били подготвени условия за възникване на парните двигатели.

На основата на големи открития се създавали първите теории за естественонаучно обяснение на възникването и развитието на вселената: Кант-Лапласовата хипотеза за възникването на света от първичната мъглявина, теорията на Ж. Л. Бюфон /1707—1778/ за единната същност на живата и неживата природа и за естествения преход от неорганична към органична материя. Шведският учен Карл Линей /1707—1778/ предложил първата класификация на растителния и животински свят, основана върху механистичноматериалистически принципи. Постиженията на науката все повече стеснявали полето на теологията и подхранвали буржоазно-рационалистичните идеи в обществения живот.

Тези идеи изиграли огромна роля не само за идеологическата и политическата подготовка на буржоазната революция във Франция и другите европейски страни, но и за революционизиране на водещите представители на подвластните народи, включително и на поробените балкански народи в Османската империя.¹⁷

Новите веения се изявили най-рано сред гръцкото общество, което се намирало в най-благоприятно икономео-географско и политическо положение. Редица гръцки острови попаднали под османско владичество по-късно — през XVI и дори през втората половина на XVII в., а други, като Йоническите острови с най-големия между тях Корфу, останали въобще под господството на Венеция. Гръцките търговци от самата Гърция и от останалите части на Балканите, от Цариград, Смирна и Близкия изток установили тесни стопански връзки с европейските страни, което улес-

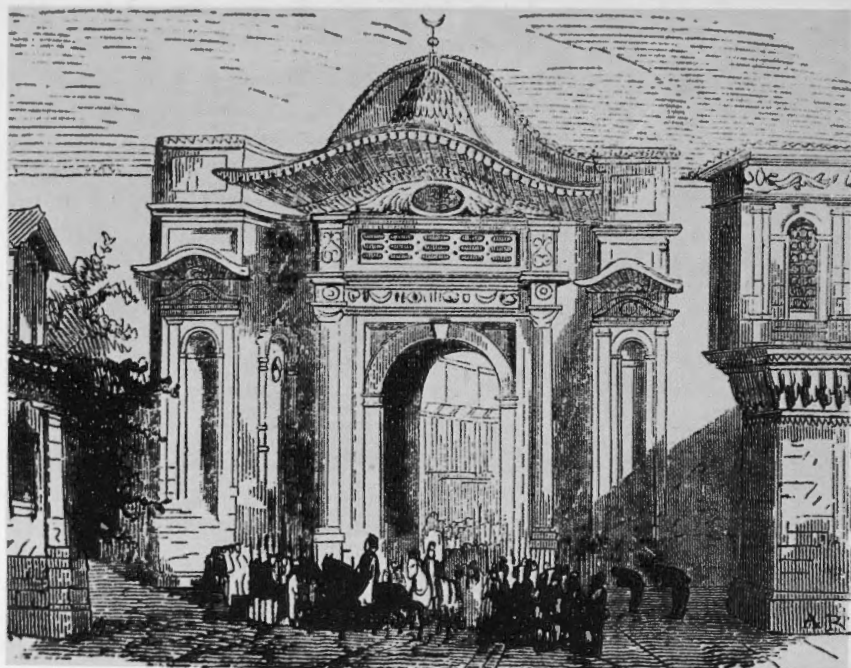
нявало проникването и на европейските културни постижения в гръцкото общество.

Решителна крачка в тази насока направило книгопечатането. През първата четвърт на XVIII в. били отпечатани 107 книги на гръцки език, а през втората четвърт на века техният брой се удвоил. Сред излезлите общо 317 книги преобладавали църковно-теологическите съчинения, но били отпечатани и 73 граматики и съчинения от другите отрасли на положителното знание. Издателите на исторически съчинения разяснявали на своите читатели, че им предоставят книги, „които носят полза на нацията“¹⁸. Историзмът бил общо явление във възраждането на балканските народи, които, лишени от самостоятелни държави, търсели и откривали в историята доказателства, за да обосноват правото си на самостоятелно национално-политическо съществуване.

Гръцкото просвещение се изявявало и в борбата между светското и религиозното мирознание с разширяване на мрежата от просветни заведения, в които се преподавали светски науки, даващи точни знания на търговеца и промишленика. Със средствата на богати търговци от гръцките колонии в Европа и в Русия се откривали училища, в които все по-широко място намирали граматиката, гражданската история, физиката, географията, логиката и т.н. Такива школи били създадени в Янина, Костур, Атина, на о-в Крит, в Кидония, в Мала Азия и др. В тях учителствували образовани европейци, които пропагандирали съвременните насоки на европейската мисъл и си навлекли преследванията на църковната реакция.

Гръцкото образование и потокът от гръцки печатни книги упражнили силно влияние сред съседните им народи. Още в началото на XVIII в. в албанския град Мосхополе /дн. Воскопоја/ със средствата на богати търговци било създадено светско училище, което през 1744 г. прераснало в гимназия, а през 1750 г. приело названието Нова академия. През 1720 г. в същия град била основана печатница, в която били отпечатани редица религиозни книги, някои граматики и пособия за училището, а в края на века и знаменитият „Четирезичник“ на Данаил, т.е. гръцко-българско-албанско-арумънски речник. Новата академия и печатницата, втора в Османската империя след тази на Патриаршията, изиграли важна роля за модернизирание на духовния живот на Балканите през 20–70-те години на XVIII в. до разрушаването на Мосхополе.¹⁹

Гръцката образованост навлязла широко в живота на Дунавските княжества, където фанариотските князе се заели да въвеждат европейското просвещение на гръцки език. В създадените школи получили образование и значителен брой българи, които играли по-късно роля в развитието на

„Високата порта“ — резиденция на великия везир в Цариград, 50-те години на XIX в. Mery. Constantinople et la mer Noire. Paris, 1855.

Българското възраждане.

Значително по-слаби позиции завоювала гръцката образованост в духовния живот на сръбското общество. Голямото сръбско преселение от края на XVII в. положило началото на формиране на нови културно-религиозни средища на територията на Австрийската империя. Около митрополията в Карловац /дн. Сремски Карловци/ и манастирите във Фрушка гора се създаде кръг от радатели на славяно-сръбската книжовност, в която те виждали силно оръжие срещу латинизацията и католицизма.²⁰

Гръцкият език и образование проникнали и в българските земи. Те се разпространявали чрез подчиненото на Цариградската патриаршия висше духовенство, както и чрез гръцките търговски колонии и църковни общини в редица български градове, като Пловдив, Мелник, Търново, Станимака /дн. Асеновград/ и особено от гърците, населяващи земите по беломорското и черноморското крайбрежие. Потокът от печатни гръцки книги правел много по-лесно снабдяването с книги на гръцки език, отколкото преписваческата дейност, която била непроизводителна и неотговаряща на новите образователни потребности.²¹

Притискана от османската държава и исляма, от заплахите на настъпващия католицизъм и протестанството, източноправославната църква трябвало да води тежка отбранителна борба в за-

щата на своите догми, организация и паство. Намираща се в обсада, тя се затворила в себе си, в средновековните си традиции, и останала чужда на новите повеи. Всеки опит за хуманизиране и рационализиране на религията се посрещал като отстъпление от традицията и откриване на вратите за протестантско или католическо отклонение.²² В борбата срещу своите идейни противници Патриаршията не се колебаела да използва както каноничните наказания — епитимии, афоресвания и анатемии, — така и най-тежки физически наказания, дори до изпращане със съдействието на османските власти на каторга.²³

Гръцката образованост обхващала църковната върхушка в диоцеза на Охридската архиепископия и в подчинените на Цариградската патриаршия епархии, както и приближените до митрополитите български първенци из по-големите градове. Тя увличала и български търговци, които участвували в европейската търговия заедно с търговци гърци, албанци и арумъни /куцовласи/ от Беломорието, от големите градове в Южна Македония, Епир и Албания. Както албанци и куцовласи, така и българските търговци трябвало да се приспособяват към условията, създадени под въздействието на по-развитата гръцка търговия, да участвуват в общи компании с гръцки търговци из европейските градове, да си служат с гръцки език в деловите си връзки.²⁴

В същото време огромната маса от българския народ, селячеството, градските занаятчии и свързаните с местния пазар търговци не били докоснати от гръцката културна и религиозна експанзия.

През XVIII в. фанариотската аристокрация получила достъп до важни длъжности във Високата порта, овладяла княжеските тронове във Влашко и Молдова. Нараствало значението на руското покровителство спрямо православието в Османската империя. В резултат на тези обстоятелства укрепнали политическите позиции на Цариградската патриаршия и фанариотската аристокрация, които виждали в църквата и в гръцко-византийската традиция мощно средство за заздравяване на религиозното и политическото си надмощие сред православните балкански народи. Прокарвали се идеи за възстановяване на средновековната Византийска империя под тяхно идеологическо и политическо ръководство, което предполагало да се предотврати укрепването на националното самосъзнание и самоопределение на балканските народи. Разпространението на гръцкия език и гръцко-византийската образованост се превръщало в средство за денационализация на православните балкански народи. Тази тенденция станала особено опасна през втората четвърт на XIX в., когато денационализаторските цели на фа-

Османската империя и Европа през XVIII в.

- СТОЛИЦА
- ГРАД
- ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
- ВАСАЛНИ ПРОВИНЦИИ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
- АВСТРИЙСКА ИМПЕРИЯ
- ВЕНЕЦИАНСКА РЕПУБЛИКА
- ТЕРИТОРИАЛНИ ПРИДОБИВКИ: НА АВСТРИЯ ПО ПОЖАРЕВАЦКИЯ МИР ОТ 21.VII.1718 Г.
- РУСИЯ ПРЕЗ XVIII В.
- ↓ ПО-ЗНАЧИТЕЛНО ПРИСТАНИЩЕ
- ТРИЕСТ СВОБОДНО ПРИСТАНИЩЕ
- ГЛАВЕН МОРСКИ ПЪТ
- С ЦИФРИ НА КАРТАТА СА ОЗНАЧЕНИ ДЪРЖАВИТЕ:
1. РЕП. ГЕНУА
2. ПАРМА

МЯРКА 1:15 000 000 0 150 300 КМ

нариотите се преплитали с елинизаторските цели на укрепналата новогръцка буржоазия и се преодолял разколът между Цариградската патриаршия и управляващата буржоазия в новогръцката държава.

Затова пък борбата за национален език, за национална просвета и самосъзнание сред българи, власи, молдовани и сред другите балкански православни народи неизбежно приемала облика на борба срещу елинизма и фанариотското преобладание.

Настъпващият осемнадесети век заварил неоспорвано господството на религиозната култура и идейния живот на балканските народи, включително на българския народ, въпреки несъмнено съществуващите струйки на светска мисъл и съхранената народна култура. Впрочем традиционната народна култура, фолклорът, обичайната и празничнообредната система, които носели народностен самобитен характер, също били проникнати от религиозните норми за морал и добронравие.

Българското православно духовенство най-често отъждествявало православието с българската народностна принадлежност. То способствувало за съхраняването и разпространяването на традиционната средновековна българска култура и книжнина, с което поддържало и укрепвало българското народностно самосъзнание, смятайки това за неделима част от делото за опазване на православието.

Обаче осемнадесетият век налагал нови идеи, пред които постепенно отстъпвала средновековната религиозна идеология. Издигал се повикът за създаване и разпространяване на светското образование, свързано с нуждите на живота, за приближаване на просветата до народа, за създаване на книжнина на разбираем за народните маси език, за социално, политическо и културно освобождение на потиснатите нации. Негови носители не станали богатите и образовани фанариотски кръгове, свързани с Патриаршията, а представители на новите социални сили, зреещи в недрата на балканското общество.

Револуционните идеи за извоюване на национална свобода, подхранвани от европейското просвещение, от революционните събития в Европа, най-вече от Френската революция, от изявило се недвусмислено превъзходство на православна Русия над Османската империя, станали определящи в живота на балканските народи. Най-издигнатите балкански дейци създавали и разпространявали революционни програми за политическото развитие на потиснатите балкански народи, сочели съюзниците и противниците в предстоящата борба за свобода, необходимостта от задружни действия срещу общия потисник, както и отделните интереси на всяка нация в борбата за

нейното културно-национално и политическо освобождение.²⁵

2.

Разложение на османската феодална система и развитие на селското стопанство

ЗЕМЕДЕЛИЕТО И ЗЕМЕДЕЛСКАТА ТЕХНИКА. Сравнително мирният период, който настъпил през XVIII в., създал по-благоприятни условия за ръста на населението и за развитието на земеделското стопанство. В страната имало все още доста необработена земя, и то не само в планинските райони, но и в равнините на Югоизточна Тракия, Маришката низина, Добруджа, Беломорието и другаде, за което свидетелствуват преминаващите през страната чужди пътешественици.

Обработваемата площ се увеличавала, макар и бавно, въпреки забраната да се разорават общоселски земи и да се превръщат в частновладелчески орни земи. Разоравали се както общоселски, така и държавни пустеещи земи и гори. Горите се изсичали и опожарявали, наторената с дървесна пепел земя се засявала до пълното ѝ изтощаване, след което се изоставяла. В полските райони преобладавала триполната система на земеползуване, която изключвала редовното наторяване. Единственият начин за наторяване бил да се оставя добитъкът да ношува по нивите.²⁶ Изкуственото напояване намирало ограничено приложение само в оризопроизводството и отчасти в зеленчукопроизводството.

Обширните незасявани земи давали възможност за развитие на екстензивното скотовъдство, което получило значителен ръст именно през XVIII в. Разпространило се полууседналото скотовъдство, при което стадата летували по планинските пасища, а зимували в по-топлите южни равнини, без да им се осигурява фураж за зимата.

Основните земеделски и скотовъдни сечива не претърпели съществени промени. Ралото с железен палешник оставало най-съвършеното средство за оране. Дървената брана, мотиката и сърпът били обикновените сечива на земеделеца. Вършитбата се извършвала с коне или с диканя, която била непозната в доста страни на Европа и изглеждала оригинално постижение в очите на редица европейски пътешественици.²⁷ Внедряването на нови култури — памук, тютюн — все пак изисквало известно разнообразяване на селскостопанския инвентар, необходим за тяхната обработка.

Напредъкът в областта на производителните сили се изразил преди всичко във въвеждането на нови земеделски култури, които разнообразявали

зеделското производство и създавали възможности за подобряване на сеитбообръщенията. Царевицата, която се появила след откриването на Америка, получила през XVIII в. твърде широко разпространение и все повече измествала просото като основна пролетна култура. Тя била пренесена у нас през Влашко, Египет и някои средиземноморски райони, за което свидетелствуват наименованията ѝ в различните области — влашка царевица, мисир, папури, мамули, гълъби и пр.²⁸

Голямо разпространение получил памукът, от чието производство била заинтересована текстилната промишленост в Европа. Той заел обширни площи в Южна и Средна Македония, Южна Тракия, покрай долното течение на р. Марица, Егейското крайбрежие, т.е. в областите, където имало достатъчно топлина и влага.²⁹ Памукпроизводството налагало известна интензификация на селскостопанския труд — събраният памук трябвало да бъде очистен от шушулките, омаганен и балиран, за да бъде изкаран за продажба.

Пак в южните райони се съсредоточило производството на тютюн, ориз, мак и други търговски култури, чиято продукция постъпвала на вътрешния пазар или се изнасяла. Особено много се увеличили площите, заети с черничеви дървета. Нарасналото търсене на пашкули и коприна за османския и за европейския пазар стимулирало бубарството, което станало важен отрасъл в икономиката на българските земи. Големи черничеви градини били създадени в Хасковско, Казанлъшко, Търновско, Врачанско, Охридско, Битолско и др. В редица райони нараснали площите с лозя, като произведеното вино се предназначавало за износ, а сушеното грозде, петмезите и други произведения намирали пласмент из градовете на империята.

Добруджа, Дунавската равнина, Тракия, полетата на Северна и Средна Македония се развивали като зърнопроизводителни и скотовъдни райони. Произведеното в равнините зърно постъпвало в търговската мрежа или под формата на принудителни държавни изкупувания за изхранване на столицата и армията.

С разпространяването на новите култури се извършвала определена специализация и райониране на селскостопанското производство. А това бил един от показателите за формиране на вътрешния пазар, при което различните специализирани райони трябвало взаимно да се допълват и задоволяват.

Памукът, тютюнът, черничевите насаждения, макът и другите нови култури имали ярко изразен търговски характер. Те се сеели не за задоволяване на собствените нужди на производителя, а за пазара.³⁰ Търговското им търсене създавало стимули за разширяване на производството им и

за увеличаване на стоковия характер на земеделието. Към тях насочили вниманието си не само държавните доставчици, но и хората, свързани с пазара и търговския капитал. Тези явления съставлявали най-същественят момент в развитието на селото през XVIII в.

СЕЛСКОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ И СЕЛСКАТА ОБЩИНА. Към началото на XVIII в. в селото като цяло господствувало дребното селско земевладение, съчетано с общинното ползуване на част от принадлежащата на селото земя. Селяните-общинници обработвали земята си, която имала статут на мирийска или вакъфска земя и се числяла към спахийски тимари, султански или везирски хасове, държавни мукатаи или вакъфи. Те притежавали като собственост /мюлк/ земята в чертите на селището, лозя и градини. През XVIII и началото на XIX в. оставало в сила османското аграрно законодателство от XV—XVII в.³¹ Селяните запазвали правата си като владетели на обработваемата земя, притежавали тапии /владала/ за нея, могли да я продават и да я оставят в наследство на синовете си, без последните да плащат никакви такси. Но заедно със земята синовете наследявали и феодалните задължения, с които била обременена тази земя — редовно да издължават феодалния десятък и другите данъци, да изпълняват войнушките, дервентджийските или други по-особени тегоби. Режимът на земевладение осигурявал възпроизводството на феодалните отношения.

Селското землище в мирийските и вакъфските села се разделяло на частновладелческа и общинна земя. Първата включвала орните ниви, ливадите и частните гори на отделните домакинства, а естествените пасища, общоселските гори, реки, водопои, пътища и др. съставлявали общинната част на землището. Османското законодателство забранявало да се разоравя общинна земя. От това била заинтересована и селската община, която не допускала общинният фонд да се разоравя и да се превръща в частновладелчески земи.³² Всеки селянин можел да изкарва на общоселското пасище неограничен брой едър и дребен добитък.

Обаче възможностите да се купува и продава частновладелческата земя и да се използва нееднакво общинната земя създавали достатъчно предпоставки за съществуването и задълбочаването на социалното неравенство в селото. Настоятелите на вакъфските земи, войводите или откупвачите на хасовите и държавните земи, както и спахиите продължавали да контролират преминаването на обработваема земя от един владеец към друг, да издават тапии за новопридобитите земи.³³ Но нито те, нито общината могли да осигуряват някакво социално равенство в селото. Описите на

1

2

платците на поголовен данък от XVIII в. свидетелствуват, че в селата съществувало достатъчно ярко изразено социално разслоение. Констатира се наличието на значителен брой бедни данъкоплатци, безземлени или малоземлени хора, които били готови да се преселят на постоянна работа в създаваните чифлици. Наред с тях в много села съществували платци от висшата група, към които били отнасяни богатите селяни.³⁴

Още по-добре се вижда социалната структура на селото от запазените описи на земята в някои села от първите десетилетия на XVIII в. От

оскъдните документи ще се спрем на едно полско село в Хасковски окръг, сравнително отдалечено от пазарните центрове, и на едно крайградско село, за да можем да установим и влиянието на пазара върху селското стопанство и социалните отношения в селото.

Село Кяфир хаджи /дн. Благунци/, Хасковски окръг, се намира в полуполски район. То имало 31 домакинства, които владеели общо 3733 дюнума земя. От нея само 6 дюнума били лозя, което говори за неинтензивно земеделие. Поземлените владения се разпределяли по следния начин:³⁵

Социална категория	Домакинства, брой	Владяна земя /в дюнуми/				Средно на 1 домакинство
		празна	засята	лозя	общо	
От 1 до 30 дюнума	1	10	—	—	10	10
От 31 до 50 “	4	103	69	—	172	43
От 51 до 100 “	9	335	347	—	682	76
От 101 до 150 “	10	582	662	2	1246	122
От 151 до 200 “	1	94	85	1	180	180
От 201 до 300 “	6	720	720	3	1443	240
Общо	31	1844	1883	6	3733	120

3

Български къщи от края на XVIII в. и първата половина на XIX в.

1. От с. Аджар /дн. Свежен/, края на XVIII в.

2. От Трявна, XIX в.

3. От Елена, средата на XIX в.

4. От Котел, XIX в.

Сведенията за това село показват пълното господство на примитивната двуполна система в земеделието, при която половината земя се засява, а другата половина се оставя незасята. Тази изостанала система намалявала наполовина реално оползотворяваната земя. При това най-малоземлените домакинства оставяли по-голямата част от земята си незасята, което показва, че тъкмо те нямали добитък и инвентар да я разорават и засяват. В същото време средните и заможните домакинства засявали малко над половината своя земя. Феодалната система на облагане, при която десятък се събирал само от засятата и плодородна земя, намалявала интереса и желанието на селяните повече да засеят и повече да произведат.

Повече от половината домакинства в селото владеели по над 100 дюнума земя. Малоземлени-

4

те домакинства, владеещи до 50 дюнума земя, били сравнително малко, но все пак правят 16 % от общия брой на домакинствата. Останалите домакинства имали достатъчно земя за препитаването си. Средният размер на владенията в селото възлизал на 120 дюнума, т.е. малко повече от един раетски чифлик при средно качество на земята.

В селото имало 393 дюнума перакендентни владения, т.е. имоти на живеещи в други села или градове лица. От тях 150 дюнума били притежание на един одрински ага, а останалите се владеели от жители на съседните села Фикеле /Маточина/, Хаской /Сладун/ и др. Както се вижда, не само градски земевладелци-лихвари, но и селяни могли да притежават земи в землището на други села.

Към селото били приписани 420 дюнума общоселско пасище и още 300 дюнума друга общоселска земя. Твърде ясно се вижда разделянето на землището на частновладелческа и общинна земя.

Селото било вакъфско. Данъците, феодалната рента се събирали от откупвачи, на които то „всяка година било продавано по за 200 гр.“. Срещу този откуп арендаторът /мюлтезим/ имал право да събира толкова доходи, колкото можел да изсмуче от селяните.

По-друга е социалната картина в крайодрин-

ското село Караагач.³⁶ Последното имало 53 домакинства, само християни, много от които носели славянски имена — Богдан, Влади и др. Явно населението му било българско. Частновладелската земя възлизала на 2487,5 дюнума и не е разделена на засявана и празна, което несъмнено показва, че там господствувала по-интензивна система на земеползуване. За това говори и относително високият процент на лозята, които съставлявали 6,4 % от частновладелската земя.

В селото съществувала твърде изявена класова поляризация. Четиридесет домакинства притежавали под 50 дюнума земя, а повече от половината домакинства имали под 30 дюнума земя и се намирили близо до равнището на безземлените селяни. В същото време сред стопаните е записан Хасан /вероятно Асен/, син на Коста, който притежавал оформено едро стопанство: 316 дюнума ниви, 175 дюнума ливади и 29,5 дюнума лозя и овощна градина без укритата от регистриране земя. Очевидно е, че имаме пред себе си търговско стопанство, чийто владеец не бил в състояние да обработва с домакинството си толкова земя, нито пък да консумира произведената продукция. Близостта до големия консумативен център Одрин осигурявала възможност за пласиране на разнообразните земеделски произведения, които подобни селски богаташи произвеждали, експлоатирайки труда на други селяни. А в същото село имало предостатъчен брой малоземлени люде, които трябвало да търсят препитание вън от своето мизерно стопанство.

Общоселското пасище /мерата/ било преценено от регистраторите на 1011 дюнума, т.е. и тук общинното земевладение запазвало своите позиции.

В селото имало 43 перакендентни владения, обхващащи общо 540 дюнума земя, никое от които не надхвърляло 50 дюнума. Те свидетелствуват за твърде интензивно обръщение на земята, за раздвижване на населението и преливането му от едно в друго населено място. От своя страна последното обстоятелство говори за слабостта на крепостническата зависимост през настъпилния XVIII в.

Съществуващата заможна селска върхушка играела ръководна роля в живота на селската община. Тя представлявала своите съселяни пред властите, отговаряла за посрещането и настаняването на пристигащите в селата представители на властта, на субашиите и забитите, на войводите и спахиите, осигурявала изпълнението на едни или други тегоби към държавата, набираща коли за държавните ангарии, превозвала храни за държавните пътни станции и пр. Тя събирала обикновено държавните даждия, за да не допуска държавните чиновници, бирници, откупвачи и други

насилници да върлуват из селата. Заедно с това тя несъмнено проявявала стремеж да експлоатира труда на бедните слоеве от своето село.³⁷

Свободното движение на облагаемото население се ограничавало от държавното прикрепване към системата на т.нар. ханета. Едно или няколко домакинства в градовете или в селата били записвани като една неделима данъчна облагателна единица /хане—къща/, която била колективно отговорна за редовното издължаване на определените ѝ държавни данъци и тегоби. Броят на ханетата в отделните села и градски махали бил строго определен и охраняван както от местните кадии, така и от финансовите канцеларии в столицата. Отчисляване на хора от дадено хане, намаляване или увеличаване на ханетата в някое село или градска махала можело да става по решение на кадията, утвърдено от централната власт.³⁸ Чрез тази система всяко домакинство се оказвало прикрепено във фискално отношение към съответното село или градска махала.

Режимът на експлоатация на мирийските селяни се развивал в изгодна за централната власт насока. Почти не били променени установените преди векове парични данъци към спахиите, а се увеличавали данъците, които постъпвали в хазната — авариз, бедел-и нузул, поголовен данък и др. Запазвали значението си и натуралните данъци.

Османското законодателство предоставяло на отделния селянин начин да се откупи от отделния спахия-феодал, но не позволявало никому да се отскубне от пипалата на върховния колективен феодал — държавата.³⁹ В един ферман от 1817 г. за възвръщане на забягнали вакъфски селяни в Свищовско се изтъква, че според закона всички рай, които са напуснали селата си, „където и да се намерят, ако не са били вече записани към някое авариз-хане /к.м. — С.Д./ и ако не са минали повече от десет години, да се върнат и да се заселят в коренните си села, където са живели от старо време“⁴⁰. Щом забягналите селяни били записани в ново авариз-хане и били вече обхванати в системата на държавната експлоатация, държавата не се съобразявала с интересите на отделния феодал и не желала да връща бегълците обратно. Централизи-

Земеделски сечива. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

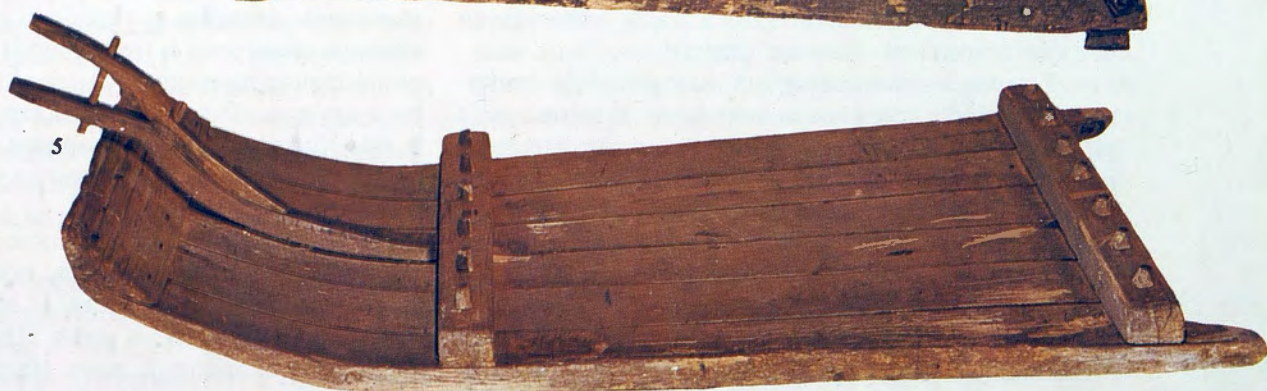
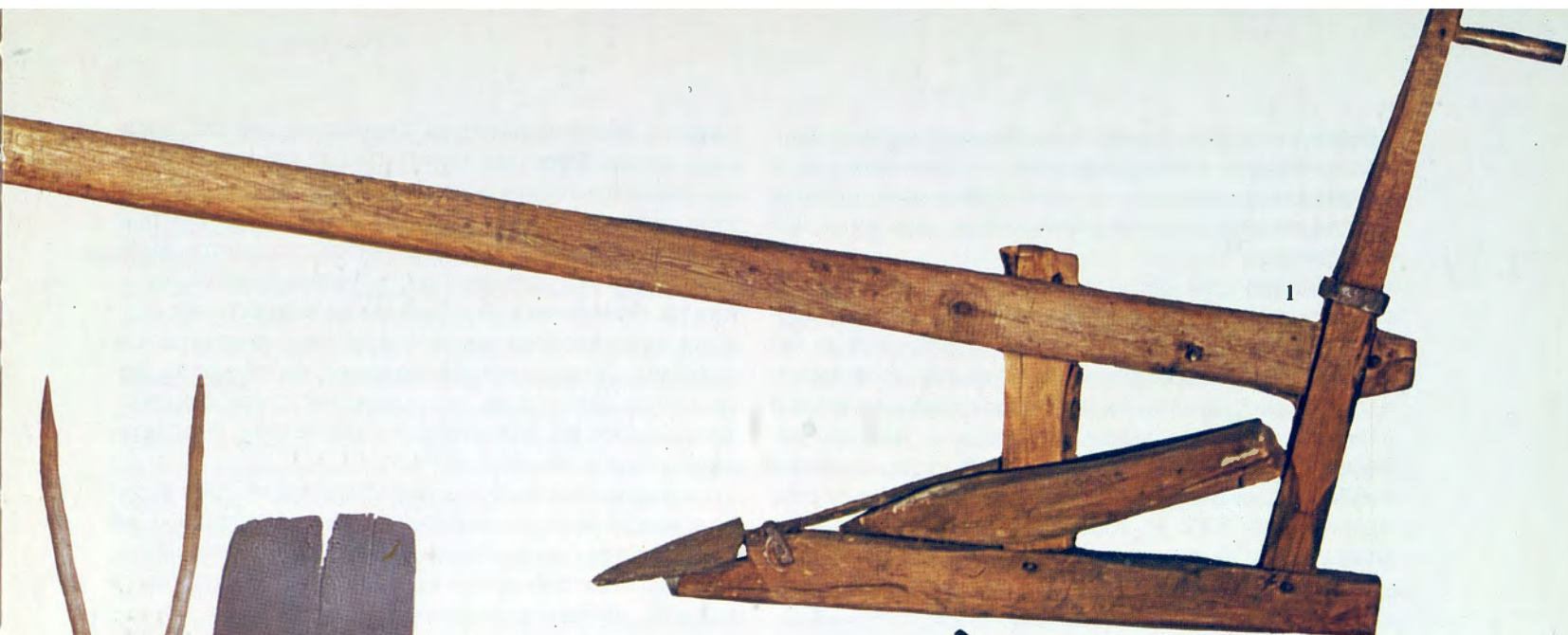
1. Право вуишно рало от Новопазарско, началото на XIX в.

2. Дървена двурога вила

3. Дървена лопата

4. Дървен вършитбен ваяк от Варненско, началото на XIX в.

5. Диканя от с. Златар, Преславско, началото на XIX в.

раната османска държава дележала с отделните феодала не само експлоатацията на селяните, но и правата на крепостник, като поставяла съвкупността на своите права по-високо от тези на отделния феодал.⁴¹

Всички тези обстоятелства способствували за обезсилване на крепостническото законодателство. Но макар и анахронични, тези закони не били отменени, с което централната власт си запазвала важно средство за действие срещу селяните и в угода на някои влиятелни феодала, особено вакъфите. Заповедите за издирване и възвръщане на избягали селяни не изчезнали през XVIII и дори в началото на XIX в., което обаче не могло да спре миграцията на селяни от едно село в друго или в градовете, нито масовите придвижвания на население от една област в друга.

ДАНЪЧЕН ГНЕТ. Проявената тенденция да се пренебрегват интересите на спахийството имала по-дълбоки основания. През XVIII в. настанал прелом в съдбата на военноренната система. Войните от миналите столетия причинили по-нататъшен упадък на спахийската конница и рязко нарастване на числеността на еничарския корпус.⁴² Проблемът за издръжката на корпуса, за редовно изплащане на заплатите му и предотвратяване на бунтовете му стоял постоянно пред управляващата върхушка.

Един от сигурните пътища за увеличаване на държавните приходи било преразпределянето на феодалната рента. От началото на XVIII в. хиляди тимари били заличени и съответните села били придадени към султанските и държавните хасове. Тези операции довели спахийската система в българските земи до границата на изчезването.⁴³ През XVIII в. спахията престанал да бъде що-годе значима фигура в административно-политическия и стопанския живот на провинциите, особено в рамките на казите. Променило се относителното тегло на присвояваната от спахиите и от държавата рента. И през XVIII в. спахиите трябвало да събират онези данъци и такси, които виждаме през XV–XVII в. Главно място сред тях заемал десятъкът. Паричните събирания, като испенче, ресм-и чифт, ресм-и тапу, юва, качкун, чифт-бозан и др., почти не се увеличавали и загубвали тежестта си поради обезценяването на парите.

Главен експлоататор на селячеството станали османската държава и вакъфите. В техни ръце се намирала грамадната част от мирийските земи под формата на султански хасове, държавни мукатаи и маликянета или вакъфи. Изпитваща постоянна нужда от пари, централната власт увеличавала размера на събираните от нея парични данъци. В края на XVII в. данъкът джизие бил превърнат от подворен в поголовен. Данъкоплатците във всяко селище се разделяли на три групи съоб-

разно с материалното си състояние: висша, средна и долна. Така бил чувствително увеличен броят на данъкоплатците и на постъпленията в държавната хазна. Данъкът се събирал с нарочни квитанции, подготвяни и разпращани от столицата. Платеният данък означавал, че лицето е редовен поданик на османската държава и квитанцията му служела като паспорт за пътуване из империята и в чужбина. Държавата периодично увеличавала поголовния данък и не само компенсирала спадането на курса на монетите, но нараствал абсолютният размер на данъка.⁴⁴

Увеличавали се данъците авариз и бедел-и нузул, които хазната събирала чрез откупвачи. Със съдействието на кадиите и аяните тези откупвачи разхвърляли данъците върху селата и градските махали, добавяли допълнителни разноски по събирането на данъка, за съставянето на разпределителните списъци, такси за откупвача, за кадията, за аянина и др., с което данъкът нараствал още повече.⁴⁵

Твърде съсипателни за народа станали аянските данъци, преназначени за покриване на местните управленчески разходи. Два пъти в годината, на Гергьовден и на Димитровден, местният аянин заедно с кадията определяли сумите, които били изразходвани за квартири, храна и подаръци на пристигналите в казата чиновници и куриери, за заплати на валията, на аянина и сеймените му, такси за кадията, за съдебни огледи и дела и разни други „обща разходи“. Аяните включвали в списъка много фиктивни задължения, но вписаните веднъж в него суми се разхвърляли върху данъкоплатците и се събирали по-безпоощадно, отколкото държавните данъци. За аянската длъжност се водела ожесточена борба, тъй като тя давала законна форма да се граби населението на цялата каза. Разноските по функционирането на цялата местна администрация лягали не върху държавния бюджет, а върху гърба на населението. Особено рязко нараствали тези данъци по време на войни или смутове, когато трябвало да се посрещат войскове части или самата каза трябвало да набира и издържа войници за султанската армия.⁴⁶

Крайно обременителни били многобройните държавни ангарии и тегоби. Селяните били разкарвани да строят и ремонтират пътища, мостове, да поправят далечни крепости, да пренасят припаси и продоволствие за войската, да копаят ровове и пр. Хората били изпращани на стотици километри далеч, с което се откъсвали задълго от дома си.⁴⁷

Твърде тежка тегоба било поддържането на държавните пътни станции, особено по-главните пътища през Беломорието и Македония за Гърция, Албания и Босна, през Пловдив и София за Централна Европа и през Източна България за

Влашко, Молдова, Полша и Русия. Не само казите, през които минавал пътят, но и далечните кази били прикрепвани към някоя пътна станция и били задължени да дават пари за нейното поддържане, да доставят определени количества храна, фураж, дърва, свещи и пр. Във военно време тези тежки нараствали многократно.⁴⁸

Централната власт виждала големите произволи, които се вършели над населението. Периодично султаните издавали гневни фермани, т. нар. адалетнамета, с които забранявали вършените насилия, разпореждали да се прекратят злоупотребите и пр.⁴⁹ Обаче те не донасяли полза. Системата оставала непроменена, а тъкмо тя пораждала произвола и насилията над обикновения народ, над българи и турци.

Поради непрекъснатата нужда от пари властта била принудена да прибегне до мобилизация на наличните частни капитали и открила широко пътя за лихварско-откупваческите операции в селото и в града. Още в предишните векове държавата давала на откупвачи непосредствената експлоатация на определени държавни или султански приходоизточници. Но през XVIII в. била повсеместно въведена системата за пожизнено наемане на държавните приходоизточници /т.нар. маликяне/. При тази система арендаторът плащал една по-значителна първоначална вноска и се задължавал да внася ежегодно в хазната неголяма вноска, срещу което получавал правото да владее и експлоатира даденото село, митница, рудник, група данъци и пр., докато е жив. Това представлявало нова победа на лихварския капитал. В сферата на феодалното земевладение се установили форми, които имали характер на преход към частното едро феодално земевладение.

Обект на откупвачески операции станали всички държавни приходоизточници, както и множество ленове на тимариоти и заими. Нахлуването на лихварско-откупваческия капитал в сферата на феодалното земевладение имало твърде съществено значение. Като получавал правото да събира данъците от селяните, лихварският капитал поемал в свои ръце непосредствената феодална експлоатация на селяните от маликянетата. С това обаче не се премахвал или видоизменял нито един данък и не се променял характерът на експлоатацията. Лихварският капитал само обслужвал феодалната класа и се обогатявал от съюза си с нея. Вплитайки се в системата на феодалната експлоатация, той превръщал феодала в своеобразен рентер, който получавал доходите от лена си, без да се вестява в него.

Но в същото време лихварският капитал поставял под своя зависимост селяните и подготвял главната си победа в селото — непосредственото овладяване на земята. За да изплатят многоброй-

ните си данъци към държавата, селяните трябвало да търсят заеми, което хвърляло в ръцете на лихварите цели села. От описа на наследствената маса на починалия през 1785 г. одрински лихвар и откупвач на данъци Сюлейман ага се вижда, че жителите на с. Папас-карие /дн. Попово/ му дължали 11 917 гр., раите на с. Дервиш могила — 22 387 гр., на с. Мешелий /дн. Дъбово/ — 9836 гр.⁵⁰ Това били огромни за времето си суми. Като се има пред вид теглото на тогавашните грошове, може да се види, че за да се разплатят с кредитора си, селяните от с. Дервиш могила трябвало да наброят около 150—200 кг чисто сребро, или 260—400 кг монетен метал.⁵¹

А това не били отделни случаи. Към 1751 г. единадесет софийски села дължали на кятибина на София 952 345 акчета, натрупани от изплащане на поголовния и други данъци, като с. Столник дължало 239 280 акчета, Батановци /дн. Темелково/ — 159 730 акчета и т.н. Според данни от 1761 г. тринадесет софийски села дължали на софиянеца Ахмед ага, забитин на с. Бояна, 1 254 789 акчета.⁵² Към 1778 г. русенецът Сюлейман ага бил кредитор на около 20 села, които му дължали 13 180 гр. В кадийските протоколи на София са останали сведения за около 40 задлъжняли села и около 60 отделни селяни от Софийско; във видинските протоколи — за 45 села и селски общини. А няма съмнение, че много лихварски операции протичали, без да се стига до съд.⁵³

Обременени с тежки дългове и лихви, селяните най-често не могли да се разплатят и оставали в дългова зависимост към лихварите. Оформил се един от начините за експлоатация на селячеството от лихварско-спекулативния капитал, т.нар. дерудежийство, при което цели села и райони се оказвали под лихварска и административна зависимост. Богати и силни на деня османлии, обикновено свързани с еничарския корпус, се обявявали за покровители на дадено село, поемали „задължението“ да изплащат данъците му, да защищават селяните от произволите на чиновници и разбойници. Срещу това селяните били длъжни да връщат парите с лихва, да им дават парична заплата и подаръци срещу обявеното покровителство, т.нар. агалък и пр. Селата могли да сменят своя покровител, ако намерят по-силен, който да може да отстрани дотогавашния и да разчисти дълговете на селяните спрямо него.⁵⁴ Но с това селяните не се освобождавали от лапите на лихварския капитал.

Засиленото търсене на селскостопански суровини за промишлеността и на продоволствени стоки за големите консумативни центрове, както и за износ налагало да се извлича по-голяма стокова продукция от селото.

Стоковата продукция можела да се увеличи

както с прилагане на капиталистически методи, така и чрез феодална интензификация на стопанството. В страните, където феодалните отношения били относително здрави, се засилила експлоатацията на феодалнозависимото селячество. Феодалните стопанства увеличавали производството на стоки, било като разширявали обхвата на господарската земя за сметка на селската, било като увеличавали обема на отработъчната или на натуралната рента, т.е. на онези форми на рентата, които осигурявали по-голяма натурална продукция. Стигнало се дори до т.нар. второ издание на крепостничеството в страните на изток от Елба. С такива методи феодалната класа интензифицирала селското стопанство, за да го приспособи към изискванията на пазарната икономика. Стоковото производство се увеличавало чрез методи, присъщи на феодалния начин на производство.

В условията на османския феодализъм феодалната рента в нейния натурален вид съвпадала с десетъка, който през разглеждания период попадал главно в ръцете на откупвачите-лихвари, арендаторите на мукатаи и маликянета. Тъкмо те успявали да натрупат стокови запаси от зърнени храни и да търгуват с тях.

Повече стокова продукция се получавала чрез създаване на обширни частни стопанства, чието производство можело изцяло да се предлага на пазара. Към същото водела и непрекъснато засилващата се експлоатация на селячеството чрез присвояване на рентата за владееене на земята. При османската феодална система собствеността върху земята принадлежала на мюсюлманската държава. На това основание се събирала рента-налог от земята, която се разпределяла между държавата като централизиран колективен феодал и държателите на вакъфи, тимари, зиамети и хасове. Но когато и владелческите права върху земята се присвоявали от някого, обработващият такава земя производител-селянин следвало да плаща рента-наем на този земевладелец. Рентата-наем можела да съчетава натурални, отработъчни и парични форми.

Тенденцията за снабдяване с частновладелческа земя не била нова. Още през XVII в. имало доста чифлици, например край градовете Никопол и Русе, с голям брой заети в тях хора.⁵⁵ Очевидно тяхната продукция била реализирана на пазара в градовете. Обаче с разширяването на пазара през XVIII в. процесът на създаване на частновладелчески феодални стопанства станал определящ в развитието на аграрните отношения. Османската феодална система се трансформирала от условните към частновладелческите наследствени феодални владения със стоков характер. Този процес означавал лишаване на непосредствения производител — селянина — от владелчес-

ки права върху земята и присвояване на правото да се събира рента-наем от страна на новия феодал-чифликчия.

Конкретните пътища за формиране на чифлишки стопанства и чифлигарски отношения показват значително разнообразие и съчетават икономически и извъникономически методи на обезземляване на селяните и на сдобиване с частновладелчески феодални стопанства.

Лихварите-откупвачи изземали земята заради неизплатени дългове и се превръщали в чифликчии. Докато чрез маликянетата и мукатаите лихварят измествал феодалния експлоататор и поемал в свои ръце функциите на събирач на феодалната рента и на непосредствен експлоататор на селяните, поемайки в свои ръце правата им спря-

2

3

Женски костюми, носени по време на Възраждането. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

1. Костюм от Панагюрище, средата на XIX в.

2. Костюм от Банско, средата на XIX в.

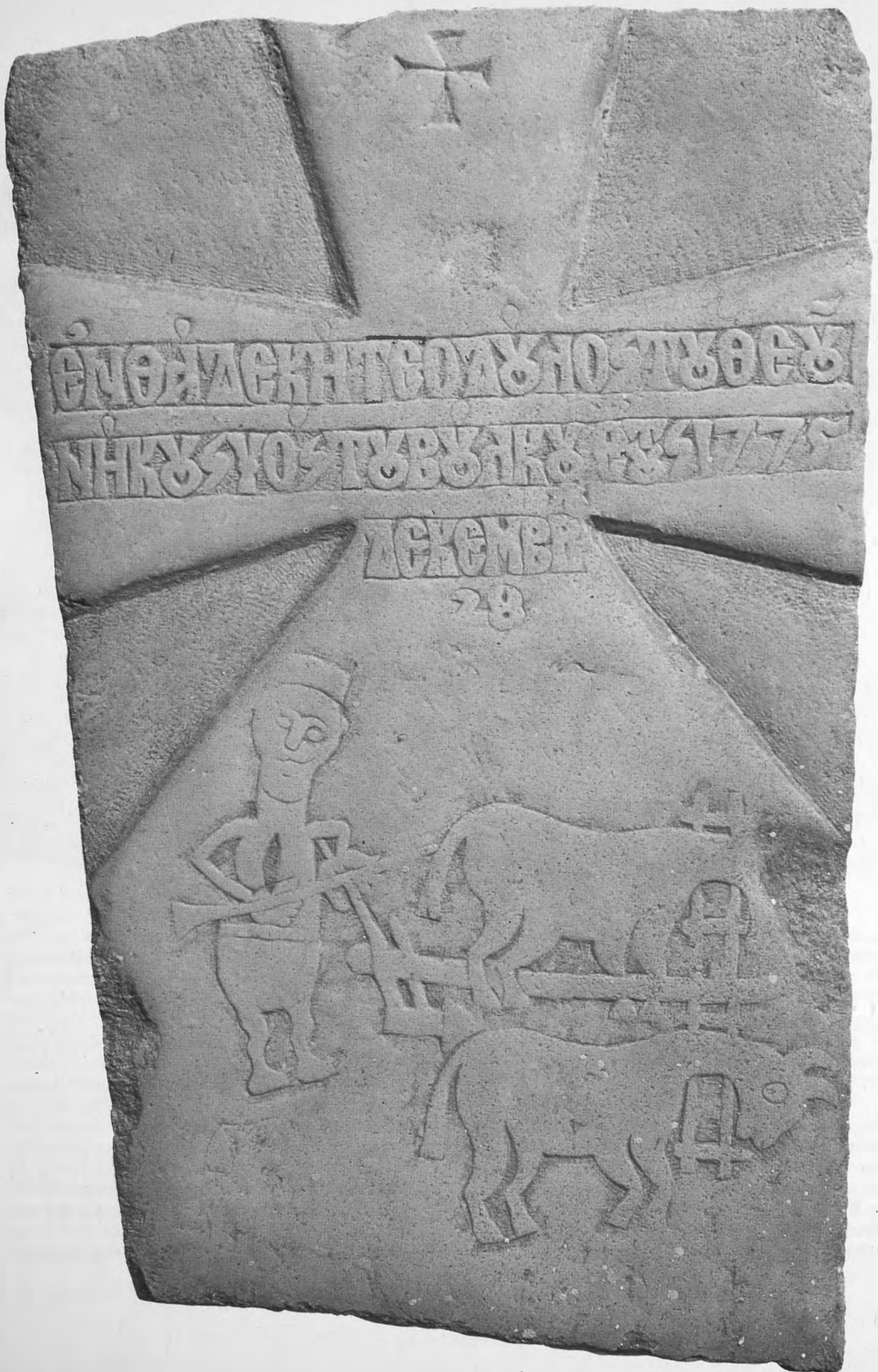
3. Костюм от Копривщица, първата половина на XIX в.

мо земята, лихварят ги обезземлявал и заставал на тяхното място като владеец на земята. Много са примерите за преминаване на селската земя в ръцете на кредиторите.⁵⁶

Важен път за създаване на чифлици било откритото или прикритото насилие, заграбването на земи в нарушение на съществуващите законни

положения. Заеманият административен пост и свързаните с него възможности да се упражнява насилие били едни от най-важните предпоставки за завладяване на земята и за създаване на чифлици. Обект на такива насилнически действия ставали както държавните земи, така и обработваемите земи, пасищата и въобще землищата на селата. Селските мери се разоравали и превръщали в чифлици. Водели се дълги процеси между селата и „някои съседни спахии и чифликчий“, предизвикани от опитите да се отнеме общоселската земя.⁵⁷

Откритият грабеж на земя бил прилаган от самите административни служители, военни лица, от богатите и влиятелни мюсюлмани. Понеже били хора с достатъчно влияние и мощ, те откри-

то посягали и върху държавни земи, ливади и др. дори когато били определени за преки нужди на някоя държавна институция. Държавната власт не винаги била в състояние да защити своите, придадените към държавните къшли земи, а още по-малко можела да опази селските земи.

Селска и държавна земя се заграбвала и по косвен път. Отначало върху неразораната земя се построявал някакъв недвижим имот — кошара, воденица, пчелин или нещо друго. Около него постепенно владеецът на този обект обграждал и обявявал за свои обширни земи, разоравал ги и създавал свое чифлишко стопанство. Най-често такива чифлици се основавали около реките, където имало подходящи условия за създаване на земеделско и скотовъдно стопанство, съчетано с други дейности. Този метод на създаване на чифлици бил широко практикуван при създаването на стоковите чифлици във Видинско.⁵⁸

Лихварството, съчетано с насилието, лишило от земя цели села, които били превърнати в чифлигарски. Почифликчаването на селата взело масови размери през втората половина на XVIII в., по-специално с разрастването на аянските размирици. През 1795 г. бил издаден ферман до кадиите от „левия ръкав на Румелия“, т.е. Беломорска Тракия и Македония, с който се забранявало да се превръщат селата в чифлици. Във фермана се изтъквало, че поради големите дългове към лихварите жителите на много села се отказвали от земите си и ги оставяли на лихварите. Последните оформяли тези села като свои чифлици, сдобивали се с кадийски худжети за владеещото на покритите имоти и земите. Ферманът забранявал да се издават кадийски худжети за продадени уж от селяните земи, забранявал да се създават чифлици.⁵⁹ Разбира се, тези забрани не могли да спрат развиващите се икономически процеси. Все повече села се превръщали в чифлигарски.

Понеже османската поземлена система позволявала да се купува и продава правото на владение на земята, макар и под контрола на спахиите, на сахиби-арз, съществувала известна възможност чрез покупки да се създаде едро стоково стопанство. Известни са случаите, когато живеещи в градовете хора закупували цели селски бащини или чифлици.⁶⁰ Така закупените земи се превръщали в чифлици, които владеецът им не обработвал лично.

Самата държавна власт много пъти продавала големи късове земя. В нейни ръце се стичали значителни имуществата на починали без наследни-

ци лица или вследствие на провежданите екзекуции и конфискации. Чрез конфискациите държавата си присвоявала имотите на везири, валии, мютеселими, аяни и други служители, а след това изкарвала това имущество на публична продажба. Екзекутираният сановник можел да владее своя чифлик без редовен документ, но при препродажбата на конфискуваната земя властта снабдявала купувача с документи за правовладееене. По такъв начин, след като минела през ръцете на държавата, земята ставала „купен имот“ на новия чифликчия.⁶¹

Държавата слагала ръка и върху землищата на села, чиито жители се разбягвали и земята им оставала необработена. Войната от 1683—1699 г. и потушаването на въстанията в Западна България довели до сериозно обезлюдяване на обхванатите от войната и въстанията територии. Нови бягства и обезлюдяване изживяла Западна България през войната от 1735—1739 г. и свързаните с нея въстания. Във ферман от 1741 г. се подчертава, че имотите на раята, „която въстана в Пиротско или пък побягна на бойното поле при чужденците..., бидоха конфискувани и продадени в полза на съкровището“.⁶²

През втората половина на XVIII в. и особено към края му безредията в българските земи се засилили. Създадена се обстановка на анархия и сепаратизъм в Северозападна България способствувала за временното обезлюдяване на цели села и за продажбата на земите им с тапия на нови владетци. По времето на Пазвантоглу било завършено обезземляването на селяните и установяването на господарското земевладение в тази област.

Господарските селяни трябвало да издължават феодална рента-наем към владееца на земята, към господаря на селото, а също и рента-данък към войводата, управителя на султанските хасове, т.е. съществувал двоен данъчен гнет.

Присвояването на земи на починали без наследници лица, както и завземането на землища на забягнали села били стъпки, чрез които се формирала една нова категория земи. Това били т.нар. държавни имоти /емляк-и емирие/, върховната собственост и владелческите права върху които се намирали в ръцете на държавата. Владелческите права върху нея могли да се придобиват чрез покупко-продажба. Тази категория имала обикновено временен характер. Включените в нея земи подлежали на разпродажба или пък се давали под наем на отделни арендатори. И понеже за разпродажба се предоставяли цели чифлици, те попадали в ръцете на местни първенци, влиятелни столични чиновници, т.е. увеличавали мощта на частновладелческата феодална класа.⁶³

Чифлишки статут получили и части от султанските хасове, в които султанът бил и върховен

Надгробна плоча от Нико Кроткия, овчар, умрял на 28 декември 1775 г. в с. Факия, Бургаски окръг. Окръжен исторически музей — Бургас

собственик на земята, и владеец. Това означавало, че селяните, които обработват подобни земи, нямали никакви владелчески права върху тях, макар това да били държавни земи.⁶⁴

Така през XVIII в. обезземляването на селячеството и създаването на частно феодално стопанство приело в някои райони твърде масови размери. По един или друг начин с чифлици успели да се снабдят най-различни лица: висши административни, държавни чиновници, лихвари, закупчици на данъци, на държавни доставки, храни и припаси за столицата и армията, еничарски аги, местни управници. Натрупали в ръцете си чифлици и други недвижими богатства, тези лица непрекъснато измествали ленните държатели от административните органи, докато най-после именно тази нова, частновладелческа аристокрация взела властта в свои ръце, използвайки за тази цел т.нар. аянски институт.

Създаването на едро частно феодално стопанство и чифлигарски села не означавало, че българските селяни повсеместно били обезземлени и превърнати в чифлигарска рая. Тези процеси взели по-широки размери в Македония, Беломорието, долината на Марица, където съществували условия за производство на търговско-индустриални култури. Те се наложили в западните райони, които имали по-близки връзки с европейските консумативни центрове. В грамадната част от страната, особено в Северна България, Тракия,

Предмети от овчарския бит по време на Възраждането, изработени почти всичките от дърво. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

1. Бъкел, съд за вода от Смолянско, началото на XIX в.

2. Овчарска чаша за вода и мляко от с. Понбрене, Панагюрско, началото на XIX в.

3. Дървена стомна от Троянско, XIX в.
4. Кобилица от с. Жеравна, Котленско, XIX в.
5. Овчарска гега от Котленско, XIX в.
6. Овчарска гега от Смолянско, началото на XIX в.
7. Дървена лъжица от Устово — Смолян, XIX в.
8. Лешникотрошачка от Самоковско, началото на XIX в.
9. Ведро от Смолянско, XIX в.
10. Буталка за биене на мляко от Смолянско, XIX в.
- 11–12. Овчарски звънци /чанове/ от с. Малево, Асеновград—Пловдивски окръг, изработени в Неврокоп /дн. Гоце Делчев/, XIX в.
13. Дървена овчарска чаша за мляко от Смолянско, XIX в.

Добруджа и др., продължавало да господства селското земевладение. Предимно в зърнопроизводителните и скотовъдните райони селяните не били лишени от земя, още повече, че тъкмо там съществували обширни необработени и неразорани земи.

ПРОМЕНИ В СТРУКТУРАТА НА ГОСПОДСТВУВАЩАТА КЛАСА. Създаването на едро частно земевладение и нахлуването на лихварските отношения в селото предизвикали промени в структурата на господстващата класа. Частното богатство променяло стопанските интереси и икономическия облик на най-енергичната и най-предприемчивата част от господстващата класа. Създава се нова, владееща чифлици аристокрация, чиято икономическа опора не била условното владение на зиамети или хасове, а частното земевладение и лихварството, които им обезпечавали постоянни доходи.

Разбира се, нито Портата успявала да унищожи всички проявяващи тенденции към самостоятелност притежатели на частни богатства, нито пък всички чифликчий и лихвари успявали да се доберат до аянски и други държавни длъжности. Като правило обаче всички аяни и местни властници били вече чифликчий, лихвари, откупвачи на държавни приходиизточници. От техните редо-

ве се излъчвали самостоятелни паши в Румелия, които овладявали властта в цели области, взели в свои ръце всички държавни приходоизточници в тях, набирали и издържали своя войска, с която отстоявали независимостта си пред Портата. Тъкмо такава била фамилията на Осман Пазвантоглу, за когото се съобщава в източниците, че владее „над двеста села“⁶⁷. Огромен брой чифлици и маликянета имал в ръцете си известният серски аянин Исмаил бей. Само от един негов наследник по-късно властта конфискувала около 40 чифлика.⁶⁸ Исмаил Тръстениклиоглу, владетелят на Русе и околностите му, разполагал с голямо частно богатство, което му позволявало да поддържа значителни лични въоръжени сили. Опрян на тях, наследникът му Мустафа паша Байрактар успял да стане дори велик везир и да определя съдбата на империята.⁶⁹

Всеки един от тези нови едри феодали започвал от частното чифлишко-лихварско богатство, минавал през аянската длъжност или сердарството на местните еничарски сили, които допринасяли за по-нататъшното увеличаване на частното му богатство и за създаването на лична войска. Заедно с това се увеличавали и апетитите им за власт.

Борбата за власт по места определяла в най-голяма степен съдържанието на феодалните размирици в края на XVIII и началото на XIX в. Характеризирайки обстановката във Видинския пашалък, един от най-размирните райони по онова време, Софроний Врачански пише: „Епархията се разсипа, села не останаха, изгориха ги кърджалиите и пазвантските хайдути, челоуеци се разбягаха по Влашко и по други страни.“⁷⁰

РАЗРУХА НА ВОЕННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ. РЕФОРМЕНИ ОПИТИ НА СЕЛИМ III.

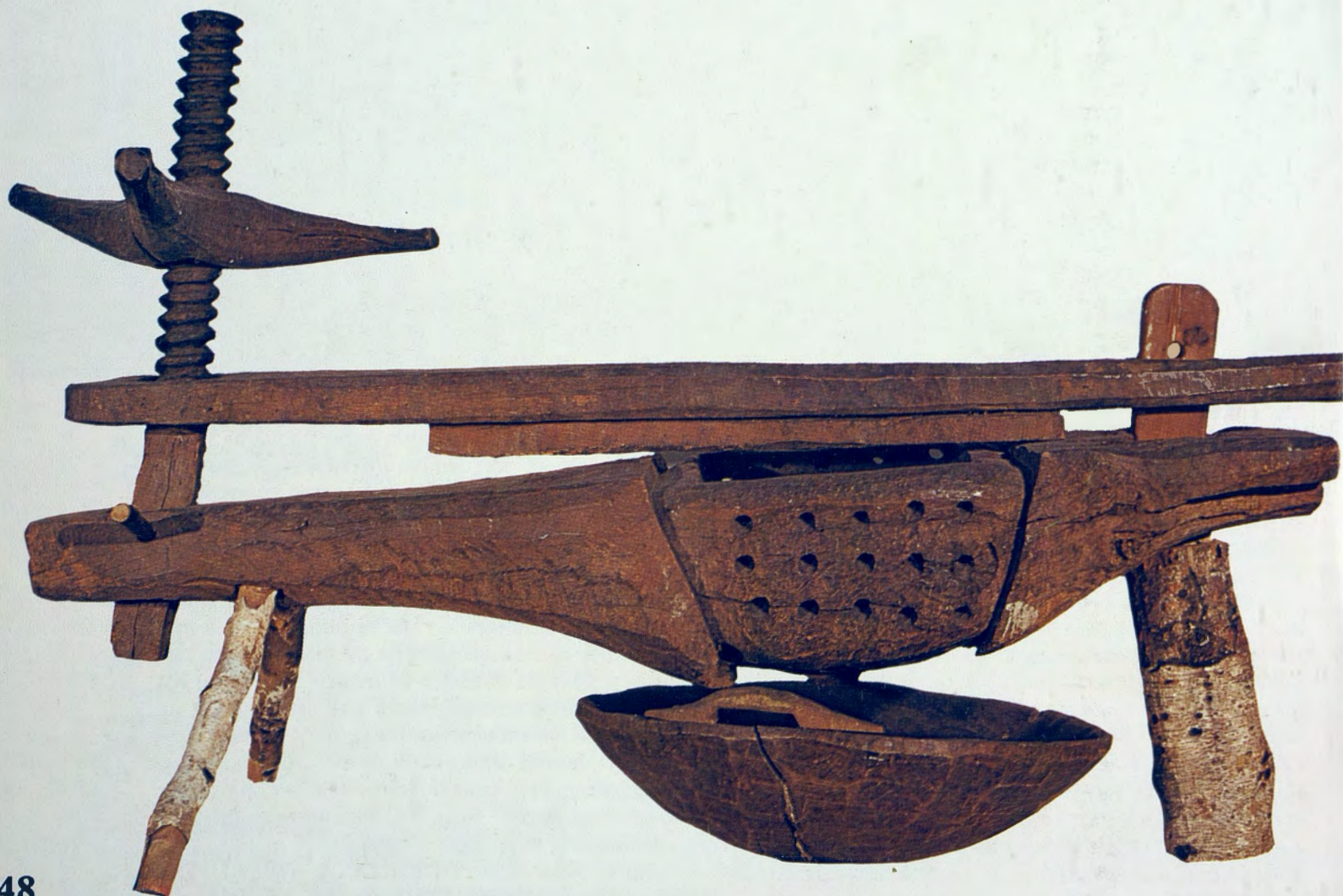
Новите феодали и господари естествено не били заинтересовани от запазването на спахийската система и свързаните с нея отношения. Спахиите все повече изгубвали значението си на военна сила. В ръцете на централната власт оставал като организирана военна сила еничарският корпус. Но и той както в столицата, така и в провинцията загубил боевите си качества. Неговите членове се отдали изцяло на стопанска и спекулативна дейност. Двата основни стълба, на които се изграждала някога военната мощ на османската държава — спахийството и еничарството, — рухнали. По време на войната Портата трябвало да разчита на военните отреди, които могли да се наберат и да се предвождат от управителите на отделните пашалъци, т.е. по същество частна войска, отколкото войска на османската държава.

Създадена чрез завоевания, Османската империя можела да запази съществуването си и властта си над поробеното население само със си-

лата на оръжието. Претърпените тежки поражения във войните от края на XVII и през XVIII в. карали управляващата върхушка да търси пътища за запазване на целостта на своите територии чрез укрепване на армията.

Бунтът от 1730 г., който завършил с детронирането на султан Ахмед III /1703—1730/, показал, че е опасно да се предприемат опити за реорганизиране на еничарите. Те представлявали компактна въоръжена сила в столицата и могли да свалят всеки сановник, който предизвикал тяхното недоволство. Все пак под натиска на претърпените поражения били направени опити за някои подобрения на еничарския корпус, за възстановяване боеспособността на ленно-спахийската конница, за създаване на артилерийско училище и някои други нововъведения.

Най-сериозен опит да възстанови дисциплината и боеспособността на спахийската войска бил направен от Селим III през 1792 г., когато бил из-

даден „Нов закон за тимарите и зиаметите“, издържан в традиционния за османското мислене дух.⁷¹ Но и този последен законодателен акт на османските султани, целещ да укрепи старата спahiйска система, не дал очаквания резултат.

Това накарало Селим III да предприеме нов, по-решителен опит да реформира военната организация на империята. Той се заел със създаване-

то на обучавана по европейски образец армия. Но в същото време страхът от противодействие от страна на еничарския корпус наложил силни ограничения в това отношение. След обсъждане в създадения таен съвет за реформите било решено новата войска да се представи като особено поделение на еничарския корпус. Цялата армия трябвало да възлезе в крайна сметка на 12 000 обучени бойци, разделени на 12 батальона. Един от тези батальони трябвало да квартирува в Цариград, а останалите в други центрове на Анадола и Румелия. За обучението на новите войски били повикани европейски инструктори.

Освен в пехотата предприети били опити за преобразуване на артилерията, инженерните войски, флота, арсенала. Доведени били инженери и майстори от Франция, Англия и Швеция, които да организират производството на модерни оръжия, главно на нови оръдия и боеприпаси за тях. Издаден бил закон за преустройство на флота, за нов

Дървена преса за изстискване на восък от Софийско, началото на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Пчелен кошер от кора на дърво от с. Бабек, Благоевградски окръг, началото на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Пчелен кошер — травна, с качулка, от Кърджалийско, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

начин на събиране и обучение на моряците, а с помощта на френски и шведски инструктори и корабостроители било организирано по-съвременно корабостроене. За няколко години били построени 45 военни кораба.⁷²

Широко замислените военни преобразования изисквали значителни финансови средства, с каквито Портата не разполагала. Било взето решение да се създадат нови данъци, да се отделят специални приходаизточници, които да се вливат в отделна „Каса за новите доходи“. Били въведени данъци върху памука, тютюна, коприната, кафето и други произведения. В новата хазна трябвало да постъпват доходите от стотици тимари и зиамети, които били конфискувани от властта и придадени за издръжка на новата войска и за военните реформи. В тази хазна трябвало да се вливат и постъпленията от митницата в Цариград. Били осигурени достатъчно парични средства за новите мероприятия.

Обаче наложените нови данъци настроили слоеве от населението срещу реформите. Те станали твърде лесно податливи на антиреформената пропаганда на противниците на реформите и еничарите. Социалната база на провежданите реформи се стеснила. Ползувайки се от това обстоятелство, през 1807 г. столичните еничари и реакцията организирани бунт, в резултат на който Селим III бил свален. Новата армия била разформирана и набелязаните мероприятия били преустановени.

През лятото на 1808 г. русенският аянин Мустафа Байрактар завзел със своите войски столицата с цел да възстанови на трона Селим III и да продължи реформеното дело. Обаче Селим бил междувременно удушен от противниците на реформите и на престола бил поставен Махмуд II, който утвърдил Мустафа Байрактар за велик везир. През ноември еничарите извършили контрапреврат; Байрактар бил убит, но Махмуд успял да запази трона си, унищожавайки и последния представител на османската династия. Възтържествувалите еничари и мюсюлманската реакция преустановили всякакви реформи. Аянският сепаратизъм в империята взел застрашителни размери.⁷³

Пред османската управляваща върхушка все по-властно заставала задачата да предотврати разпокъсването на империята на отделни владения, да установи силна централна власт, която да се противопоставя успешно както на едрите аяни и отцепниците, така и на развиващите се националноосвободителни движения. Въоръжените въстания на покорените народи, успешният ход на сръбското и гръцкото въстание тласкали османската господстваща класа към сплотяване на нейните редове. Центърът на противоречията се измествал в нова плоскост — между османската господству-

ваща класа като цяло и националноосвободителните движения на покорените народи. Феодалната върхушка трябвало да се сплотява за борба срещу националните движения на балканските народи.

Веднага след приключване на руско-турската война от 1806—1812 г. Махмуд II се заел с усмиряването на метежните румелийски аяни и отцепници. През 1813 г. била изпратена силна армия срещу видинския управител Молла Идрис паша, наследника на Осман Пазвантоглу. Вплетени в борба срещу сръбското въстание, османските сили в Северозападна България все повече гравитирали около Портата, виждайки в разкола между видинския управник и неа източник на неуспехи в борбата срещу сръбските въстаници. При очертаващата се изолация Молла Идрис паша склонил да се подчини и да предаде Видин под властта на Портата. През април 1813 г. той напуснал Видин и се преселил със семейството си в околностите на Цариград, където му бил гарантиран животът. Скоро след това при една епидемия той починал.⁷⁴ Срещу видния хасковски аянин и размирник Емин ага още в края на 1812 г. били изпратени войските на великия везир и на серския аянин Исмаил ага и през април 1813 г. той бил убит. Силистренският аянин Йълъкоглу бил подгонен от войските на великия везир и забягнал в Русия. През 1813 г. той се върнал в Добруджа и се опитал да възстанови старите си владения, но бил обграден от верни на правителството войски и убит. През юли 1813 г. холерната епидемия внезапно отнесла Исмаил ага, серския аянин. Одринският аянин Дагдевиреноглу, който проявявал тенденции към самостоятелност, бил сменен.⁷⁵ Така през 1813—1814 г. Портата успяла да наложи властта си над най-близките до столицата български земи. В западните области на Балканския полуостров оставали като полувисими владетели Али паша в Янина и силната фамилия на Бушатлиите в Шкодра. Сега вече Портата насочила усилията си да укрепи властта си над анадолските провинции, което ѝ се удало след няколко години.⁷⁶

Към 1818—1820 г. в империята оставали само трима силни наследствени паши: Али паша Тепеделенли в Янина, Мустафа паша Бушатли в Шкодра, който минавал за верен на Портата управител, и Мехмед Али паша в Египет. Запазвали съществуването си и старите наследствени династии в Алжир, Тунис и Триполитания.

Особени затруднения създавали полунезависимите пашалъци в Албания. Разположени в покрайнините на империята, те заплашвали с пълно откъсване от Портата. За да сложи край на управлението на Али паша в Янина, Портата провокирала военен конфликт между него и Мустафа паша Бушатли, който завършил с неуспех за Али паша. През юли 1820 г. Портата започнала военни

действия срещу него. Много от привържениците на Али паша минали на страната на правителството, дори синовете му Вели паша и Мухтар паша се предали на милостта на султана, който им обещал санджаци в Анадола. Към края на август целият Янински вилает бил окупиран от султанските войски и Али паша се оттеглил в непристъпната Янинска крепост.

Обсадата на Янина съвпадала с началото на гръцкото въстание и се проточила до януари 1822 г., когато Али паша повел преговори с Портата. Било му обещано, че ако се предаде, ще му бъде запазен животът. Обаче на 5 февруари предалят се Али паша бил вероломно убит и главата му изпратена в Цариград, където била изложена на показ.⁷⁷

Помощта, която Мустафа паша Бушатли оказал на Портата в борбата ѝ срещу Али паша, отложила военните действия срещу него. Възползуван от ангажираността на Портата с гръцкото въстание и с еничарския корпус, той успял да укрепи за известно време своите позиции.

Османската държава се консолидирала в сравнение със състоянието ѝ в началото на века. Единството на феодалната класа като цяло било възстановено. Тя била изправена пред непримирим конфликт с разгърналите се националноосвободителни движения, които намерили ярки изяви във въстанията на сърби и гърци. В борбата срещу тези движения феодалната класа се сплотила около Портата и поддържала създаването на силна централна власт. Националните движения на покорените народи занапред трябвало да преодоляват мощта на централизираната държава.

3.

Разрастване на стоковото производство и зараждане на капиталистически отношения.

Градове

НАЙ-ОБЩИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПОЯВАТА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ. Стоковото производство, което изиграло важна роля още в генезиса на феодалното общество, трябвало сега да достигне такава степен на развитие, при която в положението на дребните производители настъпва коренна промяна — едни от тях се издигат до положението на капиталистически предприемачи, а други се превръщат в наемни работници. Този процес протичал в недрата на феодалното общество предимно в града, но не оставил незасегнато и селото. Освен това дълго време

капиталистическите отношения продължавали да съжителствуват с феодалните. Ето защо всяко феодално общество оказвало едно или друго специфично въздействие върху развитието на капиталистическите отношения. Когато Маркс проследява историята на капиталистическите отношения в Англия, той изрично отбелязва, че тяхната поява се предшества от унищожаването на крепостното право и залязването на свободните градове, т.е. премахват се крепостничеството и всяка феодална зависимост от друго лице, както и феодалният статут и привилегиите в градовете.⁷⁸ Със свои особености се отличавал генезисът на капитализма и в другите страни.

В Османската империя носителите на новите капиталистически отношения произхождали от подвластните народи. Трябвало подвластното население при тежките условия на чуждото господство да премине през всички стадии на дребностоковото производство, на постепенното натрупване на капитали, на имуществената диференциация, на всички рискове, свързани с развитието на пазара и на панаирите, за да издигне из своите редове предприемачи и търговци, за да придвижи изобщо общественоекономическото развитие напред. Затова и противоречията между производителните сили и производствените отношения не само се преплели с националните противоречия, но придали на последните небивала острота.

През същия период господстващата народност останала настрана от общия развой на производителните сили. Това е една особеност на османския феодализъм, която наложила отпечатък на всички прояви в социалния и политическия живот на Османската империя. Ретроградността и закостенялостта на господстващата класа, както и господстващите религиозни норми в цялата държавна система се представяли за символ на османското господство, а всяка отстъпка спрямо изискванията на новото време — за концесия в полза на немюсюлманското население. Колкото повече изпъквала разликата между икономическата роля и политическото безправие на зародилите се национални буржоазии, толкова по-тежко се понасял националният гнет, упражняван неизменно с едни и същи методи, наследени от периода на османското нашествие.

Освен това капиталистическите отношения в българските земи се установили в условията на икономическа експанзия на Западна Европа. Натискът, упражняван от европейския капитализъм, заставял местните структури да се приспособяват към изискванията на капиталистическото производство. Едва по-късно, откъм средата на XIX в., европейският капитализъм използвал своите преимущества, за да превърне постепенно Османската империя и провинциите ѝ в своя полуколония.

Процесът на зараждане на капиталистическите отношения на Балканите се наблюдава най-ярко в търговията и в текстилните отрасли на промишлеността. Предимно на ръста на търговията се дължи появата на най-ранната балканска буржоазия — гръцката. На ръста на търговията и на разширеното занаятчийско производство се дължи появата и на българската буржоазия.

РАЗРАСТВАНЕ НА ЗАНАЯТЧИЙСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. Измененията и подемот в селското стопанство, свързани с увеличения обем на производството на зърнени храни и търговско-индустриални култури, създавали условия за по-разгърнатата размяна на стоки между града и селото. Градът все повече ввличал селата в стоково-паричните отношения. Той станал център на събирателска търговия, която обхващала селата на неговия хинтерланд. Засилил се потокът на селско-

стопански продукти — кожи, вълна, памук, пашкули, коприна, месо и др., които се преработвали в градовете. Това създавало благоприятни условия за по-нататъшно разрастване на занаятчийското производство. По този начин градовете образували заедно с околните села сравнително стабилна система благодарение на взаимното ползуване на своите икономически и човешки ресурси. Разкривали се нови възможности за активна стопанска дейност на българското население и за преливането му към градовете.

Българското градско население се увеличавало чрез механичен прираст вследствие на притока на селски занаятчии към градовете и на земеделски работници, заети с обработването на градини, лозя и чифлици в земеделските зони, които се появили около повечето градове в течение на XVIII в. Много често в еснафските кондики срещаме име-

**НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА
КЪМ КАПИТАЛИЗМА**

на на занаятчии с обозначение на селата, откъдето са дошли в града, а в кадийските регистри и в митрополитските кондики се съдържат данни и за земеделски махали. Благодарение на притока на селски елементи българите разширили и укрепили позициите си и в градовете, където дотогава били сравнително по-слабо представени.

Този процес обхванал крайдунавските градове, както и градовете в Дунавската равнина, Добруджа и Причерноморието. Нараснали българските махали във Видин. От края на XVII и началото на XVIII в. българи започнали да купуват къщи и да се настаняват из дотогавашните турски

махали на Видин, да проникват и заемат позиции в еснафските организации.⁷⁹

Сведенията за стопанския и демографския облик на Русе ни представят града като значителен производствен център и оживено търговско средище. Към началото на XVIII в. основната маса от българското население живеела във вароша и в т.нар. Дунавска махала. Българите били вече добре представени в дюлгерския, кожухарския, казанджийския, кюркчийския, хлебарския, симитчийския и други еснафи.⁸⁰ Австрийският търговец Клееман говори през третата четвърт на XVIII в. за силно развито занаятчийство в Русе и споменава, че там имало различни „фабрики“, под които несъмнено следва да се разбират големи занаятчийски работилници.⁸¹ Българските занаятчии заедно с турските определяли цените на различните суровини и изделия.

Сливен със „Сините камъни“, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

Като водещ търговско-занаятчийски център се оформил Свищов, през който минавал главният търговски път за Влашко и Трансилвания, а оттам за Средна Европа. Силно развитие в града получили текстилните и кожарските занаяти. През XVIII в. местните шампари не само удовлетворявали потребностите на местните платнари, но дори притежателите на тъкачни работилници в Букурещ изпращали платна за шампосване в Свищов.

През първата половина на XVIII в. нараснало българското население и в Плевен. От околните села, както и от по-далечни краища — Ловешко и Етрополско — прииждали българи, които упражнявали различни занаяти. Особено укрепнали позициите им в абаджийския и кожухарския занаят, където те образували самостоятелни български еснафски организации.

Увеличаващият се български елемент в Търново затвърдил своето положение в редица занаяти. Още през XVII в. куюмджийският занаят се намирал в български ръце. Българите се настанявали и в редица други занаяти, като бояджийския, абаджийския, кожухарския, терзийския, казанджийския, табашкия, кундурджийския, дялгерския, бъчварския, басмаджийския и пр. През XVIII в. бояджийският еснаф също преминал изключително в български ръце.⁸²

Дори такъв закътан град като Троян, където мюсюлманският елемент никога нямал силни позиции, увеличавал населението си за сметка на придошли отвън българи. Около средата на XVIII в. тук се преселили значителна група българи от Македония и Тракия. Към 1750 г. дошли от Одринско българи-бояджии, които се установили в Троян и дали тласък на развитието на бояджийския занаят. По същото време тук се преселили иконописци от Разложко. От околните села се стичали други българи, идващи да учат занаят в града, а благоприятните условия способствували особено за развитието на грънчарството.⁸³

Хаджиоглу Базарджик се оформил окончателно като административно средище през началото на XVII в. През XVIII в. в него се настанил трайно български елемент, а към края на века той вече образувал две махали.

Още към началото на XVIII в. в Ловеч имало няколко еснафски организации. Голям дял в занаятчийското производство на града заемало железарството. Произвеждали се различни изделия не само за местния пазар, но и по поръчка за други райони на страната.⁸⁴

От по-голямо дервентджийско село през XVIII в. Габрово се превърнало в известен търговско-занаятчийски център. Още в началото на века там се развили различни занаяти, а до края на същия век в него се оформили 23 занаятчийски отрасли, което било резултат на задълбочаването на специализацията и диференциацията на занаятчийското производство. Особено развитие получило железарството, ножарството и текстилните занаятчийски отрасли. Произведенията на габровските занаятчии се изнасяли из България, а също и в някои съседни страни.⁸⁵

До изгарянето му от кърджалиите Тетевен бил важен занаятчийски център. Обработвали се много кожи, добре развити били железарският, златарският и самарджийският занаят, които привличали много младежи от околните села. Дори Горна Оряховица към края на XVIII в. имала разгърнато занаятчийско производство с десетина еснафски организации.⁸⁶

Същите явления наблюдаваме и в другите български градове.

Австрийското настъпление и въстанието от 1688—1689 г. разстроили икономиката на някои градове в Северна Македония. Скопие, Велес и Щип били изгорени, а значителна част от българското население поела пътя на емиграцията. През XVIII в. обаче българският елемент отново завоювал силни позиции в икономиката на тези градове вследствие на прииждането на българи от околните села. Във Велес се образувала нова българска махала. В Скопие българите овладели почти напълно папукчийския, казанджийския и сапунджийския еснаф. В техни ръце се оказал казанджийският еснаф в Щип, който при това се разраснал твърде много.⁸⁷

Още в началото на XVIII в. охридските кожухари установили търговски връзки с Виена. Те създали свое представителство в Цариград, което активно участвувало в борбите за запазване на самостоятелността на Охридската архиепископия срещу посегателствата на Цариградската патриаршия.⁸⁸ Оживен търговски и занаятчийски център станал Прилеп, в който особено се славели казанджиите и кюркчиите, които оползотворявали суровините на развитото в района скотовъдство.

В резултат на тези икономико-демографски процеси се укрепило българското население в Прилеп, населен дотогава предимно с турски колонисти или ислямизирани и потурчени българи.⁸⁹ Ислямизацията през XV—XVI в. подкопала из основни позициите на българския елемент в Неврокоп /дн. Гоце Делчев/, но през XVIII в. благодарение на притока на българи-християни от околните селища последните отново се оформили като компактна маса, намираща изява в силно развитото леярство, кожарство или търговията с добитък на

Отвесен стан за тъкане на килими от Котленско, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

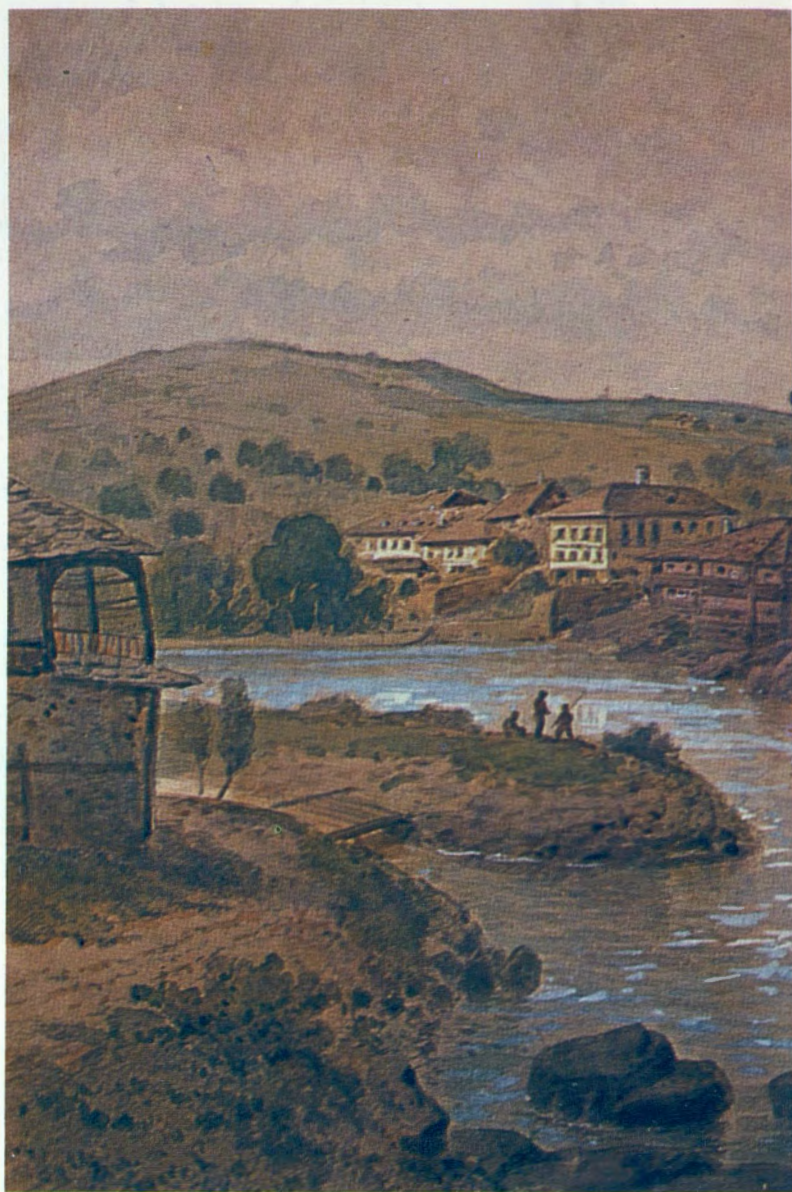
процъфтяващия местен панаир.

Българското население в Татар Пазарджик, основан след османското завладяване, започнало да става по-компактно едва от началото на XVIII в. Тогава били създадени български еснафски организации, сред които абаджийският еснаф бил най-многочислен. Неговата кондика от средата на XVIII в. свидетелствува за значително производство и за оформянето на върхушка от по-богати занаятчи. Градът бил стоварище на самоковско желязо, поради което възникнали големи железарски работилници и се развил ковашкият занаят.⁹⁰ Укрепвал българският елемент и в Стара Загора, където се преселвали хора от околните села, търсейки по-сигурно местожителство и поминък. Тук се настанявали и българи от планинските райони, които намирали в града благоприятни възможности за занаятчийската си дейност. Притокът на българско селско население към градовете довел до формиране на нови български махали в Сяр. Такива били арабаджийската махала, в която преобладавал коларо-железарският еснаф, а също махалите Горна и Долна Каменица.⁹¹

Като голям търговско-занаятчийски център се оформила София. През XVIII в. в нея били представени 63 вида занаяти, от които повече от половината се упражнявали от българи, а останалите били смесени. Българските занаятчи имали свои еснафски организации, а в някои занаяти съществували смесени еснафи от българи и турци. Неколкократно през XVIII в. кадията трябвало да разглежда оплаквания от страна на турския общарски еснаф, че българите-общари откривали дюкяни в турската чаршия.⁹²

Самоков запазвал положението на важно средище на железопроизводството и станал най-големият център за производство и износ на аба в Западна България. През XVIII в. районът му приличал на грамадна железарска фабрика. Към началото на века в Самоковско имало 21 самокови-мадани, а в течение на столетието броят им нараснал на 25 с 85 видни. Като се има пред вид, че един самоков произвеждал дневно около 923 кг желязо, ясно се вижда, че при около 250 работни дни през годината самоковските рудари добивали почти 6 млн. кг желязо.⁹³

Железарското производство било силно развито и в други краища на страната — Странджа, Неврокопско, Демирхисарско /дн. Сидерокастрон/ и др. Общо в българските земи по онова време съществували около 350—400 самокови и видни, които осигурявали производството на големи количества метал. Произведеното желязо отивало за задоволяване нуждите на османския държавен арсенал, както и за производствено потребление от железарските еснафи от различните градове на страната.

Обаче развитието на железарството се спъвало от феодалната система на експлоатация в рударството, водена от османската държава. Тя предоставяла маданите срещу откуп на различните бейове, повечето от които не се интересували от процеса на производството, от техническите нововъведения и подлагали на разхищителна експлоатация рудните находища, околните гори, изсичани за пещите, и заетите в железопроизводството българи.

С течение на годините произвежданото желязо ставало все по-неконкурентноспособно, особено с бързото развитие на морския и речния транспорт, който улеснявал вноса на по-евтин метал от Европа.

Като значително средище на занаятчийско производство се развил Сливен. Сливенските аби и кебета продължавали да се разпространяват из

Габрово, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

балканските, малоазийските и средноевропейските земи. Абаджийският еснаф бил един от най-старите в града и продължил да разширява производството си. През XVIII и началото на XIX в. достигнало разцвет изработването на цеви за пушки.⁹⁴

В табакханите на Враца, Габрово, Русе, Хаджиоглу Базарджик, Свищов, Ямбол, Дупница /дн. Станке Димитров/, Струмица, Щип, Струга и др. се обработвали стотици хиляди кожи. Произвеждали се доброкачествени гъонове, сахтияни, мешини, кюрсалета и др., които се обработвали от местните сарачи, обушари и други занаятчии или се изнасяли по далечните имперски и чуждестранни

пазари. Трудно е да се посочи български град, в който през XVIII в. да липсвала обособена табакмахала с работилници, в които били заети по няколко калфи и чираци.

През по-голямата част от XVIII в. занаятчиите работели предимно по поръчка или за местния пазар. Те упражнявали професията си в наети дюкяни на съответната чаршия или по домовете си. Собствеността на голяма част от дюкяните в чаршиите била съсредоточена в ръцете на градската мюсюлманска върхушка. Наемите от дюкяните представлявали за нея значителен доход и тя се противопоставяла на откриването на нови дюкяни. Това заставяло занаятчиите да работят по домовете си, да разчупват рамките на старите чаршии и да създават нови или да насочват продукцията си към панаирите с посредничеството на закупчици.

Грамадната част от занаятчиите работели обикновено без помощници или с по един-двама калфи и чираци дори когато производството им било предназначено за по-далечни пазари. Вътрешните изменения в характера на занаятчийското производство издигали твърде бавно отделните негови представители на по-горно стъпало. Но постепенно разрасналият се стокооборот увлякъл местните градски производители и търговци и те се появили най-напред на близките, а след това и на отдалечените панаири. Следващ етап в развитието на икономическите им връзки било трайното насочване към определени пазари в обширната Османска империя и към Европа.⁹⁵

Особено ярко тази тенденция се изявила в областта на текстилните отрасли. Развитието на овцевъдството, на памукопроизводството, на бубарството създавали достатъчно условия за подема на текстилните занаяти. В Сяр се оформили големи занаятчийски работилници за тъкане и боядисване на памучни платове, които намирали пласмент из целия Балкански полуостров. От всички занаяти в Кукуш най-развито се оказало тъкачеството на памучни платна.⁹⁶

Без съмнение Пловдив бил най-големият търговски и занаятчийски южнобългарски град, а неговият просперитет в най-голяма степен се дължал на абаджийството и другите текстилни занаяти. През първата половина на XVIII в. българският състав на абаджийския еснаф, който бил общ с гръцкия, се разширил изключително. В него прииждали непрекъснато занаятчии от Карлово, Карлофер, Пазарджик, Стара Загора и от околните пловдивски села, за които Пловдив разкривал пътя към по-широки пазари. Повечето първомайстори на еснафа били българи. През 1773 г. абаджийците били поделени на майстори с дюкяни и такива, които наемали стая в хана. През 1788 г. новопридошлите чираци се оказали толкова много, че при събирането на данъка били разделени на копривщенци, клисурци, карловци и пр. Този абаджийски еснаф най-рано тръгнал по пътя на разширеното стоково производство за отдалечени пазари, при което въвличал и околното селско население чрез манифактурно разделение на труда.⁹⁷

С по-нататъшната диференциация и специализация на занаятите абаджийството навлязло в нова фаза на развитие. Около изготвянето на аба за горни дрехи се обособили и други самостоятел-

ни отрасли в града и на село — тепавичари, бояджии, появили се селски тъкачи. Занаятчиите-абаджии започнали да шият със свой плат, който обаче те не произвеждали, а купували главно от селяните. По такъв начин те въвличали и селяните в промишления живот на страната. Сред търговците и предприемачите, свързани с производството на абаджийска стока в такива градове като Пловдив, Сливен и свързаните с тях средногорски, старопланински и природопски селища, достигнали до истински подема и разцвет онези, които свързали в едно градското занаятчийско и селското разпръснато производство, доставката и разпределянето на суровините, извозването на готовата продукция за панаири и отдалечени пазари.⁹⁸

В края на XVIII и в началото на XIX в. се оформила нова териториална специализация на абаджийството: докато пловдивчани се занимавали с ушиването на готови дрехи, а занаятчиите от родопските села приготвяли абата, селищата в полите на Стара планина станали център на нов самостоятелен клон — гайтанджийството. Голяма част от населението на Карлово, Копривщица, Карлофер и на околните села била въвлечена в интензивна, почти целогодишна работа върху еднотипна стока. През есента тръгвали на юг големи кервани, в които вземали участие определен брой майстори и калфи за дошиване на стоката на мястото.

Рудничарски инструменти от Самоков. Градски исторически музей — Самоков

1. Стоманена наковалня

2. Тежест за мадан

3. Рударски клещи

През XVIII и началото на XIX в. централна фигура в занаятчийското производство за износ станал издигналият се занаятчия, който сам изнасял изработената през годината своя и чужда стока, и местният търговец, който от посредник в размяната започнал да се превръща все по-често в организатор на домашна капиталистическа промишленост. Още в края на XVIII в. един от видните членове на пловдивския абаджийски еснаф — Атанас Гюмюшгердан — се оформил като предприемач-производител и търговец на абаджийски изделия. Множеството срещани в абаджийската кондика на Пловдив имена на абаджии са свидетелство за това, че основната част от абаджийската продукция се пласирала в отдалечените пазари не от придошли търговци, а от самите производители, превърнали се в предприемачи. Обръщат внимание прякорите на абаджии, които обикновено съответствували на града, към който те се отправяли със своята стока. В кондиката на абаджийския еснаф в Пловдив и на Пловдивската митрополия се срещат имена като Бурсалъ, Амасияли, Измирли, Кайсерили, Ерзерумли /с трима съдружници/, Диарбекирли, Халепли. Много абаджии пътували до Сирия. Запазени са актове за делба на абаджийско дружество, което имало постоянно представителство в Дамаск и в още няколко града на Сирия. Същата кондика съдържа акт за делба с подробно описание на всички смет-

ки на дружеството за търговия с Индия, съставен след смъртта на един от съдружниците в Калкута, починал в началото на 80-те години на XVIII в.⁹⁹

Особено интензивно развитие получил един сравнително нов отрасъл — копринарството, което било ориентирано главно към външните пазари. Във Враца били инсталирани много долапи за източване на пашкули, което придавало на отрасъла известен промишлен облик, макар че значителна част от коприната продължавала да се източва от дребните производители. Врачанските копринари преработвали не само произвежданите в околностите на града пашкули, но закупували суровина от цяла Северозападна България. Своего производство и търговия те развивали в непрекъснати стълкновения с местните османски феодали, които се стремели да монополизират този доходен отрасъл. Добиваната тънка коприна била в по-голямата си част изнасяна за Европа чрез посредничеството на български търговци от Видин и Враца, установили се в Крайова и Брашов. От дълнокачествената коприна, наречена казас, се произвеждали гайтани и ширити, които се продавали из Босна, Сърбия и други области за украса на облеклото.¹⁰⁰

Копринарството придобило широки размери и в други райони на страната. Преработката на пашкулите ангажирала труда на много семейства в Габрово, Стара Загора, Казанлък, Хасково, Тър-

ново и др. Тъкмо в копринарството била създадена една от най-изявените централизирани капиталистически манифактури, дело на габровския търговец хаджи Христо Рачков. Той установил свои филатури както в Габрово, така и в Казанлък, в които използвал труда на наемни работници, а събирал за преработка пашкули от Търновско, Казанлъшко, Габровско и други райони.¹⁰¹

Плод на изискванията на разширения пазар било ускореното развитие на производството на розово масло, което тъкмо през XVIII и началото на XIX в. пуснало трайни корени в Подбалканската долина.

Разширеното стоково производство, свързано с близки и далечни пазари, създавало закономерни предпоставки за преминаване към по-висши капиталистически форми на организация. Макар и твърде слаби и спорадични, тези форми се зародили в българското стопанство през разглеждания период.

РАЗВИТИЕ НА ЕСНАФСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ. Еснафът бил най-всеобхватната стопанска и обществена организация на градското производително население, подкрепяна от османската държава не само поради фискални съображения. Структурата на еснафските организации през XVIII в. не се изменила и показва голямо еднообразие за различните райони на страната. Запазили своите права и задължения основните ѝ звена — общото събрание /лонджа/, уста /майстор/, калфа /помощник/ и чирак /ученик/. Самостоятелността на еснафа при избора на ръководните му органи, при отстояване на интересите на отделните свои членове и на еснафа като цяло пред административните и други органи придавала демократичен характер на този институт и към него се стремели всички слоеве на населението независимо от националната им принадлежност.

Стопанската дейност на еснафските организации и условията на османската феодална система се преплитали най-тесно в регламентационната дейност на османските власти. Тази особеност била източник на силата на еснафа и същевременно на неговата закостенялост. Все още във всеки град кадията имал нарочен помощник /мухтесиб/ с главно предназначение да надзирава еснафските организации и пазара, да осъществява контрола и регламентацията на производството и продажбата на готовата продукция. Държавната регламентация обхващала не само снабдяването на градските консумативни центрове на империята със съестни продукти, но и снабдяването с необходимите суровини на занаятите, изработващи стоки за потребление и особено стоки, предназначени за държавните доставки. За тези материали бил установен траен ред на приемане, съхраняване, разпределение и продаване с участието на старейши-

ните на еснафските организации. На регламентация и контрол подлежали процесът на производството и заплащането на самия труд. Нормирани били цените, по които се доставявали суровините и се продавали готовите изделия.¹⁰²

Чрез еснафските организации държавата обединявала и мобилизирала дребните градски занаятчийски за изпълнение на едрите държавни поръчки, които продължавали да заемат важно място в производствената дейност на занаятчиите. Железарите в Самоковско, Мървашко, в Малък Самоков и др. били задължени да доставят големи количества желязо за столичния арсенал. Сливенските пушкари нееднократно били натоварвани с доставката на голям брой цеви за армията. Мутафчийските еснафи в редица български градове периодично били задължавани да изработват и доставят десетки хиляди козиняви чулове, торби, попони и други принадлежности за конницата. Ковашките и железарските еснафи трябвало да приготвят лопати, кирки, мотики, пирони и други сечива за обсадните и укрепителните работи на армията.¹⁰³

Държавните поръчки запазвали своето важно значение, но ролята на занаятчийството нараствала главно поради растежа на градовете, въвличането на селото в пазарните отношения и разширяването на вътрешния и външния пазар. Нарасналата роля на занаятчийството и усложняването на пазарните отношения водели към по-нататъшно увеличаване на значението на цеховите организации за защита на уравнилните им принципи. Най-ясно тези явления се виждат в дейността на цеховите организации сред текстилните отрасли, които най-напред се устремили към широките имперски пазари. Конкретен пример за това виждаме в документите на пловдивския абаджийски еснаф, чиито книги от 1685 г. са запазени.

Редица разпореждания на този еснаф били насочени към ограничаване нарастващата конкуренция и регламентиране на условията за производство и размяна. Произволното откриване на занаятчийски работилници се преследвало. С решение на общото събрание от 1706 г. строго се забранявало упражняването на абаджийството без разрешението на еснафската организация. Нарушението на това правило се наказвало освен с установената встъпителна вноска и с глоба от 200 гр. По това време общите постъпления на еснафската класа рядко надвишавали 200 гр. за годината или една малка къща в София през 1708 г. се оценявала по 25, 40 и 60 гр., което показва достатъчно строгия характер на споменатото разпореждане на цеха.¹⁰⁴

В стремежа да се запази устойчивото положение в цеха и монополното положение на неговите членове било ограничено производството на

нови майстори в еснафа. Броят на новоудостоените майстори през първата половина на XVIII в. намалявал в сравнение с края на XVII и първото десетилетие на XVIII в. Обаче от втората половина на века този брой започва стремително да расте, като през десетилетието 1805–1815 г. били удостоени 183 майстори. Именно през този период на разцвет бил свикан най-големият през XIX в. събор на абаджии, в който участвували повече от 1000 души.

Все с цел да се ограничи притокът на нови майстори били увеличавани регламентационните разпореждания и размерът на встъпителните вноски. До 1773 г. тази вноска била 10 гр., а тогава била повишена на 40 гр. Двадесет години по-късно тя станала 50 гр., а в 1805 г. била отново повишена на 100 гр., за да достигне през 1807 г. 250 гр. През 1815 г. тя била окончателно установена на 200 гр.¹⁰⁵ През 1789 г. било забранено на калфи да влизат в съдружие с майстори, което дотогава не било рядко явление. В същата година общото събрание на еснафа решило да спре за две години удостоаването на калфи с майсторско звание, което съществено изменило положението на калфите. Продължителността на техния стаж се увеличавала и се създавали по-благоприятни условия за експлоатацията им като наемна сила.

Няколко разпореждания на пловдивския абаджийски еснаф от края на XVIII в. разкриват стълкновенията между интересите на пловдивските занаятчии и занаятчиите от съседните селища. През 1792 г. били установени неизменни цени за боядисване на вълна, прежда и платна в града, като било решено да се глобява всеки майстор, който би изпратил стока за боядисване в Карлово и в Т. Пазарджик. Между майсторите от няколко отрасли било постигнато съглашение за избягване на конкуренцията помежду им, както и на конкуренцията на майстори от други градове. През 1800 г. бояджиите от Карлово и Калофер се явили в Пловдив и след преговори с пловдивските бояджии получили разрешение да упражняват професията си, обаче само в своите селища. Това право принадлежало на поименно изброени 14 майстори, като им се забранявало да боядисват каквато и да било стока на жители на Пловдив дори ако последните сами донасяли стоката си в Карлово и Калофер. Те нямали право да приемат за боядисване стока и вещи от околните села.¹⁰⁶ Правомощията на еснафа в главния град на района били разпространени и над съседните селища.

Отбелязаните явления свидетелствуват за разрастване на конкуренцията както между отделните пловдивски абаджии, така и между тях, от една страна, и абаджиите на останалите балкански селища, от друга.

На този фон получава обяснение известният

ферман на султан Мустафа III, издаден през 1773 г., с който централната власт се опитвала да помогне на еснафската организация да запази позициите си. В текста на фермана се посочва, че намесата на властта била предизвикана от жалбите на еснафските занаятчии, които не били в състояние сами да отстояват приетите регламентационни разпореждания. Ферманът задължавал администрацията да оказва пълна поддръжка за изпълнение на решенията на еснафите за запазване на традиционните порядки. Този ферман бил изпратен до всички градове в страната.¹⁰⁷ Ограничителните порядки на еснафските организации получили през втората половина на XVIII в. отново държавна санкция.

Обаче въпреки всичко еснафската организация била принудена да отстъпи под напора на утвърждаващите се нови икономически отношения. За характера на настъпилите изменения може да се съди от една декларация на пловдивските абаджии от 1805 г. В нейния увод се подчертава, че майсторите-абаджии решили да установят правила за живота и дейността на еснафските занаятчии, защото се потъпквал редът, установен от старите майстори. Мотивите и основните точки на декларацията били насочени към защита на привилегированото положение на майсторите. Решението предвиждало да се удвои встъпителната вноска на външни лица, да се закрие достъпът до еснафа за лица от друга националност, да се даде право на сина на майстора да стане съдружник на баща си, без сам да е станал майстор. Нарушаването на принципите на уравниелната регламентация се забранявало. Еснафът ограничавал опитите на майсторите да увеличават своите доходи с методи, излизащи извън рамките на цеховите ограничения: намаляване или повишаване цените на стоките, привличане и примамване на купувачи, увеличаване на продължителността на производствения процес и др.

Тези мероприятия носели определен антикапиталистически характер, тъй като целели да сложат преграда за разпространяващата се практика, капиталистическа по своя характер. Но декларацията прави и важни отстъпки на тези нови тенденции. В постановленията ѝ не се ограничавала и не подлежала на регламентация продажбата на стоки по отдалечените пазари. Не се ограничавал броят на калфите и чираците, нито произволното използване на работната им сила, с което еснафът допускал нарушения на равенството в условията на производството. Не се допускала никаква взаимна критика на стоката, която се изпращала в чужбина. „Общо всички майстори, и новите и следващите, да имат сплотеност помежду си и обич и да не говорят един против друг, и да не си вредят било тук в отечеството, било в чужбина...“¹⁰⁸

Такова приспособяване на еснафската организация към търговията с далечни пазари намираме и в документите на еснафа в Т. Пазарджик. На производителите за далечните пазари се разрешавало да произвеждат така, както се изисква за тези пазари, докато на лицата, работещи за местния пазар, се забранявали всякакви изменения в производството. „Който иде на Анадола — се казва в кондиката на пазарджишките абаджии, — той да си направи стоката, както трябва /т.е. съобразно с търсенето на малоазийските пазари/, а пък тия, дето няма да отидат, не им се позволява да шият нови видове, да шият, тъй както се шие от някога... Тия пък, които ще отидат на Анадола, нямат позволение да продават тука и едно парче.“¹⁰⁹

Както се вижда, еснафът вече проявявал диференцирано отношение към занаятчиите, които произвеждали стоки за далечните пазари. В самата еснафска организация заемаха все по-силни позиции занаятчиите, които били ориентирани към широките имперски или чужди пазари. Докато в Пловдив през XVII и XVIII в. старейшините на цеховите организации се сменяли всяка година, в началото на XIX в. няколко лица се задържали по 4—5, а понякога и до десетина години като старейшини. Така Киряк Менон, който водел оживена търговия с абаджийски стоки в Мала Азия, бил старейшина на пловдивския абаджийски еснаф от 1811 до 1820 г.

Еснафите все още били задължителна форма на организация на стокопроизводителите в българските земи. В градовете с развито занаятческо производство те разширили обсега на своята дейност и вмъкнали в своята компетенция все повече въпроси на производството и продажбата на стоките, които по-рано се намирали на държавната регламентация. Но и те били принудени да правят съществени отстъпки на свързаните с широкия външен пазар производители и на утвърждаващите се нови икономически отношения.

СТАТУТ И НАСЕЛЕНИЕ НА ГРАДОВЕТЕ. През XVIII в. в развитието на градовете в българските земи настъпили редица промени, обусловени от новите социални и икономически процеси в европейските провинции на империята.

Една от съществените изяви и резултати на тези процеси бил нарастващият брой на градовете. Преди всичко се увеличили градските селища от типа на касабите, средни по големина градове, чието население се занимавало предимно с търговско-занаятчийска дейност. Със своите занаяти и събирателска търговия те се превръщали в естествени икономически средища на по-обширен или по-тесен хинтерланд. Такива градски селища станали Габрово, Котел, Копривщица, Горна Оряховица, Узунджово, Банско независимо от това, че обявяването им за касабии с височайше разпореж-

дане станало по-късно, тъй като било свързано с изменение в положението и данъчните задължения на населението.

В истински градове се развили редица селища с обозначенията „пазар“ или „джумая“, основното отличие на които било редовно провежданият пазарен ден или панаир с местно или регионално значение. Такива били Хаджиоглу Базарджик, Осман пазар /дн. Омуртаг/, Ески джумая /дн. Търговище/, Горна Джумая /дн. Благоевград/ и др.

В съществуващите от по-рано градове нарастнали най-вече предградията — варош в средновековния български град, образуващ в османско време християнската част на града. Възникнали и нови махали в резултат на увеличаването на градското население и прииждането на жители от околността.

В санджаците с предимно българско население има сведения за повече от 100 града през XVIII в. Сред тях преобладавала групата на средните градове с жители между 5000 и 10 000 души, която представлявала една относително постоянна величина. В сравнение с Европа от този период не се обособили големи градове.¹¹⁰

Балканските провинции на Османската империя не правят изключение от общото демографско развитие на Европа през XVIII в. За тях също е характерен значителен прираст на населението. Един от факторите, който се отразява най-чувствително върху движението на населението — войните, през по-голямата част от века не засегнал непосредствено българските земи. Войните се водели извън територията на страната и влияели предимно с икономическите си последствия, с увеличеното данъчно бреме. Едва през последната четвърт на XVIII в. и в началото на XIX в. неуспехите във войните срещу Русия и разклащането на османската военна система засегнали по-осезателно и българските земи. През този период на размирици и анархия се изменили условията на живот, а с това и демографската картина в много краища на страната. Пострадали незащитени селища от отделни райони, а населението им забягнало към по-големите центрове. Трябвало да изминат не по-малко от две-три десетилетия, за да се възстановят и стабилизират нормалните условия за живот и стопанска дейност.¹¹¹

Върху числеността на българското население, особено в градовете, влияели силно в различна степен и други фактори, например епидемиите, но не така, както в Европа. През XVIII в. загубите не били големи и временните бягства и размества-

Страница от кондиката на папукчийския и търговския еснаф в Копривщица /1838/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София, Български исторически архив

26
Из нея Записуваме, и известуваме ка-
квѣсѣ собрахме сѣчките масторе, пер-
выи еснафъ папѣчскій и кѣрчискій ко-
гатосѣ согради стѣла црковъ наша, храмъ
оу спеніа пресѣга бѣ въ дѣни, се написа-
ха и ѿ дръги еснафѣ, сирѣчь чѣлхи, табѣ-
цы, славѣнціи, бакале, овчаре и ѿ дръги
еснафѣ, който ѿ быча секой се написа,
и за напредъ паки който ѿ быча и той се
приписува, и ѿ прѣлихмѣ тойзи кондиксѣ
общественно да сѣ не разори во вѣ-
ки, защото намерихмѣ чѣ го имали ѿ
ветхо време стари те масторе, тогѡ
ради желаемѣ и нѣда ходимѣ по тѣ-
хныятъ законъ, такожде и който
ще бѣдатъ слѣдъ насъ, да сохрѣна-
ватъ тойзи во вѣки, а който помысли
или поище да разори това обществено
и бѣгоугодно согласіе, него да го

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА КЪМ КАПИТАЛИЗМА

ния на жителите не се отразили чувствително върху общия ръст на населението, както миграциите. Кърджалийските размирици, борбите на аяните помежду им, от една страна, и с централната власт, от друга, сепаратистското движение на Осман Пазвантоглу оказали по-трайно въздействие върху демографското състояние на страната, защото обхванали значителни територии, почти цяла Северна и Южна България. Към забягналите отвъд Дунава българи след неуспешните въстания от края на XVII в. се прибавила през последната четвърт на XVIII в. нова голяма миграционна вълна от десетки хиляди българи, които потърсили убежище извън страната от острата феодална криза.

Упадъкът и разложението на османската военна система били съпътствувани и от значително преразпределение на феодалната рента. Градските вземания, които съставлявали най-концентрираната и доходоносна съставка на феодалната рента, били съсредоточени в ръцете на високите слоеве от османската господстваща класа. Около 50 % от тях били присвоявани от султана и

около 45 % от везири, бейлербейове и санджакбейове, т.е. от управляваща върхушка и от върховния команден състав. Процесът на обвързване на висшата административна и военна прослойка с държавата напреднал още повече през XVIII в., за да се бюрократизира тя напълно през първите десетилетия на XIX в. За това съдействувало отсъствието на наследствени права върху хасове, зиамети и тимари, което не позволило на османската господстваща класа да се оформи своевременно в правово и съсловно отношение във феодално-помешническа класа с родови имена. Това се отразило и на положението на градовете, които изцяло преминали на пряко държавно подчинение.

Така постепенен статутът на градовете станал еднороден. Обособените в началния период на османското господство в хасове на везири и санджакбейове — Силистра, Никопол, Търново, Видин, Кюстендил, Пирот, Щип, Охрид, Струмица, Мелник, Пазарджик, Казанлък, Хасково, Карнобат, Айтос, Месемврия /дн. Несебър/, Провадия; във вакъфи — Варна, Ихтиман; в зиамети — Ловеч, Берковица, Радомир, Неврокоп, Велес, Тетово, Кичево, Прилеп, Воден, Гюмюрджина /дн. Комотини/, Стара Загора, Елхово — се слели със султанските хасове — Русе, Шумен, Свищов, Враца, София, Самоков, Дупница, Брезник, Чипровци, Кратово, Скопие, Битоля, Пловдив. През XVIII в. градовете принадлежали вече изцяло към държавните или султанските хасове и мукатаи, без да са зависими от държателите на хасове и зиамети или мютевелии на вакъфи. Това намерило израз и в административното устройство на градовете.¹¹²

Централно място в османската градска администрация продължавали да заемат кадиите, чиято задача била правораздаването въз основа на установените религиозни норми от шериата и разностранен административен надзор, включително над еснафските организации и пазара. През XVIII в. обаче се изменил обликът на общото административно управление на градовете в Османската империя. Начело на средищата на пашалъци и санджаци за върховни административни управители били поставяни паши. Градовете, които били центрове на кази или нахии, се управлявали по правило от войвода, тъй като в тях заемали все по-голямо място държавните приходоизточници. Войводата като административен управител съчетавал в себе си качествата на представител на османската феодална класа с функциите на административната длъжност. Тази доходна длъжност започнала от средата на века все повече да се овладява насила от аяните, които в продължение на няколко десетилетия издигнали авторитета на аяния институт до такава степен, че влезли в единборство с централната власт.¹¹³ Градовете-крепости по бреговете на Дунав и Черно море се

Стопанско развитие през XVIII в.

Кът от Кратово, снимка от 1941 г. Архив Асен Василиев, София

Улица в Охрид с възрожденски сгради

управлявали от мухафъзи, т.е. административни управители и военни коменданти на дадения град и прилежащата му административна област.

Във всеки град се обособили махали със свои старейшини, които се ползували с определени представителни функции. С повишаване на материалното благополучие и икономическата роля на

част от българското население се издигало и значението на църковните общини, които в условията на теократичната държава разширили правата си по решаването на редица обществени въпроси.

Отделният гражданин бил зависим само от държавата. Чрез системата на кръговото поръчителство той бил обвързан към своята махала, към дадено хане и дължал определен данък към държавната хазна. Но от това не се определяло нито професионалното му положение — дали той ще се занимава със земеделие, занаят или с търговия, — нито пък социалното — данъкоплатец, християнин или мюсюлманин.

Запазените описания на външния облик на града разкриват черти, които го отличават както от мюсюлманските, така и от западноевропейските градове. Липсвали крепостни стени, толкова характерни по това време както на Запад, така и на Изток. Нямаło няколкоетажни каменни сгради, замъци. В повечето краища на страната къщите били ниски, едно- или двуетажни, при това дъсчени. Малкото на брой зидани сгради, някои новопостроени, други заварени и превърнати в джамии, бани, ханове, придавали източен колорит на града. При краткия си престой, при общата подозрителност към чужденците не било лесно на пътешествениците да разкрият винаги немюсюлманската основа на града. Но повечето наблюдатели са единодушни, че градовете били добре и дори гъсто населени, че се отличавали с интензивен търговски живот, че изобилствували със занаятчийски изделия. Описват се подробно централните чаршии, където бил съсредоточен стопанският и общественият живот на града, разнообразните поредици дюкяни и работилници от различни отрасли, кафенета и гостилници. За София и Пловдив, намиращи се на пътя за Цариград, се говори като за селища, прочути с тържището си, с много различни дюкяни.

Изложението за града няма да бъде пълно, ако не се отбележи процесът на настъпилата диференциация сред градското население през XVIII в.

Малко са данните, които позволяват да се

Разпределение на наследствата във Видин, София и Русе през XVIII в. според оценките им

			Видин		София		Русе		Общо	
			бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
До 1000	гр.		1235	71,0	192	70,3	132	78,5	1559	71,5
От 1000 до 2000	„		279	16,0	44	16,2	20	11,9	343	15,8
От 2001 до 3000	„		89	5,1	13	4,8	6	3,6	108	5,0
От 3001 до 4000	„		47	2,7	10	3,7	2	1,2	59	2,7
От 4001 до 5000	„		19	1,1	4	1,5	2	1,2	25	1,1
Над 5000	„		71	4,1	8	3,0	6	3,6	85	3,9
Общо			1740	100	271	100	168	100	2079	100

охарактеризира социалното и материалното положение на различните градски прослойки през XVIII в. Единствените количествени данни за градското население за целия XVIII в., обработени статистически, се отнасят до имотното състояние на жителите на Видин, София и Русе. Това са извлечените от кадийските регистри данни за наследствата, обобщени в предходната таблица.¹¹⁴ Те са достатъчни, за да дадат представа за значителната имуществена и социална диференциация на градското население през XVIII в.

В групата до 1000 гр. са концентрирани най-много наследства. Три четвърти от тях са под 500 гр. Те се състоят само от къщата и покъщнина без особена стойност. Лозята не са постоянен елемент в тази група, твърде рядко се срещат дюкяни. Само понякога има незначителна сума налични пари.

Наследодателят от групата с наследства между 1001 и 2000 гр. разполагал с подходящо жилище и помещения за работа, в редица случаи и с инвентар, и по този начин притежавал белезите на един сравнително обезпечен градски жител. Парите се срещат като отделен елемент на наследствата.

Групите над 2000 гр. включват малък брой наследства. Тук са представени относително богатите собственици. Показател на това са както разнообразието на притежавания имот, така и високите оценки на отделните му елементи. Дюкяните, един или няколко, са вече постоянно срещан елемент в наследствата. Появяват се ханове, мази, воденици, кафенета и други стопански постройки. Всички те имат високи стойности. Парите започват да съставляват все по-голям дял от наследствата. Тук влизат лица, които в хода на своята производствена дейност са достигнали онази степен на материално благосъстояние, която им дава възможност да поддържат начина на живеене на един заможен градски жител.

Градската имотна върхушка е представена с наследства над 5000 гр. Тя живеела в скъпи къщи, притежавала значителни стопански сгради и други недвижими имоти, които ѝ придавали икономическа сила и обществена тежест, разполагала с големи парични средства.

За разкриване на материалното положение и диференциацията на градското население може да се съди и по оценките на основния елемент в наследствата — къщите. По своята оценка 87,4 % от къщите спадат в категорията до 500 гр. Ако приемем къщите, оценени до 100 гр., за бедняшки /а те са 39 %/ и къщите над 1000 гр. за богаташки /3,6 %/, очевидна е рязката поляризация на градското население през XVIII в. Налице била обособена ограничена група от лица с големи наследства и с домове, оценявани на хиляди грошове.

Социалната природа на тази градска имотна върхушка, разкрита от документите, показва, че тя е образувана от провинциалните представители на османската господстваща класа: аги от града и околните села, предпочитащи да живеят в градска среда висши представители на военната и административната йерархия. Само отделни търговци и занаятчийци без оглед на народностна принадлежност се приближавали до материалното положение на османската провинциална военно-административна прослойка.

Закъснели в своето развитие, издигащите се представители на местното производително население не могли да не изпитват влияние от страна на османската феодална върхушка. Начинът на живеене на богатия османски градски жител се отразявал върху съзнанието на започналия да се издига в имотно и обществено отношение християнски и мюсюлмански градски елемент. Това е период на известно приближаване и изравняване в материалното положение между отделни представители на зараждащата се градска буржоазия и османската феодална класа, когато някои черти от бита на османските първенци проникнали и в бита на християнските първенци. Тук се проявявал стремежът на новопоявяващата се буржоазия да наподобява по начин на живеене консолидираната

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА
КЪМ КАПИТАЛИЗМА

градска върхушка, дори от феодален характер. Това се отразило в обзавеждането на къщите и в облеклото на заможния се градски жител. Все още в бита и облеклото на издигналите се материално и обществено български представители от XVIII в. не се срещат онези елементи от бита на Виена — столове, манифактура, — които са толкова характерни за българския и гръцкия търговец и предприемач от първите десетилетия и средата на XIX в. Но гова е вече друг период, когато ролите се разменят и водещи в социално-икономическия живот стават буржоазните на потиснатите народи.

4.

Развитие на търговията

ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ С ЕВРОПА. Още от първите десетилетия на XVIII в. във външната и вътрешната търговия на българските земи настъпили количествени и качествени изменения, обусловени най-вече от развитието на капиталистически отношения в големите европейски държави. На капиталистическото производство е присъщ стремежът към безгранично разширяване извън териториалните рамки на „своята“ страна.¹¹⁵ Търговският капитал е необходим момент и механизъм в развитието на капиталистическото общество,¹¹⁶ особено в неговия зачатък. Увеличаващите се постепенно външнотърговски връзки на Англия, Франция и другите по-напреднали страни в Западна и Средна Европа, по-късно и на Русия, с балканските провинции на Османската империя изиграли съществена роля в разлагането на феодалната икономика и възникването на нови капиталистически елементи сред балканското общество.

От началото на XVIII в. Франция и Англия започнали да обръщат по-голямо внимание на търговските си връзки с малоазийските и балканските райони на Османската империя. Старите центрове на техния обмен — близоизточните пристанища — загубили своето значение като стоварища на европейската търговия с Османската империя, Средния изток и Индия. Английските и френските ориенталски компании разполагали с достатъчно свои кораби, за да избягват рискованата керванна търговия. Много колониални стоки

Портрет на ктитора хаджи Петко в черквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир, стенопис от неизвестен майстор, XVIII в.

Хаджи Васил от Ловеч, ктитор на Зографския манастир, стенопис от неизвестен майстор в параклиса „Рождество на св. Йоан Кръстител“ в Зографския манастир, Света гора /1768/

1768

ГОДА КТНТОГЗ

СЕАСТЫАЦКЕ

ХИЦН ВАСНН

МОРИЧ

КАКО

от Индия и други владения се насочвали по море и към територията на европейските провинции на Османската империя.¹¹⁷ От друга страна, нарастаният обем на манифактурната промишленост, особено на текстилната, в собствените им страни се нуждаел от по-широк пласмент. Затова, изхождайки от своите търговски интереси, Западна Европа обърнала погледа си към балканските райони на Османската империя и техните пристанища. Извоюваните по-рано капитулации от Франция и Англия се превърнали в многобройни привилегии, твърде изгодни за европейската търговия.¹¹⁸ В този общ процес на разширяваща се и нова по съдържание външна търговия навлезли постепенно и българските земи.

През първите десетилетия на XVIII в. българските земи се оказали в сферата на засилващото се френско и английско търговско проникване по море с главна врата Солун. Цяла Румелия, Беломорието, Южна България и югозападните български райони придобили голямо икономическо значение за европейската и колониалната търговия.¹¹⁹

Дубровнишката търговия, която допринесла със своята активност за разширяване на стоково-паричните отношения и външнотърговските връзки на Балканите, включително българските земи, започнала да замира, когато на границата на XVII и XVIII в. западноевропейската търговия най-вече в лицето на френските търговски къщи от Солун, Одрин и Кавала направила своя пръв, но значителен по последиците си пробив в икономиката на европейските провинции на империята.¹²⁰ По същото време Триест и Фиуме след обявяването им за свободни пристанища през 1719 г. придобили голямо значение за австрийската морска търговия с Балканите.¹²¹ Англия засилила своята търговия със Солун по-осезателно към средата на XVIII в., въпреки че първият английски консул бил изпратен тук през 1718 г. Вносната и износната търговия на Солун се увеличавала непрекъснато, разбира се, с известни колебания през отделните години, като се запазвало ръководното място на Франция. Това се вижда от таблицата за вноса и износа на Солун /в грошове/.¹²²

Години	Франция	Други държави	Всичко
1700—1718	300 000	600 000	900 000
1722—1737	550 000	550 000	1 100 000
1738—1743	800 000	800 000	1 600 000
1744—1749	450 000	1 000 000	1 450 000
1750—1770	1 500 000	2 000 000	3 500 000
1771—1777	3 000 000	3 000 000	6 000 000
1778—1786	2 500 000	5 000 000	7 500 000
1786—1800	1 500 000	8 000 000	9 500 000

В Солун се съсредоточавала селскостопанска продукция от редица балкански провинции, а сто-

варените на неговото пристанище изделия на европейската манифактурна промишленост се разпространявали във вътрешността на балканските земи от местните търговци. Те ги пренасяли с кербани до по-големите балкански градове или пък ги стоварвали на годишните панаири. Според доклада на френския консул в Солун Боамон от 1721 г. по това време съществувал оживен трафик на стоки между Солун, от една страна, и България, Албания и Сърбия, от друга.¹²³ Търговците от София, Битоля, Шип и други градове изнасяли кожи и вълна с кербани от по 100 до 120 коня или волски коли. През Солун били изнасяни вълна, памук, жито и тютюн. Дори от Влашко и Молдова били докарвани там различни кожи, лой и восък. Солунският пазар се „захранвал“ и от цариградското тържище посредством турски, гръцки и различни чуждестранни кораби /платноходи, гемии и други по-малки плавателни съдове/.

През втората половина на XVIII в. френски и други чуждестранни стоки прониквали и през Черно море, особено след сключването на Кючуккайнарджанския мир. Разгърнала се търговията и през Одрин.¹²⁴

За българските земи, както и за другите балкански провинции търговските връзки със западните държави се измервали със значението, което те имали за свързване на определени слоеве от населението с капиталистическата промишленост и търговия, с въвлечането им в една по-напреднала обществена система, с издигането на техния бит и материална култура.¹²⁵ Развиващата се в Европа промишленост оставяла с всяко изминато десетилетие силен отпечатък върху вноса в българските земи. Списъкът на стоките се обогатявал. Някои промишлени изделия започнали да се нагаждат от европейските предприятия към потребностите и вкуса на местното население. Всяка от страните-вносителки, особено Англия и Франция, се налагала в остра конкурентна борба на тържищата в Европейска Турция.¹²⁶

Един поглед върху вносните листи общо за целия век разкрива значителното разнообразие на внесените стоки, които се разпространявали от европейските страни и Русия в балканските, в това число и в българските земи.¹²⁷

Англия внасяла разноцветни висококачествени сукна, индийски памучни пъстри тъкани, калай, олово, стомана, железни инструменти, джобни часовници, различни органични бои, най-вече индиго, колониални стоки, медицински препарати.

Франция предлагала и продавала още по-голямо разнообразие от стоки: различни видове сукна, копринени материали /тафта, газ, кадифе/, галантерия, платове за чалми /половината от целия чуждестранен внос на покривала за главата при-

надлежал на Франция/, хартия, железарски и други метални изделия, кафе, захар /в 1722 г. французите внесли в Солун захар за 1225 пиастра, а през 1786 г. — за 335 183 пиастра/, органични бои /червена—кошенил/, подправки /черен пипер/, лекарства, стъклария и разнообразни луксозни стоки.

Италия /италианските градове Венеция, Генуа, Анкона, Ливорно/ изпращала разкошни копринени платове /тафти, атлази, болонски газ и тюл, дамаски/, огледала, стъклария, хартии за писане.

Холандия доставяла малки количества сукна, колониални подправки, захар и кафе.

От Австрия и от някои германски княжества били внасяни по море /чрез Триест/ и по суша сукна, ленени платове, муселини, желязо, железарски изделия, медни произведения, чешко стъкло, виенски, дрезденски и франкенталски порцелан.

Русия започнала да внася от третата четвърт на XVIII в. желязо и железни изделия /гвоздеи/, скъпи кожи, корабни платна, различни принадлежности за кораби, жито и други селскостопански изделия.¹²⁸

Общо по списъците се установяват повече от 100 вида стоки, без да се вземат под внимание различните видове и качества от една и съща стока. Значителна част от тях била предназначена за консумация от градското население и в повечето случаи от заможната му част — турски управници и богати търговци, предимно гърци и евреи. Българските търговци избягвали в този период на замогване външните белези на благосъстояние, въпреки че на някои ктиторски портрети от XVIII в. те са изобразени с дрехи от скъпи вносни материи.¹²⁹ И по-широки слоеве от българското население започнали да проявяват интерес към някои вносни артикули. Това били на първо място боите, необходими за занаятчийското производство у нас, евтините памучни материи, железарията, захарта, черният пипер и най-сетне кафето в градовете. За сватби и други празници били купувани атлази и евтини украшения.

СТРУКТУРА НА ИЗНОСНАТА ТЪРГОВИЯ ЗА ЕВРОПА. От българските земи се изнасяли стоки, необходими на европейската манифактура и за консумация от населението в бързо нарастващите европейски градове. Текстилната промишленост в Европа се нуждаела от големи количества вълна, памук и коприна. Французите търсели българската вълна и я нареждали по качество до испанската, която била много ценена в Европа.¹³⁰ Търсенето на вълната, традиционно перо на българския износ от векове, нараснало значително и застрашавало дори да лиши през отделни периоди местното занаятчийско производство от суровина. Гърция, Албания, Сърбия и България

станали постоянни износители на вълна, която се експортирала по море през Солун и по суша за Австрия и за германските държавици.

Една част от памукопроизводството също била насочена за износ към Одрин и Солун, а друга — към Средна Европа. Саксонските текстилни манифактури преработвали през 1700—1750 г. предимно памук от югозападните български земи. През 1791 г. например на виенския пазар били изнесени от нашите земи 1 млн. кг памук.¹³¹ Благодарение на продажбата на памук Сяр станал един от развитите търговски градове.

Тютюнът бил третото важно перо на износа от българските земи още от първите десетилетия на това столетие. Той се отглеждал в Хасковско, Петричко, в долините на р. Вардар и р. Тимок и в Ксантийско. Общо в българските земи се произвеждали средно на година около 50 000 бали тютюн /500 бали = 41 600 кг, или 32 500 оки/, значителна част от които отивала за износ.¹³²

Увеличил се и износът на коприна. Така през 1700 г. български търговци докарали в Темешвар /дн. Тимишуара/ 12 бали коприна. Тя станала още по-ценна на европейския пазар, след като в 1700 г. Испания забранила износа ѝ. Според приблизителни пресмятания годишната квота на изнасяната през XVIII в. от българските земи сурова коприна (пашкули и източена/възлизала на около 200 000 кг.¹³³

Разширил се и износът на пчелен восък, който се изчислява също приблизително на 200 000 кг годишно. Голяма част от восъка се изнасяла от Софийско. България, която била от векове износител на висококачествени обработени /червени, жълти, бели и черни/ и полуобработени кожи, увеличила техния износ. Някои чужди представители смятали, че през XVIII в. от българските земи се изпращали зад граница годишно средно около 125 000 броя кожи, но тази цифра едва ли обхващала цялостния износ.¹³⁴

Важен отрасъл на износа станали постепенно и зърнените храни, особено пшеницата. Но до 1838 г. те се изнасяли предимно контрабандно, тъй като турските власти установили монопол над търговията с тях и забранявали износа им. Ако не съществувала официална забрана, в Солун можели да се натоварят с жито до 50 големи кораба /480 000 цариградски кила/ годишно, без местният пазар да почувствува липса на жито. Въпреки забраната представителите на господстващата османска администрация — аяни, паши и други сановници — участвували с големи количества жито в износната търговия.¹³⁵

ТЪРГОВИЯ СЪС СРЕДНА ЕВРОПА. С освобождаването на завладените от османските войски австрийски и унгарски територии настъпил нов етап във външната търговия на българ-

ските земи с цяла Северна Европа. Този момент бил твърде важен в ориентацията на нашите външнотърговски отношения с трайни последици през следващите столетия. Основата на стопанското обвързване на балканските провинции със Средна Европа била поставена с подписването на специално съглашение за търговия и корабоплаване към мирния договор, сключен между Османската империя и Австрия в Пожаревац през 1718 г.¹³⁶

Според договора поданиците на двете империи имали право на свободна търговия върху територията на другата страна, след като платят 3 % мито, но им се забранявала търговията с изделия на трета страна. Това търговско споразумение осигурявало равнопоставена търговия на австрийските поданици с Османската империя наред с търговците на другите европейски страни, най-вече на Англия и Франция.

Докато търговията със Западна Европа през Солун, Кавала и Одрин се извършвала само отчасти чрез посредничеството на българи, при търговията със средноевропейските страни те били свързани пряко, използвайки задружния керванен превоз и изгодните там конюнктурни условия. Освен това съществували вече известни традиции в ориентацията на вноса и износа във и от българските земи в посока отвъд Дунава: през Влашко и Трансилвания към Унгария, Австрия и Силезия и през Сърбия към Австрия и други немски области. Главни тържища на българската външна търговия за Средна Европа били трансилванските градове Брашов /Кронщат/ и Сибиу /Херманщат/. Цяла днешна Северна България, югозападните български земи и по-големите южнобългарски градове, като Пловдив и Сливен, били включени през целия XVIII в. активно в тази търговия. Крайдунавските градове Видин, Свищов, Никопол и Русе играели важна роля в оживената търговска дейност.¹³⁷ За нейното разширяване били използвани връзките на българските търговци, заселили се от предишните векове или прииждащи непрекъснато в румънските земи.

Скоро обаче виенският двор се убедил, че търговията между Австрия и Османската империя облагодетелствувала не толкова австрийските търговци, колкото балканските, т.е. „поданиците на султана“. През последната четвърт на века се засилил интересът на австрийските управляващи кръгове към Долнодунавския басейн и към българските земи.¹³⁸ Постепенно укрепващите капиталистически отношения засилвали желанието в австрийските стопански кръгове сами да поемат търговските връзки с близките балкански владения на Османската империя, а не да разчитат единствено на посредничеството на балканските търговци. В 1783 г. компанията „Вилсховен“ из-

пратила първия кораб „Дунав“, натоварен с австрийски стоки, който стигнал устието на Дунава и се отправил през Черно море за Херсон.¹³⁹

ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРИ В ЧУЖБИНА. Още от първите десетилетия на XVIII в. в Австрийската империя се установили немалко български търговци. Те произхождали от всички краища на българските земи и идвали най-вече от Мелник, Разлог, Охрид, Велико Търново, Габрово, Ловеч, Свищов, Шумен, Никопол, Русе, София, Силистра, Видин, Оряхово, Пловдив.¹⁴⁰ Предприетите от централната австрийска власт преброявания на балканските търговци в Трансилвания и Унгария през 1702, 1722, 1724 и 1738 г. сочат, че относителният дял на българите във вътрешната и външната търговия на империята и по-специално в австро-турско-балканския стокообмен нараснал. В Брашов българите, които живеели заедно с гърци и власи в стария квартал „Болгарсег“, получили известни привилегии в 1701 г. от Леополд Хабсбургски за разширяване на търговията с балканските земи.

Списъкът на внасяните стоки от българските и другите балкански земи, т.нар. „турски“ стоки, бил твърде разнообразен. Памукът стоял на първо място /за 1767–1776 г. например той възлизал на около 3000 тона годишно само за Трансилвания/, следван от вълната — около 2000 тона годишно, коприната, тютюна и кожите.¹⁴¹ Но наред с изделията от суровинен характер били изнасяни значителни количества произведения на местното занаятчийско производство: аби, грубо тъкани памучни платна и платове /богасии/, гайтани, готови дрехи от вълнен и памучен плат, вълнени завивки и постели /кебета/. Средноунгарската равнина по това време била рядко населена и значителна част от населението, занимаващо се предимно със скотовъдство, се обличало с готови памучни и вълнени облекла, изработени в балканските райони.¹⁴² Докато на трансилванския и унгарския пазар се търсели тези изделия почти до 80-те години, занаятчийското производство в градовете Сливен, Самоков, Никопол, Пловдив, Русе и др. работело и за износ в тези страни.

Българите, които по начало търгували самостоятелно в малки съдружия с близки или приятели, развивали свободно своите търговски връзки в Средна Европа, ползвайки се от предоставените на османските поданици права. Така според един унгарски регистър от 1754–1755 г. българинът Павел Стефанович от Велико Търново бил самостоятелен търговец в Ершекувер, Северна Унгария. В друг регистър е отбелязано името на Нико-

Пазар във Виена, посещаван през XVIII в. от български търговци. Al. May. Wien in alten Ansichten. Wien, 1965

ла Ненович от Свищов, който в 1769 г. продавал в Пеща стоката на брат си Д. Ненович, пребиваващ временно във Виена.¹⁴³

През 40-те години на XVIII в. балканските търговци във Виена се организирали в своя колония, която според една официална виенска статистика /„конскрипция“/ от 1766 г. наброявала 268 членове, половината от които се установили трайно в австрийската столица, а другите били приходящи. Между описаните имена установяваме със сигурност имената на българите Захарий Станко от Мелник, няколко души от Разлог — Радован хаджи Вълко, Симеон Вълко, Илия Радован и Георги хаджи Иван, — Никола Димитър и Никола хаджи Иван от Битоля, Панайот Иван от Черна вода, Вълко Дани от Пловдив, Христо Николович от София, Тодор Димитрович от Видин, Петър Никола от Ниш.¹⁴⁴

Още от началото на XVIII в. търговията на Османската империя с Русия се извършвала по същия начин, главно чрез посредничеството на балкански търговци, които образували своя колония в гр. Нежин, т.нар. „Нежинско братство“. Привилегиите, които им дал още Петър I в 1710 г., привличали много търговци от балканските страни към Нежин, между които имало и българи. Техният брой се увеличил през втората половина на XVIII в.¹⁴⁵

Нежинските българи превозвали стоките си с кервани от Нежин през Молдова и Влашко до Търново и оттам ги разпределяли за други вътрешни области и градове. От Русия те внасяли разни видове кожи и кожарски изделия, желязо, солена риба, хайвер, тъкани със златни и сребърни нишки, църковни одежди, църковни книги и пр. Нежинските търговци внасяли в Украйна и Русия преди

всичко манифактурни стоки, памучни тъкани, цветни памучни преди, памук, коприна, вълна за руската манифактура, тютюн, бакалски стоки. Известни са хаджи Кънчо Даскалов и неговият съдружник Пено от Трявна, които изнесли за Москва през 1782–1784 г. значителни количества коприна. През 80-те години Христофор и Никифор Априлови от Габрово заминали за Русия и основали търговска кантора в Москва. През 1799 г. там бил заведен и по-малкият им брат Васил. Чрез тяхната дейност през последните две-три десетилетия на XVIII в. се разширили и руско-българските търговски връзки.

Установените стопански връзки с Европа имали голямо значение за българския народ. В много отношения българските търговци, които се настанявали трайно в чужбина, оставали, особено през първата половина на XVIII в., здраво обвър-

Изглед от Москва — Кремъл, XVIII в., литография. Държавен исторически музей — Москва

зани с родните си места и с живеещите там свои близки. В родината се изпращали и повечето спечелени пари. Износът не само на суровини, но и на занаятчийски стоки /предимно текстилни/ ангажирал немалък слой селскостопански производители и занаятчии в нашите земи. Постоянният контакт на българските търговци с по-големи икономически центрове на различни европейски страни допринасял за оживяване на стопанския живот в отечеството, за укрепване икономическите основи на ранното Българско възрождение през XVIII в.

ВЪТРЕШНА ТЪРГОВИЯ. ПАНАИРИ. Едновременно с разширяването на външната търговия на българските земи нараствал и вътрешният

стокообмен. Започнала да се осъществява поразгърнатата вътрешна размяна не само между града и селото, но и между отделните производствени райони, между различни градове и селища от двете страни на Балкана, между дунавските пристанища и югозападните български земи. Раздвижването и разширяването на вътрешнотърговските връзки, чиито носители все повече ставали българи, се отразили върху състоянието на годишните панаири у нас. В тяхното развитие се откроявали ръстът на вътрешния стокообмен, нарастващата парична циркулация и развитието на стоково-паричните отношения.

Годишните панаири се превръщали все повече от местни и областни в средища на размяна с национално значение. Твърде важно явление за икономиката на българските земи било развитието на Узунджовския панаир през първата полови-

на на XVIII в.¹⁴⁶ Той се зародил при условия, когато в Европа укрепвал манифактурният начин на производство и българските земи били вече не само обект на една по-интензивна външна търговия, но в тях се пробуждали и разгръщали и вътрешните производствени сили. Панаирът добил общонационално значение, а дейността му отразявала политическата нестабилност в нашите земи през XVIII и първите десетилетия на XIX в. Често се налагало неговото прекъсване или отсрочване според силата и обхвата на кърджалийските нападения или феодалните размирици. За него работели цяла година българските занаятчии, за него се готвели българските търговци. От кондиката на златарския еснаф в Карлово се вижда, че през 80-те години на XVIII в. занаятчиите издавали помежду си кратки задължителни записи, в които се отбелязва като краен срок на изплащане приключването на Узунджовския панаир. Той представлявал един вид борса, в която се отразявало състоянието на цялата ни икономика особено от втората половина на XVIII в.¹⁴⁷

Сярският панаир също привличал през разглежданото столетие търговци от всички български земи, които наред с турци, гърци и арумъни правели там големи покупки на памук, значителна част от който се изнасял за Средна Европа. И въпреки че в Сяр се стичали представители на „много народности“ във връзка с оживената покупко-продажба на памук,¹⁴⁸ Узунджовският панаир си оставал на първо място във вътрешния и външния стокооборот на българските земи.

Наред със старите, споменати вече панаири, които продължавали да съществуват, през първата половина на XVIII в. се развили Свищовският, Кукушкият и Неврокопският панаир. В документите се споменава и оживеният Карнобатски панаир. Тези панаири станали също средища на усилен стокообмен, макар да имали до известна степен областен характер.

Но не само панаирите и ставащите редовно седмични градски пазари способствували за развитието на вътрешния стокообмен. През XVIII в. станало по-интензивно т.нар. „кърджийство“ — търговия на дребно. Кърджиите разнасяли своя и чужда стока из различни села, градчета и градове.

Развитието на търговията било съпътствувано от небивало разрастване на кираджийството. Стоките се пренасяли с големи кервани, за да се предпазят от съществуващата несигурност по пътищата. Кираджийството създавало поминък на някои селища, съчетавайки се с разносната търговия. Кираджиите от Стрелча стигали чак до Бяло и Черно море, откъдето носели различни стоки за околните села. С керванната и разносната търговия били заети не по-малко от 100—150 млади стрелчани.¹⁴⁹

Важно перо на вътрешната търговия било джелепството — прекупуването на овце и кози за нуждите на османската столица и армията. Джелепкашани или джелепи-българи имало още през XV в., но през разглеждания период техният брой се увеличил.¹⁵⁰ Развиващото се отглеждане на овце за продан се отразило благоприятно върху разширяването на стоково-паричните отношения и търговските връзки на българите с турската столица, която консумирала значителни количества овче месо, лой, топено масло. Именно от средата на тези производители и търговци се отделяли забогатяващи джелепи, които се занимавали и с откупуването на десятъка от овцете /бегликчийство/ в началото на XIX в.

Така обменът на стоките, произведени в различните стопански райони по нашите земи, както и на внасяните отвън изделия способствувал за укрепването на вътрешните икономически връзки. Оpozнавали се помежду си стокопроизводители, търговци и купувачи. Установяването на по-тесни производствени и търговски отношения сплотявало, макар и бавно, материалните сили на българите, укрепвало тяхното чувство за стопанска самостоятелност и национално самосъзнание.

В резултат на развитието на търговията в почти всички български градове се утвърдили видни граждани-търговци, които разполагали със значителен капитал и поддържали връзки с близки и далечни градове. Средище на предприемчиви търговци станали Никопол и Свищов. Още от 1726 г. търговецът Щерю от Никопол имал връзки със Сибиу, където продавал вълна. В Русе като стоварище на различни местни и вносни стоки се издигнала група заможни търговци, сред които личи името на хаджи Йордан Хаджигенчович, който натрупал през втората половина на XVIII в. големи печалби от транзитната търговия с памук. Един от богатите търговци в Ловеч бил хаджи Василий, който през 1768 г. станал ктитор на зографския параклис „Йоан Предтеча“. Виден търговец в същия град през втората половина на века бил хаджи Слав, който от абаджия се издигнал до търговец и с берат му били дадени привилегии за търговия в рамките на Османската империя.¹⁵¹ Със замах работели габровските търговци, които развивали външните и вътрешните връзки. Издигнал се родът на Палаузови, чийто родоначалник Стефан Палаузов слязъл от габровското село Мечковица и заедно с баща си започнал да се занимава с кираджийство, разширявал непрестанно операциите си и търгувал с Влашко и Русия. Сред едрите габровски търговци трябва да бъде споменат и хаджи Христо Рачков, който в края на XVIII в. успял да натрупа значително богатство.¹⁵² Важно търговско средище продължавало да бъде Арбанаси, чиито търговци поддържали оживени

Османски и западноевропейски монети, циркулиращи в Османската империя през XVIII в. Музей за история на София
1—2. Златна монета от султан Абдул Хамид I /1777/

3. Монета сечена от Мария Терезия — XVIII в.

4. Монета /гръб/, сечена от Йосиф II /1765/

5. Монета, сечена от Йосиф II /1765/

6. Златна монета, сечена от Алвезе Пизани в първата половина на XVIII в.

7—8. Златни белгийски монети — дукати, сечени през 1788 г.

връзки с Влашко.

В подбалканските градчета много българи натрупали състояние от търговията с добитък. От средите на копривщенските скотовъдци и джелепи се отделила група забогатяващи копривщенски търговци. Сред тях се откроява името на хаджи Вълко Чалооглу, родоначалник на рода Чалъковци, от който излезли видни търговци на добитък през XVIII и първата половина на XIX в. Много млади абаджии от първата половина на XVIII в., като Петко Моравен, Тодор Керек, Станю, първия бегликчия от Копривщица, се издигнали впоследствие като заможни джелепи.¹⁵³ Търговията с добитък давала поминък на доста котленски семейства, сред които са бащата и чичото на Софроний Врачански. Немалко джелепи събирали и беглика

върху овцете /на десет овце се вземала една овца/, а по-късно и за козите. Прекупуването на беглика се превърнало в доходна търговия за мнозина. В началото на миналия век едър скотовъдец-джелепин и бегликчия бил панагюрецът Цвятко Хаджи-георгиев, починал около 1830 г. Чалъковци се занимавали отначало с търговия на месо, като откарвали овце за колене в Цариград, а след това станали през първите десетилетия на XIX в. видни бегликчии /Малки и Големи Вълко/. Поради липсата на кредитни учреждения джелепите и бегликчиите били твърде търсени лихвари — отпусkali заеми на селяните и на по-дребните търговци.

Нараснал броят на търговците в големите градове, като Пловдив и София, в които и през предишните столетия имало много български търговци. В дюкяна на мелничанина Панайот Стоев, който починал през 1756 г. в София и оставил дюкян в този град, били описани етрополски черги, златишки кърпи, сярска басма и памучно платно, платна и гайтан от Драма, платове и сукна от Лариса, Лондон и др.¹⁵⁴ Доставките на стоки от различните краища на страната и от чужбина означавали премахване на местната затвореност и установяване на редовни връзки с различните краища на страната.

Разрастващите се стопански връзки издигнали редица фамилии в Охрид и в другите градове на Македония. Поставени били основите на възхода

на фамилии като Янчеви, Дедови, Робеви, Салабашеви, Бодлеви и др. в Охрид, издигнали се Георги Бомболов в Прилеп, Хр. Хаджиев в Струга, Ив. Стаевски и С. Тодоров в Скопие, хаджи Пацо в Шип, хаджи Станко и Нешо Маркович в Кратово, Димитър Филипович от Криворечна паланка. В Банско се създава цяла група прочути за времето си търговци с Европа, най-известен сред които станал хаджи Вълчо. През втората половина на XVIII в. негови кervани от стотици коне, охранявани от наети пазачи, се движели между Банско и Австрия. Търговията станала източник за замогване и на родовете Велешанови, Мутафчиеви, Хаджирадонови, Хаджиниколови /Сирлещови/, Хаджистаневи, Хаджигорови /Везьови/ и др.¹⁵⁵

Нарасналото търсене на суровини за занаятчийската промишленост и за износа поощрявали развитието на събирателската търговия. Градските търговци се свързвали чрез свои посредници със селата и прекупували от селяните добитък, кожи, вълна, памук, восък, мед и други суровини. Самите селяни предпочитали да заплащат купуваните стоки със селскостопански произведения, по който път в ръцете на посредниците и търговците постепенно се натрупвали значителни количества търсени от еснафите и търговците селскостопански стоки. Събирателската търговия въвличала селото в пазарните отношения, като подчинявала и натуралните форми на размяна на новите пазарни отношения. Събирането на стоката не минава-

ло без конфликт между посредниците и търговците-износители. Спорът между софийските търговци Неделчо Павлов и Никола Константинов за 11 800 оки вълна през 1731 г. трябвало да се решава от софийския кадия.

Разрастването на стокообмена създавало през XVIII в. в градовете тънка прослойка от търговци, свързана както с вътрешния, така и с външния пазар.¹⁵⁶

Усъвършенствувала се техниката на търговските операции. Започнали по-системно да се водят търговски тефтери, които отразявали вида и обема на извършените сделки, отчитали печалбите или загубите от тях. Плащанията в брой се заменяли с издаване на полици, записи на заповед и пр. Това облекчавало сключването на сделки, тъй като пренасянето на пари по несигурните пътища на империята през онова време било свързано със значителни рискове.

Издигането на българската търговска буржоазия било съпроводено с големи трудности. Българските търговци трябвало да си пробиват път при тежките условия за стопанска дейност в империята. Съобщителната мрежа била крайно изостанала. Властите полагали известни грижи за основните пътища, по които трябвало да премине войската, но като цяло пътната мрежа била в окаяно състояние. В редица райони не съществували пътища за коли и транспортирането на стоката можело да става само с кербани от товарни коне или мулета.¹⁵⁷ Царящата несигурност сериозно затруднявала пренасянето на стоки. Обирите и грабежите по пътищата не били рядко явление. Срещу тях не били гарантирани и търговците-чужденци.

Издигащите се български търговци срещали конкуренция от страна на гръцките, арменските и турските търговци. Гръцките търговци държели в ръцете си значителна част от външната търговия на Балканите, а въртели търговия и на местните пазари. С измененията в стопанския облик на османската господстваща класа все по-голям брой нови феодали, еничари и други сановници се насочвали към търговско-лихварски операции. Използвайки своето политическо и религиозно привилегировано положение, османските търговци много по-лесно преодолявали митническите и монополистичните препятствия, поставяни от османската държава. Само те можели да отменят безнаказано многобройните забрани за търговия със зърнени храни. Поради това на практика до отмяната на държавния монопол за търговията със зърнени храни през 1838 г. българите не успели да завоюват позиции в житарската търговия. Те се насочвали към нерегламентираните и необхванати от държавния монопол нови култури, като памука, тютюна, търговията с добитък и животин-

ски произведения.

Вътрешните мита също създавали значителни пречки за търговията, особено за вътрешната. Външнотърговските мита били сравнително постоянни, още повече, че сключените договори с чуждите сили установявали техния размер на 5 % от стойността на стоките за османските поданици и 3 % за чужденците. От вътрешните търговци се събирали караюмрук /т.е. сухопътно мито/, бадж и други различни такси за пренасяните стоки, които ги оскъпявали допълнително. Все пак тези мита не надвишавали митата на някои европейски страни. В тогавашна разпокъсана Германия една стока се обмитявала средно на 35 места, докато пристигне от Дрезден в Хамбург.¹⁵⁸ Липсата на политическо-икономически граници в империята намалявала вътрешните мита. Износното мито в Солунското пристанище за ока тютюн било неизменно 2 пари от 1723 до 1777 г., за памука — по 1 пара, на въска се покачило от 4,5 на 6 пари. Нараснало митото върху вълната и коприната съответно от 40 аспри на 5 гроша за една бала и от 6 на 18 аспри за ока коприна, което отразявало и поскъпването на тези важни износни артикули.¹⁵⁹

Но митническият режим на Османската империя създавал на търговците затруднения от друг род. Държавната хазна не събирала митата чрез свои чиновници, а предоставяла управлението на митниците на откупвачи, и то на оня, който наддадал най-голяма сума за предстоящата финансово година. Срещу дадения откуп арендаторът сам или чрез свои доверени лица оценявал обема и стойността на изнасяната или внасяната стока, определял и събирал митническите такси. Той се стремял не само да си възстанови платената на държавата аренда, но и да се обогати максимално. Произволите при облаганията били постоянно явление, а особено страдали от тях търговците-християни, които били далеч по-беззащитни от търговците-чужденци или мюсюлмански поданици на Портата. Социално-политическото неравноправие, което царяло в империята, давало отражение и в търговията.

Развитието на вътрешната търговия се затормозявало от държавната политика на монополизиране или ограничаване на търговията с редица артикули. Нуждаеща се постоянно от храни за столицата, големите градове и гарнизоните в тях, Портата налагала задължително да се предават на държавни агенти и да се отправят за Цариград определени количества зърнени храни, добитък, ечемик, овес, въглища и други произведения. Цените на тези доставки се определяли от самата нея и били далеч по-ниски от действителните пазарни цени, поради което набирането им било съпроводено с административни насилия и се забавяло много. А търговията с тези артикули била за-

войни, чрез които европейската реакция се стремяла да задуши Френската революция. Последвалите завоевателни войни на Наполеон допълнително усложнявали условията за търговска дейност в Европа. Руско-турската война от 1806—1812 г. парализирала през тези години търговията с Влашко, Молдова и Русия. Континенталната блокада разстроила средиземноморската търговия на Франция и подчинените от нея италиански градове, от което се възползвал гръцкият търговски флот, за да поеме транспорта на стоки в Средиземноморието.

Нараснало обаче значението на сухопътната търговия. Освен традиционните пътища към Средна Европа се разкривали и нови. Тъй като английският средиземноморски флот блокирал френските доставки на памук по море, Франция пристъпила към организирането на сухоземен път от Балканите през Босна към френските владения в Далмация и Хърватско и оттам за центровете на френските текстилни манифактури и фабрики. Въпреки това в износната търговия се чувствувало тежко отражение на войните. През 1800 г. на митницата в Земун се получило огромно задръстване с необработен памук и памучни прежди, донесени от „Турско“.¹⁶²

Превесът на Англия по море разчистил пътя за просперитет на английската търговия на Балканите. Англия изтласкала Франция от първото място в стокооборота на Османската империя. През 1825 г. английският износ от империята възлязъл на 1 207 172 фунта стерлинги, а вносът достигнал 1 079 671 фунта стерлинги.¹⁶³

Задълбочавали се противоречивите тенденции в търговската политика на Портата. Под влияние на европейския меркантилизъм Селим III създал категорията на привилегированите „европейски търговци“, на които с бера т се предоставяло правото да търгуват свободно с Европа и им се обещава сигурност за имуществата и живота им. През 1819 г. султан Махмуд II подновил тези разпореджания. Всеки едър търговец срещу такса от 1500 гроша можел да получи бера т, с който му се разрешавало да търгува свободно в цялата империя, поставяла се под особена защита личността на търговеца и служителите му, а в областта на външната търговия му се давали същите права, каквито имали чуждестранните търговци — да внасят и изнасят стоки само с 3 % мито.¹⁶⁴

Но в същото време укрепвали и се разширявали монополните права на държавата в търговията с редица произведения. Твърде сериозни затруднения създавали разпореджанията, с които се забранявала свободната търговия със зърнени храни, вълна и други произведения, преди да бъдат задоволени нуждите на държавата и столицата. През 1791 г. бил временно забранен дори из-

носът на памук, кожи, восък и други стоки, докато не се осигурят държавните закупки.¹⁶⁵ Обаче въпреки тези разпореджания износът на вълна и зърнени храни не се прекратявал. Арендаторите на митниците били заинтересовани да пропускат повече стоки за износ, тъй като съответно нараствали сумите на събираните митнически такси. През 1804 г. до солунския валия била отправена заповед да установи строг контрол над митницата, защото оттам били изнесени големи количества зърнени храни.

Многообразието на циркулиращите монети, техният променлив курс, нееднаквостта на мерките по места за отделните видове стоки затруднявали външния и вътрешния стокообмен. Осман Пазвантоглу пуснал в обръщение сечени от него монети с много по-малко съдържание на благороден метал.¹⁶⁶ От наводняването на пазара с тези долнокачествени монети пострадали най-вече търговците в градовете и селата между Дунав и Стара планина.

Още от 1812 г. започнало обезценяване на повечето европейски валути, особено на австрийската, което засегнало силно балканската търговия със Средна Европа. Тогава редица заможни български търговци, свързани със средноевропейските пазари, се разорили или загубили част от капиталите си.¹⁶⁷ Силно се обезценили османските монети — падането на техния курс продължило и през трите начални десетилетия на XIX в. Едновременно с това растели цените, особено на продуктите от първа необходимост. Според данните на Пуквил през 1800 г. една ока хляб струвала в Румелия 4 пари, а през 1819 г. вече 24 пари.¹⁶⁸ Цените на редица стоки на градските пазари продължавали да се определят от властта чрез кадиите. Правителството се надявало чрез снижаване или слабо повишаване да спре непрекъснатото покачване на цените. Сред османските управници се утвърдило разбирането, че главна причина за растежа на цените е големият износ на стоки и суровини от империята. Изхождайки от това примитивно схващане, Портата, противно на елементарните интереси на капиталистическото развитие, увеличавала забраните и пречките за износ на едни или други стоки и улеснявала вноса на чужди изделия, за да предизвика изобилие от стоки на пазара и спадане на цените. Тази порочна концепция намерила въплъщение в изработените по-късно митнически тарифи.

Вземаните от страна на правителството мерки за намаляване на износа на зърнени храни и суровини не могли да прекъснат търговските връзки на империята с напредналите в промишлено отношение европейски страни, в които се извършвал индустриалният преврат. Но при съществуващата икономическа политика на държавни мо-

нополи за търговците-християни, в частност за българските, било трудно да се държат на повърхността. Те трябвало да лавират, да заобикалят разпорежданията и заповедите на Портата, да подкупват съответните чиновници и пр.

Най-тежък за вътрешната търговия бил житният монопол, особено в Североизточна България, черноморските пристанища и в Тракия, които се превърнали в огромен резерв на зърнени храни за османската столица и войската. Варна придобила важно значение като склад на Цариград. Поради съществуващите забрани спекулациите със зърнени храни станали постоянно явление. За да ги заобиколят, през 1817 г. варненци преработили значителна част от набавените зърнени храни в сухари, които не били обект на монопола и можело да се продават на свободни цени дори за столицата.¹⁶⁹

Търговците-житари се противопоставяли на определените от държавата цени и отказвали да изпълняват разпорежданията на властите. Въпреки заплахите от страна на цариградските власти житарите от Причерноморието и Тракия откарвали храните не към столицата, а към Анадола и островите, където били продавани на свободни цени.¹⁷⁰ Под напора на свободната търговия се пропуквали държавните монополи.

Същите явления се наблюдавали и в сферата на търговията със занаятчийски изделия, върху които държавата налагала задължителни доставки по определени от нея цени. Най-добрата стока се оставяла за свободна търговия. Софийските железари били задължени да доставят в Цариград по държавни цени подкови, изработени от самоковско желязо. Но в 1804 г. цариградските подковачи се оплакали пред Портата, че от няколко години софиянци стоварвали стоката си в Родосто, разпродавали там най-доброкачествените подкови на свободни цени, а в столицата докарвали само част от производството си, и то по-лошокачествено-то.¹⁷¹

В тази противоречива система нараснала ролята на търговците, в частност на българите. Те прекупували готовата продукция на дребните стокопроизводители и я отправяли за близки или подалечни пазари. Самите търговци се превръщали често в организатори на производството, както и обратното — едри производители-еснафи се превръщали в търговци. Обект на търговията станали изделията на еснафите, и то както на вътрешната, така и на външната търговия.

Въпреки съществуващите монополи и ограничения външната търговия продължила да се развива. Значителни количества обработени кожи били изпращани от българските земи за Лайпцигския панаир.¹⁷² В протоколната книга на Пещенската община за периода 1815—1835 г. се срещат

ред имена на български търговци от различни краища, които идвали по сделки или минавали през унгарската столица. Между тях бил например Ат. Робев от Охрид. Фамилията на братя Робев развивала широка търговска дейност в Средна Европа десетилетия наред.¹⁷³

Външната търговия била улеснявана от фирмите се български търговски колонии в чужбина. По време на размириците забягнали в чужбина предприемчиви български търговци от засегнатите от кърджалийските вилнежи селища, като някои от тях успели да отнесат и капиталите си. Те отседнали най-вече в Русия, Влашко и Австрия. В един списък на търговците в Брашов от 1802 г. са посочени имената на хаджи Гено, Величко Обрешков, Велико Добри, Йордан Хаджигенович, Тодор Стоянович, Мавроди хаджи Сиву и Никола Пенкович.¹⁷⁴ В този град отседнали видни сливенски търговци. Много търговци се установили в Букурещ, който в началото на XIX в. се оформил като голям стопански център за Югоизточна Европа с широки международни търговски връзки. Той станал средище на голяма габровска колония, която имала своя улица в града, известна като „Страда габровенилор“ /„Улицата на габровците“/. През 1817 г. габровецът Димитър Мустаков купил Стария дворец на влашките князе, където били изградени нови магазини и други стопански сгради на габровци. Поставени били основите и на българската колония в Одеса.¹⁷⁵

През първата четвърт на XIX в. обаче започнал да намалява броят на българските търговци в Средна и Западна Европа. Европейските търговци сами се настанявали на Балканите и поемали доставките на суровини в свои ръце. Някои български търговци, обикновено най-проспериралите, се насочвали по-устремно към Влашко, Русия и особено към Цариград и източните владения на Османската империя. Наред със занаятчиите в Цариград се настанявали български търговци. В тези райони можели да се пласират не само суровини, а и изделия на развиващата се българска промишленост. Тяхната дейност се оказала най-перспективна. Тя откривала пазари за занаятчийското и манифактурното производство, с което допринесла за подема на българското стопанство през следващия период.

Въпреки трудностите, произтичащи от господството на османската феодална система през XVIII и началото на XIX в., търговията направила решителна крачка напред в своето развитие. Изменил се нейният характер. Попълвали се редовете на българската търговска буржоазия, която

със своята дейност укрепвала връзките между българските области и въвличала българските земи в орбитата на европейския капиталистически пазар. Търговският капитал успял да изпълни своята историческа роля, като създал по-широка основа и предпоставки за развитие на манифактурния период в българските земи. Със своето разширяване и укрепване той ставал все по-здрава материална основа за осъществяване на новите културни и политически идеали в живота на българското общество.

ГЛАВА ВТОРА

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В.

1.

Антифеодални и освободителни борби

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ В НАЧАЛОТО НА XVIII В. Тласъкът, даден на освободителните борби на българите по време на войната на Свещената лига, не заглъхнал след сключването на Карловския мирен договор /1699/. Въстанията в Северозападна България показали, че българите са активно стремящ се към освобождението си елемент, за когото следвало все повече да се държи сметка.

Изселването на българите-католици от Северозападна България лишило тази област от значителен брой политически активно население. Но с това не били ликвидирани съпротивителните сили на българите в този район. От първото десетилетие на XVIII в. са останали сведения за дейността на значителни чети в областите, които били обхванати от въстанически движения по време на миналата война. През май 1707 г. до видинския назьрин било отправено предупреждение, че с настъпването на пролетта „от всички страни и посоки ще наизлязат хайдутите-разбойници“. Понеже населението на селищата край пътя от Видин за Белград било „нееднородно и смесено“, властите знаели, че тъкмо то ще укрива и подпомага хайдутите. Затова се предписвало да се обвърже това население с взаимно поръчителство, че ще пази „границите на казите си от вредителствата на разбойниците“. През 1708 г., когато отношенията между Русия, Австрия и Османската империя отново се обтегнали, Портата разпоредила да бъде поправена крепостта Арчар, използвана като пътна стан-

ция за войските, защото заедно с околността си тя била „застрашена от хайдутите-разбойници“. Било наредено да се организират преследването и залавянето на войводата Балчо „от бунтовническите хайдутите-разбойници“. Отначало той действувал с четата си в околностите на Кюстендил и Щип, през лятото на 1707 г. се прехвърлил в Поморавието, а по-късно се озовал при Белоградчик.¹ Както се вижда, обсегът на действие на четата съвпадал с района, в който се разгърнало въстанието от края на XVII в.

През май 1708 г. до кадиите на редица кази от Северозападна България били отправени предупреждения, че в техните райони „някои хайдутите още продължават да вършат преднамерено злини, като нападат пътниците и извършват убийства и грабежи“. През юни 1708 г. бил издаден нов ферман за решителни мерки срещу действията на хайдутите във Видинския санджак. Едновременно с това била издадена заповед до кадиите на крайдунавските околии „да се пресекат краката на хайдутите-разбойници и техните бунтарски прояви“, които се осмелявали да нападат и плаващи по Дунава кораби.² Голямата активност на хайдутите в Северозападна България през споменатите години следва да се оценява като продължение на бунтовния кипеж, който обхванал областта в края на XVII в. Портата назначила специално лице, което да организира борбата срещу хайдушките чети в този край. Освен придадените му сили той можел да изисква от всяка каза да му бъдат давани в помощ „младите избрани и въоръжени с пушки войници“. За преследване и унищожаване на четите от различните кази на Северна България трябвало да се съберат около 700 конници.³

Политическият възход на Русия все повече привличал вниманието на балканските православни християни към нея. Тя си поставяла задачата да си пробие път към незамръзващите морета: към Балтийско, Черно и на югоизток през Каспийско море към Персийския залив. Руският напор на юг съвпадал с освободителните стремежи на православните поданици на султана, включително на българите.

Българите установили връзки още с първия руски постоянен пратеник в Цариград. През 1704 г. двама българци от Македония — Братан и Антон — пристигнали в Москва като доверени пратеници на руския посланик в Цариград Петър Толстой, предали в Посолския приказ /Външно министерство/ неговите донесения, както и своите жалби и през 1705 г. се завърнали в османската столица.⁴

Желязна каса от Самоков, XIX в. Градски исторически музей — Самоков

В контактите между Русия и балканските християнски народи проблемите от културно-религиозен характер все по-често се преплитали с чисто политическите въпроси за общата борба срещу османците. Русия се стремела вече към единодействие с подвластните балкански народи.⁵ Френският посланик в Цариград — Фериол — убеждавал през първото десетилетие на XVIII в. Портата, че Петър „имал връзки с гърците, молдованите и още много други негови едновърци“, че „той поддържал пратеник в Цариград с единственото намерение да вдъхне на гърците и другите духа на въстанието“.⁶ Вярно е, че в онзи момент Франция се стремела да ангажира Русия във война с Портата и да отклони вниманието ѝ от европейските дела, но френските виждания за предстоящата активна роля на балканските християни в руско-турските конфликти имали достатъчни основания.

На 23 април 1706 г. Папаи и Хорват, пратеници на Ференц Ракоци до Портата, представили на великия везир мемоар, в който му доказвали, че Русия се готви за война срещу Османската империя и строи крепости по южните си граници и че Петър I може да предприеме настъпление по суша през Молдова и Влашко, при което „гърците, българите и другите нации ще се обединят с него поради верските му принципи и поради това, че имат интереси“.⁷ Очевидно някогашните битки на унгарските автономисти начело с М. Текели с българските въстаници при Чипровци и Кутловица

карали унгарските пратеници да отчитат и ролята на българите като военно-политическа сила в бъдещите конфликти.

През 1710 г. между Русия и Портата започнала война. Петър I заявявал, че води тази война, за да отърве от османско иго православните християни, и ги призовавал „да грабнете оръжието срещу общия неприятел, за да се бием за вярата, отечеството, за нашата чест и за свободата на нашите деца...“, защото ние не желаем друга слава освен тази да ви отървем от жестоката тирания, да украсим църквите и да въздигнем светия кръст“.⁸

Към руската армия, командувана лично от Петър I, се присъединил молдовският княз Димитри Кантемир с войските си. Съюзените войски достигнали р. Прут, където претърпели поражение. Военните действия се развили твърде далеч от територията на България и поне засега няма данни за присъединяване на български доброволци към руско-молдовската армия. Обаче войната намерила отзвук сред българите. За настъпилото раздвижване сред тях съдим от една султанска заповед до властите в санджаците Силистра, Виза, Чирмен, Лозенград и Видин, с която се нарежда да бъдат иззети „пушките и другите военни оръжия, които се намирали в ръцете на раята и неверниците в споменатите санджаки“.⁹ Заповедта е датирана от първата половина на октомври 1711 г., т.е. след сключването на Прутския мир от 12 юли 1711 г., но несъмнено причина за нейното издаване би-

ло брожението, което настъпило сред „невернишката рая“ през дните на войната и продължавало, докато договорът още не бил ратифициран.

Разоръжаването не осигурило установяване на мир между потисници и потиснати. Запазени са сведения за редица сблъсквания между тях. Значителна по своята сила била организираната „в Сливен и съседните околии“ чета на „известния хайдутин и разбойник Папазоглу“, както е наречен в официалните османски документи. Срещу тази чета, която не давала покой на господарите в няколко околии, бил изпратен нарочен правителствен пълномощник. Той успял да я изтласка отвъд Балкана и през Оряховско четата се прехвърлила във Влашко. Нейното преследване продължило и на отвъдния бряг, като в едно сражение били заловени „няколко неверници и пет-шест коня“, а останалите забягнали към Крайова.¹⁰ Както се вижда, дружината се състояла от конници и намерила убежище във Влашко, където действували и други размирни елементи. „От няколко години насам — казва се в същата заповед — хайдутини и разбойници от Влашко всяка пролет групово минават Дунава, грабят в Оряхово и съседните околии и после наесен се връщат оттатък на влашкия бряг.“ Такива оплаквания постъпили от кадиите на Оряхово, Плевен, Ловеч и Севлиево.

АВСТРО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1716—1718 Г. И БЪЛГАРИТЕ. През 1715 г. отношенията между Османската империя и Австрия отново се изострили и двете страни се подготвяли за война. При съществуващите настроения сред българите османските власти можели да очакват от тях надигане в подкрепа на австрийските войски. Войнуците, които съгласно своя статут трябвало да отглеждат коне за султанската армия и да служат в обозите ѝ, също били сметнати за ненадеждна сила. Поради това през 1715 г. войнуците от Северозападна България били отчислени от служба и били превърнати в обикновени раи, задължени да плащат десятък и всички други данъци от бащините си.¹¹ В началото на XVIII в. срещаме нееднократно разпореждания на централната власт в категорията на мартолосите да не се зачисляват българи, а турци или поне мохамедани. Смисълът на тези разпореждания става съвсем ясен от един документ, в който се пояснява, че назначеният мартолоосбашия в Ловешко трябвало да охранява казата, „понеже се явили много българи и хайдутини“¹². Съществуването на организирани сили сред българското общество очевидно плашело османските власти в онова време.

Очакваната война избухнала през следващата 1716 г. Тя отново породила блянове за свобода сред българите, особено сред емигриралите в Австрия дейци от Чипровското въстание. На 18 юни 1716 г. Георги Пеячевич, който по това време за-

емал длъжността администратор на Бачкия комитет, подал до виенския двор изложение, в което припомнял развоя на Чипровското въстание, страданията на забягналите чипровчани, а разглеждал също и допуснатите грешки и неуспехи на австрийските военачалници, особено в отношенията им с християните в Османската империя. Заедно с това той предлагал свой план, как да се организира и проведе ново въстание в България.¹³

В антиосманската борба ввели своите усилия и българските католически духовници, намиращи се в Австрия. През 1717 г. Кръстьо Пейкич обнародвал труда си „Мохамеданинът обучен съгласно Корана на догматика и катехизис по закона на Христа“, в който разобличава догмите на исляма, на религията на поробителите на неговото отечество. В предговора, посветен на австрийския император Карл VI, авторът настойчиво апелира да се нанесе решителен удар върху Османската империя, с което продължава традициите на най-патриотичните католически дейци от предходния век — Петър Богдан, Петър Парчевич, Филип Станиславов. Кръстьо Пейкич сам определя обществено-политическото значение на своя книжовен труд с думите: „Тази моя книга ще се присъедини към сражаващите се като допълнителен войник, който стремително следва воюващите с безчестието на противника свои войски /въоръжен/ не с тежкообременителните физически оръжия, а с меч на духа.“¹⁴

Предлаганите от Г. Пеячевич планове за организиране на въстание в България не били приведени в изпълнение. Австрия се опасявала, че едно въстание ще принуди много хора да емигрират, а пред самите австрийски власти ще възникне моралното задължение да осигурят поселища и поминък на евентуалните преселници. Но независимо от това въоръжените нападения на българските хайдутини над османските комуникации в Северозападна България приели характер на цяло въстание.

В пряка връзка с планове за организиране на ново въстание в България ще трябва да се постави бунтът във Видинско от 1716 или 1717 г., подготвен от „капитаните“ Георги, Филимон и Димитър. Преди въстанието неговите ръководители ходили във Влашко, което навежда на мисълта, че там ще да се е намирал някакъв център. За организирания характер на бунта свидетелствува обстоятелството, че били заловени „книжа“ на въстаниците, т.е. организаторите му се договаряли и агитирали не само устно, но и писмено. От Влашко те се завърнали в Северозападна България на-

Български хайдутини, рисунка от Ф. Каниц. Архив на Българската академия на науките — София

рочно, „за да бунтуват раята“. Към тях се присъединили множество селяни със семействата си. Въстаническият отряд се укрепил в една местност, отстояща на 8—9 часа път /около 40 км/ от Видин, заедно с колите и добитъка си, с най-необходимо то си имущество.

Срещу тях били изпратени пехотни и конни войски от гарнизоните във Видин и Лом, а също и опълчение, набрано от местното мюсюлманско население. В сраженията загинали 60 въстаници заедно с водачите Димитър и Филимон. Семействата на 150 участници в движението били заробени, оковани и изпратени на заточение. Двадесет и пет въстаници били изпратени да работят като каторжници по видинските укрепления, а капитан Георги с двама негови съратници и архивата били препратени в столицата.¹⁵

Войната с Австрия от 1716—1718 г. завършила с големи териториални придобивки за Австрия. Според сключения на 21 юли 1718 г. мирен договор в Пожаревац към нея минали Белград с неговия пашалък, Банат и Влашко до р. Олт, т.нар. Мало Влашко. Дунав почти до Никопол станал граница между Австрия и Турция. Българските земи от Тимошко до Никопол се оказали на границата с християнска Европа.

Но надеждите на българските емигранти в Австрия, католици и православни, че ще могат да се завърнат в освободено от османско иго отечество, не се осъществили. Те се заели да уредят трайно своето пребиваване в Австрия. През 1719 г. католиците-българи представили на правителството искане да им се дадат в градовете Крайова, Римник и Брадичени отделни квартали, където да се заселят в три обособени български общини. Тези общини следвало да се управляват от съдии и съдебни заседатели, избрани измежду тях, да имат право да строят черкви, манастири и училища, да станат средища, в които да се групират всички разпръснати из Австрийската империя български емигранти. Тяхното ясно народностно съзнание намерило израз в изричното искане „в трите споменати общини да се допускат не само българи-католици, но и православни българи, така че „всички разпръснати по цялата провинция да се съберат в едно“, а също и в предложението един от съдебните заседатели да бъде православен.¹⁶ Проявявало се чувството за народностна общност между българите от двете изповедания.

Почти цяло десетилетие водили борба емигрантите, докато през 1727 г. им били предоставени исканите привилегии и те могли да гарантират стопанското и народностното си съществуване. В желанието си да колонизират опустошените райони на Мало Влашко австрийските власти привличали и нови преселници от България. Познавайки по-отблизо политическите настроения на под-

властните народи в Османската империя, специалната Административна комисия по уреждането на новозавладените земи докладвала във Виена, че „българите, гърците и там подобни хора проявяват повече наклонност към християнските държави, отколкото да останат повече под турско иго и измежду тях разни семейства вече са заявили, че желаят да минат Дунава и да дойдат тук“¹⁷. През 1726—1730 г. няколко хиляди българи-католици от Никополско и Свищовско се прехвърлили в Мало Влашко. Те заявявали, че са готови да бъдат „сигурна опора“ срещу османците, като издигнат някакво укрепление около Турну Северин и се ангажират с неговата защита.¹⁸ Преселени в чужбина, те не преставали да търсят форми и средства да се включат в антиосманската борба.

АНТИФЕОДАЛНИ ВЪЛНЕНИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА 30-ТЕ ГОДИНИ. Първите години от втората четвърт на XVIII в. били характерни с настъпващата военно-политическа криза в Османската империя. Изострили се противоречията между управляващата придворна върхушка и дребните феодали — спахии, еничари, низши духовници и пр. Успешните войни срещу Иран от двадесетте години на XVIII в. служили като гръмоотвод на натрупаното недоволство сред дребните феодали. Обаче към 1730 г. успехите се заменили от поражения по бойните полета, а недоволството започнало да прераства в открито непокорство и бунтове.

Първите вълнения започнали сред най-онеправданите слоеве — раята. През 1728—1729 г. самоковските българи отправили оплаквания и протести до Портата срещу действията на джизиедарите, които изисквали незаконно поголовен данък от стари и болни хора и ограбвали данъкоплатците.¹⁹ През пролетта и лятото на 1730 г. „мнозинството от раята, живееща в Силистренско и съседните околии“, започнало да се бунтува. Въоръжени „със саби, пушки и други военни оръжия“, бунтовнически групи кръстосвали „пътищата, градовете и селата“. Те „нанасяли вреда на мохамеданското население“, „застрашавали реда в страната“. Османските власти се опитали да разоръжат българите, но те „се приготвили за бой“. От Цариград било изпратено строго разпореждане до си-

Хайдушко оръжие и снаряжение през XVIII и XIX в. Национален военноисторически музей — София

1—2. Пистолети с кремъчно-ударен механизъм, XVIII—XIX в.

3. Кожен силах с въткнати пистолет, ятаган с ножница и прикачени към колана паласки и барутник

4. Барутник от рог

5. Паласка от бронз

Петър I, неизвестен художник, XVIII в. Столетие военного министерства 1802 — 1902. Составител В. Карди. Т. I. С. Пб.

листренския валия незабавно да разоръжи българите и да им забрани да носят оръжие.²⁰ За съжаление няма сведения, как е протекло потушаването на вълненията и разоръжаването на българската рая.

В края на септември 1730 г. въстанали столичните еничари и беднота, водени от еничаря-албанец Патрона Халил. Въстаналите свалили от трона управляващия султан Ахмед III, а великият везир, столичният мюфтия и други видни сановници били екзекутирани. Пред новия султан било поставено искането да се премахне пожизненото арендуване на приходоизточници /маликянета/, да се разрушат всички дворци и къшове, построени от султанските сановници през последните ня-

колко години, както и други социални искания.

Естествено бунтът в столицата не можел да даде тласък за борба за освобождение на българския народ. Но той намерил незабавен отзвук сред българите и станал повод за разгръщане на широко движение срещу феодалния гнет.

Движението срещу данъчното облагане обхванало цяла Южна България, прехвърлило Балкана и в изменени форми се разпространило в Търновско, Търговишко и други райони. В Калояфско начело застанали Трифон, Яни и Георги. Те говорили, че „с възкачването на престола на султана /Махмуд I/ са опростени поголовният и други данъци“. Под тяхно водачество „жителите на селата от споменатата каза... се противопоставят на плащането на джизие“ — пише пловдивският кадия. Отказали да се подчиняват на държавните бирници и карловци, на чиято страна застанал и местният тимариот Софиялъ Мустафа.²¹

В Елховско, Ямболско и други райони на Югоизточна България борбата срещу дискриминационния поголовен данък била възглавена от селските първенци Радим Мавродиев от с. Българска поляна, Гини Киряков и Лалю Христов от с. Орешник, Дели Недю Илчов от с. Скалица, Коста Минев от с. Малък манастир, Иван Чичов и Жечо Кометков от с. Раздел, Тодор Балабанов от с. Шарково, Марко Калушев от с. Великан, Илю Памуков от с. Дервишка могила. В донесенията на местните власти до столицата се изтъква, че посочените водачи „постоянно обикалят селата и със злодеяния, измами и всякакви фалшификации подбуждат раята... и я подстрекават към противозаконни дела“. Те подбуждали българите „към сблъсквания с тахсилдарите /събирачите на джизие — б.а./, което е постоянен обичай на споменатите немюсюлмани“²².

По повод събитията в столицата селските водачи повели хората на борба за отхвърляне на основните държавни данъци за ограничаване на феодалната експлоатация от страна на държавата. В наличните документи, колкото и откъслечни да са те, изрично се споменават над тридесет села от нахиите Манастир, Чоке и Юскюдар /дн. с. Щит/, в които селяните масово се вдигнали и прогонили джизиедарите. Ясно е, че толкова много села и хора не могли да тръгнат на борба спонтанно, без никаква предварителна организаторска и разяснителна работа. Тъкмо споменатите по-горе лица били организатори на движението. Те „обикаляли село по село“, привличали и ръководели своите сънародници, координирали действията на отделните села. Това били хора с достатъчно широк кръгзор, които били в състояние да следят политическото развитие на империята и да използват появилите се възможности за борба за подобряване на положението си. Фактът, че селата

можели да излъчат такива хора, е показателен за политическото равнище на народа. Очевидно не само в близките до границата и до театрите на военните действия краища, но и във всички кътове на страната имало политически мислещи хора, които от събитията и положението в Османската империя можели да правят практически изводи и да определят насоките на своята борба за подобряване на социалното и политическото положение на народа.

Движението срещу джизиедарите прехвърлило Стара планина. В изложение пак от 1730—1731 г. джизиедарят на Варна се оплаквал, че в неговия данъчен район имало „подстрекатели“, които подбутвали раята да не плаща данъка. Поради това той успял да събере едва половината от определенния данък.²³

В Търновския данъчен район, който обхващал Търновско, Габровско, Дряновско, Търговишко и Омуртагско, също възникнала остра опозиция срещу поголовния данък. Като нейни водачи тук се сочат поп Никола, коларят Иван, Аврам и Симо от Дряново, поп Рачо и Калчо от Габрово и търновският първенец Хюсеин, които „бунтували раята“ и ставали причина да се провали събирането на средствата от поголовния данък. Българските първенци настоявали събирането на данъка да става от българските общини и техните първенци, а държавните бирници да не се вестяват по селата, което било „техен обичай“. С други думи, те искали да се зачита общинското самоуправление на българите, от което първенците се облагодетелствували материално, но предпазвали съселяните си от грабежите на османските власти.²⁴

Вълненията срещу поголовния данък и срещу феодалната експлоатация на османската държава през 1730—1731 г. обхванали почти цялата страна. Това свидетелствува за тесни връзки между отделните райони на страната, които позволявали примерът на една област бързо да се пренесе и последва от друга.

След усмиряването на вълненията от 1730—1731 г. недоволството намерило изява в масово разгръщане на хайдутството и разбойничеството, които създавали несигурност в държавата. Но българите скоро били въввлечени в по-широки политически планове. Между Портата, от една страна, и Русия и Австрия, от друга, се запазвали обтегнатите отношения, които можели да прераснат в нова война. Подготвяйки се за нея, виенският двор чрез свои емисари установил връзки с ипекския патриарх Арсений IV и охридския архиепископ Йоасаф /1718—1746/. Чрез подчиненото им православно духовенство той се стремил да подготви подведомствените им християни да подкрепят австрийските и руските войски в бъдещата война.

Тази дейност се улеснявала от съюза между Русия и Австрия. Йоасаф и Арсений поели задължението да вдигнат въстание, щом австрийските войски превземат Ниш, и да им помогнат с продоволствие. Но Йоасаф не се ограничил само с искането да се осигури свобода на православно изповедание от страна на австрийските власти в освободените области. Той настоявал включените в неговия диоцез области да се оформят като автономна държава, начело на която да бъде поставен намиращият се в Австрия православен княз Раду Кантакузин, син на бившия влашки господар Шербан Кантакузин. През 1733—1735 г. се водела активна подготовка на бъдещото въстание, в която взел участие и Партений Павлович.²⁵

ВЪСТАНИЕТО ОТ 1737 Г. В ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ. През 1735 г. Портата започнала война с Русия, а на следващата година във войната се намесила и Австрия. При създамата се военновременна обстановка Портата разбирала, че „когато ислямските войски“ се отправят на поход, размирието в тила им ще вземе още по-големи размери. Тя предписвала да се ликвидират хайдутите и разбойниците в българските земи, да се наберат достатъчен брой дервентджии и сеймени-мюсюлмани, което показва, че размирният елемент се набирал измежду християнските поданици. На отправилата се в поход султанска армия се поставяла задача да помага за залавянето на бунтовниците в казите, през които минава. Очевидно е, че бунтовното движение взело големи размери, щом се налагало срещу него да действа и редовната войска.²⁶

Действията на австрийските войски веднага обхванали българските области, които от 1718 г. били в непосредствено съседство с австрийските владения на Балканите. Те намерили незабавен отзвук и въоръжено съдействие от страна на българите. Освободителното дело било подхванато с нова сила както от страна на българската емиграция в Австрия, така и от българите в османските предели. Епископ Никола Станиславов с братята си и други емигрантски водачи се заели с одобрението на австрийския Върховен военен съвет да разпалят въстание в българските земи и да организират български доброволчески отряди. В документите се отбелязва, че те успели да наберат „няколко хиляди“ души, които да бъдат поставени под австрийско командване. Обаче в последния момент австрийските власти се отказали да подкрепят проектираното въстание и да назначат офицери за българските отряди. Убедени в успеха на своето оръжие, те изтъквали, че едно въстание ще даде повод на османските сили да разорят въстаналите райони, а не било в интерес нито на австрийци, нито на настъпващата българска войска

да завари опустошени райони.²⁷ При започването на военните действия главната колона на австрийската армия, командувана от граф Секендорф, пресякла на 14 юли 1737 г. австро-турската граница при Парачин и настъпила към Ниш. След кратка обсада Нишката крепост се предала без кръвопролитие и австрийските войски били насочени на север за овладяване на Видин.

Падането на Ниш станало сигнал за силно раздвижване сред сърби и българи и за избухване на готвеното въстание. Още по време на обсадата венецианският резидент /баило/ в Цариград Контарини в доклада си от 23 юли—Завгуст 1737 г. отбелязал, че „при появата на цесарските войски всички гърци /т.е. православни християни/ в селата от Ниш до София въстали против турците и се заловили за оръжие в помощ на немците“²⁸. Османският гарнизон в Ниш сложил оръжие при условие, че му се позволи да се изтегли към София. Обаче османците не потеглили, преди да им бъдат дадени 2000 редовни немски пехотинци и 1000 катани за охрана из пътя, „защото пашата се опасявал, че ще бъде подложен на отмъщението на хайдутите“²⁹. Нишкият мухафъзин добре познавал размаха на въстаническото движение и затова поискал защита от австрийските си противници против разбунтувалите се султанови поданици.

Въстали българите в Пиротско, Знеполско, Брезнишко, Кюстендилско, Дупнишко и Кривопаланско. Въстанието се прехвърлило отвъд Стара планина, като обхванало Берковско и други райони на Северозападна България. Османските власти потърсили като един от организаторите на движението самоковския владика Симеон. Неговият дом бил разграбен, а той бил открит и заловен в Дупница, откъдето бил отведен на разпит в София. Там повече от двадесет дни бил изтезаван и принуждаван да приеме исляма и на 21 август 1737 г. бил обесен.³⁰ В подготовката на въстанието участвували и други духовни лица. Знаят се имената на рилския монах Тимотей и на софийския дякон Павел Величков, които след потушаването на въстанието избягали в чужбина.

Въстанието не обхванало диоцеза на Охридската архиепископия. Тя останала твърде далеч от театъра на военните действия. Освен това сведения за неговата подготовка попаднали в чужди ръце. През 1737 г. фанариотът Йоан Ипсиланти донесъл до Портата, че охридският и ипекският архиепископ се намирили в тайни връзки с Австрия. Портата започнала незабавно разследване. Арсений IV забягнал в Австрия. Йоасаф с големи усилия успял да укрие дейността си и да убеди властите, че предадените на Портата сведения са клеветнически.³¹ При създалата се обстановка проектираното въстание не избухнало.

През есента на 1737 г. австрийските войски

претърпели няколко сериозни поражения и бързо се оттеглили на своя територия. Въстаналите българи се оказали без никаква подкрепа. Срещу тях сенасочили основните сили на турската армия, които през София и Ниш трябвало да настъпят срещу австрийските войски. Съгласно с дадените през пролетта заповеди те най-напред се заели с потушаването на въстанието. Действията на султанската армия всели „страх и трепет в сърцата на раята“. Хиляди хора напуснали родните си места и се отправили към Австрия, за да се спасят от репресии. Земята опустяла. Много селяни били избити или отведени в робство. „Техните имоти бидоха конфискувани и продадени в полза на държавното съкровище“ — се казва в един официален документ.

За да привлече отново население, което да обработва земята, през лятото на 1738 г. Портата дала амнистия на участниците във въстанието и ги призовавала да се върнат „в старите си огнища на земеделска работа“³².

Емигриралите българи не се завърнали, докато все още траела войната и имало надежда, че ще настъпи някакъв обрат в нея. Едва след войната част от населението се завърнало, но намерило имотите си в чужди ръце. Селяните се опитали да влязат във владение на земята си, но кадиите и местните първенци се възпротивили, заявявайки, че „би се извършила неправда спрямо ония, които са купили техните имоти от държавното съкровище, и затова не би трябвало да се слушат претенциите било на тези хора от раята, било на техните наследници“. През 1741 г. Портата официално потвърдила, че „извършените престъпления от страна на раята в тия околии /Берковица, Брезник, Радомир, Пирот и Знеполе/ били напълно амнистирани с предишния ферман“, че селяните трябвало да бъдат възвърнати по старите си огнища и да се възстановят владелческите им права.³³ Няма сведения, как завършил този спор, но очевидно далеч не всички селяни получили обратно земите си, защото в споменатите околии през следващите десетилетия има силни позиции господарското едро земевладение.

Така завършило въстанието от 1737 г., започнато с толкова надежди за скорошно освобождение от османско владичество и евентуално преминаване в поданство на християнска Австрия. Войната показала военно-политическото отслабване на Австрия, което намалявало влиянието ѝ сред балканските християни. В същото време неотклонно се засилвало влиянието на Русия.

РУСИЯ И БАЛКАНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ. След победата в дългогодишната Северна война и Нищадския договор от 1721 г., който гарантирал прибалтийските владения на Русия, Петър I отново насочил вниманието

*Wappen
der Familie Nicolantín von Chiprovacz
aus einem Stammbaum der Maria-Thekla-Gräfin
Bubna von Lititz veredlichte Freün von Rotow.*

Семеен герб на семейство Николантин от Чипровци, средата на XVIII в. Хроника на семейство Пейчевич. Т. V. Виена /1879/. Държавен архив — Загреб

Семеен герб на семейство Пейчевич. Хроника на семейство Пейчевич. Т. I. Виена /1876/. Държавен архив — Загреб

си към Задкавказието и Балканите. Той оживил идеята за покровителствуване и единодействие с християните в Османската империя в борбата за излаз на Русия на топлите морета и за облекчаване на съдбата на балканските народи.³⁴ Неговите идеи намерили ревностни продължители в лицето на руските представители в Цариград И.И. Неплюев и А. Вешняков. Последният особено отблизо наблюдавал настъпващото разложение на османската държавна машина, нарастването на политическата активност на балканските народи и способствувал за тяхното все по-трайно политическо ориентиране към Русия.

*Wappen der Freiberger von Pejacsevic
wie es in dem Bestätigungsdiplom des alten bulgarischen und ungarischen
Freiburglandes von Kaiser Karl VI. ddo. Presburg 10. Juli 1712 gemalt und
beschrieben erscheint*

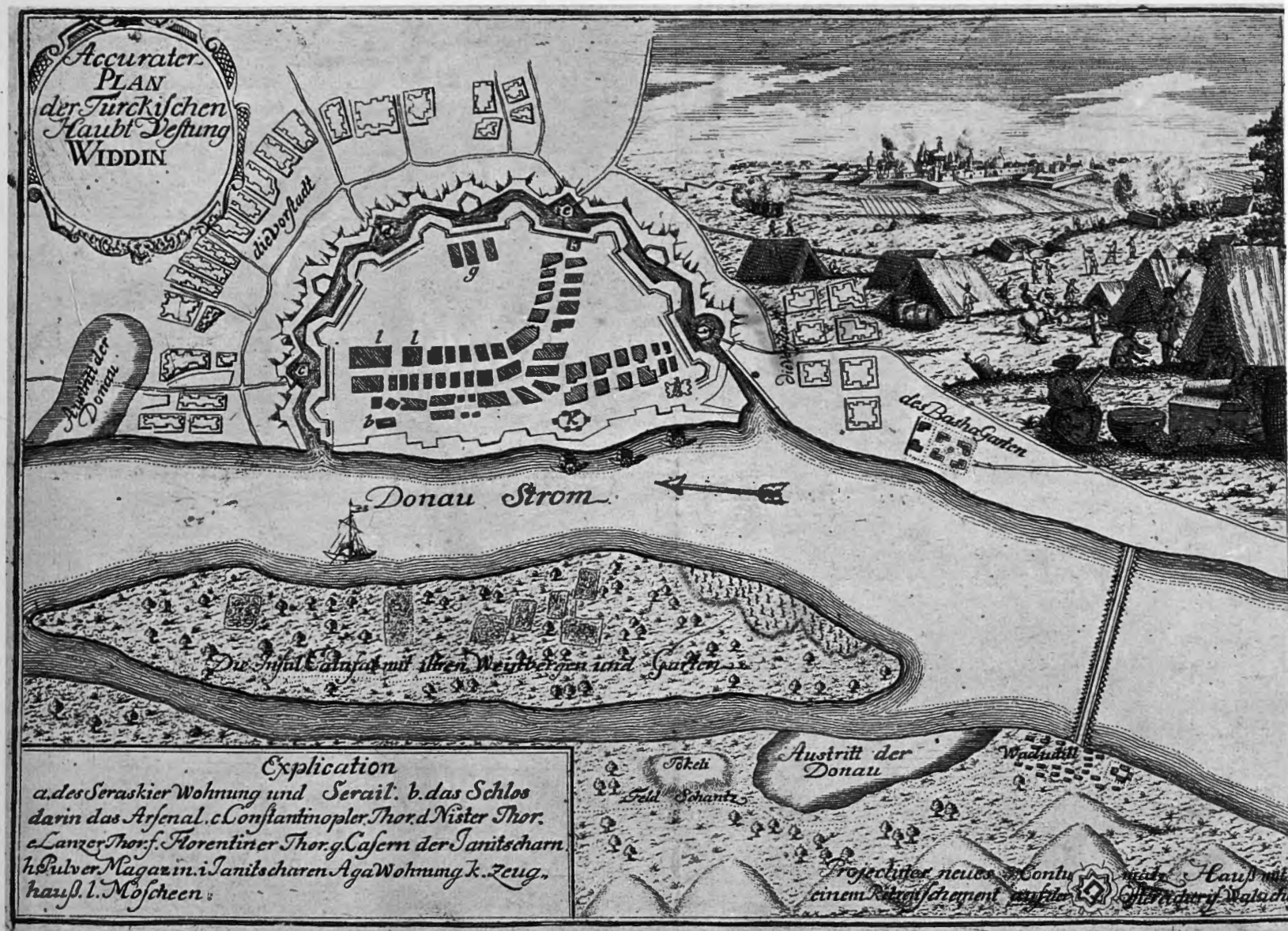
Вълненията сред българите от началото на 30-те години давали основание на Вешняков да смята, че в една предстояща война на Русия с Портата руските войски ще намерят многочислени съюзници в лицето на покорените народи. В доклада си от 13 февруари 1736 г. той изтъква, че самите османски сановници знаят добре настроенията на своите християнски поданици и се опасават, че последните ще въстанат, щом към границите на империята приближи руската армия. Вешняков подчертавал, че освен фанариотите, „наши ненавистници, по-зли от самите турци“, всички други християни „гърците в провинциите, а най-паче българите, власите и молдованите и всички други толкова се стремят към освобождението си от това тиранство и проявяват такава голяма привързаност към самото руско име, че при първия случай няма да пожелат да рискуват живота си“³⁵. След като в началото на 1737 г. пропътувал пътя от Цариград до Бабадаг с армията на великия везир, той обобщава, че ако руската армия потегли

на юг, ще може да завземе земите „не само до Дунава, но и цяла България без един изстрел“. За прекалено оптимистичните заключения на Вешняков несъмнена роля изиграли и контактите му с българите в столицата или по пътя до Бабадаг. За да премахне или поне да намали упованията на българите и другите православни народи в руската победа в предстоящата война, Портата настойчиво разпространявала твърдението, че тя е достатъчно силна и ако Русия започне война, ще бъде заставена да моли за мир, както при Прут през 1711 г.³⁶

Тъкмо през войната от 1735—1739 г. в руската армия вече се оказали значителен брой доброволци-волентири. Наред с казашката войска в руските войски били създадени хусарски полкове, един от които бил съставен от балкански християни, т.е. от българи, гърци и сърби. Тези хусари би-

ли командувани от полковник Стоянов и под негово ръководство храбро се сражавали срещу османските неприятели. В боевете за крепостта Очаков полковник Стоянов показал такава лична храброст и тактическа зрелост, че в доклада си до Петербург главнокомандуваният руската армия граф Миних изтъкнал, че на него „с надежда може да се повери командването на корпус от редовната войска“. При овладяването на Очаков в града се оказали и 54 „гърци и сърби“, които веднага се присъединили към хусарския полк.³⁷

Успоредно с военните действия през август 1737 г. воюващите страни започнали преговори за мир в градчето Немиров. Инструкциите на руските делегати предвиждали в най-благоприятния случай да се иска новата руско-турска граница да мине по устието на р. Дунав, като Влашко и Молдова бъдат признати за независими от Портата

княжества, покровителствувани от едностранната им Русия. Дори в максималната си програма тогава Русия не поставяла въпроси, засягащи България. В същото време австрийската програма-максимум настоявала да се присъединят към Австрия Видин и Ниш с околностите им.³⁸ Обект на австрийската експанзия били вече не само сръбските, но и българските земи.

В следващите години руското командване продължило усилията си да привлече в своята войска балкански християни. През 1739 г. главнокомандуваният граф Миних разпространил един позив към тях да се отправят за Молдова, която била вече освободена. От името на руската императрица той обещавал, че онези, които се установят на местожителство в Молдова, ще бъдат освободени за четири години от данъци и тегоби. А които се влеят в руската армия и се сражават с нея против неприятеля, ще бъдат освободени от всякакви облагания за цял живот.³⁹

Тези позиви очевидно достигнали отсам Дунава. Победите, удържани от руските войски в Молдова, намерили отзвук сред българите и привлекли нови доброволци в руската армия. Както пише в рапорта си от 23 септември 1739 г. фелдмаршал Миних след завземането на Хотин, руските хусарски полкове „завербоваха добри хора, между които има и българи от гръцко изповедание, дошли от Бендер и отвъд Дунава нарочно, за да бъдат приети на високославна служба на Ваше императорско величество“⁴⁰. Сключеният по това време Белградски мир сложил край на притока на нови български доброволци.

Не се знае колко били тези български доброволци, но като се има пред вид отдалечеността на театъра на военните действия от българските земи, може да се приеме, че техният брой не ще да е бил особено голям. Все още не се създавали самостоятелни български хусарски полкове. Обаче вливането на български доброволци в руската армия означавало, че надеждите за помощ от страна на Русия ставали конкретна програма за действие на отделни лица или групи от българския народ. Вешняков отбелязва, че по време на войната много хора били готови да се присъединят към руската армия, „ако тя се беше появила на Дунава; като не бяха в състояние да скриват своите чувства към Русия, те се подлагаха на страшни бедствия и умираха с името на Русия на уста“.

Тази готовност за борба заедно с Русия против османските потисници българите и другите балкански народи съхранили и увеличили през следвоенните години. „Всички бедни православни

християни чакат избавление от Ваше императорско величество — писал през 1745 г. Вешняков до императрица Елисавета Петровна, дъщеря на Петър I. — Ако само тази есен внезапно руската армия се появи на Дунава с резервно оръжие, то тя за кратко време ще се удесетори: Молдова, Влашко, България, Сърбия, Славония, Далмация, черnogорците, Албания, цяла Гърция, островите и самият Константинопол в едно време ще издигнат кръста и ще се притекат на помощ; храни, фураж и пари биха се намерили в повече, отколкото е нужно. Сега времето е толкова удобно за това, както никога не е било и занапред не ще има. Аз пиша това не от себе си, но по настояване на началниците на всички тези бедни християни; със сълзи те молят, че ако би пробляснал и най-малкият лъч на надежда, те всичко биха устроили и към тях би се присъединила и по-голямата част от най-добрите турци, защото между тях множеството са християни, назоваващи се тринитарии, т.е. изповядващи Света троица... Всички те само външно са мохамедани и се отегчават от смутната бездна на това управление.“⁴¹

Вешняков критикувал руското военно ведомство, че пренебрегвало „хусарските и влахо-молдовските корпуси и в 1743 г. разпратило до пограничните командири указания да не приемат турски християни на служба и да не ги пускат през границата без паспорти“; те трябвало да се приемат и да се организират от тях отделни поселения. От подобна разпоредба „всички тукашни народи, особено славяните далмати, черногорци, макиоти, сърби и българи, еднородни и сходни по начин на живот с нас, много ще се зарадват и ободрят и ще бягат към нас, особено когато ги приемат ласкаво и им дават за няколко години облекчение от данъците“. Той доказвал, че за Русия е изгодно да бъдат прогонени османците от Европа и на мястото на османските владения да се създаде силна християнска държава, която „не би могла да се откъсне от Русия поради единството на интересите и заради безопасността на границите“⁴².

Вешняков починал в Цариград през юни 1745 г., но неговите доклади несъмнено помогнали да се очертаят насоките на руската политика спрямо Османската империя и балканските християни през следващите десетилетия на XVIII в.

Съзряването на политическите планове, свързани с Русия, намирало отражение и в политическата мисъл на българските католици-емигранти в Австрия. В книгата си „Хармония между православните от източната и западната църкви върху едната и съща истина за произхода на светия дух“ Кр. Пейкич подчертава общите моменти между източноправославната и католическата църква и изразява схващането, че схизмата между двете хрис-

тиянски църкви играе неблагоприятна роля за освобождението на балканските народи, защото разединява усилията на Русия и Австрия.⁴³ Нарастването на политическия престиж на Русия карало не само източноправославните, но и католиците-българи да слагат нейната мощ на везните на своите политически планове.

АНТИФЕОДАЛНИ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XVIII В. Втората половина на века била достатъчно бурна за българските земи. Централната власт ставала все по-безсилна срещу настъпващия хаос в провинциалното управление. Тя не била в състояние да ограничи нито произвола на местните власти, нито да се справи с хайдушките действия. „Именията на султана често биват нападени от тези разбойници, наричани хайдутути, които вършат там най-големи ужаси“ — свидетелствува барон Де Тот.⁴⁴

Една султанска заповед от 1751 г. сочи като огнища на хайдутството районите на Радовиш, Струмица, Дойран, Валовища /Демирхисар/, Сяр, Зъхна /дн. Неа Зихни/, Неврокоп, Разлог, Дупница, Самоков, Пазарджик, Чирпан, Стара Загора, Ихтиман, Берковица, Пирот, Брезник, Знеполе, Радомир, Кюстендил и Крива паланка, а от текста на заповедта става ясно, че из тия краища хайдутството било ежегодна практика: „С настъпването на пролетта, когато дърветата се разлистват, почти винаги по това време се явяват по скритите кътища хайдутути, нехранимайковци и подобни на тях разбойници...“⁴⁵

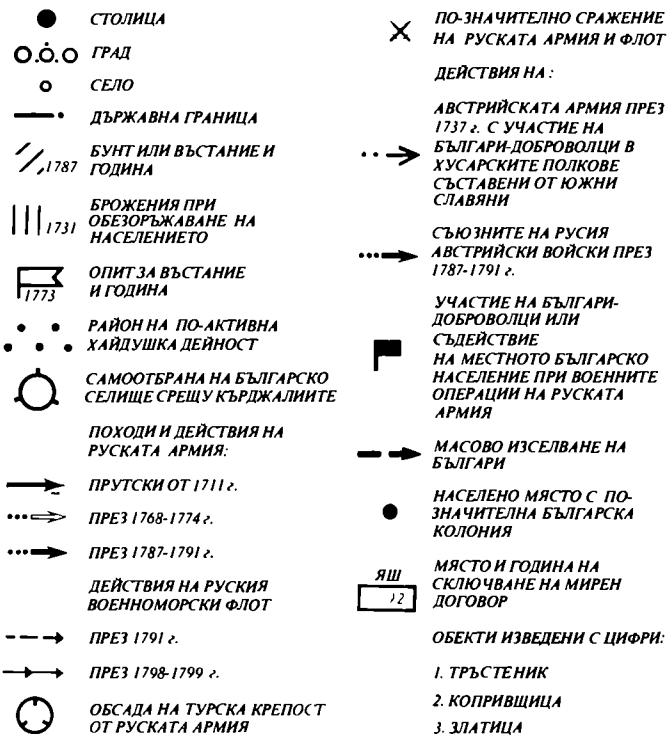
През 1758 г. в Софийско била преследвана хайдушка дружина, която дала три жертви в боя с османската военна част, а в 1762 г. хайдутути, водени от капитан Пройо, влезли в сражение с преследващата ги османска войска в с. Брежор /?/, Воденско, в което паднали жертви от двете страни.⁴⁶ Из Ямболско около 1777 г. се прославили хайдутите на Шейтан Тодор и Димитраки. Най-трайно през разглеждания период се установили хайдушки части из Средногорието — един скотовъден край, чиито пръснати из планината овчари давали приют на хайдутите. Съдействувало им и населението от Калофер, Аджар /дн. Свежен/, Карлово, Клисурса, Панагюрище, Копривщица, Бельово и др. С негова помощ въпросните дружини, войвода на една от които бил бившият войнук Костадин, се задържали успешно из Средногорието от 1740 до 1776 г.⁴⁷

И през разглеждания период обаче хайдутството не било най-високата точка във въоръжената борба на народа против чуждото иго. Нерядко избухвали селски бунтове и метежи, за които давало повод конкретно беззаконие или насилие. Такива прояви се набелязали в Старозагорско през 1751 г., в Силистренско през 1759 г., в Бело-

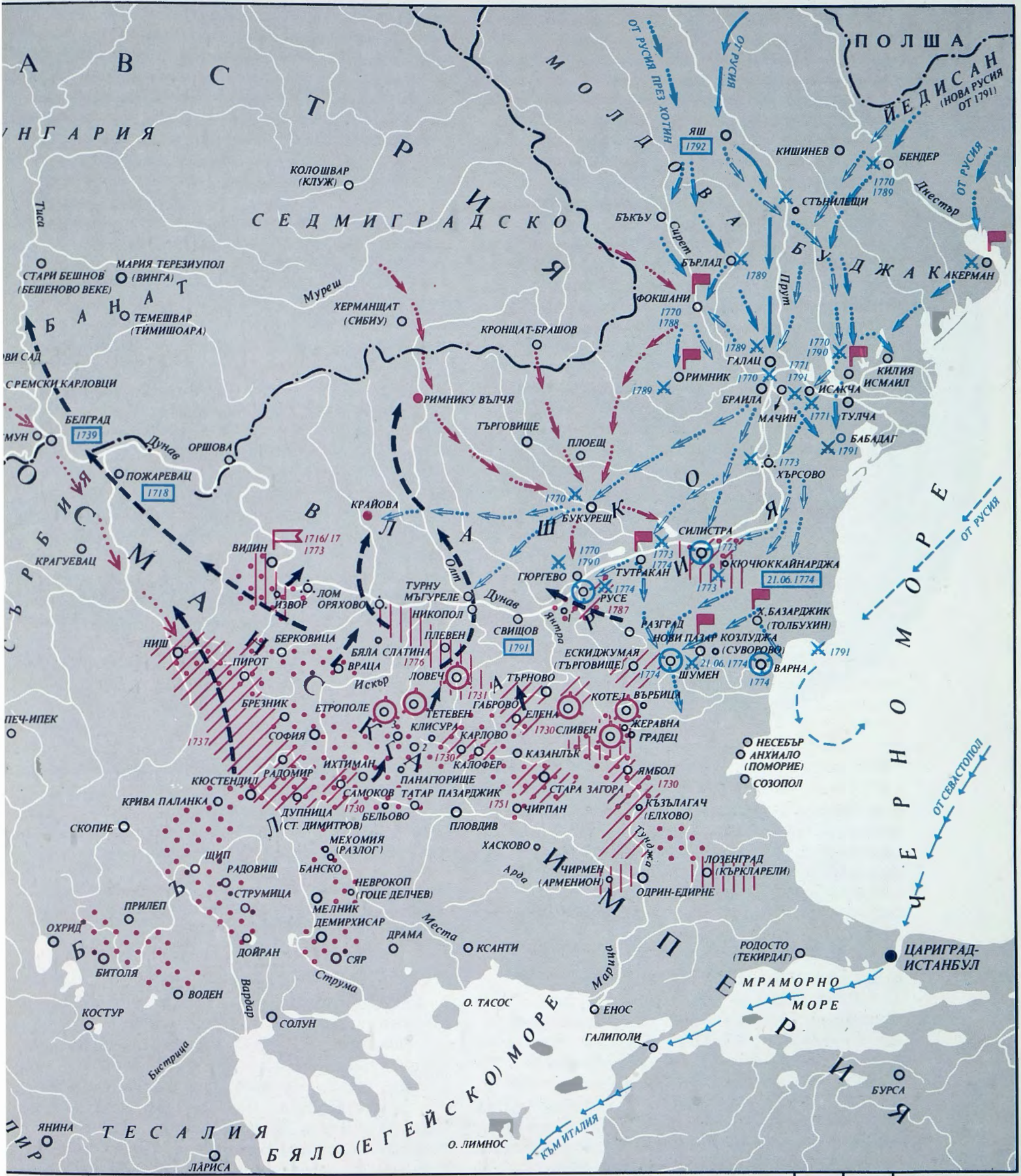
слатинско през 1766 г., в Русенско през 1787 г. и пр.⁴⁸

Но наред с тези стихийни форми на съпротива от втората половина на века станали по-организирани и целенасочени освободителните опити на българите. Почти без изключение те се оказали свързани с руско-турските войни, които били възприети от балканските народи като вече реална възможност за взаимно изгодно съдействие с Русия. Всяка от тези войни обуславяла въоръжено раздвижване сред поробеното население на Балканите, което с надежда следяло руското напредване на юг. Победите на Русия и разрастващите се освободителни борби на поробените народи разкрили необратимия упадък на Османската империя и поставили на дневен ред въпроса за нейното наследство. През този именно период балканските народи започнали по-определено да се изявяват на международната политическа арена. Те използвали все по-засилващото се противоречие и военни сблъсъци между Високата порта и Русия, като се опирали на военната и дипломатическата поддръжка на последната, за да разгръщат по-успешно своята националноосвободителна борба.⁴⁹

Подбуждан от Франция, султан Мустафа III /1757—1774/ обявил война на Русия в 1768 г., искайки да си възвърне Подолието. Бойните действия се развивали на няколко фронта — в Кавказ, по Черно море, из Молдова и Влашко, по Дунава,

Освободителни борби и социални движения през XVIII в.

в Добруджа, както и в Южна България. За да улесни своето настъпление, руското командване разработило план за действие в тила на врага, т.е. из поробените балкански земи. Там били изпратени руски емисари под ръководството на Алексей Орлов, който се установил в Ливорно и оттам направлявал тяхната дейност. Сред емисарите се намирал и руският подполковник Назар Каразин, българин по произход.⁵⁰

През 1768 г. в Черна гора пристигнал княз Долгоруки, който трябвало да организира въстание на черногорците. Тази руска стратегия спечелила най-убедителни успехи сред маниотите в Пелопонес, където акостирали част от флота на адмирал Спиридов през 1770 г. Макар малобройни, руските десантни войски въоръжили въстаниците в Пелопонес. Въстанието обхванало и някои от островите на Архипелага. Въпреки репресиите на

Александър Василиевич Суворов, литография. Литературен музей на Иститута за руска литература / Пушкински дом/ при Академия на науките на СССР—Ленинград

Пьотър Александрович Румянцев—Задунайски, гравюра по Ф. Кинел. Държавен исторически музей — Москва

османците победите на руския флот в Егейско море поддържали духа на въстаниците, които упорствували в съпротивата си чак до 1776 г.⁵¹

Пак през 1768 г. Н. Каразин тайно проникнал в Турция със задача да огледа военните ѝ крепости и да заснеме плановете им. Изпълнявайки своята мисия, той достигнал до Одрин, където едва не загинал, но въпреки всички трудности доставил на руското командване важни сведения. Той довел със себе си и множество българи, които

желаели да постъпят доброволци в руската армия. През зимата на 1769 г. Каразин, предрешен като монах, обикалял Влашко, Молдова и някои райони на Северна България, където събирал разузнавателни сведения и разпространявал възванието на Екатерина II към поробените християнски народи да се вдигнат на борба срещу Високата порта. По време на военните действия подполковник Каразин командувал доброволчески отряд от 1000 души, в който имало голям брой българи. Те, както и българите, включени в други доброволчески дружини /например тези под командването на генерал Прозоровски/ или в руски полкове, взели активно участие в сраженията при Галац, Гюргево, Фокшан, р. Кагул, при овладяването на Букурещ и т.н. В тези доброволчески полкове и подразделения имало българи не само от Североизточна България и Добруджа, които били по-близо до театъра на бойните действия, но и такива от Пловдивско и други райони на Южна България.⁵²

Сполучливо за руското оръжие се развивали и военните действия в Дунавските княжества. През 1770–1771 г. фелдмаршал Румянцев разбил турските войски при Прут, след което заел левия бряг на Дунава и разрушил османските крепости там. Руска флотилия от 67 кораба подготвяла десантните операции по десния бряг, когато Портата, стресната от напредването на русите, поиска примирие. То влязло в сила през май 1772 г. и траяло до март 1773 г.⁵³

Присъствието на руски войски по Дунава събудило горещи надежди у българите. През 1770–1771 г. в Силистренско действували дружините на Вичо, поп Марин и Недялко. Между 1771 и 1776 г. из Русенско се подвизавали три хайдушки дружини. Врачанско и Видинско станали терен за действие на дружините на Йованчо, Флоро, братята Иван и Добрич и на други войводи. В края на 60-те години на века Пено Чобан с дружината си действувал из обширен район — Софийско, Дупнишко и Ихтиманско. Традиционната вяра в „дядо Иван“ сега прераснала в стремеж за конкретно бойно сътрудничество. Той бил подсилен от сведенията за въстанието в Гърция. Българите участвали за „Архипелажкото княжество“ и за руските успехи в Егейския басейн и от атонските таксидиоти, които обикаляли земята ни.⁵⁴

Още преди примирието във Фокшан през Дунава се отправили многочислени групи български бежанци.⁵⁵ А веднъж добрали се до левия дунавски бряг, българите се поставяли в услуга на руското командване. Като резултат от тесния контакт между руските войски и българското население русите започнали да получават продоволствие от дълбокия тил на врага. От едно подробно дознание на османските власти личи, че неколцина месемврийски първенци били се озовали в рус-

кия стан под Измаил преди 1770 г., когато се завърнали придружени от двама „московци“ и един свещеник, носейки осем сребърни кандила и 120 кесии пари. Те ги предали на месемврийския владика Макарий, за да бъдат закупени с тях хранителни припаси за обсадителите на Измаил. Докато част от храните били отправени по вода, свещеникът продължил пътя си „по посока на Бяло море“, явно със съдействие на тукашното християнско население. Когато османските власти разкрили тази брънка от продоволствената система на руското командване, при разпита се установило, че „твърде често бяха закупувани пшеница, брашно, ориз и тютюн и препращани в Измаил“. Под отговорност били привлечени по този случай 8 души месемврийски коджабашии.⁵⁶

Сътрудничеството между русите и поробените българи в хода на войната ставало все по-тясно. Негов връх били събитията във Видинско, разиграли се през пролетта на 1773 г., непосредствено след края на примирието. Раздвижването на българите из този край ще да е било забележимо, защото, подозирайки или дори узнавайки за готвеното въстание, властта предприела тук терористични действия преди март. Въпреки това многобройна въоръжена дружина, събрана от видинските села и предвождана от Атанас и Стоян Бицин, обикаляла този край. Очевидно одързостена от някои свои сполуки, тя се решила дори да влезе във Видин. Но подсиленият поради подновените бойни действия с русите турски гарнизон ѝ дал сражение във вароша на крепостта, където българската дружина дала 32 жертви и била отблъсната. По всяка вероятност действията на тази дружина били предварително организирани и свързани с руското форсиране на Дунава, когато левият и десният фланг на войските на фелдмаршал Румянцев трябвало да отвлечат силите на противника от местата за десант по нашия бряг. Впрочем видинските въстаници изиграли своята роля в това настъпление, като принудили врага да държи известни военни сили в техния край. След разгрома на опита за въстание във Видинско турците подложили населението му на засилен терор, поради което стотици семейства напуснали селищата си и емигрирали отвъд Дунава.⁵⁷

Мерките, които османската власт вземала срещу изселването на непокорни българи през Дунава, продължили и след войната. Тя наредила да бъдат премахнати всякакви зимовища и мошии по влашкия бряг и да бъдат върнати назад обитаващите ги лица без право на местожителство. Въпреки строгите забрани все пак множество българи успявали да се настанят из тия места, като хранили „разбойнически намерения“⁵⁸. Ясно е, че освободителният кипез, който бил особено силен из крайдунавските български области по време на

войната от 1768—1774 г., давал и по-късни отгласи.

След прекъсване на примирието от Фокшан на 28 февруари 1773 г. в бойните кампании през 1773 и 1774 г. руските войски преминали Дунава, обсадили Русе, Варна и Силистра, превзели Тутракан, Хаджиоглу Базарджик и др. и започнали обход на Шумен, където се намирала турската главна квартира. На 20 юни 1774 г. генерал Суворов нанесъл катастрофално поражение на четиридесетхилядната турска армия при с. Козлуджа /дн. Суворово/. Тази победа се оказала решаваща за изхода на войната. Портата била принудена да моли за мир.⁵⁹

При тези боеве българите много по-активно от преди могли да съдействуват на руското командване — такъв бил и случаят с боя при Козлуджа. Военните действия през 1773 и 1774 г. които се водели на юг от р. Дунав и главно в районите на Североизточна България и Добруджа, предизвикали масово раздвижване на българското население. Много българи се включвали в образуваните доброволчески отряди, които подпомагали действията на руската армия при Силистра, Хаджиоглу Базарджик, Русе, Тутракан и други места.⁶⁰

Сключеният на 10/21 юли 1774 г. мир в Кючук Кайнарджа /дн. Кайнарджа/, освен че утвърдил важни за Русия териториални придобивки, и давал право да покровителствува православната църква в Османската империя, като гарантирал на поробените християни правото да се изселват извън Турция.⁶¹ Стихийното или частичното организирано раздвижване сред българите по време на войната ги поставило в пряко взаимодействие с русите, а договорът от Кючук Кайнарджа убедил народа ни във военното надмощие на Русия над поробителя, в перспективите на руската политика.

2. Просветата през XVIII в.

КИЛИЙНИ УЧИЛИЩА. За развитите европейски страни XVIII в. бил век на подъем на Просвещението, на нови форми в духовния и просветния живот. За българските земи, където условията за живот на подвластното население били крайно тежки, той отбелязал връх в развитието на традиционното килийно образование и в същото време поставил началото на неговия залез.

През XVIII в. образованието запазвало религиозния си характер. Както и в предходните векове, главната образователна форма били килийните училища, които давали елементарна грамотност. Ограмотяването в тях ставало не по специ-

ално подготвени помагала и учебници, а по богослужебните книги — Апостола, Часослова и Псалтира, и то на среднобългарски език. Преподавателите били предимно духовни лица или занаятчии. В повечето случаи училищата се помещавали в манастири или към техни метоси в различни селища, към храмове или в частни къщи. Според това, от кого и къде били създадени, училищата бивали манастирски, метохски, църковни, частни или общи /общински/.

Организацията на обучението в тях била крайно опростена. Учебният цикъл не бил точно фиксиран. Обучението не било съобразено с възрастовите особености на децата или с модерни педагогически похвати. Учителят организирал учебния процес по свое усмотрение, а за да осигури ред и дисциплина, използвал телесни наказания. При това учениците не били задължени да посещават редовно заниманията.⁶²

Като активни разпространители на килийното образование подобно на предходните столетия продължавали да действуват по-големите български манастири. В повечето от тях били открити училища, в които се обучавали не само манастирските послушници, но и деца от близки и далечни селища. Едно от най-реномираните просветни средища в Западна България бил Рилският манастир. През XVIII в. манастирското училище било с две степени. В по-ниската се учела „проста книга“, а втората била за „по-високи науки“⁶³ и в нея се преподавали граматика на църковнославянски език, църковно пеене и гръцки език. Възпитаници на това училище в началото на XIX в. били Неофит Рилски, Аверки Попстоянов, Христати Павлович и други видни възрожденци и просветни дейци от по-късния период.

Голяма част от рилските монаси, получили образование в манастирското училище, обикаляли като таксидиоти българските земи и наред с духовните си задължения откривали в метосите на манастира и училища. Почти през целия XVIII в. манастирът поддържал килийно училище в Габрово. От 1766 г. в него учителствували последователно Пафнутий, Йеротей, Кесарий, Теофан, за да се стигне до Гаврил Рилец, който през 1825 г. въвел в програмата на килийното училище изучаването на аритметичните действия с арабски цифри.⁶⁴

Наред с Рилския манастир голяма роля за разпространението на килийната просвета имал Хилендарският манастир. Училището, което се намирало в самия манастир, се ползувало с особен авторитет сред българите.

Силно в образователно отношение било и влиянието на Зографския манастир. Според някои не съвсем пълни документирани данни в зографското училище се преподавало иконописно и сте-

нописно изкуство.

Училища съществували и в манастирите „Св. Георги“ при с. Гложене, в кърпинския манастир „Пречиста“ до Кичево и др. През 1724 г. в училището на Лесновския манастир преподавал хаджи Исай, който подарил на даровития си ученик Матей осмогласник.⁶⁵ В евангелие, намерено в бобошевския манастир „Св. Димитър“, е записано през 1716 г. „да се знае кога учеше Данил псалтир при духовника Дионисия и при егумена Григория“⁶⁶.

Между най-важните книжовни центрове на северните български земи бил етрополският манастир „Св. троица“ /Варовитец/. В него работила голяма школа от преписвачи на богослужбени книги, които се разпространявали из цяла България и достигнали дори до Света гора. Тази школа, която била едновременно и училище, действувала през целия XVIII в.⁶⁷

Активният просветен живот в Рилския манастир и Самоков твърде силно влияел и върху Дупница. За учител и училище в селището подказва надпис от старата черква „Св. Никола“ в с. Сапарево: „да се знае кога дойдува от Дупница даскал 1735 лето“⁶⁸. В рилския метох в Църцорек /квартал на Велес/ постоянно живеел и поддържал училище таксидиот на манастира. Известни са имената на велески даскали, които едновременно с обучението на децата подвързвали книги, преписвали и съставяли сборници и др., между които е даскал поп Станко.

В Скопие българската грамотност била широко разпространена през целия XVIII в. Грамотни духовници и миряни оставят приписки и бележки за събития и факти през 1710, 1747, 1798 г. и др. Черквите „Св. Спас“ и „Св. Благовещение“ притежавали много печатни ръкописни богослужбени книги на църковнославянски език. Като свещеници работили образовани българи, които допринасяли за насаждането на килийната просвета. Със специален ферман от XVIII в. на жителите на Скопие било разрешено да си уредят училище, за което била построена и специална сграда.⁶⁹

Още през 1704 г. в Пирот поп Стойчо учил не само децата от селището, но събирал в килията и юноши от околните села. След него грижата за просветата поел поп Спас, който през 1732 г. се обучавал във врачанското училище. Непосредствено преди заминаването си за Враца той преписал сборник и го оставил на друг учител в Пирот — даскал Иван.⁷⁰

Наред с манастирите започнала все по-релефно да се очертава тенденцията селищата да откриват общи килийни или частни мирски и църковни училища. Между 1714 и 1732 г. във Враца поддържали частна килия поп Константин и синът му Димитър. През целия XVIII в. врачани били грамотни в по-голямата си част и проявявали

интерес към книжнината.⁷¹ Данни за училище в Тетевен, в което преподавал граматик Стойо, има още от 1705 г.⁷² Развита килийна просвета през цялото осемнадесето столетие съществувала и в Котел, където през 1740 г. било създадено общинско килийно училище.⁷³ Елена също се очертава през XVIII в. като селище с традиции в килийното обучение. Към средата на века в местното килийно училище преподавал даскалът мирянин Ненчо, а в края на века — Дойно Граматик и Стоян Граматик. Трявна поддържала училищна килия още от XVII в., а през следващото столетие в нея работил даскал Стоян и вероятно мнозина даскали-зографи, които едновременно със зографските си ангажменти отделяли сили и за учителстване.

Килийната просвета в Етрополе през XVIII в. е свързана с имената на даскал Димитрие Койчов и даскал Никола Хаджисемков /1751/. Приписки по книги от 1752 г. съобщават, че децата на Панагюрище посещавали редовно килията в селището. Сред многочислените поклонници в Рилския манастир през 1748 г. се чете името на даскал Георги от Карлово, който съпровождал голяма група от селото на поклонение. Още от XVII в. се проявявало на книжовното поле с. Аджар /дн. Свежен/. В многобройни приписки по книги от XVIII в. се споменават в това село имената на учителите Филип, Стойко Граматик „даскалов син“ /1760/ и др.⁷⁴

През целия XVIII в. българската килийна просвета в Пазарджик правела усилия да се укрепи и противопостави на засилващото се гръцко влияние. Към средата на века в града даскалувал поп Параскева, владеещ отлично църковнославянски и гръцки език. Едновременно със свещеническите и учителските си задачи и задължения през 1752 г. той преписал един славянобългарски дамскин. Като богато търговско и стопанско средище Пазарджик привличал вниманието на големите български манастири Зограф и Рилския манастир, които поддържали в него метоси.⁷⁵

В градовете по Дунава също се развило килийното образование. В Русе като един от най-старите килийни учители се сочи хаджи Драгни, който занимавал децата през 1720—1735 г. След него от 1758 г. учителствува отец Аверкий, който бил наследен от даскал Тони. Последният учил децата първоначално в частна къща, а от 1829 г. преподавал във варошкото училище. Неговите ученици поп Христо и поп Драгни също открили в началото на XIX в. свои частни килии в махалите Чукур чифлик и Варош.⁷⁶

Сравнително по-ограничени са данните за разпространението на килийната просвета в Добруджа. Български килийни училища имало в Бабадаг, Каварна и Силистра.⁷⁷ Известният книжовник и духовник Партений Павлович от Силистра,

който изучавал в началото на XVIII в. Псалтира в местното гръцко килийно училище, пише в своята „Автобиография“: „Граматика же научих ся еще в моем отечестве Доростоле... от Палеолога Константинополитаня дидаскала, а первое мое обучение до октоиха и псалтира и апостола почех на греческом диалекте в реченном граде при Тетради именуемом, поклоние светого Христова гроба.“⁷⁸ Следователно още в началото на XVIII в. в Силистра имало и българско, и гръцко килийно училище. Може би и на други места в Добруджа е имало подобни училища, но политическите и демографските сътресения от края на XVIII и началото на XIX в. прекъсват нишката на тяхното съществуване и погубват сведенията за тях.

Особено значение за поддържането на грамотността и разпространението на българската писменост през XVIII в. във от килийните училища имало делото на мнозина безименни духовници. Особено в селата те били принудени да преподават на свои близки момчета четмо и писмо, основите на църковната служба, за да ги използват при богослужението в храмовете или като свои заместници. За тази книжовно-просветна приемственост свидетелствуват много приписки и ръкописи от свещеници и грамотни хора особено от западните български земи, Пловдивско, Търновско, Елховско и др., в които не се срещат конкретни сведения за килийни училища, но дават основание да се предполага съществуването им.⁷⁹ В доста книги са оставили имената си даскали и граматичи, без да се посочват селищата, в които работят, като например Герасим /1702/, Христофор /1709/, даскал Нено /1711/, даскал Симо /1737/ и др.

Сведенията за по-важните образователни средища в Мизия, Тракия, Македония и Добруджа оформят представата за разпространението на килийните училища и образованието през XVIII в. Килийното обучение било поддържано навсякъде из българските земи. То било логично следствие от господството на църквата в духовния живот на балканското общество. Постепенно се засилил интересът на българското общество като цяло към поддържането и създаването на училища. Училищни килии се откривали вече не само по инициатива на отделни лица, по-големи манастири и черкви, но и на българските общини. В резултат на това през XVIII в. се появявали първите килийни училища, поддържани и ръководени от общините.

РАЗШИРЯВАНЕ И ОБОГАТЯВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО. Сред българските книжовници през XVIII в. започнало да се формира постепенно ново отношение към проблемите за ролята и характера на образованието. На нуждата от просвета започнало да се отделя все по-голямо и по-важно място. Засилило се чувството на неудовлетвореност от просветното равнище на българите.⁸⁰

Зародила се тенденция за приспособяване на училищата към нарастващата нужда от рационални знания. Макар и частично, програмата на някои от тях се обогатила с нови предмети, които давали най-елементарни знания, пригодни за живота.

Първите изяви на просветната пропаганда през XVIII в. били свързани все още с просветата в религиозен дух, което се определя както от факта, че интелигенцията по това време била представена в мнозинството си от духовенството, така и от общото политическо, икономическо и културно състояние на нашия народ и неговото народностно съзнание. Обаче задачите, които българското общество поставяло пред религиозната просвета, постепенно се разширили и обогатили и придобили буржоазно-национален характер и светска насоченост.

Още Йосиф Брадати в трудовете си отправил искрен зов към сънародниците си да се просвещават, да обикнат книгата и да подпомагат нейното разпространение. Йосиф съвсем целенасочено прокарвал идеята, че от просвещаването на народа зависи запазването на народностното му съзнание. Затова нуждата от просвета е един от най-важните проблеми, по който трябвало да се работи упорито и системно. За него една от първостепенните задачи на родителите били просвещението и възпитанието на юношите. „Тако длъжни есу родителе от малки да накажут своя чед, да ги учат от седмо лето или пето, догде да придут до 17s лета. Понеже душа младо дете ту подобна ест како бело платно, и аще ва каква боя поставиш его, то остае ему до последи.“⁸¹ В сборниците му така често и методично били засягати просветните въпроси по един или друг повод, че в сравнение с дамаскинарите преди него, от които той черпи и компилира, те изпъквали и се налагали върху съзнанието.

Никифор Рилски в компилациите и преводите си също подбирал и подчертавал онези страници, в които е отразена ролята на просветата за укрепване на верската принадлежност и запазването на народността. Но независимо от тези все още тясно свързани с църквата мисли важното е, че все по-системно се поставял въпросът за нуждата от просвещаването на младото поколение, за грижите, които обществото и родителите са длъжни да полагат за просветата.

Тодор Врачански, в чиито ръкописи и преписки също се срещат много страници, посветени на просветата, пише: „От неучение бивае душевна болест... от неучение въсака зла приходити на ду-“

Рилски манастир, дворът с кулата на деспот Хрельо от XIV в. и главната манастирска черква „Св. Богородица“ /1837/

ша и на тело... Неучени човек подобан ест несъ-мисльному скоту...”

Колкото и интересни да са мислите на Йосиф Брадати, Т. Врачански и други книжовници за просветата, те изхождали от по-ограничени мирогледни позиции. Качествено ново виждане за ролята на просветата е разкрито в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Идеята за национално осъзнаване в творбата е в неразривно единство с идеята за просвета, която в труда е поставена по нов начин. „История славянобългарска“ налага извода, че свободата и просветата са главните условия за прогресивното развитие на българския народ. Паисий виждал в националната просвета едно от най-важните средства за развитието на национално самосъзнание и за постигането на националноосвободителните цели.⁸² Той препоръчвал за четене не религиозна литература, а светска, историческа, която да подбужда към действия. Главните причини за просветната изостаналост на своя народ хилендарският монах търсел не в духовенството и в нежеланието на народа да чете, а в обществено-историческата му съдба. Паисий свързвал просветата с националните чувства и с българския език, с което я поставял вън от рамките на религията и я свързвал със задачите на формиращата се нация.

Въпреки ограничените сведения може да се види зараждането на тенденцията синовете на по-заможните родители да постъпват на учение в чужбина. Партений Павлович още в началото на XVIII в. слушал в Букурещ „учение елинское до риторики от Георгия Трапезунта... а от покойнаго Марка Кипръскаго... слъсах отчасти философию Аристотелску“⁸³. След Букурещ Павлович повишил образованието си в Болоня, Венеция, Флоренция, Падуа, Рим, Неапол, Бари, Корфу, Янина и Костур, където учил логика и математика.

Йеромонах Никодим, учител в Сопот, според някои сведения получил образованието си в Киев през 40-те години на XVIII в.⁸⁴ Памво от Калофер като син на заможни родители, които вероятно поддържали търговски връзки с Русия, бил изпратен да учи в Киев. След завръщането си от Русия, през 80-те години на XVIII в., той учителствувал в училището към черквата „Св. Богородица“ под името отец Памфилий. Памво е известен като книжовник, от чието перо са останали два ръкописа. Единият от тях /1788/ е препис на граматическо съчинение, което подсказва, че преписвачът вероятно го е използвал като помагало в преподавателската си дейност.⁸⁵

Осъзнаването на необходимостта от разширяване на образователната мрежа и повишаване на просветното равнище на българския народ карало все повече градове и села да се заемат с откриване на училища. През втората половина на

XVIII и първата четвърт на XIX в. килийното училище достигнало истински разцвет. Броят на училищата нараснал значително, макар че в тях се запазвали все още старите форми на организация на учебния процес и ролята на манастирските метоси и монасите-таксидиоти в организирането на училищата.

Рилският, Хилендарският и Зографският манастир съхранили своето важно място в развитието на килийното образование.

В Казанлък още от втората половина на XVIII в. съществувало училище, което поради кърджалийските размирици и смутове и бягството на учителя Мина прекъснало за известно време работата си.⁸⁶ През 1805 г. местните първенци, опасвайки се да не нарушат просветните традиции в града, се обърнали за помощ към старейте на Хилендарския манастир с молба да им изпратят подготвен за учител духовник.

Подобна молба отправила през 1808 г. и старозагорската българска община. Тя настоявала пред хилендарското ръководство да подмени неособено прилежния даскал Софроний с нов таксидиот-учител. Докато в края на XVIII в. в селището имало само едно училище в метоха на Хилендарския манастир при черквата „Св. Димитър“, то в началото на XIX в. се открили училищни килии и при останалите черкви.⁸⁷ През 1801 г. карловските първенци — църковният епитроп Христо Хаджиоглу, Петър Папазоглу и Йоан Гешов — изпратили с препоръка до старейте на Хилендар един юноша, за да се учи в тамошното училище.

През 90-те години на XVIII в. се прочуло килийното училище на даскал Гачо в Тетевен, който е наследен от поп Стоян и Йото Кифалов. В началото на XIX в. рилски монаси открили метохско училище в града.⁸⁸ По същото време в Севлиево в метоха на Рилския манастир преподавал Никифор Рилски.⁸⁹ Към 1810 г. Паисий Рилски, с чието име се свързва Рилската преправка на „История славянобългарска“, открил килийно училище в с. Балджилаге /Медово, Старозагорско/.⁹⁰ Сведения за килийни училища на Рилския манастир има и за Банско, Якоруда, Разложко, Челопеч, Пирдопско и др. В Копривщица поддържали свои метоси Рилският и Хилендарският манастир. Наличието на много грамотни копривщенци от XVIII в. подсказва, че вероятно в селището е имало килийно училище. Сигурни данни за него съществуват от 1805 г., по времето на учителствуването на абаджията Никодим. От 1810 г. там обучавал децата бащата на Найдено Геров даскал хаджи Геро Мухек, чиито предци по майчина и бащина линия от няколко поколения били грамотни.

От началото на XIX в. има сведения и за училище в Дряново. Данни за съществуването на килийни училища има и за Севлиево. В селището под-

Хаджистояновото училище в Севлиево, построено в средата на XIX в. /1844/

държали метоси Зографският и Рилският манастир, в които през отделни години имало училища. През 1763 г. група севлиевци, водена от „йерей Трохан даскал общи“, посетили Зографския манастир, което навежда на мисълта, че в Севлиево било открито общинско килийно училище. Наред с него вероятно са съществували и частни килии, за което подсказва приписка от 1791 г., в която се споменава името на даскал Дамян.⁹¹ Във велешкото училище наред с Апостола, Часослова и Псалтира се преподавал църковнославянски език и се обучавали заедно момчета и момичета. Вероятно към края на века в града се открили още няколко частни килийни училища.⁹² От 1810 г. в селището

започнал да преподава даскал Митре, който отдал почти половин век от живота си на килийното образование.

Усилената книжовна дейност на Йоаким Кърчовски дава основание да се предположи, че той се проявил и като учител към края на XVIII в. в Кратово. В Щип в края на XVIII в. имало много грамотни българи, а вероятно и училище и учители, които системно са работили за просвещаването на народа.

През втората половина на XVIII в. се открил като просветно средище и Троянският манастир. Особено голяма заслуга имал игуменът Христофор, който довел през 1765 г. за учител в манастирската килия Никола Върбанов от Сопот.⁹³

През XVIII и началото на XIX в. училищата в сопотския мъжки манастир „Св. Спас“ и в метоха /девически манастир/ достигнали истински раз-

Данните сочат, че по-големите селища от градски тип, които имали по една или няколко черкви, са поддържали трайно по едно или повече килийни училища. В по-големите градове по-лесно се събирали средства, тъй като в тях имало повече свещеници, таксидиоти и грамотни еснафи и търговци. В тези килийни училища съдържанието на обучението често било по-разнообразно. Освен четене, писане и закон божи се изучавали граматика на църковнославянския език, гръцки език, църковен ред, църковно пеене.⁹⁴

оживените просветни и книжовни средища. В града имало осем храма с повече от 20 свещеници, които служели и в близките селски енории. С подкрепата на софийските еснафи при черквите се поддържали училища, в които преподавали освен свещеници и светски лица. Изучавали се църковно пеене, краснопис, църковна служба, а според някои недокументирани предания и иконопис.⁹⁵

СОБОРНОЕ ПОСЛАНИЕ ПЕРВОЕ
СТАВУ АПОСТОЛА ІВАННА БОГОСЛОВА .
ГЛАВА ПЕРВАЯ .
ЖЕ БѢ * ПЕРВА , ЕЖЕ СЛЫШАХОМЪ ,
ЕЖЕ ВѢДѢХОМЪ ОУИМА НАШИМА , ЕЖЕ
ОУЗРѢХОМЪ , И РЪКИ НАША ВОЗВѢЩА
Ю СЛОВЕКИ ЖИВОУЩЕМЪ : (И ЖИВОУЩА
МЕНЯ , И ВѢДѢХОМЪ , И ВѢДѢТЕЛСТВУЕМЪ ,
И ВОЗВѢЩАЕМЪ ВАМЪ ЖИВОУЩЕ БѢЖНЫИ , ИЖЕ БѢ
ЮТЪ ОЦА , И ГЛАГОЛА НАМЪ .) ЕЖЕ ВѢДѢХОМЪ ,
И СЛЫШАХОМЪ , ПОВѢДАЕМЪ ВАМЪ , ДА И ВЫ
ОБЩЕНІЕ ИМАТЕ ОУ НАМИ : ОБЩЕНІЕ ЖЕ НАШЕ
ОУ ОЦЕМЪ И ОУ СЫНОМЪ СІМЪ ИНОМЪ ХРІСТОМЪ .
И СІА ПИШЕМЪ ВАМЪ , ДА РАДОСТЬ ВАША БУДЕТЪ
ИПОЛНЕНА . И СІЕ ЕСТЬ ВОБѢЩАНІЕ , ЕЖЕ СЛЫШАХО
У НЕГѢ , И ПОВѢДАЕМЪ ВАМЪ : ЯКО БѢЖЕ ИЖЕ
ЕСТЬ , И ТМѢ КЪ НАМЪ НЕБЕЖЕ НИ СДѢЛАНІА .

ПОСЛАДОВАНИЕ ЧАСОВЪ
ПЕЧАЛИМЫХЪ ВЪ НАВЕЧЕРІИ ПРОСВЕЩЕНІА .
 ПОДОБАЮТЪ БѢДАТИ, ШЪ ЧАСУХЪ ВЪ НАВЕЧЕРІИ СЪАУХЪ БОГОВАІНІИ .
 АЩЕ ПРИБАУИТЕА БОГОВАІНІИ ВЪ ПЛѢНЪ, ИЛИ ВЪ ПЛАННИКЪ, ЧАСЫ
 ПОЕМЪ ВЪ ПАТОКЪ, А ИЛИ ДВАЖДЫ ДНЕМЪ : МОИХЪ СІАЮ И
 МАСЛО, А МИРАНЕ МАСЛО . АЩЕ АН БОГОВАІНІИ ВО ВТОРННИКЪ, ЧАСЫ
 ПОЕМЪ ВЪ ПЛАННИКЪ . АЩЕ АН БОГОВАІНІИ ВЪ СРѢДЪ, ЧАСЫ ПОЕМЪ
 ВО ВТОРННИКЪ . АЩЕ АН БОГОВАІНІИ ВЪ ЧЕТВЕРТОКЪ, ЧАСЫ ПОЕМЪ
 ВЪ СРѢДЪ . АЩЕ АН БОГОВАІНІИ ВЪ ПАТОКЪ, ЧАСЫ ПОЕМЪ ВЪ ЧЕ-
 ТВЕРТОКЪ . АЩЕ АН БОГОВАІНІИ ВЪ ПЛАННИКЪ, ВЪ НАВЕЧЕРІА ПРѢД БОГОВАІНІИМЪ
 ДЕРЖИМЪ ПОИТЪ : НИКАКОЖЕ СІАЮ ИЛИ МАСЛО ВЪШЛЕМЪ, НО ТОУЩЕ
 ШТИ СЪ СОКОМЪ . ДА БѢДѢ .

ЧАСЪ ПЕРВЫЙ .
 ВЪ НАЧАЛѢ БГОВО ТІАІ ЗНАМЕНУЮТЪ ПАРАККАНИИ ХРЪ
 ВЪ НАМПАИЧЪ, И ЮЕНІАИМА ВІНЪ ВО ЧРКОВЬ .
 БГОСЛОВИШЪ ІЕРІО, НАЧИНАЕМЪ : СЛАВА ТБѢ БЖЕ ІАШЕ,
 СЛАВА ТБѢ ЧРКОВЬНЫИ : ТРИТОЕ : И ПО ОУЧЕ НАШЕ : ГДН ПОМИАИИ,
 БІ СЛАВА, И НАИЧЕ : ПРИИДИТЕ ПОКЛОНИМЪ : ТРИЖДЫ . ТАКЕ,
УЛОМЪ, Ё . ГЛАГОЛОМО ВЪШШІ ГДН : АНГЕЛЪ, ИВЪ
УЛОМЪ, ИИ .
ПДѢ ПАІУТЪ МА, И НИТГОЖЕ МА АНШІТЪ .
 НА МЪІТѢ ЗЛАЧЕ, ТЛМШ ВЕЛІИ МА : НА
 БОДѢ ПОКОЙНѢ ВОПИТЪ МА : ДШШ МОЕ
 ОБРАТИ, НАРТАВН МА НА ПЕЗН ПРАВДЫ, ИМЕНЕ РАДН

където останал за „усъвършенствуване“ шест месеца, след което отново обучавал „деца на книжното оучение“ в продължение на „двадесет години“.⁹⁶

В Самоков съществувала благоприятна обстановка и среда от заинтересовани и просветени за времето си българи, като поп Велко, чийто син Алекси през 1771 г. направил препис на Паисиевата „История славянобългарска“. Те подпомагали материално не само развитието на книжовността, но и на образователното дело. Според митрополитската кондика, водена през XVIII в., в града имало няколко частни и едно общо килийно училище.⁹⁷

През втората половина на XVIII в., след завръщането си от Русия, в женския метох на Самоков открива килийно училище Фота, баба на Константин Фотинов. Заедно с калоферския женски метох училището на Фота се превърнало в люлка на женското килийно образование през XVIII и началото на XIX в.⁹⁸

Училища се създавали и в по-големите села. През 1772 г. при черквата в с. Стрелча било открито килийно училище, в което преподавал Продан Граматик. Внего до 1812 г. светогорският таксидиот Никодим наред с традиционното обучение на момчетата ограмотявал и момичета. След него учителствувал Стойко Поппроданов.⁹⁹

В килийното училище в Жеравна през 80-те години на XVIII в. получил първоначалното си образование Райно Попович. В началото на XIX в. общината в с. Клисуре помолила старейшите на Хиландар да изпратят учител. Не след дълго в селището пристигнал отец Константин, който занимавал децата до 1829 г.¹⁰⁰

За културно-просветното движение в Ломско в края на XVIII в. свидетелствува дейността на поп Пунчо от с. Мокреш. Той учил децата и в същото време отделял сили и знания за книжовна дейност. Преди 1800 г. килийни училища били открити и в ломските села Сливовик, в манастира при с. Лабец /дн. Станево/ и др. Най-старото килийно училище в Ломския край е известно от 1772 г. в с. Вълкова Слатина /дн. Доктор Йосифово/, в което учили ломските свещеници поп Пенко, поп Симеон, поп Дамян, Нанчо Граматик и др.¹⁰¹

Омиротворяването на Видинския санджак след феодалните размирици от края на XVIII в. да-

ло възможност да се възстановят старите или да се изградят нови черкви и да се открият към някои от тях училища като в селата Вълчедръм /1805/, Медковец /1821/ и др.¹⁰²

Увеличил се броят на българите, които търсели по-високо образование в чужди учебни заведения. При това интересите им били насочени не към теологическото, а към светското училище. В началото на XIX в. /към 1800 г./ в прочутата съсловна академия „Св. Сава“ в Букурещ учели внуците на Софроний Врачански — Стефан и Атанас Богориди. Техен съученик бил и синът на търновския търговец Сава Никола Пиколо. Под влияние на изтъкнатия гръцки просветител, преподавал в академията, Ламброс Фотиядис Никола Пиколо и Атанас Богориди се запознали основно със ста-

Апостол от 1726 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“
— София

Часослов от 1729 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Псалтир от 1749 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“
— София

рогръцката литература и поезия и след завършването на академията, към 1810 г., станали преподаватели в нея. През 1807 г. между учителите в това реномирано балканско просветно средище се среща и името на българина от Русе Васил Николов, който вероятно също бил възпитаник на академията.¹⁰³ По това време в „Св. Сава“ учил Христофор Хаджийованович от Свишов, който продължава образованието си по медицина в Лайпциг. В Брашов се учил през 1802–1807 г. Васил Априлов.

В началото на XIX в. секретар на Осман Пазвантоглу във Видин бил българинът Недялко Попович. Той завеждал всички финансови операции на този паша, водел богатата му кореспонденция и пътувал с политически мисии до Париж. Голямата му ерудиция подсказва, че той не ще да е възпитаник на килийно училище. Подобни предположения могат да се направят и за видинския първенец, търговеца Манол Йоан Шишманоглу, за Атанас Трохнин, който съставя интересно и богато описание на Видинския санджак от 1804 г., подготвено от Ст. Станимирович.¹⁰⁴ Макар че биографичните сведения за Атанас Нескович, автор на преработката на българската част на известния исторически труд на Йован Раич, която излиза от печат през 1801 г. в Будапеща, са ограничени, трудът подсказва, че Нескович има образование на европейско равнище.¹⁰⁵

В началото на XIX в. във Влашко работели Д. Попски, Михаил Кифалов, Петър Сапунов, Анастас Кипиловски, Петър Берон, Г. Пешаков и други българи, които развивали активна културно-просветна и книжовна дейност и чието образование им позволявало да правят сполучливи преводи, да пишат стихове и да съставят политически документи. Започнало формирането на новобългарска светска интелигенция.

Успоредно с нарастването на броя на училищата и съответно на грамотните българи се забелязват и първите кълнове на известни качествени промени. Започнало бавно да се увеличава числото на светските лица, ангажирани с преподаване. Между тях особено активни били зографите. Все по-често откривали частни килийни училища занаятчий, които наред с обучението упражнявали и някакъв занаят.

Нов момент, който е особено характерен за края на XVIII и началото на XIX в., е нарасналият интерес на българските общини към организирането на т.нар. общи килийни училища, за които се построяват специални сгради в Самоков /1800 и 1816 г./, в Русе /1818/, в Неврокоп /1811/ и др.

Наред с построяването на помещенията общините започнали да се грижат и за ангажирането на по-подходящи учители. От писмата на карловската, старозагорската, казанлъшката, кли-

сурската, еленската и други общини до Хилендарския, Зографския или Рилския манастир, които бяха цитирани, проличават стремежът и грижата на общините за организирането на просветното дело и се очертават, макар и твърде плахо, мястото и ролята, която българските общини ще си извоюват в културно-просветното движение. Започнало бавното и постепенно изместване на влиянието на религията в просветния живот на българите. Не манастирите, а общините започнали да поемат ролята на организатор на учебното дело.

Някои от по-ерудираните учители, които имали възможност да пътуват из близки и далечни земи и да видят чужди образци, осъзнали необходимостта от промени в съдържанието на обучението и в метода на преподаването. Поп Стойко Владиславов преценява, че децата не са в състояние да проумеят трудните богослужебни текстове на Часослова, които зазубрят дословно на среднобългарски език. Затова той съставя няколко т.нар. „учебни“ часослови, които съдържат само кратки молитви.¹⁰⁶

През 1784 г. в Елена Дойно Граматик преписал и допълнил историята на Паисий Хилендарски и вероятно запознал по-напредналите си и любознателни ученици с нейните идеи. Подобно предположение може да се направи и за поп Пунчо от с. Мокреш, който прави не обикновен препис от труда на хилендарския монах, а интересна и допълнена с нови исторически сведения преправка. Вероятно в някои училища се използва и историята на българите по Йован Раич в преработка на Атанас Нескович, издадена през 1801 г.

През 1792 г. Марко Теодорович „бугара родом из Разлога“ издава във Виена буквар за обучение на децата на църковнославянски, който е бил употребяван в българските училища.¹⁰⁷

Липсата на документални материали не позволява да се проследят пълно и точно измененията в учебното съдържание, което е зависело от подготовката и възможностите на съответните даскали. През XVIII и началото на XIX в. съдържанието на обучението все още оставало църковно-религиозно и неотговарящо на очертаващите се нужди от светска рационална просвета, но в някои училища се правели, макар и твърде плахи опити за внасянето на елементи на по-модерни знания, което е началото на прогресивната тенденция за изменение съдържанието на образованието.¹⁰⁸

Килийните училища били активно средство за опазването на народностното съзнание на масите. Те съхранявали българската писмена тради-

Дамаскин от Йосиф Брадати, XVIII в. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

196

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

СѢВѢНІА ЛІСТЪ РІА

ция и език, поддържали верското чувство на българина и съзнанието му за етническа принадлежност. Но през първите десетилетия на XIX в. те изчерпали възможностите си за развитие. Очертало се ясно несъответствието им с измененията в обществения живот на българите. Налагало се да се създадат нов тип училища, които да станат разсадник на светска просвета и нов мироглед.

3.

Българската книжнина през първата половина на XVIII в.

В началото на XVIII в. в българската култура и литература се обособили три големи потока: книжнината на българите-католици, развивана през XVIII в. предимно в емиграция; книжнината на православни български автори, работили във от Османската империя; културното и книжовното движение вътре в страната, което било определящо за националното развитие на българите.

На контактите между трите потока пречели множество задръжки от политически, верски и организационен характер. Трудно преодолимо било и обстоятелството, че те се осъществявали на три езика: на международен латински у българите-католици; на книжовен славянски в руска редакция на църковнославянска основа за православните автори и на хърватски език с българизми за католическите книжовници; на говорим народен език за книжовното дело вътре в страната.

КНИЖНИНАТА НА БЪЛГАРИТЕ-КАТОЛИЦИ. В началото на XVIII в. най-богато и на равнището на европейските духовни търсения било книжовното дело на българите-католици. Въпреки че остава встрани от главното движение на българското национално развитие, то представлява значим влог в българската културна традиция. Голямата заслуга на тези автори за формирането на българската национална култура и литература е верността им към българската проблематика и българското име и най-главно идеята за освобождение от османско иго, която развивали и в съчиненията си с църковнопропаганден характер.

Българските книжовници-католици създали в европейската литература на XVIII в., особено в свързаната с Ватикана и с Австрийския двор, интерес да се пише за България и за българите, което подтиква излизането на трудовете на Павел Ритер Витезович, на граф Марсили, на Андрия Качич-Миошич и др.

Средища за духовния живот на българите-католици в емиграция станали многолюдните български общини в Крайова, Римник и Търговище

във Влашко, Дева и Алвинц /дн. Винцул де жос/ в Седмиградско, Пекюх /Печуи/ и Осйек в Славония.

В средата на българите-католици най-богато развитие получили хрониките, писани на книжовния латински език. В тях се проследява преселването и най-подробно са отразени политическите, църковните и културните борби, които е трябвало да водят българите-католици в новите си поселища в Австрийската империя.

По характер на отразените събития и проблеми, по патос и предназначение тези хроники били граждански, манастирски и фамилни. Всички те са ръкописни и се пазят в различни архиви.

„Хрониката на католическата енория на град Бешенов“¹⁰⁹ обхваща около един век от историята на българипавлияни в Банат след 1737 г. Летописците описват обществено-политическия статут на колонията, църковния живот и църковното строителство, изявените дейци в гражданския и културния живот — свещеници, съдии, учители. Будното национално съзнание на преселниците намерило отражение в идеята вместо увод на хрониката да бъде поставена една кратка история на България.

Важна е хрониката „Сведения за нещата, отнасящи се до фондовото владение Винц“.¹¹⁰ Тя описва условията, при които през 1700 г. в седмиградското градче Алвинц се заселват емигранти от Чипровския край, учредяването на самостоятелна българска община, на която с императорски диплом от 1700 г. били присъдени привилегии. Предполага се, че хрониката била започната и написана в уводните си раздели от видния католически книжовник българина Кръстьо Пейкич.¹¹¹ Тази хроника става начало на един богат архив, в който се вписвали нови привилегии /от 1742 г./ и нови инициативи на колонията — най-активния културен център на българските преселници през XVIII в. Гражданските хроники на преселниците българипкатолици разкриват високия им борчески дух, неуморната им политическа и стопанска инициатива, участието на българите в нов тип държавен и културен живот, новото им отношение към просветното дело и образованието.

Към манастирските хроники трябва да се отнесе най-напред „Историята на крашованския францискански метох в Банат“.¹¹² Този ръкопис се откроява от останалите със свидетелството си за старинното заселване в Банат на „крашованските българи“ след падането на България под османска власт. От неговите данни се разбира, че крашованските българи били първите компактни изселници от поробената им родина и че те били използвани още в началото на XV в. да охраняват от османския натиск източната граница на Унгария и Банат.

„Хрониката на Крайовския български францискански манастир“¹¹³ обхваща само няколко десетилетия — пребиваването на българската католическа колония в Крайова до 1737 г. Тя отразява дейността на българските францисканци там начело с никополския епископ Никола Станиславов и разорението на колонията от османското нашествие през 1737 г.

Плод на летописната традиция били и „Хроника на българския францискански манастир в гр. Винга“, „Хроника на българския францискански манастир в гр. Дева“, „Хроника на българския францискански манастир в гр. Алвинц“, които отразяват заселването на чипровските и копиловските бежанци и условията, при които възникват три големи духовни средища — българските францискански манастири в градовете Винга, Дева и Алвинц. Съдържащият се в тях материал в ценно градиво за културната история на българската емиграция.¹¹⁴

Началото на фамилната летописна традиция било поставено още във втората половина на XVII в., когато българите-католици получавали грамоти за благородство от Виенския императорски двор. За получаване на имперска грамота се налагало да се поднесе справка за произхода на тези фамилии, който се извеждал от последните свободни векове на балканските държави — България, Сърбия и Босна. Фамилните хроники от началото на XVIII в. ни представят един нов момент: в тях бил въведен летописен разказ за героизма на българските въстаници от 1688 г., които след разгрома се присъединили към австрийската войска и се сражавали в редовете ѝ; за бедствията, сполетели България и Сърбия, останали в робство; за трагичната участ на народа.

Начало на тази традиция поставил Георги Пеячевич /1655—1725/ в редицата си послания към висшестоящи лица и институции. Неговите описания на Чипровското въстание и на последвалите го събития се отличават с висока литературна култура, с жив художнически усет и носят чертите на личността му — силна, волева, всеотдайна на освободителното дело.¹¹⁵ Когато започнала австро-турската война, през 1716 г. Георги Пеячевич отправил писмено изложение до император Карл II, в което, разкривайки трагедията на неуспялото въстание в България и Сърбия и на тридесетгодишните емигрантски неволи, търси средства да внуши на Виенския двор, че освободението на България трябва да стане задача на предстоящите военни операции.

Изложението пресъздава събитията отговорно, с проверена фактология и с живото свидетелство на очевидец, деец и организатор. При литературното оформяне се държи сметка за законите на летописанието — равнище, проявено за първи път в

българската летописна традиция.

Летописът за съдбата на чипровци е допълнен от множество писма до епископи, до Конгрегацията за разпространение на вярата, до политически лица. В тези послания се утвърдили някои важни духовни позиции на емигриралите българи, които се опазили в гражданския им живот през цялото XVIII столетие: болезнено чувство за изгубена родина, изоставена в беззаконие и кръвопролитие, земя богата, цветуща, разорена от поробителя, която очаква освобождение. Категорично е изразено убеждението за историческите им права над тази земя, което ги подтиква да издирват историческа аргументация на националните искания. Тези послания допринесли картината на страданията и героизма на българите да намери отглас в книжовния живот на Австрийската империя.

В семейните архиви на Пеячевич се намират три ръкописа, които пряко продължават летописното дело на Георги Пеячевич: една хроника на латински език в архивата на имението им Наси, поради което се нарича „Насийска хроника“; мемоари в архива на граф Йозеф Пеячевич и една хроника на немски език от XIX в., възникнала късно върху Насийската хроника, пазена също в насийския архив.

Насийската хроника, макар и останала в ръкопис, е важен момент в развитието на летописната традиция на българската емиграция от началото на XVIII в.¹¹⁶ В нея са обединени двете летописни линии на българската католическа книжнина: летописно-генеалогичната от XVII в. — родословната на Кнежевичи, Парчевичи и Томайоновичи и героично-повествователната на Георги Пеячевич. Тя е онасловена от неизвестния ѝ автор „Кратка история на семейството Кнежевич или Пеячевич с генеалогия, така както е записана от предците“. Това определение ни насочва към мисълта, че последната ѝ редакция била направена около 1712 г., когато била необходима историографска документация за благородническата титла на воина Георги Пеячевич.

Насийската семейна хроника търси потеклото на родовете чак от бойци, сражавали се през 1371 г. В редуването на поколенията се допускат очевидни грешки, но в подхода на автора при литературната обработка на данните е проведен последователно един критерий — в началото са поставени предци, които са се сражавали против османците или са пострадали от тях. За освободителното движение през 1688 г. хронистът говори като участник. Пеячевич е изтъкнат като главнокомандуващ победните сражения.

Още по-конкретно е представено поражението при Кутловица, в което загинали хиляди българи, а останалите се върнали и се укрепили набързо в Чипровци. За разгрома на самото Чипровци е

казано само най-същественото: „Но и това селище най-после било победено и завладяно от огромното число струпалите се турци и татари и всичко било унищожено с огън и меч заедно с прилежащите му наоколо области... Никой от християните не спасил оттам нищо освен собствения си живот, а и него твърде печално, и то малцина.“

Така Насийската хроника утвърдила фамилиите хроника като летопис за съдбата на всички емигранти-българи.

В архива на граф Йозеф Пеячевич са запазени ръкописни скици, бележки, мемоари, от които един носталгичен разказ бил предназначен специално за потомството: „За България аз мога да разкажа накратко на моето мило потомство: нашите предци произхождат от Царство България, както са предавали с разкази нашите деди на потомците си.“ И у второто поколение Пеячевичи се поддържала традицията за опазване на историческия спомен.

Без да изчерпват всички прояви, посочените хроника показват, че историколетописната традиция се подчинявала на практическите задачи, стоящи пред българските емигранти: от една страна, да се изтъкне помощта на българите-католици във военните действия на Австрия срещу османците и да се получат привилегии в новите поселища, а, от друга — да се обоснове правото на австрийския император да освободи България и да я присъедини към империята си.

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ. В атмосферата на тази публицистична и политическа дейност от страна на българите-католици за освобождение на България и за въвеждането ѝ в католическия свят и в пределите на Австрийската империя в първата половина на XVIII в. се създавали и съчинения, посветени на историята на България. Те станали съществен компонент в цялата идеологическа система, свързана с балканската политика на Ватикана и Австрийската империя. Тя придобила особена релефност в началото на XVIII в. и се изявила в издадената на латински книга на Павел Ритер Витезович „Стематография“,¹¹⁷ която утвърждавала емблематиката на народи и области, намиращи се или аспирации да бъдат под австрийска власт. В нея южнославянските народи били представени като вече влизащи под властта на Виенския двор. Общественото мнение в Австрийската империя вече се интересувало от по-точно издирени данни за историята на „илирическите“ народи, включително и на българите. На известния словашки географ Иван Томка Саски

Троянският манастир „Успение Богородично“, въздушна снимка

Болгарія.

Свѣтънъ Лѣвъ въ Чрномъ полю себѣ изпрѣмѣе,
Грѣшнѣтъ Чѣрна за свѣтъ, нѣже поставлѣтъ.
Имамоу собствену, Естъ шъ Болгн рѣки
На ловитѣхъ найдены Здѣ оузырши члѣвѣни.

/1700—1762/, професор и ректор на протестантската гимназия в Братислава, било възложено да извлече от Дюканжовата „Византийска история“ /1680/ генеалогията на южнославянските династии. През 1746 г. той издал на латински език „Илирия древна и сегашна, или история на царствата Далмация, Хърватия, Словения, Босна, Сърбия и България, проследена непрекъснато от древността до наше време“.¹¹⁸ В нея уводният и заключителният дял са на Саски, а изложението е по Дюканж, затова и за автор е посочен френският византист. Разделът за България обхваща VII и VIII глава /с. 86—113/ и завършва с падането на България под османска власт. С педантична прецизност са обозначени изворите и литературата за всяка вест, което създавало широка основа на всички бъдещи историографски дирения.

Францисканският духовник Андрия Качич-Миошич /1704—1760/ през 1756 г. издал поетическото си и историографско съчинение „Разговор угодни народа словинскога“,¹¹⁹ в което описал българското минало в пълния му блясък. Второто разширено издание от 1759 г. станало настолна книга на южнославянските културни дейци. Съставка на наречения от него „славински“ народ били и българите. Включени били исторически разкази за 3-ма полководци и 29 крале, а между епическите песни били създадени „Песен за Крум /Орун/ и Никифор“ и „Песен за цар Василий“.

Историографският интерес към миналото на българите бил застъпен най-обширно в шестомното съчинение на префекта на ватиканската библиотека Йосиф Симон Асемани /1687—1768/ „Календариа еклесиае универсае“, издадено в Рим през 1755 г. На историята на българите са посветени стотици страници. В том I се коментират версиите за автохтонното население на Илирик и Далмация и с оглед на тях се търсят първоначалните вести за българи, хървати и сърби. В том II историята на българите е подхваната още от старите им поселища при Волга и „Меотидското езеро“ /т.е. Азовско море/ и е доведена до владичеството на княз Владимир, син на Борис. В том III цялата първа част е посветена на славянските апостоли Кирил и Методий, а от глава VI продължава историята на България до падането ѝ под византийска власт. В том IV е вмъкната историята на българите под византийска власт с движението на Петър Делян и Алусиан. Том V от глава IV на

Герб на България в Стематографията на Христофор Жефарович от 1741 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Печат върху червен восък на българската привилегирована община в гр. Алвинц от средата на XVIII в. Архив К. Телбизов — Варна

татък е посветен на българската и влашката история след освобождението от византийска власт, а в последния параграф са дадени сведения за илюстрирания ръкопис на българския превод на К. Манасий. В календара на празниците /т. V и VI/ на 14 февруари намираме празника на св. Кирил заедно с Авксентий според традицията на православните календари. Тук бива публикувана и част от житието на Климент Охридски от Теофилакт в латинския превод на Алаций.

Францисканският монах Блазиус Клайнер създал историческите си трудове в манастира на българската католическа „кустодия“ в Алвинц. През 1761 г. той завършил голямото си съчинение на латински, озаглавено „Архив в три части на преславната провинция България, именуема на непорочното зачатие на блажената Дева Мария, на братята минорити, спазващи правилото на светия наш отец Франциск...“¹²⁰ Като духовник в българската обител той имал чувството на „почти осиново чедо на този предостоеен за хвала народ /българския/.“ Уводните думи към труда му са наистина апотеозни: „Царство България, което някога е било най-цветущо, още не е имало писател, който да остави на потомството описани превратните съдбини на царството и на своя народ, прочут в света. Чуждите писатели, измежду тях главно гърците, които често са изпитвали мощта на българите, говорят за тях малко, и то само случайно.“ Задачата, която си поставя авторът, е в съответствие с просветителския дух на епохата — „да опише събитията с прости, разбираеми слова, а не с изыществото на словото“.

Замислен като история на католическото движение в България, трудът е разгърнат до обхвата на общата българска история. Първата част на „Архива на провинция България“ описва произхода, обичаите, религията на българския народ от идването на българите на Балканите до 1453 г. Втората част обхваща историята на католическото движение в България и на францисканската „кустодия“ /по-късно издигната в „провинция“. Третата част засега остава неизвестна, тъй като не е била включена в сборника, който съдържа първите две.

Историята на Блазиус Клайнер не само била инспирирана и подготвена при съдействието на българите-католици в Австрийската империя. Тя била израз на конкретните им представи и знания за родината им, на безутешната им носталгия, на гордите им родолюбиви чувства, на интереса им към историческото минало. В уводната част като България е показана само онази област, в която са живели католиците. Но на следващите страници, когато вече се позовава на документи, за да състави главата „За достойните за споменаване градове на България“, той назовава Охрид, комуто „из-

между всички градове на царство България заслужено първо място се отдава“, Тивериупол /погрешно идентифициран с Варна вместо със Струмица/, Месемврия, Романциана, София и др. Патосът на творбата е заложен в една трайна представа, че преди „България е процъфтявала“. Авторът полемизира с авторите, които премълчавали или изопачавали българската слава. Той прокарва убеждението си, че силни и непобедими били онези владетели на България, които получили короната си от папата. Плод на това вдъхновение са подробните глави за Борис и Симеон и особено за цар Самуил, „ненаситен на бойна слава“. Царуването на Калоян и приемниците му е възсъздадено чрез множество документи, писма, послания, а също и с данни от редица европейски летописци.

Блазиус Клайнер не спира историята на България със завладяването ѝ от османците. Той проследява битките на западните владетели за изтласкването на завоевателите. Историкът оценява всяка следваща епоха по главния въпрос — има ли условия за освобождение на България. Неговият труд обаче останал в ръкопис и не постигнал обществен ефект, за който имал заряд. Същата съдба имала и „История на България“ от Франц Ксавер Пеячевич, завършена в края на XVIII в.,¹²¹ непубликувана и до днес.

Такива книжовни явления, израз на високите интелектуални пориви на тогавашните български книжовни среди, останали погребани в архивите. Съчиненията на писателя в робство или в емиграция не могли да станат народно достояние.

КРЪСТЬО ПЕЙКИЧ /1669—1731/. В началото на XVIII в. католическата църква си поставила задачата да присъедини към себе си населението с православно вероизповедание, дошло в Австрийската империя след голямото преселение на сърби и българи от диоцеза на Ипекската патриаршия.¹²² Православните емигранти водели тежка борба да опазят верската си и оттам гражданската си автономия спрямо местните унгарски и австрийски феодали и католическото или калвинисткото духовенство. В публицистичния диспут взели участие и двама високообразовани и талантиливи българи-емигранти: от страна на католицизма Кръстьо Пейкич, българин от Чипровец, а от страна на прославните Партений Павлович, българин от Силистра.

Кръстьо Пейкич¹²³ е роден в Чипровец. След основното образование, получено в чипровското училище — на латински и хърватски, той станал търговец. След разорението на родния му град през 1688 г. той се озовал в Рим, където учил от 1689 до 1698 г. След това конгрегацията го изпратила сред българската католическа колония в Седмиградско. Пейкич залягал да събере пръснатите емигранти в една българска община, която да по-

лучи привилегии. Той организира българската колония в Алвинц и бил неин свещенослужител — жупник. Поради конфликти с францисканското духовенство Кръстьо Пейкич бил принуден да напусне паството си и прекарал от 1705 до 1709 г. във Венеция, където подготвил голяма част от бъдещите си книги. В 1715 г. се оказал сред български емигранти в Славония със седалище Пекюх, където била част от семейството на Пеячевичи. През 1719—1722 г. пак бил жупник при българите в Алвинц. В края на живота си бил назначен за първи каноник на новооснованата католическа църква в Белград, където умира към 1731 г.

Мястото на Пейкич в живота на българската емиграция и приносът му за културното ѝ развитие се определят главно от книжовното му дело и от културната му програма. Той искал да удовлетвори едновременно и официалната австрийска политика към Балканите, и необходимостта от консолидация на еднородните му българи в емиграция и под робство. Политическите му пристрастия били изразени в съчинението „Мохамеданин, обучен догматично и катехично в Христовия закон с помощта на корана... от Христофор Пейкич Българин“, отпечатано на латински език през 1717 г. в академичната печатница в Търнава.¹²⁴ В посвещението на книгата авторът изразява радостта си, че император Карл VI, наследник на Леополд I, „ще продължи делото му и ще го доведе до унищожаването на Османското царство в Европа, та да не остане и пепел от него и с това да се заличи всякаква следа от мохамеданското празноверие“. Пейкич мечтаел неговата книга да тръгне с бойците на императора като духовно оръжие, да опазва християните да не приемат исляма. Книгата щяла да послужи и на християните под османска власт, защото много от тях, омаяни от блясъка на джамииите, подкупени от благата, оставяли Христовата вяра и приемали мюсюлманското празноверие.

Съчинението, което вълнувало Пейкич през целия му живот, било „Огледало на истината между източната и западната църква“, което в оригинал гласи „Зерцало истине межд царкве источне и западнѣ...“, сложено и приказно... по дом Карсте Пейкича чипровца мисионара апостолскога и кануника од Печуй“. Това бил неговият пръв публикуван труд, отпечатан във Венеция през 1716 г.¹²⁵

Книгата започва с посвещение на кардиналите от Пропагандата за разпространение на вярата, написано на латински. Пейкич обяснява, че създавал своето съчинение на „илирски език и писмо“, защото източната църква се нарича гръцка по традиция, а в същност паството ѝ било илирско, т.е. славянско. „Поради това Източната църква трябва да бъде наречена — харесва ли се то или не, но такава е в най-голямата си част — Илирска.“ Авторът изтъква, че е положил „дълголетен труд и

настоявания“, за да даде „в ръцете на римокатолиците-илирци на техен народен език и писмо книга за „разкола между двете църкви“, да покаже накратко последиците от разделението, както и точките, по които не е постигнато разбирателство. Своя труд той „поднася за четене на своите братя илирци, без разлика дали са от Източната или Западната църква, с желанието те да се спогодят“.

В следващото обръщение „Към любомъдрия читател“ /Чтиоцу разборитому/ били повторени същите мисли вече на илирски език, т.е. на книжовен хърватски език с българизми в морфологията, лексиката и графиката, проникнали в практиката на българите-католици през XVII и XVIII в.¹²⁶

Книгата „Огледало...“ създавала един мащабен идеал — освободени от османците Балкани, населени със славяни, напътствувани от католическата църква. Пейкич си представял съединението на Източната със Западната църква неразривно свързано с перспективата за изгонването на османците от Балканите. Той хранил братски чувства към православните маси. Унията не била неговата идея — тя била политика на времето. В областите, където той служел, били утвърдени униите — Печуйска през 1690 г. и в Седмиградско през 1697—1701 г. Като мисионер той бил задължен да развие и разшири вече постигнатото.

Израсъл в България, Пейкич познавал верската устойчивост на балканските славяни, укрепена през игото като народностна позиция. Затова и аргументацията в неговите книги не била само богословско-догматична, а и историографска. Той показвал унията като приета от прадедите, особено за българите, а разколът — като дело на злочинци. Негов идеал бил Флорентинският събор, чиито решения били приети от многолюдно балканско посланичество. Така в духа на епохата Пейкич предоставял историографска аргументация и подготвял православните славяни към важен исторически, политически и верски акт.

Пейкич преработил „Огледало...“ и отпечатал книгата през 1725 г. на латински.¹²⁷ Вариантът на „илирски“ в 1724 г. бил преписан от Павел Стошич с латински букви и някои езикови поправки с обяснението „ove knuxice preobachene iz Yezika Churilickoga na nass harvacki yesik“.

Шест години по-късно, в 1730 г., книгата била транскрибирана на глаголица от Марко Кузмичевич от Задар, а езикът редактиран на чакавско наречие. През 1744 г. дословно била преписана на латиница, а през следващата 1745 г. във Венеция излязла нова преработка без името на Пейкич. За неин автор бил посочен Стипан Бадрич. През 1802 г. Бадричевият текст бил вмъкнат като част от „Цвит разлика мириса духовнаго“ на Тома Бабиш и останал и в по-сетнешните издания на тази книга чак до 1898 г. Този дълъг списък¹²⁸ показ-

ва вграждането на Пейкичевата творба в хърватската книжнина.

През 1730 г. Пейкич издал на латински и книгата „Конкордия“.¹²⁹ Тя била допълнение към дискусията в „Огледало...“ и била адресирана към православните в архиепископията на Сремски Карловци. И в тази си творба Пейкич останал верен на метода си — да обосновава идеята за уния чрез позициите на източните духовни водачи. Книгата била преценена като много навременна за католическата пропаганда и била издавана след смъртта на Пейкич в Търнава през 1731 и 1765 г. Пак в 1730 г. в Търнава излязла на латински нова книга от Пейкич, в която били събрани всички негови полемични трудове под старото заглавие „Спекулум...“¹³⁰

Така делото на чипровеца Кръстьо Пейкич разкрива значимите идейни, публицистични и книжовни търсения на българите-емигранти в началото на XVIII в.

И друг български книжовник — Яков Пеячевич — подчинил научните си дирения на практическите задачи на времето. През 1714 г. той издал във Венеция на латински език „Географско описание“, в което продължил линията на чипровските книжовници, проправена от делото на Петър Богдан.

ПРАВОСЛАВНИ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИЦИ В ЕМИГРАЦИЯ. През средата на XVIII в. водещата българска интелигенция вътре в страната и в емиграция била предимно славяноезична. Тя не общувала с латински трудове, дори и с публикуваните от българите като „История на Сърбия“ на Франц Ксавер Пеячевич.

Формиращото се светско съзнание при православната емиграция започнало като осъзнаване на родовата им общославянска политическа и културна общност, различаваща се от вероизповедната. Откриването на народностни различия в православната общност било ново явление, което вместо верския принцип издигало народностно-племенния.

Общославянското съзнание на балканските народи се изявявало чрез т.нар. илирическа идея, която представляла славянското население като автохтонно на Балканите, наричани с античното име Илирикум. Така тази идея изразявала историческите права на южните славяни над родните им земи против нашествениците и подготвяла единството им за бъдещите битки. За неин създател се сочи Винко Прибоевич със своето „Слово за произхода на увенчаните със слава славяни“ /Венеция — 1532 г./, а илирическата идея се разглежда като най-цялостно обобщение на идеите на хуманизма сред южните славяни. Най-категоричен неин израз дала книгата на Мавро Орбини „Царството на славяните“, отпечатана на италиански в

Страница от Стематографията на Христофор Жефарович. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Пезаро през 1601 г.

Общославянското съзнание се утвърдило като неизбежен етап от развитието на националното съзнание при южните славяни в началото на XVIII в. То било плод преди всичко на устойчивата славянска писмена традиция на Балканите и непрекъснатите ѝ връзки с европейските центрове на славянската писмена култура — Русия, Влашко, Молдова. От Русия били изпращани на Балканите не само военни емисари, организатори и вдъхновители на подкрепата на местното население по време на война на Балканите, но и дипломати, учители, духовници. Изпращали се печатни книги — богослужбени и светски. Въведен бил езикът на руските печатни книги през XVIII в. като общославянски език на образованието, културното общуване и книжнината.

За южните славяни идеята за славянската принадлежност означавала да бъдат изведени от дискриминираната робска маса и признати редом до родствени им силни народи, които имат самостоятелна държава. Това самосъзнание било ново и по съдържанието си, и по изискванията си за обществено поведение.

Общият книжовен език улеснявал достъпа на книжовниците от един културен център до творбите на книжовниците от друг. Това допринасяло за динамичен духовен обмен и културно сътрудничество между българските, сръбските, далматинските и другите южнославянски творци.

Като центрове на това ново идейно-литературно движение се формирали в Османската империя светогорските славянски манастири, а в Австрийската — архиепископията в Сремски Карловци с фрушкогорските манастири и православните църкви в Буда, Виена и др.

В архиепископията на Сремски Карловци развили значителна културна и книжовна дейност двама писатели българи — Партений Павлович и Христофор Жефарович.

ПАРТЕНИЙ ПАВЛОВИЧ ¹³¹ /ок. 1695—1760 г./ е роден в Силистра, където по онова време са засвидетелствувани документално 14 християнски махали, чиито свещеници имали чисто български имена. В началото на XVIII в. историкът Димитър Кантемир представя Силистра като град с преобладаващо християнско славянско население, а то значи българско.

Детството на Партений /чието светско име не ни е известно/ преминало в атмосфера на напрегнато брожение на българите в града. В същото време Силистра бил център и на високи духовни интереси. Седалище на митрополит, в началото на XVIII в. градът имал за духовни водители двама известни книжовници и учени:

Силистренски владика от 1711 до 1719 г. бил митрополит Йеротей /Йоан Комнен/, завършил медицина в Падуа, автор на богословски и исторически книги, личен лекар на княз Бранковяну и после преподавател в Букурещката бейска академия по физика, химия и математика. Негов приемник бил друг книжовник — преводач на античните автори, митрополит Атанасие, който довел за учител от Цариград граматика Палеолог.

Павлович получава най-доброто образование на гръцки и славянски, каквото е могло да му предостави родният град, след което продължил науките си в Букурещ, в прочутата „бейска“ академия.¹³² През 1719 г. Павлович напуска Букурещ и се отправя към Италия през Банат, Срем, Хърватско, Словения. Преминава през Венеция, Падуа, Болоня, Флоренция, Рим, Неапол, Бари, Отранто. В Италия престоял по-малко от година и се насочил към православните училища в Сиатиста и

Костур, като минал и през Корфу и Янина. В костурското училище учил при философа йеромонах Методий Антракитис: „Логика слушах там, малко и от математиката.“ Павлович се насочил към центъра на Охридската архиепископия, но там се сблъскал с пълното безправие на православие то в Охрид. Вътрешното му патриотично и религиозно рвение го тласнало към поклонение на известните старобългарски светини — манастира „Св. Наум“, манастира „Св. Иван Владимир“ в Елбасан, а в Берат го привлякла паметта на мъченик Никодим „от агаряните мъчен преди 50 години“. Посетил Валона /дн. Вльора/, Драч /дн. Дурьс/ и Шкодра.

Високообразованият Павлович станал учител в гр. Рисан, оживено пристанище, откъдето се извозвали стоки за Анкона и Венеция. Едногодишното учителствуване в Рисан му създало авторитет и православният епископ на Далмация Стефан Любигратич /1719—1722/ го подстригал за дякон в черногорския манастир „Успение“ в Савина под името Партений.

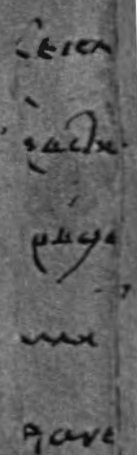
През 1725 г. черногорците подготвяли мисия за Русия от трима души, водени от архимандрит Леонтий. В нея участвувал и Партений Павлович. Политическата им цел станала известна на османците и, както пише той, „се видяхме принудени на другаде да обърнем нашето пътешествие“. Те преминали в австрийска територия и Партений се оказал при карловацкия и белградски митрополит Моисей Петрович. В Сремски Карловци Партений бил ръкоположен за свещеник.

Заедно с Моисей Петрович той посетил Виена, а след това започнал активна агитация сред поробените в Османската империя.

През 30-те години Партений бил изпратен при ипекския патриарх Арсений IV Шакабента. Очевидно е, че виенските политически среди продължавали чрез тайни емисари да подготвят балканското население в случай на нова война. В диоцеза на ипекския патриарх Арсений IV тогава влизали големи български епархии, като Кюстендилска, Самоковска и др., важни културни центрове, като Рилския манастир, поради което Арсений се титулувал и „патриарх на всички българи“. Партений бил назначен за протосингел на ипекския патриарх и за първи път станал духовник на българското население.

По това време с Виена водил преговори и охридският архиепископ Йоасаф. Пред Виена ипекският патриарх и охридският архиепископ поели задължението да вдигнат всенародно въстание, щом австрийските войски стигат до гр. Ниш. За по-

ра
еже
а св
т.
ти
и
иже
Евста
диде
рече
ми

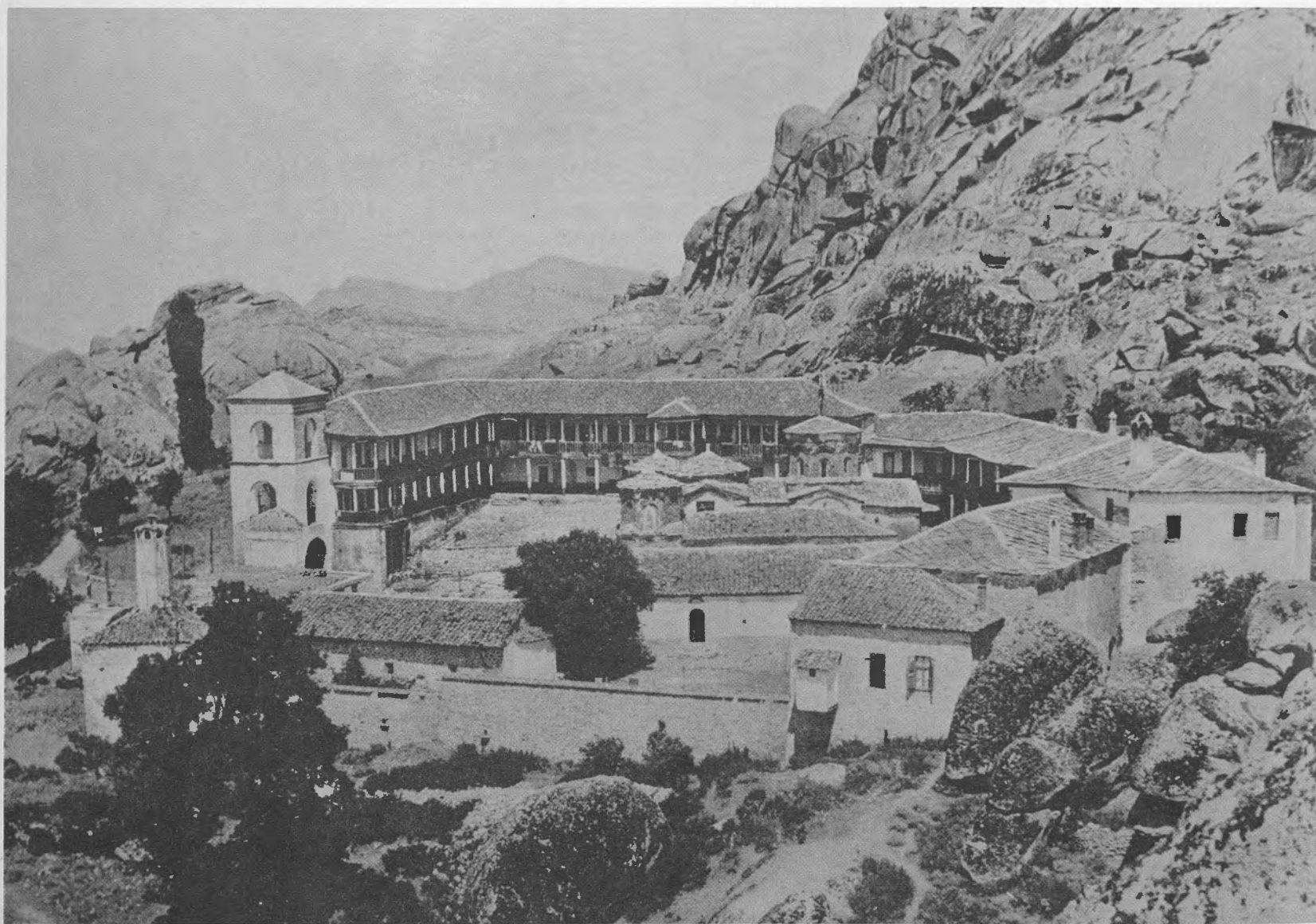

1000
Cable
M.A.
To
Rush
O
N
A

робеното южнославянско население и за неговите водачи — духовниците — задачата била да се подготви бунт на Балканите, който да се слее с войските на Австрия и Русия, когато достигнат до сръбските и българските земи. В обхвата на тази отговорна задача се обясняват внушенията на Партений от Виена и странствуванията му из България от 1733 до 1735 г. През 1733 г. той посетил Черепишкия манастир.¹³³ „Ниш, София, Филипол преминах не без пакости агарянски, не без тъмници и пранги железни. Затова и побягнах и малко се удалих. И се въдворих в Рилската и Ипекската пустиня, по три месеца на всяко място...“ В Рилския манастир Партений се е срещал и със самоковския митрополит Симеон Попович, който посетил манастира през декември 1734 г. А самоковският епископ бил съмишленик и деец на подготовката, което се разбира от мъченическата му смърт след поражението на въстанието.¹³⁴

В Рилската обител Партений общувал с книжовното богатство на манастира, подробно се запознал с житийната литература за Иван Рилски. В първата позната ни приписка на българска земя Партений изразил и непримиримостта си към робството с надежда, че „свещецът ще бди над своите люде, благоверния български народ, и ще го избави от различни изкушения и насилие от бесовете и от неверния агарянски народ“.

Той се запознал с дарителната грамота на Иван Шишман, дадена на манастира през 1378 г. За него тя била свидетелство, че манастирът е царски, т.е. скъп спомен от свободното минало на българската държава. Опитният проповедник посочва тази грамота като оцеляло свидетелство за всичко, което поробителите са ограбили и унищожили. „Така и всички, които четете прилежно, да ви стане известно колко много са разграбили безверните и сурови агаряни от подарените блага на

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ
ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В.

благочестивите и православни царе.“

Започналата през 1735 г. руско-турска война от юни 1737 г. прераснала в руско-австро-турска. Когато австрийските войски достигнали до Нови пазар, патриарх Арсений вдигнал въстанието. Непослехът му заставил Арсений IV и Партений Павлович да бягат в Сремски Карловци. Там върху лист в печатна книга Партений описал подробно бягството на патриарх Арсений IV от Ипек.

Опитният книжовник съумял в малкото уводни изречения да съобщи събитието точно и да го фиксира в историческия му контекст. Той не търси книжовни образци, а разказва просто и непринудено за човешките съдби. И въпреки изповедния тон в творбата е проявено книжовническо умение и в живите картини, и в постигнатата динамична композиция. Летописът на Партений Павлович има висока историографска и литературна стойност. Той е едно от първите оригинални произведения, написани на т.нар. общославянски език, съчетаващ особености на сръбския и българския върху основата на църковнославянския и книжовния руски. Партений си служил с този неговорим, литературен език с голямо умение и откривал в него въздействаща изразителност.¹³⁵

От 1737 г. и до края на живота си Партений остава в Австрийската империя като служител на православните изселници там. През пролетта на 1742 г. бил духовен наставник в унгарския град Егер, откъдето написал две писма до Русия — едното до императрица Елисавета Петровна, а другото до Светия синод, като търсел подкрепата им за развитие на църковния живот на православните, за откриване на училища и печатници. От 1742 г. Партений се установил във Виена като свещеник и проповедник в столичната православна църква, намираща се под духовната власт на Сремски Карловци. През 1746 г. той се подписал като „патриаршески наместник и парох на виенската гръцка църква“. А тази църква била средище на всички балкански търговци и живеещи в столицата или идващи от Османската империя. Той се оказал в центъра на техния стопански и политически живот.

През 1749 г., след смъртта на Арсений IV, новият духовен глава на Сремски Карловци Павел Ненадович привлякъл Партений за свой помощник. На 4 септември 1751 г. Партений бил избран за епископ, а десет дни по-късно бил избран за епископски викарий на митрополията с условие да не изисква никога своя епархия. Така той номинално получил висока длъжност, а фактически бил

помощник на архиепископа.

В Сремски Карловци Партений работил до смъртта си на 29 април 1760 г. Това десетилетие от живота му е наситено с огромна църковноорганизаторска и проповедническа дейност, с книжовен труд. Той превел от гръцки Требник, Литургия на апостол Павел /известна по препис от 1780 г./, Ода за второто Христово пришествие, която Захарий Орфелин преработил в стихове, снабдил с илюстрации и отпечатал във Виена през 1760 и 1763 г. Това е единственият отпечатан книжовен труд на Партений.

Висока историографска и литературна стойност има „Автобиографията“ на Партений Павлович, останала в ръкопис. По тематиката си, по стилистиката на отделните цялостни фрагменти и главно по общата композиция ръкописът е по-близко до много разпространените в началото на XVIII в. на Балканите дневници-пътеписи или „ефимериди“, където се наблюдава „едно значително кръстосване на две течения: на стария християнски самоконтрол и на новия стремеж към любознателност“¹³⁶.

Дневникът на Партений Павлович е преди всичко летописание, където личната съдба е съдба на множеството, гордо и открито изправено срещу злото не като негова жертва, а като избор на гражданска позиция. Книжовникът намира възвишен смисъл в това мъченичество за отстояване на верска и народностна същност против домогванията за претопляване на властимащите. Нарисувани са множество образи на съвременниците. Разкрити са страници на беззакония и борби, на аудиенция с височайши особи, на тъмници и побоища. Композицията на този дневник е по-близка до нравоучителна проповед. Но тя подсказва вече ново книжовно търсене, защото независимо от това, дали ще ги определим като автобиография или дневник, тези страници, записани през 1757 г., свидетелствуват за ново самочувствие на книжовника, който намира личния си опит за значим, придава му такава стойност, че той трябва да бъде предмет на литература. Нещо повече, авторът го пропагандира, защото вярва в гражданската си позиция.

Така книжовното дело на Партений Павлович — писано несистемно, в кратките почивки между бурни странствувания, дръзки политически ходове и мъченичество — ни разкриват една неимоверно силна личност с несломима политическа активност, личност с европейски измерения и по подготовка, и по дела, и по обseg на инициативите. В същото време съдбата на силистренеца Партений Павлович е свидетелство за невъзможността на грамотните българи да намерят в поробеното си отечество поприще за книжовна и гражданска дейност от неговите мащаби.

ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЧ /неизв. — 1753 г./. Друг ревностен деец на идеята за южно-славянска общност в Сремски Карловци бил Христофор Жефарович.¹³⁷ От предсмъртното му завещание научаваме, че е родом от Дойран, че сродниците му са „булгарской нации... брат родний священник и племенник Данаил и протчая сродники“. Навярно монашеството му е започнало в близките на Дойран манастири. Известно време е прекарал и в манастира „Св. Наум“, ако съдим по интересната икона, която е нарисувал на този светец. Не е известно къде е учил зографство, но е бил добър художник. Негово дело са стенописите в храмовете на Шиклош /1740/ и Боджани, литографии и икони.

През октомври 1741 г. Христофор Жефарович отпечатал във Виена своята книга „Стематография — Изображениј оружиј илирических“. Книгата е посветена на ипекския патриарх предимно заради политическата му дейност: „склонил еси все твое християнство к рати/Собрал еси множество мужей избилно“. Авторът не иска да разказва участта на въстаналите против османците, но тя оставя своя печат в мислите му: „молчанием прехожду окови и плени, /ничто реку о людех, иже отведены/ в люто заточение; кров же излиянна...“ Признанието и правата, които Мария Терезия връчила на патриарха, откривали светла перспектива: „устроюят да в напред сербского народа, защититися от навет общая свобода“.

„Стематографията“ представлява сборник с литографираны изображения на сръбски и български царе и светци, с 58 герба на европейски народности и области и с исторически справки към всеки герб, поместени в края на книгата. Емблемите са придружени с четиристишия на славянски, в които са обозначени особеностите на всеки народ. В книгата има и две поетични послания — от автора до Арсений IV и от Павел Ненадович до автора, — които разкриват духовната атмосфера на митрополията в Сремски Карловци.

За основа на тази книга била взета латинската „Стематография“ на Павел Ритер Витезович от 1701 г., а Жефарович представил своя труд само като превод. Негово оригинално дело е първият дял, който се открива с литография, изобразяваща победата на Стефан Урош Силни — факт от миналото, който се изтъквал като завет за държавно обединение на всички балкански славяни. Следват литографии на български и сръбски светци. Така книгата придобива православен облик и изразява порив към единение на сърби и българи. Те я възприели като свой, оригинален труд, изразяващ най-силните идеи на времето.

Наистина „Стематографията“ била една от най-сполучливите в решението си възрожденски книги. Всичко, което могат да внушат и литограф-

ският резец, и словото в стихове или в историографска информация, тук било използвано, за да се възвестят на съвременниците забравени черти от миналата слава и културния живот. Публикуваните гербове са наречени „оръжия“, „знамения“ според буквалния превод на латинския термин и наистина въоръжавали поробените народи с хералдически знаци. Петдесет и осем герба, съпроводени с обяснения, доказващи законността на емблемата, представлявали за съвременниците си богато народознание.

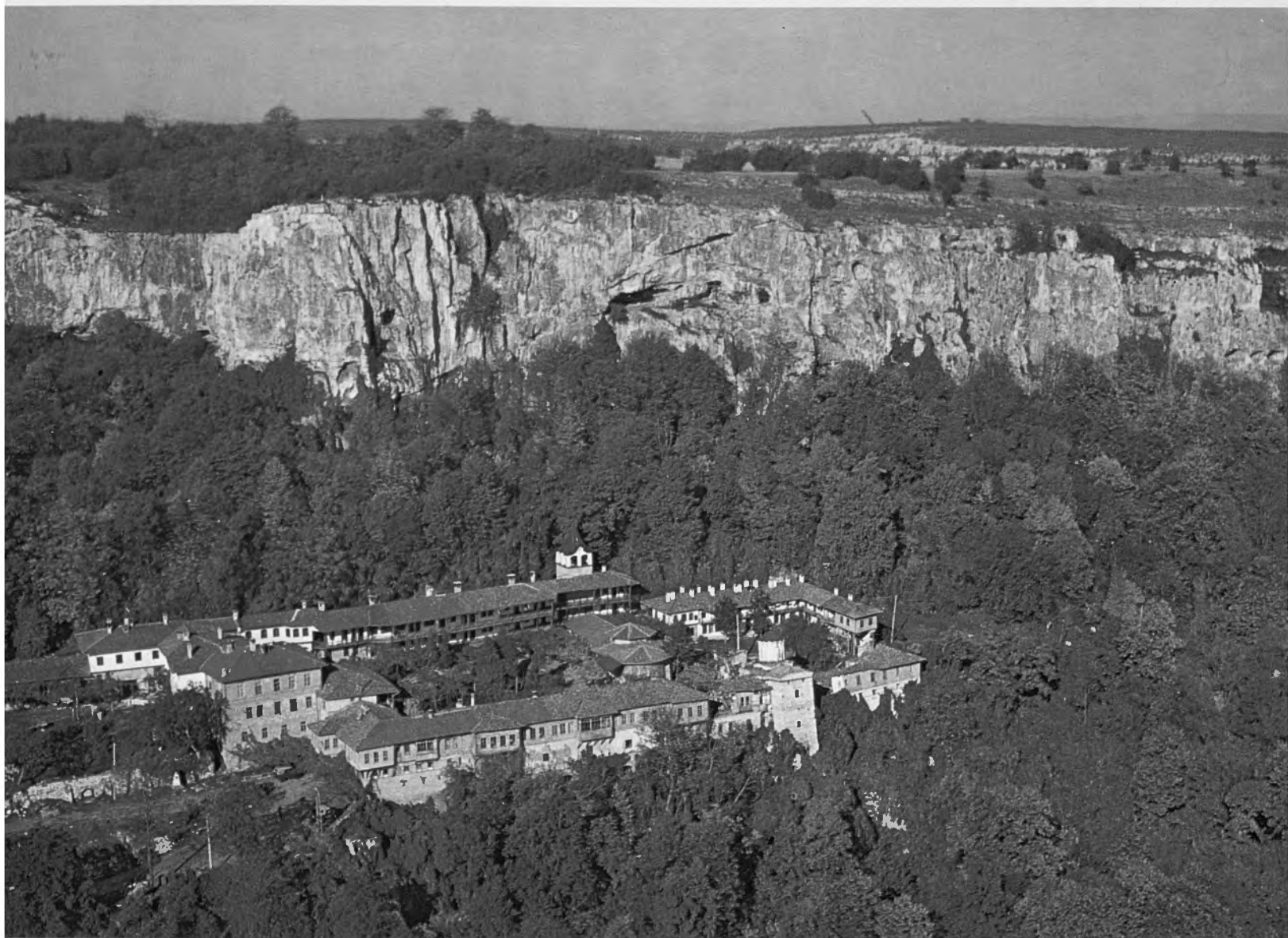
Графичните символи и стихотворните обяснения се възприемали като модел за чертите на националния характер, лаконично обяснени с най-показателното. Турците според „Стематографията“ са нашественици и завоеватели, „въоръжени с двусторъчен меч, с едното острие си присвояват източните блага, а с другото — мира на Запада нагло разоряват“. В „Стематографията“ е изразена и горест за участта на славни народи в миналото: сърбите „сега са уязвени“, Гърция „робиня живее“, България „сега се знае като най-унижена турска робиня“, албанците „стенат в сълзи“. И над всичко — вярата в непобедимостта на Русия: „Руската земя с мъжествените си сърца се слави... Народът с меч противниците си побеждава... и от страх врагът не смее да се надигне.“

Четиристишието под българския герб е в стила на разпространеното в Русия и Полша версификаторство към гербове:

*„Светлий лев на чарном полю себе исправляет
Грешит светла за черна иже поставляет.
Имя собственно мое от Болги реки.
На ловитбу здес узриши искусни человеки.“*

Първият стих „светъл лъв на черно поле се исправя“ създава епичен образ, подсилен и от изображението в литографията, който се възприема като свидетелство за лъвската храброст на старите българи и за юначеството им в контрастна съпоставка с черната участ на потомците им. От третия стих „името ми е от Болга река“ идва като потвърждение и аргументировка на вече създаденото, исторически необходимо народно чувство за единородство и братство с русите.

Българската тема е застъпена и в други компоненти на книгата — в нея за първи път се отпечатвали литографираны образи на български царе, канонизирани за светци: цар Теодост, представен като покръстител на народа си, цар Давид /брат на Самуил/, Владимир /зет на Самуил/. Припомнени са големи културни дейци — „Методий епископ Моравски“, Наум, „Климент, архиепископ Охридски“, „Теофилакт, български архиепископ“, мъченици за вярата като Георги Софийски и др. Жефарович се приобщил към илирическата идея, съхранявайки своето българско самосъзнание. За това определено свидетелствува ода-

Преображенският манастир, въздушна снимка

та на Павел Ненадович, поместена в края на книгата, озаглавена „Благочестенному Господину Христофору Жефаровичу, иллирико-рассианскому общему зографу, ревнителю отчества болгарскаго, любителю царства иллирическаго.“

Трите издания на „Стематографията“ точно изразяват илиричeskата програма на Сремски Карловци, провеждана и в практиката на архиепископията като програма за сръбско върховенство над южните славяни, основано на някакви исторически права отпреди османското завоевание.

Тази програма, в която е заложена идеята на зараждащата се сръбска буржоазия за ръководна роля на Сърбия сред южните славяни и за обединението им под сръбска власт, била отхвърлена от

българските книжовници. Поради това наред с положителното въздействие върху българите с поместените материали за миналото на българския народ книгата на Жефарович срещнала страстна критика преди всичко от Паисий Хилендарски, първия идеолог на българското национално възраждане.¹³⁸ Критиката на Паисий към „Стематографията“ била породена от формулираната в книгата илирическа програма както в двете поетични посвещения, така и в гравюрите, изобразяващи победите на Стефан Силни.

ЛЕТОПИСНА И ДАМАСКИНАРСКА КНИЖНИНА. В книжовния поток вътре в страната през XVIII в. продължили демократизацията на книжовния труд, развитието на книжнина на говорим език за народа и засилването на публицистичните черти.

Трайно продължила традицията на летопи-

ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЧ /неизв. — 1753 г./. Друг ревностен деец на идеята за южно-славянска общност в Сремски Карловци бил Христофор Жефарович.¹³⁷ От предсмъртното му завещание научаваме, че е родом от Дойран, че сродниците му са „булгарской нации... брат родний священник и племенник Данаил и протчая сродники“. Навярно монашеството му е започнало в близките на Дойран манастири. Известно време е прекарал и в манастира „Св. Наум“, ако съдим по интересната икона, която е нарисувал на този светец. Не е известно къде е учил зографство, но е бил добър художник. Негово дело са стенописите в храмовете на Шиклош /1740/ и Боджани, литографии и икони.

През октомври 1741 г. Христофор Жефарович отпечатал във Виена своята книга „Стематография — Изображениј оружиј илирических“. Книгата е посветена на ипекския патриарх предимно заради политическата му дейност: „склонил еси все твое християнство к рати/Собрал еси множество мужей изобилно“. Авторът не иска да разказва участта на въстаналите против османците, но тя оставя своя печат в мислите му: „молчанием прехожду окови и плени, /ничто реку о людех, иже отведены/ в люто заточение; кров же излиянна...“ Признанието и правата, които Мария Терезия връчила на патриарха, откривали светла перспектива: „устроюят да в напред сербского народа, защититися от навет общая свобода“.

„Стематографията“ представлява сборник с литографираны изображения на сръбски и български царе и светци, с 58 герба на европейски народности и области и с исторически справки към всеки герб, поместени в края на книгата. Емблемите са придружени с четиристишия на славянски, в които са обозначени особеностите на всеки народ. В книгата има и две поетични послания — от автора до Арсений IV и от Павел Ненадович до автора, — които разкриват духовната атмосфера на митрополията в Сремски Карловци.

За основа на тази книга била взета латинската „Стематография“ на Павел Ритер Витезович от 1701 г., а Жефарович представил своя труд само като превод. Негово оригинално дело е първият дял, който се открива с литография, изобразяваща победата на Стефан Урош Силни — факт от миналото, който се изтъквал като завет за държавно обединение на всички балкански славяни. Следват литографии на български и сръбски светци. Така книгата придобива православен облик и изразява порив към единение на сърби и българи. Те я възприели като свой, оригинален труд, изразяващ най-силните идеи на времето.

Наистина „Стематографията“ била една от най-сполучливите в решението си възрожденски книги. Всичко, което могат да внушат и литограф-

ският резец, и словото в стихове или в историографска информация, тук било използвано, за да се възвестят на съвременниците забравени черти от миналата слава и културния живот. Публикуваните гербове са наречени „оръжия“, „знамения“ според буквалния превод на латинския термин и наистина въоръжавали поробените народи с хералдически знаци. Петдесет и осем герба, съпроводени с обяснения, доказващи законността на емблемата, представлявали за съвременниците си богато народознание.

Графичните символи и стихотворните обяснения се възприемали като модел за чертите на националния характер, лаконично обяснени с най-показателното. Турците според „Стематографията“ са нашественици и завоеватели, „въоръжени с двустър меч, с едното острие си присвояват източните блага, а с другото — мира на Запада нагло разоряват“. В „Стематографията“ е изразена и горест за участта на славни народи в миналото: сърбите „сега са уязвени“, Гърция „робиня живее“, България „сега се знае като най-унижена турска робиня“, албанците „стенат в сълзи“. И над всичко — вярата в непобедимостта на Русия: „Руската земя с мъжествените си сърца се слави... Народът с меч противниците си побеждава... и от страх врагът не смее да се надигне.“

Четиристишието под българския герб е в стила на разпространеното в Русия и Полша версификаторство към гербове:

*„Светлий лев на чарном полю себе исправляет
Грешит светла за черна иже поставляет.
Имя собственно мое от Болги реки.
На ловитбу здес узриш искусни человеки.“*

Първият стих „светъл лъв на черно поле се исправя“ създава епичен образ, подсилен и от изображението в литографията, който се възприема като свидетелство за лъвската храброст на старите българи и за юначеството им в контрастна съпоставка с черната участ на потомците им. От третия стих „името ми е от Болга река“ идва като потвърждение и аргументировка на вече създаденото, исторически необходимо народно чувство за еднородство и братство с русите.

Българската тема е застъпена и в други компоненти на книгата — в нея за първи път се отпечатвали литографираны образи на български царе, канонизирани за светци: цар Теодоктис, представен като покръстител на народа си, цар Давид /брат на Самуил/, Владимир /зет на Самуил/. Припомнени са големи културни дейци — „Методий епископ Моравски“, Наум, „Климент, архиепископ Охридски“, „Теофилакт, български архиепископ“, мъченици за вярата като Георги Софийски и др. Жефарович се приобщил към илирическата идея, съхранявайки своето българско самосъзнание. За това определено свидетелствува ода-

Преображенският манастир, въздушна снимка

та на Павел Ненадович, поместена в края на книгата, озаглавена „Благопочтенному Господину Христофору Жефаровичу, илирико-рассианскому общему зографу, ревнителю отчества болгарскаго, любителю царства илирическаго.“

Трите издания на „Стематографията“ точно изразяват илиричeskата програма на Сремски Карловци, провеждана и в практиката на архиепископията като програма за сръбско върховенство над южните славяни, основано на някакви исторически права отпреди османското завоевание.

Тази програма, в която е заложена идеята на зараждащата се сръбска буржоазия за ръководна роля на Сърбия сред южните славяни и за обединението им под сръбска власт, била отхвърлена от

българските книжовници. Поради това наред с положителното въздействие върху българите с поместените материали за миналото на българския народ книгата на Жефарович срещнала страстна критика преди всичко от Паисий Хилендарски, първия идеолог на българското национално възраждане.¹³⁸ Критиката на Паисий към „Стематографията“ била породена от формулираната в книгата илиричeskа програма както в двете поетични посвещения, така и в гравюрите, изобразяващи победите на Стефан Силни.

ЛЕТОПИСНА И ДАМАСКИНАРСКА КНИЖНИНА. В книжовния поток вътре в страната през XVIII в. продължили демократизацията на книжовния труд, развитието на книжнина на говорим език за народа и засилването на публицистичните черти.

Трайно продължила традицията на летопи-

санието. Вещи или малограмотни книжовници са оставили спомен за всички големи събития в летописни приписки към църковно-богослужебните книги.

Напрегнатите исторически събития, в които се решавала съдбата вече не на един край, а на цялата страна, засилвали интереса към въпроси, засягащи общото положение на поробените. В кратките фрази на приписките се изразявало отношение към османската власт, към народните бедствия, към съотношението на силите в международния живот.¹³⁹

ЙОСИФ БРАДАТИ /ок. 1690 или 1714 г. — ?/. Сред книжовниците вътре в страната в началото на XVIII в. преобладавали тенденциите на предишния век, отразени в дамаскинарската литература.

Вдъхновено и талантливо обобщение на най-силните страни на дамаскинската книжнина било делото на Йосиф Брадати, монах в Рилския манастир, водител на рилската дамаскинарска школа.¹⁴⁰ Той бил личност и писател с необикновено обаяние, когото всички негови съвременници и следовници споменават с дълбоко уважение. Преданието сочи, че бил роден в Елена. В науката е изказано предположение и за Разлог като негово родно място. Първият ръкопис, свързан с името на Йосиф Брадати, датира от 1740 г., а летописна приписка от 1784 г. отразява неволите на рилския игумен хаджи Йосиф с властта /„та яко беше зло онова време, саклет за пари от Фета ага, затвори-ха го та яко зло беше“/. Ако игуменът, за когото се говори тук, е известният книжовник, неговата дейност ще обхване един дълъг период — повече от 40 години.

Книжовното дело на Йосиф Брадати обхваща повече от десет сборника с няколко хиляди страници. Много от ръкописите му са запазени в автограф и в същото време още тогава от тях били направени редица преписи. С изумителната си продуктивност той станал „централна фигура в развитието на българската литература през средата на XVIII в., има ръководеща роля в туй развитие“¹⁴¹. Патосът на проповедите му ни разкрива обществената тревога на този духовник, поставил като висша задача за книжовното си дело да сплотява българите под амвона на една народностна църква, да възпитава у тях висок граждански и нравствен морал, да обяснява съдбата им и да участва в нея. В оживените градове той бил посрещан с уважение и гостоприемство в домовете на видни граждани, което подпомагало още повече въздействието на силните му проповеди и поучения.

Йосиф Брадати отлично владеел гръцки език, познавал гръцката проповедническа литература на своето време, а бил дълбоко сроден и с българска-

Културно-национално развитие през XVIII и първата половина на XIX в.

- СТОЛИЦА
- ○ ГРАД
- СЕЛО
- ✙ МАНАСТИР
- СЕЛИЩЕ, КЪДЕТО Е ОТКРИТО:
- ▲ ЕЛИНОБЪЛГАРСКО УЧИЛИЩЕ
- НАРОДНО ВЗАИМНО УЧИЛИЩЕ
- СВИЩОВ КЛАСНО УЧИЛИЩЕ
- ▲ ОТДЕЛНО ДЕВИЧЕСКО ВЗАИМНО УЧИЛИЩЕ
- 1824 МЕСТОИЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ КНИГИ, И ГОДИНАТА КОГАТО Е ЗАПОЧНАЛО ПЕЧАТАНЕТО ИМ
- ПЪРВА БЪЛГАРСКА ПЕЧАТНИЦА
- ЩАМПАРНИЦА
- НАЙ-РАННО ОГНИЩЕ НА НОВОБЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА
- 1848 МЕСТОИЗДАВАНЕ И ГОДИНА НА ПЪРВИ БЪЛГАРСКИ ПЕРИОДИЧНИ ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ
- ПЪРВА ПРОЯВА НА БОРБАТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА НАРОДНА ЦЪРКВА И ГОДИНА
- СЪБРАНИЕ НА НАРОДНИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЕПАРХИИ, ЗА РЕШАВАНЕ НА ЦЪРКОВНИТЕ ДЕЛА, ПРЕЗ 1845 г.
- ГРАД, ИЗПРАТИЛ ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА СЪБРАНИЕТО
- НАЧАЛНО ОГНИЩЕ НА НАРОДНОТО ДВИЖЕНИЕ ЗА ПРОГОНВАНЕ НА ФАНАРИОТСКИТЕ ВЛАДИЦИ
- ТРАВНА ЗОГРАФСКА ШКОЛА И ГЛАВНИ ПОСОКИ НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО И
- ПО-ВАЖНИ ПАМЕТНИЦИ НА:
- АРХИТЕКТУРАТА
- ЖИВОПИСТА

ОБЕКТИ ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1. КРИВА ПАЛАНКА 2. КУМАНОВО
3. ТЕТЕВЕН 4. ЕТРОПОЛЕ 5. ПИРДОП
6. ТРОЯН 7. ПАНАГОРИЩЕ 8. ДУПНИЦА
9. ДРЯНОВО 10. СОПОТ 11. КАРЛОВО
12. КАЗАНЛЪК 13. ЕНИНА 14. СВЕЖЕН
15. ЗМЕЕВО 16. ШИРОКА ЛЪКА 17. РАЙКОВО
18. МОГИЛИЦА 19. ЕСКИДЖУМАЯ
20. ЕЛЕНА 21. КОТЕЛ 22. ЖЕРАВНА
23. ГРАДЕЦ 24. ПЕЩЕРА 25. БРАЦИГОВО
26. ПЕРУЩИЦА 27. БАТАК
28. КУЧЕВИШКИ МАН. 29. ЖЕГЛИГОВСКИ
30. ПЧИНСКИ 31. СВ. ЙОАКИМ
32. ЛЕСНОВСКИ 33. РИЛСКИ
34. БОБОШЕВСКИ 35. ТРЕСКАВЕЦ
36. СВ. ИВАН ПУСТИ 37. СВ. ТРОИЦА
38. ТРОЯНСКИ 39. СВ. БОГОРОДИЦА
40. РОЖЕНСКИ 41. СВ. ГЕОРГИ
42. СВ. ИВАН ПРЕДТЕЧА 43. БАЧКОВСКИ
44. СЛЕПЧАНСКИ 45. ПРЕОБРАЖЕНСКИ

МЯРКА 1:4 000 000 0 40 80 KM

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ
ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В.

та книжовническа традиция. С вещина и умение той подбирал и превеждал от гръцки онова, което смятал, че ще бъде полезно на читателите и слушателите му. Йосиф непрекъснато изменял съдържанието и обема на книгите, които съставял, сам съчинявал и компилирал, като включвал и творби от българското и славянското ръкописно наследство. В ръкописите на Йосиф Брадати се споменават или включват 128 отделни съчинения. Неговите ръкописи често служели като основа, „извод“ за най-активните преписвачи тогава. Йосиф направил нов превод на съчинението на Дамаскин Студит „Съкровище“ — редакция, „която получава най-голямо разпространение главно около София, Враца, Самоков, Рилски манастир“¹⁴². Така той проявил творческа позиция към една вече вековна книжовна практика у нас, наложил ѝ белезите на своя темперамент и я подчинил на своите схващания за книжовен труд.

Йосиф винаги преработвал текстовете с оглед да ги направи разбираеми и въздействащи, наблягал на нравоучителните качества на преписваните творби. В сборниците му преобладават кратките поучителни разкази, жития, проповеди, полемични творби, защитаващи православието пред католици, мохамедани и юдеи. Той целел да укрепи верската устойчивост, която в онова време означавала и народностна устойчивост. Често пъти Йосиф пряко призовавал читателите си да не се помохамеданчват и да не се блазнят от благата, които носи приемането вярата на господарите. „Стойте крепко и непоколебимо, тръпите и не бойте се от супротивници вери наши!“ Йосиф бичувал и ония, които привидно опазвали вероизповеданието си, а подражавали нравите на поробителите. Йосиф не премълчавал омразата си срещу агаряните. Книжовникът търсел и причините, поради които народът ни се оказал „в руце агаренъски, да досаждают нам и да биют, и да не имаме ни една мъзда“. Тези причини той намирал дълбоко в историята на гърци и българи, които с взаимните си вражди „сами на себе наведохом мучение, и земалъно господство и царство погубихом“. От този ред на мисли проповедникът извеждал призив за единение, общо на християните и частно на българите.

Духовник сред най-широките народни маси, Йосиф Брадати в своите ръкописи рисува богата картина на българското общество през XVIII в. Проповедникът е строг към личните и особено към социалните пороци. Неговото слово е страстно, изобличително. Той не прощава сребролюбие, су-

Черепишкият манастир

Етрополският манастир

ета, скъперничество, неправди и беззакония, нежелание за просвета, невежество и суеверие. Силна е сатирата на книжовника към суеверието и езическите обреди сред народа. Голям интерес както с изобличителния си материал, така и с литературните си качества представлява сборникът, съставен от преводни творби и негови мисли и обозначен като „Писмо ради женски и бабини враговщини, ради самовили и бродници, на прочитание на ползу женам“. Писателят с дълбока болка разкрива народното невежество. Но в желанието си да приведе масите към църковните предписания и обредност Йосиф Брадати не е могъл да оцени дълбоките корени на повечето от езическите обреди, които по свой начин играели етнообединяваща роля и укрепвали народността и устойчивост.

Призивът на книжовника е към просвета, а усилията му са да създаде както в учителската си практика, така и чрез творбите си идеални народни просветители. Сам Йосиф се чувства дълбоко сроден със слушателите и читателите си: „Вие сте моя радост и веселие, вие сте свет очима моима...“ Дълга си на просветител рилският монах чувства като предопределение и свято задължение.

В делото на Йосиф Брадати се развивали публицистичните средства на книжнината, откривали се възможностите за деен контакт между книжовник и слушатели. Говоримото българско слово се усъвършенствувало като инструмент на литературното творчество. Стремелът към изказ „на прост език“, „по простому“, станал културна програма на цялата българска книжнина през XVIII в.

ГЛАВА ТРЕТА

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ

1.

Паисий Хилендарски

ЖИВОТОПИСНИ СВЕДЕНИЯ. Промените в икономическия живот и в класовата структура на българския народ през първата половина на XVIII в., разширяването на неговите духовни интереси и на връзките му с народите в другите страни водели закономерно към зараждане на българска националноосвободителна идеология. Макар и бавно, с голямо закъснение и твърде ограничено, през XVIII в. в българските земи се създали условия за материален и духовен възход, които съществували няколко века преди това в Западна и Средна Европа и които стояли в основите на Европейското

възраждане и на възникналата там национална идеология.

Идеята за нацията като отделна политическа, етническа и културна общност, изградена върху общността на икономическия живот и интересите на новообразуващата се буржоазна класа, подпомага борбата за премахване на феодалната обществено-икономическа формация и отрича космополитизма на църквата. Тя вдъхновява народите в борбата им за освобождение от чужда политическа и духовна власт, т.е. придава на борбата против феодализма националноосвободителен характер.

Същия антифеодален и националноосвободителен характер има възникналата през втората половина на XVIII в. българска национална идеология. Неин основоположник е великият български патриот и хуманист Паисий Хилендарски.

Животописните данни за Паисий Хилендарски са много ограничени. Най-сигурни сведения се съдържат в неговата „История славянобългарска“. От тях узнаваме, че при написването на „История славянобългарска“ Паисий е йеромонах и проигумен на Хилендарския манастир. Там го разяжда „ревност и жалост“ към българския народ, който нямал събрана на едно място история за своите деяния и за деянията на своите царе и светци, та бил обект на присмехите на светогорските гръцки и сръбски монаси. „Затова — разказва Паисий — положих много труд за две години да събирам по малко от много истории и в немска земя повече с това намерение ходих...“ След това Паисий добавя, че съставил историята „в манастира Хилендар при игумена Лаврентия, мой роден брат от една майка и по-стар от мене: той тогава имаше 60 години, а аз 40. В това време Хилендар даваше данък на турците три хиляди гроша. И имаше голям смут и несъгласие между братята и дойдох в Изограф и там намерих още много сведения и писания за българите. Прибавих и завърших казаните неща в тая историйца в полза на българския народ...“¹

Към тези кратки автобиографични данни за живота и делото на Паисий трябва да се прибавят и препоръчителното писмо до сръбския православен архиепископ в Сремски Карловци за изпращането на Паисий да получи останалото там след смъртта на един хилендарски монах имущество, и разписката, подписана от Паисий при получаването му.²

В заглавието на „История славянобългарска“ е отбелязано, че историята е написана от „Паисий Йеромонах, който живееше в Света гора Атонска и беше дошел там от Самоковската епархия в 1745 г., а събра тая история в 1762 г. за полза на българския род“. Това указание служи за отправна точка при изясняване на въпроса за род-

ното място на Паисий Хилендарски. Съпоставено със сведението в послесловието на труда, където се споменава името на по-големия брат Лаврентий, то води до установяване на няколко безспорни факта: Първият от тях е, че родното място на Паисий е селище в границите на Самоковската епархия. Вторият факт е, че Паисий отива в Света гора през 1745 г. и написва „История славянобългарска“ в 1762 г., когато е бил на 40 години. Това позволява да се определи, че той бил роден през 1722 г. и се замонашил на 23 години. Третият факт, който се установява от автобиографичните данни в послесловието, е, че Паисий е имал по-голям брат, монах в Света гора — Лаврентий. Взети заедно, тези три безспорни факта позволяват да се правят изводи за родното място и за семейството на Паисий в съпоставка с данните от Зографската и Хилендарската кондика.³

В Зографската кондика има вписвания за времето, когато Паисий се премества от Хилендарския в Зографския манастир и вероятно дълго време след това остава в него. Така в едно вписване с дата 22 ноември 1772 г. се казва, че в манастира дошъл с „гости... от Вардаро“ йеромонах Паисий. А на 27 януари 1773 г. дошъл в манастира с поклонници от Ловеч „проигумен Паисий“⁴.

От книгата на Софроний Врачански „Житие и страдание...“ знаем, че Паисий Хилендарски посетил през 1765 г. Котел и лично предоставил там да бъде преписана неговата „История славянобългарска“. Следователно може да се приеме, че някои от вписванията в Зографската кондика, където се споменава името Паисий /йеромонах Паисий, проигумен Паисий или само Паисий/, се отнасят за Паисий Хилендарски.

Повече данни, които могат да се отнасят за Паисий Хилендарски и за брат му Лаврентий, се съдържат в Хилендарската кондика. Така например в нея се казва, че на 3 април 1750 г. в манастира дошъл с гости от Видин „духовника Лаврентие йеромонах“ и предал 700 гроша „сухи пари“ в манастирската каса, а също така 5 кадилници и 3 мулета. Същият довел поклонници на 30 октомври и на 10 декември 1750 г. от Ловеч и Котел.⁵

Друго вписване с дата 8 октомври 1756 г. гласи: „Какво е дошел със брата си духовник Лаврентие кир хаджи Влча, та обеща да е ктитор и даде една /така е в текста/ капаро гроша 300 за тяхна душа и за тяхни родители мъртви.“ В трето вписване е отбелязано, че „в лето 1759“ дошъл в манастира „духовник Лаврентие сос госте от Разлог и су дали гроша 430 аспри. Йован хаджи Вълчов синъ писа себе парусия гроша 80 и даде мьска /муле/“.⁶

Като се допусне, че споменаваният в двете последни вписвания „духовник Лаврентие“ е братът на Паисий, става ясно, че освен него Паисий е

имал още един брат — хаджи Вълчо, който е правил дарения и за Зографския манастир. Неговото име заедно с целия му род е вписано в един Зографски епархиален поменик в рубриката „Епархия Самоковская, села Банскаго, род ктитора хаджи Волча“⁷.

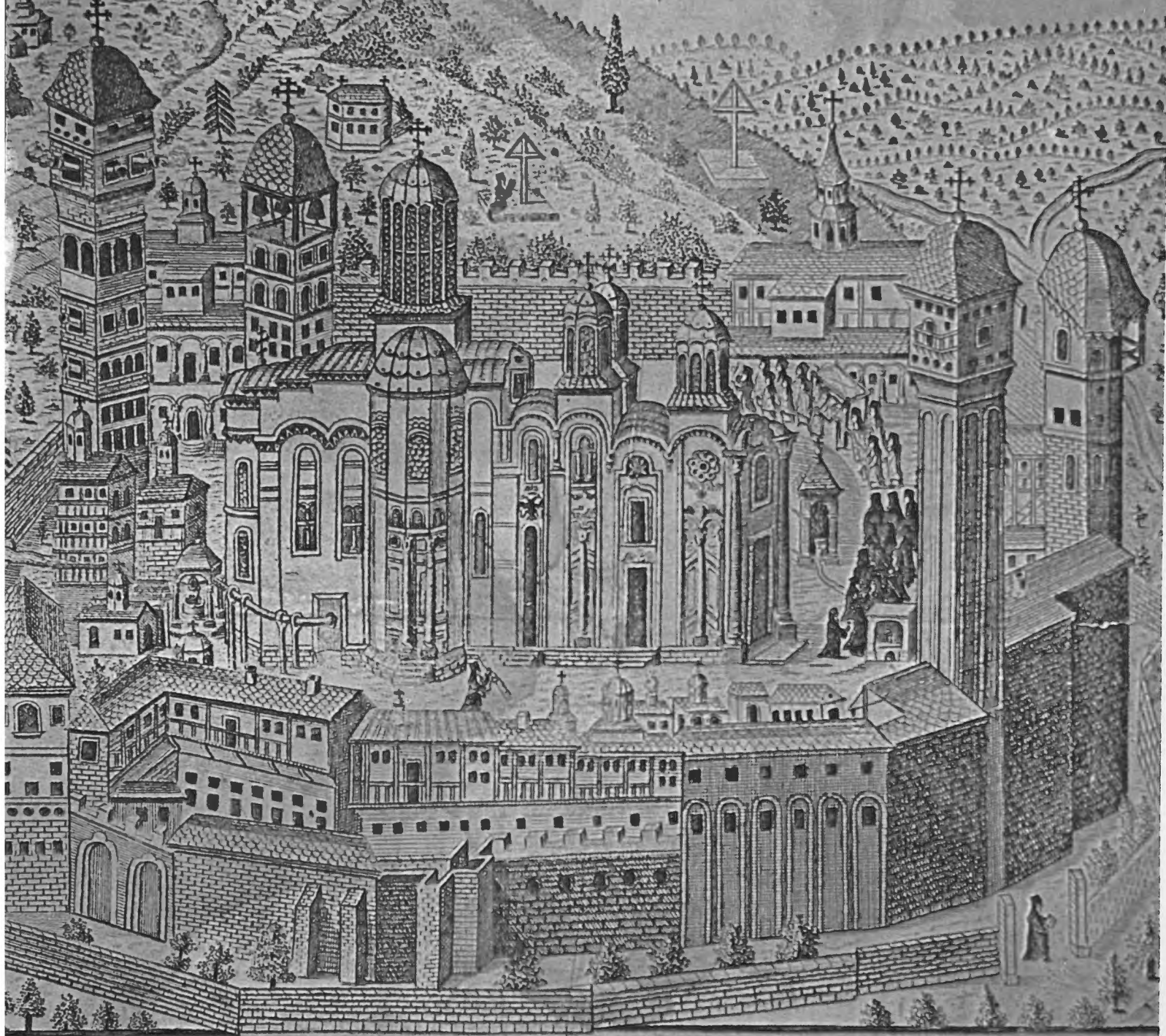
В Хилендарската кондика има и други сведения за връзките на бансковчани с манастира. Най-важно от тях е съобщението, че на 17 януари 1757 г. в манастира дошъл с поклонници от Банско проигумен Лаврентий и „обрекал“ бащината си къща в селото за хилендарски метох. Взети заедно, всички тези сведения доказват, че жителите на Банско през XVIII в. имали големи връзки със Света гора и специално със Зографския и Хилендарския манастир.

Съпоставянето на автобиографичните данни в „История славянобългарска“ със сведенията в Зографската и Хилендарската кондика дава основание за родно място на Паисий Хилендарски да се приеме гр. Банско. Наистина липсват изрични указания за това, но в подкрепа на горното твърдение могат да се приведат и някои съображения от по-общ, но важен характер.

Личността на Паисий Хилендарски възпламенява в себе си черти на новия, възрожденския човек в историята на българския народ. Тези черти могат да се формират само в обществена среда, където се зараждат най-рано и се образуват най-бързо новите социално-икономически условия на материалния и духовния живот. Такова селище през XVIII в. било Банско. Там рано се развили търговското животновъдство и производството на дървен материал. В селището цъфтели различни занаяти. Посредством търговията с памук, произвеждан в беломорските полета, жителите на Банско установили широки вътрешни и международни търговски връзки. В Банско рано започнал процес на образуване на буржоазни социални елементи /занаятчий, едри скотовъдци, предприемачи в добиването и обработването на дървен материал, едри търговци на памук и други стоки/, потенциални носители на нова, националноосвободителна идеология и на нови потребности в духовния живот на зараждащата се българска възрожденска нация.

Не е известно точно къде е бил и какво е правил Паисий до 23-годишната си възраст, до отиването си в Хилендарския манастир. Но явно е, че когато се замонашил, той бил вече достатъчно зрял. Следователно не в Света гора, а в гражданския живот той се оформя като личност, за да се изяви като най-великия българин на XVIII в.

Гравюра на Хилендарския манастир в Света гора /1779/. Национална художествена галерия — София

ІА ЦРКІА СЛЖЕНО СЕРБСІА ЛАВРЫ, ХИ-
 А, КО СТОИДОНЕ ІЕЙ СДШЫА, ХРМЯ РОКЦЕ
 ЗВОБРАЖЕНІЕМЪ ЧДОБКОРНАГШ ЕА СВЯТУ
 РЪ ХРАМЪ Е ТОМЖЕ МИТЫРЪ НАХОДАТІА
 ЕМЪ КСЧЕСТНАГШ ТОМЖЕ СЕНТИИ МО-
 СТАРЦА КРЪ АДАНАСІА СКАДОКІЧА,
 ЕФАНЪ РОЖА, НЕМИШЪ И ЖИТІА БГАР-
 ІАВАННОКІЧЪ МОСКОПОДІТЪ, ІСОНІИ
 ІА ІЗДАТИ, ІТОЕИЖЪ СЪ ІЕЙ СЕНТИИ
 ІА ІШІИ ПОМЕНЪ ДАРОКАТИ КОУІСЕРД-
 ІА ІШІИ 1770

Ἀ Τη η̅κ̅ων ὑπαρχει ἐκ τ̅ Ιερ̅ας & Βασιλικῆς Μονῆς Σλαβονο-Σερ-
πικῆς Δάσβρας, τ̅ εν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἀθωνῷ ὁβριχομήτης Χιλιαρτ̅αν ὁ
μαρτυροῦν, ἐν τῷ ὁβριχομήτῃ Ναὸς ἡ Εἰσοδος τ̅ ἡγίας Θε̅ας, ὅς ἐστις Δα-
ματρυγῶν εἰκὼν τ̅ αὐτῆς Μητρὸς τῷ Θεῷ, ὅς ἐστὶν ἡμῶν ἁγίος Εὐ-
νὼν, οἵτινες ναοὶ ὁβριχομήτης τῷ αὐτῷ Μοναστηρίῳ υπαρχοῦν, γιλοποι-
καὶ εὐσεβείας, τῷ εὐσεβείᾳ τ̅ αὐτῆς Μονῆς, μοναχῶ δ' ἡγόντο κυρὸν Ἀδα-
εἰς ὅμ παροβρι, διὰ δαπάνης τῆς ἐντιμοτατῶν κοινῶν Στεφάνου Ρόζα ἐκ πό-
λεως γαλ, καὶ κυρὸν Βριτὰ Ιωάννου ἐκ πόλεως μοσκοπολῆς μεδικοντῆς καὶ ποντα-
εοτηρητῶν ψυχρηκῶν, ἐδώκεν εἰς τιμὴν τ̅ αὐτῇ ἁγίας Μονῆς, εἰς ὁβριχομή-
την, χρῆσιν ἀντὶς, ὅς εἰς μνημεῖον αἰώνιον τῆς γαλῶν τῶν, ὅς διδεται ἀπασὶ τῷ
ὁβριχομήτῃ ὁβριχομήτῃ Χριστιανοῖς ἀντὶς. ἐν εἰσι 1779.

Като пътували из обширната Османска империя и в чужбина по уреждане на стопанските си дела, бансовчани придобивали ярко изразени черти на смели, горди и свободолюбиви хора. Те се проявявали също така като изявени български патриоти. През 1766 г. само във Виена били регистрирани 7 търговци от Разложката котловина, които имали постоянни кантори или складове в австрийската столица. Сред тях бил Радован, син на Вълко, 42-годишен, т.е. роден през 1724 г. и почти връстник на Паисий. За пръв път той дошъл по търговия в Австрия през 1742 г., когато бил осемнадесетгодишен, и това ни показва какво можел да обходи и опознае още в младежката си възраст един търговец от Банско. Някои от тези търговци, като Илия Радованов и Георги х. Йеоним, декларирали пред виенските писари, че са родени в „Царство България“ / geboren im Raslok, im

Königreich Bulgarien /, което показва, че те имали ясно съзнание за своята българска народност и за миналото държавно-политическо устройство на българите.⁸ От Разложко /не се знае точно от кое селище/ произлизал видният български църковен и книжовен деец митрополит Серафим, съвременник на Паисий Хилендарски. Той монашествувал заедно с брат си в Рилския манастир, а през 1753—1757 г. бил негов игумен. След това бил ръкоположен за владика на Шипската епархия. По-късно бил босненски, а в края на живота си самоковско-дупнишки митрополит. Такъв патриот бил и Марко Теодорович, богат български търговец от Банско, живял през втората половина на XVIII в. В 1792 г. той напечатал на свои разноски във Виена „Буквар с многими полезными и потребными наставлениями“ за нуждите на образователното дело, а в наслова нарича себе си „булгар родом из

**СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ**

Разлога“.⁹ Богат търговец, изглежда, бил и братът на Паисий хаджи Вълчо. Иначе не биха могли да се обяснят правените от него щедри дарения на Зографския и Хилендарския манастир. През 1771 г. в Нови сад резидирал търговецът хаджи Марко Вълков от Разлог, като при провежданата регистрация в складовете му се оказали „турски стоки“ за 2500 форинта.¹⁰ Социалният климат в Разлога способствувал за формирането на мирозрението на Паисий Хилендарски, чието светско име ни е останало неизвестно.

Първоначално може би с памукотърговците от Банско, после като монах с брат си Лаврентий, а по-късно и като самостоятелен водач на поклоннически групи Паисий обхождал нашир и надлъж българските земи. Той имал възможност да се запознае непосредствено с българската етническа територия, с положението, страданията и стремеженията на българския народ, на неговата най-напреднала прослойка и да съзрява като мислител и патриот още преди замонашването си.

Хилендарският и Зографският манастир били посещавани ежегодно от хиляди поклонници, дошли от всички краища на българските земи. Тези два манастира имали метоси в десетки български градове и села, където били изпращани монаси за духовни наставници на народа и за организиране на килийни училища. В светогорските манастири и най-вече в Хилендар и Зограф се пазели грамоти на български царе, икони и жития на български светци, поменици, кондики с имена на дарители и поклонници, приписки към църковни книги за живота на българите и пр.¹¹ Всичко това подсещало за миналата слава и величие на българския народ, насочвало търсещия знания и мъдрост монах към извършване на велик патриотичен подвиг.

При това трябва да се има пред вид, че през XVIII в. в Света гора се чувствували веенията на новия дух на просвещение и хуманизъм, който шестувал от дълго време в Западна Европа. През 1752 г. цариградският патриарх Кирил със съдействието на игумена на Ватопедския манастир Методий взел инициатива да се открие в манастира училище за придобиване на по-високо образование чрез изучаване на светски дисциплини. За ръководител на училището /известно още като Атонска академия/ бил поставен прочутият гръцки учен Евгениос Вулгарис.

Няма данни, свидетелстващи за това, че Паисий Хилендарски се е учил в Атонската академия. Но идеите, проповядвани от Вулгарис, отзвучавали сред цялото светогорско монашество, в това число и сред монасите в Хилендар. Атонската

академия възбудила духовете на всички светогорски монаси. Едни били за, а други против нейната дейност. По-силни се оказали противниците ѝ, поради което тя била закрыта. Но дейността на Вулгарис в продължение на няколко години доказала, че наред с традиционното църковно-религиозно мислене в Света гора си пробивали път и нови идеи.

В средата на XVIII в. Света гора и специално Зографският и Хилендарският манастир били най-важно средище на духовния живот на българския народ, взет в неговата цялост. Там се трупали знания, впечатления и мисли за цялата българска земя. Там по-слабо се чувствувал гнетът на поробителя, дишало се по-свободно и можело да се видят и научат неща, повдигащи личното и националното самочувствие на българина, говорещи за миналото величие и слава на българската държава.¹²

ИЗВОРИ НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“. При тази обстановка в Света гора и след продължително запознаване с бита, страданията и копнежите на българския народ за освобождение от властта и грабежите на османските поробители и на патриаршеските владици в 1760 г. Паисий Хилендарски замисля да напише книга за миналото на своя народ, която да повдигне неговото самочувствие и да го подтикне към борба за политическо и духовно освобождение.

Някои автори смятат, че Паисий Хилендарски е взел решение да напише „История славянобългарска“ под външно въздействие и специално по внушение на сръбския историограф Йован Раич, който през 1758 г. на път от Русия за Австрия посетил Света гора. Това обаче не може да се приеме поради обстоятелството, че Раич посетил Света гора, когато бил още съвсем млад и далеч от написването на своята история на славянските народи, „най-паче же болгар, хорватов и сербов“, чиято първа част излязла от печат в 1795 г.¹³ От друга страна, няма никакви сведения за среща на Раич с Паисий в Хилендарския манастир. На трето място трябва да се отбележи, че Раич е посетил Света гора, две години преди Паисий да замисли написването на „История славянобългарска“.

Идеята за написване на историята се родила у Паисий под въздействие на обективните условия на икономическия, социалния и културния живот на българския народ в средата на XVIII в., които Паисий добре познавал. Във времето, когато живял Паисий, започналият стопански, социален и културен подем на българския народ водел закономерно към раждането на тази идея, и то не само в неговия ум, но в ума и на други негови съвременници. През XVIII в. на Балканите се зародил стремеж за национална изява и за разграничаване между отделните народности. Наред с думите православен или християнин започнали все по-често

да се чуват думите елин, сърбин, българин, влах и албанец. Това водело до пораждање на интерес към миналото на тези разграничаващи се една от друга народности. Оттук и появата на оригинални или компилативни историографски трудове, които се преписвали и разпространявали сред по-издигнатите в интелектуално отношение слоеве на различните балкански народи. Следователно не по чуждо внушение, а в отговор на една обективна потребност у Паисий се породила идеята за написване на „История славянобългарска“.

За да напише своя труд обаче, Паисий Хилендарски трябвало да издири, събере, критически да обработи и да използва редица източници, в които се съдържали сведения за миналия живот на българите, за техните взаимоотношения с другите народи, за приноса им в развитието на историческия процес на Балканите и в Югоизточна Европа. А в светогорските манастири се пазели редица паметници от времето или за времето преди падането на България под турска власт. Сам Паисий в своята история пише: „Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето има стари български книги и царски грамоти, също така и из много стари места из България, гдето се намират много стари български книги...“¹⁴

От изворите, използвани при написването на „История славянобългарска“, на първо място стоят грамотите на българските царе. С тях се дарявали или потвърждавали дадени вече права за владеење на недвижими имоти от манастирите.

Наред с оригиналните царски грамоти в Света гора се съхранявали значителен брой подправени грамоти, които минавали за редовни и служели като доказателство за правовладението на едни или други имоти. Разбира се, при тогавашното състояние на изворознанието не било лесно да се установи коя грамота е истинска и коя — подправена. Поради това Паисий в „История славянобългарска“ използвал сведения както от подправени, така и от оригинални грамоти на български и на други /византийски, сръбски, влашки, молдовски и руски/ владетели.

В манастирските библиотеки се намирали много жития на български и други православни светци. Те били вторият, най-важният домашен извор на Паисий при написването на историята. Той познавал и използвал житийни данни за Кирил и Методий и за техните ученици, а също така за Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Гаврил Лесновски, Петка Търновска, Ангел Битолски и други светци.¹⁵

Особено много Паисий Хилендарски използвал данните за българската история, съдържащи се в житията на Патриарх Евтимий за Иван Рилски и за Петка Търновска. С голяма любов и с дълбоко познаване той говори за живота и делото

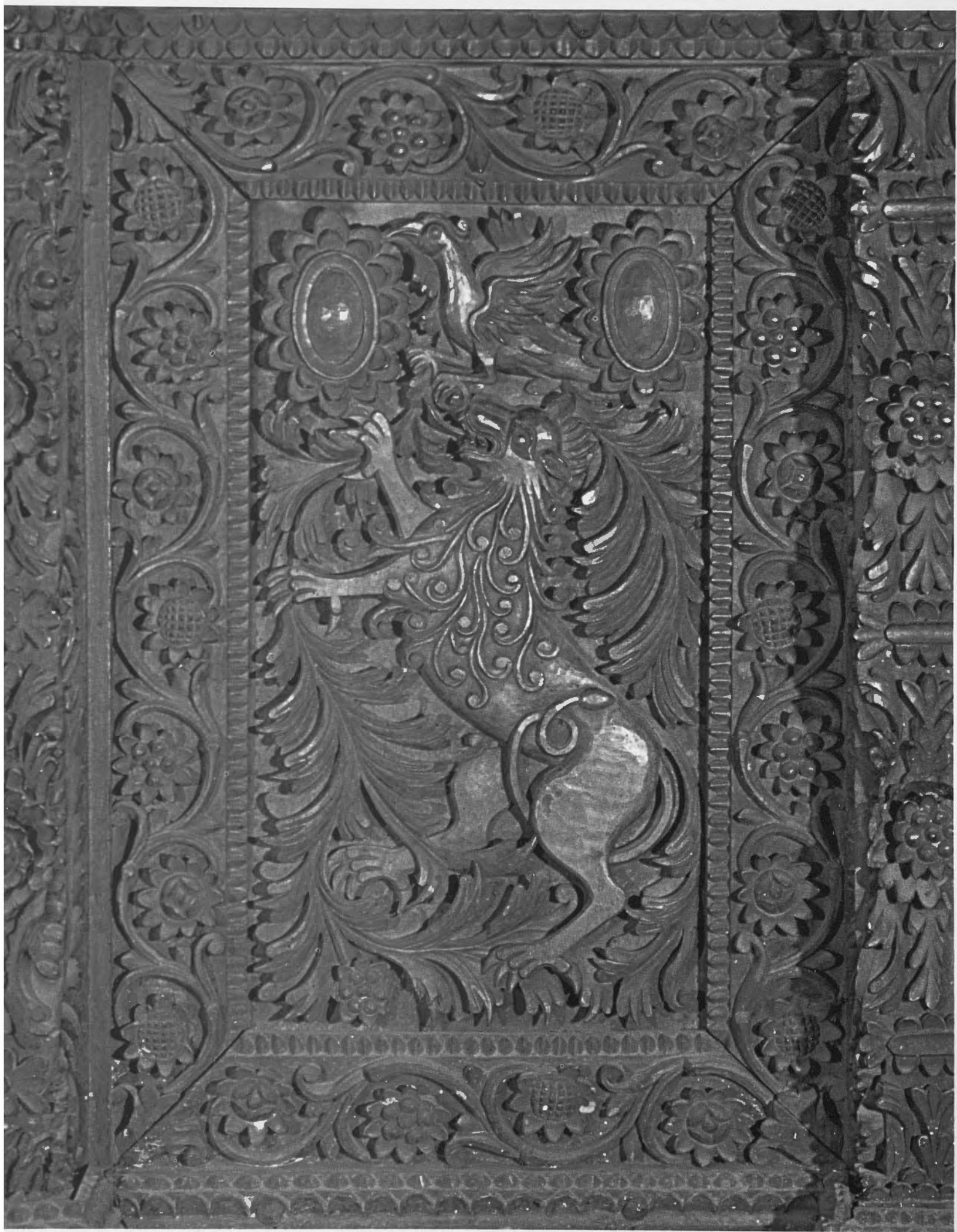
на Иван Рилски и за основания от него манастир, в който вероятно не един път е пребивавал и е намирал извори за своята история. Основания за това дава обстоятелството, че в „История славянобългарска“ Паисий говори за Рилския манастир като очевидец, а също така сведението, че е пребивавал „из много стари места из България“. Там се съхранявали оригиналът на Рилската грамота на последния български цар Иван Шишман и много неща, свързани с живота на рилския светец, които напомняли за изгубената народна свобода.

Само в разказа си за Иван Рилски Паисий Хилендарски употребява два пъти думата „България“, 3 пъти „българи“ и по веднъж „българска слава“, „българска полза“ и „български светец“. За него рилският отшелник е не общохристиянски, а български светец, който живял и работил в полза на България, на българския народ. Това можел да напише човек, който търсел в домашните извори примери за народностно и патриотично въздействие върху читателя. Домашните извори, които използвал Паисий, сами въздействували при формирането му като български патриот.

Паисий Хилендарски дълбоко скърби, че са изгубени летописните книги, „пространно написани за нашия народ и за българските царе“. Но навсякъде, където ползува домашни извори, Паисий тълкува текста в духа на своята патриотична концепция. За него е важно да подчертае за Иван Рилски, че е български светец, макар в Патриарх Евтимиевото житие той да е представен като християнски светец. Същото Паисий прави, когато говори за светеца Михаил Воин. В текста на Патриарх Евтимий е казано, че той е роден в „Романия“. За Паисий това не е достатъчно и подходящо. Поради това изменя текста в смисъл, че Михаил Воин е от Сливенската епископия и е „родом българин“¹⁶.

За да състави цялостна история на българския народ, Паисий Хилендарски потърсил и други източници. В предговора към „История славянобългарска“ той пише: „Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно, но никак не можах да намеря. В много ръкописни и печатни истории по-малко, рядко и накратко се намира...“ След това отбелязва, че „някой си Маврубир, латинец“ /католик — б.а./ бил „превел /съставил — б.а./ от гръцки една кратка история на българските царе, но съвсем кратко — едва се намериха техните имена и кой след кого е царувал. От този Маврубир и от много други истории събрах за много време същественото, поразпространих и съставих тая историйка.“¹⁷

Пано от иконостаса на гробищната черква в Банско, начало на XIX в.

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ

От предговора, послесловието и от самия текст на „История славянобългарска“ се вижда, че трудът на дубровнишкия абат Мавро Орбини, преведен и издаден на руски език в 1722 г., бил един от основните чужди източници на Паисий Хилендарски.¹⁸ Мавро Орбини, или Мавър Орбини, се родил през втората половина на XVI в. Починал в Дубровник в 1614 г. Като младеж встъпил в Бенедиктинския орден и живял в един манастир на о. Млет /в Адриатическо море/. След това се преместил в Стон, няколко години бил абат на бенедиктинския манастир в Бачка и накрая се прибрал в Дубровник.

С труда си „Il regno degli slavi“ Мавро Орбини станал изразител на зародилите се сред далматинските славяни идеи за единство на славяния свят и за важната роля, която му се пада да играе сред другите народи в Европа. Неговата история била израз на стремежа за еманципация, за повдигане народностното самосъзнание на далматинските славяни под въздействието и като реакция на домогванията на италианския свят за налагане на своето икономическо, политическо и културно господство в земите по източния адриатически бряг. В същото положение се намирали през XVIII в. българите спрямо по-развитата в икономическо отношение, с по-висока култура и с могъща църковна организация /Цариградската патриаршия/ гръцка народност. Поради това в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски намират израз същите по характер идеи за еманципация, но не от италианците, които били далеч, а от гърците, от по-развитата гръцка търговска буржоазия и църковна администрация.

Най-голямо място Мавро Орбини отделя за историята на Дубровник и на южните славяни. На българската история са отделени сравнително голям брой страници — 47 /от общо 335 в руския превод/. Тази част на труда е озаглавена „Собрание историческое о королевстве болгарском народа славянского“. В нея не се говори за българската църква и за българските светци, които били смятани от католиците за еретици.

На няколко места в своя труд Паисий споменава името на още един от своите чуждестранни извори — Цезар Бароний.¹⁹ Съчинението на Цезар Бароний, издадено в превод на руски език под заглавие „Деяния церковная и гражданская“, било вторият основен чуждестранен източник на Паисий Хилендарски.

Цезар Бароний, или както е известен още ка-

то Цезаре Кардинал Барониус,²⁰ е роден в градчето Сора, Средна Италия, на 30 август 1538 г. На 19-годишна възраст отишъл в Рим, за да следва право. Под въздействие на видния католишки деец Филип Негри той влязъл в ордена на капуцините. По-късно станал член на ръководената от Филип Негри Католишка оратория. По внушение на своя патрон започнал да се занимава с изучаване на църковна история и проповедничество и написал 12-томната църковна история „*Anales Ecclesiastici*“ от възникването на християнството до 1198 г. В нея освен развитието на християнската църква се разглежда и политическата история на Средиземноморието и Западна Европа, на Римската империя, а след нейното разпадане — на Византия и Свещената римска империя.

Книгата на Бароний претърпяла много издания и била широко разпространена сред католическия свят. В началото на XVII в. тя била преведена в съкратен вид на полски език. По-късно по нареждане на Петър Велики полското издание било преведено и съответно обработено с оглед на интересите на православната църква и руската държава на руски език.

Паисий Хилендарски не само използвал труда на Цезар Бароний като източник при написването на „История славянобългарска“. Той черпел вдъхновение и вяра в силите на българския народ от това, което прочел в него за храбростта на българите след образуването на славянобългарската държава, съпоставена с тяхното унижение и оскърбление под османска и патриаршеска власт.

В своята история Паисий Хилендарски цитира думите на Бароний: „Българите са страшни за целия свят, малък народ, но непобедим“, и приема с възторг тази висока оценка на прочутия историограф. Паисий вярва, че ще сломи мощта на своите неприятели, а на него, както и на всички българци в средата на XVIII в. най-много му била необходима вяра в неизбежния обрат на народната съдба. От нея той се ръководел при изпълнението на своята трудна народополезна мисия.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“. Паисий написал труд за миналото на българския народ, но в него вложил идеи, които отразявали неговото настояще и перспективите на борбата му за политическо и духовно освобождение и за премахване на османската феодална система. Поради това „История славянобългарска“ е първа национална програма на българския народ. В нея идеята за нацията, за нейното запазване и освобождение от чужда власт е основна идея.

Изясняването на миналото от позициите на настоящето и с оглед на потребностите на бъдещата борба за национално освобождение на бъл-

Портрет на хаджи Вълчо от Банско, ктитор на манастирите Хилендар и Зограф в Света гора, стенопис в параклиса „Св. Иван Рилски“ в Хилендарския манастир, неизвестен майстор /1757/

гарския народ проличава най-добре при разкриване структурата и съдържанието на „История славянобългарска“ и особено на оригиналните мисли, виждания и оценки, които Паисий Хилендарски влага в нея.

Най-напред в „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски поставил съкратената преработка на предговора към руското издание на Барониевия труд „Деяния церковная и гражданская“. Но тъй като този предговор не разкривал съкровените идеи, които го ръководели при подготовката на неговата история, Паисий написал свой, втори предговор, предшествуван от заглавието „История славянобългарская о народе и о царей и о святых болгарских и о всех деяния и бития болгарская“. След втория предговор следва „Собрание историческое о народе болгарстем“, което обхваща 36 страници от изданието на Йордан Иванов, направено по оригинала, открит в Света гора. В него се разглежда българската история от най-старо време докъм средата на XIV в. След това следват 6 страници, посветени на сръбската история, под заглавие „Зде внимай, читателю, [да] речем в кратце ради српски крали“.

След краткия преглед на сръбската история през управлението на Неманите Паисий Хилендарски се връща отново към историята на българския народ от края на XIII в. до падането на България под османска власт. Тази част на труда в размер на 16 страници е озаглавена „Паки окончаем повесть ради Константина Шишмана“. Следва на 3 и половина страници поименен списък на българските царе, даден под заглавието „Зде потребно съвокупите заедно имена кралом и царом болгарским, колико се обратают и кои по коего царствовал“. Това обаче не удовлетвори Паисий. Той написал нови 5 страници, за да разкрие по-добре славата и подвизите на най-изтъкнатите според него български царе: Батой, Тривелий, Михаил, Давид, Владислав, Асен, Добрица, Кардам, Крум, Симеон Лабас, Самуил, Асен Стари, Йоан Калиман, Константин Шишман и Александър. Кратките биографични данни за тези царе са дадени под заглавието „Собраное в кратце колико били знаменити крали и цари болгарских“.

В съчинението на Мавро Орбини липсвали сведения за българската православна църква и за българските просветители и светци, но Паисий Хилендарски написал за тях специален раздел. На 7 страници под заглавие „О учителях словенских“ той разглежда живота и дейността на Кирил и Методий, последвано от изложение за българските светци под заглавие „Ту събрахом в кратце имена светих болгарских, колико просияли от болгар-“

Килията на Паисий Хилендарски в Хилендарския манастир

ски род в последная времена“. Накрая е дадено в страница и половина послесловие, което не е отделено от предшествувашия текст и не е поставено под специално заглавие.

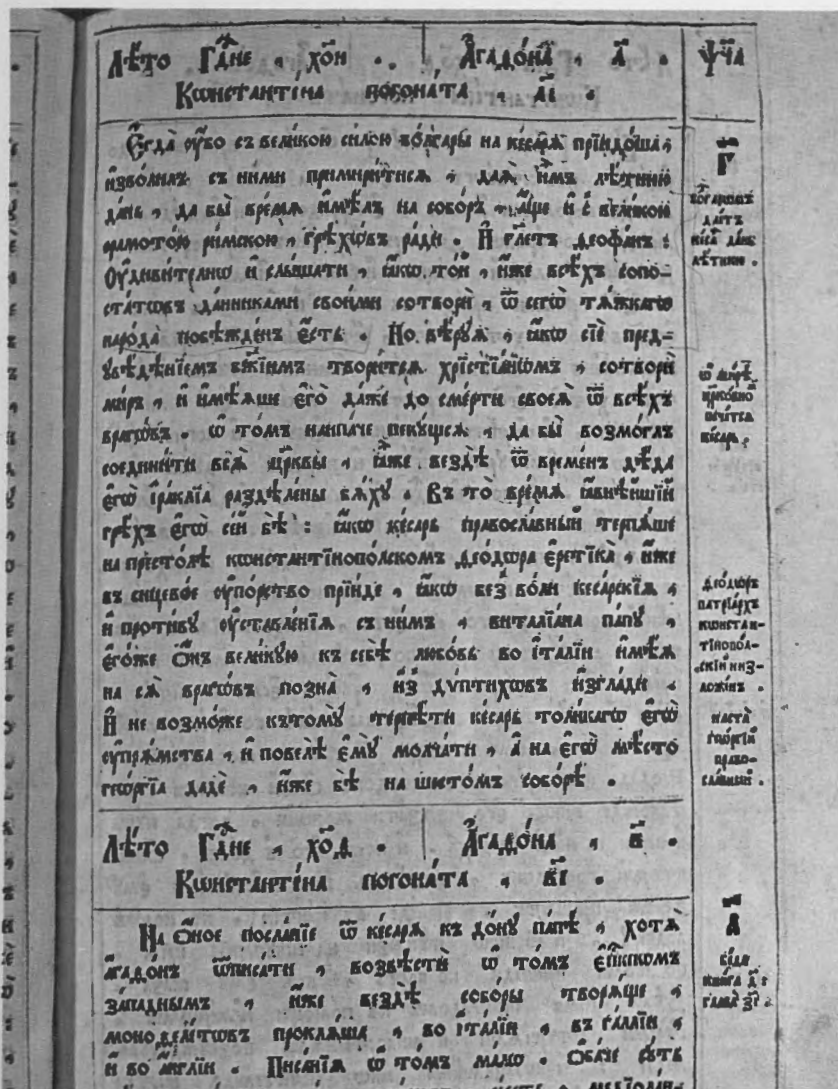
Целият труд на Паисий Хилендарски възлиза на 85 страници /по изданието на Йорд. Иванов/. Състои се от 10 части, в това число два предговора и едно послесловие. Но не обемът, а съдържанието на труда, оригиналните мисли, виждания и идеи, които се съдържат в него, определят изключително важната роля, която неговото съчинение изиграва в развитието на българския народ.

Макар да е заимствувал мисли от предговора към руското издание на Барониевия труд, Паисий Хилендарски се отнесъл критично към него. Руският предговор е в размер 12 големи страници, а Паисий Хилендарски не само го съкратил на 2 средно големи страници, но го и изменил, както проявил творческо отношение и към самия Барониев труд.

В началото на предговора се изтъква, че по-

знаването на нещата и деянията на „преждебившите на света“ хора е не само полезно, но и твърде потребно. От него всеки може да се обогати с премъдрост и добродетели като от намерени древни съкровища. Невежият човек е съвсем неизкусен и е като малко дете. Той никога не може да пребивава в „съвършен разум“ и не се развива в съответствие с възрастта си. Хората се нуждаят от четене на древни летописи и от чуждото изкуство, за да попълнят „оскъдността на своите години за обогатяване на разума“. В това ги „увещава“ самото свето писание, в което се препоръчва да се изучават „дните“ на живелите след сътворението на света човеци. А и бог казал, че когато се четели книги за древните неща, мъдрият се умъдрявал и оставал премъдър.

„Искаш ли да видиш като на театър играта на този свят — се обръща авторът на предговора към своите читатели, — промяната и погубването на велики царства и царе и тяхното непостоянно благополучие, искаш ли да видиш как господству-

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ

ваши и гордеещи се народи, силни и непобедими във войни, славни и честни във всичко, внезапно изнемогват, смиряват се, падат, погиват и изчезват, чети историята. И човек, като познае от нея суетата на този свят, да се научи да го презира.“

След тези общи мисли за значението на историческите знания в живота на човека следват мисли, които разкриват желанието на автора да внуши на читателя примирение към злощастията в света и необходимостта от боязън към бога и спазване на неговия закон. Историята — според автора на предговора към руското издание — е необходима на всеки не само за самоуправление и за управление на своя дом. Тя е необходима и на великите властители, понеже им дава разум „как могат да държат дадените им от бога поданици в страх божий, в послушание, тишина, правда и благочестие, как да се опълчват против външните врагове във войните, да ги победят и да сключат мир“²¹.

Тези думи са на редактора на руското издание, за разлика от когото Паисий не призовава

към подчинение на светската и църковната власт. За него е важно да внуши у читателя вяра в изменчивостта на историческата съдба с оглед на борбата на българския народ за национално освобождение. „Понякога ни се струва — пише Паисий, — като че [бог] не се грижи за нас, като че ни е пренебрегнал с безкрайна забрава, но не е така. Може в летописите и историите на евреите да се узнае как много пъти ги предаваше в плен и запустение и как ги събирал и закрепвал в тяхното царство, както и сега се вижда от упадъка на източното гръцко и българското царство. И струва ни се, че не окончателно е отхвърлено и забравено от бога. Но кой ще постигне ума господен или кой ще последва неговите съвети, за да възстанови пак и събере разпръснатите и изцери съкрушените? Това знае само бог със своите присъди.“²²

С тези думи Паисий Хилендарски завършва първия предговор към „История славянобългарска“, наречен „Полза от историята“. В тях ясно личи призивът към борба за отхвърляне на османската и патриаршеската власт и за възкресяване на изгубената българска политическа и църковна независимост.

Но казаното, изглежда, не било достатъчно и затова Паисий написал т.нар. „Предисловие към тия, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история“. Този втори, вече Паисиев предговор е по-конкретен, достъпен за разбиране и е по-емоционален. В него Паисий изхожда от картината на живота на своите съвременници и сочи целта, към която се стреми — да укрепи самосъзнанието на народа чрез даване на познания за неговото минало и борби.

„Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български — казва Паисий, — които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество и желаете да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии... За вас — изтъква той — е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език.“²³

Страница от книгата на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“. Т. I Москва /1718/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Страница от книгата на Мавро Орбини „Книга историография“. Москва /1722/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Буквар на Марко Теодорович от Разлог, Виена /1792/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Със своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски се стремил чрез разкриване миналото величие и слава на българския народ да внуши идеята за идващия нов народен подем. Оттук и омразата му против тези, които с мислите, чувствата и поведението си рушили народното единство, без което не бил възможен този подем. „Но някои не обичат да знаят за своя български род — пише Паисий Хилендарски, — а се обръщат към чужда култура и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи. О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език? Или българите не са имали царство и държава? Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са вземали данък от силни римляни и от мъдри гръци...“²⁴

По-нататък в предговора Паисий Хилендарски изтъква, че от всички славянски народи българите били най-славни. Първи те са имали царе и патриарси, „първо те са се кръстили и най-много земя те завладели“. От българския род и език просияли и първите славянски светци. В тези думи на Паисий проличава неговото желание да убеди „отцеругателите“ в неправилността на тяхното поведение и да вдъхне чувство за национална гордост в своите единомишленици-патриоти, чийто брой не е бил малък, щом Паисий започва втория си предговор с обръщение именно към тях.

На възможното възражение на „отцеругателите“, че гръците били по-мъдри и по-културни, а българите били прости и глупави и нямали „изтънчени думи“, Паисий Хилендарски отговаря с твърдението, че има по-мъдри и по-славни народи от гръците, но никой грък не оставя своя род и език и не се влачи по чуждите. „Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и културни [гръци] никак не правят това, но и отнемат от простите и грабят несправедливо и повече грях, а не полза ще получат от своята мъдрост и култура.“²⁵

Вярно е — изтъква Паисий, — „че българите са прости и няма от тях много търговци и грамотни, и вещи, и знаменити на земята в днешно време, но повечето от тях са прости орачи, копачи, овчари и прости занаятчии“. Но — заявява той по-нататък — „от Адама до Давид и праведния Йоаким, Йосиф..., колкото праведни и свети пророци и патриарси имаше и се нарекоха велики на земята и пред бога, никой от тях не беше търговец или прехитър и горделив човек, както сегашните хитреци, които ти имаш на почит и им се чудиш и се влачиш по техния език и обичай.“

В тези думи на Паисий Хилендарски нами-

рат израз взаимоотношенията между българския народ, от една страна, и висшия гръцки клир и гръцката търговска буржоазия, от друга, при което Паисий застава изцяло на страната на българите. Тях той не само обича, но и идеализира „простия“ им живот, като го противопоставя на живота на по-напредналите в своето икономическо и социално развитие гръци.

Упреците към отцеругателите са основна, но не главна идея, прокарана в „История славянобългарска“. Паисий Хилендарски твърдо знае, че наред с разколебаните, с влачещите се по чужди „език и обичай“ има българи, които обичат своя „род и език“ и към тях отправя страстния си призив за просвещение и борба. С това той дава израз на своя исторически оптимизъм, защото именно те са социалната среда, която ще възприеме и ще осъществи идеите, прокарани в „История славянобългарска“.

След втория предговор започва изложение на най-старата история на българския народ. Паисий Хилендарски извежда произхода на българите от общия славянски род. Идеята за славянския характер на българската държава и за славянската принадлежност на българския народ е основна идея в Паисиевата история. Тя намира израз и в заглавието на неговото съчинение. Той предава легендата за тримата сина на Ной — Сим, Хам и Яфет — и за разселването на техните потомци след потопа.

Яфет имал син Мосхос. От неговите потомци водел началото си славянският народ, който се разпрострял на запад чак до „Окианморе“. Отишлите най-на запад потомци на Мосхос се настанили в Скандинавия и край Банденбург. Били покръстени от Кирил и Методий. Говорели най-правилно и най-чисто славянски език с много думи, подобни на българските. „Тия славяни — пише Паисий — са от един род и език с българите.“²⁶

По едно време се надигнал много народ от тях и отишли пак в Московската земя, но „москалите и русите не ги пуснали в своята земя“ и те се заселили „край голямата река Болга“. По нейно име дошлите от запад славяни били наречени „българи“. Но не останали да живеят край Волга. През царуването на римския император Валент те се спуснали на югозапад и се заселили край Дунава и в Тракия.

Разказът на Паисий Хилендарски за ранната история на славяните повтаря основното в разказа на Мавро Орбини, но е по-сбит, по-точен и по-целенасочен. При това изложението му е проникнато с емоционалност, с неприкрита гордост за

Атон — общ изглед с манастира Пантократор
P. Milonas. Atos. Athènes, 1974.

славата и подвизите на българите. „Но не били научени — пише той за българите — да се покоряват на царе, а били свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвовете. Един отивал срещу десет без страх, както и досега от север излиза всесилен и мощен във война и бран народ /руският — б.а./. Такива били в началото българите, силни и яки във война...“²⁷

В следващите страници на своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски проследява основните събития, свързани със създаването на славянобългарската държава и нейното утвърждаване във войни с Византия. Той прави оригинални разсъждения и изводи за това, че макар да били много храбри, понякога българите били побеждавани от гърците и падали под робство, но се освобождавали и отново се издигали.

В Паисиевата история има подчертан стремеж да се възвеличат бойните подвизи на някои български царе. Един от тях, който се ползува с големи симпатии от страна на Паисий, е хан Крум. Текстът за неговото царуване е наситен с емоции с цел да се повдигне самочувствието на читателя-българин. Това се забелязва особено в разказа за поражението на византийския император Никифор Геник от войските на Крум, в изложението за царуването на цар Симеон, войните против Византия начело със Самуил, въстанието на Асен и Петър против византийското владичество и управлението на Калоян. Паисий храни към тези и други „благополучни“ български царе чувство на уважение и гордост и не приема те да бъдат от „долен“, нецарски произход, какъвто бил според него например Ивайло.

Обяснението на тези „царистични“ чувства у Паисий Хилендарски и враждебното му отношение към владетелите от нецарски произход трябва да се обясни с господстващото през XVIII в. разглеждане на царската власт като израз на политическата независимост на даден народ. Имал ли е той „свой“ цар, това означавало, че има политически независима държава. А това било най-съкровено желание на Паисий. Що се отнася до отрицателното отношение към владетелите от нецарски произход, тях Паисий свързвал с избухванията в страната вълнения и размирици, които отслабвали българската държава и я правели плячка на враждебни сили.

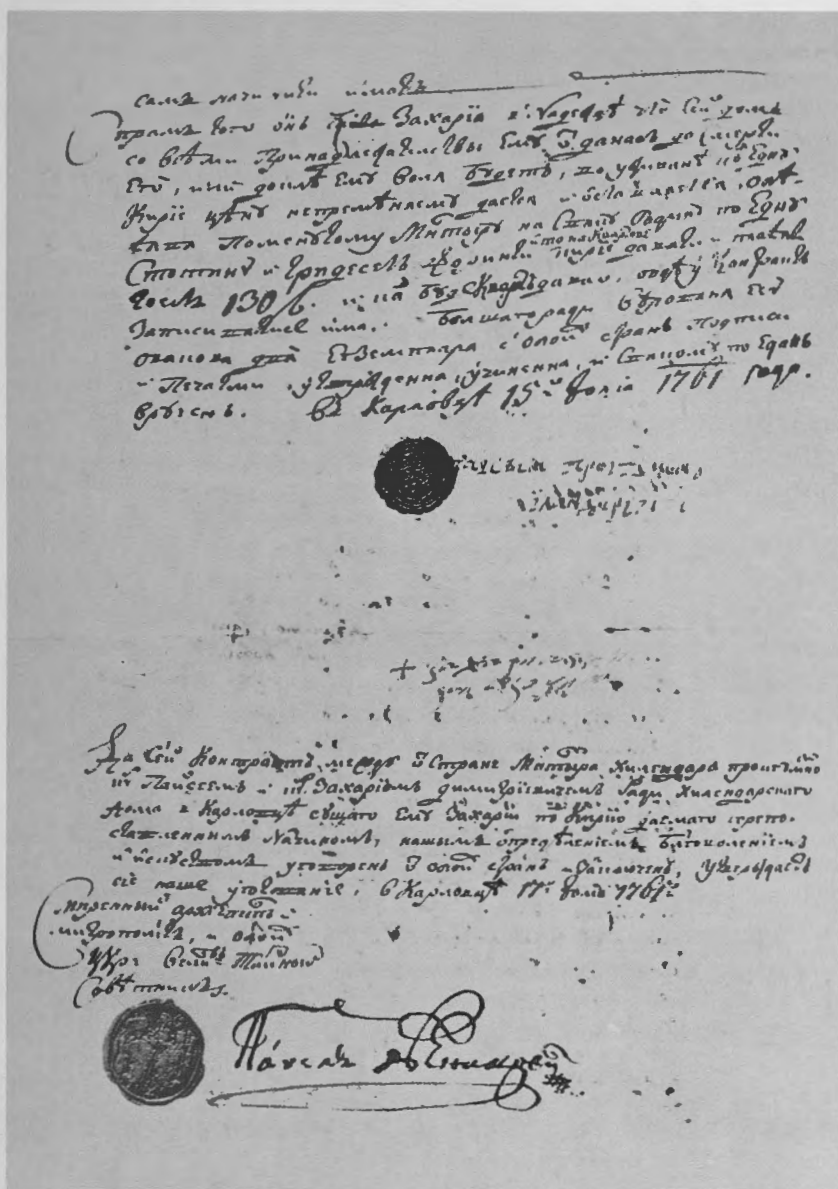
Със своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски се стремил да внуши на българския читател идеята за извоюване на политическа свобода като най-важно условие за развитието на българския народ по пътя на благоденствие-

то и прогреса. Тази свобода можела да се постигне само в борба против османските завоеватели. Оттук произлизали възвеличаването на българските царе и изтъкването на бойните добродетели на българите в борбите за създаване и отстояване на независимостта на българската държава.

Паисий Хилендарски отделил твърде голямо място в своя труд, за да разкрие борбите за запазване на българската независимост и тежкото положение на народа в периода на османското нашествие и на установеното след това чуждо политическо господство. Паисий подробно разказва за преминаването на османските турци на Балканския полуостров и за набезите им в българските земи. Той изтъква, че Иван Шишман и неговите братя Срацимир и Асен се били храбро със султан Мурад и го победили. Но той отново събрал войска и тръгнал срещу България, подучен от византийския император Мануил. „Различни сражения и боеве имало между турците и българите — пише Паисий. — Но турците по божия воля в това време надвили и взели Търновград и поробили и завладели цяла България. Оттогава и досега те държат в робство и угнетяват българската земя...“²⁸

Авторът на „История славянобългарска“ обаче не искал да завърши изложението на събитията, довели до падането на България под османска власт с тази констатация. След като разказва за превземането на Цариград от османците в 1453 г., той отново се връща към борбата на българите за запазване на политическата независимост. Цар Иван Шишман продължил борбата с турците и след загубването на своята столица. Заедно с избягали от Търново, Загоре и Стара планина българи той отишъл в Средец и се спрял в „някои тесни места покрай реката Искър и по Витоша планина“. Там в борбата против османците Иван Шишман получил помощ „от сърбите, от крал Вукашин и от охридските българи“. Войските му разполагали със силната крепост Урвич. Но когато турците завзели Вукашиновата земя, надвили и поробили и Иван Шишман. „Такъв е краят на българските царе и на тяхното славно име“ — пише Паисий.

Подир това следва трогателен разказ за страданията на българите под османска власт. Когато завзел българската земя, султан Мурад грабел и събирал със сила в Одрин млади и красиви юноши, записвал ги еничари и ги помюсюлманчвал. „Така хората в онова време имали скръб върху скръб и жалост върху жалост. Плакали горко и жалостно за българското царство. Така майки, бащи и сродници ридаели безутешно и въздишали за чадата си. Хората в онова време имали голяма тъга и жалост под турска власт. Избирали черквите, които били хубави, и ги обръщали в джамии; така отнимали черковните и манастирските места от

християните: и големи къщи, и ниви, и лозя, и хубави места, каквото пожелаели, грабали. Убивали първите и предни християни и им ограбвали имота... Когато се затвърдили в цариградското царство /турците — б.а./, научили много от християнския ред и право и за известно време в началото престанали малко, засрамили се да ограбват незаконно християнските вещи и имотите им. Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.²⁹

Последните думи на Паисий Хилендарски са не само констатация. Те са казани след подробен разказ за силата и величието на Първата и Втората българска държава и неизбежно водят читателите към извода — българският народ, който има толкова славно минало, не трябва да се примирява с чуждоземното господство. Той трябва да се вдигне на решителна борба против своите пороби-

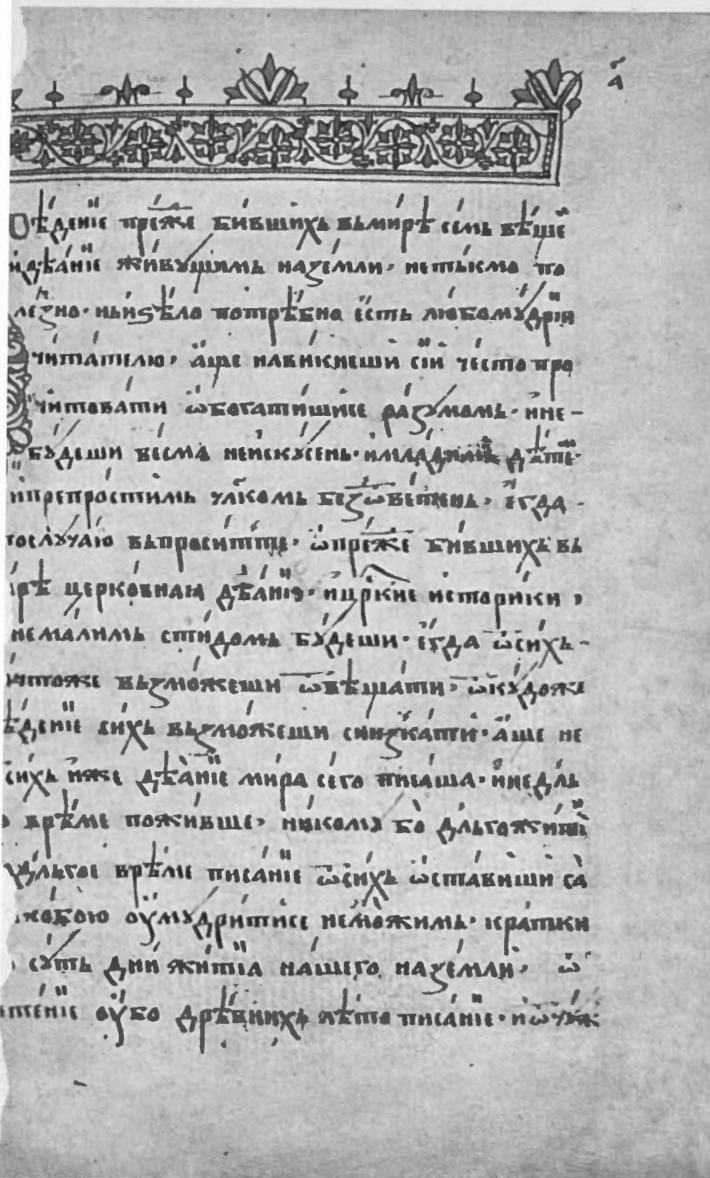
тели, като прояви заспалите, но неизгубени военни добродетели.

Паисий Хилендарски се стремил да буди и подхранва патриотични чувства у българския читател и чрез описване живота и дейността на най-изтъкнатите български църковни, просветни и културни дейци. Желанието да намери нови източници за възпитанието на българския читател в патриотичен дух подтикнало Паисий Хилендарски да напише две напълно оригинални части в своя труд — едната за славянските учители Кирил и Методий и другата за българските просветители и светци, ученици и продължители на делото на солунските братя.

Братята Кирил и Методий според Паисий Хилендарски били солунчани. Когато пораснали, Методий станал „славянски или български войвода“, а Кирил учил философия в Цариград и бил отличен и славен философ. Те били убедени от българската царица и от други българи да приемат „епископски сан, да идат и учат на християнска вяра българите и останалите славяни, които ги нарекли български апостоли“³⁰.

Кирил „съставил 38 букви и съчинил писмо на славянски език“. След това двамата братя отишли в Охрид при архиепископ Климент, който бил българин, но четял по гръцки. Там се събрали петима философи от българския род: Климент, Сава, Наум, Еразъм и Ангеларий, които заедно с Кирил и Методий станали седем „искусни и премъдри“ учители. Те събрали „избрани и прави думи от българите, от сърбите, от русите, от московите, от словените, от леховите /поляците — б.а./". Много време събирали думи от тия народи, докато съставили псалтира, евангелието и други книги. Тях те предали най-първо на българите, поради което били наречени „български“. По-късно Кирил и Методий били поставени за епископи на славяните в Морава и затова новопоставените книги били наречени „словенски“.

Паисий Хилендарски опровергава „москалите, русите и сърбите“, които се хвалели, че по-напред от българите са приели славянските букви и кръшението. В подкрепа на техните твърдения няма много никакви свидетелства, докато за българите пишели много латински и гръцки летописци. Тук очевидно той искал да подчертае предимството на българите над другите православни славянски народи, в сравнение с които по-късно поради чуждото владичество той е изостанал. „Някои от русите и немските сърби /т.е. сърбите под австрийска власт — б.а./ се подиграват и ругаят българите — пише Паисий, — че са прости и некнижни в писането. Но тия руси и сърби да благодарят на бога, задето ги е запазил от агарянското робство и гръцката архиерейска власт, от която българите страдат...“³¹

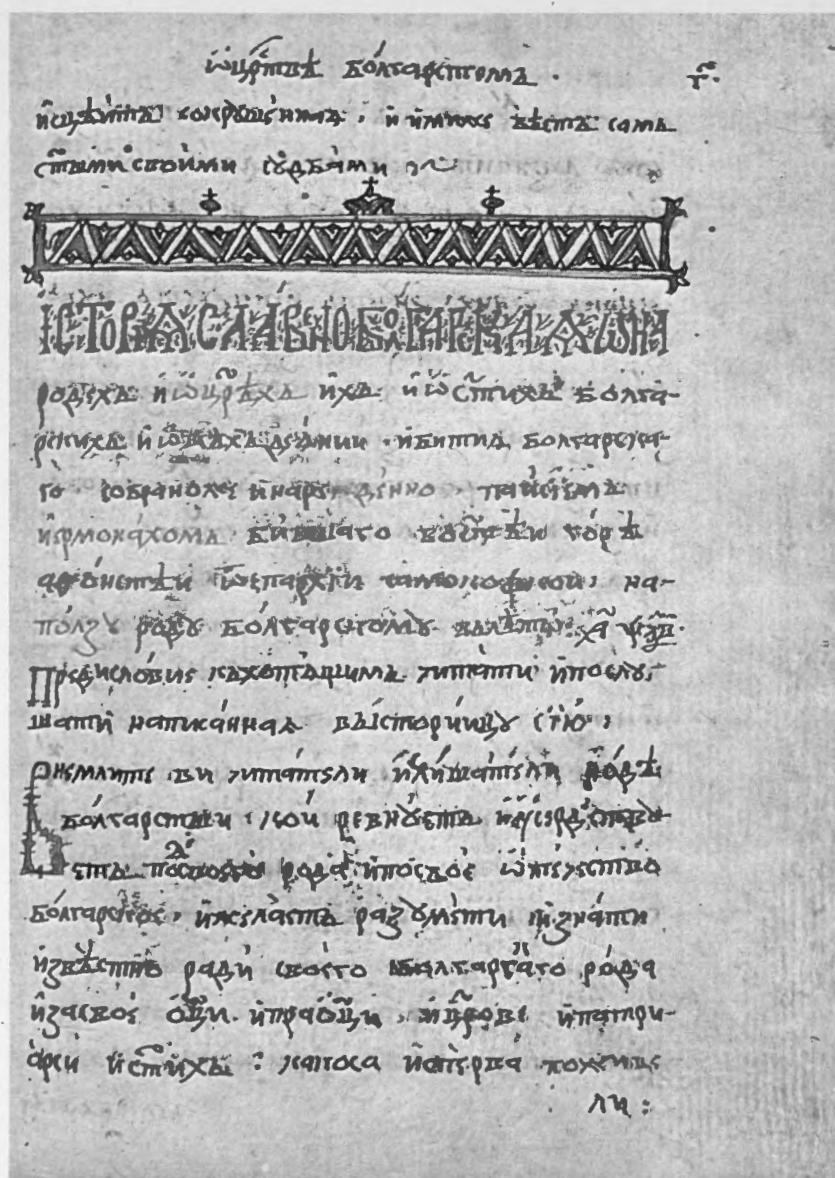

Разписка с подписа и печата на Паисий Хилендарски от 15 юли 1761 г. Ruvagac, J. Ein Dokument zur Biographie des bulgarischen Historikers Paysius aus dem Jahre 1761. Arch. slav. Philol., 22, 1900, 620 – 621

Препис на Паисиевата история от Софроний Врачански /1765/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Препис на Паисиевата история от поп Дойно Граматик – Еленски препис /1784/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Така Паисий Хилендарски и чрез разказа за първите славянски учители и за учениците и последователите им довежда читателя до същия извод – необходимост от водене на борба за поли-

тическа и църковна независимост на българския народ. До този извод читателят стига и след прочитане на частта в „История славянобългарска“, където се дават кратки биографични данни за българските светци.

Стъпка след стъпка, страница след страница Паисий Хилендарски обосновава и внушава своята велика националноосвободителна идея. Миналото на българския народ в неговия труд е разкрито, за да се покаже националното унижение, потискане и ограбване в настоящето и да се вдъхнови народът към борба за щастливо бъдеще. За това бъдеще Паисий не споменава в своя труд, но то стои като извод пред читателя. По този начин „История славянобългарска“ се превръща от исторически трактат в програмен документ на националноосвободителната борба.

В „История славянобългарска“ Паисий Хи-

лендарски отхвърля османското владичество над българските земи, но заедно с това търси причините, довели до неговото установяване. Една част от тях той вижда в многобройните войни и непрекъснатите българо-гръцки вражди. „Така — пише Паисий — [българите и гърците] никак не били сговорни едни с други, докато привлекли върху себе си божия гняв, погубили своето царство и държава и станали най-долни турски роби — и до тоя ден. Ако гърците и българите бяха имали любов и съгласие, турците не биха могли да ги надвият по никакъв начин...“³²

Тук се разкрива отношението на Паисий Хилендарски към сътрудничеството на балканските народи в борбата против османското господство. Когато осъжда българо-гръцките вражди, Паисий Хилендарски загатва за възможността от взаимно разбирателство и помощ между двата народа. Но той не лансира идеята за обединяване на силите им в обща борба за национално освобождение. Тя противоречала на неговата основна цел — не сливане, обезличаване на българския народ, той бил достатъчно слят и обезличен в състава на османската държава и на източноправославна църква, но националното му самосъзнаване и повдигането на борба за защита на своите права и интереси.

„ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“ — ПЪРВА НАЦИОНАЛНА ПРОГРАМА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. В своя труд Паисий Хилендарски отразил и защитил основните черти на формиращата се българска нация. Като чедо на търговско-керванджийския градец Банско и после като монах Паисий опознал добре етническите области на българите. В своето съчинение той подробно описва кои са тези области и как българите се заселили в тях. Още при идването си на Балканите българите „завзели много място от гърците — цялата Търновска, Видинска и Нишка епархия, станали независими и се заселили нашироко по тези епархии“. Те продължили да воюват с Византия и „завзели цяла Тракия, Македония и част от Илирик. И населили се българите в тая земя, и досега, както се вижда.“³³

В по-нататъшното изложение Паисий няколко пъти се връща и утвърждава обхвата на „българската земя“. „Батоя, крал силен и храбър в битките, взел земята на Нишката епархия, Скопската и цялата Охридска земя и патриаршия, колкото заповяда, и поставил престола си в Охрид... После светият крал Тривелия бил завзел цялата маджарска земя. И владели я българите много години и имали маджарите за свои данъкоплатци. Сетне цар Крун и Михаил завзели от гърците епархиите Софийска, Филибелиска, Самоковска, Щипска, Струмичка и Едрене и заселили по тия страни и български народ. След това Йоан Калиман, син на

стария цар Асен, взел от гърците Драмска, Серска, Мелничка и Солунска епархия, изгонил от там гръцкия народ и заселил българи... Тия пет царе най-много разпространили и разширили земята на българите и ги заселили по тия епархии, както се казва. И до днес българите седят и живеят в тая земя.“³⁴

Така Паисий очертал етническата територия на българската нация, която според него включва Северна България, „цяла Тракия, Македония и част от Илирик“, или земите на Охридската патриаршия, епархиите Нишка, Скопска, Софийска, Пловдивска, Самоковска, Щипска, Струмичка, Одринска, Драмска, Мелничка, Сярска и Солунска. „И досега в тия епархии живеят и се намират българи.“ Паисий не обявявал за български всички земи, които някога се намирили в пределите на българската държава. За Маджарско, Влахия, Сърбия и други той бележи, че те били само „даннически земи“ на българските царе.

Своята „История славянобългарска“ Паисий писал за всички българи, населяващи така определената етническа територия. Те били за него единен български род. Неговото минало той се заел да защити и възхвали, разбирайки, че общата историческа съдба е сплотила тези българи в един „род“, в една нация. Той описва известните му свидетелства за историческото минало на българите, построени от царете манастири, култовете на български светци от различните краища. Той включва в българската история култа към Иван Владимир в „Охридско“, руините в Беломорието, преданията за Иван Шишман в Софийско, монетните находки около Урвич, светците и светите мощи в Мъглен, Басарбово, Русенско, Преслав, Рилския манастир и още много други места, печати, грамоти и хрисовули от манастирите и черквите. Единичното и местното се оказват в неговата история част от общонационалното.

Паисий ревностно бранел общата българска култура, съставна част от която смятал християнството. Той изтъквал огромното значение на българската книжнина и култура за целия славянски род. Кирил, Методий и учениците им предали именно на българите съставените от тях букви и книжнина, затова те били „наречени български, както и досега гърците знаят това. Целият народ и четиримата патриарси, Ерусалим, Синая, Света гора — всички говорят българска или воргарска книга, а не сръбска или словенска.“³⁵ Той призовава всички българи да тачат и обдаряват Рилския манастир, тази „голяма българска полза и похвала“, прославя грижите на българските царе за културата и книжнината, скърби за унищожените по време на османското нашествие стари „царски летописи и кондики“, за „они книги летописни, що са били пространно написани ради своего народа

и цареи български“. „История славянобългарска“ била насочена по същество към елиминиране на религиозното съзнание и заменянето му с национално светско съзнание. Острите разобличителни слова на Паисий Хилендарски срещу гръцката архиерейска власт ни представят един монах, който призовавал към борба с духовното му началство, тъй като то не служело на интересите на българската нация. Не за единство на православието апелирал той за разлика например от Партений Павлович, а за разкол в него, за установяване на национална църква и национална църковна йерархия. Той искал да подчини църквата на светските, на политическите и културните интереси на нацията. Но в своето съчинение Паисий не споменава нищо за българите от другите изповедания, поспециално за българите с мохамеданска вяра. Очевидно той не достига до съзнанието, че разликата в религията не означавала откъсване на тези хора от българската народност.

Пламенната възхвала на българския народ, на неговото минало, език и култура трябвало да пробужда патриотични чувства у българите, да даде гласък за развитието на българското национално самосъзнание. Паисий се стремил да внуши на българите гордост от принадлежността към българската нация.

Така в „История славянобългарска“ намираме осъзнати и защитени основните обективни признаци на нацията — общия език, общата етническа територия, общото историческо минало, общите нрави /„българското простодушие“ например/ и култура, общността в социално-икономическия живот. Патриотичният патос на Паисий прави от съчинението му не само ярка изява на формираното се българско национално самосъзнание, но го превръща в програма за разгръщане на българското национално движение.

Предполага се, че след написването на „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски дал ръкописа за преписване на някой по-обигран монах-краснописец, който внесъл езикови и правописни подобрения в текста. Това било установена практика и за други ръкописни съчинения, подготвяни в манастирите. Въоръжен с този препис /оригинала в Света гора/, Паисий пристъпил към извършване на втори голям подвиг — да занесе труда си сред народа, за когото бил написан. Така историкът-изследовател се превъплътил в пропагандатор на своите идеи и в разпространител на своя труд. Творецът трябвало да завърши своето дело. Призивът за борба трябвало да бъде последван от действия за борба. Без това историята на Паисий едва ли е щяла да добие толкова широко разпространение и да изиграе своята изключително важна роля във възраждането на българския народ.

Данните за пътуванията на Паисий Хилендарски из българските земи след написването на „История славянобългарска“ са малко. Те се съдържат в споменатата Зографска кондика и в някои преписи на историята, направени в посетени от Паисий селища. Първото сведение за изнасянето на труда въвн от Света гора е от 1765 г. За него говори Софроний Врачански, който в тази година направил препис от историята на Паисий, донесена лично от него в града /тогава село/ Котел. „Сию историю — пише Софроний в направения препис — принеси я Паисия йеромонах от Света гора Атонска и преписахми я у село Котил; настоятел епитроп църковний Христо поклон[ник] и постави я у храм святого апостола Петра и Павла кои чите да ричет: бог да прости кои писал и кои настоял.“ В преписа има и втора бележка, която се отнася за времето на завършването му — 29 януари 1765 г.³⁶

Къде другаде е разнасял своята история Паисий Хилендарски при пътуванията си из българските земи като водач на поклоннически групи, не може със сигурност да се установи. Предполага се, че през 1771 г. той е посетил Самоков, където поп Алекси В. Попович направил втори препис от историята. За това се съди от думите на поп Алекси, вписани в преписа: „Аз смирили и грешни Алексий йерей Велкович Попович... списах сию историю славеноболгарскою, в славной земли македонстей, в граде и отечествии моем нарицаем Самоков... и лето 1771..., собраною от различных книг и истории Паисием йеромонахом и по его уреждению яко же обретох, тако и написах.“³⁷

Макар и да е страдал от главоболие и от „утробна“ болест, някои автори смятат, че Паисий Хилендарски е живял дълго след написването на „История славянобългарска“ и е починал в 1798 г. на 76-годишна възраст.³⁸ Напоследък обаче се приема твърдението, че Паисий е умрял значително по-рано, а именно в 1773 г. Основания за това се съдържат в един Епархиален поменик на Зографския манастир, където Паисий се преместил, както бе отбелязано по-горе, за да завърши своя труд.

На един от листовите на поменика в рубриката „Монастирей различных йеромонахы“ на два пъти е вписано името „Паисия Хилендар“. Малко по-надолу е написано името „Доротей Дионисиат, 1773 год.“ Това дава основание да се приеме, че Паисий Хилендарски е починал преди Доротей Дионисиат, през същата 1773 г. или една-две години преди това.³⁹

Но и след неговата смърт „История славянобългарска“ се разпространявала из все нови и нови краища. Нейното преписване, преработване и разнасяне стават една от главните съставки на българската национална пропаганда през втората

Азъ по

пхно

Въ горе мнѣ шкан
номъ

почеъ писа
дти сѣ ста
заниъ
Азъ
продаю
Азъ
Азъ

1749610

половина на XVIII в. От преписа на Алекси Велкович през следващата година монах Никифор Рилец направил копие за Рилския манастир,⁴⁰ където книгата била четена от много хора. Друга група ръкописи от втората половина на XVIII в. произхождат от Търновския край, най-стар от които е този на поп Стоян от Кованлък /Пчелище/, направен от втория Софрониев препис през 1783 г.⁴¹ Важна стъпка в развитието на националната пропаганда е преписът-преработка, направен от Дойно Граматик в Елена. Той вмъква в своя ръкопис нови пасажии, възхваляващи българското минало, заети от книгата на хърватския просветител Андрия Качич-Миошич /1702–1760/ „Razgovor ugodni naroda Slovincoga“.⁴² Преписи били направени в Русенско, Дряново, Скопие, Света гора и др.

С разпространението на „История славянобългарска“ все повече се увеличавал броят на хората, които споделяли и ратували за нейните идеи и цели. Залегналите в нея мисли привличали нови последователи, пускали корени и давали кълнове в различни краища на страната. Предпоставка за нейния успех било обстоятелството, че тя вярно отразявала обективните обществени процеси на съзряване на българската буржоазна нация.

2.

Последователи на Паисий. Софроний Врачански

КНИЖОВНАТА ДЕЙНОСТ ПРЕЗ ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА XVIII В. „История славянобългарска“ поставила началото на новата българска литература. Под знака на Паисиевите прозрения се развивали най-будните български книжовници от втората половина на века — Софроний Врачански, Алекси поп Велкович Попович, Никифор Рилски, Стоян Кованлъшки, Дойно Граматик, поп Пунчо и др.

Но възприемането на Паисиевата история не прекъснало активната дамаскинарска линия, която била жизнена чак до XIX в.⁴³ Съвременните на Паисий книжовници продължавали традицията на XVII в. и в същото време подхващали новите тенденции в българския живот, благоприятствували за усвояването на огромното идейно-публицистично и познавателно богатство на Паисиевата книга, за внедряването ѝ в българския литературен процес.

През втората половина на XVIII в. книжов-

ното дело излязло от манастирските стени и намерило подкрепа в по-оживените села и градове с българско население. Преписвачи и съставители на ръкописи ставали местните свещеници или светски лица — граматисти. Едно от малките книжовни средища, пръснати по българската земя, било например с. Рельово, Самоковско, където в началото на века работи поп Вуче и оставя летописна приписка от 1738 г., а през втората половина — мирското лице Янкул Хрельовски,⁴⁴ автор на обемисти сборници, които не преписва от готов извод, а извлича статиите от множество ръкописи и ги комплектува по свой избор.

В Самоков било известно книголюбието на протопоп Велко, свързан с Йосиф Брадати. Вероятно негов син бил Алекси Велкович Попович, един от първите преписвачи на Паисиевата история /в Самоков през 1771 г./, книжовник с будно национално чувство, изразено в приписката му към Паисиевата книга. Младият 28-годишен свещеник отбелязал родното си място с възторжени думи: „списах сию историю славеноболгарскую в славной земли македонстей, в граде и отечествий моем, нарицаем Самоков... И от многое желание що имях, потрудих ся и преписах ю...“⁴⁵ От преписа на Алекси Велкович през следващата година монахът Никифор Рилски направил копие за Рилския манастир, където книгата била четена от много хора.

Никифор Рилски изразявал с много страни от своята книжовна дейност главния процес в културния живот на времето — срещата на дамаскинарската традиция с Паисиевото новаторство. Роден в Арбанаси, Търновско, Никифор Рилски е наричан ту „Терновалия“, ту „от Арбанаси“, а поради отличното му владение на гръцки език някои от съвременниците му го наричат „Никифор грък“. Книжовните си занимания той осъществявал изцяло в Рилския манастир. Преписвал главно сборниците на Йосиф Брадати, сам превел от гръцки „Златоустов маргарит“ през 1767 г. От ръката на Никифор са останали най-много дамаскинарски сборници: известни са към 19 негови сборника — хиляди страници, някои от които били писани заедно с други монаси, като Роман Габровски и др.⁴⁶

През 1772 г. Никифор Рилски направил един от ранните преписи на „История славянобългарска“ по Самоковския препис от 1771 г. Съзнавайки високата стойност на Паисиевата история, игуменът на манастира Герасим му възложил да я препише, „да ю имеем во святыи обитель наш Рылски“. Но Никифор сам бил вдъхновен от Паисиевото родолюбие: „...того ради желанием возжелехом по своего рода болгарского и преписахом ю, да се не изгубит“⁴⁷.

В някои от стопански развитите градове се създава толкова богата книжовна дейност, че мо-

Автопортрет на поп Пунчо от с. Мокреш, Михайловградски окръг, в негов сборник /1796/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Изглед от старата част на Котел

жем да говорим дори за книжовни школи — на пример за Врачанска и Котленска.

Книжовният живот във Враца придобил не-обикновен за времето размах в делото на поп Тодор Врачански.⁴⁸ Той съставил десетина ръкописни сборници, повечето преписи от съчиненията на Йосиф Брадати. Но поп Тодор винаги внасял и своя оценка, свой темперамент и мисли, обогатени с живото въображение на народния разказвач. Книжовникът прави поученията си достъпни и въздействащи, включвайки в тях множество народни поуки. От страниците на неговите ръкописни книги страстно прозвучава голямото предупреждение на епохата: „Внимаайте себе, кои сте робиа у турци, чувайте свою православноу веру.“ Многократно се търсят все нови и нови думи, с които да се подтикнат слушателите към учение, „...от неучение биваает душевна болест“, „неучени човек подобан ест несъмыслильному скоту“ и др.

Преки последователи на поп Тодор били Йоан Врачански и Теофан Рилски. Йоан Врачански⁴⁹ е познат с ръкопис от 1788 г., съдържащ жития и

проповеднически слова, между които и новото житие на Иван Рилски, написано наскоро от Данаил Рилски. В сборника му била поместена и прочутата средновековна поема „Варлаам и Йоасаф“, която през епохата на балканското възрождане се превърнала в любима народна книга.

В Пирдоп в края на века даскал Тодор създал един от най-богатите летописи за кърджалийското време.

В с. Кованлък, Търновско, поп Стоян Кованлъшки⁵⁰ създал четири ръкописа — два дамаскина от 1796 и 1799 г. и преписал Паисиевата история в 1783 г. по втория Софрониев препис от 1781 г., което го представя като пряк последовател на Софроний Врачански.

Измежду книжовниците във от манастирите се проявили дейци с широка информация за излизаните на славянските езици печатни книги, в които се засягат проблеми на българския народ. Учителят в Елена Дойно Граматик⁵¹ подготвил през 1784 г. препис от „История славянобългарска“. Той чел и правил извадки от книгата на Андрия Качич-Миошич „Приятен разговор за славянския род“, която обозначава като „друга история“, и прибавил към Паисиевите вести данни от нея. От двата източника Дойно Граматик създал свой разказ за Самуил, в който съкратил всички епизоди, които представят Самуил в отрицателна светлина. За да обогати внушението от своя ръкопис за българската история, Дойно Граматик я свързал заедно с един екземпляр от печатното издание на „Стематографията“ на Жефарович, с което създал един своеобразен наръчник по българско и славянско народознание. Този препис на „История славянобългарска“ се вградил във възрожденската книжовна традиция на следващия XIX в. — от него били правени преписите на Славейков и Шишков.

Дойно Граматик проявявал интерес и към жанровите особености на стихотворството. Когато преписва от Качич-Миошич двете песни за Крум и Никифор и за Самуил, Владимир и Косара, специално обяснява на читателите си как се записва стихотворение.

През 1796 г. поп Пунчо от село Мокреш, Ломско, подготвил за печат голям сборник, богато украсен, в който нарисувал и два автопортрета. Ръкописът съдържа множеството съчинения, свързани с българското име — жития на български светци и главно първа преправка на Паисиевата история. Обръщението на Паисий към родоотстъпниците поп Пунчо открил със специално заглавие, поставено от него — „Ненавистник своим родом“. В сборника били поместени разказ за покръстването на русите, единствено познат в нашата книжнина, и прослава на руския цар Петър. Поп Пунчо не успял да отпечата сборника.⁵²

Делото на Дойно Граматик и на поп Пунчо разкрива време, когато интересът към руската и сръбската печатна книга сред българските грамотни среди се разширявал и към светски съчинения. Най-показателно този интерес бил изразен от Атанасий Нескович, който по настояване на българските търговци в Будим подготвил и отпечатал книгата „История славеноболгарског народа“ /1801 г., Будим/, която представлявала преработка на раздела за българска история от многотомния труд на Йован Раич с добавки и уточнения от нови руски издания.

През целия XVIII в. българските книжовници търсят пътища за преодоляване на просветната изостаналост на българите и споделят своите тревоги и планове в множество обръщения, бележки, проповеди, които създават определено културно движение към народополезна просвета. Точно в отговор на тази нова практика — да се учи грамотност по буквари — Марко Теодорович, българин от Разлог, дал средства да се отпечата букварът на Захари Орфелин за нуждите на южнославянското и специално на българското образование.

Появил се нов жанр — дидактична публицистика, която възпитавала у учащите се респект и любов към книгата. В края на века в метоха на Жеравна хилендарският монах Йосиф написал послание „за файдата“ от книжовното прочитане. В това произведение /неопазено изцяло/ учителят се обръща към грамотни вече хора, разтревожен, че не задълбочават знанията си, а само се кичат с малкото, което знаят: „А той гѣднѣ днвнѣ на поасѣ си н гѣднѣ рѣце ф ѹбѣвн н сѣдн прѣзнь та мѣта лѣфѣвн. Акѣ гѣ на дѣмѣт на тѣс дѣкан, а той ца нѣн на дѣвгн, а за кннѣга на дѣма“. В посланието на Йосиф Хилендарец е изразена и новата тенденция на метохийското образование — то е обърнато към интересите на градската среда: „Напнсѣх таѣ рѣкопнсѣна . . . в весѣ (сѣло) нмѣннѣмъ зовомѣю Жѣрѣвна на прочнтѣнне тамѣо вѣрѣтаннѣмнѣмѣ гѣдѣ хрѣстѣнмѣннѣтѣ чѣдѣ ѡ бѣга прѣщѣдѣраго рѣзѣма наѡучнтн желѡющнмѣ, за вашѣа голѣма фѣйдѣа.“

Една от разпространяваните учебни книги била свързана с граматическото знание. Повечето граматически съчинения, които срещаме в ръкописите на XVIII в., произхождат от славянската печатна граматика на известния руски книжовник Мелетий Смотрицки.⁵⁴ Граматическото знание си пробивало трудно път в патриаршалната среда на южните славяни, които не проумявали смисъла ѝ във възпитателния процес. Но макар и бавно, граматиката навлизала като предмет в българското образование. През 1755 г. в Римник в Румъния било отпечатано ново издание за сръбските училища, което се разпространявало и в България.

Редом с граматиката на Мелетий Смотрицки се разпространявали и други граматически съчинения, които поставяли теоретични въпроси и въвеждали богат регистър от граматическа терминология. През 1788 г. в Калофер йеромонах Памво преписал от руска книга граматическо съчинение, което разяснявало понятията на ортографията, просодията, етимологията и синтаксиса. То въвеждало много славянски термини — даже и терминът „граматика“ бил преведен като „писмяница“. Авторът дефинирал граматиката като „известное художество добре по правилом глаголати и право писати учащее“, което вече свидетелствувало за откриване на практическата стойност на тази учебна дисциплина. Този текст бил разпространен и в други преписи,⁵⁵ което свидетелствува, че бил повишен интересът към езиковата култура на българската интелигенция през Възраждането.

Интересът към родния език и съотнасянето му към езиците на останалите балкански народи и главно към книжовния и битовия гръцки език породил и първите опити да се подготвят речници. Те били продиктувани от практическите нужди. Кратък ръкописен речник има в т.нар. Пазарджишки дамаскин от 1752 г. /№ 345 в НБКМ/ и друг — в Рилския манастир в гръцката книга „Катехитикон“, написан от ръката на монах Никифор.⁵⁶ В самото начало на новия XIX в. бил отпечатан и четириезичният Даниилов речник⁵⁷ на български, гръцки, албански и арумънски.

Трайно място заели и учебниците-писмовници. Необходимостта от писмовна връзка както в стопанския, църковно-духовния, така и в личния живот налагала определени изисквания към писмовния етикет. Писмовниците съдържали образци на писма, предписвали начина на обръщение към различни лица и според темата на писмата предлагали готови фрази и изречения, стабилизирали изискванията за композиция на писмо, набелязвали някои етични правила на кореспонденцията. Най-често това били преводни помагала, но те съдействували сериозно за повишаването на писмената култура. В Писмовника, писан от Никифор Рилски към 1768 г., наречен от него книга „посланическъ“, освен предвидените текстове за писма между църковни служители — патриарх, митрополит, епископ и пр. — намираме и писма до търговец, до турчин, образци на завещание, договор между съдружници, съгласие на баща за женитба на дъщеря му и др. Запазеният текст обхваща 50 листа без края на ръкописа, което е внушителен обем за такова помагало, и авторът му изрично пише: „И сѣя бо доволна сут ради да възможеѣт всѣки да писует на кого хошеѣт.“⁵⁸

Такъв писмовник съставил през 1787 г. в Прилеп даскал Христо Моисов син.⁵⁹ През 1783 г. в Габрово бил съставен т.нар. Стоимиров писмов-

ник, съдържащ образци на писма до съдружник, майстор, търговец, на търговски записи, завещания и пр. Шест години по-късно бил съставен нов писмовник, а на първото писмо-образец била поставена датата „1789, октомври 24 дня, из Габрово“⁶⁰. Появата на такива писмовници, обслужващи пряко кореспондентските нужди на търговци и занаятчии, била белег за доближаване на книжната до нуждите на новите обществени класи.

В края на XVIII в. все по-широко място се отделя на знанията по история на България. Дисциплината „църковна история“ никога не била пренебрегвана в килийното училище, разбира се, в различен обем и акценти. Но през XVIII в. се създавал интерес към гражданската история с широки хронологически граници — от Троянската война, за която разказват много народни книги, през „Александрията“ до руската и българската история. Първоначално тези исторически четива се използвали в образователния процес за възпитаване на нравствени добродетели, поради което отделни исторически разкази намирали място в сборниците със смесено съдържание. Много от тях обаче започнали да се възприемат като история и поуките им като исторически, за което съществено допринасят и руските печатни истории. По българските земи били разпространени Летописът на Димитър Ростовски, Синописът, „Деяния църковния и гражданская“ на Цезар Бароний, „Книга историография“ на Мавро Орбини, „Позор исторический“ на В. Стратеман и множество ръкописни хронографи.⁶¹ Но истинското си място в образователното дело историческите знания придобили след разпространението на „История славянобългарска“. По своята композиция и разпорежба на данни Паисиевата книга била конструирана като учебник по българска история, но учебник без оглед на възраст и степен на образование — еднакво предназначен за стари и млади и за грамотни и неграмотни, разчетен да бъде възприеман както чрез четене и преписване, така и чрез слушане.

Нарасналият интерес към историята подбудил йеросхимонах Спиридон да състави своя труд „История во кратце о болгарском народе словенском“. Спиридон бил роден в Габрово и като монах в Света гора се запознал със Зографската българска история, а може би и с труда на Паисий Хилендарски. През 1763 г. той напуснал Света гора и заедно с известния украински духовен деец Паисий Величковски се преместил в Молдова в манастира Нямец. Тук през 1792 г. той завършил своята история, а през 1794 г. след смъртта на Величковски се завърнал в България. Известно време той прекарал в Рилския манастир, след което се губят следите му.

Спиридон изградил своя труд върху широк

кръг източници и съобщава повече исторически факти, отколкото Паисий Хилендарски.⁶¹ Той продължил изложението на българската история и след завладяването на България от османците, разказвал по-подробно за османското нашествие, за жестокостите, вършени над българския народ, за принудително помохамеданчване на българи и пр. Последната част от труда му представлява летопис на политическите съткновения в неговата епоха със страстната оценка на съвременник, дълбоко свързан със съдбата на целия български народ. Спиридон обогатява и списъка на изворите за българската история. Той утвърждава авторитета на Димитър Ростовски и налага името на Патриарх Евтимий като име на търновски летописец. Спиридоновият труд като цяло не притежава композиционната монолитност и публицистичната сила на Паисиевата история. Досега ни е известен само един препис от него. Но фактът, че в първата половина на XIX в., вероятно в Рилския манастир, се извършва една сглоба — сливане на Паисиевата и Спиридоновата история, която се налага в множество ръкописни преписи и става основа за отпечатания текст на „Царственик или История болгарская“ /Будим, 1844/, говори, че Спиридоновата история е носела значими знания и отговори на вълнуващи съвременниците му въпроси.

Между учителите, също в ръкопис, се разпространявали и отделни разкази по история: в сборника на поп Пунчо от 1796 г., в ръкописите на учителя Никола от хилендарския метох в Банско. Банският учител навярно ползвал и сръбски книги. Неговите разкази са посветени на превземането на Търново от османците, на второто разорение на българската държава и на историята на гр. Белград, съграден според летописеца по време на старобългарските царе.⁶²

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ. ЖИВОТО-ПИСНИ СВЕДЕНИЯ. Най-виден продължител на делото на Паисий бил Софроний Врачански. Неговата дейност заема важно място в развитието на българската политическа мисъл, литература и култура на прелома между XVIII и XIX в. Неговият живот е сравнително добре познат; главният извор е автобиографията му „Житие и страдания грешнаго Софронія“.⁶³

Софроний е роден през 1739 г. в Котел — селище с буден духовен живот още в края на XVII в. Известен е неговият свещеник поп Георги и после синът му Добри, преписал молебник през 1728 г. Вече през средата на XVIII в. и особено през вто-

Начална страница от „Неделника“ на Софроний Врачански, Римник /1806/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

КЪРІАКО ДРОМІО

Сиречь:

НЕДЕЛНІКЪ.

ПОУЧЕНІЕ.

На всѣхъ Недѣлахъ въ Православнѣй Црквѣхъ
Прочитаема бѣлахъ въ всѣмъ лѣтѣ съ
Толкованіемъ и сирькованіемъ, и на Бѣл-
ныхъ и Падныхъ Праздницѣхъ, и на стѣхъ
Празднѣмъхъ Сказаніе дошполѣзна
Преписанныи ѿ Словѣскаго и ѿ Греческаго
Глаголаншаго азѣка на Болгарскій прѣстѣ
азѣка ѿ Смирѣннаго Братчанскаго Епкпа
СОФРОНІА, краждѣннѣ прѣтомъ народѣ.
Позволеніемъ ДОСІЕЕА Мѣтрополѣта
Оуггровлахѣнскаго, Помошнѣе Епкповѣ,
и Благочестнѣмъхъ Хртіанѣхъ нѣмѣхъ, Издѣла
въ Тѣпографіи оу Гамннческой Епкпїи.

При Епкпѣ НЕКТАРІИ.

Въ лѣто 1775.

Напечатана и Прѣвошнѣла, ѿ Дімітріа
Міханаѣ Попѣнѣ и ѿ Гіоргіа Снѣ егѣ Тѣрѣи.

рата му половина, за Котел определено може да се говори като за добре изразено книжовно средище със свои представители и облик, към което били приобщени и книжовниците от близките села Жеравна, Тича, Градец и др. Виден представител на котленската школа бил поп Милко Котленски, който подготвил три часослова — през 1748, 1752 г. и един непълен екземпляр. Той бил вероятно учител на поп Стойко Владиславов, на поп Тодор и на поп Велико. От неговите ученици освен любознателния и талантлив поп Стойко, бъдещия Софроний Врачански, с книжовно дело се занимавали поп Тодор, който преписал часослов през 1771 г. и оставил в него приписка за руско-турската война, и поп Велико — довършил книга през 1779 г., в същата година прочел Паисиевата история и оставил бележка, призоваваща нови читатели. Известни са също поп Георги от Жеравна, оставил през 1776 г. бележка върху жеравненския препис на „История славянобългарска“ след прочитането ѝ, Димо Грешния, който през 1789 г. пише часослов, хаджи Гено, Йосиф Хилендарец от Жеравна и др.⁶⁴

Рожденото име на Софроний било Стойко Владиславов. Софроний произхождал от заможна желепско семейство. Баща му търгувал с добитък в Цариград, обаче малкият Стойко имал нерадостно детство — майка му умряла, когато той бил на три години, а след десет години умрял и баща му. С неговото отглеждане се заели чичо му и стринка му, които нямали деца, но наскоро и те умирали. Върху момчето се стоварили тежки задължения — бащините сметки и чичовите дългове, които трябвало да урежда.

Макар и постъпил късно на училище — деветгодишен, Стойко проявил бързо способности и прилежанието си. С болка Софроний отбелязва, че „у България не има философско учение на славянския език“. В Котел имало килийно училище, което Стойко посещавал в продължение на четири години. При слабо развитата грамотност в средата на XVIII в. това се смятало за сериозно образование. Тъкмо затова на Стойко било предложено да стане свещеник. Ръкополагането му станало през 1762 г., разбира се, срещу заплащане.

В автобиографията са дадени доста подроб-

ности от свещеническата дейност на поп Стойко. Другите свещеници, които били необразовани, му завиждали, намразили го и постоянно го клеветели пред гръцкия архиерей. Поради „безумна младост“ — по собствения му израз — той не искал да им се покорява. Нещастията следвали едно след друго: неприятности и заплахи по време на руско-турската война през 1768 г., когато бил натоварен да пише записки за настаняване на турски военни и чиновници в квартири; бягство от Котел след руската победа в 1774 г.; досадното задължение, наложено му от гръцкия владика, да събира черковните глоби от населението; затварянето му като заложенник, докато Котел изплати голям откуп на един от турските паши, и т.н. Поп Стойко се разболял и понеже се е обърнал за помощ към народни знахари, шуменският владика, който имал неоправени сметки със сина му, го лишил за шест години от правото да получава приходи от свеще-

Автопортрет на Софроний Врачански в ръкописа на „Неделника“. Окръжен исторически музей — Шумен

Начална страница от книгата на хаджи Йоаким Кърчовски — „Повест ради страшного пришествия Христова“, Буда /1814/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

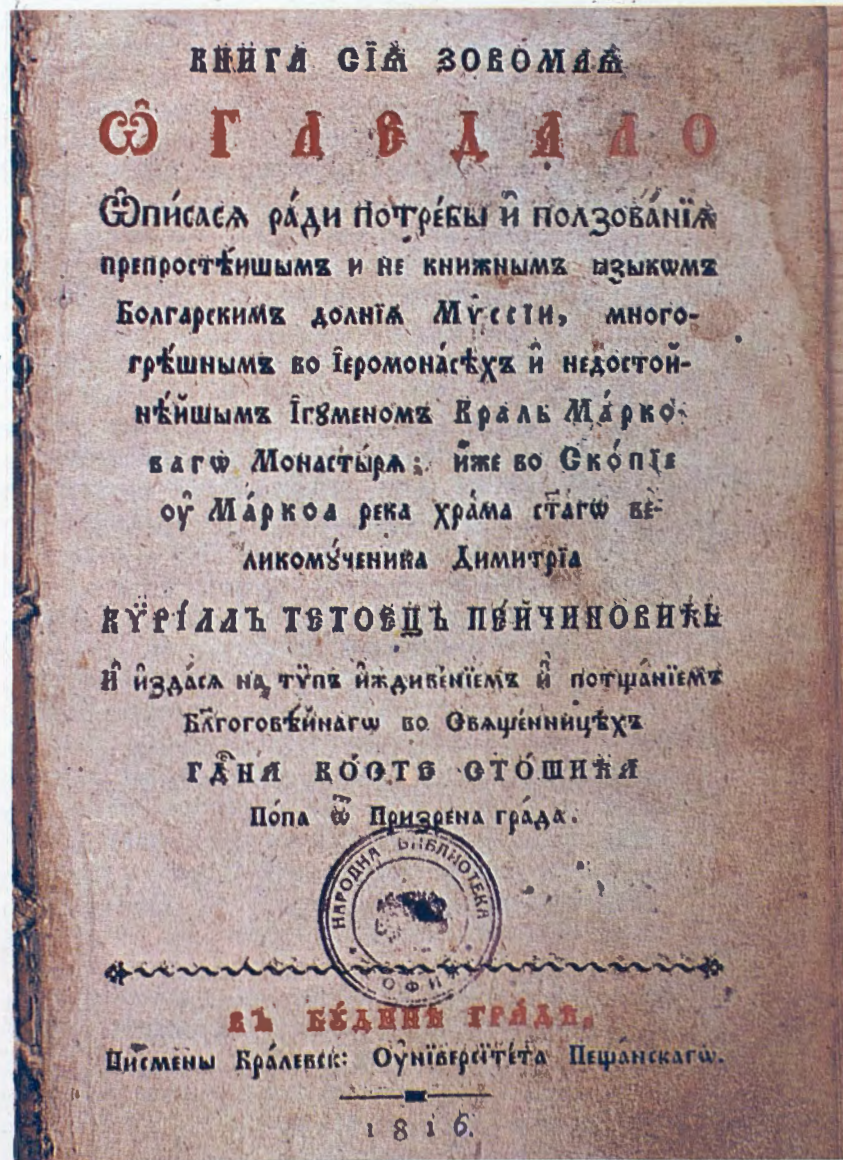
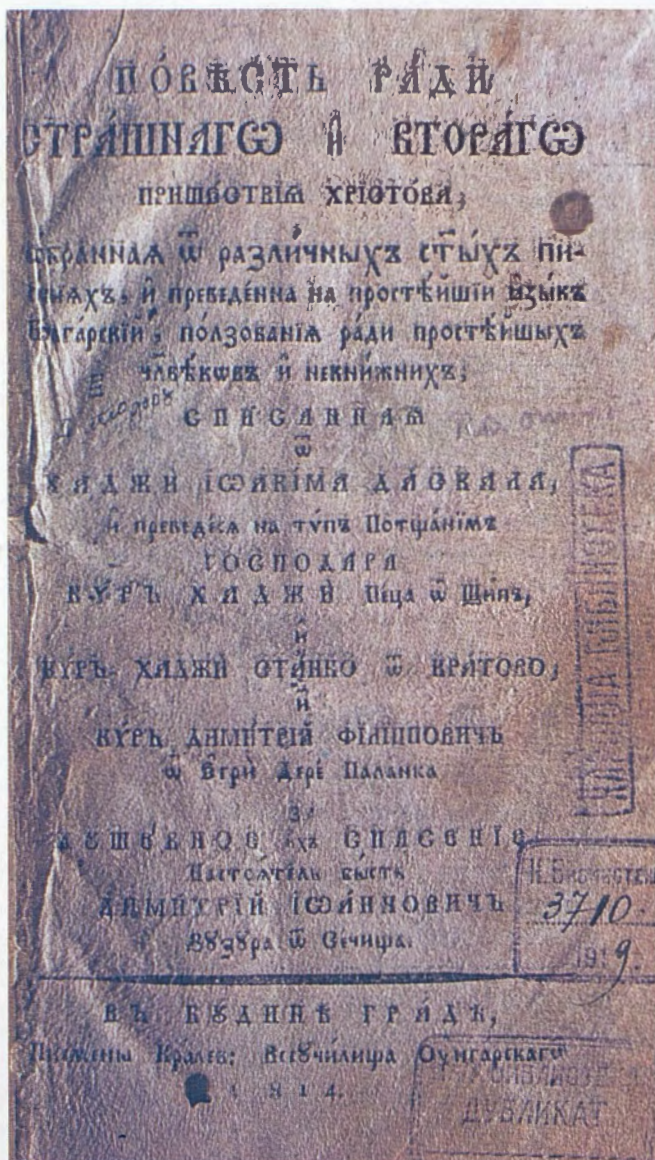
„Огледало...“, Кирил Пейчинович, българин от Тетово, Буда /1816/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

нически треби. Върху поп Стойко се струпала и друга беда: обвинен, че в неговия двор и в негово присъствие била извършена незаконна продажба на овце, той бил подкаран за Одрин и бил жестоко бит и мъчен; успял да се освободи само чрез голям подкуп. Принуден да напусне Котел, той отишъл в Анхиалската /Поморийската/ епархия и служил известно време в карнобатските села, където едва не загубил живота си, защото венчал за българин девойка, която един от преселените татарски ханове искал да вземе за своя жена.

През 1794 г. поп Стойко отишъл в с. Арбана-си, където живеели неговият син Иван и внуците му. Няколко години преди това починала съпругата на поп Стойко. Тук се случило много важно събитие, което променило живота на котленския свещеник. Търновският митрополит, гъркът Матей, предложил на поп Стойко да стане епископ на Врачанската епархия. След известни колебания

поп Стойко дал съгласието си /свързано и със заплащането на голям откуп/. Заемането на такъв пост може да се обясни и с връзките, които имали Стойковите потомци, вече заможни търговци; в автобиографията е отбелязано, че те го подканвали да заеме този висок пост /„да имами и ний отца архиерея“/. Врачанската епархия била обедняла и разорена поради военните действия и междусособиците на нейна територия, та не била особено привлекателна за гръцкото духовенство. Но също така вярно е, че поп Стойко се ползувал с известен авторитет като твърде образован за времето си свещеник, а имал и значителен черковен опит. Той бил ръкоположен за врачански епископ с името Софроний на 16 септември 1794 г. и заел мястото на починалия епископ Серафим.

Софроний започнал книжовната си дейност още като свещеник. Началните му опити все още не свидетелствуват, че в бъдеще литературната ра-

бота ще играе такава голяма роля в живота му, той се подготвял за нея бавно и постепенно. Софроний имал възможност да се запознае не само с гръцки език и с гръцки книги, но и с български ръкописи в Котел и по другите места, дето е обикалял и живял. След двата преписа на „История славянобългарска“⁶⁵ през 1775 г. отишъл в Света гора, където престоял шест месеца. Няма подробни сведения за престоя му в Света гора, но той вероятно ще се е запознал с библиотеките и с българските ръкописи на Зографския и Хилендарския манастир. Влиянието на Паисий тук изиграло важна роля. През този период в Света гора вече прониквали идеите на големите гръцки просветители Евгений Вулгарис, Адамантиос Кораис и др. Доброто познаване на гръцкия му помогнало да се запознае с гръцката литература — това личи от по-късната му книжовна дейност.

Писателските опити на Софроний се проявили в дейност, която била типична за българските книжовници от епохата — преписване на ръкописи. Освен Паисиевата история Софроний преписал дамаскин, три часослова, молитвеник, един сборник и др. Преписите, които направил, говорят, че книжовната традиция е трябвало да се продължи. Преписите на Паисиевата история го свързали с националното движение, началото на което сложил хилендарският монах. По този начин Софроний в своето книжовно дело обединил традицията с новите идейни и литературни търсения.

Като врачански епископ Софроний значително разширил книжовните си интереси, но в неблагоприятната обстановка, която намерил в Северо-западна България, за спокойна книжовна работа не е могло да става и дума. В епархията си той прекарал около шест години. Във Враца го посрещнали много добре: „И приеха ме християните радостно, и ходех по черквите в неделя, в празници, и полагах поучение на нашия български език. А християните, като не бяха чували от друг архиепей такова поучение на наш език, имаха ме като едного философа.“ Обаче трудностите се появили веднага: епархията била съвсем обедняла, селата били разорени, ставали непрекъснати сблъсъци между редовните войски и войските на Пазвантоглу и нападения на разбунтувани войници и кърджалии. Софроний правел напразни опити да събере владишкия данък във Врачанско и Плевенско. За известно време се върнал в Арбанаси, след това отново се запътил за Плевен, но там върлувала чума. Автобиографията дава много подробности за патилата на Софроний. Той никъде не могъл да се чувства в безопасност. През 1797 г. войските на Пазвантоглу и кърджалиите нападнали Враца. Софроний избягал в Оряхово. На следната година трябвало да се крие в Тетевен. Попаднал за кратко време във Враца, скоро трябвало да

търси убежище в Черепишкия манастир и в манастира „Седем престола“, по-късно в Карлуковския манастир, Тетевен и Плевен, където поради нападението на делибашиите на Гюрджи паша се принудил да се крие в турски харем. През 1799 г. се редуват Плевен, Враца, Плевен, Никопол, Зимнич /Румъния/, Враца и накрая Видин, където останал принудително три години /1800—1803/. Пострадало от кърджалийски нападения през 1798 г. и семейството на Софроний в Арбанаси; там били разграбени и неговите книжа. Синът и внуците му побягнали в Котел, а след това в Свищов, където Софроний ги намерил „голи, седят на рогозина“.

Във Видин Софроний бил привлечен с хитрост от калугера Калиник, който се стремял с помощта на Пазвантоглу да стане видински митрополит. Но докато пристигне разрешение от Цариградската патриаршия, Софроний трябвало да извършва всички владишки служби, като нямал право да напуска града. „Но какво изтеглих аз от този калугер Калиник? Седях при него като някой последен слуга; не искаше да ме знае никак за човек, а камо ли за архиепей. Беше с турците, с пазвантските хайдуци заедно и не смеех да продумам нито дума. Не ме пускаше никъде да се разходя, само в черква, и то с някой свещеник. Но и да ме пускаше, боляха ме нозете, не можех да ходя, в черква все с каруца ходех...“

КНИЖОВНА ДЕЙНОСТ. Затворен във Видин, Софроний имал възможността да отдели повече време за книжовна работа. Във Видин ще е могъл да намери гръцки и сръбски книги, които са разширили неговата философска и литературна култура. Тук се формирали окончателно неговите просвещенски идеи, а също и възгледите му за езика. От преписване на книги минал към превеждане и побългаряване — дейност, която стояла близо до оригиналното творчество. Може би още като свещеник той започнал да съчинява слова, които произнасял в черква, а като учител е използвал Езоповите басни. Проповедническата му дейност се развила, когато станал епископ; неговите проповеди имали много голям успех, който между другото се дължел и на новобългарския език. Още Паисий поставил остро въпроса за езика, като посочил дълбоката връзка на езика с народността и народностното съзнание; отказът от българския език означавал отказ от българската народност. Софроний, следвайки Паисий, обърнал внимание на друг момент — връзката на езика с просветата и образованието. Тази постановка произхождала от идейните позиции на Софроний, от неговия култ към разума и знанието, от схващането му за необходимостта от широка демократизация на образованието и културата. Идеологията на Софроний има просветителско-рационалистичен харак-

тер. Тя се е формирала в периода, когато се е създавала нацията.

Софроний разкрил своите възгледи в произведенията, които написал във Видин — два обемисти сборника. И в двата сборника той отбелязва: „Приведох их от словенского языка на болгарский простой язык к разумению и к уведению простому и невежому болгарскому народу“; преведена „от греческого пространного языка на болгарский краткий и простой язык к разумению болгарскому простому народу“. Първият видински сборник „Поучение и словосказания на празников господних“ от 1802 г. /386 листа/ съдържа 79 слова, едно посвещение и едно послесловие. Софроний искал да даде преди всичко помагало на свещениците, да им помогне при съставяне на техните неделни и празнични проповеди. Той написал словата си на прост български език, защото много свещеници, монаси и четци не разбирали руските печатни книги, написани на церковнославянски език. Софроний отбелязва, че книгата му може да бъде четена направо в черква, защото е написана на простонароден език; в езика му има дори турски думи, с които народът вече бил свикнал. В сборника били вмъкнати и откъси от старобългарски произведения /от Презвитер Козма и Константин Преславски/.

Вторият сборник от 1802 г. /439 листа/ има по-разнообразно съдържание. В него влизат: познатата още в средновековието „Митология Синтипа философа“ — назидателна повест за тържеството на добродетелта и просветения разум над безчестието, която поставяла въпроса за нравственото възпитание на човека; Езопови басни, преведени от гръцки, използвани в училище; „Философския мудрости“ — извадки от книгата „Гражданское позорище“, която Софроний превел изцяло по-късно в Румъния. Тук писателят изразявал открито своите просветителски възгледи, като възхвалявал разума и знанието и призовавал българите да отворят светски училища. Той се обявил остро, с паисиевски патос срещу ония, които не оценявали необходимостта от просвета и давали имането си за издръжка на лениви и пияни калугери в манастирите. Софроний посочвал примера на напредналите европейски народи, които се развивали и напредвали, защото имали многобройни училища и академии.

Когато в 1803 г. калугерът Калиник успял да стане видински митрополит, Софроний бил свободен да напусне града. Пред него изникнал важният въпрос: накъде? Във Врачанската епархия продължавали да върлуват кърджалиите. Не било възможно да се върне там; имал огромен дълг към Патриаршията, който не можел да изплати, защото не можел да събере данъците в размирната епархия. И той взел решение, което му струвало

дълбоко възмущение — да остави епархията си и да емигрира във Влашко. В Румъния били неговите близки; в Бейската академия в Букурещ се учили и неговите внуци. В автобиографията си Софроний пише: „Имам обаче една скръб и се боя от бога, да ме не съди бог, защото аз взех онова паство на своите рамене и го оставих.“ Той обяснява, че го е оставил не заради почивка, а от голяма нужда и от тежък дълг. Сега в Румъния той се трудел да изкупи своя грях чрез писане на книги на български език. Тези книги щели да кажат онова, което той вече не можел да изкаже устно на своите сънародници. Така Софроний разбирал обществената служба на литературния труд. Като Паисий той свързвал своите творби с нуждите на народа и посветил цялата си литературна дейност на обществото.

През юни 1803 г. той напуснал Видин и се отправил към Крайова, където бил приет с почит от управителя на града Костаки Караджа. След двадесет дни се озовал в Букурещ „при децата“ /при внуците си Стефан и Атанас, бъдещите Богориди, ученици в Бейската академия/, представил се на угровлахийския митрополит Доситей, на влашкия господар Константин Ипсиланти и на някои боляри. Те му помогнали да получи отпускна грамота от цариградския патриарх, за да бъде освободен официално от управлението на Врачанската епархия. Настанен в Букурещ или в някои от околните манастири, Софроний си поставил за своя главна задача книжовната работа — да напише „няколко книги на нашия български език“. Политическите функции, които поел, не го отклонявали от тази задача.⁶⁶ Софроний останал в Румъния до края на живота си — по всяка вероятност е починал през септември 1813 г. Букурещките българи го оплакали като водач на българския народ през онзи период. Няколко месеца преди смъртта на Софроний неговият съратник Димитър Попски в една тържествена ода му изказал признателността на българския народ, нарекъл го пастир и учител, сравнил го с последния български патриарх Евтимий Търновски. Отбелязвайки, че българският народ „плете венец“ на Софроний, а на небето този венец вече е готов, поетът изказва пожеланието:

„При животе твоём да възкръснит разярений наш лев,

кой бистрим стремлением да изревет страшен рев!“

В последното десетилетие Софроний написал още няколко важни съчинения. През 1806 г. отпечатал в Римник една забележителна книга, която му донесла необикновена популярност; това се вижда от заместването на заглавието ѝ „Кириакотромион сиреч: Неделник“ с името на автора ѝ „Софроние“. Книгата представя сборник от по-

учения за всички празнични и неделни дни /с тълкувания на евангелието/. В заглавието Софроний отбелязва: „Преписанный от словенского и от греческого глубочайшего языка на болгарский простой язык от смиренного Врачанского епископа Софрония к разумению простому народу.“ Тук се разкриват изворите на Софроний⁶⁷ — гръцки и славянски /както бе установено — един сборник на патриарх Калека от XIV в./, но също така се подчертава отново просветителската задача, която си поставял писателят. В една покана за издаване на „Неделника“, отправена към няколко български търговци в Румъния, Софроний открито посочвал своята цел — да напише книга, която да се чете в черквите и да бъде разбрана от „прости и неучени чловеци и жени и деца“. Такива книги вече имат гърците, сърбите, власите, русите и „други вери“. Само нашите бедни българи нямат, „за това са потемнени със незнание“. Заявявайки: „Еднаш да бъде начало“, Софроний бил убеден, че след него много такива книги ще бъдат написани.

„Неделникът“ безспорно е свързан с църковните нужди, но със своето популярно изложение, с прякото обръщение към читателите, с разглеждането на нравствени въпроси от всекидневния живот на човека съчинението се превърнало в необходима книга за епохата, в средство за просветното издигане на българския народ. „Неделникът“ изиграл още една важна роля — той поставил началото на новобългарската печатна книга. Средновековната традиция на ръкописно разпространение на книжнината била окончателно изоставена като неефикасна в новото време, в период на просветен подем, когато знанията трябвало да стигнат до широки читателски кръгове, а това можело да стане по пътя на книгопечатането. Това е още една голяма заслуга на Софроний.

През 1805 г. Софроний превел от гръцки обширно съчинение върху християнската, еврейската и мохамеданската религия — „Исповедание православния вери християнския, и обичаи и закони еврейския и мохамеданския религии и състояние“, придружавайки превода с интересни бележки. Много голям интерес представя друг Софрониев превод — „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“ /1809/. Този труд, чийто автор е папският каноник и професор по теология Амвросий Марлиан, излязъл на латински в Рим през 1631 г.; получил голяма популярност, той бил преведен на гръцки и руски; Софроний го превел от гръцки.⁶⁸

Трудът на Марлиан направил силно впечатление на Софроний с някои свои либерално-демократични идеи, близки на ренесансовия хуманизъм. Разделен на 30 глави, в труда се дават съвети на просветения господар, как трябва да управлява. Изтъквайки положителните качества,

които трябва да притежава идеалният владетел, косвено Софроний посочвал на българските читатели какво липсва на турската държавна система. „Гражданское позорище“ има твърде богато съдържание: многобройни сведения за исторически лица, философи, поети; привеждат се исторически събития, случки, анекдоти; цитират се стихове и т.н. Неслучайно Софроний във втория видински сборник, помествайки откъси от този труд, отправил горещи призови към сънародниците си за създаване на училища и развитие на просветата.

В Букурещ Софроний написал и своята автобиография „Житие и страдания грешнаго Софрония“. Това е едно от най-бележитите произведения на българската литература през XIX в. Попаднала в Русия /намира се в Ленинград/, автобиографията останала дълго време в ръкопис; за първи път била обнародвана в „Дунавски лебед“ през 1861 г. от Раковски по препис, който получил от проф. В. Григорович.⁶⁹ Предполага се, че автобиографията била написана в първите години след пристигането на Софроний в Букурещ. Тя имала характер на „доклад“ за живота на българския епископ и за тежкото положение на българите отвъд Дунава; била ярък документ за анархията в Османската империя и вероятно е станала достояние както на митрополит Доситей и К. Ипсиланти, така и на руските военни ръководители.

Независимо от конкретната задача, с която била написана, автобиографията на Софроний е както първостепенен извор за живота на българския народ през XVIII в., така и забележителна литературна творба, в която се разкрива личността на нейния автор. В жанровото оформление на творбата забелязваме една закономерност — трансформиране на средновековното житие в биография и автобиография. Конкретна, пълна с непосредствени впечатления, правдива, искрена, написана живо, без излишни разсъждения, с чувство на хумор и самоирония, с много диалози на хубав народен език, автобиографията е великолепен паметник на българската проза. Опити за автобиография са правени у нас от Партений Павлович и някои писатели-католици, но творбата на Софроний е първата истинска автобиография в новата българска литература и е един от най-добрите образци на нашата мемоарна проза. За разлика от средновековните писатели Софроний говори открито и обширно за своя живот /той рисува дори два свои автопортрета/ и тук още веднъж се проявяват ренесансовите черти на неговата личност. „Житие и страдания грешнаго Софрония“ и

Страница от „Житие и страдания грешнаго Софрония“, ръкопис от 1804 г. Държавна библиотека на името на Салтиков Щедрин — Ленинград

до днес се чете с жив интерес; за нейната висока художествена стойност говорят и преводите ѝ на чужди езици.

Софроний е първият български възрожденски писател с по-широк литературен кръгозор, с обемисто литературно творчество, с трайни интереси към писателски труд, със съзнание за своето писателско призвание. Излизайки от идеите на Паисий, той разширява тематичния кръг на българската литература, създава новобългарската художествена проза, свързва литературата с големите обществени задачи, утвърждава обществената и патриотичната ѝ функция. Неговото дело на просветител-рационалист е оставило значителна следа в развитието на българската обществена мисъл.

Паисий и Софроний решили теоретически въпроса за единния национален език, а заедно с него и литературния език. Той трябвало да се опре върху живия, говоримия език. Този език трябвало да бъде разбираем и за малко образования читател, или както Софроний се изразява: „на българският простий език, к разумению и к уведению простому и неверному болгарскому народу“ /Първи видински сборник, 1802 г./. Неговите последователи повтарят тази формула: „на простейший язык болгарски, ползования ради простейших челоуеков и некнижных“ /Йоаким Кърчовски, 1814 г./; „описа ся... на простейшим и некнижним языком болгарским“ /Кирил Пейчинович, 1816 г./; „во простий и краткий язык болгарский к разумению простому народу“ /Теодосий Синаитски, 1839 г./. Това схващане било резултат на дълбокото разбиране на нуждите на българското общество в дадения момент и на възгледа за демократичния характер на културата, която трябвало да се създаде. То било подготвено и от практиката на „дамаскинарите“, преводачи и съставители на т.нар. дамаскински сборници, в които всеки използвал своето родно наречие.

Софроний и неговите последователи избрали формата на прекия разговор с народа. Те използвали проповедта и поучението, разпространени широко през средновековието. Това говори за приспособяването на средновековни жанрове към новите задачи на литературата. Една от особеностите на проповедта и поучението е тяхната близост до публицистиката, която не само в началния период на Възраждането, но и през следващите периоди играела голяма роля. Използвали се и житията, легендите, популярните разкази, които представят „народните книги“ на епохата.⁷⁰

В първите десетилетия на XIX в. литературният живот се развивал главно в Западна България, писателите произхождали от западнобългарските краища. Важно значение имала в случая и близостта с такива книжовни средища като Рил-

ския манастир, атонските манастири и гръцките училища. Още една интересна черта — въпреки промените, които били настъпили в съзнанието им, книжовниците продължавали да бъдат духовни лица.

СЪВРЕМЕННИЦИ НА СОФРОНИЙ. Между последователите на Софроний на първо място трябва да се поставят хаджи Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и Теодосий Синаитски.

Животът на хаджи Йоаким Кърчовски е слабо документиран.⁷¹ Предполага се, че е роден към 1750 г. в с. Осломей, Кичевско /Кърчовско/, или в самото Кичево. Учителствувал е в Дебърско, Кратово, Крива паланка, Кюстендил. Ръкоположен бил за свещеник. Починал около 1820 г. Със своята дейност като учител, свещеник, проповедник и книжовник Йоаким Кърчовски напомня жизнения и писателски път на Софроний. Без да притежава неговата широка култура и големите му литературни интереси, Йоаким като Софроний посветил целия си живот за просвещаване на народа. Книгите, които издал, имали църковен характер: „Слово изказаное заради умиране“ /1814/, „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова“ /1814/, „Митарства“ /1817/, „Чудеса пресветия Богородици“ /1817/ и „Различна поучителна наставления“ /1819/. Те били предназначени за „простейшите и некнижни челоуеци“. Приспособявайки се към тяхното умствено равнище и към техния духовен свят, книжовникът се стремил преди всичко да създаде у тях интерес към книгата и просветата.

Кърчовски се стараел да говори просто и ясно, на разбираем език, да направи достъпни мислите си. Макар че книгите му са в повечето случаи преводни, той се отнасял свободно към своите извори, приспособявал ги към българските условия, често си служел със сравнения, взети от българската действителност. В някои от тези сравнения се откриват загатвания за тежкия живот на българите под чуждо иго. Писателят често поставял нравствени въпроси, които умело свързвал с просветните. Обявявал се срещу суеверията, подчертавал ролята на книгите и четенето.

В жанрово отношение творчеството на Кърчовски се намирало на прехода между старата и новата литература, но с използването на говоримия език, с достъпното и живо изложение то отговаряло на нуждите на историческия момент и принадлежало на възрожденското литературно движение.

В същата идейна и книжовна атмосфера се развило и творческото дело на Кирил Пейчинович.⁷² Според устното предание Пейчинович бил ученик на хаджи Йоаким. Роден бил към 1770 г. в с. Теарце, Тетовско. Вероятно е учил в съседното село Лешок, а по-късно в Хилendarския манас-

тир, където се предполага, че е приел монашеството. След 1800 г. станал последователно игумен на марковия манастир „Св. Димитър“ /южно от Скопие/ и лешачкия манастир „Св. Атанас“, който обновил. Кирил Пейчинович произнасял проповеди, събирал книги и ръкописи, сам писал. Рано осъзнал ролята, която можела да играе печатната книга, той се свързал с основателя на солунската печатница Теодосий Синаитски, който с негова помощ възстановил изгорялата печатница. Починал в 1845 г.

Пейчинович бил практически църковно-просветен деец и писател. Надгробната плоча, която си написал приживе, говори за известен интерес към стихотворството, но основната му книжовна дейност имала просветно-популярен характер. Той издал две книги: „Огледало“ /1816/ и „Утешение грешним“ /1840/. И двете книги имат религиозно съдържание, но са написани на „простейши български език“ и били предназначени за широките читателски кръгове. Те съдържат поучения и наставления, тълкуване на библиейски текстове и молитви и т.н. Но книжовникът умее да свърже своите проповеди с конкретната действителност, с живота, който наблюдавал всеки ден. Навсякъде се чувствува неговата личност.

Пейчинович наблюдавал живота около себе си, борел се срещу суеверията и невежеството, вниквал в народния бит и народните празници, на които дал интересни описания, напътствувал своите сътрудници към високи нравствени качества. От неговите произведения могат да се извлекат интересни данни за живота на българите през тази епоха. Най-същественото обаче е просветният и нравственият патос, търсенето на език и стил, с които писателят да се свързва най-пряко с читателя. В това отношение произведенията на К. Пейчинович представляват интересна езиково-творческа лаборатория и утвърждават все повече налагащата се традиция на живия говорим език. С художествената си практика, подобно на хаджи Йоаким, К. Пейчинович решавал един от най-важните въпроси на новата българска литература.

Близък по характера на своята дейност до Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович бил Теодосий Синаитски.⁷³ Чрез своята печатница той бил свързан непосредно с тяхното книжовно дело. Теодосий се проявил като печатар и издател. Книгите, които издал, изпълнявали същите задачи, които решавали и Йоаким Кърчовски, и К. Пейчинович. В тях той отбелязва, че са написани на „простий и краткий език българский к разумних простому народу“. От преките му книжовни занимания заслужава да бъде отбелязан интересният предговор, който написал към издадената от него книга на Пейчинович „Утешение грешним“. Теодосий дал ласкава характеристика на автора, посочил не-

говите заслуги за възстановяването на солунската печатница, особено подчертал използването на народната реч.

Очевидно е, че става дума за група писатели, обединени с общи идейни и творчески разбирания, тясно свързани с нуждите на народа ни в началото на XIX в. Със своята дейност те демократизирали литературата, утвърдили новобългарския говорим език като основа на литературния език, въвели трайно книгопечатането като решаващо средство за масовизиране на просветата. Всичко това имало важно значение за съзряването на българското национално движение.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.

1.

Феодални размирици и кърджалийство

ВОЙНАТА ОТ 1787—1791 Г. И БЪЛГАРИТЕ. Стихийното или частично организирано раздвижване сред българите по време на войната от 1768—1774 г. ги поставило в пряко взаимодействие с русите, а договорът от Кючук Кайнарджа ги убедил във военното надмощие на Русия над османците. Русия продължила своята активна политика на Балканите, чиято перспектива била формулирана в т.нар. „Гръцки проект“ на Екатерина II, обявен през 1780 г. Според проекта османците трябвало да бъдат напълно изгонени от Европа, като от балканските им владения бъде обособена една единна „Гръцка империя“ с владетел от руската династия.¹

„Гръцкият проект“ предизвикал раздвижване сред поробените балкански народи и в частност сред българите, у които се засилила популярността на Екатерина II и на нейната настъпателна политика спрямо Портата. През 1783 г. тя обявила, че присъединява Кримското ханство към своите владения, което означавало изтласкване на османците от Северното Причерноморие. При цялото си окаяно вътрешно състояние Турция се решила да обяви нова война на Русия през 1787 г., подбуждана от Англия и Прусия. Турците се надявали да си възвърнат Крим и да изтласкат русите от черноморския басейн, но още в началото

спавъ е дѣлѣ на рѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 а нѣмѣ е дѣлѣ на рѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 Свѣдѣнѣ на рѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ

А а дѣлѣ на рѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ
 и бѣхъ и мѣстѣ . и бѣхъ и мѣстѣ

Приписка върху тревник от 1641 г. за кърджалийско нападение и изгаряне на с. Долна Бешовица, Врачански окръг, през 1803 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

на войната генерал Суворов отблъснал десанта им под Кинбурн. Макар че през 1788 г. във войната срещу Русия се включили и шведите, тяхната намеса била уравновесена от факта, че Австрия също обявила война на Портата. Русите превзели силно укрепените османски предмостия на север Хотин и Очаков, докато адмирал Сенявин нанесъл тежки поражения на османския флот при Очаков и особено при Синоп. През 1789 г. Суворов спечелил бляскава победа при р. Римник, която била последвана от падането на важните крепости Бендер и Акерман /дн. Белгород Днепровский/ в

руски ръце. Година по-късно русите заели и Измаил.

Внушителните успехи на Русия по суша били допълнени от тези по море — адмирал Ушаков нанесъл на турския флот нови поражения. Но войната не била така успешна за австрийците, които побързали да излязат от нея чрез сепаративен мир, сключен в Свищов през август 1791 г. В началото на 1792 г. в Яш бил подписан и мирен договор с Русия, според който Турция ѝ отстъпвала земите между Буг и Днестър и потвърждавала правото ѝ да покровителствува християните в Османската империя.²

Руско-австро-турската война от 1787—1791 г. дала нов тласък на освободителните опити на балканските народи. В Триест била създадена гръцка доброволческа флотилия, която воювала под руско знаме. В Епир въстанали сулитите. Сръбски доброволци образували под австрийско командване „свободен корпус“, който действувал по хайдушки методи в турския тил. В Дунавските княжества стотици доброволци, обединени в т.нар. „арнаутски дружини“ /съставени от представители на различните балкански народи, в това число и българи, но наричани така по подобие на дружините на различните паши и аяни в Османската империя, образувани главно от арнаути-албанци/, взели участие в боевете.³

Не останало чуждо на този освободителен подем и населението в поробена България. Вече в плен на феодалните размирици, които бушували и в европейските ѝ провинции, османската власт не смогнала да мобилизира военния ефективен на империята, нито да продоволствува чрез равномерно облагане на цялото податно население своята войска. Пълната тежест на войната се стоварила върху непосредствения фронтови тил — Северна България и Добруджа. Само за първата военна година населението на Североизточна България било товарено 33 пъти с извънредни задължения в пари, натура и ангария и 13 пъти бил изискван военен рекрут.⁴

Доведени до безизходица поради разгарящите се размирици и безогледния данъчен гнет, въодушевени от близостта и победите на руските войски, много българи отново преминавали Дунава и се включвали в борбата срещу поробителите. Още преди да бъде обявена войната през 1787 г., османската власт разпоредила да бъде иззето чрез масови обиски оръжието, което раята укривала.⁵ Обаче това не могло да попречи на множество българи да воюват на руска страна било на малки групи или на цели дружини, наричани „арнаутски“, поставени под командата на руски офицери.⁶

През тази война не по-малко от две хиляди българи се намирили в състава на руските съеди-

нения. Включените в руската армия и в доброволческите отряди българи взели активно участие в боевете при Яш, Фокшан, р. Римник, в завземането на Очаков и Измаил.⁷

Така военните и дипломатическите победи на Русия през втората половина на XVIII в. породили у българите основателни освободителни надежди, създали почва за конкретно бойно единодействие между българи и руси. Ако опитите за освобождение на народа ни през посочения период не били достатъчно масови и внушителни, причината за това трябва да търсим в извънмерно тежкото състояние, в което цяла България се озовавала през феодалните размирици — време, когато българите трябвало да напрегнат всички сили в самоотбрана, за да оцелеят физически.

ФЕОДАЛНИТЕ РАЗМИРИЦИ. КЪРДЖАЛИЙСТВО. Размириците в балканските провинции на империята били резултат от промените в османското общество, протекли до средата на XVIII в. В тяхното навечерие българските земи фактически живеели под двойна власт: от една страна, тук се разпореждали органите на централната власт, а, от друга — засилвало се влиянието и силата на аяните, свързани чрез икономическата си дейност с населението на града и околността му. За задълбочаване на тази двойственост допринасяла Портата. Лошото състояние на нейната военна организация през XVIII в. я карало да се опира върху „местните войски“ — аяните или пашовските наемни дружини. Те били съставени от малоземлени или обезземлени турски селяни и разорени градски производители, които през военное време разчитали да се награт на своя или чужда територия — за тях всяко мирно състояние означавало безизходна нищета.⁸

Феодалните размирици и отцепничествата се разразили почти едновременно из всички имперски провинции — на Балканите, в Мала Азия и Северна Африка. Те довели до повсеместна анархия, която разтърсила издъно империята на османците. Върху балканска земя размириците се оказали твърде силни и трайни, но не били хомогенни по състав, насоченост, етапи и резултати. Те започнали още от средата на XVIII в. — в Разградско през 1747 г., в Южна Добруджа през 1760 г., в Казанлъшко през 1762 г. и т.н. Най-ярка изява на аянското самовластие станало отцепничеството на шкодренските управители от рода Бушатли, което започнало през петдесетте години на века. Веднага щом бил сключен договорът в Кючук Кайнарджа, Портата отправила голям поход срещу Шкодра, който останал без резултат.⁹ През 1779 г. била насочена наказателна експедиция срещу аяните на Демирхисар, Петрич и Мелник, които били превърнали Източна Македония в свое бойно поле.¹⁰ Аянлъкът станал основна опасност за раздробя-

ване на властта в Румелия.

Успоредно с тия центробежни явления се забелязвало друг вид размирие, което наглед не било свързано с аянската институция. Ранните сведения за него го локализирали в Източна Тракия. Там след 1773 г. масово се появили „разбойници“, които нападали села и градове. Въпреки репресиите тия им действия продължили до 1781 г. По същото време аналогични събития се разиграли и в Североизточна България, и в Добруджа. Две години по-късно в Севлиево избухнали трайни безредици.¹¹

Изброените прояви бележели наченките на кърджалийството. По това време из българските земи вече действували значителни размирни дружини, които не се ограничавали да нападнат отделни пътници, кербани или чифлици, нито дори села, а цели градове. Те не били пришълци, които подлагали на насилие даден район, а представлявали част от собственото му население. Етническият състав на дружините, преобладаващо мюсюлмански, не изключвал и участието на християни.

Завършеният си вид кърджалийството добило през 1785 г., когато т.нар. „хасковски разбойници“ /700—800 души/ излезли от хасковските села, в течение на месеци върлували из Тракия, като всели паника дори до София и Самоков. Те били разбити в бой от населението на Старозагорско на 25 октомври с.г., но насилническите им налети не спрели. Източниците по въпросните събития съдържат за първи път и названието „кърджалия“ /кърджалъ ешкиасъ /,¹² което отсетне било заместено с по-общото „даалъ“ /даалия/, планинец.¹³

Противомерките, вземани срещу кърджалийството от страна на централната власт през 1785 г., се различавали от традиционната ѝ практика за борба против размирните елементи — против хайдутите например. Сега Портата назначавала нарочни пълномощници-паша, които обикновено предприемали многохилядни походи срещу размирието в даден румелийски район или област, където започвала формена война. Но кърджалиите били тясно свързани с местното население или поне били запознати с местните възможности за нападение или отбрана, което им давало предимства. От друга страна, султанските наказателни части, съставени от разложено еничарство или от наемници, твърде лесно се преливали в кърджалийските. Войската масово дезертирала и подсилвала редовете на размирниците.

И така до войната от 1787—1791 г. българските земи — като изключим северозападните — вече били обхванати от феодалните размирици.¹⁴ А отлъчилите се от мобилизация бойци или дезертьори били нов приток към кърджалийските дружини.

В Лудогорието и Южна Добруджа наред с големите дружини от дезертъори действували и множество други, съставени от местно население, както и аянски, напуснали фронта. Взаимодействието между тия размирници довело до обособяване на „свободна територия“, където не прониквали никакви органи на Портата. Разнородните размирни сили образували и обединения, на които централната власт противопоставяла нарочни походи. Значителна роля за вкореняване на феодалната анархия в тази област започнали да играят както татарският султан Чингиз Мехмед Гирай от Върбица, така и Тръстениклиоглу Исмаил ага. Портата осъзнала, че нейните походи не ще умиротворят Североизточна България, затова възложила надежди на тамошните аяни, които обаче не влезли в конфликт с враговете ѝ.¹⁵

По време на войната размириците обхванали и Северозападна България. След 1783 г. Видинско задълго било овладяно от Осман Пазвантоглу, син на убития аянин на тази област.¹⁶

Сключването на договорите в Свищов и Яш осигурило на Турция външен мир. Селим III се възползувал от него, за да даде ход на своите военни реформи, които трябвало да ограничат между другото и могъществото на аяните.¹⁷

Властта започнала всеобщо настъпление против размириците в Румелия. Понеже вече не разчитала на своите органи по места, през есента на 1792 г. тя свикала в Одрин „влиятелни хора от румелийските градове и паланки“, които трябвало да я информират за положението там — известно ѝ било, че на много места из Румелия „властта на султана била премахната и узурпирана от даалиите“; техните успешни действия били се развили най-вече из Родопите, Беломорието и Североизточна България. А свиканите на съвещание „влиятелни хора“ от Румелия били същите аяни, които именно били узурпирали властта по места. Впрочем от декември 1792 г. датира една окръжна заповед, която еднообразно се повтаряла през следващите две десетилетия: призив към мирното население, без оглед на вяра и народност, да се бори с оръжие против размирниците.¹⁸ Това било открито отменяне на забраната за притежаване и употреба на оръжие от страна на християнската рая.

В самото начало на 1793 г. започнал бунтът на Мехмед Синап и Дертли Мехмед, чиито дружини, съставени от българи с мохамеданско вероизповедание, прострели действията си над част от Софийско, Златишко, Пазарджишко, Пловдивско.

Сражение между руския и турския флот до нос Калиакра на 31 юли 1791 г. Акварел от участника в сражението Афанасий Депадно. Централен военноморски музей — Ленинград

Адмирал Фьодор Фьодорович Ушаков, неизвестен художник, XIX в. Большая советская энциклопедия. Т. 44. М., 1956, с. 467

Многократните походи срещу тези кърджалии ги накарали да се обединят с други кърджалийски дружини от Северна Тракия или от Беломорието.¹⁹ В пълен ход била практиката по обединяване на кърджалийските сили с оглед на по-резултатни насилнически действия.

Опасявайки се, че анархията ще залее и близките до столицата области, властта възложила умиротворяването на Беломорието на Исмаил Серски и Али паша Тепеделенли — двама в същност отцепници.²⁰

По това време размирието имало както свои

регионални специфики, така и своеобразен вътрешен строеж, който запазило поне десетилетие и половина и който рухнал и не под ударите на правителствените походи, а поради заложените в самия него противоречия, както и под напора на външнополитическите събития. Така в Североизточна България с Добруджа се наложило взаимодействие между аяните и кърджалиите — съюз, който давал облик на тамошното размирие, докато през 1795 г. Тръстениклиоглу установил самовластие то си.

В Северозападна България и върху част от Белградския пашалък след 1793 г. се утвърдил като отцепник Осман Пазвантоглу, чиито съюзници били еничарите от Белград и областта, а също и силистренският аянин Йълъкоглу.

За разлика от Северна България, където размириците приели широки размери, южно от Балкана действували многобройни, често независими или временно зависими от аяните кърджалийски главатари, които влизали в нетрайни съюзи помежду си. Тези дружини извършвали набези над съседни или по-отдалечени райони, а след това, натоварени с плячка, се завръщали по местата, от които произхождали. Из Румелия вече бил налице многохиляден човешки контингент, който се професионализирал в кърджалийството; за тези хора то представлявало сега своеобразен поминък.²¹

През 1793 г., след като претърпяла ред провали в борбата си срещу размирието, Портата решила да даде пълна амнистия на едрите и дребните участници в размирни действия, призовавайки ги да уседнат и да се отдадат на мирен труд.²² Тази амнистия, която траяла формално повече от две години, не само не уталожила феодалната анархия, но допринесла и за разгарянето ѝ, тъй като била доказателство, че властта няма средства да накаже кърджалиите и отцепниците в Румелия. Централната власт все пак се решила на тази стъпка, понеже след 1793 г. като особено остра за нея опасност се очертал Пазвантоглу. Впрочем Портата се надявала да разедини отделните компоненти на феодалната анархия, за да ги бие поотделно. През 1795 г. бил отправен първият поход срещу Видин с около 20—30 хиляди бойци.²³ Изходът от този въоръжен конфликт е известен: „Видин бе дълго под обсада, но не можаха да му сторят нищо“ — съобщава Софроний Врачански.²⁴

Причините за неуспеха на султановата войска били ясни: тилът на обсадителите представлявал плътно размирие. Южна България била овладяна от кърджалийството — едва три от 14-те кази на Чирменския санджак например били свободни от кърджалии. Дори Одринско се озовало под властта на едри главатари. А Мехмед Синап със съюзниците си вече държал не само Родопите, но и част от Беломорието.²⁵ Зле се сложили за Портата

и нещата на север от Балкана, където наред с Пазвантоглу укрепвал вторият отцепник — Тръстениклиоглу Исмаил. Понеже властта нямала сили за още един конфликт в Северна България, тя толерира аянина на Русе, а заедно с него и независимите аяни на Севлиево, Ловеч и Силистра.²⁶

Впрочем през пролетта на 1796 г., след като претърпяла низ поражения от „кърджалийската войска“, която ръководел Пазвантоглу, обсадата на Видин била снета, а отцепникът — амнистиран.²⁷ Възползвайки се от „мира“ с него, Портата прекратила амнистията на кърджалиите и се впуснала в настъпление срещу тях. Упълномощеният за борба с кърджалийството Хакъ паша наел на своя служба 5000—6000 кърджалии и арнаути и се впуснал в репресии из Тракия. Така той настроил срещу каузата на централизма не само тукашните аяни, но и мирното население. Освен това водените от Хакъ паша части, включително и личната му гвардия, почти изцяло преминали към кърджалийството.²⁸

Размирниците преминали в контраофанзива, като предприели първия си поход срещу Източна Тракия. От 1797 г. нататък движението на многохилядни кърджалийски съединения от Маришката низина към Мраморно море станало ежегодно. То носело на кърджалиите богата плячка и поставяло столицата в критично положение. Първият такъв поход прогонил в Цариград 20 000 бежанци от Тракия. Успехът му се дължал не само на бойно надмощие — в столицата бил разкрит заговор в полза на румелийските размирници.²⁹

Междувременно редица селища във Врачанско, Плевенско, Ловешко, Оряховско, Видинско и Нишко били присъединени към кърджалийския съюз, свързан от своя страна с Пазвантоглу. По този начин отцепникът разширил територията си до Габрово, Търново и Свищов. Тогава Селим III замислил небивал — що се отнася до вътрешен враг — поход против Видин. Поради това кърджалиите получили нова амнистия и били призовани да се включат в правителствената армия.³⁰ Но през есента на 1797 г. Пазвантоглу отправил големи дружини във Влашко. Освен продоволствени задачи той им поставил за цел да овладеят Русе, столица на Тръстениклиоглу.³¹ В тази експедиция кърджалиите на Кара Мустафа за малко не превзели Букурещ. Тя положила начало на системните през следващото десетилетие грабителски набези над Влашко, които продоволствували войската на отцепника.³²

Обсадителите на Видин от 1797—1798 г. претърпели катастрофа именно поради своята многочисленост — те броели общо 80 000 души,³³ а разорените след многогодишно размирие български земи не могли да изхранят такава военна маса. През това време верните на Пазвантоглу кърджа-

лийски главатари, а също и някои аяни от Подунавие подкопавали тила на обсадителите. Обсадата била снета, а след есента на 1798 г. се превърнала в „блокада“ — известни правителствени бойни части присъствували във Видинско, като се разлагали под ударите на кърджалиите и на глада.³⁴

Авторитетът и могъществото на Пазвантоглу привлекли към Видин вниманието на европейските сили. Но отцепникът напусто се опитвал да влезе в съюз с някои от тях, за да получи признание за самовластие си.³⁵ Австрия и Русия, които не желали размирен пожар близо до границите си, предложили помощ на султана срещу опасността от „демократите“ — както били наричани размирниците в Румелия. Така през ноември 1798 г. един руски корпус бил съсредоточен по Днестър, очаквайки заповед „да потеглят срещу Видин“. Тази мярка била одобрена и от Австрия. Руската дипломация ултимативно изисквала от отцепника да прекрати набезите си из Влашко.³⁶

Поради изтъкнатите причини въпреки победата си Пазвантоглу трябвало да премине в отстъпление, което предопредило края на отцепничеството му. Той се задоволил с пашовски сан, както и с обявяването на Видин за пашалък, за управител на който бил назначен.³⁷

При по-нататъшната си борба против размирниците Селим III възприел техните методи — той заложил на румелийските аяни и техните кърджалийски дружини. Централната власт всякак стимулирала съперничеството между отделните узурпатори, практика, която дала бавни, но сигурни резултати.

Първите години на XIX в. не донесли резултати от стратегията на Портата спрямо размирниците. Поредният кърджалийски поход из Източна Тракия през 1801 г. бил отблъснат от тамошните съюзени аяни. Затуй пък се разгорели метежите, оглавявани от самите османски командири из Румелия. Връх в това отношение била 1802 г., когато Гюрджи Осман паша преминал от Северна в Южна България и я подложил на разорение. По същия начин постъпил и валията на Румелия Омер паша. Към бедите за българската земя прибавил усилията си и бившият пълномощник срещу кърджалиите Хакъ паша. Зашеметена, централната власт назначила за нов пълномощник срещу Румелия в същност най-непримиримия отцепник на Балканите — Али паша Тепеделенли. Този неин ход струвал нов потоп от злочестини на изтерзаните провинции.³⁸

„Непокорството на Белград, бунтът на Пазвантоглу, налетите на Манаф Ибрахим над Влашко, арнаутските безредици в Одрин, борбата между Тръстениклиоглу Русенски и Йълъкоглу Силистренски, аналогичното поведение на Гюрджи

Осман, вече напреднал до Лозенград, безчинства-та, причинявани от обирници, даалии мародери из цяла Румелия ѝ придават отчаян облик, разпростирайки навсякъде опасност и тревога и довеждайки паниката до сами вратите на Цариград“ — писал австрийският посланик в османската столица.³⁹ В същото време френският посланик, изброявайки градовете на Румелия, отбелязал: „София, столица на България — свободна земя.“⁴⁰ Свободна земя България съвсем не била, но невиджаните по обхват и трайност размирици от края на XVIII и началото на XIX в. разхлябили властта на Портата тук. Едва след 1805 г. се набелязал известен обрат в това отношение. Тогава бил убит най-могъщият „генерал“ на Пазвантоглу — Манаф Ибрахим. Не след дълго Портата найсетне успяла да ликвидира и Тръстениклиоглу. Смъртта му довела на власт Мустафа Байрактар, който осъществил крайната цел на аялѣка: превзел Цариград и сключил със султана т.нар. „съюзен договор“, който в същност поставял владетеля под опеката на аяните. Но тържеството на румелийските узурпатори било кратко /1807—1808/. Мустафа Байрактар станал жертва на Втората цариградска „революция“. Няколко месеца по-рано умрял и Пазвантоглу. С останалите румелийски аяни централната власт се справила поединично през 1812—1813 г.⁴¹ За консолидацията сред османските управляващи среди допринесла особено външната опасност — руско-турската война от 1806—1812 г.

САМОЗАЩИТАТА НА БЪЛГАРИТЕ ПРОТИВ ФЕОДАЛНИТЕ РАЗМИРИЦИ. Присъствието на руски войски на левия дунавски бряг предизвикало бурно раздвижване сред българския народ. За да прерасне то в най-значителните дотогава освободителни опити, изиграли обективно положителна роля размириците и по-точно дейността на българите по собствената им самоотбрана. Макар че феодалните размирици от края на XVIII и началото на XIX в. били последица от развитието не на българското, а на османското общество, те се разиграли с пълна сила върху наша земя и дали тежко отражение върху съдбата на народа ни. Българите изстрадали неимоверно през трите десетилетия на феодалната анархия. Тия техни страдания намерили отражение както в преносното значение на думите „кърджалия“, „кърджалийско“, така и в българското народно творчество, къ-

Руски кръст за храброст за превземане на Измаил на 11 декември 1790 г., връчван на офицери. Централен военноморски музей — Ленинград

Руски медал, отличие за превземане на Измаил на 11 декември 1790 г. Централен военноморски музей — Ленинград

дето с кърджалийството са свързани садистични изтезания на богаташи, на търговци или чорбаджии, а също и пълно разорение на българските селища. Народният спомен ни е оставил и редица приписки или летописни разкази, които свидетелствуват за конкретни събития от онова време.⁴²

Обаче през феодалните размирици българите не били само пасивна страна в многостранния конфликт в земите си. Размирието активизирало народа, поляризирило го. В крайна сметка то предизвикало или спомогнало за развитието на процеси, които стоели извън субективните намерения на силите, тласнали Румелия в анархия.

Една от особеностите на размирието била тази, че аянските, кърджалийските или пашовските дружини не се оказвали чисто мюсюлмански по състав. Понеже всеки узурпатор из Румелия държал да увлече възможно най-голям брой боеспособни въоръжени хора, той пренебрегвал верските и народностните предразсъдъци. Още при първите аянски метежи /в Разградско през 1747 г. например/ в тях били замесени и българи. Същото било забелязано и при първите кърджалийски дружини.⁴³ Такава тенденция не винаги била стихийна. Някои отцепници, като Бушатлиите или Пазвантоглу например, упражнявали своеобразна демагогия. Неслучайно каузата на Пазвантоглу била популярна сред населението на Румелия.⁴⁴ Единодушното непокорство на българите от северо-западните краища срещу правителствените експедиции там било и реалната причина за провала им. Шпионите на властта я съветвали да изслуша представителите на населението от Врачанско, Плевенско, Нишко и пр. Отчитайки ролята на българите в конфликта си с Пазвантоглу, централната власт често се обръщала и към тях, домогвала се до съдействието им.⁴⁵ Султанът се оплаквал, че тия размирици вършели подривното си дело „в сдружение с християните от Румелия“, но сам бил заставен да възприеме същите методи. Той отменил вековната забрана за носене на оръжие от немюсюлмани и официално наредил те да бъдат снабдявани с такова. Дори били командировани из нашите земи жандармерийски офицери, за да организират самоотбраната на местното население.⁴⁶

Българите обаче не чакали отменянето на забраната, нито инструкциите на правителствените военачалници. Щом централната власт загубила контрол над българските земи, там се разгърнали всевъзможни форми на самоотбрана. Жителите на малките селища, които нямали достатъчно сили да се бранят, предпочитали да напускат домовете си и да се концентрират в близкия град; така се организирали по-едри отбранителни единици. Така например през 1795 г. в Ловеч се стекли селяните от околността. Те държали арестуван аянина си и изпратили депутация от аги и попове до кварта-

руващия наблизо Абди паша да го моли за подкрепа. Тъй като междувременно градът бил нападнат и от новия претендент за аянин, и от Абди паша, съсредоточените в града българи се сражавали упорито срещу двойния враг, а били надвити едва когато пашата изстрелял срещу Ловеч 200 снаряда.⁴⁷

По време на кърджалийските размирици самоотбраната на българите приемала все по-действени форми. Така например край Сливен била изградена стена, висока три метра и дълга близо километър, която затваряла достъпа към града откъм равнината. Всички проходи и пътища, които водили за Сливен, били пазени от постоянна стража. Огромният труд по това укрепление, както и опазването на града били дело на самите сливенци. В резултат Сливен не претърпял разорение.⁴⁸ Богатата Жеравна, уплашена от съдбата на Раково, което кърджалиите разсипали напълно, си построила масивен шарампол /дървено укрепление/, ограждащ селото от изток, запад и юг. Като се съюзили с населението от Нейково, Градец и Котел, обединените български местни сили пресрещнали кърджалиите в теснината, но били разбити, а Жеравна — опожарена.⁴⁹ Затова пък Котел се превърнал в образец на селище, което успешно се опазило. Котленци изградили със свои средства не характерното за тогавашната самоотбрана дървено укрепление, а каменно, което изцяло опасвало градеца. Из теснините по реката била разположена система от други укрепления, между които — високи врати. Там били поддържани съгледвачи и стража, а при опасност цялото население се озовавало по стените. То си избрало и пълномощник в борбата срещу размириците — прославения Божил чорбаджи.⁵⁰

Подобен бил и случаят с Елена. През 1800 г. еленчани се отбранявали срещу кърджалиите, без селището им да бъде укрепено, затова то било превзето и разграбено. Тогава населението му си издействувало правото да построи „кале“. Крепостта не обкръжавала Елена, а била разположена на един отстранен хълм; от вътрешната ѝ страна били долепени неголеми жилища за всяко отделно еленско семейство. При опасност еленчани изцяло се пренасяли в „калето“ си. Тази сложна система за самозащита била издържана чрез самооблагането на еленчани.⁵¹

Тъй като кърджалийската напаст траяла десетилетия, из българските земи си построили укрепления не само градовете, но и редица села. Селяните от Караеврен /дн. Близнак, Бургаски окръг/ се снабдили с „кула“, която била достатъчна да побере цялото население. Когато през 1803 г. могъщият Али Молла с 2000-на дружина обсадил богатото село и започнал битка, караевренци удържали цели три денонощия. Накрая главата-

рят запалил дървеното укрепление, в което загинали 600—700 души.⁵²

Давайки си сметка, че най-упоритият защитник на мира в българските земи е собственото и производително население „без оглед на вяра и народност“, Портата се облегла на него и за борба срещу кърджалиите, и срещу аяните. Обаче последните също оценили изгодата от бойци, които воювали за спокойствието и сигурността на домовете си, та скоро и те прибягнали до рекрути от населението на своите аялтъци. През 1801 г., когато аяните на Сливен, Лозенград, Бунархисар /дн. Панархисар/, Мелник, Петрич и други градове се съюзили да отбият от Източна Тракия кърджалийския поход на Кара Фейзи, техните дружини били съставени от мирни до вчера хора. Характерно е, че това опълчение постигнало неочаквани успехи против изпечените професионални бойци на Кара Фейзи.⁵³

През тези десетилетия самоотбраната на българите станала всеобща. Тя се нуждаела от организация и издръжка. Тези функции поели или българските общини, или нарочно избрани органи, докато цялото население на дадено селище по някакъв начин участвувало в укрепването и изхранването на местната стража, ако не било включено в състава ѝ. Тези многостранни задачи, поставени пред населението на българските градове и села, допринесли да се натрупа у него не само боен и организационен опит, но и да нарасне неговото борческо самочувствие. Многочислените победи, които то удържало над кърджалии и аяни, показвали, че това самочувствие било оправдано.

Показателно за ролята на народа в умиротворяването на неговата земя в началото на XIX в. е обобщението, което дължим на Г. С. Раковски: „Най-голям отпор против кърджалиите са дали българите и кърджалийското разорение, може да се каже, е нанесено от българите. Но те, бедни, не са знаели да се ползват от такива благоверни обстоятелства, при такава слабост на турската държава и при такива междусобни раздори на турците да се освободят еднаж за всегда от турското иго.“⁵⁴

Въпреки причинените огромни разрушения и жертви феодалните размирици и кърджалийските набези не могли да спрат развитието на новите прогресивни обществено-икономически сили в българските земи. В борбата срещу разбойническите кърджалийски банди българският народ набирал енергия и решителност, ускорявало се неговото национално самоосъзнаване и бързо развитие.

Софроний Врачански, портрет от папа Витан ?/ от Трявна, 1812 г. Окръжна художествена галерия — Пловдив

2.

Участието на българите в руско-турската война от 1806—1812 г. и в Сръбското въстание

БЪЛГАРСКОТО ПРАТЕНИЧЕСТВО В РУСИЯ. Участието на български доброволци в руската армия по време на войните между Русия и Турция от втората половина на XVIII в., както и опитът, придобит във въоръжената съпротива срещу кърджалиите, допринесли за политическото съзряване на по-широки слоеве от тогавашното българско общество.

Новите националноосвободителни тежнения намерили своята първа обществена изява в българското пратеничество в Русия през 1804 г. Вероятно идеята за подобна политическа стъпка води началото си още от 1800 г., когато будни българи от Враца, Тетевен и други селища в Северозападна България привлекли вниманието на руски наблюдатели в Дунавските княжества. Запознали се на самото място с безправията и насилията, сред които живеели всички българи, руските представители се изказали „за възобновяване на политическите връзки“ между двата славянски народа, установени по време на миналите руско-турски войни.⁵⁵

За политическото активизиране на българите допринесло и избухването на Първото сръбско въстание /1804—1813/, и изпращането на сръбска делегация в руската столица. Почти по същото време неколцина заможни търговци — „седем от най-знатните люде на Враца“, както ги нарекъл в доклада си командирът на руския военен корпус в Придунавските княжества генерал М. А. Милорадович — решили да изпратят българско пратеничество в Петербург. Инициатор и посредник във всички по-сетнешни дела на пратеничеството бил големият български патриот Софроний Врачански,⁵⁶ чиято родолюбива дейност в тази част от поробените български земи оставила трайни следи в съзнанието на народа и допринесла съществено за повдигането на неговото национално самочувствие.

Важната мисия била възложена на двамата търговци Иван Атанасов Замбин от Враца и Атанас Некович от Тетевен. „Тези двама членове — пише Софроний Врачански — бяха избрани от всеобщия съвет на нашия род в полза на всички; те се нагърбиха да пътуват с толкова труд и да жертвуват нееднократно своя живот в опасни случаи за спасението на своето отечество...“⁵⁷ Очевидно изразът „бяха избрани от... нашия род“ не трябва да

се тълкува в буквалния смисъл. С него Софроний подчертавал мисълта, че изпращането на делегацията в Петербург става по желанието и волята на всички среди на тогавашното българско общество.

След тежко пътуване, през време на което трябвало да се преодоляват множество препятствия, двамата пратеници пристигнали във Влашко, където останали няколко дни. Оттук с моралната и материалната подкрепа на българските преселници те продължили своя път за Русия.

В Одеса делегатите били приети от генерал-губернатора, който вероятно ги снабдил с препоръки до висши петербургски сановници. Към средата на месец октомври 1804 г. българската делегация пристигнала в руската столица и се свързала с генерала от кавалерията Горич, който извештал Азиатския департамент за нейните намерения. Под предлог, че пратеничеството не разполага с „нужните грамоти за общополезни дела“, било взето решение да го изслушат тогава, когато то получи необходимите пълномощия.

В същност причината била друга. Противниците на континенталната блокада сред руските управляващи кръгове на фона на разрастващата се френска експанзия в Европа и Близкия изток печелили все повече привърженици. Близки сподвижници на император Александър I се изказали в подкрепа на идеята за англо-руски съюз.

Обезпокоена от поведението на Франция по отношение на Египет, през септември 1805 г. към коалицията се присъединила и Османската империя. Според съюзния договор между Русия и Високата порта двете държави поели задължението да охраняват взаимно черноморските проливи. При това положение отношението на руското правителство към Турция, от една страна, и към поробените християнски народи, от друга, приело твърде деликатна форма. Налагало се да се води предпазлива политика, която да осигури необходимите за момента добри отношения с Турция и същевременно да не помрачи традиционната вяра на южното славянство в покровителството на Русия. В Петербург не възнамерявали да се откажат от подялба на османските владения, но така стеклите се обстоятелства диктували на Русия временно въздържане от сериозни практически стъпки, свързани с българската мисия.

В очакване на необходимите пълномощия И. Замбин и А. Некович престояли в Петербург близо две години. Междувременно във външнополитическата обстановка настъпили съществени промени в полза на българската кауза. През октомври 1806 г., провокирана от Турция, Русия и обявила война. От името на българското пратеничество в Азиатския департамент постъпила нова молба, на която руското правителство дало положи-

телен отговор. На А. Некович било разрешено да замине за Враца и да достави оттам необходимите документи. В Букурещ обаче той намерил по-голямата част от инициаторите на дипломатическата мисия и пътуването му по-нататък в българските земи станало безпредметно.

След продължителна кореспонденция между Букурещ и Петербург на 26 февруари 1808 г. Ив. Замбин представил в Азиатския департамент три документа: писмо, подписано от Софроний Врачански, с което българският делегат се упълномощавал да действа пред официалните руски власти „от името на всичките му съотечественици“, лично обръщение на Ив. Замбин до руското правителство и кратка съпроводителна записка.⁵⁸

В първия документ били показани твърде убедително непоносимите условия, сред които живеел целият български народ, и дълбоката вяра, която той хранил в освободителната мисия на Русия.

Що се отнася до желаната форма на подкрепа, тя била разкрита особено пълно в лично писмо на Софроний Врачански до министъра на външните работи Н. П. Румянцев, в което той подчертал, че надеждите и усилията на неговите поробени братя са насочени към една велика цел — „да се спечели покровителството на могъщата славянска държава“ и с нейната решаваща помощ да се сложи край на четиривековното османско иго.⁵⁹ С това искане българите изразили вече по-определено своите политически стремежи за национално освобождение с подкрепата на Русия — единствената велика сила, чиито външнополитически намерения съвпадали с желанието на българите за политическо избавление.

Тъй като в официалните държавни институции липсвали пълни сведения както за Софроний Врачански, така и за политическите настроения на българите от вътрешността на страната и в емиграция, на фелдмаршал Прозоровски било възложено да установи контакт със Софроний Врачански и да изпрати всички необходими сведения относно настроенията и исканията на българите.⁶⁰ Признаването на българския епископ от Русия като официален народен водач било значителен успех на дипломатическата мисия. Това обстоятелство стимулирало родолюбивите чувства на голяма група народни дейци, които през следващите години направили твърде много за политическото активизиране на българския народ.

Средната между руския представител ген. М. А. Милорадович и Софроний Врачански била проведена в руския военен лагер във Влашко. Според доклада на руския генерал за него не било трудно да се убеди в искреността на българския духовник, както и в неговата огромна любов към поробените му съотечественици и към Русия. Документите, представени от пратеничеството, според

Милорадович отразявали настроенията сред най-широки кръгове от българското общество. „През цялото време тук /във Влашко — б.а./ при него /Софроний — б.а./ идвали българи от другата страна на Дунава — писал руският генерал, — молейки за съвет и помощ; нещо, което го подбудило да пише до Петербург и да моли горещо за покровителство.“

В края на разговора Софроний Врачански, а чрез него и всички българи получили уверението, че в Петербург имат положително отношение към изпратената делегация. „Аз съобщих на епископа, че неговото писмо е прието с особено благоволение и че те /българите — б.а./ могат да се надяват на нашите добри чувства и помощ“ — завършил доклада си ген. Милорадович.⁶¹

Благодарение на сведенията от военното разпознаване и срещите си с български първенци командването на Дунавската армия се убедило в необходимостта от по-тесни политически връзки между двата народа. Въпреки временното примирие между Русия и Турция, сключено в Слобозия, главнокомандуващият не изключвал възможността от подновяване на военните действия по десния бряг на Дунава. При това положение за нанасяне съкрушителен удар на противника подкрепата на българите била не само желателна, но и необходима.

При сключването на мира в зависимост от изхода на войната — отбелязал фелдмаршал Прозоровски — руските представители трябвало да поставят искания, облекчаващи положението на поробените. По този начин у тях щели да се подхранват чувства на признателност и готовност за действия в подкрепа на руските интереси.⁶²

За последните резултати от своята дейност Иван Замбин не научил. През есента на 1808 г. /вероятно месец октомври/ той починал след продължително и тежко боледуване. Неговата смърт отбелязала края на четиригодишната дипломатическа мисия в руската столица.

В тези години се активизирала въоръжената борба в българските земи под влияние на Първото сръбско въстание и продължаващата рускотурска война.

БЪЛГАРИТЕ И СРЪБСКОТО ВЪСТАНИЕ. Стратегическото положение на Белградския пашалък принудило турското правителство веднага след сключването на Свищовския мир /1791/ да вземе енергични мерки за умиротворяване на областта. В ущърб на еничарите, които отдавна престанали да се подчиняват на централната власт, била възстановена старата тимарско-спахийска система. Заедно с това местното християнско население получило редица допълнителни права: разрешено било на всяка нахия /околия/ да избира главен кнез, а в селата — селски кнезове, сръ-

Хайдут Велко Петров, портрет от Анастас Иванов /?/, средата на XIX в. Фотокопие в Народната библиотека „Кирил и Методий“ — София

бите получили право на свободно вероизповедание и строеж на черкви, бил установен точният размер на държавните и спахийските налози и т.н. От особено значение се оказало и даденото право на главните кнезове да събират от сръбското население всички държавни данъци.

По този начин още в края на XVIII в. в Белградска област укрепнали значително функциите на местното самоуправление. Срецу изброените привилегии сърбите поели задължението да сформират самостоятелен военен отряд /около 15 000 души/, който да действа срещу бандитските шайки на Осман Пазвантоглу. Създаването на

Милостни Божіи Серафимъ Архїерей Болгарскій

Отечески молитвѣю вѣсѣ любенїи чада моѣ родѣ Болгарскій Хрестіани
 що живеете въ Болгарскѣи зїмани здравствѣнїи и радѣнїи, понеже ето
 сега приходѣтъ радостѣ вѣша общаа навсе Болгарїи; ето сега при-
 ближава спенїе и избавленїе вѣши: ето сега виднїи и глѣдаме какѡ
 прифтѣса милѣ Божїа нїебѣднаго родѣ вѣшегѡ, що е глѣлаз бѣгѣ
 милость въ срѣдѣ блгочестївѣнїишѣмѡ и безвѣкомѡ глѣдѣнїи ІМПЕРАТОРЕѢ
 ІЛѢѢ НАРѢ ПАВЛОВИЧѢ, и показнїлаз егѡ да избави вѣсѣ ѡ
 такобѡе тѣрѣцкоѣ вѣрварскѡе мѣнїтелѣство. И ето сега приближава
 до вѣсѣ Крестоносноѣ егѡ вѡиство лѣвѣи Хрестіани брѣтїа да
 избавѣтъ вѣсѣ ѡ голѣкїа бѣдѣ. ето прїидѣ оний сѣбѣтїи дѣнь
 цѡгѡ чѣкатѣ ѡчетирїиотїи гѡдїни. Но ѡ родѣ Храбїи Болгари
 и вѣрїи Хрестіани стоїте крѣпїиѣи нїебѡнїиѣи навсѣгѡ до чѣкаїте
 и бѣсердно прїимнїте тѣа брѣтїа вѣша Хрестіани що идѣтъ вѣсѣ Божїа
 вола да избавѣтъ вѣсѣ, нїе бѡнїиѣи ѡтова вѡиство Хрестолюбнѡе
 нїебѣгнїте ѡ нїхѣ, и нїебѡмѣстїиѣи ѡ глѣдѡе и ѡ вѣла и ѡ оми
 вѣши, но глѣдаїте ипотрѣднїиѣи да згѡтѣнїе захїра. Каѣбѣ, и нїи нїи,
 сѣно колїко вѣдѣмѡжи етѣ да почитѣи и да ѡгостїи нїхѣ по ѡлжно-
 сти Хрестіанскїи, и да нїе имѣтѣ нїхѣ какѡбѡо чѣждїици, но да имѣтѣ
 нїхѣ какѡбѡо єдинобѣрїи брѣтїа вѣша, нїе лѣстїи да имѣ послѣжїиѣи
 вѣсѣ вѣрнѡстѣи и сѣсѣ лѣбѡвѣи понеже и они прѡлївѣтъ кровѣ сѣвѡ
 за вѣрѣ Хрестіанскѣи, за о҃тѣнїе сѡе, и за сѣгѣи чрѡвѣи бѣжїи,
 и за вѣтїи и за сѣтрїи сѡи зрѣдѣ да ѡпазѣтъ и да ѡблѣдѣтъ нїхѣ,
 да нїе ѡпазѣнїѣи и они брѡвѣство, какѡбѡотѣи вї ѡпазѣнїи ѡ нїебѣгнїиѣи
 и ѡ нїебѣнїи дѣвѣ дѣвѣ. и ѡтова и пазѣнїи етѣ ѡ такобѡе
 вѣдѣноѣ состоїнїе. То гѡ радѣи вѣскїи Хрестіани колїко нѣдостѣтїи
 да вѣдѣ пѣни поѣрѣнѣи етѣ по нѣ, ѡ ѡста сѡе да ѡдѣлѣи Каѣбѣ
 сѡи и да ѡгостїи нїхѣ, лѣнѣ да вѣга прїишлїиѣи тѣрѣи. Но
 о҃чада Хрестіани наші прїтецнїте и прїлѣпнїиѣи прїтока Хрестіаниѣи

вѡиство

отряда при тези условия начело с големия патриот Станко Харамбашич било прието като най-голяма привилегия, давана на сръбския народ до този момент.

Но скоро процесът на стопанска и политическа стабилност в Белградския пашалък бил разстроен от неуспешния военен поход на Портата срещу Осман Пазвантоглу /1798/ и нахлуването на Наполеоновите войски в Египет и Сирия. Налагали се бързи мерки за предотвратяването на надвисналата опасност. Султан Селим III предложил на видинския отцепник своето вечно приятелство и го провъзгласил за видински паша. В същото време на еничарите било разрешено да се завърнат в Белград и да поемат част от управлението на пашалъка. Вместо това обаче четиримата еничарски главатари /Молла Юсуф, Кючук Али, Мехмед ага и Аганли ага/ заграбили цялата власт и установили режим на кървав терор. След екзекуциите на Хаджи Мустафа паша /управител на пашалъка/, на Станко Харамбашич и на още 17 видни сръбски първенци новите господари, наречени дахии, замислили и други кървави погроми над сръбското население. Началото на 1804 г. било ознаменувано с т.нар. „сеч на кнезовете“, по време на която без съд и присъда били избити около 70 сръбски първенци.

Масовите убийства и засиленият феодален гнет станали причина за активизиране на освободителните борби. В много нахии се сформирали въстанически отряди, които повели борба срещу властта на дахиите. Най-масови били надиганията в Шумадия, където през февруари с.г. на тайно съвещание било взето решение за обявяване на общосръбско въстание. За върховен въстанически предводител бил провъзгласен богатият търговец Кара-Георги Петрович. Въстанието бързо се разпространило в цялата област и обхванало 9 от всичките 12 нахии. В Източна Сърбия начело на движението застанали Миленко Стойкович и Петър Добриняц, във Валево — Яков и Матия Ненадович, а в Руднишко — Милан и Милош Обренович. Според сведения на съвременници в началото на април 1804 г. под знамето на въстанието се сражавали над 20 000 сръбски патриоти, които успели да овладеят Валево, Шабац, Рудник, Смедерево, Пожаревац и още много селища и паланки. В същото време Белградската крепост, седалище на четиримата дахии и приобщилия се към тях Халил Гушанц, била поставена под обсада.

Бързите и значителни успехи на въстаниците се дължали в значителна степен на обстоятелство-

то, че Високата порта запазила неутралитет към събитията. Когато обаче народното движение взело още по-широки размери, отделни представители на турското правителство изказали съмнения относно уверенията на въстаниците, че те се борят единствено срещу еничарите-отцепници. Към Белград били насочени турски войски, които освен умиротворяване на пашалъка трябвало да възстановят порядките от времето на Хаджи Мустафа паша. На 6 август 1805 г. при Ивановац войските на нишкия паша били напълно разгромени от сръбските отряди. Въстаниците обяснили постъпките си с присъствието на еничарски части в турската войска и помолили руския представител в Цариград да подкрепи техните искания за сръбска автономия.

Наред с дипломатическата дейност въстаническите ръководители разработили план за разширяване и задълбочаване на освободителните борби. Били превзети градовете Парачин, Алексинци /дн. Алексинац/, Ръжан, Крушевац и др., а край Делиград било построено въстаническо укрепление. Отряди на въстаниците проникнали в Босна и Новопазарския санджак. В края на 1806 г. били овладени Белград и Шабац. Едновременно с това в Сърбия започнали да се сформират нови органи на държавната власт и държавното управление — Народната скупщина и Правителственият съвет на сръбския народ.⁶³

Силен тласък на освободителните борби в Сърбия дала руско-турската война от 1806—1812 г. Използвайки отслабения турски натиск, въстаниците постигнали нови дипломатически и военни победи. Старите искания за премахване на спахийската система и за автономия били заменени с открити искания за премахване на оеманското робство и изграждане на самостоятелна сръбска държава. Така борбите на сръбския народ, ръководен от новите буржоазни сили, прераснали в буржоазнодемократична революция, която открила нов етап в сръбската история и оказала силно влияние върху освободителните борби на съседните балкански народи.

Първите вести за въоръжената борба на сръбския народ събрали под въстаническите знамена стотици българи, бивши участници в християнските доброволчески отряди по време на австро-турската война от 1788—1791 г. Получили военна подготовка в австрийската армия, мнозина от тях оказали съществена помощ при формирането на първите въстанически отряди.⁶⁴

По същото време от гр. Землин /дн. Земун/ в Белград пристигнали много български търговци, между които братята Петър и Кузман Ичкови от с. Катраница /Македония/. В разгара на въстаническата борба П. Ичков от името на сръбските въстаници водил успешно преговори с Високата порта.

Обръщение на Софроний Врачански към българския народ, около 21 март 1810 г. Министерство на външните работи, Архив на външната политика на Русия — Москва

През първите години въстаническото движение добило особено широк размах в областта на изток от р. Морава, населена предимно с българи. След успешни сражения с нередовни турски сили край Зайчар, Илино и Соко Баня бунтовното движение се пренесло в района на Нишко, Пиротско, Царибродско, Белоградчишко и Вилинско. Опитът на Осман Пазвантоглу да задуши с насилие надигащата се революционна вълна завършил без успех. „Българската сеч“ и необузданите репресии „над най-знатната част от раята“, както съобщил австрийският дипломат барон Щюрмер, не постигнали желаната цел. Окуражени от успехите на своите братя в долината на Черна река, „всички християни в Българско, от Тимок до Никопол, въстнали с оръжие в ръка против турците“. В отговор на наказателна акция във Видинско се надигнали 15 български села.⁶⁵

Страхувайки се от разрастването на революционния метеж, Портата издала заповед за разоръжаване на българското население. Оръжието, раздадено му в годините на феодалните размирици от десетките аяни-отцепници, сега било обърнато срещу самите тях. На много места — Видинско, Свишовско, Ломско и другаде — християните отказвали да се подчинят и потърсили убежище в районите, обхванати от въстанието. „Донасят, че опитът на турците да разоръжат българите повдигнал буря от възмущение“ — пише руският дипломат Л. Кирико. Според него около 20 000 фамилии се вдигнали и преминали на страната на воюващите сърби.⁶⁶

Подновили своите действия и хайдушките дружини в западните български области и Подунавие. Те нападали обози, подпалвали хранителни складове на неприятелската армия, разрушавали мостове и по този начин затруднявали придвижването на турските военни сили. Чувствителни загуби в това отношение противникът понесъл в Разградско, Софийско, Кюстендилско, Самоковско, Дупнишко и др.

Наред с тези прояви, които ангажирали значителна част от османските сили, предназначени за потушаване на Сръбското въстание, много българи взели участие във въстанически акции на сръбска територия — край Парачин, Ръжан, Алексинци, Ужице /дн. Тито Ужице/, Делиград, Ивановци и др.

Сред първите доброволци от вътрешността на българските земи били Драган Папазоглу, Мина Бинбашията, Киро Бекярски Бинбашия, Кондо Бинбашията, Узун Мирко Апостолович и много други, които в хода на въоръжената борба израснали като талантили водачи на въстаналите християнски маси. „Първи бяха българите, които се притекоха в Сърбия на помощ на своите едновърци“ — пише един съвременник.⁶⁷ Привлечени от

девиза „Борба на кръста против полумесеца“, те се борели със съзнанието, че по този начин дават своя принос за освобождението на своя собствен народ. Особено се проявили българските доброволци при превземането на голямата Белградска крепост през януари 1806 г., където участвували и юнаците на Кондо Бинбашията. Следвайки начертания план, българите успели да проникнат зад крепостните стени и унищожили част от охраната, облекчавайки общия шурм срещу крепостта.⁶⁸

Обявяването на руско-турската война /1806—1812/ активизирало още повече освободителните борби на балканските народи. След превземането на Яш, Акерман, Галац и Букурещ в началото на 1807 г. руските войски стигнали Дунавския басейн.

Първата обща акция на руси, сърби и българи /начело на руския отряд стоял ген. Исаев/ била насочена към територията на Видински пашалък. Страхът от ново надигане на раята и приближаването на смесения отряд принудили Осман Пазвантоглу да се обърне за помощ към босненския и шкодренския паша. Неговата внезапна смърт утежила още повече положението на османската власт. На запад от Видин българи и сърби, ръководени от М. Стойкович, М. Джорджевич и Хайдут Велко, се готвели за нанасяне на решителен удар, на изток селяните от Подунавие заплашвали с ново надигане.

Наследникът на Осман Пазвантоглу Молла Идрис паша правел отчаяни усилия да усмири бунтовната област. За изкопаването на нови окопи и построяването на допълнителни укрепителни съоръжения били мобилизирани над 5000 души от подвластното християнско население, които в началото на април 1807 г. се разбунтували и потърсили спасение в отряда на легендарния Хайдут Велко. С тяхна подкрепа за кратко време долината на Черна река била очистена от деморализираната Пазвантова войска.

В тези сражения се отличили особено новосформираните конни отряди, на които се удало да разпръснат по северните старопланински склонове малки турски военни единици. В писмо до министъра на външните работи на Франция френски специалист, ръководител на укрепителните работи край Видин, отбелязал, че техните успехи наред с нападенията на Хайдут Велко окуражили местното християнско население, което се надигало на масова въоръжена борба от Видин до София.⁶⁹ Най-силно било движението между Белоградчик и Берковица, където на много места селяните избивали местни турски първенци, разграбвали складирани хранителни припаси и се укрепявали в крайселските бойни кули. „Нашите войски са изгубили спокойствието и съня си — съобщил Молла Идрис паша в Цариград. — Срещу обеди-

нението на московеца и християните не можем да направим нищо друго, освен да се отбраняваме.“

Тежки загуби понесли противниковите войски и в областта на юг от Видин. Тук въоръжени селски отряди контролирали значителен участък от главния път Видин—Цариград, като затруднявали чувствително придвижването на турски военни транспорти. Схващайки голямата полза от подобни въоръжени акции, руското главно командване прехвърлило отряда на ген. Исаев, който не само че оказвал активна подкрепа на патриотите, но поел и тяхното ръководство.⁷⁰

Междувременно след сключването на Тилзитския мир обстановката в Европа и на Балканите се изменила значително. Съгласно договора Русия била принудена да приеме посредничеството на Франция в бъдещите преговори с Портата. По силата на последвалото примирие двете страни се задължили да изтеглят войските си от Дунавския басейн. Султанът отказал обаче да признае автономията на Сърбия, да предаде на Русия Бесарабия и да признае руския протекторат над Влашко и Молдова. До уреждането на спора на руските военни части, стигнали околността на Видин, било наредено да не влизат в сражения с турците. Към пасивна отбрана преминала и османската армия.

По време на преговорите между османските власти и сръбските въстаници намерил място и проблемът за многобройните въстанически отряди от български доброволци. В т. 2 на проектодоговора те били назовани „българска войска“, която след подписването на едно евентуално примирие трябвало да се изтегли в земите на изток от р. Морава.⁷¹ Този факт твърде красноречиво говорел за голямата подкрепа, която българите оказали на сръбските въстаници, и за размаха на освободителните борби в тази част на поробена България.

Въпреки временното затишие сред сръбската въстаническа армия кипяла трескава подготовка. Били взети необходимите мерки за пълно мобилизиране на християнските сили. В областта между Видин и Ниш било разпространено „Възвание“, с което ръководителите на въстанието се надявали да разширят обсега на своите действия. Специални грижи били положени за привличането на нови „бекари“ /доброволци от несръбска народност/, за въоръжаването на които се очаквало руско оръжие.

През втората половина на 1808 и цялата 1809 г. към въстаналите сърби прибегвали все нови и нови доброволци. Проследявайки пътя на една такава група, австрийски разузнавач отбелязал: „Всички тези хора са българи от нахиите Нишка, Пиротска и Лесковска. Техният брой достигна цифрата 5—6 хиляди души.“⁷²

За въоръжаването на новосформираните бекарски дружини само в района на изток от Мора-

ва били изпратени 2917 пушки, 500 пистолета, 1000 саби, 1000 пики, 6 топа и голямо количество боеприпаси. Когато първият транспорт от руско оръжие пристигнал до своето предназначение, руският наблюдател К. Родофиникин съобщил в Главната квартира: „Веднага ще се въоръжат избягалите тук българи.“⁷³

Много българи участвували в разгрома на Исмаил бей, който през октомври 1811 г. успял да прехвърли на левия дунавски бряг голям военен корпус със задача да разкъса обсадата над турските войски край Слобозия. Към застрашения участък се отправила руска военна част под командата на генерал Воронцов. В същото време турците били изненадани от появата на християнски отряди начело с Хайдут Велко. Макар и по-зле въоръжени, българи и сърби успели да нанесат тежки загуби на многобройния противник, който отстъпил в безпорядък към Видин и София.

В съобщение за развоя на сражението генерал Воронцов отбелязал, че Хайдут Велко се отличил като талантлив ръководител, „първ се хвърлил в най-опасните места и поразявал неприятеля, бил достоен пример за останалите със своята храброст и усърдие“⁷⁴. За проявен героизъм неговият отряд и самият той били наградени с високи руски отличия.

Масовото участие на български доброволци в редовете на сръбската въстаническа армия било събитие от голямо значение за бъдещото развитие на българското националноосвободително движение. Освен като революционна школа за хиляди български родолюбци в хода на въстанието българите имали възможност да почувствуват и плодовете на тясното общобалканско сътрудничество, открило се като мощна сила при разгрома на османското владичество в Сърбия.

Крайно тежките условия, в които се намирал българският народ, затруднявали освободителните изяви на българските патриоти. Това ги тласнало към активно участие в антиосманската борба на съседните народи, чрез която те допринасяли за отслабване силите на общия поробител и за приближаване деня на собственото си освобождение.

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1806—1812 Г. БЪЛГАРСКА ЗЕМСКА ВОЙСКА. Значително въздействие за активизиране на освободителните борби на българите в началото на XIX в. оказали действията на руската армия на юг от р. Дунав.

Още в навечерието на войната руското командване предприело енергични стъпки, посредством които се надявало да привлече на своя страна по-голям брой доброволци от подвластните балкански народи. „Опитът, придобит от миналите войни с турците — писал генерал Михелсон до

руския император, — служи за пример колко е полезно и даже необходимо в случай на война набирането на арнаути. Освен това трябва да се има пред вид и едно друго обстоятелство — назряващото у тях желание да се освободят от турците.“ Отговорът на император Александър I бил утвърдителен.⁷⁵

За кратко време измежду българските изселници в южноруските области били сформирани четири доброволчески отряда. Едновременно с напредването на руската армия в Бесарабия и Дунавските княжества техният брой нараснал многократно. При комплектуването на такива бойни единици се отличили мнозина заможни български емигранти, между които Каранфил Домухчи, Кара Георги Кюстендели, Кара Георги Габровли, Димитър Янкович, Недялко Филебили, Лазар Самоковли, хаджи Коста, хаджи Койчо и много други. В сраженията край Букурещ, Обилещи, Измаил, Гюргево, Браила и др. се проявили със своята храброст отрядите на Никола Вучич, хаджи Георги, полковник Теодор, Димитър Карагьоз, Тодор Данаилов, братята Димитър и Павел Македонски, в които се сражавали хиляди български изселници.

Засилили своята дейност и българските разузнавачи, чиито сведения по признание на руските главнокомандувачи залегнали в основата на бъдещите военни планове. Мнозина търговци, учители, свещеници и обикновени селяни кръстосвали българската земя и изпращали в руската главна квартира данни за броя, въоръжението и намеренията на турската войска. В това отношение се проявили врачанският чорбаджия Димитраки Хаджитошев, габровският търговец Васил Андреев, Николай Мустаков, свещеник Панталеймон от Свищов и др. Техните доклади за обстановката в неприятелския лагер поразявали с точността си. „Видях обоз, движещ се към селото Никюп... — четем в доклада на български разузнавач. — Самият везир се намира сега в Торлак /дн. Хлебарово, Разградски окръг/ и неговата войска заедно с Бошняка и албанците достигат до 25 000 души. Оръдията, доколкото можах да преброя — 80. Палатки можах да преброя до 1050“⁷⁶ и т.н.

Оръжие от края на XVIII — началото на XIX в. Национален военноисторически музей — София

1–2. Пистолети с кремъчно и капсулно-ударно устройство

3. Ятаган с ножница

4–5. Пушки с кремъчно-ударен механизъм

6. Нож с ножница

7–8. Ками

6

7

8

№ 7
 + православные Христѣмъ: Да Возна
 гради въ Васъ Творецъ за сѣрдїенъ
 единовѣрцѣмъ и собратѣмъ вашимъ
 и то сѣдѣиши Опомнѣніѣмъ Не-
 прѣмѣлаи Таки Неостѣавѣи Изве-
 щенїемъ сѣдѣрїѣмъ хъ нхъ, но
 тольно правдою: — Шерпите Поко-
 приидетъ въремъ. — Да будетъ =
 денъ радости и веселїѣмъ
 приидетъ жителѣмъ Трапѣцѣ
 знающаго добре о вѣсѣмъ. —
 Прѣбываю та сѣгда до божїе лѣтѣ
 Катинары феврѣ 18 = Днѣ 18 = Года.
 Генералъ Маїоръ Турчанинъ

Писмо на генерал-майор Турчанинов до врачани, 18 февруари 1811 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София, Български исторически архив

Михаил Иванович Кутузов. Държавен исторически музей — Москва

Подобни сведения били изпращани от български съгледвачи в Силистра, Тутракан, Русе, Шумен, Плевен, Ловеч и други места.

Изграждането на действена разузнавателна мрежа руското командване осъществило с подкрепата на Софроний Врачански, който поддържал контакт с много българи от вътрешността на страната. Будни търговци от Свищов му препращали сведения на разузнавачи и получавали от него инструкции за бъдещата си дейност, като използвали специален конспиративен канал през р.

Дунав.

В навечерието на прехвърлянето на руските войски през р. Дунав българският епископ, който разполагал с достоверни данни за разположението на неприятелските сили, предложил то да се осъществи в района на Турну Мъгуреле — Никопол. След това, движейки се по направиленето Никопол — Търново, руското командване могло да разчита /само в Търновско/ на 10—15 хиляди въоръжени българи, примерът на които можел да „увлече жителите на съседните окръзи още преди те да бъдат заети от руските войски“⁷⁷.

Софроний отпечатал две пламенни възвания към поробените си съотечественици, с които ги призовавал да посрещнат храброто руско войнство като едновѣрни братя, да ги снабдяват с всичко необходимо и да се поставят изцяло в тяхна служба. „Ние видяхме това, което с желание и въздишка чакахме четиристотин години“ — писал той във второто си възвание от началото на октомври 1810 г. С примери от историята Софроний доказвал, че отсъствието на здраво единство между народ и владетели е довело до падането на България под чуждо иго. Процесът на обединяване на народните сили, който се наблюдавал във всички български земи, трябвало да продължи, защото само това единство при близката подкрепа на Русия щяло да осигури окончателното освобождение от народните мъчителни. В защита на всичко придобито досега под крилото на руското войнство народът трябвало да е готов за борба „до последна капка кръв“⁷⁸.

Разпространявани в момент, когато руските войски навлезли дълбоко във вътрешността на страната, тези послания допринесли за политическото активизиране на народа.

Така Софроний Врачански утвърждавал схващането, че освобождението на България може да се осъществи при взаимодействието на двата фактора — въоръжена борба на поробените народни маси и решителна подкрепа от страна на руската армия. Тази идея била едно от най-големите завоевания на българската политическа мисъл до този момент.

След падането на Силистра, Тутракан, Разград, Русе, Х. Базарджик и Никопол с бърз марш руските войски достигнали предпланинските райони на Търново, Габрово, Севлиево. Същевременно освободителното движение на българите обхванало голяма част от земите между Дунава и Балкана.

В началото на май 1810 г. въстанали жителите на голямото село Арнауткѡй /дн. квартал Пороище от Разград/. Примера им последвали българи от съседните по-малки села. Според официални турски източници въстаниците броели около 2000 души.⁷⁹ В същност техният брой бил значително

по-голям. В писмо до Софроний Врачански новият главнокомандуващ Дунавската армия генерал Каменски отбелязал, че числото на въстаналите надхвърля 4000 души.⁸⁰

Героизмът на въстаниците заслужил нарочното послание на руския военачалник. „Жители на Арнауткьой — писал той, — Вие искате да отхвърлите игото на измъчващите ви тирани; въодушевени от любов към родината и вашата религия, вие искате да извоювате отново свободата си... Помощта на Русия, за която вие молите, ви се предоставя отсега нататък... Предайте на всички българи, стенищи под робството, че е настъпил часът на отмъщението, че народ, съединен с вас чрез кръв и религия, се е обявил за ваш съюзник, защитник на вашите права... Въоръжавайте се, вий чедата на героична нация, вървете напред... Нападайте и унищожавайте врага, който така дълго ви оскърбяваше!“⁸¹

Това възвание отбелязвало началото на нов момент в отношението на официална Русия към българското националноосвободително движение. Страхът от антифеодални надигания, в които царската върхушка била склонна да вижда лош пример за обикновения руски войник, бил пренебрегнат пред вид на все по-изострящия се конфликт на Русия с Наполеонова Франция. В разрастването на освободителните борби на българския народ руската дипломация и военното командване виждали залог за по-бързото разрешаване на военния конфликт с Портата.

Въстаническото брожение обхванало и Разград — важен административен център в областта. Намаленият състав на местния гарнизон, който трябвало да отдели част от своите сили за потушаване на бунта в Арнауткьой, дал възможност на българите в града да нападнат оръжен склад и да сформират въстанически отряд. „Още преди пристигането на нашите части, отбелязал командирът на Серпуховския полк, оръжието било разграбено от въстаналите селяни, а за тези, които не успели да се въоръжат навреме, сега се раздава на ше, като на съюзници и едновърци.“⁸²

Османското правителство трябвало да полага големи усилия, за да се справи и с въоръжените отряди на подвластното население в Русенско, Варненско, Беленско и др. Тук на много места действували малки въоръжени дружини, които дълго време преди пристигането на руските войски водели истинска партизанска война.

По признание на самата османска власт обаче революционният подем на българите достигнал своя връх в областите на централния старопланински масив. В района Габрово—Шипка—Казанлък били съсредоточени няколко хиляди въстаници, „готови да последват примера на сърбите“, т.е. да предприемат въоръжени действия на

широк фронт.⁸³

Обезпокоена от набезите им в равнината и преди всичко от обстоятелството, че такъв важен проход като Шипченския се намирал под техен контрол, Високата порта изпратила през есента на 1810 г. в разбунтувания район висшия турски савновник Мехмед Джеляледин. Въпреки усилията си той не успял да стигне до Търново, „защото презряната рая, която е обкръжила Балкана, прави това пътуване невъзможно“. Той констатирал, че въстаническите сили охранявали прохода и в същото време „превърнали с. Шипка в център на своя въстанически лагер“, с което открито демонстрирали желанието си да се придвижат още по на юг.⁸⁴

Стремежът на Русия да приключи войната с Портата в най-кратък срок накарал руското командване да се отнесе благосклонно към инициативата на българската емиграция за създаване

през 1810 г. на самостоятелна българска военна единица. Нейното формиране започнало през пролетта на 1811 г.

Вземайки под внимание обстоятелството, че бъдещото военно съединение ще действа като хомогенна българска част, и то на българска територия, М. И. Кутузов се погрижил войсковата част да се организира съобразно с традициите на българите. На генерал Турчанинов, натоварен от главното командване с организацията на доброволците, се нареждало да установи сред тях порядък съгласно с „техния живот и традиции“⁸⁵. Всеки български полк трябвало да бъде разделен на помалки подразделения, с личен състав до 100 души.

Наред с пехотните полкове в края на май 1811 г. се формирала „българска кавалерия“, чиито действия се предвиждали в състава на българ-

ската войска. Общият брой на Българската земска войска възлизал на около 2000–2500 души.⁸⁶

За попълване на загубите и за охрана на българските бежанци на левия дунавски бряг била създадена „местна земска войска“. Този втори ешелон, на който руското командване не възнамерявало да възлага бойни задачи на българска територия, бил създаден пак по инициатива на българските преселници и се издържал почти изцяло с техни материални средства.

Освен генерал-майор Турчанинов в щаба на Българската земска войска участвували Д. Ватикиоти /Ватикиотис/ /негов пръв помощник/, Хр. Кесякоглу, хаджи Пенчо Хаджикулев, Г. Мамарчев и др.

Българската земска войска участвувала в редица сражения на руската армия. След боевете край Тутракан, Силистра, Русе, с. Батин, с. Васи-

КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ
В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.

ловци и на много други места стотици български патриоти заслужили горещата благодарност на генерал Кутузов и най-високи руски отличия. В доклада си до император Александър I за кръвопролитното русенско сражение през лятото на 1811 г. талантливият руски пълководец отбелязал, че в решителния момент „се присъединиха с голямо усърдие и българите“, които се оказали напълно достойни за високото руско доверие. В хода на военните действия в редовете на българското съединение се вливали нови свежи сили из средата на българското население.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ И БЪЛГАРСКИЯТ ПОЛИТИЧЕСКИ КРЪГ В БУКУРЕЩ.

Свищов, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

Разгръщането на националноосвободителните борби върху една по-обширна територия по време на войната и натрупаният опит внесли по-голяма яснота в тактиката и стратегията на българското освободително движение. За това допринесла и активната дейност на зародилата се българска търговска буржоазия, единствената обществена сила по онова време, която била в състояние да придаде на освободителното движение общонационален характер. В края на 1809 г. в Букурещ тъкмо сред тази част от емиграцията се сформирало и ръководно ядро от български патриоти, което станало инициатор и възглавило политическите прояви на своите сънародници. През различните години от съществуването на този политически кръг в Букурещ като негови членове се знаят: Софроний Врачански — ръководител, Иван Замбин от Враца, А. Некович от Тетевен, Ив. Караниколов от с. Кер-

имени грѣшнаго ѡпаста ко Священнымъ стопамъ **Всесвятѣ-
шатаго монарха** имолитъ о призрѣніи съ высоты престо-
ла ЕГО, нѣпоколе гнѣблющее положеніе помянутыхъ Христіанъ, кои
подъ тяжкимъ бременемъ находятся и о ѡдостоеніи оныхъ
подъ величественный СВОЙ покровъ, да въ присоединеніи подъ
премудрымъ правленіемъ **Монарха Всероссійскаго** кѣтно съ
Воспѣваніи благословляа ЦАРЯ НЕБЕСНОГО и ЦАРЯ ЗЕМНАГО, --- насла-
чайте спроста ежели благоугодно ꙗжедесть ГОЛУ **Монаршей** высо-
чайше повелѣть намъ изъ министровъ СВОИХъ отомъ вѣда-
тъ, въ таковомъ случаѣ ты исамъ знаешь равно какъ и А
освои странѣ подробно съ преданностію оboвсѣмъ объясни, въ че-
мъ А въ лицѣ всего Нашего народа васъ прошу и во всемъ
васъ вѣрю въ прочемъ пребываю къ вамъ добротѣ и мо-
литвенникъ къ БГГ.

1808 го. года
Генвара 10го дна

Бѣкарестъ

Изъ Болгаріи области

Епископъ Софроніа Врачанскій

Сѣ върѣюще писмо принадлежить Іоанъ Аданасіевичю
Г^н Замбинъ уроженецъ Града Врацѣ.

Част от писмото на Софроний Врачански до Иван Замбин
от 10 януари 1808 г., Букурещ. Министерство на външните
работи, Архив на външната политика на Русия — Москва

Съпроводително писмо на Иван Замбин към негова молба
до руското правителство от 26 февруари 1808 г., С. Петер-
бург. Министерство на външните работи, Архив на външна-
та политика на Русия — Москва

Ода за Софроний Врачански от Димитър Попски, 25 март
1813 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

мен, Сливенско, хаджи Панов от Ески Джумая
/Търговище/, Петър Сарчоолу, Симеон Кинарис
от Враца, архимандрит Вениамин Ловчански, Ди-
митър Попски от Трявна и др. С изключение на
Софроний Врачански и архимандрит Вениамин
всички останали били търговци или синове на за-
можни български фамилии. Този кръг именно
формулирал основната цел на водената борба —
чрез народно въстание, съчетано с действията на

Сѣтелотворный Кръгъ!

Милостивоуший Государь

Удостоите приказать Сію за-
печатанную бумагу и Вашему Сѣ-
тельству отъ меня возвести, что
судавъ нашего народа! --- для всего
и осмиваюсь успокоивающа просить
Вашего Сѣтельства ооснаженіи
все сіе въ тайнѣ,

Вашего Сѣтельства

1808 го. года

февраря 26, дня

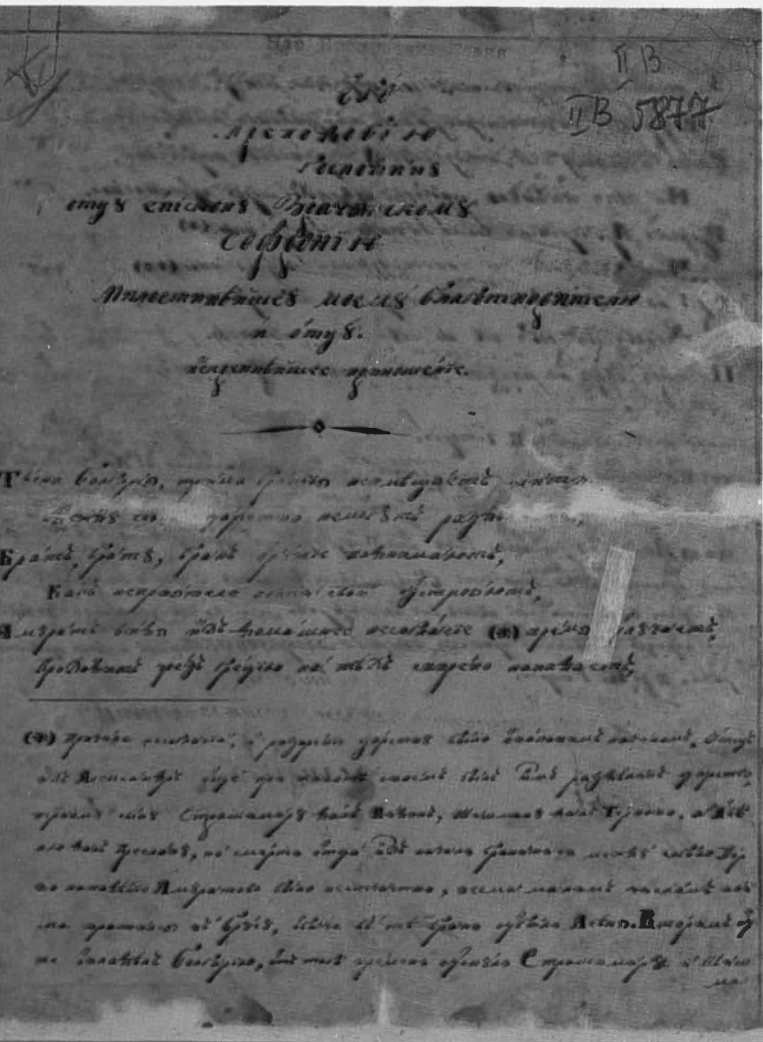
С. Петербурга

оснаженіи

иоанъ Замбинъ

руската армия, да се извоюва самоуправление на
България. Той предприел и конкретни стъпки за
спечелване на външнополитически съюзник в ли-
цето на Русия.

Участниците в Букурещкия обществен кръг
споделяли политическите възгледи на своя водач
Софроний Врачански, който по това време превел
и издал на новобългарски език философския трак-
тат на папския каноник А. Марлиан, професор по
богословие и бележит политик на XVII в., озагла-
вен „Гражданское позорище“⁸⁷ Една от причини-
те Софроний да се заеме с тежкия превод на обе-
мистото съчинение е близостта във възгледите на
автора и преводача относно християнската рели-
гия като фактор за благоденствието и управление-
то на народа. Чрез основната идея, че без християнство е немислим материалният и духовният прогрес на човечеството, Софроний Врачански се стремил да внуши на своите читатели непримиримост към мюсюлманството не просто като религия, а като религия на господстващата феодална османска класа.

В оригиналните страници, вмъкнати в превода, бележитият възрожденец изложил становището си относно бъдещата форма на управление в свободната българска държава. Той не скривал своя възторг от управлението на просветените европейски монарси и преди всичко от Петър Велики. Монархът според него трябвало да бъде „просветен“, „разумен“, „благочестив“ — качества, каквито не е притежавал нито един турски султан, т.е. като най-прогресивна форма на управление Софроний Врачански сочел просветения абсолютизъм.⁸⁸

Що се отнася до въпроса, в каква обществена формация ще се реализира тази форма на политическо управление, отговор намираме в молбата на българското политическо общество до главнокомандувачия руската армия за създаването на автономна българска област на север от Дунава. Макар че основният мотив на обществото бил желанието да се съхрани разпръснатата българска емиграция във Влашко и Молдова от асимилация, в молбата присъствуват редица социално-иконо-

мически и политически искания, които очертавали контурите на едно бъдещо буржоазнодемократично общество. Статутът на проектираната автономна област щял да бъде пренесен и в земите на юг от Дунава, щом това бъде възможно.

В молбата на българското политическо общество от Букурещ на първо място било поставено искането за свобода на производството и размяната на стоките. Българските първенци настоявали за такъв режим, който по нищо да не се отличава от режима в свободните и напредналите в своето развитие страни, налице бил стремеж към известен протекционизъм, който трябвало да гарантира добри условия за икономическото развитие на българите.

Не била отмината без внимание и съдбата на огромната част от изселниците — дребните селскостопански производители. Освен въпроса за осигуряване на земя, парични помощи и т.н. в молбата се настоявало за производство и „свободна продажба на вино, ракия, млечни произведения и добитък“.

Наред с тези икономически искания били записани и специални точки относно обществено-политическия статут на бъдещата автономна област. Под наблюдението на специален магистрат, за дейността на който щял да следи висш руски чиновник, трябвало да се създадат национални училища, църкви и съдилища. Родният език щял да се използва не само в училищата и църквите, а и във всички автономни институции. Предвиждало се учителите и лекарите да се назначават, а всички останали длъжности да бъдат изборни, без да се изисква имуществен и образователен ценз.⁸⁹

Исканията на политическия кръг били първият конкретен опит на зараждащата се българска буржоазия да изработи своя социално-икономическа платформа. В него намерили израз основните задачи, които историческото развитие поставило за разрешение пред българското общество: борба за политическо самоуправление, национална просвета и българска църква. По такъв начин, освен че очертали още един път след Паисий Хилендарски главното съдържание на българската буржоазнодемократична революция, членовете на политическия кръг предприели практически стъпки по пътя на нейното осъществяване.

Техните искания отбелязват по-висок етап в политическото съзряване и в развитието на българското националноосвободително движение, което в оня момент си поставяло за цел извоюването на автономия за България в рамките на Османската империя.

В освободителните прояви от началото на XIX в. против чуждите угнетители участвували представители на всички прослойки на тогавашното българско общество. Начело на този единен

социален поток стояла зародилата се българска буржоазия.

В идеологията и практиката на национално-освободителните борби външният фактор имал решаващо значение. Българските дейци полагали усилия да предизвикат енергичната намеса на Русия в съдбата на своя народ. В онзи исторически момент обаче българският въпрос стоял извън стратегията на руската външна политика. Освобождението на българските земи от османски гнет на практика означавало ликвидиране на голяма част от европейските владения на Портата, а за подобна стъпка условията не били още напълно зрели.

Въпреки това идеята за едно народно българско въстание, комбинирано с действията на руските войски, обоснована от Софроний Врачански, била изградена върху здрава основа. Че освобождението на българския народ може да се осъществи при тясно взаимодействие на Русия с общо въстание на поробените, в това дълбоко вярвал и друг политически деец от онова време — Димитър Попски. През 1813 г. той написал обръщението „Към моя народ и моите любезни съотечественици“ и „Ода в чест на Софроний Врачански“. В тези забележителни документи Димитър Попски разработил идеята на Софроний за българска автономия и му отредил място сред първите идеолози на българската национална революция.⁹⁰

Така вътрешната и международната обстановка в началото на XIX в. способствувала за избиственето и по-нататъшното развитие на българското политическо мислене. Идеите за автономна българска държава, за тесен военно-политически съюз с Русия и за необходимостта от общ ръководен център в борбата против османското владичество очертавали развитието, до което достигнала националноосвободителната идеология, и имали важно значение за по-нататъшното разгръщане на борбата на народа за освобождение и независимост.

МАСОВИ ПРЕСЕЛНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В. Започнало още в началото на османското нашествие на Балканите, изселването на българи извън пределите на отечеството продължило и през следващите векове. С течение на времето към постоянните причини, обуславящи този процес, се прибавили и нови — стихийните въстания и неуспешните войни на Турция с Австрия и Русия, след които положението на раята ставало особено тежко, феодалните размирици и т.н.

От края на XVIII и началото на XIX в. се засилили преселническите движения от българските земи в съседните християнски провинции Влашко, Молдова и Сърбия, където установилите се български селяни, занаятчии, търговци и интелегенти намирали сравнително по-добри условия за

стопанско и духовно развитие.

При първото по-масово изселване през 1690 г. по време на поредната австро-турска война, когато отстъплението на австрийските войски и страхът от турско възмездие станали причина за многолюдни изселвания от разбунтуваните области, стотици семейства се присъединили към кърваните сръбски бежанци, ръководени от патриарх Арсений Черноевич. Така постъпили много българи от Видинско, Кюстендилско, Трънско, Скопско, Кочанско, Куманово, Крива Паланка и други места. През тези размирни години голяма част от своето население изгубило и будното селище Кратово.⁹¹

Голяма част от бегълците, които заради владенията на сръбския патриарх били наричани с общото наименование „сърби“ /„райци“/, се заселили в Будапеща и околността, в Гьонгьош, Пасо, Егер, Токай, Кечкемет, Чеглед, Чонград, Нови Сад, източните райони на Средноунгарската равнина, в Трансилвания, Банат и други места на обширната Австрийска империя. Били положени основите на българска колония и в столицата на империята Виена. В края на XVIII в. там се установили десетки занаятчийски и търговски семейства от различни краища на поробеното отечество. Започнали своята дейност и двете търговски къщи „Ненович“ и „Радул хаджи Михаел“.⁹²

През цялото XVIII столетие голяма част от тези и дошлите по-рано бегълци /и преди всичко онези от тях, свързани с градското стопанство/ запазили своето народностно самосъзнание. Членове на т.нар. „сръбски“ и „гръцки“ привилегирова-ни общини, те не без гордост прибавили към името си прозвището „българин“ и често заемали ръководни места в новосъздадените християнски колонии, църковни общини, търговски и занаятчийски сдружения и т.н. В списъците на будапещенската църковна община например от 1706—1707 г. срещаме имената на Никола Чалък, Христо Българин, Неделко Българин, Павел Българин, Пейо Стоянов и мн. др. В будапещенската търговска гилдия през 1719 г. на първо място стояло името на Станко Българин.⁹³

В началото и към средата на XVIII в. се формирали многобройни български колонии във Влашко, Молдова, Трансилвания — в Сибиу, Брашов, Букурещ, Крайова, Бузъу, Ръмник и други места. По-голяма част от бегълците произхождали от Русе, Свищов, Силистра, Търново, Калофер, Пловдив и други селища. През 1719 г. в Крайова, Ръмник, Брадичени били настанени 157 български семейства, по-голяма част от които намерили препитание в търговията и занаятите.⁹⁴ По-късно част от установилите се във Влашко български изселници се прехвърлили в Банат и Седмиградско, където основали някои значителни български емиг-

рантски колонии.

Към средата на XVIII в. нараснали по обем и преселванията в южноруските области. Това обстоятелство наложило обнародването на специални правителствени укази /1751–1763/ за създаване на т.нар. християнски полувоенни поселения. По този начин руското правителство се надявало да разреши две важни задачи — ограничаването на мюсюлманския елемент в Южна Русия и разширяването на обработваемите площи, а оттук и числото на данъкоплатците в империята. Ето защо всички новопристигнали християни — българи, гърци, сърби, власи, молдовани и т.н. — били посрещани радушно от официалните власти.⁹⁵

Масовите изселвания в тази част на империята продължили и през следващите десетилетия. През 1773 г. по време на поредната руско-турска война към главнокомандувания граф П. А. Румянцев отправили молба за преселване в Русия около 400 семейства от с. Алфатар, Силистренско. По-голяма част от тях били настанени в с. Олшанка, Херсонска губерния. Все по това време други стотици българи от Хаджиоглу Базарджик, Свищовско, Ломско, Русенско, Беленско и други селища в земите между Дунава и Балкана последвали примера на алфатарци и с помощта на оттеглящите се руски войски потърсили убежище в новорусийския край.⁹⁶

Значително нараменал броят на преселниците в трите губернии /Херсонска, Таврическа и Бесарабска/ и в двете румънски княжества по време на руско-турската война, завършила с подписването на Ящкия мир в 1792 г. По признание на самото султанско правителство от вътрешността на страната /Тракия и Македония/ забягнали 7000–8000 семейства. Една малка част от тях се настанила в Молдова, а повечето от бегълците предпочели да се установят далеч от турския произвол — в южноруските области.⁹⁷

Причините за постоянното активизиране на изселничеството от българските земи са преди всичко в тежкото робско положение на българския народ. Особено многочислени станали преселванията по време на феодалните размирици и руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в. Големи области в Тракия и Подунавieto били подхвърлени на масово и системно разорение както от честите аянски стълкновения и кърджалийски набези, така и от безчинствата на отстъпващата османска войска. Подобна съдба имали селищата Русе, Свищов, Арнауткьой, голяма част от Силистра, Никопол, Тутракан, Бяла, Разград и др. Още по-трагично било положението на българското селско население.

И след сключването на Кючуккайнарджанския договор /1774/ много българи търсили убежище в югозападните краища на Русия. Българи-

те пристигнали в новите си поселения, общо взето, със свой инвентар, добитък и покъщнина, което предпазвало хазната от допълнителни разходи и им позволявало да си създадат там добри стопанства, пренасяйки своя опит в земеделието, животновъдството, лозарството и др. Те допринесли за усвояването на този слабо заселен дотогава край и същевременно подсилвали отбраната на южноруските граници в една твърде невралгична област. Притокът на бегълци в тази част на Русия не секнал и през следващите години /1801–1806/. По това време били положени основите на много български поселения, като Голям и Малък Боялък, Катаржина, Кубанка, Терновка, Паркани и др.⁹⁸

В стремежа да засели южните райони царското правителство не криело предпочитанията си към християните, дошли от двете страни на Балкана. Херсонският губернатор дук де Ришельо и министърът на вътрешните работи А. Куракин подкрепяли становището да се облекчава колкото е възможно положението на дошлите заселници от българските земи.⁹⁹

Активна дейност за привличане на български преселници разгърнали руските дипломати в Яш и Цариград — А. Жерве и А. Италински. А. Жерве например осигурявал бежанците с пари и с необходимите документи за бързо придвижване до набелязаните провинции. Чрез гр. Яш най-често търсели убежище българи от вътрешността на страната, които пристигали на малки и големи групи от Балкана и Дунавската равнина.¹⁰⁰

Българи, пратеници на А. Италински, обикаляли българските земи „и с риск за живота си“ убеждавали сънародниците си, че в Русия ще намерят добри условия за икономически и духовен напредък. Мнозина от тях успели да подготвят специални скривалища, в които българските семейства изчаквали най-удобния момент за прехвърляне по море и суша.¹⁰¹

Значителна част от християните били прехвърлени по море с помощта на гръцки и руски кораби. Обикновено групите на изселниците не надвишавали 30–40 души, но имало случаи, когато броят им бил доста голям. Така например през юни 1804 г. с кораба „Св. Никола“ в Одеса пристигнали 128 преселници, а през март с.г. корабът „Мария Магдалена“ докарал на същото пристанище 442 души.¹⁰²

Често прехвърлянето на преселници ставало през турската столица. Големият град и притъпената бдителност на властите, които изключвали възможността за подобни действия там, карали русите да съсредоточават по-големите групи тъкмо в столицата и оттук да ги прехвърлят на Кримския полуостров. „В течение на миналата 1803 и 1804 г. — съобщава в едно от многобройните си

донесения до Азиатския департамент Италински — аз изпратих от Константинопол в Одеса и други кримски пристанища за заселване в Русия значително число български фамилии — 2171 човека от двата пола.¹⁰³

Продължил своята работа в Яш и А. Жерве. Към новорусийския край, където вече било поставено началото на система от християнски полувоенни поселения през периода 1805—1806 г., се отправили 2650 български преселници. Въпреки усилията и материалните помощи по-голяма част от преселниците скоро се отказали от първоначалния маршрут и останали в Дунавските княжества и Бесарабия. Само в Измаилски окръг, в селата Татар Кипчак, Кубей, Кайраклия, Табак, Таш Бунар, Ердек Бурун и др., се настанили 222 фамилии, а общо в Бесарабия — 2294 фамилии.¹⁰⁴

По същото време поради продължаващата феодална анархия нараснал броят на бегълците във Влашко и Молдова. От Габрово, Тетевен, Варна, Сливен, Копривщица, Свищов, Котел, Арбанаси, Станимака, Охрид, Прилеп, Кюстендил и други селища в двете княжества се заселили стотици нови семейства. От това време водят началото си и първите по-масови заселвания на български занаятчии и търговци в Букурещ и в други румънски градове.¹⁰⁵

В самото начало на войната /1806—1812/ към Главния щаб на Дунавската армия била създадена канцелария по гражданските въпроси начело с А. Я. Коронелли, на която се наложило да се занимае и с въпросите на изселничеството. За изпълнението на тази задача били ангажирани и главнокомандуващите Дунавската армия.¹⁰⁶

Нарастването на броя на изселниците налагало правилното регулиране на тяхното положение в новите им поселения. От 1807 г. се пристъпило към изработването на определени разпореждания, които били прокламирани със специални императорски укази, допълнени от редица временни заповеди и разпоредби. Така се оформили постепенно подробни правила, които на практика били използвани до 1819 г. и уточнявали организацията на преселничеството буквално от първия ден за едно бъдещо десетилетие. Решен бил и въпросът за снабдяването на преселниците със земя. На 1 септември 1807 г. бил обнародван императорски указ, в който се предвиждало на всяко семейство да бъдат раздавани по шестдесет десетини земя /една десетина е равна на 2,4 дка/ за вечното потомствено владение.¹⁰⁷

Освен това се посочвало, че преселниците няма да бъдат зависими от местните власти, че те ще получат допълнителни права за разширяване на свободните земи, ще бъдат освобождавани от данъци за 10 години /по-късно този срок е намален на 3 години/, а крайно нуждаещите се ще получат

допълнителни материални помощи.¹⁰⁸ В указа се обръщало внимание и на обстоятелството, че нито един от помешчиците /независимо от националността им/ няма право да закрепостява новодошлите българи дори ако това ставало по тяхно лично съгласие.¹⁰⁹

Масовите преселвания продължили и през следващите години. На 21 септември 1810 г. генерал Енгелхард бил уведомен, че след разоряването на Свищов „на християните било наредено да преминат на левия бряг на Дунава и в района на Зимница да основат ново селище“. По тяхно желание то било наречено Нови Свищов.¹¹⁰

По същия начин се извършвало преселването от Силистра. Военни отряди, най-често от интендантските части на Дунавската армия прехвърляли на етапи християнски бежанци заедно с оцелялото им имущество. По-голямата част от този поток била разквартирувана първоначално в околностите на Кълъраш, а малко по-късно тук било създадено ново емигрантско селище — Николаев.¹¹¹

Особено драматично протекло изселването от Русе и неговите околности. Заедно с руските войски през лятото на 1811 г. преминала първата голяма група бегълци — 1910 души, които били заселени в Букурещ и околността му. Наскоро след това били прехвърлени много български семейства от околните русенски села, станали жертва на разбитата от русите турска армия.¹¹²

Естествено щетите на българите в отдалечените от военния театър райони били далеч по-малки. Онези от тях, които се отправили към дунавския бряг за прехвърляне в княжествата или в Южна Русия, пристигали с голяма част от движимото си имущество — покъщнина, инвентар, добитък, храни и т.н. И сред тези групи имало стотици българи, които, макар че съхранили богатството си, потърсили ново местожителство, страхувайки се от репресиите на османските власти заради материалната и въоръжената помощ, която оказали на руската армия. Сега били създадени няколко изселнически лагера, от които военни конвои превеждали през Дунава различни по численост групи. Такива лагери били създадени между Русе и Тутракан, в околностите на Силистра и на други места. И ако в Тутраканско според рапорта на генерал Зас били настанени 1487 християнски фамилии, в Силистра и Силистренско техният брой бил значително по-голям.¹¹³

Освен от големите изселнически лагери прехвърлянето на бегълци се извършвало и по цялото Дунавско крайбрежие. Наред с организирани групи мнозина българи преминавали р. Дунав без руска подкрепа, използвайки набързо пригответни салове, лодки и др. В такива случаи обаче те рискували да бъдат нападнати от разбойнически

шайки, които разграбвали имуществото им, а при съпротива избивали беззащитните християни.

През руско-турската война от 1806–1812 г. изселванията на българите имали няколко върхови момента, по време на които те се установявали не само в Южна Бесарабия, но и в десетки селища във Влашко /особено в крайдунавските райони/ и най-вече в окръзите Яломица, Илфов, Телеорман, Влашка, Прахова и др. Преселниците се стремели към по-близка емиграция — във Влашко и Молдова — поради желанието да не се отдалечават много от родината си с надеждата за евентуално завръщане при благоприятни обстоятелства.¹¹⁴

Според официален списък на руските военни власти по време на войната най-много българи се заселили в градовете Турну-Мъгуреле, Букурещ и техните околности — 40 649 души. Общо в двете Дунавски княжества и Южна Русия през разглеждания период потърсили убежище 20 316 фамилии, или 87 037 души.¹¹⁵ Несъмнено тази цифра се отнася за онези български преселници, които преминавали границата организирано и още там били записвани в специално изготвени списъци. Потърсилите убежище по други пътища преминавали първоначално във Влашко, Молдова и Южна Русия без знанието на официалните власти. С други думи, броят на българските преселници през разглеждания период надвишавал посочената от руските власти численост.

Освен това немалък брой бежанци от западните български краища потърсили убежище първоначално в Сърбия, а оттук в различни провинции на Австрийската империя. Според австрийски и сръбски източници техният брой надвишавал 18 000–20 000 семейства.¹¹⁶

И така през XVIII и началото на XIX в. до Букурещкия мирен договор /1812/ от българските земи във Влашко, Молдова, Южна Русия, Сърбия и Австрийската империя подирили убежище общо около 250 000 души.¹¹⁷ Несъмнено тези масови изселнически движения водели до тежки деформации в тогавашното българско общество. Нарушаването на етническата картина довело до непоправими последствия не само за нормалния ритъм на човешкото възпроизводство, но и до съществено затормозяване на икономическото и духовно-политическото развитие на поробен народ. Още повече, че сред многолюдното море на изселниците присъществувала и най-будната и предприемчива част на възрожденското общество — хиляди занаятчии, търговци и интелегенти. С течение на времето една част от преселниците народностно били асимилирани на новите си заселища. Не цялата изселническа маса обаче се претопила сред иностранните етнически групи. Голяма част от нея съхранила и доразвила своето народностно само-

съзнание и през следващите десетилетия дала съществен принос в процеса на формиране на българската нация и в борбите за нейното освобождение и развитие. Достатъчно е да припомним в това отношение икономическата, културната и политическата дейност на българските колонии в Одеса, Кишинев, Болград, Букурещ, Браила, Галац, Брашов, Белград, Виена и др.

3.

Българите в Гръцкото въстание и в руско-турската война от 1828–1829 г.

БЪЛГАРИЯ В ПЛАНОВЕТЕ НА ФИЛИКИ ЕТЕРИЯ. Смазването на Сръбското въстание в 1813 г. и краят на руско-турската война спрели за известно време въоръжените прояви на балканските народи. За реализиране на освободителните цели революционната мисъл се насочила към нови пътища.

Основавайки се на революционния опит на Европа, била възприета идеята за необходимостта от продължителна, предварителна подготовка на населението, преди да се даде сигнал за въстание. За тази цел се предвиждало изграждането на мрежа от строго законспирирани революционни комитети, революционна пропаганда, събиране на средства и оръжие, изработване на подробен план на въстанието с уточняване на главните насоки на въоръжените акции и на центровете за съсредоточаване на въоръжените отряди.

Организационен център на освободителното движение и борби на Балканите през 20-те години станала революционната организация Филики етерия, създадена в Одеса през 1814 г.¹¹⁸ малко преди оформянето на Свещения съюз на обединените европейски монархии, стожер на консерватизма и реакцията. Политиката на Свещения съюз, която проповядвала легитимното право на монархиите срещу всяко революционно движение, приела под своя опека и властта на султана. Ето защо, когато през 1821 г. избухнало Гръцкото въстание, то било заклеймено като революционен бунт срещу законния владетел и дълго време не намирало никаква външна подкрепа.

Изградена на принципите на строгата конспиративност, Филики етерия за няколко години създала цяла мрежа от сподвижници в Русия и на Балканите. Изработените планове предвиждали установяване на широко сътрудничество и единодействие между балканските народи, като било замислено вдигане на въстание едновременно в Гърция, Сърбия и България. За работа с тези страни били определени пълномощници, наречени апос-

Александър Ипсиланти. 'Ιστορικὸν λεύκωμα τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἀθήναι, 1970

Тудор Владимиреску. 'Ιστορικὸν λεύκωμα τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἀθήναι, 1970

толи. Сред българите трябвало да действа Димитриос Ватикиотис, офицер на руска служба, командир на българския отряд в руско-турската война от 1806—1812 г.

Новата организация развила значителна дейност сред българите. В публикуваните списъци на членове на Филики етерия се срещат имената на много съзаклятници от Търново, Пловдив, Сливен, Котел, Варна, Одрин, Созопол и др. В организацията членували и голям брой българи от Влашко и Молдова и особено от Бесарабия. Спо-

ред активния участник в революционното движение Й. Филимон броят на българите, на които организацията разчитала, възлизал на около 14 000 души.¹¹⁹

Първите планове за подготвеното въстание предвиждали центърът му да бъде Пелопонес. Но най-напред трябвало да се вдигнат сърбите, след което да въстанат гърците на юг. Българите имали за задача заедно с власи и арнаути да пазят Дунавските княжества от турско нахлуване. Според друг план се предвиждало следното развитие на действията: въстаналите сърби трябвало да напреднат на изток към българските земи в две колони — едната по посока Ниш—София, а другата покрай Дунава в Северна България. Същевременно се предвиждали въстанически акции в Пловдивско, Габровско, Котленско, Странджанско.

Сподвижниците на Филики етерия развили

оживена подготвителна работа по всички краища на България. По думите на Иван Селимински във всички по-важни български градове имало оглашени и редовни членове.¹²⁰ „По всички градове и знаменити села в България — пише и Г. С. Раковски — имало е българи съзаклятници за гръцкото от турската власт освобождение под речта завера!“¹²¹ Приготовленията се състояли в по-широко вербуване на нови членове, в събиране на средства, трупане на оръжие и барут, известна бойна подготовка на най-преданите дейци, някои от които впоследствие се прехвърлили във Влашко, за да вземат участие в сраженията с турските войски.

ВЪСТАНИЕТО В ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА И УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ. Княз Александър Ипсиланти, генерал-адютант на руския император, който бил определен да възглави въстанието, решил да насочи усилията си, първо, към Молдова и Влашко. Така той се надявал да избегне риска да бъде задържан от австрийските власти при преминаването през Триест и да бъде предаден на турците. Освен това, позовавайки се на връзките, които имал с висши руски военачалници, и на традиционната симпатия на Русия към освободителното движение на балканските народи, той вярвал, че в последна сметка Русия не само не ще остане безучастна, но ще подпомогне акцията по посока на Дунавските княжества. Постигнато било специално съглашение с известния румънски войвода Тудор Владимиреску, който бил изпратен към Олтения да вдигне там въстание, докато по същото време Ипсиланти трябвало със свои части да прехвърли границите през р. Прут.¹²²

Тудор Владимиреску се стремил да освободи Влашко от всякаква зависимост от Портата. Той станал изразител на желанията на широките народни маси, главно от селски произход, и в прокламациите си издигнал искания за социални реформи. Закрепостените и свободните селяни, жестоко експлоатирани от господарите си и от властта, се отзовали веднага на призива на Владимиреску, като по този начин придали дълбоко демократичен и антифеодален характер на освободителното движение. Във войската му навлезли още от началото и много българи, населяващи редица области във Влашко и Молдова — техният брой на север от Дунава непрекъснато се увеличавал след всяка война с Османската империя. Тях, както и представители на други народи, намиращи се във Влашко, имал пред вид Владимиреску, когато се обърнал в първата си прокламация към „братята, жители от Влашко, от каквата и народност и да сте“, и ги призовавал на борба срещу тираните и болярите.¹²³

В най-близкото обкръжение на Владимиреску се намирали немалко капитани-българи, най-из-

вестни сред които били братята Димитър и Павел Македонски, хаджи Продан и особено Александър Николаевич Павлович-Некович, участник в последната руско-турска война, който бил натоварен със специални функции като главатар на българите и като евентуален техен княз при разгръщане на въстанически действия в България.¹²⁴ Верни на епохата, българите не оставали чужди на идеята да имат свой княз измежду въстаническите командири, подобно на другите балкански народи. Важна роля във въстаническото движение през 1821 г. играел и арджешкият епископ Иларион /българин по баща/. Той бил идеен вдъхновител и най-близък съратник на Т. Владимиреску през целия период на въстанието.¹²⁵

В борбата през 1821 г. в Дунавските княжества са известни имената и на редица други военачалници-българи: Димитър Ходжоглу, Кондо, бюлюкбаши Иванчо, бюлюкбаши Стойко, капитан Божин, Индже войвода и др. Български доброволци участвували и в отрядите на други въстанически капитани на т.нар. „арнаутски“ части. В големия отряд на Сава Бинбаши се включили над хиляда българи, предимно кожари от Букурещ. Много българи, най-вече от Бесарабия, влезли в отрядите, които образували войската на Ипсиланти. Особено много те били в специалните формации: арнаутски команди — достигнали до няколко хиляди души, казашки — кавалерийски групи, облечени в казашка униформа, славянска гвардия.

На 22 февруари 1821 г. Ал. Ипсиланти преминал с частите си границата и се насочил към Букурещ. За там тръгнал и Т. Владимиреску. Намеренията на Ипсиланти били да стигне по-бързо Дунава и да се прехвърли на юг. От България при него дошла специална делегация, която съобщила, че българите са готови да въстанат и чакат само частите на Филики етерия да преминат границата. Делегацията се състояла от 17 души „най-почетни и богати жители и свещеници“. Освен обещанието да вдигнат около 10 000 души българските пратеници съобщили, че били приготвили 18 големи ладии за прехвърляне на отрядите през Дунава и около 600 души българи заедно с хората на Сава Бинбаши щели да заемат Свищов.¹²⁶

Събитията обаче се развили неблагоприятно за въстаниците. Руският император не само отказал да подкрепи борбата, но и дал съгласие войски на Османската империя да бъдат прехвърлени на север от Дунав. Тази позиция на Русия разколебала румънските части. За да избегне пренасянето на военните действия на румънска територия, Тудор Владимиреску се опитал да установи контакт с турците. Интригите на някои чужди дипломатически мисии и разногласията по въстаническите действия довели до разрыв между Ипсиланти и Владимиреску.

След като престоял няколко дни около Букурещ, Ипсиланти се оттеглил с частите си към Търговище. Отстъплението било прието от много бойци като погрешна стъпка. За дезорганизиране на движението съдействувал отказът на руския император да признае борбата за справедлива.

Решението на Ипсиланти да не преминава Дунава имало още по-тежки последици за цялата подготовка на въстанието в България. Научили за характера и целите на посещението на българската делегация във Влашко, османските власти взели незабавно строги мерки. С изключение на хаджи Михал от Сливен, който се забавил в Зимнич и успял после да избяга към Брашов, всички други членове на делегацията били хванати и избити. Между тях бил хаджи Иван от Осман Пазар /дн. Омуртаг/, Михалаки Чорбаджиглу от Пловдив, представители от Търново, Габрово, Котел, София, Търговище, Шумен и др., чиито имена останали неизвестни. Същата съдба постигнала и стотици други българи, замесени в заговора.

Започнала акция по обезоръжаване на населението, проведена с големи беззакония и издевателства из цялата страна. Руското командване нямало никакви съмнения за репресивния характер на тези действия. П. И. Пестел, бъдещият декабрист, като адютант на главнокомандувания генерал П. Д. Киселов му докладвал за готовността на българите да последват примера на гърците и малко по-късно за предприетото обезоръжаване на всички жители.¹²⁷ И. П. Липранди, запознат най-основно с цялото въстаническо движение, говори за избиване на много хора „в почти всички градове и села на България“¹²⁸. Същото отбелязват чуждите консули в своите донесения от Букурещ. „Тук се говори, че турците отнемат с насилие оръжието толкова от гърците, колкото и от българите и че тези, които не искаха да го предадат, бяха убити“ — пише Карл Гол на 14 април 1821 г.¹²⁹

Редица български първенци — търговци, предприемачи, лихвари и други членове на Филики етерия или само дали средства за нея — се самоубили, за да спасят от репресии поне своите семейства. Между тях бил хаджи Параскева, кнез Търновски, самоубил се в Цариград, хаджи Йоан от Трявна, известният търговец от Габрово хаджи Христо Рачков и мн. др. Характерен е случаят с Никола Станов от Одрин по произход от Копривщица. Той се издигнал като закупчик на беглика и станал виден търговец. Постъпвайки във Филики етерия, той жертвувал огромни за онова време суми за революционното дело. Когато султан Махмуд научил това, заповядал да го умъртвят, а имуществото му, недвижимо и движимо, било конфискувано.¹³⁰ Жертви били дадени в Габрово, Севлиево, Търново, Лясковец, Елена, Трявна, Осман пазар, Варна, Враца, Свищов, Казанлък, Коприв-

щица, Сливен, Пловдив, Разград, Ловеч, Никопол, Шумен, Котел, Русе, Видин, София, Пазарджик, Пирот. Българи, сподвижници на Филики етерия, били екзекутирани в Одрин и Цариград. Списъкът на селищата, в които българите били подложени на жестоки преследвания, сочи широкото разпространение на организацията из цялата страна. Изобщо почти навсякъде из България имало привърженици на Филики етерия и репресиите ги засегнали. Тодор Пирдопски отбелязва в една от своите приписки: „Тогава бяха погубени мнозина първенци по градовете и по селата. Тогава запоядаха, та събраха пушките по християните и много ги мъчиха за тези дяволски пушки и избиха много люде по други места.“¹³¹

На 1/13 май 1821 г. турските войски преминали Дунава и нахлули във Влашко и Молдова от няколко места. В продължение на около месец и половина се водели сражения с променлив успех. В тях взели участие много части, водени от българи: Димитър Ходжоглу, Кондо, Димитър Македонски, Александър Николаевич Павлович, бюлюкбаши Иванчо, бюлюкбаши Стойко, който спасил от сигурна смърт брата на Ипсиланти. През юни основните въстанически части били разбити. Ипсиланти се оттеглил в Трансилвания, където бил затворен от австрийските власти в крепостта Мункач /дн. Мукачево/ до смъртта му. Малки групи се оттеглили в манастирите на Олтения и оттам през целия юли и август влизали в сражения с турските части, извършвали набези в равнината и най-накрая под натиска на превъзходящите сили на неприятеля се оттеглили — едни в Трансилвания, други в Русия.

Последното сражение на остатъците от етеристките войски, повечето от които се пръснали или преминали австрийската и най-вече руската граница, станало при Скулени на р. Прут. Един отряд от няколко стотин души пред възможността да се оттегли на руска територия и пред очите на руската гранична охрана предпочел да загине до един човек „за честта на целия народ“¹³². Не се знае точният брой на българите в този отряд, но изворите са единодушни, че те не били малко. Сред тях бил и един от най-легендарните български войводи, капитан Стоян Индже войвода, който се присъединил с всичките си хора към етеристите.¹³³

Тези именно герои има пред вид участникът в освободителните борби и историк на Гръцкото въстание Филимон, когато пише: „Гърция се роди в сраженията при Галац, Дръгашани, Скулени и Се-

„Повествование о пленение светий Атонските гори от агарянов...“ Ръкопис от Никифор и Йеротей /1822/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ПОВѢСТВОВАНІЕ ШПЛѢНЕНІЕ
 стѣи Яѡнстѣи горы ѿ агарановъ , и ѿ
 мнѣирѣхъ колико има , и ѿ колико мона-
 си биша пребивающіи в' нихъ , и ѿ мнѣи-
 ри колико ѡстаѣша пѣсти безъ монаси ,
 и ѿ колико ещѣ находятся монаси . И ѿ
 бѣгство монаховъ и ѿ избиеніе неколко
 ѡ нихъ по мѣстамъ . бо в'рѣмя црѣвованіа
 оу цариградѣ Махмѣта цара тѣрскаго .

Понѣже оубо братіе , воспоманѣхомъ
 вашемѣ любовію в' мѣниѣское житіе , ѿ
 смѣщеніе и ѿметѣдѣособнаа бран' иже имѣ-
 ахѣ грѣцы с' агаранима : сегѣ радѣ ннѣ
 пространно хоцѣ вамъ изъвити , но прѣжде
 хоцѣ ѿ мнѣирѣхъ колико ихъ има оу стѣи
 Яѡнстѣи горы изъвити , потомъ же и ѿ смѣ-
 щеніе . радѣ воспоминаніе и подраженіе ва-

ку със загубата на многобройни свои храбри и скъпи чада и на едновърците братя сърби и българи; те всички загинаха със смъртта на герои.“¹³⁴

Анализът на състава на отрядите на Владимиреску и Ипсиланти показва, че около една трета от тях са били българи от Дунавските княжества и доброволци, прехвърлили се от Бесарабия и Южна Русия, както и от различни краища на България. Техният брой възлизал на няколко хиляди души.¹³⁵ Споменават се не по-малко от двадесетина капитани и командири на различни поделения на етеристките войски: Александър Николаевич, Димитър и Павел Македонски, Индже войвода, полковникът от руската армия Теодор от Силистра, хаджи Михал, хаджи Продан, капитан Божин, хилядник Димитър Карагьоз, капитан Иванчо от Битоля, Кондо войвода, Тодор Данаилов, Иванчо Стойков, Михаил — все бюлюкбашии, Кара Георги от Кюстендил, проявил се в руските войски, и т.н.

Запазени списъци на прехвърлилите се в Русия и Австрия етеристки части дават богати сведения не само за значителен брой българи, но и за тяхното местопроизхождение. Градовете, които са дали участници в етеристкото движение в Дунавските княжества, били: Русе, Свишов, Силистра, Варна, Шумен, Разград, Х. Базарджик, Каварна, Бабадаг, Мангалия, Котел, Сливен, Карнобат, Казанлък, Стара Загора, Пловдив, Одрин, Лозенград, Солун, Битоля, Кратово, Тетово, Самоков, София, Златица, Ловеч, Габрово, Търново, Плевен, както и от много села.¹³⁶

ВЪСТАНИЕТО В ГЪРЦИЯ И УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ. Дейността на българите, взели участие във въстанието в Дунавските княжества, не се прекратила с неговия разгром. В Южна Русия продължавали да се сформират отряди, някои направили опит да преминат отново границата. Отделни групи и лица успели да се доберат в Гърция и да се влеят в редовете на гръцките въстаници.

Съгласно с изработения през 1820 г. от Общото събрание на Филики етерия план за въстание за център на предстоящата борба бил определен Пелопонес. Александър Ипсиланти трябвало да отиде там, за да възглави въстаническите чети. В Пелопонес бил изпратен един от най-енергичните апостоли на Филики етерия — митрополит Григориос Дикеос, известен под прозвището Папафлесас. Като пълномощник на етерията в Пелопонес пристигнал и добилият вече огромна популярност хайдушки войвода Теодор Колокотронис.

Въстанието избухнало в края на март 1821 г. и бързо се разпространило из целия полуостров, сред част от континентална Гърция и някои острови. Войната на гръцкия народ за освобождение

продължила няколко години с променлив успех.

Изборът на Пелопонес за средище на Гръцкото въстание не бил случаен. Социалните противоречия в Пелопонес били остри поради концентрацията на обработваемата земя в ръцете на малък брой едри земевладелци — турци и гърци, — но в сравнение с останалите гръцки области той бил населен със сравнително най-компактно гръцко население, броят на турците там не бил голям. Географското положение също благоприятствувало съпротивата — почти остров, Пелопонес се характеризира с пресечената си, силно планинска територия, изключително удобна за водене на партизанска война. Духът на населението бил висок, вълненията почти не стихвали. Областта Мани в южния край на полуострова се радвала на широка автономия, извоювана с оръжие в ръка скоро след завладяването на Гърция от турците. Моментът бил удобен и от друга гледна точка — точно по това време бунтът на Али паша от Янина принудил властите да изтеглят войските си начело с пелопонеския управител Хуршит паша и да ги изпратят на север срещу непокорния местен владетел.

Настъпилото в началото на 1821 г. раздвижване сред народа обезпокоило властите. През средата на март вече се стигнало до престрелки между гърци и турци и няколко селища в северната част на Пелопонес въстанали. Въстанието бързо се разпространило по всички краища на полуострова, населението отхвърляло турското господство и установявало своя власт. Изплашени от разрастването на народното движение и от липсата на достатъчно военни части, турците се прибрали в няколко големи крепости и най-вече в административния център Триполица, който бил обсаден от въстаническите войски начело с народния вожд Теодор Колокотронис.

Още в самото начало на въстаническите действия обаче, за да задържат ръководните си класови позиции, едрите земевладелци-коджабашии, както по-късно и едрите корабоприетатели си послужили с политическо убийство — начин на действие, който по-късно прераснал в гражданска война, застрашила дори изхода на въстанието.

Войната на гръцкия народ за освобождение продължила няколко години с променлив успех. Високата порта насочила значителни сили в Пелопонес. През лятото на 1822 г. при теснините Дервенаки турската армия била разбита от Колокотронис. Това било едно от най-големите поражения, понесени от турците. Няколко пъти турската флота била опожарявана и отблъсквана от гръцките морски сили. Но и турците нанесли няколко чувствителни поражения на гърците, последвани от големи кланета. Трагична е съдбата на о-в Хиос, където били изклани 23 000 души и други 47 000 били продадени в робство. В Пело-

понес през 1824 г. бил прехвърлен значителен експедиционен корпус от египетския паша. Обучени по европейски образец и добре въоръжени, тези войски отблъснали въстаническите части и настъпили на север. След ожесточени боеве на 24 април 1826 г. Ибрахим паша превзел столицата на въстаниците гр. Месолонгион. По-голямата част от освободените територии били загубени, но въстаниците продължавали неравната борба.

Въпреки че се развивали далеч на юг, описаните събития били в пряка връзка със съдбата и на българския народ. Въстанието на гърците от 1821–1829 г. било посрещнато с искрени и горещи симпатии от цялото културно човечество. Към Гърция се стекли доброволци, за да се борят за свободата на страната — люлка на европейската цивилизация. Общата историческа съдба, общата религия и тесният досег с гръцката култура привлекли и представители на съседните народи на Балканите. В Гръцкото въстание взели участие много сърби, черногорци, румънци, албанци. Най-многобройни обаче били българите — техният брой бил по-голям от общия брой на всички останали доброволци.¹³⁷

Участието им било продиктувано от различни съображения. Едни смятали, че в резултат от борбата ще се стигне до освобождение и на собственото им отечество, други вярвали, че е дошло решителното време на крайния двубой „за вярата“ с вековния угнетител, трети влизали в борбата, верни на революционния си порив, четвърти се присъединили под натиска на други обстоятелства. Различен бил и пътят, както и времето, когато българите-участници в Гръцкото въстание, се прехвърлили на юг.¹³⁸

Първите доброволци се озовали в редовете на въстаниците още в самото начало, в първите дни на сраженията. Случайно намиращи се в Пелопонес заедно с турските части като помощен персонал — коняри, колари и др., те веднага се прехвърлили на страната на борещите се за свободата си гърци. За тях говорят в спомените си някои от големите гръцки пълководци, взели участие в обсадата на Триполица.¹³⁹ Друга група българи се прехвърлили в Гърция след поражението на въстанието в Молдова и Влашко. Последователно пристигнали големи групи българи и от различни краища на България; най-многобройни сред тях били участниците от граничните с гръцките земи области на Македония. На юг се прехвърлили и много доброволци от българската емиграция в Южна Русия и Бесарабия.

В Гръцкото въстание взели участие българи от почти всички краища на българските земи. Запазените в гръцките държавни архиви стотици документи говорят за техния подвиг и саможертва. Само от София например се споменават имената

на 14 души.¹⁴⁰

Голям бил броят на пловдивчаните, участници в борбата за освобождението на Гърция. Установени са имената на 27 доброволци, като Георги Българин, Йоан Българин, Йованчо Пловдивчанин, който бил на служба при хаджи Христо, Коста Стойко, Панеза Българин, Петър Българин, Янко Стоян Българин, първоначално капитан, стигнал впоследствие до чин генерал, починал в края на 1825 г., и т.н.

Интересни са запазените сведения за Георги Ставро от Видин. Останал „безотечественик“, както сам пише в молбата си от 8 ноември 1836 г., под която се е подписал със славянски букви, той командувал по време на въстанието отряд от 25 души и бил зачислен в конницата на хаджи Христо. Дълъг е списъкът на битките, в които е участвувал от 1822 г., когато се включил в борбата за извоюване на свободата на Гърция — Велица, Ханион, Дервенаки, Навплион, на о-в Крит, Каристос, Неокастрон, Кремиди, Вербена, Арахова, Пирея, Навпактос и др. За него дава сведения хаджи Христо: „Той взе участие в много родолюбиви свещени борби и като се сражаваше геройски срещу неприятелите отомани, украси ръцете си с две рани.“¹⁴¹ От Видин участвували във въстанието и много други доброволци.

Един от най-известните българи, участници в борбите за освобождение на Гърция, споменаван като герой на въстанието, е хаджи Христо Българин. Според един списък на военната част, в която е служил, подготвен през 1828 г. с негово знание, е отбелязано, че по произход е от България и е на 34 години, т.е. роден е през 1794 г.¹⁴² Баща му и брат му Ставро взели участие в Първото сръбско въстание, където загинали в сражение с турците. Хаджи Христо избягал в Босна и оттам в Египет, където постъпил на военна служба при Мехмед Али паша. Отличил се с храбростта си, по-късно той преминал в Сирия, където служил при Хуршит паша. Заедно с него хаджи Христо се прехвърлил в Пелопонес. След започване на въстанието при обсадата на Триполица той минал на страната на борещите се за свободата си гърци и застанал начело на значителен отряд, съставен главно от доброволци-българи. Особено много се отличил в решителното сражение край Дервенаки. При десанта на египетските части на Ибрахим паша в Пелопонес той участвувал в сраженията срещу далеч по-силния противник и след превземането на крепостта Наварин попаднал в плен. Освободен три години по-късно, хаджи Христо веднага се включил отново в борбата.

За показани високи бойни качества той бил произведен в чин генерал още на 23 май 1824 г. Разбрал значението на конните части при водене на военните действия срещу турците, хаджи Хрис-

Хаджи Христо Българин. Бенаки музей — Атина

то предложил революционното правителство да организира конницата като самостоятелна част още през 1824 г.

За големите му заслуги хаджи Христо бил един от първите, наградени в началото на 1834 г. с най-висок орден. В написания на френски език документ е отбелязано: „За награждаване с командьорски орден се предлага хаджи Христо /Българин/ за храбростта, която той е показал във всички сражения и специално в боя при Дервенаки начело на отряд българи, които той командувал, и за дългото и мъчително пленичество, което той съумял да понесе с кураж и примирена твърдост, отблъсквайки предложенията на Ибрахим паша, който искал непременно да го вземе на своя служба.“¹⁴³

Друг изтъкнат борец за свободата на Гърция бил Ангел Гацо от Воденско. Роден към 1760—1764 г., той взел живо участие в борбите още от началото на въстанието и стигнал до чин генерал. При сраженията край Негуш семейството му попаднало в плен. Минал с 320 войници на юг, той взел дейно участие в боевете в Западна континентална Гърция. Там загинал брат му заедно с други близки роднини. Взел участие и в знаменитото сражение при Пета и след като едва се спасил, минал със 120 души войници в Пелопонес и участвувал в разгрома на турците при Дервенаки, а по-късно и в сраженията в Източна континентална Гърция. Починал като бедняк, Гацо оставил двама синове, единият от които — Мицо Гацо — също взел участие в борбата, а по-късно стигнал и той до чин генерал от гръцката армия.¹⁴⁴

Друг виден участник в борбите за освобождението на Гърция е Анастас Българин по произход от Малешевско. Той се включил в борбата още в първите месеци и показал голяма храброст, за която се споменава в много документи. Така например в едно писмо на военния министър Адам Дукас от 22 май 1825 г. до правителството се отбелязва, че „хилядният Анастас Българин, намиращ се под непосредствената команда на хаджи Христо, е един от първите, които се осмелиха да се промъкнат в крепостта Неокастрон. Той се би храбро заедно с войниците си в крепостта и в Сфактирия, където почти всички негови войници бяха убити при десанта на неприятеля.“¹⁴⁵ През 1839 г. Анастас Българин починал, като оставил вдовица, дъщеря и син на име Леонидас, играл по-късно видна роля в политическия живот на страната под името Леонидас Вулгарис.¹⁴⁶

Много документи говорят за жертвите, понесени от стотици българи, останали по-късно в освободена Гърция — по този начин днес разполагаме със сведения за тях. Мнозина със собствени средства се снабдили с оръжие и начело на група свои сънародници се озовали в Гърция,¹⁴⁷ където някои от тях загинали в сраженията.¹⁴⁸ Други били ранени и дълго след това страдали от последиците, останали без възможност да работят за препитанието си.¹⁴⁹ Такива герои-доброволци, участници в борбите на гръцкия народ за освобождение, са например Илия Гека, изгубил двама братя в сраженията, хаджи Моско Българин, Никола Българин, Никола Атанас Българин, Димо Никола и десетки други борци, преживели дългогодишната борба. Компрометирани пред турските власти, заедно с много свои сънародници те не могли да се завърнат по родните си места и останали в Гърция. Там те прекарвали старините си, нерядко в мизерия и лишения, запазили чувството за народностна принадлежност.¹⁵⁰ Други се включили в политическия живот и участвували в изграждането

на свободна Гърция. Поколениято им останало в страната, станала тяхно второ отечество.

Много били българите, които заемали офицерски длъжности в частите, борещи се за свободата на Гърция. Между тях заслужава да се споменат имената на генералите хаджи Христо, командир на конницата, Ангел Гацо, Кара Георги Българин, хаджи Стефан Българин /от Одрин/, Янко Българин /от Пловдив/, хилядниците Анастас Българин от Малешевско, Ангел Софиянец, Данаил Българин, Илия Българин, помощник-хилядният Коста Българин, майор Кара Мицо Българин, капитаните Коста и Кочо Българин, Марко Йован Българин, Христо Петър Българин, хаджи Стайко, Стефо Българин, стотниците Анастас Демирис, хаджи Йоану от Струмица, Христо Байрактар, много взводни командири и още повече подофицери.

Списъците на военните части ни запознават и с имената на редица българи, паднали убити или тежко ранени по време на сраженията, останали инвалиди до края на живота си. Техните имена допълват сведенията за приноса, който е дал българският народ в борбата на гърците за свобода и независимост.

Обединявайки прогресивните сили на Балканите, Гръцкото въстание от 1821–1829 г. поставило на преден план общите интереси в борбата за извоюване на свободата. То упражнило определено влияние върху последващото развитие на балканските революционни движения, на тяхната стратегия и тактика.

Еднаквото вероизповедание, трагичната обща историческа съдба под гнета на османските поробители, сходството на националноосвободителните стремежи пораждали неизбежно съзнанието за общността на коренните интереси на тези народи и ги тласкали към съвместна борба срещу общия угнетител. Включвайки се активно в националноосвободителната борба на другите поробени и зависими от Портата балкански народи, българите разбирали, че водят борба срещу общ неприятел, че победите, удържани по бойните полета в съседните страни над османските поробители, в които победи и българите дали своя принос, приближавали часа за освобождението и на тяхното собствено отечество. Така съвместната борба срещу силите на Османската империя спомагала за по-нататъшното избистряне на патриотичното съзнание на българския народ и засилвала решимостта му да търси революционни пътища за освобождение от вековното чуждо робство.

С масовото си участие в Гръцкото въстание от 1821–1829 г. българите доказали неугасимия си стремеж към свобода, будното си чувство на солидарност с останалите балкански народи. Хубаво е изразил по-късно това един от съратниците на

тези борци, гъркът Константин Левидис, основоположник на гръцката журналистика. През 1860 г. в отговор на разгърнатата се антибългарска кампания в Гърция той писал: „Българи пълководци начело на българи доброволци ратуваха заедно с Колокотронис, Боцарис, Караискакис и другите гръцки герои в свещената борба за отечеството и свободата. Обилна българска кръв бе пролята заедно с гръцката из бойните полета, докато получи смъртоносен удар смятаният за непобедим дотогава колос — Турция.“¹⁵¹ Подвигът на тези хиляди българи-доброволци в борбата за освобождение на Гърция показал политическото съзряване на българския народ, който търсел да се изяви при всеки удобен случай с открита въоръжена акция. Скоро му била предоставена нова възможност да даде израз на стремежите си за извоюване на свободата в започналата през 1828 г. война на Русия срещу Османската империя.

ГРЪЦКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА И ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС. Гръцката война за независимост приковала вниманието на европейското обществено мнение и на европейската дипломация. Тя веднага се превърнала в основен политически въпрос на континента, като отново извела близоизточните дела на първо място. Избухнала втората фаза на Източния въпрос, когато той в същност получил своето кръщение.¹⁵²

Още от самото начало в позицията на Великите сили по гръцкия въпрос липсвало единство. Австрия заела категорично враждебна позиция спрямо гърците. За Метерних Гръцкото въстание било не само недопустимо движение срещу законния монарх, но и акция, която ще предизвика руска намеса и ще измени съотношението на силите в полза на Русия. Франция и Англия заели аналогична позиция. Още през юли 1821 г. Александър I се опитал да сключи съюз с Франция, предлагайки установяването на френски протекторат върху Морея, но не срещнал готовност от страна на френското правителство, което предпочело да запази неутралитет. Англия от своя страна демонстрирала активна протурска позиция, гледайки на Османската империя като на бариера срещу разпространяването на руското влияние. Дори когато през 1823 г. британското правителство признало гърците за воюваща страна пред вид на значителните им победи, то направило това преди всичко от тактически съображения, за да предпази собственото си корабоплаване от нападенията на гърците.¹⁵³

В развитието на гръцкия въпрос решаващо значение оказвали позицията и политиката на Русия. След началото на Гръцкото въстание не само сред широката общественост, но и сред правителствените кръгове се надигнали силни гласове за военна намеса в полза на гърците. Въпреки това

Александър I, в чиято политика доминирала линията, провеждана от Свещения съюз, отказал да се намеси. Една война с Портата в защита на въстанили поданици се преценявала като удар върху стабилността в Европа и като непосредствен стимул за разрастването на революционната опасност. Независимо от тази позиция Русия била единствената Велика сила, която от самото начало се стремяла да окаже помощ на Гърция. В продължение на няколко години тя неведнъж ставала инициатор за споразумения между европейските държави по гръцкия въпрос, но опитите ѝ били безуспешни.

Нахлуването на египетските войски под командването на Ибрахим паша в Гърция и обратът в хода на въстанието до голяма степен ускорили намесата на Великите сили. От една страна, Русия след напразните усилия да постигне обща позиция с останалите европейски правителства заплашила, че ще предприеме едностранни действия. Англия, от друга страна, силно обезпокоена от такава перспектива, проявила склонност да сключи споразумение с Русия. Петербургският протокол от 4 април 1826 г. между Русия и Англия и Лондонската конвенция от 6 юли 1827 г., подписана от Русия, Англия и Франция, предвиждали колективни действия за прекратяване на военния конфликт и предоставяне автономия на Гърция. Отказът на Портата да приеме условията на конвенцията предизвикал изпращането на съюзния флот на трите държави в Егейско море и голямото морско сражение при Наварин на 8 октомври 1827 г., в което турско-египетският флот бил изцяло унищожен.¹⁵⁴

Изходът на Наваринската битка бил посрещнат с противоречиви чувства в европейските столици. За Виена това било катастрофа, за Лондон — едно „неуместно събитие“ и единствен Петербург не се двоумил да покаже радостта и готовността си за по-нататъшни действия. Отхвърлянето от страна на Портата на подписаната през 1826 г. Акерманска конвенция станало непосредствен повод за избухването на руско-турската война от 1828—1829 г.

ДОБРОВОЛЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА /1828/. ВЪВЛИЧАНЕТО НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ВЪВ ВОЙНА С РУСИЯ създавало особено благоприятни възможности за засилване на освободителните действия на българите. С подготовката за война възникнал и въпросът за отношението към подвластното на Портата българско население, към проявите на

българското националноосвободително движение.

През 20-те години в руския щаб и в правителствените кръгове се обсъждали различни военни планове и проекти, в някои от които се предвиждало и участие на българите в борбата.¹⁵⁵

През февруари 1828 г., когато войната с Портата била вече на прага, българската емиграция в Бесарабия отново поискала да бъде създадена българска войска. Бившите доброволци от войната в 1806—1812 г. пожелали да бъдат включени в армията, както по време на Кутузов. Сега Николай I се съгласил да се приемат доброволци из средите на българските преселници „в полковете на 4-а уланска дивизия при условие, че след свършването на войната ще излязат в оставка и няма да искат да продължат службата“. А идеята за създаване на отделен български отряд била отхвърлена.¹⁵⁶

Битката при Наварин на 8 октомври 1827 г. Рисунок от неизвестен художник. Централен военноморски музей — Ленинград

Независимо от политиката на царя обаче началото на войната дало тласък на въоръженото освободително движение сред българските преселници в Бесарабия и Дунавските княжества, както и сред българите в страната. „Като се обяви войната между Русия и Турция в 1828 г. — пише в спомените си д-р Ив. Селимински, — всички християни, турски поданици, очакваха непременно край на петвековните си неизразими страдания и нещастия.“¹⁵⁷

След навлизането на руската армия във Влашко Георги Мамарчев, родом от Котел, участник в руско-турската война през 1806—1812 г. в редовете на Българската земска войска, и сливенецът Панайот Фокияно организирали доброволчески отряд. В него се включили дребни търговци, занаятчии и селяни измежду българските преселници. Мнозинството от доброволците били българ-

ри, но освен тях в отряда имало гърци, власи, молдовани, сърби и албанци — общо около 275 души.¹⁵⁸

Още при форсирането на Дунава от руските войски отрядът намерил свое място в бойните действия. Въпреки забраната генерал Рот бил принуден да приеме съдействието му, за да премине успешно реката. Конниците от отряда на Мамарчев и Фокияно ходели на разузнаване, служели в предните постове, а пехотинците изпълнявали функциите на водачи, след като руската армия стъпила на българския бряг. В боевете при Силистра през юни 1828 г. рамо до рамо с руските войски се сражавали и българските доброволци.

При Силистра отрядът на Мамарчев и Фокияно бил разделен на две. Конниците начело с Фокияно били предадени към казашкия полк и били използвани по време на обсадата за аванпосто-

ве, „за откриване на неприятеля в опасните гористи места, изпълнявайки възлаганите им задачи с усърдие и точност“ — както донасял командирът на полка. Отрядът на Г. Мамарчев, в който участвували главно плебейски елементи от българската емиграция, действувал по Дунава и в Южна Добруджа. Доброволците създали от пленени лодки своеобразна флотилия, с която овладели дунавските острови между Силистра и Кълъраш, нападали турските постове около Силистра, осигурявали връзката и пренасяли храни и муниции от влашкия бряг за обсадителите. Със своите действия те разстройвали връзката между гарнизоните в Силистра и Русе, разузнавали за движението на османски части. За успешните действия на отряда Г. Мамарчев бил награден с орден. След приключване на кампанията от 1828 г. отрядът бил изтеглен на влашкия бряг, когото охранявал от нападения на османски чети, минаващи реката. Български доброволци участвували и в създаването на два други отряда, единият от които бил командуван от Милко Петрович, брат на известния войвода хайдут Велко Петрович, и бил съставен от около 150–200 души сърби, българи, власи и гърци. А четата на капитан Алекси, която действувала в Мало Влашко, постоянно се намирала на предни позиции в охраната на влашкия дунавски бряг.¹⁵⁹

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ АКЦИИ И ПОЛИТИЧЕСКА ПРОГРАМА НА БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ. Войната активизирала дейността както на емиграцията, така и на патриотите във вътрешността на страната. Естествено по-добри условия за политическа дейност имало отвъд Дунава, където още в края на първото и началото на второто десетилетие на XIX в. съществувал ръководен политически център около Софроний Врачански. Из същите среди излезли и хората, които се заели да движат напред политическото разрешение на българския въпрос през 1828–1829 г. След смъртта на Софроний този кръг не се разпаднал, а насочил вниманието си главно към организиране на българската емиграция, издействуване на подходящ статут за нея във Влашко, Молдова и Бесарабия, създаване на национални институции — църква, училища, общини, които да запазят преселниците от етническо обезличаване, формиране на териториална българска войска по подобие на Донската казашка войска и пр. По време на етеристкото въстание емиграцията се очертала като носител на линията за освобождение на България в резултат на общото движение на балканските народи, а Александър Некович бил смятан дори за бъдещ княз на свободна България.¹⁶⁰ И тъкмо той се оказал начело на политическата дейност на емиграцията през 1828 г.

През юли 1828 г. в Главната квартира на руската армия при Шумен пристигнал Ал. Некович като „пълномощник на българския народ“, за да моли руския император да вземе под свое покровителство българите. Неговите пълномощия били подписани от старейшини — представители на населението от Враца, Габрово, Свищов, Русе, Трявна, Копривщица, Разград и други райони на страната, което показва представителния характер на мисията му.

От името на българския народ Ал. Некович молел руския император да им окаже „такова... покровителство, с каквото ще бъдат удостоени другите едновърци, живеещи в Молдова, Влашко, Сърбия и Гърция“¹⁶¹. Като се изтъквало тежкото положение на българите под властта на султана, в меморандума, поднесен от Ал. Некович, се посочвало, че българският народ единствено от Русия очаква за себе си „защита и спасение“. Горните факти свидетелствуват, че през този период „борбата за автономия на България била политическата цел на националноосвободителното движение“¹⁶². Тя била афиширана както чрез дипломатическата акция на Ал. Некович през лятото и есента на 1828 г., така и чрез разрастващата се в хода на войната въоръжена антиосманска борба на българския народ.

Но макар че правителствени кръгове приели изложенията на Ал. Некович и било дадено височайше разпореждане те да бъдат разгледани, както и да се проучат пълномощията на българския представител, промяна в официалното становище на руското правителство към българското националноосвободително движение не настъпила, а исканията за даване на автономия на българските земи останала без последствие; те не били взети пред вид при сключването на мира с Турция през следващата година.¹⁶³

Наред с меморандума и записката на Ал. Некович, целещи да привлекат по-действеното покровителство на Русия над българския народ и в крайна сметка да осигурят даването на политическа автономия на България, интерес представляват и постъпките на „българския депутат“, с който той молел застъпничеството и покровителството на Русия за подобряване на икономическото и политическото положение на българските преселници в румънските княжества. Българските емигранти искали да бъдат освободени от някои данъци; да им се определи главен попечител, който да защитава интересите им пред местния Диван и когото те да имат „за свой началник“; да си устроят свой съд и своя църковна администрация.¹⁶⁴

Тези акции разкриват стремежа на българските преселници да запазят своята самостоятелност и национална обособеност. Те били пряко

свързани и с подема на българското национално-освободително движение, предизвикан от започналата руско-турска война, и обусловените от нея надежди за облекчаване положението на поробен български народ.

РАЗГРЪЩАНЕ НА НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА ПРЕЗ 1829–1830
Г. Затягането на бойните действия, липсата на решаващи военни успехи, с които да приключи военната кампания и да се постигнат определените политически цели, наложили на руското командване преразглеждане на планове за водене на войната и възприемане на настъпателни операции отвъд Стара планина с направление към Цариград.¹⁶⁵ Отношението към националноосвободителното движение на българите и към политическата съдба на България обаче оставало същото, т.е. те не влизали в целите на войната, водена от руския царизъм през 1828–1829 г.

Въпреки това войната предизвикала силно раздвижване на българското население, особено в районите, които били в непосредствена близост до театъра на военните действия и до пътя на руската армия в нейния поход на юг към Одрин и Цариград.¹⁶⁶

В Северна България възобновили през 1829 г. активната си дейност формираните в предходната година български въоръжени отряди. Командуваният от Г. Мамарчев отряд подпомагал пак прехвърлянето на руски войски в района на Силистра и им оказал съдействие при превземането на крепостта, както и при похода към Шумен. При едно от нападенията на силистренската крепост Г. Мамарчев със своя отряд овладял една от най-важните табии /укрепления/, обърнал пленените оръдия срещу града и помогнал много за превземането на крепостта от русите. „За това негово витяшко дело — съобщава Г. С. Раковски — проводи му ся орден св. Анны и скъпоценна сабия от русийскаго царя Николая.“¹⁶⁷

Подновил действията си и конният отряд в състав от 100 души начело с П. Фокияно, който оказвал подкрепа на корпуса на генерал П. Киселов. Участниците в него се проявили с „мъжество и храброст“. Със свой отряд действувал и капитан Алекси, който от Влашко предприел много пъти нападения на десния бряг на Дунава, където проявил „необикновена предприемчивост и отлична храброст“. Негов помощник бил капитан Стойко. Смесен отряд от 150 души — българи и сърби — бил формиран отново под началството на Милко Петрович, който загинал в боя при Тутракан. Няколко малки отряда действували и в районите на Варна и Провадия.¹⁶⁸ Още през зимата по разпореждане на генерал Головин били сформирани няколко групи от български доброволци. Те били съставени от „млади, силни, решителни и свърше-

но предани хора“, които с познаването на местностите, езика, обичаите и условията в тези райони оказали на руските войски „твърде значителни услуги“.¹⁶⁹

С оглед да ограничи размаха на българското националноосвободително движение и да го постави под свой контрол руското командване решило да създаде от българските бойни групи общ отряд под началството на руски офицер. С тази задача бил натоварен полковник Ив. П. Липранди, който през лятото на 1829 г. формирал от тези отряди корпус, с когото успешно действувал в Североизточна България. „Опитът от предшествувалите кампании — писал Липранди — показал, че партизанските отряди от туземното население са необходими при тези войни.“¹⁷⁰ Но в отряда на Липранди било забранено набирането на доброволци, живеещи на юг от Дунава, както и самостоятелни действия на български групи, за да не се предизвика „общо въстание на българите“¹⁷¹. Тази линия, към която се придържало руското командване, се отразявала отрицателно върху развоя на въоръжената освободителна борба на българския народ. В хода на войната и при формирането на корпуса инструкцията обаче не била спазвана стриктно и в неговия състав се ввели и много местни жители предимно от Добруджа. Корпусът достигнал до 1500 души, като включвал 11 пехотни и 3 конни сотни.¹⁷² Руското командване се съобразило с демократичните традиции на българите и осигурило изборност на командния състав на корпуса с изключение на няколко руски офицери. Между българите-командири имало мнозина опитни бойци, участвували в предишната война с Турция и в други бойни акции. Такива били например капитан Иванчо — българин от Македония, участник в революционните събития във Влашко през 1821 г. и в борбата за освобождение на Гърция, капитан Хаджиоглу, родом от Габрово, взел участие в Сръбското въстание от 1804 г., а по-късно воювал в отрядите на Тудор Владимиреску, капитан Папазоглу от Одринско, бивш свещеник и хайдушки войвода, съратник на Стоян Индже войвода, участник в гръцката освободителна борба, който се включил в корпуса заедно с двамата си сина, и др.¹⁷³

Войната създавала благоприятна обстановка и за активизиране на външната политика на Сърбия. Княз Милош смятал, че е настъпил подходящ момент да укрепи независимостта на сръбското княжество, да бъдат освободени от османско иго и присъединени към Сърбия нови области. Поради това той се заел с подготовката на въстание сред сърбите и българите в Османската империя, което би разширило фронта пред османската държава, като се погрижил да укрепи и разшири своето влияние сред българите. В създадената от него мрежа

Военен план на Силистренската крепост, към 1827 г. Военен архив — Стокхолм

се включили видни търговци и чорбаджии от Видин, Пирдоп, Златица, Габрово, Копревница, Шумен, Сливен, Пловдив, Разлог и др. Чрез тях той разчитал да се започне широко въоръжено движение, като и Сърбия обяви война на Портата,¹⁷⁴ за което уведомирал руското командване. На Милош обаче било предписано да се въздържа от война и въстания, а той от своя страна се заел да предотврати избухването на бунт в Западна България.

Ходът на войната дал нов тласък на въоръженото надигане на българите. През пролетта на 1829 г. започнала активна антиосманска борба на населението в югоизточните причерноморски български области. Тя била пряко обусловена от успешния десант на руския флот и от завземането

на гр. Созопол през февруари 1829 г. и превръщането му в главна база на руския черноморски флот. Местните жители, които съдействували на руските моряци за овладяването му, както и придошлите след това много българи от близките селища помагали да се укрепи градът, за да стане надеждна опора на руската армия. От доброволци тук била сформирана въоръжена дружина начело със смелия българин Стойко Маврудов /Стайко Мавруди/.¹⁷⁵

След овладяването на Созопол от русите там дошли представители на българското население от Странджанския край, които поискали оръжие и подкрепа, за да се вдигнат на въстание против своите угнетители. Те били приети от командувания руския черноморски флот вицеадмирал А. С. Грейг, пред когото изразили нетърпението, с което българското население очаквало пристигането на руските войски, за да се избави „от робството и

тиранството на турците¹⁷⁶. Само в този край по уверенията на българските делегати имало няколко хиляди българи „готови да вземат оръжието и да действуват..., но са лишени от средства; нямат нито барут, нито патрони, нито даже самото оръжие“.

Вземайки пред вид все още неизяснената военна обстановка, при недостигнати решаващи военни успехи, както и неблагоприятното международно положение на Русия, над която надвиснала заплаха от антируска коалиция, руското правителство и военното командване се стремели да приключат по-бързо военната кампания. При това положение те се съгласили да окажат известна военна помощ на българското население в борбата му срещу османските поробители, с което се облекчавала задачата им за по-бързото настъпление и извоюване на победа срещу Портата.

Изгодата от подкрепата на българското население била изтъкната и от самия главнокомандуващ. „Важната диверсия, която можем да очакваме от съдействието на българите отвъд Балкана — писал генерал И. Дибич, — ще ни отвори вратите на Румелия и Балкана... С преминаването ни отвъд Балкана ние ще намерим силна опора за нашите действия в този войнствен и готов да жертвува живота си народ. Той ще приготви според възможностите си продоволствие и ние ще намерим в негово лице искрен съюзник, а той в наше — своя избавител.“¹⁷⁷ В писмо от 6 юни 1829 г. военният министър граф Чернишев уведомил генерал Дибич за положителното отношение на императора към предложените от него мерки за въоръжаване на българите, като признал, че тяхната помощ може да бъде „твърде съществена за нас“¹⁷⁸.

Християнското население в крайчерноморските селища снабдявало руските войски с ценни разузнавателни съобщения. Българи от Ахтопол, Василико /дн. Мичурин/ и други селища уведомявали руското командване за броя и въоръжението на турските войски, за плановете им да атакуват Созопол и да ликвидират руската база и т.н. Особено смела постъпка извършило българчето Христо Стоянов от с. Мидия, което с риск за живота си, преминавайки през турския тил, донесло много ценни сведения на русите. Разширила и засилила своята дейност и българската доброволческа дружина, създадена в Созопол. Разделена на групи, тя извършвала диверсионни акции в тила на турската армия, прекъсвала пътищата, извършвала далечни бойни рейдове в районите, заети от турците, установявала връзка с българското население в редица селища от Малко Търновско, Карабунарско /дн. Грудовско/ и др., нападала малочислени неприятелски части, разгромявала турски бойни обекти и пр. Активно действувал и партизанският отряд от с. Гьоктепе /дн. Звездец/ на-

чело с българина Вълкан. По такъв начин въоръжените български групи в югоизточните български земи били солидна опора за руския флот, „осигуряваща неговата бойна дейност в най-динамичния етап на войната“¹⁷⁹.

Българите оказвали въоръжена подкрепа и в районите, където минавала руската Втора армия. Още със започването на трудния старопланински преход към нея се присъединявали българи, които участвували в боевете срещу турската армия. Бойна група начело с Тодор Попов, формирана във Варна, взела участие във важното сражение при р. Камчия, което открило пътя за прехода на руската армия през Балкана. Този отряд участвувал по-късно и в боевете за Несебър и Айтос. В началото на юли жители на Анхиало /дн. Поморие/ уведомили руски моряци, че турските войски са започнали да напускат града, и помолили за военна подкрепа, за да овладеят селището. С малък руски десант, подкрепен активно от местното население, Анхиало бил освободен.¹⁸⁰ При много случаи българите били в помощ на настъпващата руска армия, като показвали пътищата, дезорганизирали тила на турците, водели схватка с башибозушки групи, разграбвали турски складове и т.н., охранявали селищата и с това освобождавали руските военни части за непосредствена борба срещу неприятелската армия.

Във всички селища българското население посрещало с голяма радост настъпващите руски войски. „Селяните — пише руският дипломатически чиновник Ф. П. Фонтон, участник в похода — с кръстове, с хляб и сол, със свещеници в одежди... на тъпци излизат насреща ни. Жени и девойки се блъскат около редиците войници, протягат ръце, дори целуват нашите. Тази подканя с хляб и сирене, онази с вино. Навред весело посрещане и виковете и сълзи на искрена радост, така че и на мнозина от нас също потекоха сълзи... Жителите ни са безкрайно предани и безвъзмездно ни служат за съгледвачи... Стига само да им се даде воля и оръжие, те веднага ще се вдигнат на свята борба.“¹⁸¹ Пристигането на русите в Котел било оценено от местния летописец-съвременник на събитието, като „нов ден на света... милост божия неизказана, голямо чудо, голямо удивление“¹⁸².

И по време на настъплението на руската армия към Одрин, и след това българите ѝ оказвали ценна подкрепа главно чрез доставяне на разузнавателни сведения за противника и чрез охрана на нейния тил и десния ѝ фланг. „Един българин, когото аз изпратих в самия Одрин, достави много задоволителни сведения“ — съобщава сам генерал Дибич в донесение до императора от 25 юли 1829 г.¹⁸³ Повече от 400 български доброволци били включени в смесен руско-български отряд, който трябвало да охранява районите на Сливен, Ям-

бол, Карнобат и Айтос, както и съобщителните и снабдителните линии на руската армия през Стара планина, да води борба с турски нередовни части, да обезоръжава мюсюлманското население и т.н.¹⁸⁴

Голям брой доброволци /„волонтири“/ се записали от гр. Сливен. Те образували чети от по 30—40 души пешаци, а в повечето случаи конници, въоръжени „от глава до пети“. Някои от тези групи изпълнявали ролята на „авджи бюлюк“ /авангард/ на настъпващата към Одрин армия на генерал Дибич.¹⁸⁵ Още докато русите били в Северна България, към тях се присъединила хайдушката чета на войводата Генчо Къргов от Хаинито /дн. Гурково/, Казанлъшко. След преминаването на русите на юг от Балкана Г. Къргов събрал по-голяма дружина /от Хаинито, Твърдица и други околни селища/, първоначално от 60 души, а след това четата му нараснала до 120 души. С нея той придружавал руските войски до Одрин и по-нататък.¹⁸⁶ Като „волонтири“ по време на военните действия участвували и други хайдушки войводи с четите си, както и мнозина българи от Еленско, Разградско, Новозагорско, от Тракия и др.¹⁸⁷

Важен момент от бойната дейност на българите от Югоизточна България във военната кампания през 1829 г. било и участието им в смелото настъпление към Малък Самоков, където се намирало голямо железодобивно предприятие, имащо важно значение за снабдяването на турската армия с боеприпаси. На 8 август 1829 г. обединен отряд от руски войници и български въстаници нападнал и разрушил тази важна снабдителна база на турската армия.¹⁸⁸

Формирането на въоръжени български групи продължило в различни селища и райони на Югоизточна България и след превземането на Одрин и по-нататъшното напредване на руската армия. Такива били създадени в районите на Лозенград, Виза, Люлебургаз и др. Те нападали турски чифлици, разгромявали малочислени башибозушки групи и т.н. Масовото въоръжено надигане на българското население в Югоизточна България през лятото на 1829 г. по време на настъплението на руската армия показва, че в тези части на българските земи започнало истинско антиосманско въстание, което имало националноосвободителен и антифеодален характер.¹⁸⁹ То възникнало обаче стихийно и макар че в него били увлечени значителни маси от населението/преобладаваща част от въстаниците били „представители на селячеството и дребната търговско-промишлена буржоазия... и низшето духовенство“¹⁹⁰/, липсвало единно ръководство и организационен център, който

да застане начело и да обединява и направлява освободителната борба на народа. Това движение си поставяло за цел с подкрепата на Русия да се бори за избавлението на българския народ от „това непоносимо иго“, което било ясно изразявано и в молбите, които делегации на български селища представляли в руската главна квартира през есента на 1829 г. Наред с описанията на тежкия национален, религиозен и икономически гнет, на който бил подложен българският народ, тези документи съдържали и искания за политически правдини и автономия на българите, за осигуряване и на тях на такива свободи, каквито били вече дадени на съседните християнски народи.¹⁹¹

Освен в Югоизточна България, където въоръжената борба взела най-масов характер, прояви от подобен характер имало и в други райони на страната. В много селища /в Пловдивско, Габровско, Враца, Оряхово и др./ населението било готово за борба. Преминаването през Западна и Централна Северна България на малобройния руски корпус начело с генерал П. Д. Киселов възбудило духовете на тамошното българско население и засилило надеждите му за освобождение. Впрочем по време на войната българското население изразявало на много места своята готовност да подпомогне руските войски и изобщо да се вдигне на въстание, ако разполагало с оръжие. „Във вътрешността на страната — писал през лятото на 1829 г. Ф. П. Фонтон — ние виждаме набито, бодро и стройно българско племе, въодушевено от надежда за освобождение от омразното иго, жадуващо да има оръжие в ръцете си, за да основе своята независимост на собственото си мъжество. Стига само да свирнем и ние ще имаме под оръжие не десет, не двадесет, но двеста хиляди души.“¹⁹²

ОДРИНСКИЯТ МИР И ОПИТИ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРИЯ. Сключеният в Одрин през септември 1829 г. мир между Русия и Турция обаче с нищо не изменял и не подобрявал положението на българите. Затова вестта за този договор била посрещната с голямо огорчение и покруса от българския народ.¹⁹³

В навечерието и след сключването на мирния договор делегати от различни български селища посещавали руското военно командване и излагали стремежите на българите. На 11 септември 1829 г. представители на Враца се явили пред генерал П. Киселов и настояли да съобщи на жителите на града има ли в „трактата за мира с турците и за България известно съображение“. Те изтъквали, че българското население очаква да бъде освободено от „робството и гнета турски“ и да получи такива права, каквито имали Гърция и Сърбия.¹⁹⁴

Опитите на българите да предизвикат ревизия на клаузите на Одринския договор и да по-

стигнат подобряване на своето политическо положение не дали резултат. Русия разчитала, че при създаденото положение и вътрешната слабост на Османската империя ще може да осигури трайно своето политическо влияние в нея, поради което не се стремяла към разпадането на османската държава. Поради недостатъчно добро познаване на състоянието и политическите стремежи на българския народ руските управляващи кръгове нямали ясна позиция по въпроса за бъдещата политическа съдба на България, българският въпрос заемал незначително място в политиката на царизма. От друга страна, Русия се опасявала от противодействие на другите Велики сили срещу всяко изменение на политическия статут на българите. Поради всичко това тя не поставила въпроса за политическата автономия на българските земи и чрез Одринския мир той не бил решен.¹⁹⁵

Това развитие на нещата се предопределяло в значителна степен и от слабостта и неорганизираността на българското националноосвободително движение през този период, на което липсвала единна широка организация, която да обхване всички области на страната и да наложи чрез своята сила, влияние и опитни политически представители обсъждането и положителното разрешение на освободителните стремежи на българския народ.

Член 13 на Одринския договор предвиждал амнистия за лицата, които подкрепяли Русия по време на военните действия, т.е. за участващите във въоръжената освободителна борба българи.¹⁹⁶ Обаче последните основателно се опасявали, че в условията на безправие и произволи в османската държава тази клауза ще остане само на книга. Опасенията от репресии и издевателства след оттеглянето на руските войски били най-силни сред българите в Източна и Югоизточна България, т.е. в районите на въоръжените въстанически действия и на най-активна подкрепа на руските войски. Разтревоженото българско население изпратило делегации до руското командване, които разкривали опасностите, на които то ще бъде изложено след възстановяване на османската власт и настоявали за застъпничество и покровителство от страна на руските представители.

При създалото се положение най-активните водачи на освободителното движение се заели да организират ново въоръжено надигане на българите, чрез което да поставят на разглеждане въпроса за политическото бъдеще на България. От друга страна, разтревоженото население все по-явно се подготвяло да се изсели заедно с оттеглящите се руски войски, за да се спаси от османски гнет.

От края на 1829 и началото на 1830 г. начело

на подготовката за въстание застанал капитан Георги Мамарчев. Той станал изразител на онези българи, които не били склонни да напуснат родните си места, а искали да продължат борбата, надявайки се, че в крайна сметка Русия не ще ги остави без подкрепа и ще наложи благоприятно политическо решение и за българите. Близки съратници на Мамарчев по това време били някои от дотогавашните предводители на български доброволци, като хаджи Андрей и Петър.¹⁹⁷ Планът на Мамарчев предвиждал след започване на въстанието да се отправи за Търново, където да бъде провъзгласено освобождението на България, или по думите на Г. С. Раковски там водителят на въстаниците щял „тържествено да поздрави и събуди отдавна заспалаго българскаго льва под народний знамян и с радостная свобода трѣба“¹⁹⁸. Оттам въстанието трябвало да се разпростре и в други райони на България.

В редица селища били изпратени доверени хора на Мамарчев, които да подготвят населението и да съгласуват въстаническите действия, които трябвало да започнат през пролетта на 1830 г. В Сливен за тази цел били проведени няколко събрания. Там пристигнали и представители на българите от Букурещ.¹⁹⁹ Според Ив. Селимински Мамарчев поддържал връзка и с неколцина поляци — офицери на руска служба, които били заинтересовани Русия да бъде ангажирана при усложняване на положението в България с оглед на въстанието, което се готвело по това време в Полша.²⁰⁰

За център на въстанието бил определен Котел и неговият район. В първите дни на април с отряд от около 500 души Г. Мамарчев се явил в с. Градец, Котленско. Но местните първенци съобщили на генерал Дибич за готвеното въстание и в Котленско бил изпратен майор Крилов с 200 души казаци. Когато се убедил в подготовката за въстание, макар че пред него Мамарчев посочвал, че той подготвя своите хора за охраняване на керваните на българските преселници, заминаващи за Русия, руският офицер арестувал българския предводител и го отвел в щаба на генерал Дибич.

Скоро след това Г. Мамарчев бил изпратен във Влашко на разположение на генерал П. Кисельов. А на българите, които поддържали подетото от Мамарчев дело, по думите на Раковски била предадена строгата заповед на Дибич: „Българи! Стойте си мирно, че ще обърна аз топове да ви избият!“ Изпратената от страна на българите жалба до генерал Дибич да освободи капитан Мамарчев и да не пречи на българите да действуват свободно „да изпитами и мы в това благовремие наше счастье с турци“²⁰¹, т.е. да не се пречи на опита им за въстание, не дала резултат. В случая генерал Дибич провеждал строго линията на царското правителство, което след сключването на мира и

Иван Иванович Дибич—Забалкански, портрет. Държавен исторически музей — Москва

поетите международни задължения не желало да усложнява политическата обстановка с евентуално българско въстание в Османската империя.

Твърдите мерки на руското командване срещу въстаническите опити, както и започналото през 1830 г. масово изселване на българското население от Източна България към румънските княжества и Южна Русия осуетили намерението на Г. Мамарчев и на други български патриоти да вдигнат въоръжено въстание и да продължат борбата срещу турското господство.²⁰² С това завършила продължилата няколко години освободителна борба на българите, пряко свързана с руско-турската война от 1828—1829 г. Тя обогатила опита на на-

ционалноосвободителното движение на българския народ и го доближила до идеята за по-самостоятелни действия.

ГОЛЯМОТО ПРЕСЕЛВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 1829—1830 Г. Едновременно с оттеглянето на руските войски започнало и движение за изселване на българското население, страхуващо се да остане отново под турско владичество. Възможностите за изселване били предвидени и в клаузите на Одринския мир, според който бил даден 18-месечен срок на желаещите да продадат недвижимите си имоти и да се подготвят за изселване.²⁰³

Започналото масово преселническо движение на българското население, което търсело в земите на север от Дунава /Влашко, Молдова и Южна Русия/ по-сигурно убежище, се характеризира с два основни етапа: единият, който обхваща периода на самата война, т.е. 1828—1829 г., а вторият — най-масовият — през 1830 г.

Бягство на българско население на север от Дунава имало още преди идването на руските войски и продължило и след преминаването на последните в България. Преселване на българското население в румънските земи по време на войната се извършвало фактически по цялото протежение на р. Дунав, но най-вече в окръзите Илфов, Яломица, Браила и Телеорман.²⁰⁴ Наред с това още преди сключването на Одринския мир, през пролетта на 1829 г., в Русия се преселили около 1000 души, жители на Малко Търново, Ямбол и други селища в Югоизточна България.²⁰⁵

Веднага след сключването на Одринския мир движението за преселване избухнало с нова сила и взело огромни мащаби. Център на акцията станал Сливен. Тамошното население, както свидетелствува Ив. Селимински, се разделило на няколко групировки по въпроса за изселването. „Почти ежедневно — разказва Селимински — ставаха частни и общи събрания, които свършваха безрезултатно, докато най-сетне след дълги пререкания се реши да се изпратят пратеници до главнокомандувания в Бургас.“²⁰⁶

В указанията, дадени от руското командване на българските представители, се изтъквали трудностите за онези, които напускали родните си огнища и се отправяли на далечен път, указвал се начинът, по който трябвало да стане преселването, и т.н. Предвиждало се керваните на преселниците да се движат по пътя близо до морето от Бургас през Варна — Каварна — Мангалия — Кюстенджа — Бабадаг — Исакча и в района на Сату ноу да преминат Дунава. Всеки керван трябвало да има до 2000 души и свой ръководител, който трябвало да носи документите за хората, да се грижи за прехраната им и т.н. Керваните щели да се придружават от руски офицер с няколко казаци. Тръгване-

то на път се предвиждало да стане през пролетта, когато израсне тревата, за да може да се осигури храна за добитъка.

Трескавата подготовка за преселване обхванала не само Сливен, но и редица други селища и райони. Българите разпродавали недвижимото и повечето от движимото си имущество на безценица.

Виждайки огромните размери на движението за преселване, турската власт се опитала да въздействува върху населението да не напуска страната. Тя изпратила одринския митрополит и други духовници с цел да отклонят населението от намеренията му.²⁰⁷ Турското правителство се бояло от обезлюдяване на цели райони и лишаването им от трудолюбиво и данъкоплатежно население. По-благоразумните турци от местното население също правели опит да склонят българите да не напускат родните си места, „обещавайки им, че в бъдеще ще живеят като братя“. Тези усилия обаче останали безрезултатни. „Народът — пише Селимински — взе да се готви за път старателно и с пълна решителност. За да се реши един народ да жертвува цялото си благосъстояние и да се излага пред ново неизвестно положение, това показва колко турската власт е ужасна и непоносима!“²⁰⁸

Излезлите от Сливен преселници натоварили имуществото си на коли и заедно с населението от други селища се отправили към Айтоското поле. Там по думите на съвременниците се събрали повече от 16 000 семейства, т.е. почти 100 000 души българи от Югоизточна България, решени да напуснат отечеството си и да търсят убежище и закрила в чужди страни.

Покъртителна и тежка била раздялата на тези българи с родните им места. „Дълбоко трогнат и с голяма скръб — разказва Ив. Селимински — народът бе принуден да напусне светилищата си... За последен път той тъпчеше земята, гдето е приемал богатата и благословията на небето... За последен път той посети гробищата, гдето почиват прадедите, родителите, децата, роднините и приятелите му... О, колко силно е свързан човек с родния си град!“²⁰⁹

С ръководене на подготовката, организирането и пътуването на българските преселници било натоварено командването на Втора армия. Приемането и устройството на българските преселници след преминаването им в Бесарабия се ръководело от гражданските власти в Новорусийския край и Бесарабската област. По-късно била създадена специална комисия, която поела грижи-

Молба на българските доброволци до генерал П. Д. Киселов от 29 август 1830 г., Букурещ /част от документа/. Централен военноисторически архив — Москва

Разныхъ повиновенийъ какъ съ насъ
было отъ караулка отлучено,
иные были употреблены въ
какіе нибудь работы въ карау-
лы отменены. Всего помню отмен
своихъ людей употребленіи
было много. Иные изъ насъ
остались въ отдаленіи
своего Преосвященства
иные же въ караулахъ своихъ
наши Наместники бывшіе
всего нѣтъ въ Караулъ
бывающа. Дня 1830 года.

Корзунъкозъ урѣхъ:

Winnipeg

● 20/5/87 - 17/11/87

فروغ فرخنده

Въспоминаніе
о немъ

С-попа

пвонъ Крѣцъ

22

Засильи нмшш

псалтирь, възглаголю

Сотеръ мнѣ

AMH/12 44-4170-1

С. ПАНЕ МАРИНА
АНДРЕЯ ЯКОВИЧ-
ХРИСТОВА

Стоилю тенг.

2438

Рубль 27 копеек

Детей не смущать

пѣтъ и ѣтъ

Сторіна прахистра

квон Ойаруа

Врхтале парті

Compte Rendu 1864

13.

те по цялостното устройство на преселниците, идващи от България.²¹⁰

По-голямата част от новодошлите български преселници се заселили в т.нар. Буджак /Южна Бесарабия/, където от по-рано имало доста български селища и сега били основани нови такива. Част от тях българските бежанци назовали с имената на селищата в България, откъдето произхождали, като Твърдица, Ески полос и др. Някои от българските емигранти се настанили в градовете Болград, Измаил, Рени, Кишинев, Одеса, Акерман и др.

Според съществуващите данни руските военни власти дали разрешение за преселване в Русия, Влашко и Молдова /за периода от 16 септември 1829 г. до 14 март 1830 г./ на 86 700 души.²¹¹ Като се вземат пред вид и ония българи, които тръгвали без съответно разрешение на път, каквито случаи не били твърде рядко, може с основание да се предполага, че през 1830 г. повече от стохилядно българско население напуснало родните си места и се отправило към нови заселища отвъд Дунава.²¹² Това население произхождало от повече от 150 български селища — главно от Сливенско, Ямболско, Бургаско, Варненско, Старозагорско и др., между които от 22 града и паланки.²¹³ Преселници имало и от по-далечни места — Пазарджик, Ловеч, Търново, Одрин и Одринско и др.

Значителна част от българското население се насочила и установила в румънските дунавски княжества Влашко и Молдова. Преминаването във Влашко през 1830 г. се извършвало главно през три пункта на р. Дунав: при Мачин—Браила, Хърсово—Пиоа Пиетри и Силистра—Кълъраш. През тези пунктове от май до октомври 1830 г. били регистрирани 2696 български семейства преселници, състоящи се от 13 311 души.²¹⁴ Действителната цифра на пристигналите в румънските земи през този период бежанци от България обаче била значително по-голяма, тъй като не всички от тях били отразени в документите на трите карантинни пункта, а част от тях пресичали реката и на други места.²¹⁵

По инициатива на генерал П. Киселъов властите в двете румънски княжества взели мерки по настаняването на големия брой пристигащи бежанци от България. Били издадени „устава“, в които се предвиждали данъчни облекчения за новодошлите българи, уреждало се ползуването на земята, отношенията им с едрите земевладелци и пр. След това била изготвена обща наредба относно привилегиите и положението на преселниците. Временните данъчни облекчения и някои други привилегии, давани за известен период на новодошлите преселници от България, целели задържането им в страната,²¹⁶ тъй като те играели значителна роля в развитието на стопанския жи-

вот на второто им отечество. Но тези преселници, които по признанието на редица румънски автори представлявали активен, инициативен в стопанско и обществено отношение елемент,²¹⁷ не се примирявали със съществуващите порядки и водели съпротива против земевладелците, чиновниците, данъчния режим и пр. „С това свое поведение и със своята борба заселниците-българи дали положителен принос в процеса на разпадане на феодализма във Влашко.“²¹⁸

Българските преселници от 1830 г. се настанили в различни градове и села, като се образували нови или се уголемили старите български преселнически колонии в Букурещ, Браила, Гюргево, Зимнич, Александрия, Плоещ, Бузъу, Питещ, Слатина и др.²¹⁹ Общо в първите четири десетилетия на XIX в. според данни от румънските архиви български преселници имало в повече от 160 румънски села и градове от 13 окръга.²²⁰ Една част от тези преселници успели да се завърнат в родните си места или да се установят в други райони на българските земи /например в Добруджа/. Самото турско правителство, заинтересовано от завръщането на трудолюбивото и данъкоплатежно българско население, предприело мерки и изпратило свои емисари, за да улеснят завръщането на българските преселници. Но независимо от започналото твърде широко движение за завръщане, което обаче срещнало съпротивата на местните власти в румънските княжества, по-голямата част от българските преселници останали по новите си заселища.²²¹

Така по време на руско-турската война от 1828—1829 г. и непосредствено след нея като нейна пряка последица повече от стохилядно българско население, както селско-земеделско, така и голям брой градско население — търговци, занаятчии и пр., напуснало местожителствата си и се отправило на север от р. Дунав — във Влашко, Молдова и Южна Русия. Установено на новите си заселища, това българско население, което се отличавало с трудолюбие и стопанска предприемчивост, изиграло положителна роля и дало съществен принос в развитието както на селското стопанство, така и на търговията и градското стопанство в новите си места. Както отбелязва още през средата на XIX в. един от най-ранните изследователи на българските заселници в Русия, „многочислено семейство от българския народ... при дохождането си тук зае най-пустите полета и краища и ги преобърна в цветущи и трайни земеделски стопанства“²²². По-късно сам Хр. Ботев пише в своя в. „Знаме“: „Повече от 60 години са били потребни, за да може баснословното трудолюбие на българина да обработи своята нова земя, да насади лозя и плантации, да изгради частни и обществени здания, школи и черкови, мостове и мага-

зии; с една дума да доведе тая пустиня до такова завидно положение.“²²³

Част от тръгналото към чужбина българско население не достигнало до крайната точка на своя път и се разселило в някои места в Североизточна България, а друга част от българските преселници, недоволни от експлоатацията, на която ги подложили мошиерите, след няколко години се завърнали отново в България.²²⁴

Голямото преселническо движение, породено от войната през 1828—1829 г., имало важни последици за българския народ.

Това преселение предизвикало чувствителни демографски промени в големи райони на Югоизточна и Североизточна България, като намалило българския народностен елемент в тези краища и отслабило съпротивителните сили на българската нация срещу чуждия гнет. Масовото изгнание на българското население в другите страни, породено от тежките робски условия, нанесло силен удар върху целостта и единството на българската народност, откъсвайки от нея голям брой будно и стопански активно население. Преселването и трайното установяване на българско население в чужди страни осъждало в историческа перспекти-

ва голяма част от това българско население на постепенно претопяване и асимилиране и загубване то му по този начин като съставна част от българската народностна общност, оказвало отрицателно въздействие върху цялата българска нация, върху нейното развитие и бъдеща историческа съдба.²²⁵

Но, от друга страна, емигрирането на българско население в съседните страни и създаването в румънските земи и в Южна Русия на многобройни български емигрантски колонии дало възможност на това население при по-благоприятните общественно-политически условия, в които се намирало там, да разгърне активна стопанска, общественно-политическа и културна дейност, която изиграла важна роля в общонационалния български възрожденски процес и представлявала огромен принос в общественно-политическото, културно-просветното и икономическото развитие на българския народ през епохата на Възраждането. Тази емиграция оказала голямо въздействие и непосредствена подкрепа за подготовката и осъществяването на българската национална революция през XIX в. във всички нейни аспекти и проявления.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 21/84

НАЧЕНКИ НА ПРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА КЪМ КАПИТАЛИЗМА

1. Dean, Ph. The First Industrial Revolution. Cambridge, 1965, 1—254; Манту, П. Промышленная революция XVIII столетия в Англии. М., 1937; Лесников, М. П. Джеймс Уатт. М., 1935.
2. Scherer, H. Allgemeine Geschichte des Welthandels. 2. Leipzig, 1853, p. 448; Webster, W. Cl. A general history of commerce. Boston, 1918, 178—179.
3. Braudel, F. et E. Labrousse. Histoire économique et sociale de la France (1660—1789). 2. Paris, 1970; See, H. L'évolution commerciale et industrielle de la France sous l'ancien régime. Paris, 1925, 265—305; Martin, G. La grande industrie sous le règne de Louis XV. Paris, 1900; Lavasseur, E. Histoire du commerce de la France. Paris, 1911, p. 440.
4. Deutsche Geschichte. I. Von den Anfängen bis 1789. Berlin, 1965, p. 664; Matzerath, H. Industrialisierung, Mobilität und sozialer Wandel am Bei-

spiel der Städte Rheydt und Rheindahlen. — In: Probleme der Modernisierung in Deutschland. Berlin, 1978, 13—80.

5. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971.

6. Srbik, H. Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien etc., 1907; Mikoletzky, H. L. Österreich, das grosse 18. Jahrhundert. Wien, 1977, 48—162.

7. Павленко, Н. И. Развитие металлургической промышленности в России в первой половине XVIII в. М., 1953; Заозерская, Е. И. Развитие легкой промышленности в Москве в первой четверти XVIII в. М., 1953; Яцунский, В. К. Основные этапы генезиса капитализма в России. — ИССР, 1958, № 5, 59—91.

8. Ефимов, А. В. Пути развития капитализма. Доимпериалистическая эпоха. М., 1969; Рочестер, А. Американский капитализм, 1607—1800. М., 1950; Антекер, А. А. История американского народа. Колониальная эра. М., 1961.

9. Hammer, J. v. Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und

Archiven. 8. 1739—1774. Pest, 1832, 136—448.

10. Дружинина, Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. М., 1955, гл. I.

11. Hantsch, H. Die Geschichte Österreichs. 2. 1648—1918. Wien, 1968, 110—125; Braubach, M. Prinz Eugen v. Savoyen. 1—5. Wien, 1963—1965.

12. Jonquière, A. de la. Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'au traité de Berlin. Paris, 1881, p. 354.

13. Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1966, с. 32.

14. Димитров, Стр. и Кр. Манчев. История на балканските народи XV—XIX в. С., 1971, 127—130, 136—137.

15. Волгин, В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. М., 1958.

16. Лавровский, В. М. и М. А. Барг. Английская буржуазная революция XVII в. М., 1958.

17. Вж. подробности у Рокен, Ф. Движение общественной мысли во Франции в XVIII в., 1715—1789. СПб., 1902; Рогинская, А. Е. Очерки истории Франции /XVII—XIX вв./. М., 1959.

18. Dimaras, C. Th. L'apport de

l'Aufklärung au développement de la conscience néo-hellénique. — In: *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Européen*. București, 1975, p. 54, 60–69.

19. Boisson, H. Les lumières et la conscience nationale en Albanie. — In: *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Européen*. București, 1970, 44–45.

20. История Югославии. I. М., 1963, 263–268.

21. Гандев, Хр. Проблеми на българското възраждане. С., 1976, с. 79.

22. Димарас, К. История на новогръцката литература. С., 1971, с. 126.

23. Стайнова, М. Из взаимоотношенията между Вселенската патриаршия и Високата порта през 20-те години на XVIII в. — *ИБИД*, 29, 1974, 374–375.

24. Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожение /1394–1767/. С., 1932, 289–290.

25. Тодоров, Н. Филики етерия..., с. 44 сл.

26. Канев, К. Миналото на село Момчиловци, Смоленско. С., 1975, 360–365; Дечов, В. Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родоп. Пловдив, 1978, с. 71; Попов, Ж. Жегларци, Орляк, Зърнево и околността. С., 1972, с. 30.

27. Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. С., 1975, с. 266, 301, 360.

28. Странски, Ив. Появата на тютюна в българските земи и приспособяването му към местните условия. — *ИБИ*, 1, 1950, с. 256 сл.; Кондов, Н. Към въпроса за времето, когато е била усвоена царевичата от нашето земеделие. — *ИП*, 1960, № 4, 70–91; Матковски, Ал. Кон раната историја на тютунот на Балканскиот полуостров во посебен осврт на Македонија. — *ГИНИ*—Ск., 10, 1966, № 2–3, с. 139 сл.

29. Георгиев, Й. и Б. Ачков. Принос към историята на памука в българските земи. С., 1967, с. 7 сл.

30. Паскалева, В. За началния етап в образуването на българската нация. — *ИП*, 1962, № 6, с. 40 сл.

31. *ТИИПБЗ*, 1, 1961.

32. Маркова, Л. Сельская община у болгар в XIX в. — *ТИЭ*, 62, 1960, с. 6 сл.

33. Димитров, Стр. Управниците на Ахъ Челеби. — В: *Родоп. сб.* 4. С., 1976, с. 63 сл.

34. Димитров, Стр. и Р. Стойков. Социалната диференциация сред селя-

чеството в Търновско в края на XVII и началото на XVIII в. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 187–190.

35. *НБКМ ОО*, ф. 79 /Одрин/, а.е. 1393.

36. Пак там, а.е. 33.

37. Димитров, Стр. Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвук му в България. — *ИИИ*, 12, 1963; Грозданова, Е. Българската селска община през XV–XVIII в. С., 1979, 65–86.

38. Вж. напр. *НБКМ ОО*, кад. рег. Р-53, л. 1-б, док. I, с който русенският кадия отбелязва, че 13 домакинства „от махалата Хаджи Муса със съгласието на махалата бяха прехвърлени към махалата Ерик Рамазан. От мюсюлманите на махалата Хаджи Муса се намалява една четвърт /хане/ и се прехвърля към махалата Ерик Рамазан със съгласието на последната“, 11 май 1808 г.

39. Тверитинова, А. С. К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи XV–XVI вв. — *УЗИВ*, 17, 1959; *ТИИПБЗ*, 1, 1961, с. 99, 143, 159.

40. *НБКМ ОО*, кад. рег. Р-14, л. 9-а, док. I, копие от ферман от 31 окт. 1817 г.

41. Димитров, Стр. За аграрните отношения в България през XVIII в. — В: *Паусий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, с. 132 сл.

42. *Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devletinin teskilatından. Kapi kulu ve ace mi ocakları*. 2. Istanbul, 1943, p. 246.

43. *Mutaftçieva, V. et Str. Dimitrov. Sur l'état du système des timars des XVII-e –XVIII-e ss.* S., 1968, 34–35, 45; Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през 15–16 век. С., 1975, 97–115.

44. *Hadžibegić, H. Džizja ili harač*. — *POF*, 5, 1955, 43–102; Грозданова, Е. Налог джизье с Балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи /по турецким документам XVII–XVIII вв./. — В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы*. 3. М., 1974, 174–178; Недков, Б. Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. — *ИП*, 1945/1946, № 1, 18–33; Грозданова, Е. Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV–XIX в. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, с. 165.

45. *ОДА—Толбухин*, кад. рег. № 1, л. 25-б, док. I, ферман от 23 ноем. 1739 г.; кад. рег. № 2, л. 30-б, ферман от 31 авг. 1786 г.; за бедел-и нузула през XVIII в., кад. рег. № 1, л. 26-а, док. II,

заповед от 23 ноем. 1739 г.; кад. рег. № 2, л. 30-б, док. IV, заповед от 31 авг. 1786 г.

46. Напр. през 1740 г. местните разходи за едно полугодие в казата Хаджиоглу Пазарджик /Толбухин/ възлезли на 2120 гроша, вж. *ОДА—Толбухин*, кад. рег. № 1, л. 44-б, док. II. През 1786 г. за полугодието, завършващо на Димитровден /октомври/, тези разходи възлезли на 8739 гр., вж. пак там, кад. рег. № 2, л. 29-а, док. II от 12 окт. 1786 г. През 1787 г. за покриване на тези разходи върху народа от същата каза била разхвърляна сумата 21 579 гр., през 1788 г. — 28 861 гр., през 1789 — 26 541 гр., а през 1790 г. — 35 283 гр., вж. пак там, кад. рег. № 2, л. 34-а, 51-а, 55-б, 62-а, 71-б, 87-а, 95-б и др.

47. *НБКМ ОО*, ф. 79, а.е. 898, илям на одринския кадия от 24 юни 1719 г.; ф. 140, а.е. 123; ф. 91, а.е. 77.

48. *ОДА—Толбухин*, кад. рег. № 1, л. 1-б, л. 1, 4-б, док. I, 13-б, док. I и др. 58-б, док. II.

49. Пак там, кад. рег. № 1, л. 23-б, 25 юни 1740 г.; л. 58 а от 14–22 септ. 1740 г.; кад. рег. № 2, л. 76-а, док. II от 5–14 юли 1789 г.

50. *НБКМ ОО*, ф. 78, а.е. 908, делбен списък от 25 септ. 1785 г.

51. Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 46, 49.

52. Мутафчиева, В. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII в. и развитието на паричните отношения. — *ИП*, 1960, № 1, 40–47; Цветкова, Б. Откупната система /iltizam/ в Османската империя през XV–XVIII в. с оглед на българските земи. — *ИИПН*, 11, 2, 1960, 195–223.

53. Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX в. С., 1972, 173–174.

54. Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964, с. 35 сл. Терминът „дерудеджийство“ идва от думите „дер ухде“, т.е. „в задължение“.

55. Димитров, Стр. Из историята на чифликчийството в Русенско. — *ИП*, 1958, № 4, 84–98.

56. Христов, Хр. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — *ИП*, 1961, № 3, с. 89–90; *НБКМ ОО*, ф. 179, а.е. 822, заповед от 1140 /1728/9/ г.

57. Ихчиев, Д. Два турски документа. — *СБИД*, 11, 1907, № 6, с. 372; *НБКМ ОО*, ф. 79, а.е. 1453, л. 5-а, ферман от 8 май 1715 г.; а.е. 6, резюме на

доклад на одринския бостанджи-башия от 28 септ. 1792 г.

58. Гандев, Хр. К истории чифликчийского земевладения в Болгарии в период до Освобождения. — *КСИС*, 29, 1960, 41—50; Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962, 31—36.

59. Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония..., 46—47.

60. Ихчиев, Д. Документи за поземлената собственост. — *ПСнБКД*, 68, 1907/1908, 471—474; Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 608.

61. *НБКМ ОО*, ф. 79, а.е. 8, 1354, 1355, заповед от 1728 г.; *Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devletinin...* 2; *Guboglu, M. Paleografia și diplomatia turko-osmană. București*, 1958, 99—100.

62. *ДБИ*, 3, 32—33, 41—42.

63. Димитров, Стр. Въстанието от 1850 година в България. С., 1972, 24—25.

64. *НБКМ ОО*, ф. 79, а.е. 29, 1346.

65. Цветкова, Б. Откупната система..., с. 207.

66. Димитров, Стр. Историята на един аянин. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, с. 65 сл.

67. Попов, Л. Принос за изучаване миналото на българското отечество. — *СбНУНК*, 24, 1909, с. 6.

68. *Lütfi, A. Tarih*. I, p. 230.

69. Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. М., 1947.

70. Софроний Врачански. Житие и страдания. С., 1966, с. 50.

71. Димитров, Стр. Политиката на управляващата върхушка в Турция спрямо спхийството през втората половина на XVIII в. — *ИП*, 1960, № 5, с. 37 сл.

72. Новичев, А. Д. История Турции. Т. 2. Л., 1968.

73. Миллер, А. Ф. Цит. съч.

74. *АМАЕР*, Corresp. politique, Turquie, vol. 223, ff. 475, 482; vol. 228, ff. 211—212.

75. *Uzunçarşılı, I. H. Meşhur Rumili ayanlarından Tirsinkli İsmail, Yılıkoglu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa. — ТТК*, Ser. 76, 1942, p. 39; *АМАЕР*, Corresp. politique, Turquie, vol. 226, ff. 348—349.

76. *АМАЕР*, Corresp. politique, Turquie, vol. 226, ff. 15, 20, 109—110, 234; vol. 227, ff. 24, 52, 104; vol. 228, ff. 145, 260; vol. 321, f. 37.

77. Арш, Г. Л. Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX в. М., 1963, 314—326.

78. Маркс, К. Капитал. Т. I. М., 1949, 719—720.

79. Гандев, Хр. Проникването и укрепването на българите във Видин в края на XVII и през XVIII в. — *ИЕИМ*, 4, 1961, с. 9 сл.

80. Русенски кадийски регистър. Прев. от П. Иванов. Ръкопис в: *АИИ БАН*, л. 66-6-II, 117-а-1, 37, с. 17, д. 1; *НБКМ ОО*, 38, с. 7, док. II.

81. Кесяков, Хр. Стари пътувания през България. — *ПСнБКД*, 58, 1899, с. 639.

82. Трифонов, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933, с. 68; Москов, М. Миналото и бъдещето на В. Търново. Търново, 1910, с. 10.

83. Илиев, Вл. Град Троян. I. С., 1933, с. 18; Пенков, И. Град Троян. С., 1941, с. 9.

84. Ловеч и Ловчанско. 5. С., 1934, с. 33, 122; Трифонов, Тр. Занаяти, еснафство и търговия в миналото на Ловеч. — В: *Ловеч и Ловчанско*. 7. С., 1938, с. 13.

85. Цончев, П. Цит. съч., с. 77, 124, 252, 271 и др.

86. Цонев, З. История на град Горна Оряховица и околността му. Лясковец и Арбанаси. В. Търново, 1932, с. 20.

87. Кънчов, В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 20; Кънчов, В. Град Скопие. — *ПСнБКД*, 55—56, 1896, с. 97 сл.

88. Снегаров, Ив. Град Охрид. — *МкП*, 4, 1928, № 1, с. 113.

89. Трайков, Т. Град Прилеп. С., 1925, с. 21.

90. Батаклиев, Ив. Град Татар Пазарджик. С., 1923, с. 130.

91. Кънчов, В. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. — *СбНУНК*, 10, 1894, с. 479.

92. *ТИБИ*, 6, 356—357, 365—366, 370—371.

93. Георгиев, К. Старата железодобивна индустрия в България. С., 1978, с. 84 сл.

94. Табаков, С. Опит за историята на град Сливен. 3. С., 1929, 54—55, 59, 85.

95. Тодоров, Н. Балканският град..., с. 170, 192—194, 224 и др.

96. Влахов, Т. Възраждането в град Кукуш. — *ИП*, 1960, № 1, с. 22.

97. Апостолидис, М. и Ал. Пеев. Кондиката на пловдивския абаджийски еснаф. — *ГПНБМ*, за 1928—1929, 1931, 5—65.

98. Тодоров, Н. Балканският град..., с. 199 сл.

99. Снегаров, Ив. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. — *СбБАН*, 41, 1949, с. 241.

100. История на град Враца. I. С.,

1976, с. 142.

101. Цончев, П. Цит. съч., с. 596 сл.

102. Тодоров, Н. Балканският град..., 130—136.

103. *ДБИ*, 3, с. 42, 50, 56, 58, 66 и др.

104. Апостолидис, М. и Ал. Пеев. Цит. съч., с. 14.

105. Пак там, с. 62, 83, 104, 109, 151.

106. Снегаров, Ив. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия, с. 241.

107. Ихчиев, Д. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. — *СБИД*, 11, 1907, № 7, 445—461, където ферманът е даден в превод, но с големи неточности; Тодоров, Н. Балканският град..., 213—214.

108. *НБИВ ОР*, инв. № 434.

109. Чомов, Ив. Правовият ред на еснафската организация в някогашна България. С., 1928, с. 24.

110. Тодоров, Н. Балканският град..., с. 109.

111. Пак там.

112. *Gökbilgin, T. XV—XVI inci asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar mülkler, mukataalar. İstanbul*, 1952, 263—266; Цветкова, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи през XV в. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 243—265.

113. *Zinkeisen, J. W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. 5. Gotha, 1857, p. 844 sq.; Тодоров, Н. Балканският град..., с. 109.

114. Тодоров, Н. Балканският град..., с. 141 сл.

115. Ленин, В. И. Съчинения. 2. С., 1951, с. 162.

116. Пак там, с. 463.

117. *Levi, L. The History of British Commerce 1763—1870. London*, 1870.

118. Първата капитулация, дадена на Франция в 1535 г., осигурявала значителни привилегии за френската търговия в Османската империя. След това капитулациите се подновявали периодически, като се увеличавал броят на привилегиите, включени в отделните точки на съответните договори, каквито били в същност капитулациите. Вж. подробности у Людсканов, А. К. Капитулациите. — *ПСнБКД*, 13, 1885, с. 59 сл.

119. *Svoronos, N. G. Le commerce de Salonique au XVIII-e siècle. Paris*, 1956, 347—348.

120. Винавер, В. Край дубровачке трговине на Балкану. — *ИГл*, 1956, № 1; Паскалева, В. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, с. 54.

121. Löwenthal, J. Geschichte der Stadt Triest. I. Triest, 1857.
122. Svoronos, N. G. Цит. съч., с. 323.
123. Пак там, с. 207.
124. Paskaleva, V. La mer Noire et son littoral à l'époque de la domination ottomane sur les terres bulgares. — *BHR*, 1975, No 3, p. 81, бел. 192.
125. Гандев, Хр. Търговска обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. — *ГСУИФФ*, 40, 1944, с. 15; Из историята на търговията в българските земи XVI—XIX в. С., 1977.
126. Martineau, A. Le commerce français dans le Levant. Paris, 1902; Svoronos, N. G. Цит. съч., с. 221; Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите, с. 307, 313—314.
127. Гандев, Хр. Търговска обмяна на Европа..., 10—11. Към списъка на автора ние сме добавили и други стоки и подробности, извлечени от различни източници. За съжаление липсват почти всякакви количествени показатели, тъй като турските чиновници не водели никакви митнически книги. Повечето сведения произхождат от консулските доклади, но те не са последователни по години, а и често пъти един консул не можел да събере точни и изчерпателни данни за целия стокооборот. Затова всички цифри трябва да се приемат като приблизителни към историческата стойност на вноса.
128. Шеремет, Н. В. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII — начале XIX вв. — В: *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Л., 1968, с. 139 сл.
129. Василев, А. Ктиторски портрети. С., 1960, с. 87 сл.
130. Svoronos, N. G. Цит. съч., с. 240.
131. Forberger, R. Die Manufaktur in Sachsen. Berlin, 1958, p. 79; Beaujour, F. Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'à 1797. I. Paris, 1800, p. 54; Георгиев, Й. и Б. Ачков. Принос към историята на памука..., с. 17.
132. Странски, Ив. Появата на тютюна в българските земи..., с. 256 сл.; ДБИ, 3, с. 37; Svoronos, N. G. Цит. съч., с. 262; Дадените от френска страна цифри ни се струват твърде завишени, но засега не разполагаме с други местни източници.
133. Паскалева, В. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 81.
134. Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа..., с. 13.
135. Asdrachas, S. J. Marchés et prix du blé en Grèce au XVIII-e s. — *SOF*, 31, 1972, 178—209.
136. Spiesz, A. Die orthodoxen Handelsleute aus dem Balkan in der Slowakei. — *BSt*, 9, 1968, No 2; Cernovodeanu, P. Les marchands balkaniques intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant la période 1660—1714. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Rés. comm. déléгат. roumaine*. Bucarest, 1966, p. 11; Stoianovich, Tr. The Conquering Balkan Orthodox Merchant. — *JEH*, 1960, No 2, p. 237.
137. Бур, М. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII—XVIII в. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в. С.*, 1977; Паскалева, В. Развитие на градското стопанство...
138. Вж. подробности у Paskaleva, V. Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les Etats européens au cours du XVIII-e et la première moitié du XIX-e s. — *EH*, 4, 1968, p. 275.
139. Halm, H. Donauhandel und Donauschiffahrt von den österreichischen Erblanden nach Neurussland/1783/. — *JGOE*, 2, 1954, No 1, p. 11.
140. Списъците не дават винаги необходимите подробности за определяне на народностната принадлежност на балканския търговец: посочено е обикновено откъде идва лицето и въз основа на това можем да говорим за гръцки, български и влашки търговци. Вж. Бур, М. Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век. — *StB*, 2, 1970, 180—183.
141. Бур, М. Балканские купцы в Венгрии — XVIII в. — *EB*, 1972, № 3, 52—53.
142. Бур, М. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа...; Enepekides, P. Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute im Wien aus dem Jahre 1766. /Ein Konstitutionsbuch/. Thessaloniki, 1959; Paskaleva, V. Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert. — *ÖO*, 1966, No 2, 107—116.
143. Бур, М. Балканите и Маджарско през XVIII в. Из историята на Балканското възраждане. — *StB*, 13, 1977, с. 22; Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в будапещенските архиви /1824—1826/. — *ИИЛ*, 21, 1972, с. 221.
144. Enepekides, P. Цит. съч., с. 5, 13, 19, 20, 26, 28, 29, 40. Още в 17 в. балканските търговци получили привилегии да се организират в отделни компании, нар. „гръцки“. Но с развитието на стоково-паричните отношения ограничителните рамки на тези по своята същност феодални икономически организации започнали да тежат на предприемчивите и забогатяващи търговци и те ги напускали или не влизали изобщо в тях. Вж. подробности в: Catalogul documentelor Românești din Arhivele Statului de la orașul Stalin. 1/1521—1799/. București, 1955; Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la orașul Stalin. 1—2. București, 1958.
145. Хаджиниколов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ „КМ“*, 1, 1957, 60—61; 83—84.
146. Георгиев, Й. и Б. Ачков. Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. — *ИИИ*, 19, 1967, с. 176 сл.
147. Общ народен музей — Карлово. Кондика на златарския еснаф от 1781 до 1832 г. /Тефтерът има номерирани страници/.
148. Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите, с. 385.
149. Попова, П. Из историята на с. Стрелча. — В: *Панагюрище и Панагюрският край в миналото*. 2. С., 1961, с. 199.
150. Cvetkova, B. Le service des celier et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman /XV-e—XVIII-e s./. — *EH*, 2, 1966, 165—167.
151. Цонев, Зв. Чорбаджии от стария Ловеч. Хаджи Слав и Мишогулу и техните родове от 200 години насам. — В: *Ловеч и Ловчанско*. 5. С., 1934, с. 84.
152. Живот и дейност на Палаузовите от гр. Габрово. Ръкопис на Велислава Н. П. Палаузова-Чохаджиева. София, 1961, в: *НА БАН*; Цончев, П. Цит. съч., с. 596 сл.
153. Груев, Й. Спомени за Чалъковци. — *БП*, 3, 1896/1897, № 3, 79—87; Стоянов, М. Чалъковци. /Към историята на един чорбаджийски род/. — *ИП*, 1950/1951, № 3, с. 313—329; Карапетров, П. Бегликчибашиите. — *ЗТ*, 1902, № 9, 837—839.
154. *ТИБИ*, 6, 63—65.
155. Паскалева, В. Развитие на градското стопанство..., 116—120.
156. Пак там.
157. Berov, L. Transport Costs and their Role in Trade in the Balkan Lands in

the 16th–19th Centuries. – *BHR*, 1975, No 4, p. 84.

158. *Deutsche Geschichte*. 2. Von 1789 bis 1917. Berlin, 1965, p. 8.

159. *Svoronos, N.* Цит. съч., с. 40.

160. *Георгиев, Й. и Б. Ачков.* Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи, с. 183.

161. *Wiener Zeitung*, No 50, 21. Jan. 1800, p. 2001, Türkei; No 104, 30. Dez. 1801, p. 4639, Türkei.

162. Пак там, No 77, 24. Sept. 1800, p. 3049.

163. *Bailey, E. F.* British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1829–1853. London, 1942, p. 10.

164. *Köymen, O.* The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire /19th century/. – *EB*, 1971, No 2, p. 48.

165. *Коймен, О.* Империализм свободной торговли Османской империи. М., 1970, 5–7.

166. *Huetz, J.* Beschreibung der Europäischen Türkei, nebst einer allgemein Uebersicht des ganzen Tuerkischen Reiches. München, 1828, p. 172.

167. *Паскалева, В.* Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – *ИИИ*, 11, 1962, 57–58.

168. *Pouqueville, F.-C.-H.-L.* Voyage de la Grèce. 4. Paris, 1826–1827, 254–256.

169. *ДБИ*, 3, с. 60.

170. Пак там, с. 190.

171. Пак там, с. 58, 73–74.

172. *Paskaleva, V.* Wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen Bulgariens zur Stadt Leipzig vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Russisch-Türkischen Krieg 1877/1878. – *JGUdSSRvdlE*, 6, 1962.

173. *BFL*, No 47, Protokolle der über die angekommenen und durchreisenden fremden Personen in Pest, 1815–1835.

174. *Велики, К.* За търговията на българските градове в Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – *ИП*, 1959, № 6, с. 71.

175. *Цончев, П.* Цит. съч., с. 599.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 84/127

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И ДУХОВЕН ЖИВОТ ДО 70–ТЕ ГОДИНИ НА XVIII В.

1. *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи през XV–XVIII век. С., 1971, с. 300–302.

2. Пак там, 302–306.

3. *Цветкова, Б.* Нови архивни източници за въоръжената съпротива в българските земи против турския феодален ред през XVI–XVIII в. – *ИДА*, 8, 1964, с. 212.

4. *Гандев, Хр.* Фактори на българското възрождане. С., 1937, с. 97.

5. *Державин, Н. С.* Племенни и културни връзки между българския и руския народ. С., 1945, 107–108; Письма и бумаги Петра Великого. 8. Вып. 1. М., 1948, с. 103.

6. *Mischef, P. N.* La Mer Noire et les Détroits de Constantinople. Essai d'histoire diplomatique. Paris, 1899, p. 69.

7. *Hurmuzaki, E.* Documente privitoare la istoria românilor. 6. București, 1878, p. 34.

8. *Ланго, И.* Петр Великий и южное славянство. – В: *Прослава на освободителната война 1877–1878*. С., 1929, с. 17 сл.; *Соловьев, С. М.* История России с древнейших времен. 16. М., 1963, 74–77.

9. *ДБИ*, 3.

10. Пак там, с. 36, док. № 79.

11. *НБКМ ОО*, ф. 29, а.е. 167, опис на войнуганите от Врачанска каза от 1127 /7 ян.–26 дек. 1715/г.

12. *Цветкова, Б.* Хайдутството..., с. 319.

13. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмоградско и Банат. – *СбНУНК*, 14, 1897, 406–412.

14. *Пейчев, Б.* Богословско-философските и политически възгледи на Кръстю Пейкич. – *ИИФ*, 17, 1969, с. 221.

15. *Цветкова, Б.* За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в. – В: *Паусий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, с. 246.

16. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 332–333.

17. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 6, p. 311.

18. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 345–346.

19. *НБКМ ОО* – ОАК 45/8.

20. *ДБИ*, 3, с. 40, док. № 85 от юли 1730 г.

21. *Димитров, Стр.* Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. – *ИИИ*, 12, 1963, 129–131.

22. Пак там, 132–134.

23. *НБКМ ОО* – Од 14/20, от 1730–1731 г.

24. *Димитров, Стр.* Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. – В, 1979, № 2, 58–62.

25. *Снегаров, Ив.* История на Ох-

ридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване /1356–1767/. С., 1932, 136–142.

26. *Цветкова, Б.* Хайдутството..., 329–330, 332–334.

27. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 352.

28. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 9. 1, p. 188, № 772.

29. *Dapontes, C.* Ephémérides daces ou chronique de la guerre de quatre ans /1736–1739/. Paris, 1881, p. 13.

30. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите в Софийската народна библиотека. 1. С., 1926, с. 236.

31. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия..., с. 136–153; *Пастухов, Ив.* Българска история. 2. С., 1943, 549–550.

32. *ДБИ*, 3, 40–41.

33. Пак там, с. 41.

34. *Соловьев, С. М.* История России... 9, с. 403.

35. *Кочубинский, Ал.* Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет /1735–1739/. Одесса, 1899, с. 141–142, 264.

36. *Байов, А.* Русская армия в царствование императрицы Анны Ивановны. Война России с Турцией 1736–1739 гг. Первые три года войны. 1. СПб., 1906, с. 343.

37. Пак там, с. 357, 382–383, 393.

38. *Кочубинский, Ал.* Цит. съч., 212–221.

39. *Dapontes, C.* Цит. съч., с. 363.

40. Донесение фельдмаршала Миниха к императрице Анне о состоянии армии и постыдности для России мира заключенного с турками при посредстве французского министра маркиза де-Вилнева. 23 сентября 1739 года. – *СОРЯС*, 9, 1872, с. 137.

41. *Соловьев, С. М.* Цит. съч. 11, с. 387.

42. Пак там, 388–389.

43. *Пейчев, Б.* Съчиненията на Пейчевичи и Кръстю Пейкич. – В: *Чипровци 1688–1968*. С., 1971, с. 104.

44. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. С., 1975, с. 319.

45. *Цветкова, Б.* Хайдутството, с. 356, 357, 359, 361, 364, 367, 378.

46. Пак там, с. 363; *Цветкова, Б.* За някои форми на съпротива..., с. 241.

47. *Гандев, Хр.* Борба на българския народ срещу феодалния гнет през втората половина на XVIII и началото на XIX в. – В: *История на България*. 1. С., 1961, с. 312.

48. Пак там.

49. Вж. по-подробно за това До-

- стан, И. С. Россия и балканский вопрос. М., 1972; Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 г. в политике России на Балканах конца XVIII и XIX вв. — *ЕВ*, 1975, № 2, 97–107; Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII — начало XX в. М., 1978 и цит. там лит.
50. Клокман, Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период Русско-турецкой войны 1768–1774 гг. М., 1951, с. 115 сл.
51. Арш, Л. Г. Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX столетия. М., 1963, с. 77 сл.; Златарски, В. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921, с. 68.
52. Семенова, И. В. Участие болгар в русско-турецких войнах XVIII в. — *БИС*, 2, 1970, 327–332; Снегаров, Ив. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953, с. 95; Боев, Р. Военно-политическое сотрудничество между балканскими народами и Россией в ходе русско-турецкой войны 1768–1774 годов. — *ЕВ*, 1975, № 2, с. 121.
53. Клокман, Ю. Р. Цит. съч., с. 121 сл.
54. Гандев, Хр. Един опит за възстание във Видин и Видинско по време на руско-турската война от 1768–1774 г. — *ИП*, 1954, № 6, с. 50.
55. *НБКМ ОО*, Вид. кад. рег. 63, част II, л. 96-а, док. I.
56. Грозданова, Е. Жители на Несебър в помощ на руските войски през 1770–1771 г. — *В*, 1976, № 5, 72–75.
57. Гандев, Хр. Един опит за възстание..., 45–52.
58. Цветкова, Б. За някои форми на съпротива..., с. 247.
59. Новичев, А. Д. История Турции. I. Л., 1963, 334–335.
60. Гандев, Хр. Борба на българския народ..., с. 313; Семенова, И. В. Цит. съч., 338–339; Генов, Ц. Военные действия русских войск на болгарской земле во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. — *ЕВ*, 1975, № 2, 114–117.
61. Дружинина, Е. И. Кючук Кайнарджийски мир 1774. М., 1955, с. 350.
62. История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. I. С., 1975, с. 130; Гечев, М. Килийните училища в България. Създаване и разпространение. С., 1967.
63. Неофит Рилски. Описание болгарскаго монастыря Рильскаго. С., 1879, с. 107.
64. Мартинов, Ал. Габрово през Възраждането. С., 1940, с. 27.
65. Стојановић, Љ. Стари српски записи и надписи. 2. Београд, 1903, с. 63.
66. Иванов, Й. Северна Македония. С., 1906, с. 355.
67. Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. — *СББАН*, 27, 1931, с. 49.
68. Меджидиев, А. История на град Станке Димитров /Дупница/ и покрайнината му от XIV в. до 1963 г. С., 1969, с. 99.
69. Снегаров, Ив. Скопската епархия. Исторически очерк и възражения върху съчинението на проф. Р. Груич „Скопска митрополија /Скопие, 1935/. — *ГСУБф*, 16, 1939, с. 49, 52, 57; Кънчов, В. Град Скопие. — *ПСнБКД*, 55–56, 1898, 214–215; Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 40.
70. Цонев, Б. История на български език. I. С., 1940, с. 278, 259–260.
71. Йоцов, Д. Културно-политическа история на Враца. I. С., 1937, с. 42, 44.
72. Койчев, М. Просветата в Тетевен преди Освобождението. — *В: Ловеч и Ловчанско*. 4. С., 1934, 80–81.
73. Киров, Г. Материали за историята на Котленското училище. — *СБНУНК*, 22–23, 1906–1907, с. 19.
74. Ангелов, Б. Ст. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977, с. 96 сл.
75. Батаклиев, Ив. Пазарджик и Пазарджишко. С., 1969, с. 248.
76. *ОДА–Русе*, ф. 43 К, оп. 1, а.е. 1, л. 19–20.
77. Чилингиров, Ст. Добруджа и нашето Възраждане. С., 1917, 100–101; Тонев, В. Добруджа през Възраждането. С., 1973, с. 48.
78. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2. С., 1964, с. 11.
79. Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане, с. 164; Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. I. С., 1910, с. 36, 46–47, 102–103, 107, 119, 161, 168, 374, 412, 487, 515 и др.
80. Петканова-Тотева, Д. Хилядолетна литература. С., 1974, с. 212.
81. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. I. С., 1963, с. 75.
82. Тодоров, Г. Историческите възгледи на Паисий Хилендарски. — *ИИИ*, 20, 1968, 158–169.
83. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2, с. 11.
84. Петров, Ц. Нови данни и извори за манастирските килийни училища и за съдържанието на манастирското килийно образование у нас. — *Тр*, 1972, № 2.
85. Начов, Н. Калофер в миналото. 1707–1877 г. С., 1927, с. 93; Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2, с. 75.
86. Георгиев, М. Възраждането на гр. Казанлък. — *В: Казанлък в миналото и днес*. 2. С., 1923, 74–75.
87. История на Стара Загора. С., 1966, с. 51.
88. Георгиев, Хр. Учебното дело в Тетевен до Освобождението. — *УПр*, 1901, № 6.
89. Ганев, Н. Страници от историята на град Севлиево. В. Търново, 1925; Белязов, В. Училища и училищни дейци в Севлиево от 1818 до 1918. Севлиево, 1923, с. 8.
90. Ангелов, Б. Ст. Рилска преписка на История славянобългарская. С., 1966, с. 48.
91. Ковачев, М. Севлиевци и Зограф. — *В: Севлиево и Севлиевският край*. I. С., 1967, с. 104.
92. Ванков, Н. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. Ловеч, 1903, с. 16; Кънчов, В. Сегашното и недавно минало на гр. Велес. — *ПСнБКД*, 40, 1892, 556–557.
93. Харитон епископ. Троянският манастир „Успение пресвета Богородици“. С., 1958, с. 34; Пандурски, В. Троянският манастир. С., 1968, с. 3.
94. Гандев, Хр. Проблеми на българското възраждане, с. 35.
95. Иширков, А. Град София през XVII в. С., 1912, с. 24; Динеков, П. София през XIX в. до Освобождението на България. С., 1937, с. 37.
96. Орешков, П. Автобиография на Софроний Врачански. С., 1914, с. 51.
97. Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. С., 1913, с. 135.
98. Шишманов, Ив. Константин Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. — *СБНУНК*, 11, 1894, с. 591 сл.
99. Попова, П. Из историята на с. Стрелча. — *В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото*. 2. С., 1961, 202–203.
100. Кирил патриарх Български. Паисий митрополит Пловдивски в църковно-народната борба. Пловдив, 1948, с. 21.
101. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2, с. 150.
102. Дамянов, С. Ломският край през Възраждането. С., 1967, 221–222.
103. Camariano-Cioran, A. Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessalonique, 1974, p. 485.
104. Мишев, Д. Възраждане чрез печата. — *В: България 1000 г.* I. С.,

- 1930, с. 612.
105. Дринов, М. Една забравена българска история. — *ПСнБКД*, 34, 1890, с. 542.
106. Киселков, В. Софроний Врачански. С., 1963, с. 44.
107. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, 93–102.
108. Бойчева, В. Сравнителна характеристика на българското и сръбско училище в края на XVIII и първата половина на XIX в. — *ГСУФЛФ*, 68, 1977, 101–103.
109. ЛИБИ /Съст. К. Телбизов. Ръкопис/; Телбизов, К. Една неизвестна история на България от 1761 г. — *ИП*, 1968, № 3, 79–80, предполага, че автор на кратката история към хрониката на Бешеново е енорийският свещеник на селото Мили Блажо, живял в Бешеново през 1737–1748 г., към което време може да се отнесе и възникването на историята.
110. ЛИБИ /Съст. К. Телбизов. Ръкопис/, с. VII.
111. Turčinović, J. Misionar Podunavlja Bulgarin Krsto Pejkić /1665–1731/ njegovo doba i njegove rasprave o islamu i pravoslavlju. Zagreb, 1973, 39–42, 61–66.
112. ЛИБИ /Съст. К. Телбизов. Ръкопис/; Miletsch, L. Über die Sprache und die Herkunft der sogen. Krašovanner in Süd-Ungarn. — *ASPh*, 25, 1903, 161–181, където авторът оспорва, че крашованите са българи.
113. ЛИБИ /Съст. К. Телбизов. Ръкопис/. Много архивни материали за българската емиграция във Влашко, специално за заселванията на българите в Бръдичени, Крайова, Ръмник, Търговище, околностите на Северин и др., съдържа *Papacostea, S. Oltenia sub stăpînirea Austriacă 1718–1739. București*, 1971.
114. ЛИБИ /Съст. К. Телбизов. Ръкопис/; Телбизов, К. Една неизвестна история на България от 1761 г., 71–80, пълно описание на архива.
115. Pejacsevich, Julian Graf. Peter Freiherr von Parcevich, Erzbischof von Martianopol. — *AÖG*, 59, 1880; Forschungen über die Familie der Freiherren und Grafen Pejacsevich und die Stammverwandten Freiherren von Parcevich, Knezevich, Thoma-Gionovich und Czerkiczy zur nähern Erläuterung der im Jahre 1876 zusammengestellten grossen Stammtafel. Вж. *АИИ БАН*, арх. кол. № XIV, № 9, а.е. 1, л. 1–1540. Текстът на грамотите е ползуван по Ю. Пеячевич.
116. Юлиан Пеячевич в цитираното съчинение съобщава, че латинската хроника носела наслов „ex Archivum Vuko Brankovich despotae Serviae“ и обръща внимание, че хрониката е по-стара от книгата на Франц Ксавер Пеячевич „Historia Serviae“, 1799.
117. Ritter, Panklo. Stemmamographia sive Armorum Illyricorum. Delineatio, descriptio et restitutio, auctore Equite Paklo Ritter, p. 10, Bulgaria, с българския герб — лъвското изображение и четиристишието: Erigit in rubeo fulvus mihi fe Leo campo/Errant Pictores, qui statuere nigrum. Et proprium servo Bulga de flumine nomen, Et pecudum in praedas ingeniosa feror.
118. Du Cange, Carolus du Fresne. Illyricum vetus novum sive Historia Regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae, locupletissimis accessionibus aucta atque a primis temporibus usque ad nostram continuata aetatem. Possonii, Typis Haeredum Royerianorum, 1746.
119. Пак там.
120. Вж. Телбизов, К. Една неизвестна история на България от 1761 г. 71–80; Клайнер, Блазиус. История на България от... съставена в 1761 г. С., 1977; Дуйчев, Ив. Блазиус Клайнер и неговата „История на България“ от 1761 година. — В: Клайнер, Блазиус. История на България, 5–21.
121. Пейчев, Б. Франц Ксавер Иван де Пеячевич, професор от XVIII век и неговата „Historia Bulgarorum“. — *Отечество*, 1976, № 18, 14–16.
122. На унията са посветени много изследвания. Тук ще обърнем внимание само на някои, пряко свързани с интересувашите ни проявление: Šimrak, J. Arsenije Crnojević i unia. Na osnovu arhivskih izvora u Zagrebu i Rimu. Zagreb, 1935; Veselinović, L. Arsenije III Crnojević u istoriji i književnosti. — *ПИСАН*, 151, 1949; Iorga, N. Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea /1688–1821/. 1–2. București, 1969; Paclisanu, Z. Statistique des Roumains de Transylvanie au XVIII-e siècle. — *RT*, 1, 1934/1935, 203–213.
123. Turčinović, J. Цит. съч., където е посочена и богата библиография; Дуйчев, Ив. Medioevo bizantino-slavo. 2. Roma, 1968, p. 553; Angyal, A. Kristju Peikic, bulgarischer Schriftsteller der Barockzeit. — *Slavica*, 7, 1967; Пейчев, Б. Съчиненията на Пеячевичи и Кръстю Пейкич, с. 101; Богословско-философските и политически възгледи на Кръстю Пейкич. — *ИИФ*, 17, 1968, с. 102.
124. Peichich, Christophorus. Mahometanus dogmatice et catechetice in lege Christi, alcorano suffragante, instructus, per Christophorum Peichich Bulgarum Chiprovatiensem Missionarium Apostolicum, & Cathedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis Canonicum. Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1717.
125. Пейкич, Крсто. Зарцало истине међ царкве источне и западње. Свитлече, у кому помњом и правдом ста/в/љасе у кратко печетак, и и наслидование разлучения Царкве источне од западњои: такоиер на свархе Светим Писмом, и Снауком светиех отааца источне Царкве потварчуиесе правда католичанска. Сложено и приказано г.г. Кардиналом свете скупштине од расположения вирире. По дом Карсте Пеикича чипровца Мисионара Апостолскога, и Кануника од Печуи. Годината на отпечатването е отбелязана с кирилски букви, а в библиографските описания е сочена различно: 1713, 1714, 1715. Последните изследвания убедително дешифрират буквените обозначения като 1716.
126. Turčinović, J. Цит. съч., с. 95.
127. Peichich, Christophorus. Speculum veritatis inter orientalem, et occidentalem Ecclesias refulgens, in quo Separationis Ecclesiae Graecae à Latina brevis habetur recensio. Item in fine Opusculi Catholica veritas, Scripturae Sacrae & Sanctorum Patrum Orientalium praesertim, testimonio roboratur. Compositum olim Illyrice per Rev. D. Christophorum Peichich Missionarium Apostolicum, nec non Abbatem S. Georgi de Csanat, nunc ab eodem /repurgatis Tipograficis, qui in prima irreperant impressione, erroribus/ multis veritatibus auctum latine exaratum est. Venetiis, Typis Albriziane. Superiorum permissu, 1725.
128. Turčinović, J. Цит. съч., 138–150 и цит. там лит.
129. Peichich, Christophorus. Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium in eadem veritate, de Spiritus Sancti Processione ab utroque, admissim convenientium: ex commentariis Genadij Patriarchae Constantinopolitani excerpta, et addite quaedam Regulae huic loco maxime deservientes, per Reverendissimum Dominum Christophorum Peichich, Missionarium Apostolicum & S. Georgii de Csanat Abbatem. Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1730.
130. Тъй като и тази книга носи същото заглавие на „Спекулум...“ от 1725, в научната литература двете издания се различават с обозначаване годината на отпечатването им: „Спекулум... 1725“ и „Спекулум... 1730“. Заглавият текст е дословен — само допълнен с: Nunc demum hac tertia impressione per eundem Authorem mendis Typographicis vindicatum, nova luce il-

lustratum, additametoque novissimo de Spiritus S. ab utroque processione locupletatum est. Turnaviq, Typis Academicis S. J. per Fridericum Gall, 1730.

131. Ангелов, Б. Ст. Партений Павлович. — В кн. му: *Съвременници на Паисий*. 2. С., 1964, 5—59, и прил. 1. Автобиография, 197—209, 2. Бягство от Печ до Карловци през 1737, 209—210. Нови наблюдения и оценки вж. у Драгова, Н. Книга за Паисий. С., 1972, с. 27, 58—60, 63—65 и др.; Бояджиев, П. Партений Павлович /под печат/.

132. Camariano-Cioran, A. *Academiiile domnești din București și Iași*. București, 1971.

133. Ангелов, Б. Ст. Партений Павлович.

134. Повече подробности за подготовката на въстанието от Арсений и Охридския архиепископ Йоасаф вж. у Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия..., с. 570, прил. XVIII „За преговорите на архиепископ Йоасаф с Австрия“; Раич, Й. История разних славянских народов най паче же болгар, хорватов и сербов из тмы забвения изъятая и во свет исторический произведенная Йоаном Раичем архимандритом во Святоарахангельском монастыре Ковиле. Ч. 3. СПб., 1795.

135. Ангелов, Б. Ст. Партений Павлович.

136. Димарас, К. История на новогръцката литература. С., 1971, с. 139.

137. За Христофор Жефарович вж. Петровский, Н. И. К биографии Христофора Жефаровича. — *ИОРЯС*, 15, 1910, № 3; Пенев, Б. Цит. съч. 2, 1932, 283—284, бел. 25; Динеков, П. Първи възрожденци. С., 1944; Давидов, Д. Христофор Жефарович први српски бакрорезац XVIII в. — В: Христофор Жефарович. Илирико-сербский общтији зограф. Нови Сад, 1961, 23—63; Михајловић, Г. Српска штампана књига 18 века. Нови Сад, 1963; Грујић, Р. Дело Христофора Жефаровича. Нови Сад, 1961.

138. Драгова, Н. Домашни извори на „История славянобългарска“. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 331—336.

139. На приписките с летописен характер са посветени редица специални изследвания: Трифонов, Ю. Приписки и бележки с летописен характер. — *ПСнБКД*, 63, 1903; Спространов, Е. Бележки и приписки по софийски църкви. — *СбНУНК*, 22—23, 1906/1907; Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири; Трайчев, Г. Манас-

тирите в Македония. С., 1933; Русева, Ив. Приписки и бележки по нашите писмени паметници. — *ИССФСУ*, 4, 1921, с. 15 сл.

140. Маринов, Д. Иеромонах Йосиф Брадати. — *СбНУНК*, 18, 1901, с. 101 сл.; Пенев, Б. История на новата българска литература. 2. 1932, с. 202; Динеков, П. Първи възрожденци. 2. С., 1944, 54—62; Петканова-Тотева, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965. Монографично изследване и литература вж. у: Ангелов, Б. Ст. *Съвременници на Паисий*. 1, 27—47, 157—176.

141. Ангелов, Б. Ст. *Съвременници на Паисий*. 1, с. 41, 56.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 127/161

СЪЗДАВАНЕ НА ВЪЛГАРСКА НАЦИОНАЛНООСВО- БОДИТЕЛНА ИДЕОЛОГИЯ

1. *Паисий Хилендарски*. История славенобългарска. Собрана и нареждана Паисием Иеромонахом в лето 1762. Стъмки за печат по първообраза Й. Иванов. С., 1914, с. 99.

2. Пак там, с. XL.

3. Преписи от кондиките се намират в *НА БАН*, а.ф. проф. Й. Иванов. Те бяха обнародвани от Б. Ст. Ангелов в: *Паисий Хилендарски*. История славянобългарска. Никифоров препис от 1772 г. Подготви за печат Б. Ст. Ангелов. С., 1961, прил. VII.

4. Пак там, с. 193.

5. Пак там, с. 198.

6. Пак там, с. 199.

7. Ковачев, М. Зограф. Изследвания и документи. 1. С., 1942, с. 142.

8. *Enepekidis, P.* Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute im Wien aus dem Jahre 1766 /Ein Konskriptionsbuch/. Thessalonique, 1959, p. 13, 14, 28, 44, 45.

9. Кънчов, В. Избрани произведения в два тома. 1. С., 1970, с. 327.

10. Бур-Марковска, М. Балканские купцы в Венгрии XVIII в. — *ЕВ*, 1972, № 3, с. 68.

11. Странствования Василья Григоровича Барскаго по святымъ местамъ Востока с 1723 по 1747 г. Издани Православнымъ палестинскимъ обществомъ по подлинному рукописи под ред. Н. Барсукова. 3. СПб., 1885, 250.

12. Христов, Хр. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. С., 1962.

13. Раич, Й. История разних славянских народов най паче же болгар, хорватов и сербов из тмы забвения изъятая и во свет исторический произведенная Йоаном Раичем архимандритом во Святоарахангельском монастыре Ковиле. Ч. 1. СПб., 1795.

14. *Паисий Хилендарски*. История славянобългарска. Под ред. на П. Динеков. С., 1963, с. 95.

15. Драгова, Н. Домашни извори на „История славянобългарска“. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, с. 328.

16. Пак там, с. 311.

17. *Паисий Хилендарски*. История славянобългарска. Под ред. на П. Динеков, с. 30.

18. Руският превод носи заглавието: „Книга историография початия имени, славы и расширения народа славянского, и ихъ Царей и Владетелей подъ многими именами, и со многими царствыями королевствами, и провинциями... въ Санктъ Петербургской типографии, 1722, августа, въ 20 день“.

19. *Паисий Хилендарски*. История славянобългарска... Стъмки за печат... Й. Иванов, с. 45, 49, 51.

20. *Fevre, Turien de*. La vie de Cesar Cardinal Baronius, prestre de la Congregation de l'oratoire intendant de la Bibliothèque du Pape. Par le R. Pere Turien le Fevre de la Compagne de Jesus. A. Douay, Baltazar Bellere, rue des Ecoles, au Compas d'Or, 1668.

21. Деяния церковная и гражданская от рождества нашего Исуса Христа из летописани Кесаря Барония собранная... В царствующем граде Москве... лета 1719, предговорът.

22. *Паисий Хилендарски*. История славенобългарска... Стъмки за печат... Й. Иванов, с. 3—4; История славянобългарска. Под ред. на П. Динеков, с. 23—24. Следващите посочвания са по изданието на П. Динеков. С., 1963.

23. Пак там, с. 29.

24. Пак там.

25. Пак там.

26. Пак там, с. 34.

27. Пак там, с. 35.

28. Пак там, с. 65—66.

29. Пак там, с. 67.

30. Пак там, с. 83.

31. Пак там, с. 87.

32. Пак там, с. 73.

33. Пак там, с. 36.

34. Пак там.

35. Пак там, с. 83.

36. *Паисий Хилендарски*. История славенобългарска... Стъмки за печат... Й. Иванов, с. XXIX.

37. Пак там, с. XXX.

38. Иванов, Й. Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор. — *Зора*, № 5591, 15 февр. 1938.
39. Ангелов, Б. Ст. В коя година е починал Паисий. — *ЕЛ*, 1962, № 6, с. 98; *Христов, Хр.* Паисий Хилендарски, с. 203; *Райков, Б.* Нови исторически документи за живота и смъртта на Паисий Хилендарски. — *ИНБ, КМ*, 14, 1976, 25–33.
40. Паисий Хилендарски. История славянобългарская. Никифоров препис от 1772 г.
41. Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962.
42. Пак там, с. 569 сл.
43. Динеков, П. Дамаскинците и езикът на българската възрожденска литература. — В кн. му: *При изворите на българската култура*. С., 1977, с. 71.
44. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 1. С., 1963, 110–118.
45. Пак там, 2, 168–177.
46. Пак там, 1, 86–110.
47. Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Никифоров препис от 1772 г.
48. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2, 84–117.
49. Пак там, 140–149.
50. Пак там, 1, 118–127.
51. Пак там, 127–146.
52. Пак там, 2, 149–168.
53. Пак там, 1, 147–153, текстът на посланието, 201–206.
54. Дылевский, Н. М. Грамматика Милетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения. — *ТОДРЛ*, 14, 1958.
55. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 2, с. 97.
56. Петканова-Тотева, Д. Гръцката литература в България през XVII–XVIII век. — В кн. ѝ: *Хилядолетна литература*. С., 1974, с. 195.
57. Погорелов, В. Даниловият четирезичник. — *СББАН*, 17, 1925, 1–5.
58. Кодов, Хр. и М. Стоянов. Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека в София. 4. С., 1971, с. 100. Най-късната дата в ръкописа е от 1768 г.
59. Стоилов, А. П. Документи и материали от миналото на българите в Македония. — *СББАН*, 9, 1918, с. 13.
60. Кодов, Хр. и М. Стоянов. Цит. съч., 99–100.
61. Спиридон йеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском. С., 1900.
62. Время /Цариград/, I, № 35, 16 апр. 1866.

63. Основни трудове върху живота и делото на Софроний: *Теодоров-Балан, Ал.* Софроний Врачански. С., 1906; *Орешков, П.* Автобиография на Софроний Врачански. С., 1914; *Пенев, Б.* История на новата българска литература. 3. С., 1933, 272–343; *Арnaudов, М.* Софроний Врачански. С., 1943; *Ангелов, Б. Ст.* Софроний Врачански. Материали за живота и творчеството му. — *ИИЛ*, 7, 1958; *Киселков, В.* Софроний Врачански. С., 1963; *Ничева, К.* Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския език. С., 1965; *Георгиев, Е.* Софроний Врачански. — В: *Ист. бълг. лит.* 2. С., 1966, 59–86; *Софроний Врачански*. Жизнеописание. Изд. подгот. Н. М. Дылевский и А. И. Робинсон. Л., 1976; *Мутафчиева, В.* Книга за Софроний. С., 1978.
64. Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. 1, 60–69.
65. Двамата преписа са издадени от *Романски, Ст.* Нов Софрониев препис на Паисиевата история...; Б. Райков направи фототипно издание на преписа от 1765 г. в две книги: *Паисий Хилендарски*. История славянобългарска. С., 1972 /юбил. фототип. изд./; *История славянобългарска*. Увод, новобълг. текст и комент. С., 1972.
66. Вж. подробности у *Дойнов, Ст.* Българското националноосвободително движение 1800–1812. С., 1979.
67. Изворите на „Неделника“ бяха установени едновременно от румънската изследователка М. Ръдлеску в кандидатската ѝ дисертация „Българският оригинал на *Evangelia cu învâțătură* на дякон Кореси /Преводи и редакции на сбирката проповеди на патриарх Йоан Калека/ 1960“, и *Петканова-Тотева, Д.* Неделникът на Софроний Врачански. Извори и идеи. — *ИИЛ*, 9, 1960.
68. Дълго време се смяташе, че автор на „Гражданское позорище“ е Вилхелм Стратеман. Немският славист Норберт Рандов установи авторството на Амвросий Марлиам. Вж. *Киселков, В.* Софроний Врачански, 186–187.
69. Подробности за откриването и публикациите на „Житие и страдания грешнаго Софрония“ вж. у *Софроний Врачански*. Жизнеописание. Изд. подгот. Н. М. Дылевский и А. И. Робинсон.
70. *Пенев, Б.* Цит. съч. 2. С., 1977, 289–293.
71. Пак там, 283–288; *Динеков, П.* Първи възрожденци. С., 1942, 144–154.
72. *Пенев, Б.* Цит. съч. 2, 262–282.
73. Пак там, 192–194, 294–296; *Атанасов, П.* Начало на българското книгопечатане. С., 1959, 181–186.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 161/211

КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ В КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.

1. История на дипломатията. 1. С., 1946, с. 256.
2. *Петров, А.* Вторая турецкая война в царствовании императрицы Екатерины II /1787–1791/. 2. СПб., 1880, с. 164, 208.
3. *Димитров, Стр. и Кр. Манчев.* История на балканските народи. 1. С., 1971, с. 169.
4. *Димитров, Стр.* Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. С., 1981, № 409, 410, 413, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 423, 426, 438, 440, 442, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 455, 458, 459, 460, 463, 466, 470, 471, 473, 474, 421, 425, 443, 450, 462, 465, 467, 476, 478 и т.н.
5. Пак там, № 429.
6. *Златарски, В.* Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — В: *България 1000 г.* С., 1930, с. 725.
7. *Семенова, И. В.* Участие болгар в русско-турецких войнах XVIII в. — *БИС*, 2, 1970, 343–350.
8. *Мутафчиева, В.* Кърджалийско време. С., 1977, с. 47 сл.
9. *Ариш, Л. Г.* Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX столетия. М., 1963, 83–85.
10. *Катарчиев, Ив.* Серската област /1780–1879/. Скопје, 1961, с. 28.
11. *НБКМ ОО*, ф. 79, е. 55; *ОАК* 122/18; *РС* 57/6; *ОАК* 36/33; *СЕ* 3/1, *СЕ* 3/11, *ОАК* 91/42, *ОАК* 35/44, *ОАК* 36/87.
12. Пак там, ф. 96, е. 55, 215; ф. 88, е. 378; ф. 91, е. 26; ф. 79, е. 57; ф. 93, е. 57; ф. 144, е. 15; *СФ* 26/15; *СФ* 25/6.
13. Защищаваното от Щ. Атанасов схващане за кърджалийското движение като селско въстание, насочено против турския феодален гнет, за политическо и национално освобождение, бе основателно разкритикувано и отхвърлено от *Косев, Д.* Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. — *ИП*, 1956, № 3, 52–62.
14. *Димитров, Стр.* Османски извори..., № 421, 465.
15. *НБКМ ОО*, ВД 119/3, *ОАК*

77/7, ОАК 237/29; *Димитров, Стр.* Османски извори..., № 601; *НБКМ ОО*, ОАК 56/7.

16. *Ихчиев, Д.* Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу. — *СбНУНК*, 24, 1909, 9—10; *НБКМ ОО*, Вид. кад. рег. 59, с. 86; *Милев, Н.* Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. — *СпБАН*, 6, 1913, с. 45.

17. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., 85—86.

18. *Ихчиев, Д.* Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу, 19—20.

19. *Дечев, В.* Миналото на Чепеларе. 1. С., 1928, с. 121; *НБКМ ОО*, Соф. кад. рег. 23, л. 166, 21а, 30а, 356, 386, 436; ПД 16/3, ПД 16/9.

20. *НБКМ ОО*, МК 22/17; *Катарчиев, Ив.* Цит. съч., с. 29.

21. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 106.

22. *Ихчиев, Д.* Турски държавни документи за кърджалиите. — *СбНУНК*, 22—23, 1906/1907, 3—13.

23. *Орешков, П.* Няколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански /1800—1812/. — *СбБАН*, 3, 1914, с. 7.

24. *Орешков, П.* Автобиография на Софроний Врачански. С., 1915, с. 101.

25. *НБКМ ОО*, ОАК 91/32; ОАК 91/60.

26. *Uzunçarşılı, İ. H.* Meshur Rumeli ayaklarından Tirsenikli İsmail Yılıkoglu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa. İstanbul, 1942, p. 8; *НБКМ ОО*, ВД 120/5.

27. *НБКМ ОО*, ОАК 9/27.

28. *Попов, Л.* Принос към изучаване миналото на българското отечество. — *СбНУНК*, 24, 1909, с. 10.

29. Пак там, 9—12.

30. *НБКМ ОО*, СИ 28/16; Соф. кад. рег. 165, л. 2а; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 14; *НБКМ ОО*, ВД 115/5.

31. *Попов, Л.* Цит. съч., с. 137; *Jelavich, V.* Razvan-oglu od Vidina. Izvešće francuskoga pukovnika Mériaga. — *GZM-S.*, 17, 1905, p. 185.

32. *Мутафчиева, В. и Ал. Виану.* Феодалните размирици в Северна България от края на XVIII и началото на XIX в. и тяхното отражение във Влахия. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, с. 224 сл.

33. *Jelavich, V.* Цит. съч., с. 186; *Попов, Л.* Цит. съч., 22—24.

34. *Попов, Л.* Цит. съч., с. 39.

35. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., 223—224.

36. *Попов, Л.* Цит. съч., 30—40, и др.; *Атанасов, Щ.* Селските въстания в България към края на XVIII и начало-

то на XIX в. и създаването на Българската земска войска. С., 1958, 90—92.

37. *Попов, Л.* Цит. съч., с. 47.

38. *НБКМ ОО*, ОАК 122/11; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 62, 68—74, 145.

39. *Попов, Л.* Цит. съч., с. 75.

40. Пак там, с. 152.

41. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 330; *Димитров, Стр. и Кр. Манчев.* Цит. съч., с. 192.

42. Българско народно творчество. 3. С., 1961, с. 349 сл.; *Бобчев, С. С.* Един еленски ръкопис за размирното турско време. — *БС*, 1899, № 13—14, 602—614; *Васильов, Т.* Кърджалиите в Тетевен. — *ПСнБКД*, 2, 1892, 148—149.

43. *НБКМ ОО*, ОАК 89/35; СЕ 3/1, ОАК 91/42, СЕ 3/11, ОАК 35/44, ОАК 36/87.

44. *Попов, Л.* Цит. съч., с. 27, 31, 33. И Софроний говори за „войска от турци и християни“, която Ченгиз Гирай, съюзник на Пазвантоглу, набирал из Североизточна България. Вж. *Орешков, П.* Автобиография на Софроний Врачански, с. 111; Няколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански, с. 6, 8.

45. *НБКМ ОО*, СИ 28/16; Соф. кад. рег. 165, л. 3а; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 32; *Ихчиев, Д.* Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу, с. 50.

46. *Ихчиев, Д.* Турски държавни документи за кърджалиите, с. 5; *НБКМ ОО*, 29/2, Соф. кад. рег. 311/7, л. 186—19а.

47. *НБКМ ОО*, ОАК 77/19.

48. *Табakov, С.* Опит за история на гр. Сливен. 2. С., 1924, с. 162.

49. *Константинов, Д.* Жеравна в миналото и до днешно време. Жеравна, 1948, 129—130.

50. *Арnaudов, М.* Из миналото на Котел. — *ГСУиФ*, 27, 1931, с. 64 сл.

51. *Дичев, М.* Градиво за история на гр. Елена. — В: *Еленски сб.* 1. С., 1931, 50—51.

52. *НБКМ ОО*, ф. 140, е. 87.

53. Пак там, ОАК 122/11; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 62.

54. *Раковски, Г. С.* Автобиография и мемоари. С., 1939, с. 18.

55. *Орешков, П.* Няколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански /1800—1812/, с. 46.

56. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Сер. I. 1801—1815. Т. 5. Апрель 1809 — январь 1811. М., 1967, с. 699.

57. Пак там. Т. 4. Июль 1807 — март 1809 г. М., 1965, с. 624.

58. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 98.

59. Внешняя политика России... Т. 4, с. 627.

60. *Дойнов, Ст.* Българското пратеничество в Русия по време на руско-турската война 1806—1812 г. — *ВИС*, 1973, № 1, с. 86.

61. *Конобеев, В. Д.* Русско-българските отношения 1806—1812 г. — В: *Из истории русско-българских отношений*. М., 1958, 210—211.

62. Пак там, с. 217.

63. *Новаковић, Ст.* Турско царство пред српски устанак, 1780—1804. Београд, 1906; *Гавриловић, М.* Ичков мир. — В: *Из нове српске историје*. Београд, 1926; *Достян, И. С.* Борьба сербского народа против турецкого ига, XV — начало XIX в. М., 1958; *Вукичевић, М.* Карађорђе. Историја устанке од 1804—1807. 2. Београд, 1912; *Гавриловић, М.* Исписи из Паризских архива. Грађа за историју Првога српскога устанка. Београд, 1904.

64. *Баталака, Л. А.* Историја српског устанка. 1. Београд, 1888, 56—59.

65. *Богишић, В.* Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“. СПб., 1872, с. 63.

66. Пак там, с. 62.

67. *Стоянчевић, Вл.* Први српски устанак према Бугарима и бугарима. — *ИГЛ*, 1954, № 1—2, с. 127.

68. *Куприсанин, В.* Кондо от Лом и освобождението на Белград в 1806 г. — *Сл*, 1957, № 6, 31—32.

69. *Попов, Н.* Документи от 1807 година за първото сръбско въстание, съхранявани в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий“. — *ИНБ„КМ“*, 7, 1967, с. 175.

70. Г. Багратион. Сборник документов и материалов. М., 1945, 114—116.

71. *Баталака, Л. А.* Цит. съч., с. 474.

72. Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка. 2. Београд, 1961, с. 279.

73. *Конобеев, В. Д.* Русско-българските отношения..., с. 230.

74. Пак там, с. 271.

75. *Атанасов, Щ.* Цит. съч., с. 161.

76. М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов. Т. 3. М., 1940, 143—144.

77. Внешняя политика России... Т. 5, с. 354.

78. *Конобеев, В. Д. и Е. М. Шатохина.* Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии в 1806—1812 гг. — *ИИИ*, 20, 1968, с. 373.

79. *Косев, Д.* Лекции по нова българска история. С., 1955, с. 36.

80. *Конобеев, В. Д. и Е. М. Шато-*

хина. Цит. съч., с. 360.

81. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 2876, л. 257.

82. Пак там, ф. 8190, оп. 165, д. 74, л. 14.

83. Баталака, Л. А. Цит. съч., с. 904.

84. НБКМ ОО, ОАК 2/22, л. 1—2.

85. М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов. Т. 3, с. 232.

86. Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961, с. 96.

87. Киселков, В. Софроний Врачански. С., 1963, с. 74.

88. Пак там, 200—202.

89. Конобеев, В. Д. и Е. М. Шатохина. Цит. съч., 343—344.

90. Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800—1812. С., 1979, с. 188.

91. Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 59.

92. Бур-Марковска, М. Балканите и унгарският пазар през 18 в. С., 1977, с. 82, 126—127, 139 сл.

93. Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане, с. 55.

94. Șerban, C. Știri despre activitatea unor meșteșugari și negustori bulgari în Țara Românească în secolul al XVIII-lea. — In: *Omagiu lui P. Constantinescu-Jași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. București, 1965, p. 359.

95. ЦГИА, ф. Комитета министров, оп. 17, д. 457, л. 285.

96. Скалковский, А. Болгарская колония в Бесарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848, с. 5.

97. ДБИ, 3, 46—47.

98. Дружинина, Е. 200-летие Кючук-Кайнарджийского мира. — *ЕВ*, 1975, № 2, 92—95.

99. ЦГИА, ф. 379, оп. 46, ч. I, д. 2417, л. 4—5, 6.

100. АВПР, ф. Главный архив II-1, 1803, д. 2, л. 6.

101. Пак там, л. 17.

102. Пак там, 1804, д. 2, л. 8—9; 1805, д. 2, л. 19.

103. Пак там, 1805, л. 15.

104. Пак там, ф. Главный архив, II-1, 1805, д. 2, л. 19.

105. Стойчев, Д. Тетевен, минало и днес. С., 1924, 172—176; Велики, К. Браилските бунтове /1841—1843/. С., 1968, 17—22.

106. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии... Кишинев, 1957, с. 201.

107. Мецлерюк, И. И. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабию в начале XIX века. Кишинев, 1957, с. 253.

108. ЦГВИА, оп. 165, л. 1, св. 64, л.

17; Устройство задунайских переселенцев..., с. 551.

109. АВПР, ф. Главный архив II-1, л. 97.

110. ЦГВИА, оп. 165, св. 60, д. 18, л. 74.

111. АВПР, ф. Главный архив, II-1, д. 2, л. 35.

112. ЦГВИА, св. 60, д. 18, л. 42—43.

113. АВПР, ф. Главный архив II-1, д. 2, л. 86.

114. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 21.

115. ЦГВИА, ф. 14209, оп. 166, св. 34, д. 17, л. 74.

116. Божишић, В. Разбор сочинения Н. А. Попова..., с. 62; Дойнов, Ст. Българската емиграция от втората половина на XVIII и първото десетилетие на XIX в. в земите на север от Дунав. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, с. 88.

117. Дойнов, Ст. Българската емиграция..., с. 88.

118. Основен труд за Филики етерия е: *Καὐτηλῶρος*, Т. Φιλική εταίρεια. Ἀθῆναι, 1926.

119. Φιλῆμων, Γω. Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς φιλικῆς εταίρειας. Ναυρλιον, 1834, p. 186.

120. Маслев, Ст. Д-р Ив. Селимински и Гръцкото въстание от 1821 г. — *ИДБ, ВК* за 1957—1958, 1959, 325—344.

121. Раковски, Г. С. Българский вероизповеден въпрос с фанариотите и голяма мечтайна идея панелинизма. Букурещ, 1864, с. 81.

122. Φιλῆμων, Γω. Цит. съч., 46—72.

123. Documente privind istoria României. Rascoala din 1821. I. București, 1959, 207—208.

124. Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1965, с. 69, 86, 87, 96.

125. Durak, V. Gh. Ilarion episcopal Argeșului. București, 1900, p. 9, 30—31; Тодоров, Н. Филики етерия..., с. 68.

126. Documente privind istoria României. Rascoala din 1821. 4, p. 187, 190.

127. Пак там. I, с. 191.

128. Пак там. 5, с. 191.

129. Тодоров, Н. Филики етерия..., с. 83 и цит. там литература.

130. За репресиите над българите вж.: Исторически паметници от времето на Заверата. Средец, 1884, 33—34; Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи — участници в борбите за освобождение на Гърция /1821—1828/. С., 1971, с. 14.

131. Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. 2. С., 1923, 344—346.

132. Documente privind istoria Ro-

mâniei. Rascoala din 1821. 5, p. 225, 229.

133. Jancovici, S. Cîteva date necunoscute despre Stoian Inge voivoda. *SI RI*, 1960, No 1, p. 125.

134. Φιλῆμων, Γω. Δοκίμιον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. 2. Ἀθῆναι, 1859, p. XX.

135. Подробно по този въпрос вж.: Тодоров, Н. и В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — *ИП*, 1971, № 2, 3—34.

136. Документът се съхранява в ООГА, ф. 1, оп. 249, а.е. 40, 1822.

137. Τραϊκωφ, Ν. Σλαῦοι φιλέλληνες ἀνωμιστὰι περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος. — *Νέα Ἑστία*, 27, 1940, 321, p. 537.

138. Трайков, В. Кога и как са дошли в Гърция българите—борци за свобода, 1821—1829 г. — В: *Сто и петдесет години от гръцкото въстание 1821—1828*. С., 1973, 19—30.

139. Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи-участници..., 27—28.

140. Пак там, с. 292, 294, 898.

141. Пак там, с. 256.

142. Запазените многобройни документи за него неизменно сочат името му „българин“ и че е от България. За народностното му съзнание разполагаме и с други сведения. В писмо до Раковски от 21.XII.1863 г. Марко Балабанов, който пребивавал по онова време в Атина, отбелязва, че семейството на Хаджи Христо „исповядва, че води произхождението си от българе“. Вж. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 4. С., 1969, с. 205.

143. Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи-участници..., с. 32, 720—722.

144. Тодоров, Н. и В. Трайков. Гръцкото въстание..., 22—23.

145. Пак там, с. 25.

146. За него вж. Тодоров, Н. Априлското въстание и гръцката обществено-политическа съвестност. — В: *Априлското въстание 1876—1966*. С., 1966, 154—158.

147. Такъв е напр. случаят с Димитър Петропулос от Ловеч. „Роден в България, пише той, напуснах родното си огнище и се притекох на служба в Гърция...“ Вж. Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи-участници..., с. 299. Друг от тези доброволци бил Михаил Махерас. В молбата си от 16.I.1844 г. между другото той пише: „Почитателно подписаният Михаил Й. Махерас, българин, жител понастоящем на Мегара.“ Вж. Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи-участници..., с. 454. Това обстоятелство е потвърдено и от неговите военачалници Н. Стамателопулос, Н. Кризотис и Хаджи Христо. Вж. Тодоров, Н. и В. Трайков. Българи-участници..., с. 456.

148. Доброволецът Аргир Бълга-

рин дошъл с тримата си братя в Гърция и останал жив само той. Вж. *Тодоров, Н. и В. Трайков*. Българи-участници..., с. 158.

149. Интересно е например едно писмо от юни 1830 г., което свидетелствува за дейността на доброволеца Паскал Българин. „Подофицерът Паскал Българин — пише неговият началник Й. Гура до Н. Криезотис — ви е добре познат с рисковете, на които се е излагал за отечеството от началото на борбата, и със своята храброст. Този мъж като българин няма слово да изрази своите претенции и остана все онеправдан, както знаете това.“ Вж. *Тодоров, Н. и В. Трайков*. Българи-участници..., с. 517. А Ставро Българин от Охрид излага поредицата от сражения, в които е участвувал от началото на въстанието до неговия победен край. Пак там, с. 553.

150. Такъв е напр. случаят с доброволеца Юван Апостол, останал след войната в Гърция. В една своя молба с дата 19.IX.1848 г. той пише между другото, че се притекъл на помощ на гръцкия народ, „изоставяйки малките мои имоти, родителите си, братята си, и самото мое отечество България...“ Вж. *Тодоров, Н. и В. Трайков*. Българи-участници..., с. 768, 39–42, 553, 182 и др.

151. Ἐλπίς /Атина/, 21 юни 1860.

152. *Anderson, M. S.* The Eastern question 1774–1923. A study in International relations. London etc., 1966, p. 58.

153. Пак там, 66–67; *Crawley, C. W.* The question of Greece independence, 1821–1833. Cambridge, 1930, p. 85 sq.; *Woodhouse, C. M.* The Battle of Navarino. London, 1965.

154. *Тодоров, Н. и В. Трайков*. Гръцкото въстание..., 19–20.

155. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 193–198.

156. Пак там, 202–204.

157. *Селимински, Ив.* Библиотека „Д-р Ив. Селимински“. 7. С., 1928, с. 3.

158. *Романски, Ст.* Георги Мармарчов и доброволческата му команда от 1828–1829 г. — *СбБАН*, 22, 1931, 175–185; *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 208–209.

159. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 214–218. Много българи, особено живеещи в близост до Дунав и Причерноморието, подпомагали активно действията на руската дунавска гребна флотилия и на руския черноморски флот. Вж. *Боев, Р.* Участието на руска-

та черноморска гребна флотилия в Дунав и руско-турската война от 1828–1829 г. и помощта, оказана ѝ от българското крайбрежно население. — *ВИС*, 1973, № 1, 123–128.

160. *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 121 сл.; *Velichi, C.* Activitatea politică a emigrației bulgare din Țara Românească în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. — *AUBsi*, 12, 1963, No 26, p. 49.

161. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 223–224. Вж. и *Романски, Ст.* Българите във Влашко и Молдова. С., 1930, 36–39.

162. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 226.

163. *Романски, Ст.* Българите във Влашко и Молдова..., 39–40.

164. Пак там, 42–43.

165. Тези въпроси били обсъждани на съвещанието при руския император, състояло се на 19.XI.1828 г., а в началото на февруари 1829 г. бил назначен нов главнокомандуващ — ген. Ив. Ив. Дибич. Вж. *Епанчин, Н.* Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. 2. СПб., 1906, 23–30, 81.

166. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 229.

167. *Раковски, Г. С.* Горский пътник... Нови сад, 1857, с. 233. За това вж. и *Савич, А.* Спомени на капитан Вълков. С., 1932, с. 44.

168. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 229–233.

169. *Епанчин, Н.* Цит. съч. 2, с. 208.

170. *Липранди, И. П.* Восточный вопрос и Болгария. М., 1868, с. 125. Този отряд се проявил особено в „охрана на тила на армията и действувал в Делиорманските гори, в района на Силистра, Разград и Шумен“; *Кюм-джиев, Б. П.* Участието на българите в руско-турската война от 1828–1829 година. — *ИВИД*, 4, 1967, с. 103.

171. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 231–232.

172. *Боев, Р.* Българският доброволчески корпус в руската армия от 1829 г. — *ВИС*, 1978, № 4, с. 85.

173. Пак там, с. 89.

174. *Стојанчевић, Вл.* Политички поглед Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа. — *ИЧ*, 9, 1959, с. 345 сл.

175. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 235–237; *Боев, Р.* Антитурското дви-

жение на населението от българското черноморско крайбрежие през руско-турската война 1828–1829 г. — *ВИС*, 1970, № 5, с. 33.

176. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 238.

177. Пак там, с. 240.

178. *Епанчин, Н.* Цит. съч. 3, с. 89.

179. *Боев, Р.* Антитурското движение..., 25–32.

180. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 246, 249–250.

181. *Фонтоп, Ф. П.* Хумористични, политически и военни писма из Главната квартира на Дунавската армия в 1828 и 1829 година. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 2–3, с. 249, 252–253. Подобно било и посрещането на русите в Сливен, пак там, с. 258. Вж. и *Антонов, Г.* Спомени за превземането на Варна в 1828 г. — *ИВАД*, 4, 1911, с. 106, за посрещането в с. Бяла. За радостното посрещане от страна на българското население свидетелствува и писателят, участник в похода Вл. И. Даль, вж. *Порудоминский, В. И.* Болгарские страницы жизни и творчества В. И. Даля. — В: *Русско-болгарские фольклорные и литературные связи*. 1. М., 1976, с. 359.

182. *Киров, Г.* Летописът на Женда Вичов от Котел. — *СбНУНК*, 12, 1895, с. 365.

183. *Епанчин, Н.* Цит. съч. 3, с. 108.

184. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 254.

185. *Табаков, С.* Цит. съч. 2, 130–133.

186. *Греков, М.* Спомени. С., 1971, 227–233. „Много хайдути — пише К. Иречек — се присъединили към русите в тая война против турците“. Вж. *Иречек, К.* Историята на българите. Търново, 1886, с. 661.

187. *Ненов, Ю.* Автобиография. — *СбНУНК*, 13, 1896, с. 362; *Теодоров-Балан, Ал.* Исторически материали. — *ПСнБКД*, 37–38, 1891, с. 141; *Ферманджиев, Н.* Бойчо войвода. — *ВИС*, 1972, № 3, 219–220.

188. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 255–256.

189. Представа, какви са били исканията на българското население за подобряване на неговото положение, дава изложението на един българин от с. Факя, Бургаско. Вж. *Фонтоп, Ф. П.* Цит. съч., 300–301.

190. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение,

- с. 262. Според този автор само бойните сили на българските въстаници надхвърляли 5000 души, пак там, с. 261. А според друг автор общо около 25000 въоръжени българи взели участие в борбата срещу османската армия и власт през руско-турската война от 1828–1829 г. Вж. *Боев, Р.* Българите в Руско-турската война 1828–1829 г. — *ИНВИМ*, 4, 1980, 62–72.
191. Пак там, с. 263.
192. *Фонтоп, Ф. П.* Цит. съч. с. 269. За нежеланието на руското командване да подкрепя такова развитие на нещата говори и сам ген. Дибич в писмото си от 8/20.X.1829 г. до пруския посланик в Цариград фон Ройтер. Вж. *Христов, Хр. и В. Паскалева.* Документи за българската история от германските архиви /1829–1877/. С., 1963, с. 21.
193. *Романски, Ст.* Браилски историйки. — *СББАН*, 3, 1915, с. 11. А неудовлетворение от този изход на войната изпитвали и някои руски дипломатически и военни дейци, у които „господствувало желанието да се турне край на турското владичество в Европа“, макар да разбирали, че „тези желания този път не ще се изпълнят“. Вж. *Фонтоп, Ф. П.* Цит. съч., 274–275.
194. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 263–264.
195. *Достян, И. С.* Россия и балканский вопрос. М., 1973, с. 333.
196. *Генов, Г.* Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940, с. 83.
197. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 269.
198. *Раковски, Г. С.* Горский път-ник..., с. 233.
199. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, с. 269.
200. *Селимински, Ив.* Цит. съч., 9, с. 76.
201. *Раковски, Г. С.* Горский път-ник..., с. 235.
202. Идеята за въстание не била изоставена даже и при започналото преселение. Според Ив. Селимински част от преселниците смятали да останат в Балкана и да вдигнат въстание. Арестуването на Мамарчев и строгите мерки на руските власти осутили намеренията им. Вж. *Селимински, Ив.* Цит. съч. 9, 90–92.
203. *Генов, Г.* Международни актове..., с. 83.
204. *Велики, К.* Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г. — *ИИИ*, 16–17, 1966, с. 454; *Emigrari la nord și la Sud de Dunăre în perioada 1828–1834.* — *RSI*, 11, 1965, р. 73, 74, 84 etc.
205. *Бернштейн, С. Б.* Страници из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. — *УЗИС*, 1, 1949.
206. *Селимински, Ив.* Цит. съч. 9, 1928, с. 66.
207. Пак там., с. 83.
208. Пак там., 85–87. За внушителните размери на преселническото движение са характерни и следните думи на Ив. Селимински: „Изселването из Турция на толкова хиляди семейства допринесе за запустяването на Тракия между Одрин, Стара Загора, Стара планина и Черно море, и на Североизточна България между Варна, Силистра, Исакача и Черно море.“ Пак там. 11, с. 100.
209. Пак там., с. 88.
210. *Мещерюк, И. И.* Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834 гг. Кишинев, 1965, с. 90, 102, 118, 120 и др.
211. Пак там, 93–94.
212. Смятаме, че цифрата от 130 000 български преселници, посочена в: История на България. I. С., 1961, с. 331, до голяма степен съвпада с наличните документални данни и е най-близка до действителността.
213. *Мещерюк, И. И.* Переселение болгар..., 98–101.
214. *Velichi, C.* Emigrari la nord..., р. 78, 84 etc. Само от Карнобат във Влашко се изселили над 600 семейства с повече от 3200 души. вж. *Велики, К.* Изселването от Карнобат..., с. 457.
215. Според П. Константинеску-Яш след изтеглянето на руските войски от България през 1830 г. в Румъния намерили убежище 6283 български семейства, вж. *Constantinescu-Iași, P.* Studii istorice româno-bulgare. București, 1956, р. 13.
216. *Велики, К.* Румыно-русская помощь, оказанная болгаром эмигрировавшим в румынские княжества вследствие войны 1828–1829 г. — *RSI*, 2, 1958, р. 265; *Дикунеску, Вл.* Привилегии, давани на българските преселници във Влашко през 1803–1834 г. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 412–413.
217. „Българите, които напускаха Сливен — пише историкът на гр. Пловдив, бяха елемент, пълен с дух на инициатива и независимост“, вж. *Sevastios, M.* Monografia orașului Ploiești. București, 1937, р. 41. Преценявайки ролята, която българските преселници играли още в XVIII в. в стопанския живот на румънските земи, К. Шербан отбелязва: „Важен принос за развитието на вътрешния и външния пазар на Влашко през тази епоха даваха и българските търговци, които се установяваха временно или окончателно в градовете и пазарите на княжеството... Във Влашко през XVIII в. занаятчиите и търговците българи намираха не само убежище против османските насилия, но и благоприятна почва за широка икономическа дейност“, вж. *Șerban, C.* Цит. съч., 357–361.
218. *Дикунеску, Вл.* Цит. съч., с. 413.
219. *Predeleanu, C.* Notițiune istorice asupra județului Ialomița... București, 1884, 16–17; *Ionescu, D.* Așezarea coloniștilor bulgari în orașul Buzău și împrejurimi între 1792 și 1838. — *RSI*, 11, 1968, 137–153; *Велики, К.* Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, 25–30. Такава била напр. българската емигрантска колония в Браила, заселена изключително след войната от 1828–1829 г. Австрийският консул J. Hanswanzl отбелязва в доклад до граф Андраши /от 4.III.1872 г./, че в Браила живеят 800 български семейства, които се числят към най-почитаните търговци и земедельци, вж. *АИИ-БАН*, кол. III, оп. 19, а.е. 8, л. 112–117.
220. *Косев, Д., В. Паскалева и В. Дикунеску.* За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. до Руско-турската война 1877–1878 г. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* I. С., 1965, с. 303.
221. *Велики, К. и В. Трайков.* Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война от 1828–1829. С., 1980.
222. *Скальковский, А.* Болгарския колонии в Бесарабии и Новороссийского края. Одеса, 1848, с. 1; вж. и *Мещерюк, И. И.* Переселение болгар..., с. 101.
223. Знаме, № 1, 8 дек. 1874.
224. В посочените трудове на И. Мещерюк, К. Велики и др. Подобни случаи отбелязват също: *Блъсков, Ил. Р.* Спомени из народния живот. С., 1912, с. 64; *Табаков, С.* Цит. съч. 2, с. 149 сл.; *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 30 сл. Турските власти положили усилия да привлекат отново в България емигриралото население. За тази цел те изпратили свои емираси, които обходили емигрантските заселища. Вж. *Липранди, И. П.* България. М., 1877, с. 42; *Табаков, С.* Цит. съч. 2, с. 150.
225. Вж. по този въпрос Българска пчела /Браила/, 1, № 1, 31 май 1863.

Дял II

**ОБЩЕСТВЕНО-
ИКОНОМИЧЕСКИ ПОДЕМ
И ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ
ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ
НА XIX В.
КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ**

Рилски манастир,
част от нартиката
на централната
манастирска черква
„Рождество богородично“ .

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

1.

Османската империя в периода на реформите

ПРЕМАХВАНЕ НА ЕНИЧАРСКИЯ КОРПУС. Военните действия срещу гръцките въстаници подкопали из основи престижа на еничарските войски, които търпели срамни поражения от довчерашните раи. Махмуд II бил принуден да потърси помощта на своя мощен египетски васал Мехмед Али паша /1805–1849/. Неговата обучена по европейски образец войска овладяла Крит и започнала успешни действия в Пелопонес, с което нагледно демонстрирала предимствата на съвременната редовна армия. Създадена се благоприятна обстановка за подновяване на реформените опити на Селим III и Мустафа паша Байрактар, т.е. за организиране на редовно обучавана армия, която да замени еничарския корпус. Страшният доскоро ударен юмрук на османската държава се превърнал в непоколебима опора на реакцията и преграда по пътя на всяко нововъведение. Смятайки, че и сега еничарите ще бъдат решително против всеки опит за създаване на модерна армия, султанът методично събирал сили за борба срещу тях.

Махмуд II постепенно подменил командния състав на корпуса и на всички висши командни длъжности били поставени лица, споделящи стремежите за въвеждане на модерно обучавана армия. В Цариград и граничещите с него вилаети били струпани значителни военни сили, командувани от враждебно настроени към еничарите паши. Опрян на тези войски, Махмуд II можел да пристъпи към действия.

На 29 май 1826 г. бил свикан широк съвет от държавници и висши духовници, пред които било изложено бедственото състояние на османската войска. Участниците в съвета, ловко подстрекавани от привържениците на Махмуд, дошли до заключението, че трябва да се създаде редовно обучавана армия. Всяка еничарска дружина /орта/ трябвало да излъчи по 150 души, които да съставят новата войска от обучени войници.¹

На 12 юни излъчените бойци започнали военни упражнения. Еничарите разбирали, че редовната армия ще сложи край на тяхното привилегировано положение в империята, и се заели да провалят нейното създаване. Опиянени от досегашните си своеволия и безконтролност, на 14 срещу 15 юни 1826 г. те вдигнали бунт, като възнамерявали да убият около стотина участници в съвещанието от 29 май, да заловят султана и да го накарат да потвърди привилегиите на еничарския корпус, да премахне обучаваната войска, а ако откаже, да бъде свален и убит.²

Обаче верните на султана войски поели охраната на двореца, постепенно обкръжили еничарите, а срещу еничарските казарми заела позиции артилерия. На струпаните пред казармите въстаници било предложено да се предадат, но те отказали. Обстрелвани от артилерията, еничарите се оттеглили в казармите си, обаче Хюсеин паша наредил да бъдат незабавно подпалени. Еничарите отправили депутация до султана да моли за милост; пратениците били съсечени, без да бъдат дори изслушани.

По заповед на Махмуд II столичният мюфтия тържествено проклет еничарите и дори обявил изстребването им за богоугодно дело, а падналите в борбата с тях — за мъченици за вярата. Започнало безпощадно унищожаване на въстаналиите еничари. Към 9 часа вечерта еничарските казарми представлявали купища димящи развалини, пълни с трупове. Около хиляда души, заловени извън казармите, били предадени на военен съд, който под ръководството на Хюсеин паша знаел само една присъда — смърт. Всички били издушени и хвърлени в Мраморно море.

На 16 юни бил издаден султански ферман, който оповестявал пълното унищожаване на еничарския корпус и разтурянето на еничарските бюлюци във всички провинциални градове. Под

Султан Махмуд II. Ed. Grosvenor. Constantinople. London, 1895

Император Николай I. Столетие военного министерства 1802 — 1902. Составител В. Кварди. Кн. II. С. Пб., 1908

страх от смъртно наказание се забранявало за-
напред да се произнася думата еничарин. Заедно с
това той прокламирал създаването на нова редов-
на войска, наречена „победоносни мохамедански
войски“.

Двете големи корпорации-еснафи — на по-
жарникарите-водоносци и на хамалите — също би-
ли разтурени. Разпуснат и секуляризиран бил
орденът на бекташиите-дервиши, чийто основател
хаджи Бекташ Вели се смятал за духовен баща и
покровител на еничарския корпус. Бекташийските

текета в провинцията били разрушени, а имущес-
твата им конфискувани в полза на държавата.

Във фермана за унищожаване на еничарите
Махмуд II тържествено декларираше, че се отказва
от практиката да се конфискуват в полза на дър-
жавата имотите на осъдените на смърт лица и те
щели да останат за наследниците им. С това били
дадени първите слаби гаранции за съхраняване на
частното имущество, което било елементарно
условие за капиталистическо натрупване. Кон-
фискациите не били напълно премахнати, но на-
истина станали твърде редки.

През 1826 г. Махмуд II създаде нарочно „Над-
зорничество на вакъфите“, което да контролира
събирането на приходите на вакъфските имоти и
изразходването им. С този акт били поставени под
държавен контрол обширните вакъфски имоти, ко-
ито съставлявали икономическа опора на улемите и
тяхната антиреформаторска дейност. Духовен-
ството се бояло, че Махмуд II може да последва
примера на Мехмед Али в Египет и да го лиши съ-
всем от вакъфските приходи. Позициите на уле-
мите били отслабени и напред те трябвало по-
слушно да следват ръководството на светската
власт. Всяка опозиция била безмилостно унищо-
жавана, което предизвикало вцепенение сред рет-
роградните кръгове в столицата.³

Формирането на новата войска било съпро-
водено с големи трудности. За нейната подготов-
ка липсвали традиции, опит и подходящи военни
инструктори. Махмуд II се обърнал към европей-
ските правителства, главно към Прусия, с молба
да му се изпратят военни специалисти. Няколко
младежи били изпратени да се обучават в евро-
пейски военни учебни заведения. Започнало бързо
издирване и превеждане на европейски военни ръ-
ководства и военни устави.

**РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И БОРБАТА С
МЕХМЕД АЛИ.** Премахването на еничарския
корпус и укрепването на новата войска разчиства-
ли пътя за по-нататъшно централизиране на
османската държава. Тази задача се поставяла с
още по-голяма настойчивост поради разрастване-
то на националноосвободителните движения на
покорените народи. Княз Милош с подкрепата на
Русия настоявал за истинска автономия на Сър-
бия в онези граници, които страната имала по
време на сключването на Букурещкия мирен дого-
вор от 1812 г. След смъртта на Александър I на
руския престол дошъл Николай I /1796—1855/,
който ратувал за по-активна политика спрямо
Османската империя. На 25 март /4 април 1826 г./
Русия ултимативно поискала от Портата да бъ-
дат изпълнени точно условията, предвидени в пол-
за на сърбите в чл. VIII от Букурещкия договор, а
във Влашко и Молдова да бъдат възстановени по-
рядките, съществували до въстанието на Ал. Ип-

силанти и Тудор Владимиреску, като бъдат отзовани войските на Портата, изпратени за потушаване на въстанието.⁴ На 4 април 1826 г. Русия и Англия подписали в Петербург протокол, с който декларирали, че ще действуват съвместно за превръщането на Гърция в автономно трибутарно княжество, а живеещите в Гърция турци да продадат имотите си и да се изселят.⁵

Опитите на Великите сили чрез преговори да накарат Портата да проведе предлаганите мерки останали безуспешни. На 7 май 1828 г. Русия обявила война на Османската империя и нейните войски преминали Прут и окупирали Влашко и Молдова.

Войната станала първото голямо изпитание на създаваната редовна армия. Бързината, с която се формирала новата османска войска, дала определени количествени резултати. Но тази армия имала все още твърде ниска боеспособност, което проличало от развоя на военните действия.

През 1828 г. руските войски не успели да постигнат решаващи успехи с изключение на завземането на Варна. Обаче на следващата година генерал Дибич овладял Силистра, успешно блокирал Шуменската крепост и прехвърлил значителна част от войските си отвъд Стара планина. Той разгромил армията на Мехмед Решид паша, съставена от новите, редовно обучавани войски, и на 20 август овладял Одрин, чийто гарнизон отказал да води борба. Руските войски продължили настъплението си към Цариград. Портата повела преговори за сключване на мир. На 14 септември 1829 г. в Одрин бил подписан мирен договор, който сложил край на войната между двете страни.⁶

Одринският мирен договор задължавал Османската империя да даде независимост на Гърция, да върне на Сърбия нахиите Краинска, Тимошка, Парачинска, Крушевацка, Дринска и Старивлахска, които били свободни по време на сключването на Букурещкия мирен договор. Договорът потвърждавал всички права и привилегии, дадени на Влашко и Молдова с предишните договори, задължавал султана да не предприема репресии срещу онези негови поданици, които по време на войната действували в полза на Русия, т.е. предвиждал амнистия за въстаналите българи.

Възползувани от ангажираността на Портата във войната с Русия през 1828 г., френските колонизатори стоварили войски в Алжир и започнали овладяването на тази страна. Османската империя загубила и номиналното си господство над една твърде обширна територия.⁷ Назрял остър конфликт между Портата и нейния васал Мехмед Али паша. Наваринското поражение и господстващите в Средиземно море европейски флоти лишили Мехмед Али от Крит. Той настоявал сул-

танът да му предостави като компенсация управлението на Синая и Палестина. През май 1832 г. спорът между него и Портата прераснал във война.

Египетските войски, командувани от Ибрахим паша, овладели Палестина, завзели и Дамаск.⁸ Претърпяла пълно поражение султанската редовна армия начело с Хюсеин паша, усмирителя на еничарите. Цяла Сирия паднала в ръцете на Ибрахим паша. През декември 1832 г. при Коня били разгромени последните войски, които Портата успяла да набере. Пред Ибрахим паша бил открит пътят за Цариград. Понесли се слухове, че Мехмед Али поддържа тесни връзки с антиреформаторските кръгове в столицата и в съюз с тях възнамерява да детронира Махмуд II, а заедно с него — да отстрани и османската династия от престола.⁹

Махмуд II бил принуден да се обърне за помощ към европейските сили, към ненавижданата от него Русия. Николай I незабавно се съгласил да окаже помощ на султана. През февруари и март 1833 г. били стоварени руски войски на анадолския бряг на Босфора.¹⁰

Енергичната намеса на Русия хвърлила в тревога европейската дипломация. Те съветвали Портата да отстъпи пред исканията на Мехмед Али и руските войски по-скоро да се изтеглят от Босфора. Притискана от различни страни, Портата признала Мехмед Али за валия и на Палестина, Ливан, Сирия и Киликия, при които условия бил сключен мир помежду им. Няколко повече оправдания за присъствието на руските войски на Босфора и те трябвало да бъдат изтеглени.

Обаче преди тяхното отплаване в пристанището Ункяр-искелеси бил подписан на 26 юни /8 юли/ отбранителен договор между Русия и Тур-

ция. В него се потвърждавали постановленията на Одринския мирен договор и другите конвенции между двете страни, които взаимно гарантирали своята цялост и безопасност. Русия се задължавала да изпраща свои войски в Турция винаги когато турското правителство поиска помощ срещу външни или вътрешни врагове. От своя страна Портата се задължавала да затваря Проливите за чужди военни кораби, когато Русия поиска това.¹¹ Русия се оказвала гарант за териториалната цялост на османската държава.

ПРОМЕНИ В АДМИНИСТРАТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ИМПЕРИЯТА. Национално-освободителните движения в империята, войните с Русия и с Мехмед Али нагледно показали необходимостта от решителни мерки за укрепване и спасение на Османската империя. Махмуд и част от неговото обкръжение смятали, че това може да стане чрез по-нататъшно укрепване на централиз-

ма и засилване на военната мощ на империята, чрез реформиране и европеизиране на нейната обществена и административна организация.

Още преди войната от 1828—1829 г. бил подготвен проект за административна, поземлена и данъчна реформа. Според него в санджаците и казите трябвало да се назначават граждански управители. Управителят на казата, наречен мюдюрин, трябвало да бъде подчинен на валията и да се грижи за „тапийските дела, вакъфите, справедливото разхвърляне на данъците, разпределението на квитанциите за поголовния данък, държавните закупки на зърнени храни, монополите и изпълнението на други наредби, да наблюдава делата на запасните войски“. В казите трябвало да има и „по

един чиновник по гражданското състояние на населението, и по един писар-регистратор“. На чиновниците трябвало да се плащат заплати от държавата. Назначените управители и чиновници трябвало да извършат значителна работа по преброяване на населението, описване на недвижимо-то и движимото имущество и да подготвят условия за въвеждане на единен подход при разпределението на данъците.

Замислените административни реформи целели главно да засият връзката на вилаетите със столицата, за да се укрепи централистичният характер на управлението. Старата административна уредба била разнебитена през XVIII и началото на XIX в., когато силните паши и аяни с оръжие налагали едни или други гаранции на управляваните от тях области.

С проведените административни преобразования фактически били премахнати бейлербей-

Силистра, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

ствата и санджаците, а оформилите се през размирните години пашалъци били признати за административни области под името еялети. Средното на Чирменския санджак било установено в Одрин. През 1819 г. от санджака Паша били отделени казите Ахъ челеби /по Горна Арда/, Даг-ардъ, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, Хасково, Султан-Иери, Джиср-и Мустафа паша /дн. Свиленград/, Гюмюрджина, Фере, Димотика, Йенидже кара су, Чаглаик със Саръ Шабан и били прехвърлени към Одрин.¹² През същата година от Никополския санджак били отделени казите Шумен, Ала клисе /т.е. Бяла черква/, известно и с името Осман пазар, Разград и Ески Джумая и били прехвърлени към Силистренския санджак.¹³ Никополският санджак постепенно загубил самостоятелността си и все по-често се придавал под управлението на видинския мухафъзин. През 1832 г. за мухафъзин на Видин и прибавения към него Никополски санджак бил назначен Иззет Мехмед паша, един от участниците в разгрома на еничарите и бивш велик везир.¹⁴ Той бил наследен през 1833 г. от могъщия Ага Хюсеин паша, който с малко прекъсване управлявал тези области до 1849 г.¹⁵

Подчинените на еялетите по-малки единици били наречени мютеселимства, понякога наричани също ливи и санджаци. Освен тях съществували самостоятелни войводадъци — по-големи околии, начело на които стоели войводи. През 1834 г. в империята съществували 28 пашалъка, 31 мютеселимства и 50 воеводства.¹⁶

Административното прекрояване на Румелия продължило и през 30-те години на XIX в. Към 1836 г. санджакът Кюстендил фактически бил придаден да се управлява от мухафъзина на Ниш. Управителят на Силистренския еялет вече носел и титлата мухафъзин на Русе, което показва, че в последния град се пренасяла резиденцията на валията на еялета.¹⁷

Към 1838 г. балканските провинции на Османската империя били разделени на девет еялета: Одрински, Силистренски, Видински, Нишки, Румили, Скопски, Солунски, Янински и Босна. Всеки еялет включвал по няколко ливи или санджаци. Одринският еялет обхващал ливите Сиврия, Галиполи, Виза, Одрин, Пловдив и Сливен. В Силистренския еялет влизали санджаците Силистра, Варна, Търново и Шумен, като последният санджак скоро бил разформирован. Еялетът Видин се състоял само от ливата Видин и териториите на доскорошната лива Ловеч. Нишкият еялет обхващал ливите Ниш, София, Самоков и Кюстендил; Румили — ливите Битоля, Костур, Охрид и Шкодра; Скопският еялет се разделял на Скопска, Прищинска и Призренска лива, а към еялета Солун се отнасяли ливите Солун, Сяр, Дра-

ма и Трикала.

Административната структура на империята станала по-стройна. В нея се чувствувало все още силно старото административно деление, но заедно с това тя отразила настъпилите изменения в икономическото и политическото развитие на редица градски центрове. Били премахнати Никополският, Чирменският и други санджаци, а центрове на еялети и ливи станали Скопие, Пловдив, Сливен, Варна, Търново, Шумен, Битоля, Ниш и други издигнали се градове.

Всеки санджак бил разделен на кази, управлявани от мюдюри. Укрепена била и местната администрация. Още след смазването на еничарския бунт било разпоредено във всяка махала на Цариград, Одрин и Бурса да се изберат по двама мухтари, старейшини, които се натоварвали с управленчески правомощия. Десетина години по-късно, през 1835—1836 г., било разпоредено тази система да бъде разпространена във всички провинции на империята.¹⁸ Мухтарите, съответно първи и втори мухтар, станали управленчески органи, което доразвивало местната османска администрация и ограничавало елементите на общинско самоуправление.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ВОЕННОТО ДЕЛО.

Създаването на новата армия означавало окончателно ликвидиране на спахийската войска. Спахиите били зачислени към новата войска и трябвало да се явяват редовно на военно обучение. През 1832 г. тимарите и зиаметите им били поставени под управлението на държавата. Тя събирала доходите от тях и изплащала заплати на намиращите се в редовната войска спахии в размер на получаваната от тимарите им ренти. Този ред траял няколко години, докато най-после през 1844 г. на спахиите били предоставени ренти-пенсии срещу отнетите ленове, а земите от тимарите им били подчинени на режима на държавните и хасовите земи.¹⁹

На 6 август 1834 г. бил издаден указ за организиране на териториална армия, наречена редиф. Във всеки санджак трябвало да се създаде по един табор /батальон/ от по 1400 войници, които се записвали доброволно. В Румелия, където мюсюлманите били малцинство, един табор можел да се формира на два или повече санджака. Войниците от териториалната армия трябвало да бъдат обучени по местожителството си от нарочни офицери или местни видни мюсюлмани.²⁰ Във военно време те получавали униформи и оръжие и съставляли част от редовната армия.

Ръководството по набирането и обучението на редифските войски било възложено на управителите на санджаците. С увеличаването на броя им и на дислоцираните из провинцията гарнизони във всеки еялет били създадени специални военни

управления, оглавявани от мюшири /маршали/. Под тяхно командване били войските във всички санджаци и мютеселимства на дадения еялет. По-късно във всеки санджак било създадено отделно военено управление, възглавявано от ферик /генерал/.²¹ По този начин военната власт по места се отделяла от гражданската администрация и се създавала преграда за нови сепаратистични действия на местните управители.

През 1835 г. била повикана пруска военна мисия, по чиито предложения било продължено реорганизирането на армията. Възприета била пруската система за набирание на войската чрез жребий между мюсюлманите. Срокът за служене в казармата се определял на 15 години, с което хиляди млади хора се откъсвали от производителна дейност. Начинът на рекрутиране стоварвал военната тежоба върху плещите на селската и градската мюсюлманска беднота.

През 1837 г. било учредено единно главно командване на сухопътната армия /сер-аскерлък/, на което били подчинени и султанската гвардия, и артилерията /дотогавашното Топхане/. Направена била важна стъпка към установяване на единство във военната организация на империята.

През 1834 г. Махмуд II издал ферман за изравняване на служителите от различни сфери на държавния, религиозния и военния апарат и за въвеждане на обща съподчиненост. Била въведена четиристепенна йерархия, като всяка степен се подразделяла на 3 класа. За всяка степен били определени особени знаци, вид на облеклото и т.н.²² С този акт те се превръщали в държавни служители, а не в „хранени роби“ на султана, както дотогава. През 1831 г. започнало издаването на правителствен вестник, наречен „Таквим-и векаи“ /„Календар на събитията“/, който трябвало да обнародва издаваните от властта разпоредби, да пропагандира и популяризира провежданите правителствени мероприятия.²³ През 1834 г. била организирана пощенска служба. Първата редовна поща била създадена между Цариград и Одрин, откъдето по-късно се разширила и до други румелийски градове. През същата година бил издаден указ, с който поголовният данък се определял на 15 гроша за низшите, 30 за средните и 60 за богатите данъкоплатци годишно.²⁴

През май 1838 г. били определени заплати на всички чиновници, които дотогава живеели главно от подкупи, подаръци и изнудване на подчинените си. През същата година бил обнародван наказателен закон за чиновниците. В него били определени престъпленията, които изисквали смъртно наказание, отново се забранявали подкупите и се предвиждали наказания за даващите и получаващите подкупи, официално се премахвали конфискациите.

През 1837–1838 г. бил реорганизиран Диванът, като му били придадени формата и функциите на министерски съвет. Премахнато било названието велик везир. Ръководителят на правителството бил наречен „баш-векил“, а останалите министри „векили“, т.е. представители, пълномощници. Ведомството на дотогавашния кехая на великия везир било реорганизирано в Министерство на вътрешните работи /Дахилие/. Ведомството на реис-ефендията било превърнато в Министерство на външните работи /Хариджие-векалети/. Управлението на монетолелярницата и на държавната хазна било обединено в Министерство на финансите /Малие-векалети/. Било създадено Министерство на търговията /Тиджарет-векалети/. Надзорничеството на вакъфите било превърнато в Министерство на вакъфите, което получило право да назначава мютевелии на всички вакъфи в империята.²⁵

В своя реформаторски плам Махмуд II издал по подражание на Петър I декрети, с които определял облеклото на държавните чиновници — дължината на брадите и мустаците, вида на фесовите, цвета и качеството на платовете, от които следва да бъде направена униформата им, и пр. Колкото и повърхностни да изглеждат реформите от този род, те все пак разколебавали средновековната закоренялост и рутина, царящи в империята до втората четвърт на XIX в.²⁶ За да покаже, че е настъпило ново време в империята, през 1837 г. Махмуд II предприел пътуване из България. Той посетил Варна, Русе, Никопол, Търново и други градове, приемал и разговарял с делегации на християнските си поданици.

През 1838 г. Махмуд II създал специален Висш юридически съвет, който да обмисля и предлага проекти за нововъведения в империята. Начело на съвета бил поставен Мустафа Рашид паша, един от най-ревностните поддръжници на реформеното дело.

Провежданата от Махмуд II политика на укрепване на централната власт дала значителни резултати. В началото на 30-те години бил разгромен Мустафа паша Бушатли, с което и Шкодренският пашалък бил подчинен на Портата.²⁷ Предотвратен бил опитът на босненските феодали начело с Али паша Дадич да превърнат Херцеговина в независима област.²⁸ На фона на тези успехи Махмуд още по-трудно можел да се примири с откъсването на Сирия, Ливан, Палестина и Киликия от своите владения и превръщането на Мехмед Али в самостоятелен управник. Конфликтът между тях се изострил след подписването на търговския договор с Англия от 1838 г. Мехмед Али отказал да признае договора и да отмени монополите в подчинените му провинции, тъй като целият стопански живот в тях бил монополизиран

от него. Това изострило противоречията между Мехмед Али и Англия, която тикнала Махмуд II към война с неговия васал.

Обаче и сега военните действия се развили неуспешно за Портата. На 24 юни 1839 г. султанските войски били разбити и бил открит пътят на Ибрахим паша към столицата. Командуваният флота Ахмед Февзи паша, таен противник на реформите, отвел своя флот в Александрия и го предал на Мехмед Али. Портата останала без въоръжени сили.²⁹ Междувременно Махмуд II починал на 30 юни 1839 г., без да узнае за претърпените поражения.

Проведените от централната власт реформи премахвали само най-уродливите черти на административната, политическата и стопанската структура на империята, без да засягат основите на феодално-бюрократичната система. Сред турското общество нямало оформена буржоазна класа, която да играе хегемонна роля в реформеното дело, поради което то естествено се възглавило от султанската върхушка.

ТАНЗИМАТЪТ. След Махмуд II на престола дошъл 16-годишният му син Абдул Меджид. Измяната на Ахмед Февзи паша показала явно опасността от реставраторските бунтове срещу нововъведенията на Махмуд II. Но начело на управлението застанал влиятелният военен министър Хюсрев паша, който възстановил длъжността велик везир, поел в ръцете си този пост и отстоял курса на умерени реформи.

Юридическият съвет, оглавяван от Мустафа Решид паша, продължил и след смъртта на Махмуд II да разработва проекти за реформи. След завръщането си от една обиколка из Франция и Англия през 1838–1839 г. Решид паша настоял пред султана да се издаде тържествен указ, който да провъзгласи някои от основните начала на реформеното дело в Османската империя. Този акт трябвало да даде конституционен израз на реформеното дело, да покаже на Европа, че Турция е поела решително пътя на преустройството си и да внесе успокоение в европейското обществено мнение. След дълги съвещания бил изработен такъв указ, който тържествено бил прочетен на 3 ноември 1839 г. в къшкя Гюлхане на султанския дворец и оттам получил името Гюлхански хатишериф.

Като дело на феодалната върхушка Гюлханският хатишериф бил изпълнен с противоречия. В уводната му част се изтъквало, че империята западнала, понеже не се съблюдавал „добрият стар ред“, и поколенията се отклонили от предписанията, на които се крепяла нейната мощ. Но той не препоръчвал да се възстановят старите норми, а предписвал да се създадат нови учреждения с нови норми. В Хатишерифа се прокламирало равен-

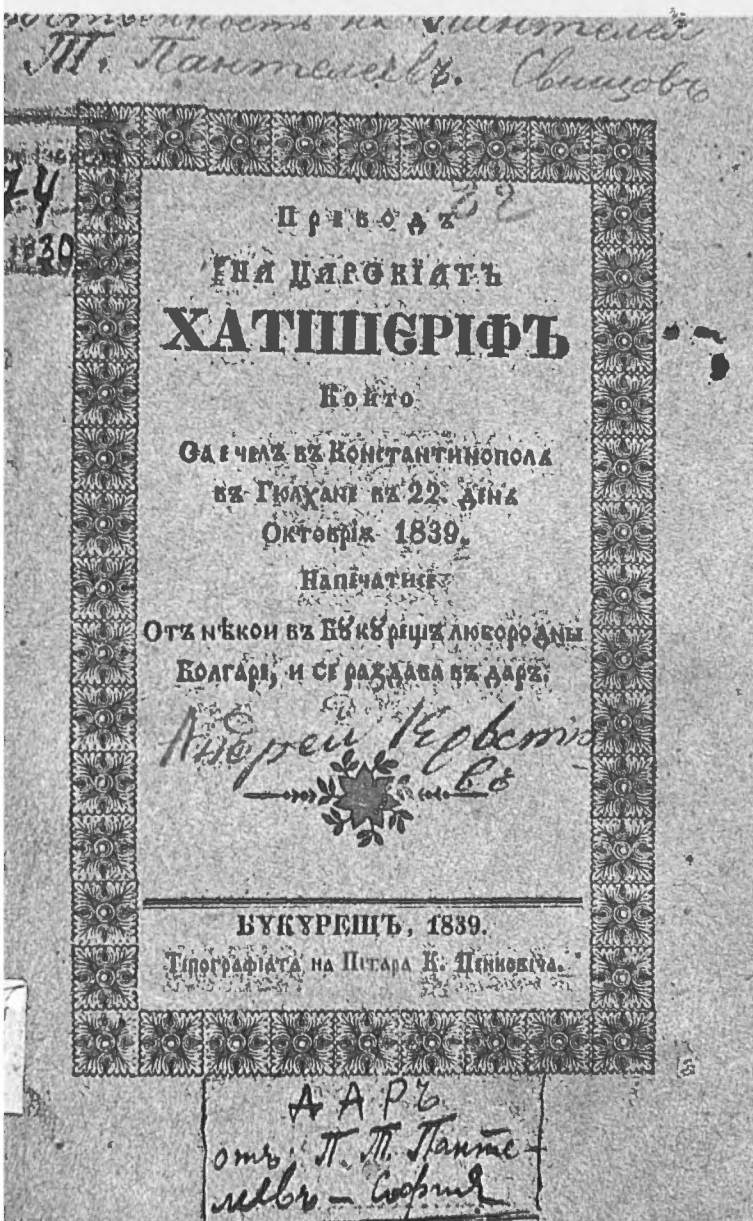
ство на всички граждани в империята, на мюсюлмани и християни, и се обещавала свобода на култовете. Той провъзгласявал, че занапред ще се смятат неприкосновени животът, имотът и честта на гражданите, че държавните данъци ще бъдат правилно разпределяни и събирани и че ще се изработят нови правилници за набирането на войската и за срока на военната служба. На съществуващия Висш юридически съвет се възлагало да подготви и обсъди закони, които да въведат прокламираните принципи в живота.³⁰

Хатишерифът бил обобщение и продължение на реформеното дело, започнато от Махмуд II. Прокламираните в него обещания били наречени „танзимат-и хаирийе“, т.е. „благотворни разпоредби“, откъдето и целият период, през който се прилагали реформите, получил наименованието Танзимат.

Обещанията за равенство пред закона на всички поданици трябвало да притъпят противоречията между господстващата и покорените народности в империята, да предотвратят развитието на националноосвободителните движения. Прокламираните гаранции за живота, имота и честта на поданиците несъмнено създавали по-благоприятни условия за съществуване на немюсюлманските поданици на султана. Създавала се юридическа основа за по-свободна стопанска и културно-национална дейност, от която се възползвали българските политически дейци. Хатишерифът бил веднага преведен на български език, бил издаден в Букурещ през 1839 г., преиздаден през 1841 г. и бързо разпространен из цялата страна.³¹

Поучени от горчивото минало и настояще, християните малко вярвали, че тези обещания ще бъдат приложени, а в същото време мюсюлманските реакционни среди смятали за недопустимо явление дори словесното изравняване на правата на „гяури“ и правоверни. На практика такова изравняване нямало. Запазен бил например до 1844 г. съществуващият закон, според който всеки отказ от мюсюлманството и преминаване към друга религия се наказвал със смърт, което най-нагледно показва съществуващото неравенство между изповеданията.³²

Дейността по провеждане на провъзгласените преобразования започнала с укрепване на Висшия юридически съвет. Неговият състав бил увеличен до десет души, от които един председател и двама секретари. Утвърден бил правилник за неговите правомощия и начин на работа. Съветът можел да изработва и предлага законопроекти, трябвало да се запознава предварително с предложените нови законопроекти и да се произнася върху тях. Министрите били длъжни да дават отговори на отправените им от съвета запитвания. Съветът разглеждал отправените до него жалби от

Превод на Хатишерифа, начална страница, Букурещ /1839/.
Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

немюсюлмани, оплакванията срещу действията на администрацията и бил висша съдебна инстанция, разглеждаща дела за престъпления против държавата и длъжностните престъпления на висши чиновници.

Мустафа Решид паша виждал, че без добра администрация не може да се проведат в живота набелязаните реформи. Още през декември 1839 г. бил издаден указ, с който се предписвало във всеки еялет и санджак да се създадат съвещателни съвети, включващи представители на мюсюлмани и немюсюлмани. Тези съвети трябвало да обсъждат проблемите на местното управление, финансите,

правосъдието и благоустройството. От 1 март 1840 г. валиите и управителите на санджаци трябвало да получават точно определени заплати и се забранявала продажбата на административни длъжности.

На 3 май 1840 г. бил обнародван нов Наказателен закон, който разпростирал действието си еднакво върху мюсюлмани и немюсюлмани.

Законът забранявал на всички държавни служители, включително и на великия везир, да предават на смърт когото и да било. Смъртни присъди можел да издава само съответният съд, при което всяка смъртна присъда подлежала на утвърждаване от султана. Законът изреждал най-важните видове престъпления и определял съответните наказания. За насаждане на „омраза към правителството“ и за „разколнически действия“ се предвиждало наказание от 1 до 5 години затвор. „Всяко подстрекателство към въстание се наказва със смърт или доживотен затвор.“ Забранявало се да се присвоява чуждо имущество от когото и да било, тъй като и султанът се бил отказал от конфискациите. Предвиждали се три години затвор за даващите и получаващите подкупи.³³

В изпълнение на дадените с Хатишерифа обещания Високата порта предприела някои мерки за преобразуване на данъчната система. Още през януари 1840 г. бил издаден закон, с който се отнемало правото на валиите и управителите на санджаци да събират данъците. Във всички еялети били изпратени нарочни финансови чиновници, мухасили, подчинени пряко на Министерството на финансите. Премахвала се системата на илтизама и напред само мухасилите и подчинените им чиновници можели да събират държавните данъци. Всички контракти за дадени под откуп държавни приходи били анулирани.³⁴

Премахването на откупната система облекчавало положението на данъкоплатците. Обаче то предизвикало недоволството на откупвачите и особено на управителите на вилаетите и санджаци и на войводите на казите, които били основни арендатори на данъците. Законът стеснявал правомощията им, правел ги по-зависими от Министерството на финансите и от Портата. Накърнявали се интересите на лихварско-откупваческия капитал. Широки кръгове от експлоататорската класа посрещнали закона с открита критика и саботажи. Те си поставили задачата да сринат приложението му, за което допринесло и обстоятелството, че Портата не взела мерки да обезпечи успешното събиране на данъците.

Държавните приходи намалели. Вместо в хазната те потъвали в касите на корумпираната администрация.³⁵

Прокламираните от Гюлханския хатишериф принципи и провежданите мероприятия били по-

ТѢ СТРАНА ИЗОБРАЗИХА ПОУЧЕННОВАНИ ТѢ КТѢРИ О СЕЛО КОПРИЦѢ
 Г. АСОМЪРЪХ. АЗІНЪЗ И МІТИ СГО Г. РАЗА ИСПРЪЗІ СГО Г. АСОДОГА
 И Г. СТОМЧО КАРІВЕЛ. ИСПРЪЗІ СГО Г. НЕХЛА ЗИДШЕВНО
 ИХЪ СПАСЕНІЕ. 1897.

срещнати с яростна съпротива и от консервативните кръгове на управляващата класа. Реакционерите водели сред мюсюлманското население широка пропаганда срещу провъзгласеното равенство пред закона на мюсюлмани и християни. През март 1841 г. реакцията постигнала победа. Мустафа Решид паша бил отстранен от правителството и изпратен за посланик в Париж.

Дошлите на власт противници на реформите спрели приложението на издадените нови закони и разпореждания. През март 1842 г. новият начин на събиране на данъците бил премахнат, мухасилите били отзовани, а събирането на данъците било поверено на военните командири на еялетите и санджаците, които трябвало да ги дават на откупвачи. Отменен бил и новият начин за събиране на поголовния данък, който занапред трябвало да се плаща лично от всеки немюсюлманин на джизиедаря-мюсюлманин.³⁶

Но и консерваторите били заинтересовани да се укрепва армията, която била главното средство за запазване на целостта на империята. Гюлханският хатишериф обещавал да се издадат закони, които да ограничат срока на военната служба и да създадат по-справедлив ред за набиране на войници.

На 6 септември 1843 г. такъв закон бил издаден под името „Закон за вземане на войници“ /„Ахз-и аскер кануну“/. В него се ограничавал срокът на редовната служба в казармата на 5 години. След петгодишното казармено обучение войниците трябвало още седем години да служат в резервните войски, редифа, и ежегодно да бъдат свиквани за едномесечно военно обучение. Новобранци се набирали по жребий измежду навършилите 20-годишна възраст мюсюлмани или пък от доброволци. Не се предвиждало да се допускат християни в армията, но през 1847 г. поради недостиг на подходящи за флотата мюсюлмански младежи били набирани за военна служба християни от крайбрежните градове, предимно гърци. През същата година бил подготвен законопроект да се призовават във войската и християни, срещу което те трябвало да бъдат освобождавани от поголовен данък. Той обаче не бил утвърден и приложен.³⁷

Османските въоръжени сили се разделяли на пет армии. Първата се смятала за гвардия на султана /хасса ордусу/ и била на гарнизон в Цариград. В столицата се намирали също командването и щабът на II армия, а III, IV и V съответно се

разквартирували в Румелия, Анадола и арабските провинции. На офицерите се забранявало да заемат служби в гражданската администрация, с което било завършено разделянето на военното управление от гражданското.³⁸

Опитите да се приложат новите норми за събиране на войници и да се разпространи редовната военна служба върху всички мюсюлмани в империята предизвикали въстания в Албания, Ливан, Кюрдистан и други области. Народните маси не искали да служат в армията, която била оръдие за тяхното потискане.

РЕФОРМЕНАТА ПОЛИТИКА НА МУСТАФА РЕШИД ПАША /1845—1852/. Нарастващите вътрешни затруднения и особено натискът на европейските сили, които били недоволни от изоставянето на политиката на реформи, принудили султана и неговото обкръжение да върне на власт привържениците на реформите. През октомври 1845 г. Мустафа Решид паша отново заел поста министър на външните работи, а през септември 1846 г. станал велик везир. Курсът към административни и стопански преустройства бил възстановен.

Главните усилия на Портата били насочени да разпространи действието на танзиматските реформи във всички области на империята, в много от които те изобщо не били приложени дотогава, както и да възстанови отменените от консерваторите закони. Обаче, поучен от урока от 1841 г., Мустафа Решид паша разбрал, че било крайно рисковано да засяга икономическите интереси на феодалната класа, на едрите земевладелци и лихвари. Той не се осмелил втори път да отмени откупната система и да проведе що-годе сериозни аграрни реформи. Бил възвърнат само предишният начин за събиране на поголовния данък. През юни 1850 г. бил издаден декрет, според който не държавните бирници, а старейшините, коджабашиите на местните немюсюлмански общини трябвало да събират този данък и да го внасят в държавната хазна.³⁹

Отново на дневен ред бил поставен въпросът за изграждане на по-добър административен апарат. Още през 1845 г. било разпоредено да се пристъпи към формиране на административни съвети /меджлиси/ в еялетите. Най-напред такива следвало да се съставят в два анадоолски и в т.нар. „тройка еялети“ в Румелия — Битолския, Янинския и Трикалския, — след което по техен образец да се учредят меджлисите и в останалите административни единици. В еялетските съвети се включвали кадията, мюфтията, началниците на полицейската и финансовата служба в еялета, а така също четирима представители на мюсюлманите и трима представители на немюсюлманите в областта. Представители на населението се включ-

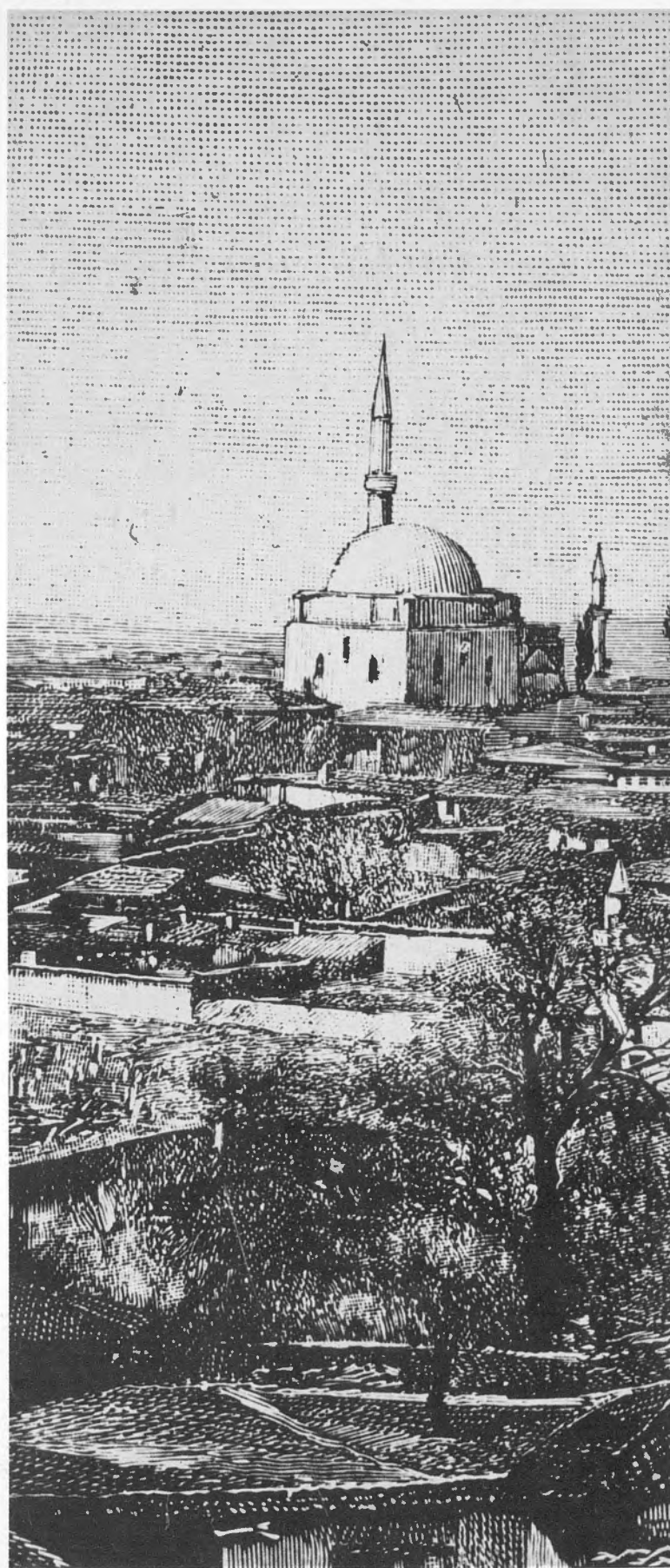
Тодор Доганов от Копривщица и майка му Рада, дарители на Рилския манастир. Стенопис в главната манастирска черква „Св. Богородица“ в Рилския манастир, художник Захарий Зограф /1844/

вали и в санджакските и казалийските съвети.⁴⁰ На практика българското население във вилаетите, санджаците и казите било представлявано в меджлисите от митрополитите или владичите в съответните административни средища, т.е. от назначените от Цариградската патриаршия гръцки духовници, както и от видни чорбаджии-българи.

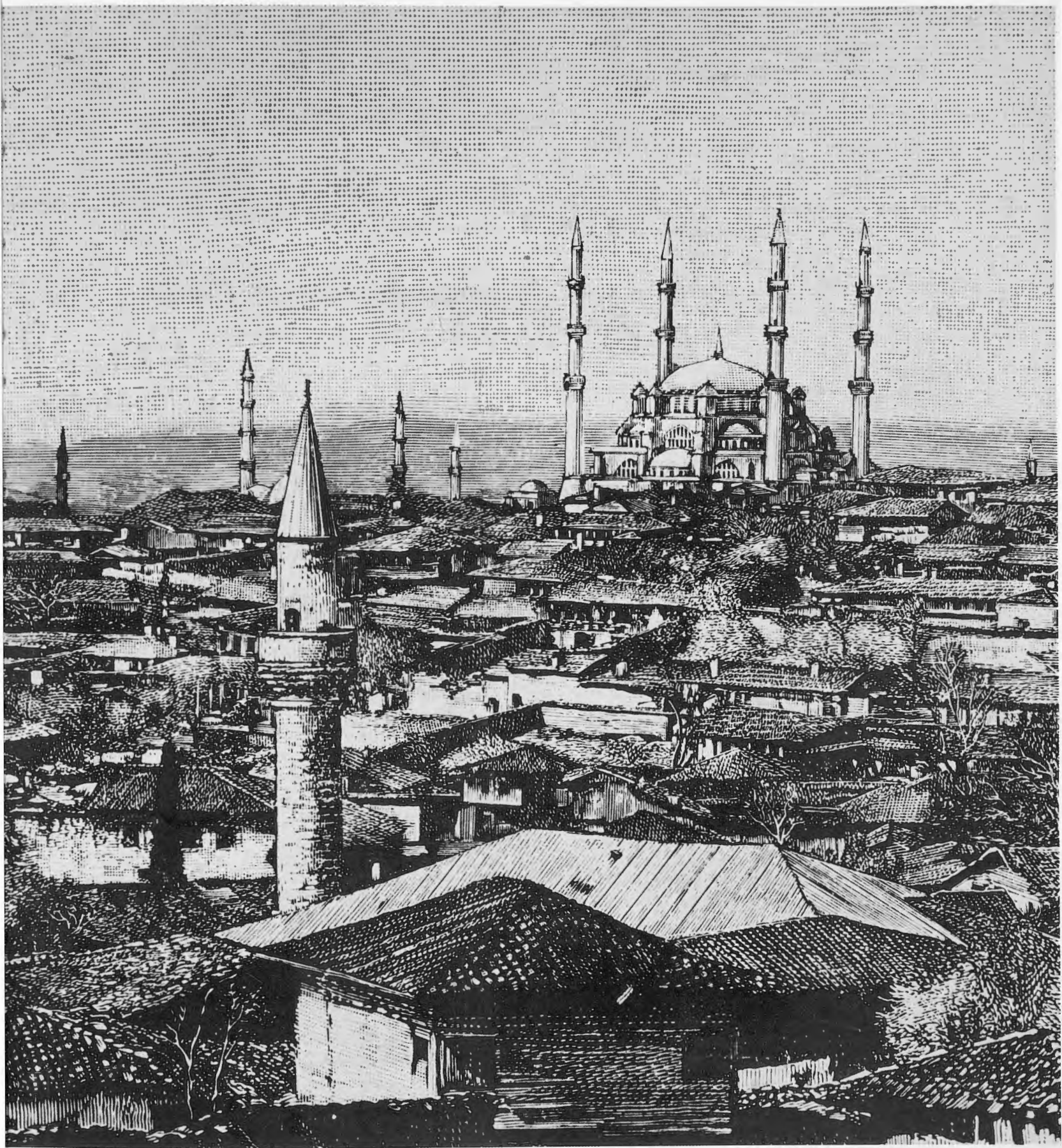
Пак през 1845 г. Портата свикала съвещание на управителите на еялетите и санджаците и по двама представители на населението на всеки еялет — един мюсюлманин и един християнин, — за да се обсъдят нуждите на вилаетите и да се предложат необходимите мерки за стопанското и административното им развитие. Обаче представителите на еялетите не се осмелили да разкрият действителното положение в провинциите и се ограничили с искания за някои данъчни облекчения, изграждане на пътища и други благоустройствени мерки. Макар и далеч непълно, те все пак отразили някои съществени нужди на населението, които не били удовлетворени от Портата. През 1846 г. бил издаден декрет за определяне на правата и задълженията на финансовите и административно-полицейските чиновници, който трябвало да ограничи произволите им. Обаче ефектът от тези мерки бил твърде малък.

В изградените съвети се включвали т.нар. „видни местни представители“, а това били едри феодални земевладелци и лихвари, които били заинтересовани от неограничената експлоатация на народните маси. Немюсюлманските представители не смеели да възразят на всесилните административно-полицейски управители. При съществуващия национален гнет тяхното присъствие в съветите обикновено било формално, но по този начин османската администрация демонстрирала своята привидна европеизация. Продължавали подкупничеството, злоупотребите с държавни средства и полицейските произволи и насилия.⁴¹ И все пак в сравнение с времето до 30-те години административно-правовият ред в империята значително укрепнал.

Приети били мерки за обновление на съдебната организация. Създадените след 1847 г. търговски съдилища в Цариград, а след това в Солун, Одрин, Измир и други градове изтласквали нормите на шериата от тази важна сфера на стопанската дейност, макар и само в случаите, когато ставало дума за дела с чужди поданици. В смесените търговски съдилища били представени по равен брой османски и чужди поданици и се прилагали нормите на буржоазното право. На 6 ноември 1850 г. бил въведен нов търговски закон, който повтарял нормите на френския търговски ко-

Изглед от Одрин. J. Eric. *Autour de la Bulgarie*. Paris, 1883

декс. Допълнен бил наказателният кодекс. Под натиска на западните държави били създадени и смесени углавни съдилища в няколко града, които разглеждали дела между османски и чужди поданици. Обаче новите закони и институции не отменили старите шериатски норми, а съществували успоредно с тях в някои области на правото. Духовенството и шериатското право запазвали пълното си господство в гражданско-правните дела.⁴²

Реформаторите разбирали, че е нужно да се оживи стопанският живот в империята. Те говорили за строежи на пътища, които да свържат отделните области, особено в Анадола, съдействували за създаване на османско параходно дружество. През 1846 г. бил приет закон за просветата, с който се установявали три степени училища: начална /мектеб/, средна /рушдие/ и висша. Обучението в първите две степени трябвало да бъде безплатно. Законът запазвал приоритета на религията в образователното дело. Той не намерил особено приложение извън чертите на столицата.⁴³

Приетите закони и проведените мероприятия не засягали основите на господстващия феодален строй в селото, социалната и политическата структура на османското общество. Голяма част от предвидените реформи не били приложени на практика. Мерките за оживяване на икономиката били противоречиви, непоследователни. В големи области на империята, като Анадола, Сирия и др., господствували феодалните отношения, включително феодалната натурална рента. Там се запазвала местната обособеност и затвореност поради липсата на пътища и пазарни връзки с останалите райони. В много райони на Анадола се запазвали дори племенните отношения. Всичко това пречело на формирането на единен пазар в Анадола и на формирането на турска буржоазия в основните населени с турци области. Това пречело и забавяло създаването на турска буржоазна нация.⁴⁴ Носители на прогреса в империята продължавали да бъдат покорените буржоазни нации, които търсели пътища за самоопределение и отделяне от империята. Господството на религиозното самосъзнание сред мюсюлманското население пречело на избистрянето на национално самосъзнание сред мюсюлманските народности, поддържало консервативния средновековен бит и мироглед, отчуждавало ги от светската култура и от природонаучните знания.

В резултат от реформите бил създаден силен военно-бюрократичен апарат, годен да поддържа османското господство над покорените народи. Както феодалната реакция, така и обуржоазените феодали, като Мустафа Решид паша и др., а също и зараждащата се турска буржоазия били ревностни поддръжници на неделимостта на империята и врагове на освобождението на нетурските и немю-

сюлмански народи. И най-плахото движение за освобождение срещало общото им противодействие и терор.

Направените отстъпки на буржоазните отношения в правно-икономическата сфера улеснили дейността на националните буржоазии на покорените народи с техните стремежи към национална еманципация и самоопределение. В крайна сметка общественото-политическото развитие на Османската империя през втората четвърт на XIX в. водело към по-нататъшно изостряне на противоречията между покорените нации, от една страна, и господстващата османска феодална класа и зараждащата се турска буржоазия, от друга.

2.

Аграрните отношения до Кримската война

ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО. Общото развитие на аграрните отношения в българските земи през първата половина на XIX в. се характеризира с по-нататъшен растеж на стоковото стопанство, с въвличане не само на чифлиците, но и на селяшките стопанства в сферата на капиталистическия пазар, с развитие на противоречията между селяните и феодалите-земевладелци, изостряне на несъответствието между реалните икономически отношения в селото и остарялото османско аграрно законодателство, както и с плахи опити за приспособяване на правната надстройка към съществуващите икономически отношения.

Селскостопанската техника продължавала да се намира в примитивно състояние. Дървеното рало, често пъти без железен лемеж, оставало основно сечиво за предсеитбена обработка на почвата. Дървеният плуг със запрегнати в него няколко чифта добитък се използвал в равнинните райони за разораване на целини и залежали земи. Дървеният валяк със закачени по него тръни или пък обикновена дебела дъска служели за изравняване на разораната почва и за зариване и притъпкване на посятото зърно. Сърпът и косата били основни сечива за прибиране на реколтата от зърнени храни и сено, метиката — за обработка на окопните култури. Вършеело се с диканя, а твърде често само хергелета коне се пушали в гумното /хармана/, за да утъпкват разстланите снопи; ръжта най-често се очуквала с дървени бухалки, а сламата ѝ се използвала за покриване на плевни, обори и на жилищата. При такава техника усвояването на нови земи и разораването на целини били твърде трудна работа, често непосилна за отделния селянин, притежаващ само един чифт впрегатен добитък.

В земеделието продължавала да господства триполната, а в планинските райони и двуполната система. Обаче в този период получавала все по-голямо разпространение царевичката, което увеличавало възможностите за разнообразяване на сеитбообръщенията. Слънчогледът започнал да се превръща от градинска в полеводна култура, с което се създавали нови възможности за разнообразяване на сеитбооборотите. Увеличаването на площите, засявани с технически култури — памук, тютюн, сусам и др., чието търсене на пазара растяло, способствувало за утвърждаване на плодосменните сеитбообръщения. Пробивали си път картофите, чиято пригодност към песъчливите и планинските почви улеснявала тяхното отглеждане. Прогресът в земеделието се изразявал главно в усвояването на нови култури и в разширяването на по-интензивните сеитбообръщения.

Селското стопанство се въвличало прогресивно в сферата на пазара. Интерес за последния представлявала не само продукцията на полеводството, но и на скотовъдството. Последното се развивало главно по екстензивни пътища. Увеличавал се постепенно броят на стадата добитък — едър и дребен. Нови крачки напред направило овцевъдството. Източниците говорят за заможни стопани, притежаващи хиляди овце, около чието отглеждане и експлоатация били заети десетки кехаи, овчари, мандраджии. В овцевъдството упорито си пробивал път наемният труд, макар заплащането на този труд най-често да ставало не в пари, а в натура. Увеличавал се броят на стадата едър добитък в чифлиците. Соватчийството се утвърдило като главна форма на едростокково скотовъдство. Стотици глави волове, крави и биволи се отглеждали и угоявали в тези совати, след което били продавани по вътрешните пазари на империята или пък били изнасяни в чужбина. Търговията с добитък още през предходната епоха се намирала главно в ръцете на български търговци, а и сега продължавала да бъде основа на стопанското процъфтяване на десетки търговци. От тефтера на известния врачански търговец Димитраки Хаджитошев може да се види, че негови агенти действували постоянно в селата Власатица, Влашко село /дн. Царевец/, Старо село, Горна Бешовица, Мраморен, Раково село /дн. Раково/, Оходен, Вировско, Игнатица, Типченица, Люти дол, Люти брод, Баурене и др.⁴⁵ В някои от тези села той имал свои бази-складове, където се стичала и обработвала стоката. Чрез такава мрежа от агенти в сферата на капиталистическия пазар се оказвали въвлечени всички селяни.

При съществуващата селскостопанска техника прогресът мъчно си пробивал път в земеделието. И все пак може да се наблюдава определен стремеж за разработване на нови земи, за издига-

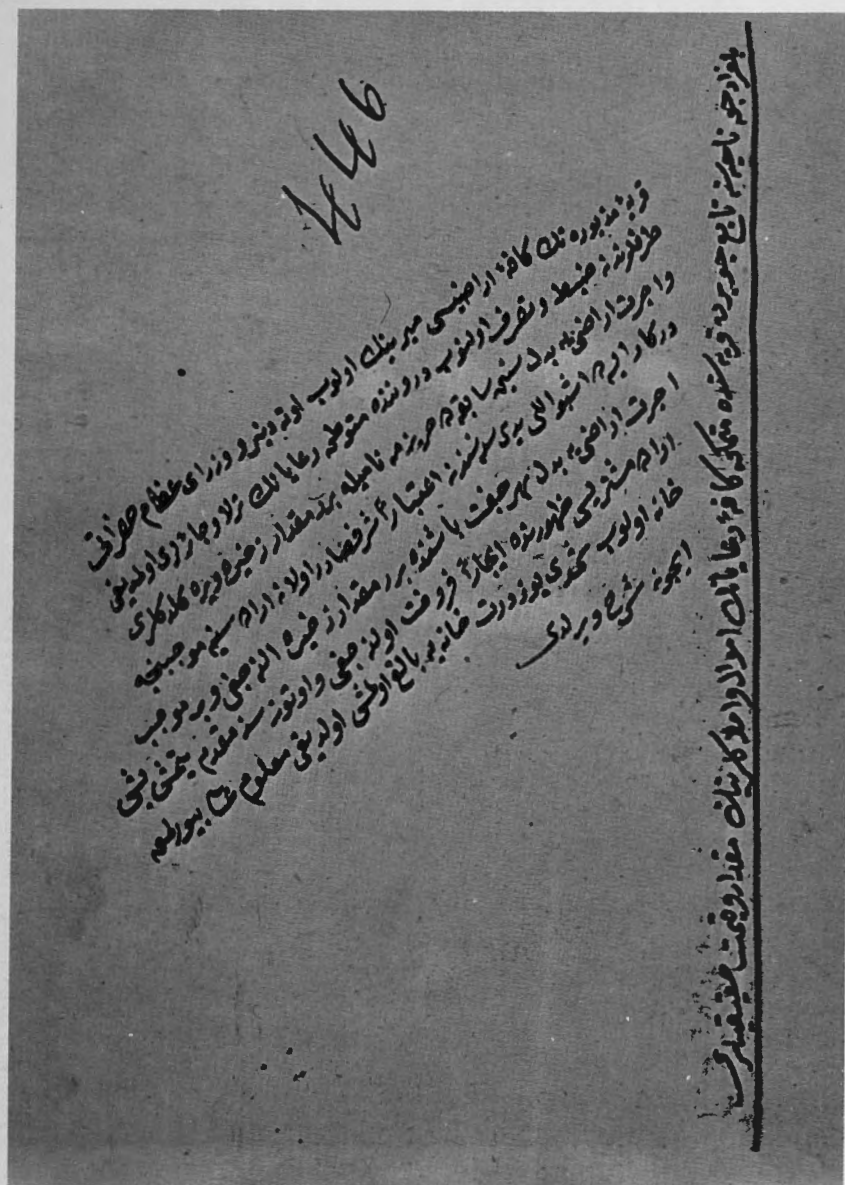
не на равнището на селскостопанското производство.

От разширяването на обема на селскостопанското производство била заинтересована и османската държава, която събирала десятък от земеделските произведения. Масовата емиграция на българското население след руско-турската война от 1828—1829 г. обезпокоила османските власти. Те губели основната производителна сила в Румелия — българското селячество. Обработвани дотогава земи били обречени на запустяване. Поради това властите направили сериозни опити да спрат изселването на българите, да върнат колкото може повече от потеглилите с руските войски изселници или поне да ги накарат да отседнат из Добруджа, но все пак в османските предели.⁴⁶

Османската държава можела да се погрижи най-много за екстензивно развитие на земеделието, за да не намаляват, а да се увеличават постъпленията на натуралния десятък. Нито класовите интереси на феодалната върхушка, нито нейното културно-стопанско равнище ѝ позволявали да помисли за нещо повече. Самото запазване на натуралния десятък като основен данък от земеделското производство спъвало интензификацията на производството. Колкото повече последното нараствало, толкова повече се увеличавал и данъкът, който земеделецът трябвало да плаща. По такъв начин феодалният метод на облагане на селскостопанското производство унищожавал всеки стимул да се правят допълнителни капиталовложения и да се повишава плодородието на земята.

Въвличането на селското стопанство в сферата на пазарните отношения подкопавало устоите на феодалния начин на производство. Връзката с пазара тласкала селото към търговско земеделие и към производство на стокова продукция. От стоковото производство били заинтересовани както селяните, така и едрите земевладелци. Земята станала източник на богатства, които можели да бъдат реализирани на пазара и натрупани в пари. Поради това борбата за земя се изострила.

ИЗТЛАСКВАНЕ НА СПАХИЙСТВОТО ОТ СЕЛАТА. В Османската империя все още оставали в сила всички стари законоположения относно ленно-спахийската система. Животът обаче казвал своята решаваща дума. През XVIII и първата четвърт на XIX в. спахийците били изтласкани безвъзвратно на втори план. Разпръснати из провинциите, спахиите не могли да защитят организирано ленния поземлен фонд от посегателствата на централната власт. След еничарския преврат от 1807 г. и премахването на „новата войска“ числените към касата на новите доходи тимари и зиамети не били възвърнати към спахийския поземлен фонд, а били запазени като държавни мукатай, чиито доходи отивали в хазната.

Начало на описа на жителите и имуществото на с. Чупрене, Видински окръг, от 1841 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Писмо на Димитраки Хаджитошев до баща му хаджи Тошо Ценов, 30 декември 1825 г., Стара Загора. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Поради това, че държавните и вакъфските мукатаи и земи станали преобладаващи, повечето кази започнали да се управляват от войводи, чиято длъжност някога била свързана изключително с управлението на султанските хасове и държавните мукатаи. През 20-те и 30-те години на XIX в. войводи управлявали казите Ахъ челеби, Анхиа-ло, Бунар хисар, Бургас, Враца, Казанлък, Мелник, Нова Загора, Несебър, Осман пазар, Петрич,

Свищов, Сливен, Стара Загора, Търново, Татар Пазарджик, Узунджово, Хасково, Чирпан, Щип и др.

През първите десетилетия на XIX в. получила широко разпространение и практиката държа-вата да събира чрез свои органи, главно чрез вой-водите, приходите от тимарите на намиращите се на поход, обучение или друга служба спахии. В Ру-мелия си пробивало път монополното събиране на спахийските доходи от държавните органи чрез т.нар. система „йед-и вахид“, т.е. „една ръка“, мо-нопол. По този начин държавата практически отделяла спахиите от техните ленове.⁴⁷

Тенденцията към централизиране и монопо-лизиране на арендуването на леновете обхващала цели области. Така се създавала и се изпробвала практика, която по-късно можела лесно да бъде приложена спрямо всички спахии и да ги откъсне от тимарите или зиаметите им.

След унищожаването на еничарския корпус и създаването на редовна обучавана армия цен-тралната власт не можела да остави незасегната спахийската конница и да я изключи от обсега на провежданата военна реформа. Наличните спахии скоро били зачислени в състава на новата армия и образували част от нейната конница. Те трябвало да се явяват на редовни обучения и да служат по-стоянно във войската. Вместо заплати, каквито се давали на другите войници от редовната армия, тези спахии продължавали да получават рентата от своите тимари или зиамети.

През 1832 г. държавата поела изцяло в свои ръце прибирането на феодалната рента от всички спахийски тимари и зиамети независимо от това, дали даден спахия е в армията, дали е пенсионер или пък в дадения момент се намира на местожи-телството си. Всички спахии били задължени да подпишат контракти с войводите на съответните кази, че им дават срещу откуп своите ленове за те-кущата година. Войводите получавали правото да събират всички спахийски данъци, да упражняват всички функции по контрола върху движението на земята и нейното плодopolзуване, като се задъл-жавали да платят на спахиите фиксиран размер на арендния откуп.⁴⁸

Под същия режим били подведени и всички частни мукатаи и маликянета. Обстоятелството, че се слагала ръка и върху този род владения, ид-ва да покаже, че в онези години била провеждана не някаква военноорганизационна мярка, засяга-ща само спахиите, а широка аграрна реформа, це-леща да централизира в ръцете на държавата съ-бирането на цялата феодална рента.

През следващите години новата система се утвърдила и укрепнала. Спахиите били лишени от непосредствения си контакт със селяните. На по-следните вече противостояла държавата в лицето

[illegible]

на войводите, представители на административно-стопанските органи.

УТВЪРЖДАВАНЕ НА ГОСПОДАРСКОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. Описаният ред продължил да функционира няколко години. И тъкмо през това време излязла наяве разликата в положението на селяните от мирийските земи и селяните в господарлъците. Дотогава и едните, и другите издължавали рентата към частни лица — спяхия, владеец на мукатаа или маликяне, арендатор или господар на земята. Плащал се само веднъж десятък. Сега последният се събирал от държавата за всички земи. Спяхийските селяни и при създадения порядък трябвало да плащат само един десятък, събиран от съответния войвода или негов помощник. В същото време и селяните от господарските и частните феодални земи трябвало да плащат десятък. Обаче владелците на госпо-

владенията от тях земи, а това били почти всички землища на селата в Белоградчишко, Видинско, Кулско и Ломско. Споровете били отнесени пред властите. Валия на Видинския санджак през 1832 и 1833 г. бил Мехмед Иззет паша, един от усмирителите на еничарите и велик везир през 1828–1830 г.

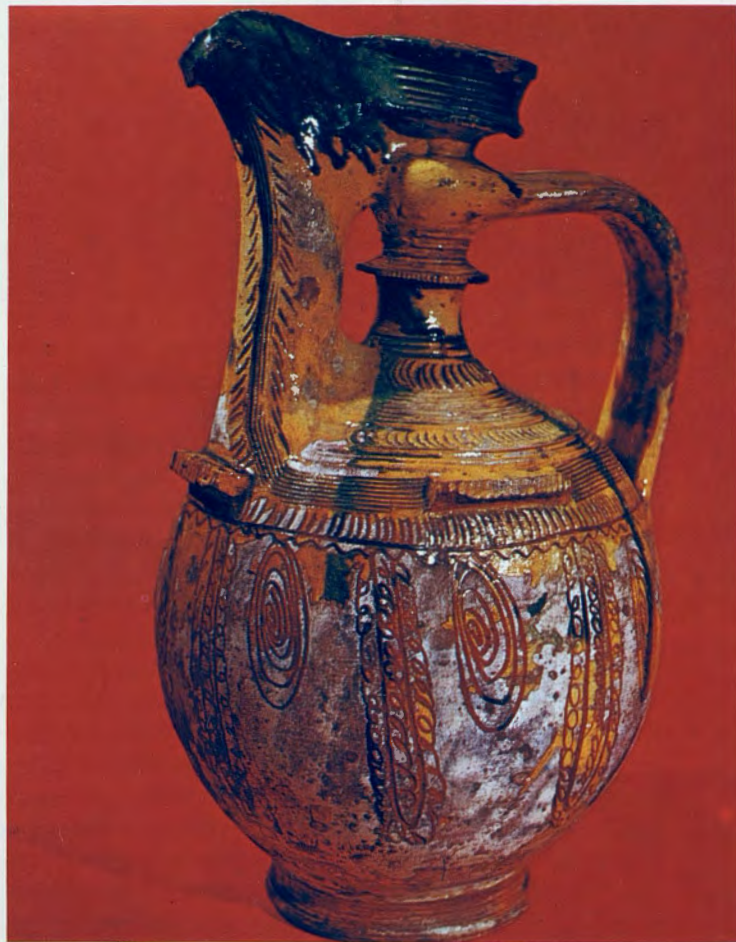
Мехмед Иззет паша признал владелческите права на агите и дори снабдил с тапии онези от тях, които нямали такива документи. При проведената от него проверка в същност цялата земя била призната за държавна, за емляк-и емирие, а не за мирийска земя, наследствено владяна и обработвана от селяните. Всички земи, които някога принадлежали към султанските и везирските хасове във Видинския санджак, били признати за държавно владение, върху което държавата имала правата на върховен собственик и на непосредствен владеец. Описът на ломските села от 1840 г. показва, че именно при Иззет паша били потвърдени владелческите права на всички видински аги-земевладелци независимо как те са придобили своите права върху земята.⁴⁹

Но с това било признато, че селяните, обработващи тези земи, следва да плащат както десятък към държавата, така и наем за обработваната

от тях земя, защото тя била чуждо владение. Дори когато дадено село нямало персонално определен частен господар, този наем следвало да се прибира от хазната, защото в такива села държавата се явявала и върховен собственик, и владеец на земята. Такива землища подлежали на продажба, ако се появили купувачи за тях.

Узаконеното двойно облагане показало на селяните цялата тежест на статута, под който се намирили. Те започнали упорита борба срещу двойното данъчно облагане и настоявали да им се признаят владелчески права върху наследствено обработваните земи, а положението им да бъде изравнено с това на селяните, обработващи мирийски земи. Спорът бил отнесен до столичните канцеларии, но без полза за селяните.

Със закон от 18 април 1840 г. бил унифициран размерът на десятъка в империята и било определено, че навсякъде той ще се събира само в размер на една десета част от продукцията. С оглед на преминаването към единно данъчно облагане било предписано навсякъде да се приведат в известност имотът и доходите на всеки данъкоплатец и въз основа на тях да му се определи общата сума на данъка. Тези мероприятия дали основания за ново напрежение в провинциите, където

имало господарлъци и чифлигарски села. Конфликтите обхванали не само северозападните и югозападните български земи.⁵⁰

Във Видинския еялет била създадена комисия, която да опише имуществото и доходите на всеки селянин. Тя отново признала агите за законни владетели на земята, а селяните за техни наематели.⁵¹

През 1842–1843 г. незаетите села били обявени за продажба на търг, което станало причина за изостряне на конфликта между селяните и агите.

Паница от Троянско, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Крондир от с. Бусинци, Трънско, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Оканица /кана/ — мярка за течност от Враца, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Паница за светена вода от Габрово, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Селяните от Белоградчишко пожелали да откупят земите си, с което щял да бъде засегнат един основен източник за обогатяване на османската върхушка в областта. Представителите на последната заявявали, че земите в Северозападна България открай време били давани във владение само на мюсюлмани, за да се повиши заинтересоваността им от отбраната на границата, и че само лица от техния кръг следвало да бъдат допускани като купувачи на селските земи. Великото везирство, защитаващо интересите на феодално-бюрократическата класа, лесно възприело тази теза и селяните не били допуснати до търговете. Повече от двадесет села били продадени на частни земевладелци, различни турски аги,⁵² с което били укрепени позициите на частното феодално земевладение в областта.

Признати били владелческите права на стоици чифликчии. Господарско-чифлигарското земевладение било утвърдено и укрепено. То било основа на икономическата мощ на новата феодално-бюрократична класа, в чиито ръце се намирала властта в империята. Поради това столичната управляваща върхушка винаги заставала на страната на агите-земевладелци против селяните.

Селяните от господарлъците и чифлигарски-

те села били оставени без земя. Те продължавали наследствено да обработват земята и плащали десетък на държавата, а освен него трябвало да плащат и рента-наем на агите-земевладелци. В различните райони на страната се установили различни наименования за тази рента-наем. В Северозападна България тя се наричала харизма, а в югозападните български земи — спахилук. Вариал и нейният размер. Но независимо от различните наименования и от различията в размера нейната същност като видоизменена феодална натурална рента се запазвала навсякъде. Без никакви вложения, без никаква стопанско-организаторска работа агите-земевладелци прибирали грамадни количества зърнени храни, сирене, масло и др., значителна част от които превръщали в стоки за продажба.

Наследствената връзка между селяните и обработваните от тях господарски земи отслабвала от поколение на поколение. В онези земи, които след 1878 г. останали в границите на Османската империя, се стигнало до положение, щото господарите прогонвали селяните от господарската земя.

ДАНЪЧНОТО ОБЛАГАНЕ И ПОЗЕМЛЕНОТО ПРАВО СЛЕД ТАНЗИМАТА. Гюлханският хатишериф обещавал да се въведе справедливост при определянето и събирането на данъците. Под това обещание се визирали откупвачите, мюлтезимите, които безпощадно ограбвали данъкоплатците. Обаче и спахиите били в известен смисъл частни лица, в чиято полза се събирали определени данъци. Било решено спахиите и владетците на мукатаи и маликянета да бъдат лишени окончателно от своите ленове.

Въз основа на получените данни за средния годишен доход от дадения тимар държавата определяла пенсията на неговия притежател. През 1844 г. спахиите започнали да получават от държавното съкровище определените им пенсии и окончателно били отстранени като фигури в живота на селото, изобщо в земевладението.

Но това не означавало премахване на феодалната собственост върху земята. Тя само се централизирила изцяло в ръцете на държавата. Старото османско законодателство възлагало върху спахийството, респективно върху емините и войводите на хасове, мютевелиите на вакъфи и мюлтезимите им, феодалния контрол върху земевладението и земеползуването. Сега този контрол трябвало да получи нова правна форма, отговаряща на пълната централизация на феодалната собственост.

Още през 1828 г. било предложено държавни чиновници да опишат всички документи за владение на недвижими имоти. Тапиите за мирийските земи следвало да се опишат в отделни регистри.⁵³

Въз основа на получените регистри в канцелариите следвало да се напишат нови тапии, които да се върнат и раздадат на владетците на земите. По този начин държавата поемала в свои ръце контрола върху движението на земята.

След премахването на спахийската система правото да издават тапии било предоставено на арендаторите на леновете и мукатаите, т.е. на войводите и на мюлтезимите. Последните могли да издават тапии за имоти със стойност до две хиляди гроша, а държавните органи — над две хиляди. Това преходно състояние пораждало неувереност в законността на документите, разкривало големи възможности за злоупотреби, за издаване на тапии за незаконно придобити земи. Скоро към сандаците били създадени нарочни служби, оглавявани от „тапукятиби“, т.е. секретар по тапиите, а по-късно наречени мюдюри /директори/ на тапийските управления. Възникнала държавна кадастрална служба.

На 21 май 1847 г. било издадено разпореждане, с което се признавали за валидни тапиите, издадени в миналото от спахии, мюлтезими и управители на мукатаи, като притежателите на такива тапии могли да ги подменят с нови в държавните кадастрални служби. На шериятските съдилища се забранявало да оформят документи за владение на земи. Три дни по-късно било отменено правото откупвачите-мюлтезими да издават тапии, каквито занапред могли да издават само държавните органи. Само те могли да оформят продажби на земи между османските поданици, те поемали управлението на останали безстопанствени земи, те извършвали продажбите на държавни земи.⁵⁴

Османските власти били заинтересовани да се обработват редовно мирийските земи, за да носят доход на фиска. Още през 1845 г. било потвърдено старото законоположение, че оставената в течение на три години незасята земя следва да се отнема от владелеца ѝ. Тя трябвало да се даде на друг човек, който да заплати приблизителната ѝ стойност, наречена „тапийско право“.⁵⁵

По законодателен път бил разширен кръгът

Съдове за производство на вино. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

1. Футия, съд за пренасяне на обраното грозде, от Сливен, XIX в.

2. Меден съд за вино от Асеновградско, XIX в.

3. Дървена фуния за преливане на вино, XIX в.

4. Постав /лии или кораб/ за грозде от Сливен, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

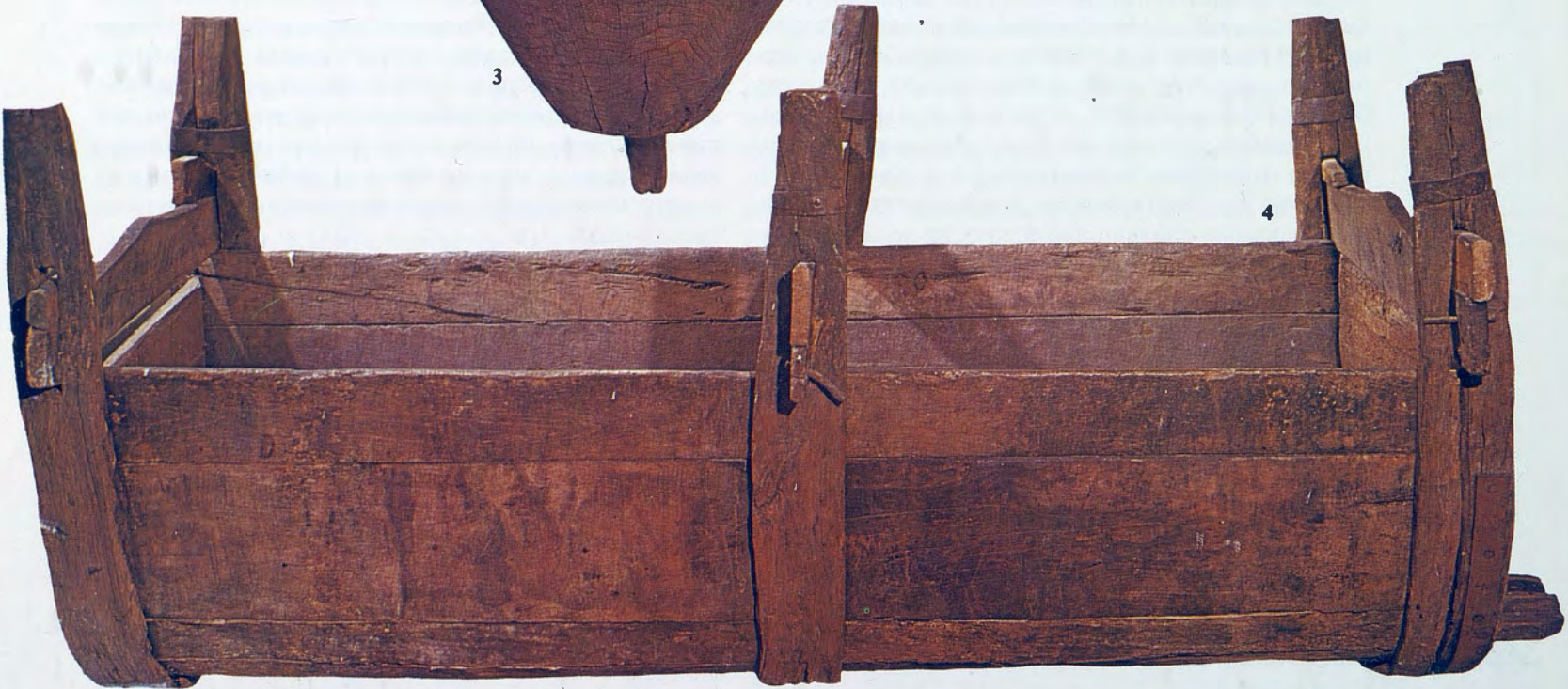
1

2

3

4

на наследниците, които имали право да наследяват пряко и безплатно земята на починали лица. Дотогава само синовете могли да получат бащината си земя, без да заплащат „тапийско право“. През 1847–1849 г. това право било признато и на дъщерите, внуците и други лица.⁵⁶

Приетите нормативни актове предвиждали ограничени изменения, но все пак изменения в посока към буржоазните правни норми. Те укрепили владелческите права върху земята както за селяните, така и за едрите земевладелци, което било крачка напред към създаване на сигурност за имуществото и поощрявало натрупването. Те подготвили Закона за земите от 1858 г., който дал правен израз на измененията в икономическите отношения в селото.⁵⁷

В изпълнение на дадените с Гюлханския хатишериф обещания през януари 1840 г. било обявено, че се премахва практиката да се дават държавните данъци на откупвачи-мюлтезими и че за напред те ще се събират само от държавни бирници. Тъй като такива длъжности липсвали дотогава в османския административен апарат, във всяка лива били назначени нарочни началници на финансовите дела, наречени мухасили, които били независими от валиите, от управителите на еялетите.

Особено важно значение имало решението да се отменят данъците авариз и бедел-и нузул, чието разхвърляне и събиране било съпроводено с много неправди и насилия над българи и турци. Още по-съществено отражение върху българите имало разпореждането да не се предоставя в бъдеще събирането на поголовния данък от откупвачи-джизиедари. Това трябвало да вършат старейшините на местните общини — коджабашии, чорбаджии, мухтари или определени от общината бирници /кабзамали/ — и да внасят събрания данък в касата на санджака. Това решение ограничавало и отслабвало притесненията и произволите, вършени над българите от джизиедарите, а в същото време създавало възможности за обогатяване на чорбаджийската прослойка в българското общество.

Опитът да се премахне откупната система се оказал неуспешен. Държавните приходи потъвали из джобовите на корумпираната и незаинтересована администрация. Постъпленията от данъците намалели. През 1843 г. откупната система била отново възстановена.

ФОРМИ НА ЗЕМЕПОЛЗУВАНЕ В ЕДРИТЕ ПОЗЕМЛЕНИ ВЛАДЕНИЯ. Аграрните преобразования не изменили статута на владенията с тапии земи. Чифлигарските села и едрите чифлишки стопанства били признати за имот на онзи, който имал тапии за тях. Земята в чифлигарските

села се обработвали наследствено от селяните, които били задължени да плащат рента-оброк на господарите.

Едрите чифлици, създадени върху свободна държавна или общинно-селска земя, могли сами да определят формата на земеползуване. Именно такива чифлици преобладавали в Северна и Южна България, в Беломорска и Източна Тракия. Те имали много по-ясна перспектива за превръщане в търговско-зеделски и дори в капиталистически стопанства, разбира се, доколкото османската система със собственото ѝ насилие позволявала земята да се обработва не на принудителна, а на договорна основа между земевладелци и зеделци.

През 30-те и 40-те години на XIX в. тези стопанства най-бързо се приспособявали към изискванията на пазара и най-бързо се специализирали. Този процес се спъвал от общата изостаналост на империята. Липсата на удобни пътища затормозвала връзките им със световния и дори с общоимперските пазари. В транспорта господствували волската и биволската кола, конският или мулешкият самар, а бавните кервани при това трябвало постоянно да бъдат нащрек срещу нападения на разбойници. Най-много страдала търговията със зърнени храни, при която трябвало да се превозват обемисти и тежки товари.

Земята в чифлиците се обработвала от безземлени и малоземлени селяни при различни условия. Най-разпространена форма на земеползуване било изполичарството, което се прилагало в чифлиците.⁵⁸ При тази форма чифличките предоставяли на селяните определен парцел земя, когото последните обработвали със свой добитък и свои оръдия на труда. От получената продукция обикновено се изплащал децятъкът към държавата, отделяло се семето, а останалият чист добив се поделял между земевладелеца и зеделеца. В неплодородните, планинските райони на земевладелеца се давала по една трета от чистия добив, т.е. вместо изполичари този тип селяни се наричали третинници.

При тази форма на земеползуване едрото чифлишко земевладение се разпадало на десетки дребни стопанства, само че селяните в тях водели по-жалко съществуване, отколкото държавните, раетските селяни. На практика се водело не едро, чифлишко стопанство, в което може да се прилага нова зеделска техника, а редица дребни стопанства, в които техническият уровень на производството бил дори по-нисък от онзи в обикновените селски домакинства. Земевладелецът не влагал никакви средства, никакви капитали в производството, а получавал като рента-наем от селяните значителни количества селскостопанска продукция.

Твърде разпространена форма на експлоатация било кесимджийството, т.е. обработване на земята срещу предварително определен /отсечен/ оброк. Селянинът и тук обработвал земята със свой добитък и свои сечива, като давал на земевладелеца точно определено количество земеделски произведения независимо от добива. В obroка се включвали както произведения на полевъдството, така и скотовъдни произведения — срещу правото на селяните да ползват чифлишките пасища и водопои. Оброкът /кесимът/ като правило далеч надхвърлял обема на десятка. Кесимджиите /оброчниците/ били в много по-лошо положение, отколкото обикновените държавни селяни. При тази форма на експлоатация едрото земевладение не се превръщало в поле за прилагане на по-модерна агротехника. Кесимджийството запазвало най-много черти на феодалната експлоатация и било най-изостаналият тип на земеползуване в чифлишкото стопанство.

Друга група земевладелци обработвали земята чрез постоянни или временни ратаи, надзирани от пълномощници /кехаи/ на чифликчиите.⁵⁹ Ратаите обработвали земята на такива чифлици по предварително уговорени условия с чифликчиите — с добитък и сечива на чифликчиите. Тук вече наистина се водело едро стопанство. Ратаите били наемни работници.

Този тип чифлици били най-близко до капиталистическия начин на производство. Разбира се, при общите насилнически условия, господстващи в Османската империя и в отношенията между тези наемници и земевладелците, не липсвал почти никога елементът на насилието. Твърде безправни били селяните, особено българските, за да може в отношенията между ратаи и чифликчии да се търсят елементите на чистия договор между работник и работодател, договор, сключен между две юридически равноправни страни. Заплатата на тези аргати се изплащала не толкова в пари, колкото в натура. Но такива били условията в Османската империя. Капитализмът въобще бавно и мъчително си пробивал път през системата от произвол и насилие, господстващи в империята.

Черти на насилие виждаме дори в отношенията между земевладелци и временни наемни работници — жетвари, косачи, овчари, — наемани в сезоните на усилена селскостопанска работа. А без такива работници през 30-те и 40-те години вече не могли да минат едрите чифлишки стопанства в Добруджа, Тракия и Беломорието. Набирането на жетвари ставало било чрез доброволно спазаряване между чифликчии и придошли от планинските райони жетвари, било пък чрез държавните органи, които налагали на планинските околии да набавят определен брой работници за чиф-

лиците в Добруджа и Тракия. На Търновската каза, включваща старопланинските селища до самото било на Балкана, било определено например всяка година да набавя по 3000 жетвари за добруджанските чифлици. Макар да работели срещу заплащане, търновските жетвари били набавяни като изпълнение на държавен наряд.

Жетварите се оплаквали, че били принуждавани след свършване на жетвата да чакат по 15—20 дни, докато си получат заплатите, че им била изплащана в пари само половината сума, а срещу другата половина им се давали записи, че вместо пари земевладелците насилва им предлагали някой добитък по цени, много по-високи от пазарните.⁶⁰

Набирането на тези работници все още приличало малко на свободно сключен договор, защото те се набирали от държавните органи и под надзор се изпращали на работа.⁶¹ Новата, по-прогресивна форма можела лесно да се наложи, ако не били общите насилнически традиции в османската държава. При съществуващите условия злоупотребите на чифликчиите със заплатите на жетварите продължавали и още години наред те били заставяни от държавните органи да отиват на работа в добруджанските чифлици.⁶²

При тези насилие и безправие редица силни на деня чифликчии открито прибегвали до употреба на ангариен труд в своите земи,⁶³ като по този начин си осигурявали почти безплатно произведени земеделски произведения, а една заповед на централната власт не можела да ги накара да се откажат от такава явна икономическа изгода.

Системата на държавно вербуване на „наемни“ работници за големите чифлици получила широко разпространение през онези години. По този начин се набавяли работници за Добруджа не само от Търновско, но чак от Пловдивско и Софийско. От планинските райони на Пловдивската каза, от Софийско, Ловчанско, Севлиево, Самоковско и Търновско трябвало да се довеждат жетвари за чифлиците в Одринско, околностите на Силиврия, Голямо и Малко Чекмедже и изобщо за Източна Тракия.⁶⁴ Тази система предшествувала установяването на свободен редовен пазар за земеделска работна ръка, което се изразило в доброволното ходене на жетва из равнинните чифлици в годините около и след Кримската война, в системното гурбетчийство из Добруджа, Тракия и др.

Още при тази система започнали конфликтите между наемниците-жетвари и чифликчиите по въпроса за заплатите. Запазените документи ни показват, че тези спорове често били отнасяни до държавните органи, които били принудени да констатира, че богатшите, за да се сдобият с по-големи печалби, не желали да бъдат увеличени заплатите на работниците. Поради това се налагало държавата и създадените меджлиси да влизат в положението на арбитри и да уреждат споровете. В знак на протест срещу вършените произволи тези наемници отказвали да ходят на работа по чифлиците, та държавата трябвало да ги събира почти принудително, както на времето събирала селяни за държавните ангарии и тегоби. Наемният труд се преплитал с принудата и с мъка си прокарвал път в насилническата система на османската държава.

Основната маса от българските селяни през следреформените години били самостоятелните селски стопани, зависими и задължени единствено към държавата. Даже в районите с най-разпространено чифликчийство и господарско земевладение имало самостоятелни, раетски селяни. Те владеели земята с тапии, обработвали я, плащали десятък и други данъци към държавата, предавали земята си в наследство на синовете си. Те били независими в смисъл, че над тях нямало друг господар освен османската феодална държава. Те в съгласие със своята селска община определяли и начина на земеползуване, редуването на сеитбооборотите, пазели земята от посегателствата на чужди лица.

Сред тези самостоятелни селяни съществувало значително социално неравенство. С реформите били премахнати категориите рая с особено предназначение, като дервентджии, мартолосои, войнуци, соколари и пр., които съществували в продължение на столетия в империята. Като критерий за социално положение в селото излязъл на преден план единствено имущественият белег. Въвличането на селото в сферата на пазара създавало нова обстановка, при която се изостряло социалното неравенство между селяните. Даже в господарските села, където селяните не владеели посевната земя, се наблюдава значително разслоение сред тях. Обилни данни в тази насока съдържа споменатият опис на селата в Белоградчишко от 1840 г. Наред със селяни, притежаващи малко лозенце, няколко овце, една свиня и цялото им имущество се оценявало на 200–300 гроша, опи-

Женски летен костюм от с. Драгижево, Пернишки окръг, края на XVIII в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

сът ни сочи и прослойка от заможни селяни, които притежавали по два и повече чифта работен добитък, стада овце, воденици, казани за ракия и пр.⁶⁵ Тяхното стопанство носело ясно изразен търговски характер, защото произведените от тях стоки отивали за пазара, а чрез водениците, кръчмите, казаните за ракия и т.н. те експлоатирали своите съселяни. Именно тези заможни селяни съставлявали прослойката на формиращата се селска буржоазия.

Още по-рязка диференциация съществувала сред раетските селяни. В селата на Северна България, Тракия, Македония, Добруджа съществували десетки безземлени и малоземлени селяни, които били принудени да работят чужда земя, било на своите съселяни, било из чифлиците, било пък да поемат тежкия път на гурбетчийството. Из тяхната среда се набирали селските овчари и говедари, пастири за стадата на едрите скотовъди, аргати за чифлиците и стопанствата на богатите селяни, работници за соватите и мандрите, гурбетчи за владенията на Османската империя и отвъд нея. Бавното и мъчително развитие на капиталистическите отношения в селото и града не създавало условия за производително ангажиране на цялата тази пауперизирана маса, за превръщането ѝ в пролетариат, в работническа класа.

Сред „държавното“ селячество се издигнала групата на заможните и богатите селяни, които притежавали стотици декари обработваема земя, по няколко чифта работен добитък, стада овце. Това били стопани, които вече не водели стопанството си със силите на своето домакинство, а системно трябвало да наемат работна ръка — овчари и аргати. Тяхното стопанство било вече здраво свързано с пазара, където се реализирала значителна част от продукцията им. Те охотно раздавали пари срещу тежки лихви на своите съселяни. В техни ръце се оказали правото и задължението да събират ред данъци от своите съселяни през първите години след Танзимата и да ги предават на санджашките мухасили. Те ръководели селските дела, из тяхната среда се излъчвали селските старейшини, чорбаджии, мухтари и коджабашии. Те представлявали оформилата се прослойка от селската буржоазия. Развивайки се в условията на османската феодална държава, тази прослойка неизбежно възприемала форми и методи на икономическа дейност, характерни за османския преход от феодализма към капитализма.

Българското село пазело традициите на общинното земевладение. Освен земята в частното владение, обработваемата земя, ливадите и лозята всяко село владеело общо пасищата, водопойите, пътищата, имало свои общински гори и др. Тези земи се ползували общо от всички. Разбира

се, селската върхушка ползувала много повече общинните пасища, защото притежавала повече добитък. Общинните традиции определяли и сеитбооборотите, разделянето на селското землище за летни и зимни посеви. Османската държава продължавала да подкрепя общинските традиции, забранявала да се разорават общинските пасища, гори и ливади. Тези забрани били продължение на нейния стремеж да поддържа непоклатим мирийския режим на земите.⁶⁶

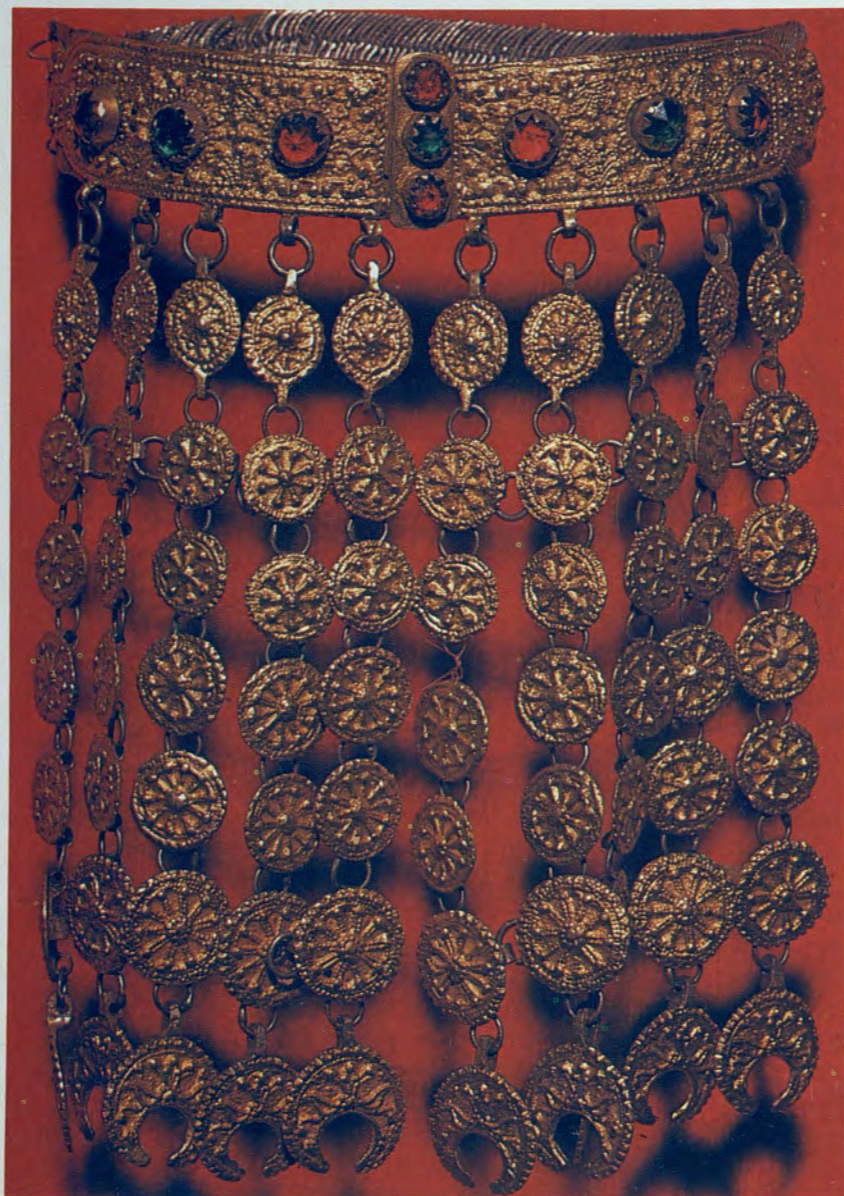
Властта използвала общинните традиции в българското село за свои административно-фискални нужди. На селските мухтари и старейшини тя възлагала задължения за събиране на данъци, за поддържане на реда в селото. Разбира се, по такъв начин тя укрепвала положението на селската върхушка, превръщала я в свое оръдие за експлоатиране и задържане в подчинение на селската маса. Властта разпореждала всяко село ежегодно да си избира старейшина /мухтар/, всяка година той да дава отчет пред общоселско събрание за събраните и изразходваните от него суми. Но тези разпореждания дори когато били облечени във формата на кануннамета за селата или за чорбаджилъка не могли да предотвратят злоупотребите на селската върхушка и назряването на социални конфликти в селото.

Селото като цяло продължавало да страда от гнета на османската феодална върхушка и от нейния корумпиран апарат наред с новите злини, обусловени от зараждащите се буржоазни отношения. Върху селската върхушка също тежал гнетът на старите отношения. Възвръщането към откупническата система /илтизаматите/ отново хвърлило селото в лапите на алчните откупвачилихвари. Забити, мубашири /пратеници/, кърсердари и други държавни чиновници продължавали да обикалят селата, да се хранят и поят за сметка на селяните. Лихварите събирали тежки лихви. Данъците нараствали. Въпреки издаваните разпореждания съществували насилствените ангарии и меджии /безплатна работа/. Политическото безправие допълвало тежкия социален гнет и изостряло противоречията между българското селячество като цяло и османската феодално-бюрократична система.

3.

Развитие на капиталистическите отношения в промишлеността

ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ НА ЗАНАЯТИТЕ И ЕСНАФСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ. През втората четвърт на XIX в. в промишленото производство ка-

Трепка от Станкедимитровско, началото на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Прочелник от Ямболско, средата на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Гердан от Самоков, края на XVIII в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

то цяло бил отбелязан значителен подем. Занаятите от всички отрасли се разнообразили, разраснали и стабилизирали. Те се роели, появявали се нови, които заемали своето място в градската чаршия.⁶⁷

Занаятите, свързани с удовлетворяване на местните потребителски нужди, имали достатъчно клиента и условия за трайно развитие. Освен старите хлебари и симитчии се оформили като нови професии брашнарите и пекарите. Във всеки град се образували внушителни групи занаяти, свързани с изготвянето на облекло и обувки. Наред с традиционното абаджийство се появили терзийството и панталонджийството. Специализирала се изработката на различни видове обувки. Наред с чехларите и опинчарите се отделили папукчиите, които изработвали по-модерни обувки.

Във връзка с усиленото жилищно строителство навсякъде се търсели опитни дюлгери и зидари. Строителството давало поминък на цели селища в планинските райони. С настъпването на строителния сезон десетки майстори-зидари и чираци,

особено в Македонската и Родопската област, напускали селищата си и се отправяли из целия Балкански полуостров. Строели се не само жилища, но и обществени сгради.

Нараснало потреблението на метали в селото и в града, което водело към разнообразяване на железарството и ориентирането му към специфични, търсени на местния пазар битови изделия, селскостопански сечива — различни вериги, маши, пирони и др. Вносът на евтино желязо от Европа разорявал железодобивни центрове, като Самоков, Малък Самоков, Мървашко, но улеснявал работата на обработващата железарска промишленост, която изпитвала все още слабо ударите на чуждата конкуренция. Железарският и ковашкият занаят се разпаднали на много нови видове във връзка с измененията в бита, с профилирането на потре-

бителските нужди, включително в самите занаяти, които се нуждаели от нови сечива и инструменти. Самостоятелен клон станало ножарството, особено в Габрово и габровските колиби, произвеждащи различни видове ножове, които били продавани не само в рамките на империята, но и из Влашко, Молдова и Южна Русия.⁶⁸

Потребностите на местния пазар и на околното селско население разширили възможностите за пласиране на изделия на дървообработването. Добивът на дървен материал се увеличил. Появили се нови дъскорезници, които изисквали обединяване на усилията на няколко души. В тях започнала все по-масово да се използва водната енергия на планинските реки.

Силно развитие получило бъчварството. Изработвали се различни по обем каци, бурета, бък-

Гердан от Сливенско, края на XVIII в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

ли, огромни бъчви за съхраняване на вино. Нараснало търсенето на транспортни бурета, в които се пренасяло не само вино, дървено масло, но и лой, мазнини, солено месо, риба и др. За нуждите на транспорта работело отчасти и медникарството, което произвеждало гюмове, павурчета, мускали за розово масло наред с традиционните тави, сахани, мангали и други предмети за бита.

Във връзка с нарасналите нужди от транспортни средства се разнообразило производството на коларите. От тях се отделили коларо-же-

лезарите, които изработвали каруци с железни оси, двуколки. Увеличила се изработката на яки волски и биволски коли, използвани за транспортиране на стоки до пристанищата. Наред със селските колари и железари много колари и коларо-железари от градовете обслужвали многобройното селско население. Разширявал своята дейност подковаческият занаят, т.нар. налбантство. Керванната търговия се нуждаела все повече от самари, седла, юзди и друга сбруя, което водело до разширяване на пазара на сарашки и самарджийски изделия. Селищата по Родопите, Рила и Пирин осигурявали катран, което увеличило експлоатацията на боровите гори в тези планини.⁶⁹

Все по-голямо развитие получило производството на изделия, които служели като оръдия в други занаяти и отрасли, т.е. производството на средства за производство. Освен предмети за бита медникарите изработвали казани за варене на ракия, за изваряване на розово масло. Габровските железари започнали да произвеждат гайтанджийски чаркове — едно истинско техническо откритие.

Чаркът представлявал достатъчно сложен механизъм, позволяващ при това на един работник да работи на няколко машини. Неговите операции били механизирани, а някои — като спиране на машината — автоматизирани. Съчетани с водната енергия, чрез най-евтините за тази епоха двигатели — колела с долапи — те станали основа за възникване на централизирани промишлени предприятия. Натрупването на технически знания и опит до степен, която позволява изобретяването и употребата на машини, осигурявало съответна база за развитие на капиталистическо производство.⁷⁰

Успехи били постигнати в използването на водната енергия в най-различни отрасли. През първата половина на XIX в. почти нямало клон на производството, в който да не са въведени разновидности долапи, водни колела, турбини. Проявявала се изобретателност, в уреждането и оборудването на водни падове, резервоари /язове/, приспособления за включване и изключване на водата. Поради слабия и непостоянен дебит на реките изобретателност се проявявала и при търсенето на технически решения за осигуряване на максимално използване на водната сила.

Успоредно със специализацията на занаятите протичал и процесът на диференциране на еснафските организации. И през този период те все още били задължителна форма на организация на стокопроизводителите както в отраслите, които по същество придобили манифактурен характер, така и в новите отрасли, появили се през първата половина на XIX в. В селищата, където дотогава нямало еснафи, като Габрово например и в селища-

та в Родопите, цеховата организация се наложила като обществено необходима.

Това явление може да се обясни най-вече с общите условия, съществуващи в Османската империя, които били твърде неподходящи за свободното стоково и капиталистическо производство. Липсвал правов, буржоазен по своя характер ред въпреки прокламираните от Махмуд II и Абдул Меджид обещания. Това карало производителите да търсят признати институции за защита на интересите си от произволите на държавни чиновници и местни управители. Еснафите имали вече утвърден статут, с който повече или по-малко били длъжни да се съобразяват властите и силните на деня местни управници. Тези обстоятелства принуждавали буржоазните елементи да се приспособяват към установените форми на стопанска дейност.⁷¹

От своя страна, разбира се, еснафските организации и норми се приспособявали към изискванията на едрата търговия и производство, основани на низшите капиталистически форми. През 30-те години, когато почти цялата продукция на карловските абаджии и гайтанджии се насочвала към малоазийските пазари, общото събрание на еснафа в течение на една година три пъти обсъждало стандартите, на които трябвало да отговаря гайтанът. Тези обсъждания се наложили не толкова от желание да се отслаби конкуренцията между членовете на цеха, колкото от стремежа да се изработва типова стока, годна за търговия на едро. За това говори обстоятелството, че въпросът за качеството и асортимента на гайтана бил поставен, когато в производството бил въведен чаркът и когато Калофер заедно с Карлово се превръщал в един от най-големите производители на гайтан в Османската империя. Карловският гайтан бил приравнен към стандарта на изработвания в Калофер гайтан /„по 80 лакътя“/, с което занаятчиите и търговците от Карлово получавали достъп до вече установени пазари. Едновременно с това еснафът забранил всякакви примеси на долнокачествена прежда, които биха намалили качеството на карловския гайтан в сравнение с калоферския.⁷²

От същия характер били и разпорежданията на абаджийския еснаф в Жеравна. Старейшините на еснафа констатирали, че тяхната стока се търси все по-малко от търговците и през 40-те години свикали няколко общи събрания, на които взели решения не само да установят вида и качеството на стоката, но и да се въведе специално шемпелуване. Еснафът вземал решения, които имали за цел да повишат качеството и търсенето на стоката от страна на търговците.⁷³

Разпорежданията на еснафите не спъвали техниката на производството и прилагането на технически усъвършенствувания. Тайните на ре-

дица процеси, свързани с бояджийството, се запазили дори до втората четвърт на XIX в. Но заедно с това в течение на няколко десетилетия влезли в употреба съвременните даращи, механичният чарк, внесените и изработените по чужди образци станове и т.н. и всичко това не срещнало противодействието на еснафските власти. Единственото надигане против въвеждането на машини, отбелязано в източниците през средата на XIX в., изхождало не от еснафската организация, а от някои работнички.⁷⁴ Самите членове на еснафа от текстилните отрасли били заинтересовани от внедряването на технически усъвършенствувания в тия процеси на труда, предназначението на които било да приготвят суровини — аба и прежди. В такива именно отрасли най-рано започнал да се прилага и наемният труд. В отношението си към наемните работници еснафската организация стояла по-близо до капиталистическото разбиране.

Калфите се наемали и размерът на тяхната заплата се установявал като правило по общо съгласие на всички майстори или на ръководството на еснафа, което било ярък израз на регламентационните правила. Но доколкото не съществувала твърдо установена единна система на заплащане и не се ограничавало количеството на чираците и калфите, които всеки член на еснафа имал право да държи, отделни майстори могли да прилагат в известен смисъл свой начин на заплащане, да уедрияват своите работилници, т.е. да нарушават равните условия на производството. Използването на калфите и чираците вън от занаятчийското производство било съставен елемент на тяхната експлоатация. Не била подложена на специална регламентация и продължителността на работния ден.

Еснафските организации не могли да спрат процеса на диференциране на занаятчиите и обособяването на заможна върхушка, която вече надскачала рамките на едноличното дребностоково производство. Еснафските кондики на абаджии и гайтанджии в подбалканските градове от 30-те години на XIX в. показват тенденцията да се обособяват в еснафските организации неколцина майстори с по 5—6 и до десетина, а в някои случаи и повече калфи и чираци. Социалната диференциация се откроявала ясно с появата на зачатъчни капиталистически елементи, на предприемачи из средите на самите занаятчии. Но издигането на тези елементи срещало големи трудности. В много случаи те не се отличавали съществено от останалите производители нито по вътрешната организация на производство, нито по начина на доставяне на суровини или на продажба на готовите изделия. Освен това всяка по-рязка промяна на пазара връщала разширеното занаятчийско производство до изходните му позиции.⁷⁵

Нарасналата икономическа роля на еснафа придала още по-голяма обществена значимост на еснафската организация. Принадлежността на еснафите към обществено-държавната система обусловила тяхното участие в самоуправлението на градовете. Ролята на еснафските организации не отслабнала през първата половина на XIX в. и в големите градове на Балканския полуостров с най-развити капиталистически отношения те продължавали да бъдат водещи в стопанския и обществен живот. Засилената дейност на българските общини се предшества и до голяма степен била обусловена от нарасналата активност на българските еснафски организации.

РАЗШИРЯВАНЕ НА ПРОСТАТА КАПИТАЛИСТИЧЕСКА КООПЕРАЦИЯ И ПОЯВА НА МАНИФАКТУРАТА. Роеенето на занаятчийството превръщало редица традиционни производства в обект на дейността на няколко специализирани занаяти. Продукцията на определени занаяти отивала изцяло за производствено потребление от други занаятчийи. Преденето на преди например станало поминък, основен или допълнителен, на широк кръг хора в селата и в градовете, за да се осигури производството на аби, шаяци и памучни тъкани. От своя страна произведените тъкани осигурявали работата на терзии, панталонджии и други занаятчийи, изработващи готови дрехи.

Нарасналият обем на промишленото производство, неговата специализация и концентрация налагали нови форми на организация на производството, при които изпъквали на преден план ръководителят на цеховата върхушка и търговецът-организатор. Водещи в разпространението на тези нови форми се оказали текстилните отрасли.

Работата на отдалечените пазари наложила в известен смисъл манифактурен характер на процеса на производство на аба, по-интензивна работа в течение на половин година с въвличане на всички свободни ръце от семейството и селището в нея. След това готовата и полускроена стока се отправяла с кервани за Мала Азия, където се доработвала и продавала. Този процес предполагал значително разделение на труда и същевременно снабдяване със суров материал в големи количества. Открили се широки възможности за влагане на големи капитали в доставката на суровини при организацията на пазара, а след време и в самото производство — важен факт, който позволил да бъде отслабено противоречието между продажбата на едро и дребния характер на обхванатото от цеха занаятчийско производство. Реализацията на отдалечените пазари давала също възможност на много стокопроизводители да излязат извън рамките на регламентационните предписания, които останали да действуват с пълна сила главно при

приготвянето на стоки за вътрешния пазар. Получило се своеобразно преплитане на интересите на основната маса абаджии и на капиталистическите елементи.

Тъй като Цариград се оказал главният път към източните пазари, почти всички по-големи предприятия наемали свои съдружници или представители, работилници и дюкяни в Цариград. Тази група повлияла след себе си и неизбежните ханджии, гостилничари и други занаятчийи за тяхното обслужване. Към средата на XIX в. българите в Цариград наброявали няколко десетки хиляди души. Икономическата верига на българи от Тракия и Македония се проточила към Мала Азия и Сирия и достигнала чак до Кайро, където се оформила една, макар и немногочислена българска колония.⁷⁶

За появата на по-висш тип капиталистическо производство на централизирани манифактури трябвало да се създадат някои допълнителни благоприятни условия. Това било постигнато чрез правителствените поръчки, които създали почти монополно положение в осъществяването на доставки за държавата. От края на 20-те години османската власт обърнала сериозно внимание на производството на аба и дрехи от аба, които били нужни за реформираната армия. В Цариград била организирана голяма манифактура с не по-малко от хиляда души български работници, т.нар. Хамбар с обособен статут и ползуващ се с голям авторитет.

За осигуряване на постъпленията на платове и дрехи за войската държавата възлагала значителни поръчки и на еснафите в провинцията. През 20-те и 30-те години от Сливен, Котел, Пловдив, Татар Пазарджик и други градове и в областта Ахъ челеби в Родопите се поръчвали по 60 000 до 80 000 топа плат годишно. Количеството аба, доставяно на държавата, години наред не спадало под 200 000 топа. Неколкократно само Сливен и околните села изработвали по поръчки около 10 000 комплекта облекла.⁷⁷

Производството на такива количества аба могло да се осигури само като се въвлечат в тяхното изработване повече производители от града и околните села за изработване на стандартно установената стока. Това наложило манифактурно разделение на труда, при което се обособявали в отделни средища операциите по изпирене на вълната, развличването ѝ, боядисването, прекарването през тепавица на готовите тъкани и др. Създали се условия за пречупване на старите форми на домашна промишленост чрез изискванията на новата организация и за появата на ред нови централизирани манифактури.

Държавната намеса играела изключителна роля за осигуряването на това производство със

суровини. Въведен бил монопол на търговията с вълна. До 1838 г. включително бил ограничен или дори забранен износът на вълна от империята, а наличните стокови количества от различните краища трябвало да бъдат изпращани в центровете на абаджийското производство.

Поддръжката на властите и тяхното участие в получаването на държавните поръчки били използвани и за немалко спекулации, за подлъгване на населението, за злоупотреби от страна на някои предприемачи и на техните посредници. Бързото издигане на първомайстори занаятчии и капиталисти с капитал от стотици хиляди грошове, преминаването на износа на текстила за малоазийските пазари в български ръце и наличието на държавни доставки се обуславяли отчасти от конюнктурната стопанска политика на турското правителство. Достатъчно е още да се добави, че дори посредниците на капиталиста-предприемач в селата се превръщали в начеващи капиталисти благодарение на системното ограбване на населението не без знанието на местните власти.

Тези условия позволили на еснафските организации и пръснатите частни манифактури да обхванат в своята дейност близки и далечни селища. Заможните представители на еснафската върхушка многократно разширявали обхвата на своите операции.

В абаджийските еснафи се издигнали хора, които се отличавали със своята капиталистическа по характера си търговска дейност и с предприемачеството си. Станчо Иванов, който през 1840—1841 г. бил старейшина на пловдивския абаджийски еснаф, теглел от касата на цеха редовно по няколко хиляди гроша за своите дела и притежавал чифлик край Пловдив. Той станал организатор на значителна манифактура в родопските села и прекупувал стока от дребните производители, която изпращал главно в Сирия. Аргир Коюмджиоглу, също виден член на абаджийския еснаф и произхождащ от известно абаджийско семейство, чието име постоянно се среща при отчитане на касата и в общината като представител на цеха, бил един от съдружниците на голямата търговска компания „Коюмджиоглу“ с главно седалище във Виена. Сега неговата просторна къща в Пловдив е превърната в етнографски музей. Тодор Басмаджията от Търново разполагал с достатъчно капитал, за да закупи отведнъж цялото производство на басми в града, от което спечелил значителни суми. Тома Стефанов, първомайстор на абаджийския еснаф в Цариград, участвувал с големи суми в организирането на производство за нуждите на правителството през втората четвърт на XIX в. Този списък може да бъде продължен с още много други имена на лица, които имали в голяма или по-малка степен същата дейност във

всички области, населени с българи.⁷⁸

Някои от тези капиталисти, разширявайки експлоатацията на наемен труд и натрупвайки капитал, успели да се превърнат в организатори на значителни капиталистически предприятия. Един от тях бил пловдивският абаджия Атанас Гюмюшгердан, който за няколко десетилетия от края на XVIII в. до 30-те години на XIX в. успял да обхване в своята дейност домашното производство на десетки села из Родопите, да застави да работят за него занаятчиите на няколко подбалкански градчета и да създаде своя централизирана манифактура за някои начални и крайни производствени процеси. Неговите синове разширили още повече предприятието, поемайки значителни държавни поръчки. Хаджи Симеонко от Шумен, изтъкнат абаджия, чийто подпис се среща сред ръководителите на еснафа през 40-те години, основал по-късно фабрика в града и доставил от чужбина първите земеделски машини. Башата на П. Кисимов, „един от първите майстори на абаджийския еснаф в Търново“, създал през 30-те години търговско-промишлена къща за търговия с абаджийски стоки и с европейска манифактура. Киро Тулешков отбелязва, че в първите десетилетия на XIX в. в Търново имало много майстори абаджии, басмаджии и др. с по 15—20 калфи и чираци. Част от вълната в Македония също се преработвала на аби и посредством едри закупвачи се изнасяла от френски търговци за нуждите на населението във френските колонии.⁷⁹

Значителни промени настанали и в гайтанджийското производство, което се превърнало в самостоятелен клон на текстилната промишленост. То станало основен поминък за редица селища. Голяма част от населението на Карлово се прехвърлило от изработване на аби и абени дрехи към изготвяне на прежда и гайтани. За това благоприятствували както географските условия, така и голямото търсене на гайтан за разрасналото се абаджийство.

От съществено значение за подема на гайтанджийството се оказало голямото разпространение на чарка след 30-те години на XIX в. С неговото въвеждане гайтанджийството престанало да бъде домашно производство. Появили се мъже-гайтанджии, които работели на чарковете. Увеличилата се продукция на гайтани предизвикала по-голямо търсене на прежда. Местната вълна не била достатъчна и занаятчиите били принудени да вземат прежда и вълна от околните села. Преждата се изработвала на ръка от жени, които постепенно били превърнати от собствениците на чаркове в армия интензивно експлоатирани работнички. Извършило се значително разслояване, като на организираните в еснафа дребни стокопроизводители и собственици на чаркове противосто-

ели жените-предачки.

С въвеждането на чарка се изменило също така съотношението между отделните отрасли. До неговото разпространение централна роля в текстилното производство на Карлово играели абаджииите. След въвеждането на чарка ролите се разменили и гайтанджиите застанали начело на цеха. Въпреки това те продължили да членуват в общия еснаф.

Гайтанджийството станало основа на текстилната промишленост в Габрово. То се превърнало в самостоятелен клон едва към 30-те години на XIX в., но още в самото начало приело манифактурен характер със значително разделение на труда и експлоатация на наемни работници. С разрастването на занаята се създал и гайтанджийски еснаф, в чието ръководство се издигнал Ив. Калпазанов. Той използвал еснафа за свои цели, станал старейшина на цеховата организация, което не му попретило да стане собственик на значителна централизирана манифактура в края на 50-те години.

Манифактурата не изместила изцяло дребното занаятчийско производство, нито еснафската организация. Те продължили да съществуват успоредно, като организаторите на манифактури все повече подчинявали дребните стокопроизводители и еснафската организация, приспособявайки ги към изискванията на националния, общо-

Калаен съд /бъкел/ за вино, XVIII в. Окръжен исторически музей — Пазарджик

Пинта /плоска/ за ракия, оловна, от Клисуре, 1786 г. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Пинта /плоска/ оловна, от Самоков, с изображение на св. Георги, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Меден съд от Самоков, началото на XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

имперския и международния пазар. Заедно с това се създавали предпоставки за преминаване към фабрична промишленост в най-напредналите отрасли.

ПЪРВИТЕ ФАБРИКИ. Фабрично производство, със специално построени за тази цел сгради, с работнически състав, който бързо нараснал от няколко десетки до над стотина и повече души, с машини, доставени от Европа, се появило в балканските провинции на Османската империя най-напред в България. Появата на фабрична промишленост показала убедително необратимостта на започналия през XVIII в. процес на зараждане на капиталистически отношения.

Основател на първата текстилна фабрика на Балканите е сливеният гражданин Добри Желязков. Чедо на този важен център на абаджийството, Д. Желязков отрано се интересувал от осъществения в европейските страни технически прогрес в областта на текстилното производство. От едно негово изложение до Високата порта от 1840 г. се разбира, че през 20-те години той пътувал из Гер-

мания с тази цел. При голямото преселение на сливенци след руско-турската война от 1828—1829 г. той също се отправил в Русия, където останал няколко години. В Германия и в Русия, пише той, „внимателно разгледах тамошните фабрики за сукно и намислих по тяхно подобие да създам една малка фабрика в отечеството си и в разстояние на десет години положих труд и всякакви усилия, за да събера необходимите знания за това“⁸⁰.

Както се вижда, Добри Желязков години наред обмислял идеята си за създаване на фабрика. Пребивайки в Екатеринослав /дн. Днепрпетровск/ в Русия, той снел модели от станове, даращи, купил някои от тях и ги пренесъл в родния си град. С донесените машини и с изработени в Сливен нови станове през 1834 г. той пристъпил към производството на аба. Местната администрация проявила интерес към неговите нововъведения, предизвикан по-скоро от качеството и вида на обработваната от него стока — сукно, отколкото от начина на производство. Сукно за нуждите на двора и офицерския състав турското правител-

ство доставяло от Солун, където евреите, избягали от Испания, организирали значително производство още през XVI в. Но то не могло да покрие големите нужди и затова важно място в турския внос заело скъпото сукно от Западна Европа. За да намали вноса от чужбина, турското правителство се заинтересувало от дейността на Добри Желязков. Той бил повикан с изработени от него мостри пред Портата. Мострите били одобрени и с ферман през 1835 г. било възложено на Добри Желязков „изтъкаването и внимателното изработване на платове“ по представените образци.⁸¹

Появата на фабриката била оценена по достойнство от съвременниците, българи и чужденци. Ами Буе, който е оставил първото ѝ описание почти непосредствено след нейното откриване, ѝ отдава голямо значение като сериозен опит на османското правителство да се освободи от зависимостта си при вноса на доброкачествени платове и по-специално на сукно. След две десетилетия Сливен бил посетен от друг пътешественик, който се застоял из този район по-продължително време. За него „елегантните постройки на фабриката напояват европейския ни комфорт“⁸².

Във фермана, връчен на Добри Желязков, се изказва задоволство от досегашната работа и се изисква той да упражнява надзор за качественото строителство и производство, като се съобщава на сливения войвода, че Добри Желязков щял „да приведе в ред всичко от думи на дела и ще разкрие на работниците такива неща, каквито те в действителност не знаят“. На Добри Желязков, назначен за директор на фабриката, било възложено цялостното изграждане на производството — построяването на предприятието, снабдяването с машини, набирането на работна ръка и организацията на производствения процес.⁸³

За кратко време Д. Желязков успял не само да издигне корпуса на фабриката, но и да осъществи редовното производство на висококачествено сукно, което не отстъпвало на вносните образци. Сградата представлявала двуетажна постройка с по 24 прозореца на всеки етаж. Успешното изграждане на фабриката и положителната оценка за нейната работа от страна на изпратения инспектор от Англия, страната с най-съвършената тогавашна организация на текстилно производство, поощрили местните власти в Сливен и самия Д. Желязков да излязат с предложение за разширение на фабриката още през 1839 г. В същност това било искане за построяване на втора, още по-голяма фабрика. Фабричното помещение имало дължина 102 аршина, широчина — 20 и височина — 14 със 100 прозореца с железни решетки.⁸⁴ Тази постройка се е запазила и досега с неособено променен външен вид.

Технологичният процес във фабриката отго-

варял на съвременните изисквания. Вълната се разчесвала от едно чепкало, след това се развличала на 4 прави дарака. Преждата се изготвяла на 7 машини за дебело предене и на 12 за тънко. Две от тях били доставени от Русия, а петте — изработени от майстори в Сливен по донесени образци, което показва високото техническо умение на сливения занаятчийство. Допълнително били докарани различни машини и съоръжения от Англия, както и жакардови станове, които се привеждали в действие с водна сила и на ръка. Машините на Д. Желязков, които били инсталирани във фабриката, били изчислени на 200 000 гроша, вписани като дълг на държавата към него. Дали държавата възстановила сумата, не е известно.

Портата наредила сукното за офицерско облекло да се изработва с висококачествена „испанска“ вълна. За тази цел били доставени 9000 глави мериносови овце, които заедно с другите 9000 бели овце образували стадото на фабриката.

След преустройството на фабриката нейният капацитет бил в същност удвоен, като за 1842 г. само количеството на употребената испанска вълна възлизало на 20 351 и половина оки.⁸⁵

За обема на производството на фабриката разполагаме с данни само за 1851 г. През тази година на склад били предадени 48 696 и половина аршина сукно. При 20 000 оки вълна, от която повече от една трета отпадала още при първото разпределение, за да остане в процеса на производството по-малко от половината, могли да се получат около 50 000 аршина сукно. Годишното производство на сукно още от основаването на фабриката не ще да е слизало под 50 000 аршина. През 50-те години на XIX в. нарасналото производство обхващало изработването на няколко вида сукно, от които, изглежда, само най-доброкачественото с „испанска вълна“ възлизало на 50 000 аршина.

Около десет години след основаването на сливения фабрика в околностите на Пловдив била издигната още една текстилна фабрика от капиталистическата фирма на Гюмюшгердановци. Мястото на фабриката било избрано в подножието на Родопите, в с. Дермендере /дн. Първенец/, един от центровете на родопската манифактура и в съседство с добре уредения чифлик на Гюмюшгердан.

Във фабриката били монтирани машини, доставени от Австрия. За техния монтаж, който по договор трябвало да трае 42 до 50 дни, били доведени двама специалисти, с които било уговорено да им се плати по 400 гроша и за други ремонтни работи по същото време надница от 10 гроша. Единият от монтьорите останал по-късно да обучава срещу заплата местните работници как да си служат с машините. Същевременно М. Гюмюшгердан се обърнал към пловдивски майстори да му

изработят по образец на докараните машини нови. Запазен е договор с пловдивчанина Атанас Милушев за направата на предачна машина. Тя трябвало „да работи леко и да се борави с нея лесно, както с виенската машина, да не допуска ни най-малка нередност“. Машината трябвало да бъде завършена и предадена в срок от 51 дни. Предвидено било за изработката заедно с материала да се платят 100 гроша.⁸⁶

За капацитета на фабриката или по-скоро за очакваното производство може да се съди по писмото на Гюмюшгердан до пловдивския валия от 16 юли 1848 г., с което обещава да бъдат изработени във фабриката 100 000 аршина шаяк за войската от всичките 400 000 аршина, доставката на които поел Гюмюшгердан.⁸⁷ Като се има пред вид, че един тъкач на ръчен стан при 14–16-часов работен ден изработвал средно 6–8, максимум 10 аршина плат, може да се пресметне, че един механичен тъкачен стан можел да даде най-малко 4–5 пъти по-голямо производство, особено ако се обслужвал от няколко работници в различни сменни, т.е. щели да се изработят около 25–30 аршина на ден, или за 10 месеца около 9000 аршина плат.

През 1853 г. фабриката била основно преустроена и бил издигнат нов корпус. Ето някои сведения за произведената по това време фабрична аба.⁸⁸

Години	Постъпи- ла вълна, оки	Цена на ока, гроша	Продаде- на аба, топа	Цена на 1 топ, гроша
1851	6097	8	2064	33 3/4
1853	8759	от 7 1/2 до 12 1/2	1849	45

Тези цифри не разкриват цялото производство на фабриката. Те показват само количеството на тази част от вълната, която се преработвала в аба, и броя на продадените топове аба. Освен това във фабриката през посочените години бил произвеждан шаяк, от който се шиели ямурлуци, също и по няколкостотин топа хастар.

Съпоставката на тези и други данни позволява да изчислим нормата на печалбата, извличана от Гюмюшгердан. Тя се равнявала на 22,5%. За онова време тази норма не била твърде голяма, но тя се движела в рамките на печалбите, получавани около средата на века от известните търговски фирми на Минчооглу /24%/ и Тъпчилешови /30%/.⁸⁹

Тепавица в Етъра — Габрово

Валявица в Етъра — Габрово

РАБОТНАТА СИЛА ВЪВ ФАБРИКАТА.

По-пълни са данните за работниците във фабриката на Гюмюшгердан. Условиата, при които били наемани работници във фабриката, личат от договора, подписан на 5 октомври 1848 г. от Х. Теодоси, Нистур Недюв и Кину Качув. Договорът е типов. След общите указания на задълженията следват конкретните условия.⁹⁰

1. Подписаните постъпват като майстори-тъкачи. Но ако през това време не се окаже работа, майсторите се задължават да работят, каквото им се даде.

2. Заявяват, че ще работят прилежно и на определената им работа. Ако нарушат задълженията си и причинят загуби на господаря си, нямат право да се оплакват от последствията, нито да напуснат.

3. Заплатата възлиза на 70 гроша месечно. Без основателна причина, която да застави господарите да ги освободят, не бива да напускат работата си.

4. Храната е за сметка на господаря. Ще ядат това, което се дава на всички работници. Ако не им се харесва, могат да се хранят навън за своя сметка.

5. Празниците са общи за всички. Не се допуска някои да празнуват, когато другите работят. През зимата ще работят и вечерно време на светлина.

Този документ разкрива редица страни от положението на работниците в една от първите текстилни фабрики на Балканския полуостров. Преди всичко се хвърля на очи стремежът на Гюмюшгерданови да осигурят непрекъсната експлоатация на наетата от тях работна ръка. Изрично вмъкнатите условия да се работи каква да е работата говорят, че все още капиталистите братя Гюмюшгердан не били достатъчно уверени, че ще могат да осигурят редовното изпълнение на всички етапи на производствения процес в еднаква степен. При случаен престой на машините те си запазвали възможността да прехвърлят работната ръка в другите звена на производствения процес.

Същевременно не по-малко категорично е фиксирано задължението на тъкачите да работят определената им работа. Гюмюшгерданови предпочитали да имат специализирани работници, а за това било нужно продължително застояване на едно място. Същият смисъл има и точката да не се прехвърлят на друга работа без разрешение на господарите или на техните заместници. Тази уговорка била насочена срещу произволното напускане на работата. Работниците не можели да изоставят работата си дори ако бѣдели материално ошетени, щом загубата била предизвикана по тяхна вина. Запазвайки правото си да освобождават работниците, работодателите всячески се стре-

мели да задържат по-дълго време квалифицираните работници, усвоили в тънкости една самостоятелна операция. За тяхното обучение било заплащано на повикан от Австрия техник няколко пъти по-голяма заплата от тази на останалите работници.

От горните данни се вижда ясно, че постъпилите на работа у Гюмюшгердан били лица, наемани за конкретна работа във фабриката /или извън нея/, които получавали възнаграждение във форма на надници или заплати. Писменият договор, сключван при наемане на работната ръка, е характерен капиталистически начин на поупко-продажба на работна сила и говори за напреднала организация и за значителен опит в наемането на работна ръка у Гюмюшгердан.

Без да можем да говорим за създаване на поколения от фабрични работници, определено си пробивало вече път съзнанието, че работата във фабриката става неотменна съдба на работника. Нека отбележим още, че имената на повечето работници се срещат много години наред в книгите на Гюмюшгердан, както и на някои техни потомци, т.е. това били постоянни фабрични работници.

През 50-те години във фабриката само около машините работели 57 души работници и трима души административен персонал: управител, писар, надзирател. Имало освен това двама техници, чехи по всяка вероятност, които били наети за няколко години да следят за правилното използване на доставените от Австрия машини.⁹¹

Само 8 души от работниците били от село. Петима от тях били от с. Дермендере, където била фабриката. Този факт показва по безспорен начин, че фабриката комплектувала своя работнически състав от градски, а не от селски жители. Половината работници били от Пирдоп /16 души/, от Пловдив /10 души/, останалите от Пазарджик, Асеновград, Панагюрище, Мелник, Карлово, Пещера. Това били все селища с развито текстилно производство.

Средната заплата на работниците във фабриката на Гюмюшгердан се движела годишно от 300 до 750 гроша. Така през 1847 и 1848 г. постъпили „при машината“: Иван Панагюрца срещу 300 гр. годишно; Бойко Куртев, пак от там, тепавичар, срещу 750 гр. годишно; Иван Хастарджията и Петър Лазаров също хастарджия /тъкач/ — единият със 7 гр. надница, а другият срещу 400 гр. годишно; Хараламби Калемджията с 350 гр. годишно; Аврам Долапчията със 100 гр. месечно с детето си; Петър от Мелник „при машината“ с 400 гр., като възнаграждението му било увеличено на 600 гр. след няколко месеца; Иван Сливналията, даракчия, и Панайот Пещималджията, тъкач, с 5 гр. надница; Атанас Калемджията срещу 60 гр. месечно.⁹²

Представа за реалната покупателна сила на работническите надници ще си съставим, ако проследим цените на най-важните стоки. В началото на 50-те години на XIX в. в Пловдив цените на стоките от първа необходимост били съответно за 1 ока в грошове: хляб — 1,20; пшеница — 1; ориз — 2,25—3,5; месо — 2—4; пастърма, суджук — 4; масло — 7; сапун — 5; ябълки — 1; свещи — 7,5; гвоздеи — 6,25. Това са данни, извлечени от десетки случаи, отнасящи се за цените на предмети от първа необходимост, и то продавани в бакалници на дребно — там, където обикновено извършвали покупката си работниците. За общата, доставяни на работниците, Гюмюшгерданови удържали 15—20 гр. Само общата на специалиста Андон Германеца стрували по-скъпо — 34 гр. Същият получил и 3 ризи по 20 гр. Един чифт цървули стрували 3,5 гр. Една овца се купувала за 36—38 гр., един кон — от 600 до 1200 гр.⁹³

Едномесечната заплата на работник, който получавал 70—80 гроша, едва можела да стигне за изхранване и поддържане на едно средно семейство.

Вън от съмнение е, че условията на работа в държавната фабрика в Сливен в най-общи линии не се отличавали от тези в която и да било друга частна фабрика или манифактура, т.е. експлоатиран бил наемен труд, използвани били дори деца като работна сила.

В началото на 40-те години в сливенската фабрика имало 80 души работници българи и двама майстори, по всяка вероятност чехи от Моравия. Този брой, посочен от Ами Буе, се отнасял само до работниците във фабричното помещение и не е достатъчен дори за изброените машини. Освен тях имало много лица, заети с изпиране и сортиране на вълната или пък с оглаждане и боядисване на готовата продукция, както и помощен технически персонал.⁹⁴ Споменава се в турски документи, че всеки от седемте чекръка, които засуквали конеца, се привеждал в движение от две деца. Обикновеният работник във фабриката получавал средно годишно 75 франка, или по тогавашния курс около 500 гроша, сума, която била по-висока от това, което получавали тъкачите на килими — 35 гроша месечно.⁹⁵

И така през първата половина на XIX в. някои отрасли на текстилната промишленост се намирали на върха на своето развитие. Фабриките възникнали в резултат на стопанското развитие на селища, в които съществували предпоставките за появата на по-високи форми на капиталистическо производство: възможности за набиране на наемна работна ръка, наличие на капитали поне в такъв размер, че да позволят започването на фабрична дейност, значителен технически напредък за изработване и поправяне на редица съоръжения;

отсъствие на противодействие от страна на силните еснафски организации. Тези условия били налице не само в Сливен, но и в редица градове. В Шумен например по свидетелството на гръцкия консул във Варна П. Вретос към средата на XIX в. имало две тъкачни фабрики за аба и за килими. Около средата на века се появили и още няколко централизиращи манифактури и малки фабрики. Но този процес не получил нужния размах, нито сила, отговаряща на създадените възможности. Причините за това били от различен характер.

Фабричната дейност била свързана естествено с изразходването на значителни средства. На създателя на първата фабрика за сукно Д. Желязков липсвали нужните капитали и той трябвало да прибегне до помощта на държавата. Това било неизбежно, като се има пред вид, че изграждането на сливенската фабрика и нейното обзавеждане с машини струвало над 1 милион гроша. Значителна част от местните капитали, които, взети мащабно, били смятани за огромни, съвсем не били толкова големи. Процесът на натрупване на парични капитали достигнал равнището, когато трябвало да бъде ускорен, като се приложат и извъникономически методи, за да се натрупат по-големи състояния. Поради редица причини обаче това не се осъществило на Балканите в условията на османското господство.

От друга страна, и представителите на българската буржоазия не винаги желали да се заемат с фабрична дейност. При общата несигурност в империята те предпочитали да си запазят възможността за по-лесно прехвърляне на капитали от една област в друга. Така те могли да разполагат със средствата си много по-сигурно и при най-малката опасност дори да ги изтеглят от производството и да ги изнесат вън от страната. Това било свързано със задържащото въздействие на османското господство върху капиталистическото развитие на страната. Дори когато усиленото търсене на известни стоки благоприятствувало появата на промишлени предприятия от по-висш тип, явно се предпочитали по-низшите форми на производството, каквито били пръснатите манифактури.

Типичен пример в това отношение е Гюмюшгердан, който създал фабрика, но тя не заела централно място в неговата дейност. Той продължавал да влага капитали в най-различни сектори — в търговията, в недвижимото градско и селско имущество и в поддържането на широка пръсната манифактура, в която било въввлечено населението на десетки села и цели еснафски обединения в градовете. Без предварително осигурен постоянен пазар, без правителствени поръчки Гюмюшгердан не се решавали да основат фабрика.

Появата и развитието на капиталистически

отношения в българските земи представлявали ба-
вен и мъчителен процес. Неумолимите закони на
разширеното възпроизводство тласкали капита-
листите предприемачи към прилагането на все по-
усъвършенствувани форми на капиталистическо
производство. Но условията в Османската им-
перия ги принуждавали да се решат на една или
друга последователна крачка напред в организа-
цията на своето предприятие само след съответ-
ната поддръжка от страна на османските власти.
Тежкия режим и постоянният натиск, упражня-
ван от всички звена на разлагащата се османска
феодална система, се отразявали задържащо вър-
ху дейността на отделния капиталист. Известни
са думите на Ф. Енгелс за несъвместимостта на
османското господство с капиталистическия
строй.⁹⁶

В случая Енгелс имал пред вид главното
условие за капиталистическо натрупване, а имен-
но сигурността за личността на капиталистите /в
мнозинството си нетурци/ и за тяхната собстве-
ност. Точно това липсвало в закостенялата Осман-
ска империя.

РЪСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО. След ликвиди-
рането на феодалните междуособици и анархията
в империята през първите десетилетия на XIX в.
се създали по-благоприятни условия за демограф-
ското развитие на българските земи. Наистина в
началото на разглеждания период десетки хиляди
българи били принудени да напуснат родните си
огнища и да се преселят в Дунавските княжества и
в Русия, което се отразило отрицателно върху чис-
леността на българите в редица села и градове на
Източна България. В градове като Сливен, Ямбол
и др. броят на българите намалял, а много села би-
ли изцяло обезлюдени. Опитите на османските
власти да привлекат обратно изселниците дали
частични резултати. В началото на 30-те години
доста изселници се върнали обратно било по род-
ните си места, било пък отсядайки из равнините
на Добруджа.

Единичните изселвания на българи отвъд Ду-
нава или бягствата към Средна Европа продължи-
ли, но през цялата втора четвърт на века не било
отбелязано масово емигриране на население. Епи-
демиите през този период станали по-редки и
освен това се повишили предпазните мерки благо-
дарение на по-голямата здравна култура на насе-
лението и на появата на болници в редица край-
брежни градове. През 1838 г. била въведена ка-
рантинна служба в Османската империя с цен-
трална контролна служба, възглавявана от ав-
стрийски лекари. Карантинни постове били уста-
новени във Видин, Никопол, Свищов, Русе, Си-

Къща на търговеца Лука Ослеков от Копривщица /1842/

листра, Шумен, Балчик, Варна, Бургас, Пловдив, Казанлък, Шипка, София, Ниш и др.⁹⁷

Османската администрация започнала да води по-точна сметка за броя на населението от втората четвърт на XIX в. През 1831 г. било проведено първото преброяване на населението в империята с цел да се приведат в известност данъкоплатците и ресурсите за мобилизиране на войници из средите на мюсюлманите. При това преброяване жителите били разделени на мюсюлмани и немюсюлмани. Поради неопитност и небрежност на администрацията не навсякъде било изцяло обхванато подлежащото на преброяване мъжко население. Например в Ловешко въобще не били описани християните, тъй като се сметнало, че трябва да се регистрира само населението, от което ще се набират войници. Но все пак това били първите щогоде точни данни за населението. Върху териториите, влизащи по-късно в обхвата на Дунавския, Одринския, Битолския и Солунския вилает, били регистрирани общо 1 348 216 души мъжко население /жените изобщо не били записвани/. От тях християните се оказали около 800 000 души, а мюсюлманите — 500 000 души. Въпреки големите изселвания от 1829—1830 г. и частичното обезбългаряване на Източна България върху територията на Дунавския и Одринския вилает били регистрирани 554 200 християни и 315 557 мюсюлмани. Това са данните от официалното преброяване, непълни, но все пак първите сравнително достоверни за епохата.⁹⁸

Обобщаващи изчисления за населението на Балканите се появили също през втората четвърт на XIX в. Цифрите варират от 9 до 15 млн. души. За българи се споменава все още рядко, тъй като се използвала категорията „християнско население“. Но към средата на XIX в. в издания в Цариград „Алманах“ през 1850 г. въз основа на данни от преброяванията, допълнени със сведения от консулски донесения и известни автори, броят на населението в българските земи бил около 4 млн.⁹⁹

В рамките на общото увеличение на населението градовете нараствали с още по-бързо темпо. Според изследването на К. Ф. Хофман към 1836 г. Пловдив наброявал 30 000 жители, Видин — 20 000, Никопол — 10 000, Свищов — 10 000, Силистра — 20 000, Търново — 12 000, Шумен — 30 000, Стара Загора — 20 000, Татар Пазарджик — 10 000, Битоля — 15 000, Ниш — 16 000, Кюстен-

Медни съдове за розоварство, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София 1,2. Конкуми, съдове за запазване на розово масло

3. Казан за дестилация на розово масло от Клисурса, XIX в.

дил — 8000, Дупница — 6000, Самоков — 4000, Варна — 16 000, Русе — 30 000 и т.н.¹⁰⁰ Тези данни до голяма степен съвпадат със сведенията от османските списвания на мъжкото население от 40-те години. Според тях върху територията на Дунавския вилает се наброявали 30 града с население до 5000 души мъже и 8 града с повече от 5000 жители — мъже. В числото на последните били градове като Варна, Видин, Търново, София, Плевен и Враца и започнали да се открояват със своята многолюдност Русе и Шумен.

Растежът на градовете се дължал на подема на търговията и занаятите, а не само на административното им положение. Редица стари административни центрове, като Чирмен, Никопол, Силистра и др., западнали, а стопанското развитие извело напред градове като Пловдив и Русе. При административните промени през втората четвърт на XIX в. седалища на еялети и на санджаци станали Варна, Шумен, Търново, Пловдив, Ниш, Битоля, което също спомагало за нарастване на населението в тях.

Твърде характерно е развитието на крайдунавските градове след въвеждането на австрийското корабоплаване по р. Дунав. Така Лом се издигнал за кратко време като търговско-занаятчийско средище на богатата си околия именно през този период. Към средата на 40-те години в града вече имало 363 български къщи, от които само 76 души се занимавали със земеделски труд. Останалите глави на домакинства упражнявали занаяти, търговия, риболов и корабоплаване, кираджилък и други подобни професии било като самостоятелни стопани, било като наемници. Няма данни за професиите и поминъка на мюсюлманското население в града, но очевидно е, че това е селище, чиито жители се откъсвали все повече от земеделието като основен източник на препитание. Десетина години по-късно „Цариградски вестник“ дал място на дописка от Лом, в която се съобщава, че той имал вече 1000 мюсюлмански и 500 български къщи, че доскоро градът бил съвсем малък и „почти от десет години насам започна да се умножава с българи, които дойдат, та се населяват в него от близките градове и села“¹⁰¹.

По същия начин успоредно с развитието на стоковото земеделско стопанство и житната търговия малки селища се разраснали в градове. Бургас от незначително рибарско селище се превърнал през първата половина на XIX в. във важно пристанище.

Благодарение на притока на население към градовете се увеличили средните и относително големите градове. Градското население достигнало 10–12% от общото население. В икономиката на градовете все повече намалявало мястото на селското стопанство. През 1830 г. руските власти за-

варили в Сливен 1332 български домакинства със 7027 души. От тях земеделски се оказали 19 домакинства, на овчари — 48, а 676 били определени като „майстори-абаджии и лозари“ или „лозари и майстори-абаджии“, т.е. били занаятчии, които обработвали своите лозя около града. Сред останалите били наброени 101 търговци, 100 майстори на оръжие, 88 дърводелци и по няколко десетки бояджии, шивачи, сапунджии, казанджии, златари, обушари и бъчвари.¹⁰² Градът представлявал обособена търговско-занаятчийска единица. Градското население вече образувало значителна консумативна маса, която сама по себе си се нуждала от разгърнато занаятчийско производство и занаятчийско обслужване и била в състояние да го поддържа. Това разширявало вътрешния пазар и стимулирало развитието на промишленото производство.

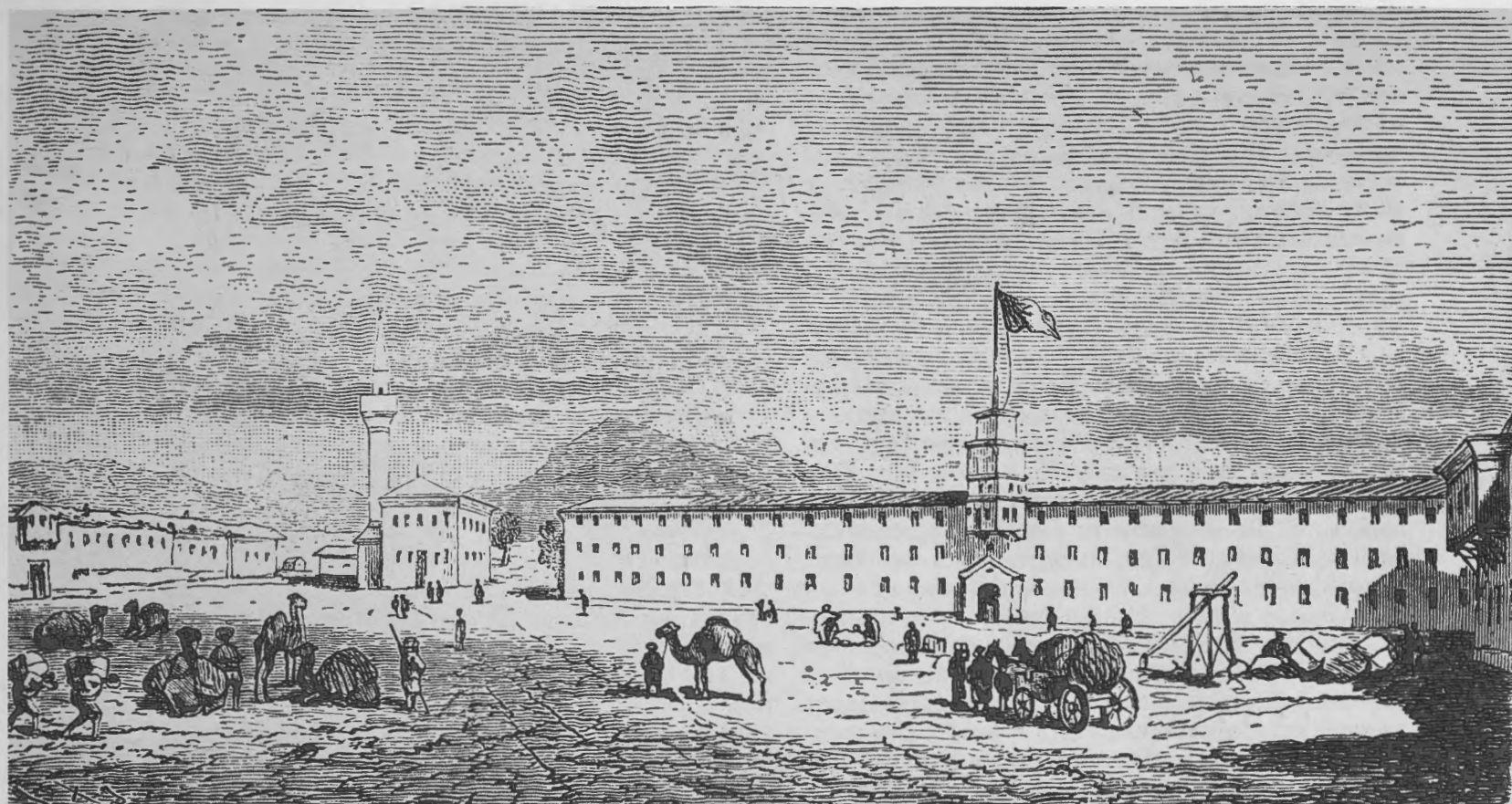
Освен това наложилият се централизъм и установеното относително вътрешно спокойствие след Одринския мир укрепили икономическите връзки и размяната между различните части на империята. В продължение на десетилетия Анадола, отчасти Босна и други балкански райони, Сирия, Палестина и дори Египет поглъщали големи количества аби, шаяци, гайтани и други изделия на нашата занаятчийска промишленост. Те се оказали постоянен и голям пазар. Най-удобният път към този пазар минавал през Цариград и той станал средище на многобройна и стопански активна българска колония.¹⁰³

Разрастването на съществуващите български търговски колонии и появата на нови са още един пример за демографския ръст на българското население през първата половина на XIX в.

4.

Развитие на вътрешната и външната търговия

ХАРАКТЕР И ОБЕМ НА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ. През втората четвърт на XIX в. българската търговия се развивала при бързо изменящи се условия в европейския икономически живот. Според Одринския мирен договор Черно море било открито за европейската търговия. По същото време в Европа се извършвал индустриален преврат. В Англия, Франция и дори в Австрия се наложила фабричната промишленост. Масовото производство на евтини индустриални стоки предявявало нови изисквания към пазарите. Промисленият капитализъм се обявявал против митническите преграни и ограничения, против протекционистичните мерки. Утвърждавали се принципите на свободната търговия и безпрепятственото икономическо проникване във всички страни.

Новата конюнктура в Западна Европа дала силно отражение върху стопанските ѝ връзки с Османската империя. Натискът на европейските сили, преди всичко на Англия, за неограничено влияние на османските пазари рязко нараснал. Европейската търговия с нейните принципи на фритрейдерство влизала в дълбоко противоречие със съществуващите вътрешни мита, регламентационни и монополни мерки на османската държава.

На 16 август 1838 г. в Балта-Лиман бил подписан нов англо-турски търговски договор, който откривал пътя на икономическия либерализъм и свободната търговия в Османската империя, макар от него да се ползували на първо време само английските търговци. Договорът разрешавал на британските поданици да купуват всякакви местни стоки и да водят търговия във всички османски провинции. Английският внос се облагал в пристанищата с 3% мито върху стойността на стоките, а при транспортирането им във вътрешността трябвало да се облагат само още веднъж с 2% такса върху стойността им. Стоките за износ се облагали с 9% „вътрешна такса“ при стоварването им на пристанищата, а при натоварването им на корабите се събирало още 3% износно мито. По такъв начин износът се оказвал обложен с 12% такси, а английските стоки могли да достигат до всеки кът на империята обложени само с 5% мито

Фабриката на Добри Желязков в Сливен, рисунка от Ф. Каниц, към 1870 г. F. Kanitz. *La Bulgarie Danubienne et le Balkan, Etudes de Voyage* /1860 — 1880/, Paris, 1882

Фабриката на Михаил Гюмюшгердан в Дермендере /дн. Първенец/, Пловдивски окръг, сегашно състояние

върху стойността им. Произведенията на промишлеността и земеделието продължавали да се облагат с вътрешни мита и се оказвали в по-неблагоприятно положение на пазара, отколкото вносните английски стоки. Митническите тарифи поставяли по-големи пречки пред износа, отколкото пред вноса, което спъвало по-нататъшното промишлено развитие на османските провинции.

Съществено значение имали клаузите, с които се премахвали държавните монополи и принудителните изкупувания на храни и занаятчийски изделия. С тях се подобрявали значително възможностите за разгръщане на вътрешната търговия. Сега търговията със зърнени храни и животински изделия можела да се развива много по-успешно и от християнските поданици на империята. Премахването на монополите и на регулираните държавни цени лишили турското правителство от значителни доходи. То започнало да засилва данъчните облагания за сметка на местните

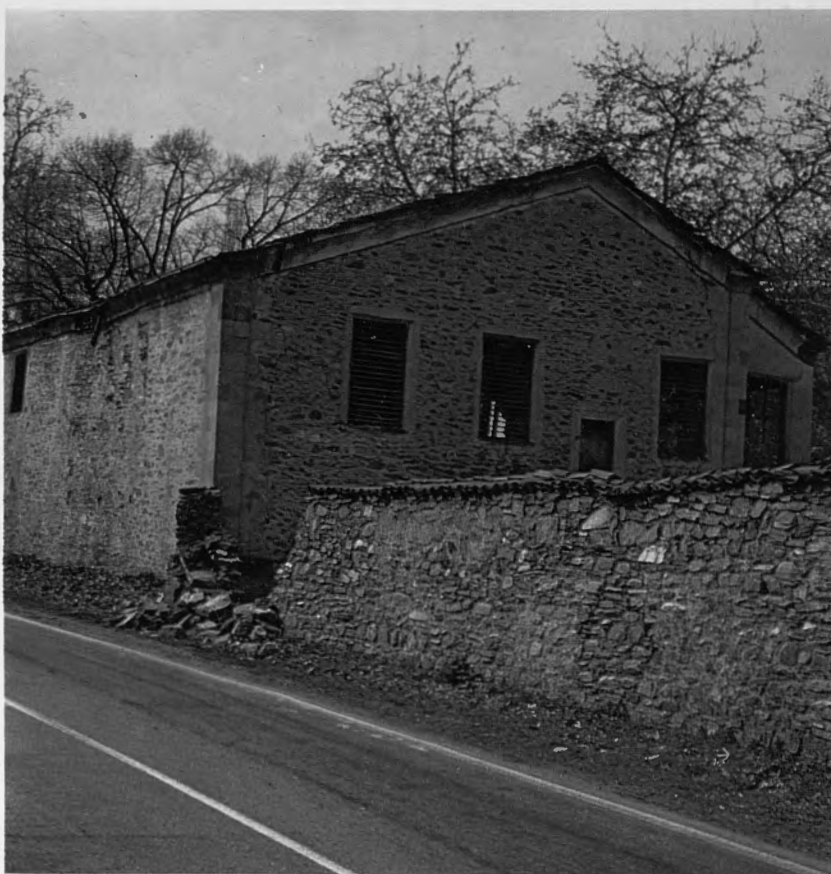
производители.

Една година по-късно Австрия се присъединила към сключения между Англия и Турция договор. Не закъснели Франция и други държави да сключат същите търговски договори.¹⁰⁴ Широкият пазар на Османската империя били вече свободни за увеличаващото се проникване на чуждестранни стоки. Активизирането на чуждия внос проличало на панаири в българските земи още през първите години след сключването на външнотърговските договори. В 1840 г. на Узунджовския панаир се прилагала вече „най-облагодетелствуваната тарифа“ за търговците от Европа и приятелските на Турция държави. А от местните, предимно български търговци се събирали т.нар. „кара-гюмрук“ и други налози, по-високи от митата, плащани от чужденците.¹⁰⁵ Неслучайно от този период водел началото си непрекъснатият стремеж на много български търговци да станат чужди поданици, за да се ползват от техните привилегии съгласно договорите.

Между отделните държави, участнички в турския внос, се разгоряла постепенна конкурентна борба. В българските земи тя се водела на преден план от Англия и Австрия. След 1838 г. обемът на извършените между Франция и Турция търговски операции започнал да нараства отново,¹⁰⁶ но френският внос-износ не можел да достигне старите си търговски позиции в Османската империя, респективно у нас.

Обемът и структурата на стокообмена на българските земи с другите държави зависели естествено от стокооборота на цялата Османска империя със съответните страни, но имали и свои регионални и други специфични черти. В българските земи се проявили някои особености, нехарактерни и незначителни за останалите турски провинции. Това проличава особено, като се хвърли, макар и бегъл поглед върху съдържанието и структурата на внос-износа във и от нашите земи поотделно за всяка страна.

Англия като най-развита в промишлено отношение страна бързо удвоила вноса си в Османската империя. За един период от 5 години /1840–1845/ английският внос нараснал от 3 673 792 фунта стерлинги на 7 620 140.¹⁰⁷ В същото време турският внос в Англия почти не се увеличил. В 1840 г. той възлизал на 1 240 812 фунта стерлинги, а в 1845 г. — на 1 465 972 фунта стерлинги.¹⁰⁸ 65% от стойността на целия английски внос се падали на памучните и вълнените материи, на хартията и книжните изделия — около 12%, на рафинираната захар — 9%, на желязото и стоманата — 4% и останалите 10% — на колониални стоки, кинкалория от всякакъв вид, стъкло, фаянс, ламарина. В много случаи целият процес от закупуването на стоките от големите британски борси до пла-

сирането им в Европейска Турция бил в ръцете на гръцки търговци.

Важна роля за разширяване на търговските връзки на Англия с българските земи играело английското консулство в Одрин. В един свой доклад до посланика в Цариград консулт Кер го информирал, че на панаири в Румелия се сключвали вече „твърде много английски търговски сделки“¹⁰⁹. През 1838 г. Кер посетил лично Узунджовския панаир и се убедил непосредствено в изгодните условия, които този „най-голям панаир на Румелия“ предлагал. Пак от консулските доклади научаваме, че на същия панаир през 1844 г. имало в изобилие английски манифактурни стоки, а през 1848 г. Англия се представила с евтини вълнени платове, памучни и ленени материи, които подбивали много цените на средноевропейските.¹¹⁰

Освен в южните и западните български земи търговците на британски стоки потърсили нови пазари по дунавските и черноморските пристанища, както и в Добруджа. Английските консули в долнодунавските земи проявили значителен интерес към условията за търговия в тези райони. Те проучвали подробно зърненото производство с оглед на евентуален износ за Англия. Така в 1844 г. английският вицеконсул в Галац Ч. Къмингам докладвал в Лондон въз основа на своите проучвания с оглед стопанските възможности на 10 бъл-

гарски черноморски и дунавски пристанища, че България би могла да изнася селскостопански произведения, половината от които пшеница, примерно за 800 хил. лири стерлинги годишно.¹¹¹

Изхождайки от интересите на английската търговия в Черно море, посолството в Цариград направило предложение на външния министър Палмерстон да се открие вицеконсулство във Варна.¹¹² Палмерстон одобрил направеното предложение и назначил през април 1847 г. полковник Нийл за английски вицеконсул във Варна.¹¹³ Откриването на това вицеконсулство допринесло естествено за разширяване на английския стокообмен с черноморските пристанища. Постепенно английските изделия прониквали все по-дълбоко във вътрешността на страната, подбивайки с ниските си цени разпространяването на други чуждестранни стоки.

Преди Кримската война значителни количества английски произведения били пласирани на панаири в Ески Джумая и Кара Су /дн. Черна вода/. На панаира в Ески Джумая били предложени английски стоки за 11–12 млн. пиастра, а на панаира в Черна вода през 1852 г. — за 400 хил. пиастра, което съставлявало почти половината от общата стойност на сделките. Панаири и големите градски центрове в Северна България били снабдявани с английски текстил, памучни прежди, желязо и колониални стоки чрез Варна. В 1847 г. на българския черноморски бряг спрели 14 английски кораба, 9 от които посетили Варна.

В турската столица се намирали главните стоварища на английски стоки, откъдето били отправяни по суша за Узунджово и южнобългарските земи, през Варна за Североизточна България и през Молдова и Влашко /там бил въведен след 1829 г. режим на свободна търговия/ към българските дунавски градове. А от Солун те се разпространявали, както и по-рано, към панаири в югозападните български земи.

От друга страна, земеделските произведения на нашите земи намирали добър пласмент на английския пазар. В резултат на промишлената революция в Англия се чувствувал недостиг на зърнени храни. След отмяната на т.нар. „хлебни закони“, които предвиждали високи мита за житния внос, вносната търговия със зърнени храни в Англия се засилила. Ето защо българска пшеница се появила за първи път през 1842 г. на английския пазар.¹¹⁴ От българските дунавски и черноморски пристанища били изпращани след това значителни количества зърнени храни и други селскостопански изделия. В началото на 40-те години за Великобритания били изнасяни от българските земи животински кости, които се използвали за индустриални цели и отчасти за добиване на торове. Само за две години били изнесени 300 000 до

400 000 центнера кости.

Цените на изнасяните от българските земи произведения били сравнително ниски. Данните показват, че вносът винаги превишавал износа. И това е съвсем естествено, като се има пред вид, че английската колониална система през XIX в. разполагала с достатъчно суровини. В същност реализацията на готовата промишлена продукция се нуждаела непрекъснато от нови пазари. Суровините се доставяли на много ниски цени, но преработени в различни изделия, те получавали по-висока цена. От тази разлика печелели не толкова разпространителите на английски стоки, колкото английските фабриканти. И тези печалби били значителни независимо от това, че на Ориента английските стоки били популярни не само с доброто си качество, но се смятали за сравнително най-евтини.

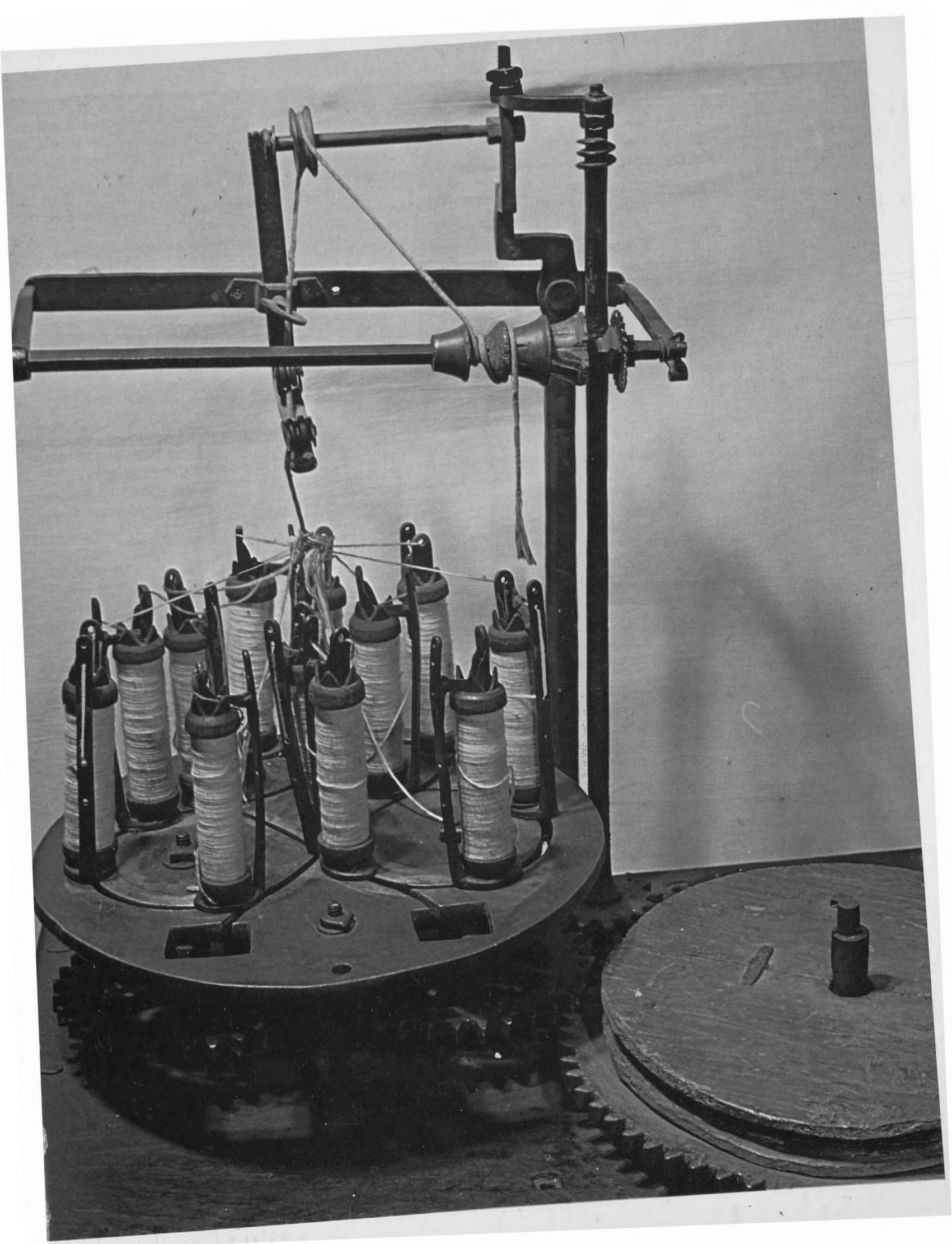
Съперник на Англия в българските земи, особено в западните области и в тези между Дунава и Балкана, била Австрия. Въпреки частичните сведения за периода от 1830–1840 г. относно стокообмена между Австрия и българските земи австрийският внос се увеличавал ежегодно. Асортиментът на вносните промишлени стоки се разширявал, докато българските търговци продължавали да изнасят предимно земеделски произведения.¹¹⁵

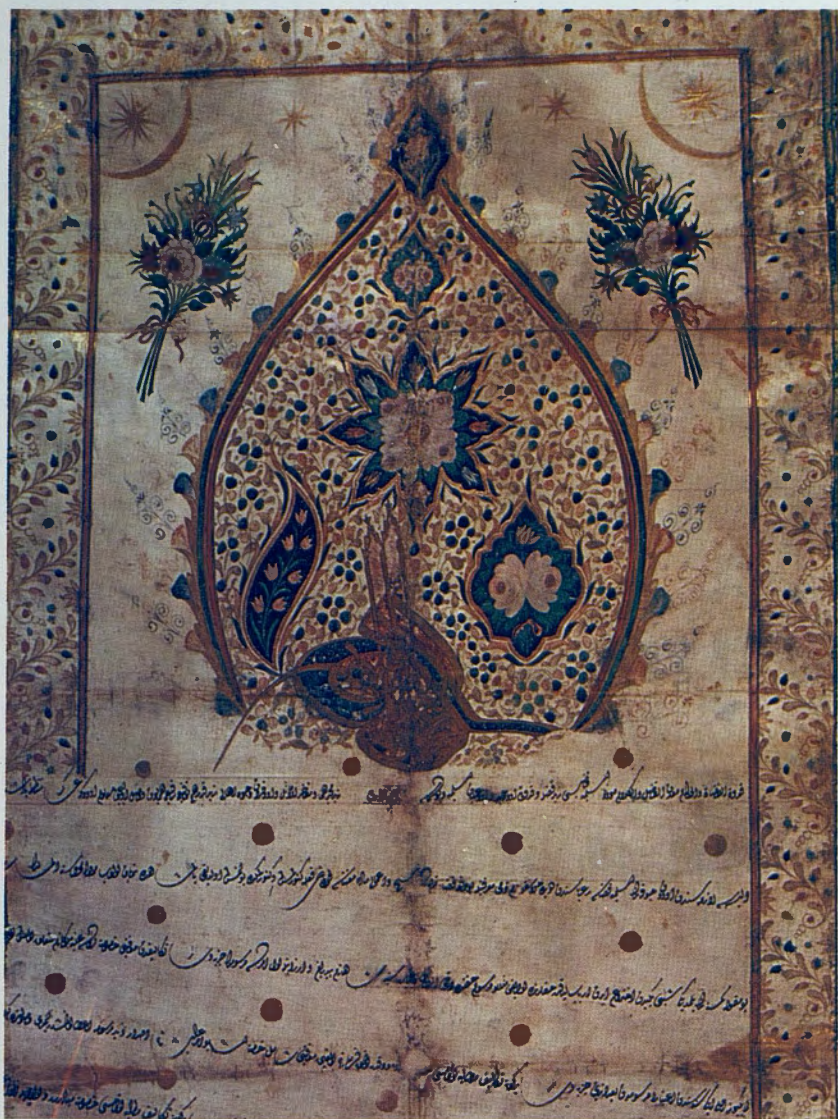
Нарастването на австрийската външна търговия се дължало: 1/ на засиленото се развитие на промишлеността в някои провинции на Хабсбургската империя; 2/ на разширения морски и речен транспорт, извършван посредством австрийските търговски параходи; 3/ на географската близост на българските земи със Средна Европа, особено след откриването на дунавското параходно плаване, и 4/ на традиционните, установени от векове стопански връзки на българските земи със средноевропейския пазар.

За да осъществи своите стопански планове и политически цели в Долнодунавския басейн и на Балканите, Австрийската империя се нуждала от силен търговски флот. Австрийските управляващи среди насърчавали създаването на параходни компании. Лично Метерних се интересувал в разговорите си с турския посланик във Виена от корабоплаването и свободната търговия по Дунава и в Черно море.¹¹⁶ Австрия разчитала най-много на своя търговски флот, за да осигури икономическото си влияние в крайдунавските страни.

Откриването на параходното плаване по Горния Дунав в 1830 г., а в 1834 г. по Долния Дунав бил важен момент в стопанската история на бал-

Железен гайтанджийски чарк, XIX в. Градски исторически музей — Самоков

Султански ферман, даден на Добри Желязков за откриване на фабрика за сукно в Сливен от 16 февруари 1836 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

канските страни, както и на самата Турция. Параходите на австрийското „Първо императорско кралско привилегировано дунавско параходно дружество“ улеснили и австрийското търговско проникване в долнодунавските райони. Различни агенти на дружеството обикаляли румънския и българския бряг с цел да търсят нови пътища за разширяване на австрийското параходно плаване. През 1836 г. параходът „Панония“ минал през Железните врата и спрял за първи път на българския бряг.¹¹⁷ „Параходите свалиха булото от тази почти непозната страна /България — б.а., В. П./ и откриха нейните богатства и източници“ — е отбелязано в една австрийска информация.

Корабоплаването по Дунава свързало край-

брежните румънски, сръбски и български земи помежду им, а те от своя страна били важно съединително звено на търговския път от Централна Европа до Цариград. Дунав станал най-късата търговска артерия между Средна Европа и Леванта.

Произведенията на средноевропейската промишленост се търсели на пазарите в българските земи. „Виенската“ стока, както казвали тогава, се налагала бързо у нас и печелила преднина пред другите чуждестранни вносни предмети. „Употребата на чужди, преди всичко на австрийски индустриални произведения видимо се увеличава — съобщава един дописник. — Това е от най-голяма важност за Австрия, която не разполага с по-хубав и естествен пазар от страните на Долния Дунав.“¹¹⁸

След 1840 г. до Кримската война вносът на австрийски стоки у нас се състоял преди всичко от манифактурни стоки — обикновен памучен текстил, ленени платове, полукопринени платове, копринена конфекция, вълнени платове, железни, стоманени, месингови и други метални изделия, земеделски сечива, химикали, стипца, сяра, живак, арсеник, витриол, азотна киселина, винен камък и др., стъкларски изделия за широка употреба, различни дърводелски произведения, видове хартия, различна кинкалория и галантерия, колониални стоки, стеаринови свещи, каменна сол, книги и пр.¹¹⁹

От българските земи се изнасяли следните стоки: телешки, свински, овчи, ярешки /кордуан/, кози /сафиан/ и заешки кожи, вълна /прана и не-прана/, сурова коприна, памук, лой, восък, смрадлика, розово масло, ориз, пиявици, солена риба, мед, брашно, някои зърнени храни, овчи черва /за струни/, дъбови шикалки, тютюн, еленови рога, косми от конски гривви, лук, чесън, сирене, мас, четина.

Поради липса на кредитни и банкови учреждения с параходите се пренасяли и значителни суми пари на австрийски и български търговци.

От всичко казано дотук става ясно, че от различните провинции на Австрийската империя се внасяли в българските земи произведения на леката промишленост, а се изнасяли за там предимно земеделски произведения. Съотношението между вноса и износа било 4:1, т.е. средноевропейският внос превишавал по обем и асортимент на стоките 4 пъти износа. Австрийските стоки служели предимно за широко потребление. Затова те стигали бързо до обикновения консуматор. Луксозните предмети се продавали с малки изключения трудно, и то само на по-богатите слоеве от тогавашното турско и българско общество.

Относно разпространението на австрийски стоки в българските земи се очертали три големи района: Северна България с дунавските градове

чак до София и с важното черноморско пристанище Варна; Южна България с Бургас и Пловдив и трета зона — западните български земи.

Като най-голям и най-важен център в търговията с Австрия и като транзитна станция на австрийските стоки, изпращани по Дунава, се оформил още от самото начало Русе. Вносът се увеличавал още повече, когато били стоварвани извънредни пратки от Виена и Пеща за различните годишни панаири. От една приблизителна статистика на австрийския внос-износ във и от Русе за десет години /1842—1852/ се вижда, че вносът се увеличава с около 45%, а износът варира с около 20—25%.¹²⁰

И други пристанища по Дунава и Черно море били включени в търговската мрежа на австро-българския стокообмен. Така например средногодишният внос на Хабсбургската империя във Видин към 1850 г. възлизал на 320 000 флорина /около 3 520 000 турски пиастра/, а износът от видинския пашалък за там — на 270 000 флорина. Следващата таблица показва пък увеличаващия се брой на австрийските параходи в Черно море за 5 години /става дума за тези, които спирани на варненското пристанище/.¹²¹

Параходи	1845	1846	1847	1848	1849
Австрийски	—	6	54	42	81
Английски	—	—	9	3	8
Френски	—	—	—	2	—
Руски	34	28	15	12	52

По същото време преживявала своя разцвет друга австрийска параходна компания — „Австрийски Лойд“ със седалище в Триест. Тя поддържала гъста мрежа от линии, обхващаща цялата източна част на Средиземно море, Бяло и Черно море. В 1849 г. била открита нова линия от Цариград за Бургас и Варна /веднъж на 14 дни и оттам по Дунава 6 пъти месечно/.¹²² Триест се превърнал в трансмисия на стоки, които не идвали само от австрийските земи за Балканите, но и от различни немски индустриални области, както и от различни средиземноморски и други левантински пристанища.

Параходите на двете най-големи австрийски параходни компании пренасяли непрекъснато хора, поща, пари и стоки до българските дунавски и черноморски пристанища. По това време Виена била вече свързана с някои германски железопътни линии, което улеснявало извънредно много пренасянето на значителни количества немски промишлени произведения до австрийската столица. Оттам те стигали до долнодунавските пристанища или Триест за една седмица. Връзката с „Ориента“ се улеснявала от ден на ден.

През 30—50-те години на миналия век Франция заемала трето място, а понякога и четвърто в турския, респективно в българския внос-износ. До края на 50-те години френската търговия на Балканите се извършвала по старите пътища — през Солун, Одрин, Цариград и отчасти през нашите черноморски пристанища. До Кримската война френските стоки стигали до българския консуматор чрез посредничеството на гърци, евреи, арменци и някои българи от Солун, Одрин и Цариград.¹²³ Какво било например мястото на Франция във внос-износа на солунското пристанище през 1845 и 1850 г., ни показват данните от следната таблица:¹²⁴

Държави	1845 г.		1850 г.	
	внос	износ	внос	износ
Англия	3316000	358000	1541000	885000
Австрия и германските държави	1058000	502000	3181000	2000000
Франция	231000	3175000	274000	1093000

Постепенно френската промишлена буржоазия започнала да обръща по-сериозно внимание на пазарите в дунавския и черноморския басейн, особено след сключване на новия търговски договор с Турция в края на 1838 г.¹²⁵ За да разширят търговията с нашите черноморски пристанища, французите открили през 1843 г. свое вицеконсулство във Варна.¹²⁶ Малко преди Кримската война френските стоки започнали да си пробиват път и в Северна България.

От българските земи били изнасяни за Франция жито в плодородни години, сушени плодове, варива и розово масло. От Пловдив, Сливен, Ямбол и Копривщица били изнасяни редовно за Франция различни видове вълна. От Търново била изнасяна сурова коприна.

Розовото масло, коприната, вълната и други български селскостопански произведения били закупувани обикновено от агенти на френските търговски фирми в Цариград. Но в общи линии френско-българската търговия до края на 50-те години била все още доста ограничена.

След Одринския мирен договор търговските отношения между Русия и Османската империя отново се нормализирали. За разлика от големите западни държави руското правителство не успяло въпреки желанието и опитите си да заинтересува руските промишленици и търговци и да ги ориентира към турските пазари. Поради различни обстоятелства руската буржоазия смятала за по-изгодно да насочи капиталите си към Средния и Далечния Изток.¹²⁷ Затова анализът на структу-

рата на стокообмена между Русия и Османската империя показва, че през втората четвърт на XIX в. търговските отношения между двете страни не били от решаващо значение за нито една от тях.

Вносите на руски стоки в Османската империя бил по-голям, отколкото износите на турски изделия за Русия. В листата на турския внос към началото на 50-те години фигурирали 39 вида стоки. Сред тях първо място заемали плодовете /22,4%/, виното /10,2%/, зехтинът /11,1%/, коприната /6,6%/, хранителните изделия /6,6%/, памукът /5,3%/, и тютюнът /5,1%/. Списъкът на внасяните в Турция руски стоки наброяват около 50 вида. Най-разпространени били зърнените храни /58,8%/, които се реекспортирали за западните страни — вълната /5,8%/, салото /3,9%/, кожите /3,3%/, въжетата и вървите /2,9%/. В същност те-

зи артикули били и основните в южноруския износ през първата половина на миналия век.¹²⁸

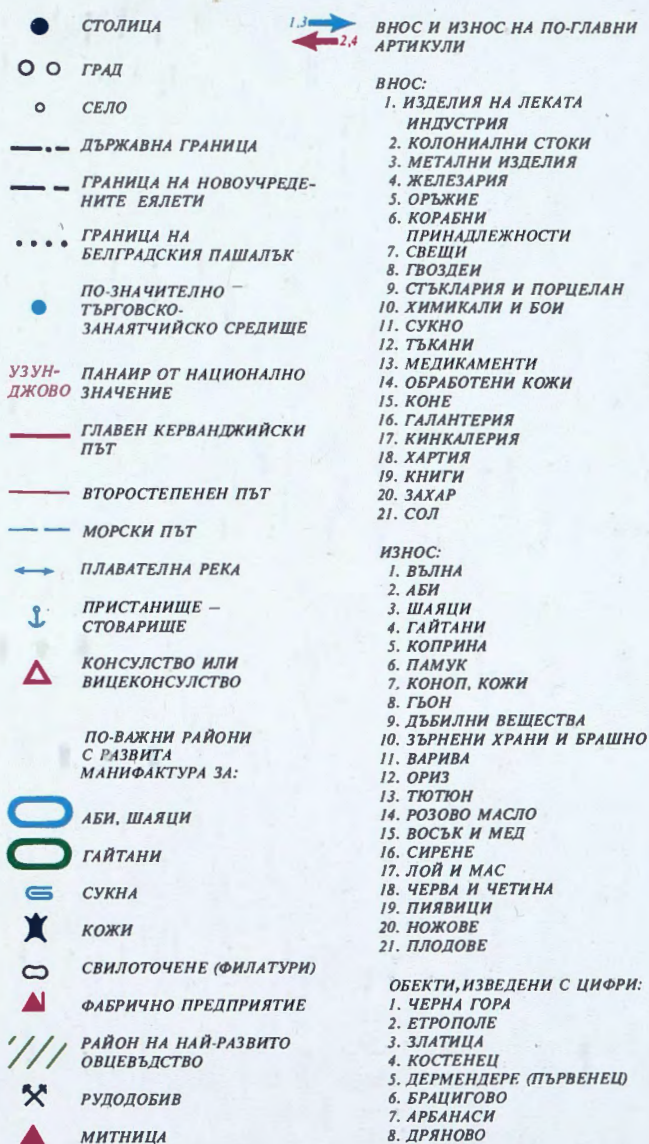
Руско-българските стопански връзки се осъществявали през разглеждания период предимно от български търговци в емиграция и техните съдружници и агенти по места в нашите земи. Членовете на образувалата се през първите десетилетия на века българска търговска колония в Одеса били най-ревностните радетели за засилване и разширяване на търговските връзки на Русия с българските стопански среди. Одеса имала и това значение, че станала икономически и културен център на българските колонисти в Южна Русия, които от своя страна играели също важна роля в развитието на българо-руските икономически отношения.¹²⁹ Значителен брой от колонистите /през 1846 г. те наброявали около 14 000 семейства/ се занимавали с търговия.

Освен изброените артикули, които били предмет на вноса и износа и на българските търговци, у нас били внасяни руски църковни и други религиозни книги.¹³⁰ Значителни търговски операции между руски и български търговци се извършвали на големите панаири в Сливен, Узунджово, Кара су. Руските търговци донасяли добри и евтини видове сурово желязо и готови железни изделия. По българските земи циркулирали значителни количества руски жълтици и рубли.

Въпреки известни успехи на руско-турската, респективно на руско-българската търговия през двете последни десетилетия преди Кримската война тя не можела да се сравнява със стокообмена на българските земи със западните и средноевропейските страни главно поради твърде близката структура на руския и турския, респективно български износ. И в руския, и в българския икономически живот преобладавало селското стопанство, което слагало своя отпечатък върху характера и обема на външната търговия на двете страни. Руските индустриални произведения не могли да издържат по качество, обем и цена на силната европейска търговска конкуренция в черноморския басейн.

Разширил се стокооборотът и със съседните балкански страни. След Одринския мир се засилило развитието на капиталистически отношения в румънските княжества. Въведените фискални и други реформи в областта на търговията се отразили благоприятно върху търговския оборот на княжествата с балканските райони на юг от Дунава.¹³¹ Най-активни посредници на вноса и износа на българските земи с румънските княжества станали българските търговци, заселили се в различни румънски селища.

Не прекъснали връзките и със сръбските земи. За да се увеличат приходите от транзитната търговия през Сърбия от Австрия за Турция и

обратно, княз Милош основал в 1827 г. към белградската митница посредническа служба за транзитна търговия /белградски конзулат/. В 1832 г. началник на тази служба станал Пантелей Хаджистоилов от Банско, който дотогава живеел в Земун.¹³² По случай неговото назначаване княз Милош изпратил до търговците във Виена, Белград, Земун, Ниш, Пловдив, Битоля, Велес, Серес, Солун и Цариград „Обявление“ с препоръка да се свържат с консула, който щял да улеснява тяхната търговска дейност.

Както и преди основаването на новата сръбска държава, български търговци непрекъснато посещавали сръбските земи било на път за Средна Европа, било по закупуване на различни стоки. През 30–40-те години български джелепи от Средногорието закупували всяка пролет цели стада овце и кози, които отвеждали в Цариград.¹³³ Според три запазени статистики от периода 1841–1843 г. само през 1842 г. 87 български джелепи от Сопот, Панагюрище, Пазарджик, Копривщица, Пирдоп, Пловдив, Калофер, Ловеч, Тетевен, Враца, Златица, Брацигово, Одрин и Батак изнесли от Сърбия 51 422 овце, 10 185 кози и 536 неохранени свине.¹³⁴

СТРУКТУРА НА ВЪТРЕШНАТА ТЪРГОВИЯ. БЪЛГАРСКИ ТЪРГОВСКИ КЪЩИ. Успоредно с процеса на по-засилено проникване на чуждестранни стоки се развивала и разгърната вътрешна търговия с местни селскостопански продукти и изделия на българското занаятчийско и манифактурно производство. Освен в българските земи тези стоки били пласирани по пазарите в другите провинции на Османската империя. Произвежданата у нас аба например била разпространявана из Мала Азия. Така в една официална турска записка от края на 1842 г. се казва, че членовете на абаджийския еснаф в Пловдив /Йорго, Петро, Парашкев, хаджи Янко/ закупили аба и други неща с цел да ги продават в Мала Азия, в градовете Ескишехир, Кютягия и другаде. А в 1843 г. били освободени от вътрешни мита и продавани свободно на местните пазари пет вида зърнени храни: пшеница, ечемик, овес, царевица и просо, както и брашната, смлени от тях. Значителна част от тези селскостопански изделия били произвеждани в българските земи.

На местния пазар били разпространявани все по-големи количества определени видове произведения на българското занаятчийство, които подбивали цените на някои стоки, внасяни отвън. В различни австрийски вестници например се появили информации, че по-рано в българските земи се пласирали големи количества брашовски гай-

Къщата на хаджи Генчо с „Купчийницата“ в Копривщица

Братя Евлоги/седналият/ и Христо Георгиеви. Архив на Института за история при Българската академия на науките — София

Бланка на българските търговци братя Робев от Охрид. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

тани, но сега вече не било така, защото българите сами произвеждали вълнени шнурове и затова вносът им от Трансилвания намалял. Габровските ножове се разпространявали навсякъде из българските земи, както и в Босна, Сърбия и Влашко. Въпреки че вносните стоки били изработени по-добре в техническо отношение и стрували понякога поевтино поради съществуващата митническа тарифна система относно чуждия внос, българските

произведения намирали добър пласмент из пазарите на империята.

През последното десетилетие преди Кримската война още повече се заздравели търговските връзки между отделните български градове, между отделните търговци от различни селища. Останалата от тях търговска кореспонденция разкрива как се разширявали националните стопански връзки и отношения, как се свързвали още поплътено отделните краища и райони на отечеството. От Ловчанско се носели кожи в Битоля. Тамошни български търговци пък били свързани с крайдунавските български фирми и пр.

В разширяващата се вътрешна търговия се вплитали все повече градчета и села. Севлиево например било вмъкнато през първата половина на XIX в. в оживена вътрешна търговия. От продажба на различни стоки, главно на вътрешния пазар, там забогатели Стоян Градищенина, братята Сава, Иванчо и Миню Радкови.¹³⁵ Не без причина Сава и Иванчо Радкови били убити от турците по време на Кримската война. През същия период станало и убийството на големия търновски търговец хаджи Минчо Хаджицахов. Такива видни търговци проявявали известна стопанска независимост, натрупвали богатства и не били гледани с добро око от турската власт, която нерядко ги обричала на гибел.

Според сведения на чужди пътешественици и информатори, които обикаляли българските земи, чаршиите по градове и села били отрупани със стоки от местен и чужд произход. На панаири се извършвал също голям стокооборот на местни и чужди изделия. Въпреки чуждестранната конкуренция все още съществувало известно равновесие между местното производство и вносните стоки, между износа и вноса. Затова последното десетилетие преди Кримската война се характеризирало с откриването и замогването на нови български търговски къщи. В тяхната дейност се отразявала структурата на вътрешната търговия. Преди всичко налице било значително производство на местни занаятчийски и селскостопански стоки. Типичен бил примерът с фирмата на Евлоги и Христо Георгиеви.

Техните вуйчовци, братя Христо и Никола Пулиев, натрупали капитал от търговия с местни занаятчийски изделия /гайтани, аби/ и селскостопански продукти /лой, ориз/ още през 30-те години. След това Никола Пулиев открил кантора в Галац.¹³⁶ Двадесетгодишният Евлоги Георгиев посъбрал малко собствен капитал от търговия на карловската чаршия. Той работел предимно за сметка на вуйчо си Христо Пулиев, в чиито търговски книги имал открита партида. През 1839 г. Евлоги ходил на няколко пъти до Букурещ, където наемал една „одая“ в хан, държан от българин,

Wien den 23 December 1855

RECHNUNG von Gebrüder Rombi & Söhne

Herrn Adalbert Müller

750 St. Runderlucaten		C 124	4394 25
ab 1 1/2 fl			8 78
			4385 47
16 Napoleonsd'or		9 32	158 72
4 Englische Sovereigns		12 45	49 80
14 Russische	141 82	10 13	
ab 3/16	1 10		140 72
			4734 71

HEK... 24 APR. 1856 33231 62

и започнал да търгува с българска стока. Той продавал карловски гайтани и аби, различни кожи, големи количества пазарджишки ориз, памук, памучна прежда, гъон, севлиеиска и търновска коприна, розово масло. Отначало количествата били ограничени, но постепенно се увеличавали. Едновременно вуйчовците му търгували на вътрешния пазар и се сдружили с карловеца Иванчо Лазаров, който закупувал големи количества аба, гайтани и ориз. Характерното за този търговски оборот било обстоятелството, че не се внасяли и продавали чужди стоки на местния пазар, а се трупали парични средства от продажбата на местната стока. Евлоги изпращал спечелените пари като аманд или груп /в торбичка под съответен номер и марка/ за Карлово, където се намирал основният му капитал.

Пулиев били във връзка с различни по-голе-

ми български търговски къщи навсякъде из нашите земи, с които разменяли стоки за вътрешния и външния пазар. Някои от тях били комисионери, други изкупували стока за сметка на Пулиев и Евлоги Георгиев, трети им доставяли различни изделия от своите собствени запаси. От друга страна, дребни бакали от подбалканските градчета се обръщали също за стока към известната вече карловска къща, която разполагала с големи магазини. До Кримската война тя изкупувала значителни количества местни стоки, които разнасяла из българските земи, а немалка част отивала и за Влашко. Постепенно около Пулиевата къща се организираща широка мрежа от по-дребни търговци, агенти, доставчици, бакали, които доставяли и разнасяли с волски коли или конски кеврани предимно местни изделия, информирали за движението на цените, за намиращите се количества

продукти по села и градове. „Файдата“, която се стичала в „касата у Карлуву“, се изчислявала обикновено в турски грошове поради това, че идвала от вътрешния пазар. Едни от най-дружеските фирми били свищовските къщи „Христо Попович и дружина“, „Борис Ненович и дружина“, Димитър Начович и Иван Станчогул и др. Евлоги Георгиев имал свой комисионер-куриер, когото наричал „Оказионен“, на име Козма Тричков, който се занимавал с кираджиите, търсел нова стока и пр. Той записвал в партидните книги закупените количества пазарджишки ориз, марашки аби и ямурлуци, търновска и севлиевска коприна, карловски гайтани, восък, серски памук, ловечки мешини и каплами, самоковско желязо, сливенски бадеми.

Христо Георгиев, който навлизал постепенно в търговията, кореспондирал с българската фирма „Никола Лазаров и братя“ от Сяр. Дори в 1852 г. се подела инициативата да се основе съвместна фирма за търговия с „памуци“.¹³⁷

В първото десетилетие от дейността на фирмата братя Георгиеви били устремени към разширяване на търговията, към натрупване на повече капитали. В това отношение те проявили качества на делови хора, на обиграни и пестеливи стопански дейци. Двамата братя, както и техните родственици Пулиевци допринесли твърде много за разширяване на вътрешните търговски национални връзки, за укрепване на българския търговски капитал. Около тяхната фирма вътре в страната, както и във Влашко се образувал значителен кръг от комисионери, закупчици и доставчици, които пътували из страната и правели значителен стокооборот в различни села и градчета. Те прониквали в такива селища като Троян например, в който търговията имала преди Кримската война съвсем локален характер.

В първоначалния етап от своята търговска дейност братя Тъпчилещови от Калофер започнали около 1830 г. да търгуват на местния пазар с български изделия, замогнали се и натрупали значителен капитал.¹³⁸ В същото време те били и опитни занаятчии — занимавали се с абаджийство. В края на 30-те години Христо и Никола Тъпчилещови отишли в Цариград и се заловили с абаджийство и с търговия на готови дрехи от аба. За седем години те спечелили много пари, изоставили абаджийския занаят и се впуснали в по-широка търговия със стоки, които донасяли от Българско. Търговската кантора на Христо Тъпчилещов в Балкапан хан в Цариград била в постоянна връзка с много български търговци от вътрешността на страната. Подобно на братя Георгиеви, братя Тъпчилещови допринесли твърде много за раздвижването на вътрешния пазар, за заздравяването и разширяването на стопанските връзки

между отделни прослойки на българското общество.

Същата била дейността и на братя Робев от Охрид. След смъртта на баща им Стефан Робев неговите синове Ангел и Анастас се занимавали предимно с търговия на кожи. През 40-те години Робевци открили клон от фирмата в Битоля, обаче централата в Охрид била основното звено в тяхната търговска дейност, която обхванала постепенно много селища в югозападните български земи. Робевци сплотявали около себе си голяма част от българската търговска буржоазия в този район. Но те не били изолирани от другите български търговци от Северна и Южна България.¹³⁹ В навечерието на Кримската война започнала да се изгражда трайна мрежа от търговски връзки и отношения между българските търговци от Македония и от всички други краища на българските земи, както и извън тях. Робевци участвували редовно на Узунджовския панаир, където се свързвали с много свои сънародници — търговци, агенти, комисионери, закупчици и пр. По роднинска линия Робевци били свързани с най-видните български търговци в Цариград — Гешови, Бракалови, Тъпчилещови и др. Чрез тях те следили движението на цариградския пазар.

В крайна сметка, изминавайки дълъг и твърде лъкатушен път на развитие до Одринския мир, вътрешната и външната търговия на българските земи била поставена през двете десетилетия преди Кримската война, особено през последното, окончателно на капиталистически релси. Тя придобивала с всяка измината година характерните белези на съвременна капиталистическа търговия. Усъвършенствувала се нейната вътрешна структура, увеличил се нейният обхват и обем. В трите области, населени с българи — Мизия, Тракия и Македония — се оформили групи от търговци на едро, които разполагали вече с големи складове /магазини/, където се стоварвали много местни и чуждестранни стоки. Българските търговци-ангросисти изграждали около своите кантори мрежа от агенти-посредници и закупчици, които бродели из села и градове и изкупували срещу комисионна излишни селскостопански изделия за износ. Така например се увеличил обемът на търговията със зърнени храни след премахването на държавния монопол върху тях през 1838 г. Други пък станали пласбори на вносни стоки и ги предлагали повсеместно на населението.

Постепенно нараствал броят на търговските фирми-сдружения с кантори по европейски образец, със съвременен сметководство, работело се с

Богат търговец от първата половина на XIX в. Неизвестен художник. Национална художествена галерия – София

полици /т.нар. вексели/, с чекове в чужди банки, с акредитиви и пр. Търговските писма се пишели на собствени бланки, подпечатвани със собствен печат. Извършвани били валутни комбинации, повишил се интересът към информации от световните борси, движението на цените и паричните курсове в Европа.

В. „Цариградски вестник“ започнал да отпечатва различни търговски вести, ценоразписи на местни и вносни стоки. Сред младежите, най-вече сред синовете на забогатяващите търговци, се засилил стремежът към получаване на солидно търговско образование в чужбина. Много млади хора

намирали препитанието си в различните търговски къщи. Някои от тези фирми давали и пари под лихва.

Дори по-дребните търговци, които развивали своята дейност предимно на комисионни начала, организирали от своя страна по-тесен или по-широк кръг от дребни продавачи или закупчици, които разпространявали или закупували стоки в малки селища или по-отдалечени села. Търговците от всякакъв ранг и социално положение, в чиито ръце се натрупвали парични средства, разширявали с по-бързи темпове не само стопанските връзки между отделните местни пазари, но и връзките с български търговци, посредници и закупчици в емиграция. Често един от братята оставал да работи в родното място, а другите отивали завинаги или временно в чужбина. Цели родове били вплетени в търговска дейност.

Много от емигриралите търговци още през първите десетилетия на века, както и техните наследници в канторите продължавали да поддържат или да установяват оживени стопански връзки с родината, въвличайки вътрешния пазар в световната търговия като нейни дейни посредници.

Големите годишни панаири играели своята роля на важни стопански средища, на които се срещали представители на различни търговски кръгове. На тези тържища се извършвали значителни обороти на местни и вносни стоки. Там се разгаряла и конкурентната борба между чуждите държави-вносителки. Но освен на годишните панаири, на които се срещали българските търговци, връзките между тях се осъществявали през цялата година чрез търговска кореспонденция. В навечерието на Кримската война те не чакали вече само покупко-продажбите на годишните панаири, а получавали или продавали стоката по всяко време. Поръчаните в чужбина промишлени изделия се препращали с параходи чрез дунавските и черноморските пристанища. Стокообменът приел най-разнообразни форми, характерни за свободна капиталистическа търговия. Така търговският капитал подготвил най-необходимите условия за появата и разпространението на капиталистическия начин на производство в българските земи.

Известен икономически подем бил осъществен у нас през последните две десетилетия преди Кримската война благодарение на това, че вътрешните фактори и явления на капиталистическо развитие не се намирали в дълбоко противоречие с външното икономическо проникване. Българските земи били приобщени по-солидно към цялата тогавашна съвременна капиталистическа система, към модерната търговия — сам по себе си твърде положителен факт. С разширяване на параходното плаване се оживили например малките крайбрежни градове, които за едно десетилетие се

превърнали в по-големи пристанищни градове, свързани стопански не само с близкия хинтерланд, но и с още по-отдалечени райони, необхванати дотогава в по-широка търговска дейност. Вътрешни селища произвеждали вече стоки не само за местния пазар, но и за външния. Изобщо градското стопанство в българските земи въвлякло по-здравео и селската икономика в руслото на капиталистическо развитие.

При относително стабилизиране на цените в световен мащаб през този период¹⁴⁰ търговският капитал се натрупвал предимно на основата на известна експлоатация на дребните производители в града и селото при осъществяването на различни сделки и спекулации, от разликата в местните мерки, в цените и циркулиращите местни и чужди монети, от по-ниските транспортни разноски в българските земи и чрез други търговски операции.

Въпреки някои резултати от реформените актове обаче буржоазен правов ред в Османската империя не бил установен. От това страдали и самите търговци, които ставали неведнъж жертва на предумишлени обири и убийства. Вътрешната митническа система била твърде обременителна за търговеца-християнин, железници не се строели, буржоазната собственост не се покровителствувала от държавата. Осъщественият търговски обмен не можел да приеме все още всички форми и елементи на европейското фритрейдерство. Но все пак търговският капитал успял да изпълни своята историческа роля, като създал по-широка основа и предпоставки за развитието на манифактурния период в българските земи.

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА ЗА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ

1.

Развитие на новобългарската просвета

ПОДЕМ НА СВЕТСКАТА ПРОСВЕТА. Първите десетилетия на XIX в. отбелязали върха на развитието на килийното образование и същевременно поставили началото на неговия заник. В българското културноисторическо развитие започнали да действуват фактори и причини, които предполагали нова светска просвета, съобразена с духовните постижения на буржоазната епоха.

Светската просвета била необходима преди всичко за стопанските и чисто-професионалните нужди на зародилата се българска буржоазия.

Българските търговци, занаятчийи, предприемачи трябвало да знаят добре да четат, да смятат и пишат, да имат елементарни познания по аритметика, стокосзнание, география, естествознание и т.н., за да могат да произвеждат своите стоки, да търгуват по близки и далечни страни, да водят своите тефтери и кореспонденция, да следят конюнктурата на пазара. Елементарната грамотност по църковните книги била явно недостатъчна, за да отговори на потребностите на новото стопанско и обществено развитие. Нуждите на живота повелително налагали да се преодолее килийното и да се създаде нов тип светско училище.¹

Стремежът към светско образование и култура у българите през XVIII и началото на XIX в. се пораждал и от чуждите културни влияния. Духовното общуване на народите било огромен стимулатор за културното развитие на всяка нация. То имало особено значение за страни като България, в които буржоазно-националното обновление започнало, когато буржоазната култура и цивилизация триумфирали с пълна сила в Европа.

Постепенно до българското общество започнали да долитат големите идеи на Просвещение, то, които създавали сред интелигенцията истински култ към образованието като средство за духовен и социален напредък. Заедно с това прониквали и новите педагогически възгледи, които отричали средновековното схоластично училище, утвърждавали каузата на модерното светско утилитарно образование. Българското общество усвоявало идеята за освобождаване на училището от духовната опека на клерикализма, за неговото революционизиране с оглед преврата в естествените науки, за новото отношение към личността на ученика в духа на идеите на хуманизма. Българите научавали и за нови методи на обучение, въведени през XVIII в. в Англия от Андрей Бел и Ланкастер, разпространени по-късно в цяла Европа.

Проникването на идеите на Просвещението и на западното образование се засилило през първата половина на XIX в., когато български младежи отивали да учат в Париж, Виена, Мюнхен, в италианските градове Флоренция, Пиза. В Хайделберг и Мюнхен учил д-р П. Берон, в Италия — Ив. Селимински, Ст. Чомаков, Никола Пиколо, в Париж — Ал. Екзарх, Г. Кръстевич и т.н. Някои останали да живеят на Запад — Берон, Пиколо и Екзарх в Париж, Ив. Добровски във Виена, Ив. Богоров в Лайпциг, д-р Петър Протич като професор по медицина в Букурещ. Но всички те и тези, които се завърнали в родината, осъществили връзката на българското общество с напредналата европейска култура. Благодарение на тях и главно на все по-активното въвличане на България в европейския стопански и духовен живот българите заимствували от Европа почти всичко, което им

било необходимо, за да създадат своето народно, модерно светско образование.²

Буржоазните просвещенски и педагогически идеи прониквали по различни пътища и канали. Техният най-пряк път минавал през Гърция, Сърбия и Австрия — страни, с които българите се намирали в близки връзки.

Още през XVIII в. гърците имали добре уредени училища и академии, в които се преподавали светски науки. Гръцки светски училища съществували за по-дълго или кратко време и в някои средишни български градове — Пловдив, Търново, Мелник и др., а също така в страни и градове, където живеела компактна българска емиграция — Цариград, Букурещ, Одеса. През 1835 г. бил открит и Атинският университет, посещаван от българи от Македония, Тракия и Северна България.³ Естествено било зараждащата се българска буржоазия да отправи поглед към близките гръцки

училища, които задоволявали нейните нужди от светски знания. В тези училища българчетата не само получавали систематизирани светски знания, но били приобщавани към прогресивните идеи на своите учители. Най-силно влияние върху умовете на младежта упражнявали Никифор Теотокис /1731—1800/, „най-славният елин на XVIII в.“, Адамантиос Кораис /1748—1833/ — бележит гръцки просветител, проводник на западната култура, централна фигура на гръцката просвета в началото на XIX в., философът Теофил Каирис /1784—1853/, поетът Анастаси Христопуло /1772—1847/ и др.

Приобщаването на българите към гръцката образованост и култура през XVIII и началото на XIX в. имало положителни последици за българското културно национално развитие. В гръцките училища били подготвени едни от първите дейци на Българското възраждане, първостроителите на

БОРБА ЗА КУЛТУРНО—НАЦИОНАЛНА
САМОСТОЯТЕЛНОСТ

нашата национална култура. Гръцки възпитаници пренесли в българското общество разбиранята за новото светско образование, идеите на модерната педагогическа мисъл, взаимоучителната метода. От Гърция идвали бунтовните идеи за обновление на обществото, за реформиране на обществените и църковните институции, за създаване на модерна култура на основата на народния език. Чрез гръцкото образование българската култура правела своята историческа връзка с античността.⁴

През началния период на Възраждането българската култура чувствувала и благотворното въздействие на съседна славянска Сърбия. Близостта на езика улеснявала културния обмен. Млади

българи се учили в сръбските училища, особено в училищата, открити у австрийските сърби, които много отдавна разполагали с по-високо образование и с развита книжнина. До средата на XIX в. през сръбските училища преминали десетки български младежи. Върху умовете на зараждащата се българска интелигенция влияели идеите на първите сръбски просветители и реформатори — Йован Раич, Доситей Обрадович, Вук Караджич. Разбира се, сръбското влияние върху българската просвета било сравнително по-слабо от гръцкото.

Ранното културно развитие на българите през Възраждането се осъществявало и под влияние на идеите на общославянския ренесанс, но чак до 30-те години на XIX в. културните заемки от западните славяни били незначителни. Под влияние на славянския ренесансов свят се засилил интересът към миналото и към историята, към националната самобитност. Тези идеи утвърждавали

Русе, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

историцизма и романтизма в българската литература, подхранвали интереса към славянството. Някои от българските просветители започнали да се възлнуват от идеите на илиризма на Лудевит Гай /1809—1872/.⁵

В края на XVIII в. и началото на XIX в. започнали по-интензивни културни контакти и с Русия. Те се улеснявали от разширяващите се търговски връзки, в които едно от главните вносни пера били църковните книги. Руското влияние прониквало и чрез сведенията, идващи от българските поселнически колонии в Южна Русия.⁶ Първите по-определени опити за руско държавно влияние върху образованието на южните славяни в новата епоха били направени през 1816 г., когато руското правителство решило да привлече на учение в Русия децата на сръбската знат. По-късно тези привилегии били разширени за българите, за да изиграят по-нататък огромна роля в историята на новобългарското образование.⁷

Така от второто десетилетие на XIX в. в българското общество все по-активно се чувствувало комбинираното влияние на вътрешния и външния фактор, което подтиквало българите да търсят пътища за реорганизиране на образованието и за известна културна еманципация с напредналия буржоазен свят.

ПЪРВИ СВЕТСКИ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. Докъм 30-те години на XIX в. българската буржоазия все още нямала достатъчно сили, за да реорганизира килиите и да създаде мрежа от светски национални училища. Една част от нея изпращала синовете си в гръцките училища и в чужбина. По инициатива на българи-гъркомани в началото на XIX в. се открили гръцки училища в някои развити търговски средища, като Сливен, Търново, Пловдив, Хасково и др. Те действували подобно на училищата, създадени от гръцките митрополити или от гръцката буржоазия в Созопол, Анхиало и други селища.⁸ Учителите в тях били гърци и обучението се водело на гръцки език по гръцка учебна литература. Една от основните задачи на тези училища била възпитаниците им да усвоят говоримия гръцки език. Те задоволявали нуждите на гърчещите се български чорбаджии, богати занаятчии и търговци от някои светски знания и най-вече от доброто владееие на гръцкия език.

Другата част от българската буржоазия в единодействие с малобройната новобългарска интелигенция от това време поощрявала откриването на елино-български и славяно-български училища в българските земи. Подобни училища били открити в Сливен — 1810 г., Свищов — 1815 и 1831 г., Котел — 1819 г., Карлово — 1826 г., Видин, Шумен и др. Някои от тях възникнали като чисто елино-гръцки, но постепенно преминали в елино-бъл-

гарски. Типичен пример било училището на Антон Кринчу, открито в Котел през 1812 г. Даскал Антон, възпитаник на лицей „Св. Сава“ в Букурещ, преподавал не само гръцки език и литература, но давал на учениците различни знания из областта на естествените науки. За да могат децата да проумеят гръцките текстове и да навлязат в материала, Кринчев използвал и говоримия български език.

Елино-българските училища отбелязали прехода към националните български светски училища. Те били откривани и издържани от богати български търговци и занаятчии, но имали подкрепата и надзора и на българските общини. Учителите били българи, възпитаници на новогръцките училища от началото на XIX в., от които възприели и новите идеи за образованието.⁹

Съдържанието на обучението в елино-българските училища било светско с превес на класическо обучение. Централно място заемало изучаването на старогръцкия /елинския/ и новогръцкия език. Обучението се водело по гръцка учебна литература. Юношите се запознавали с произведенията на Омир, Есхил, Ксенофонт, четели Езоповите басни и т.н. Старогръцкият език бил изучаван, за да могат чрез него българите да влязат в непосредствен контакт с древногръцката културна съкровищница, а новогръцкият — за нуждите от общуване в стопанството и търговията, за запознаване с новогръцката литература. Заедно с тях бил изучаван и старобългарски като основа на говоримия български език.¹⁰

През 1814 г. свищовският търговец Филип папа Сакеларий завещал на махалата си 16 000 гроша, от чиито лихви да бъде построено училище в родния му град.¹¹ Училището било открито в 1815 г. Българските търговци от Свищов, търгуващи или живеещи в чужбина, осигурили материално откриването му, а свищовската община поела неговото организиране. Свищовските първенци се погрижили да бъде построена специална сграда и поканили за учител Емануил Васкидович /1795—1875/. Роден в Мелник, той учил в родния си град, на о-в Хиос и в известния гръцки лицей „Св. Сава“ в Букурещ. Учителствувал в Свищов /1815—1845 и 1854—1863/ и в Плевен /1845—1854/, развивал активна книжовна, културна и просветна дейност. В новопостроеното свищовско училище наред с изучаването на елински и новогръцки език той въвел старобългарски и други предмети на български език.¹²

През 1819 г. по внушение и с материалната помощ на Стефан Богориди било преустроено елино-българското училище в Котел. Минавайки през селото, Богориди препоръчал на местните чорбаджии за учител Райно Попович /Р. Събев Стоянов — 1773—1858 г./ от Жеравна. Той учил първо-

начално в килията на родното си село, а после в Сливен, в Солун и на о-в Хиос. Образованието си завършил в букурещкия лицей „Св. Сава“. Богориди препоръчал, „след като младежите се упражняват на обикновения български език, да се приемат в гръцкото училище, като учат първо на просто-гръцки език, а после елински с граматика и след това риторика, поетика, аритметика и география“. Райно Попович отначало сам водел българското обучение. Скоро местната община наела двама учители за началното българско училище, а Попович поел по-висшата степен, в която наред с препоръчаните от Ст. Богориди елински и новогръцки език той преподавал „според силите и славянски на колко годе напредналите ученици, като им показвах каква удивителна връзка има с елинския език“¹³.

За кратко време Р. Попович подготвил множество учители и духовници и някои от изтъкнатите български просветители, като П. Берон, А. Кипиловски и др. През 1826 г. Райно Попович се преместил в Карлово и открил там едно от най-известните елино-български училища. Както котленското, така и карловското училище на Райно Попович получили широка известност. При него идвали да се учат заможни младежи от различни селища, между които Г. С. Раковски и Г. Кръстевич от Котел, Евлоги и Христо Георгиеви, братя Пулиев, братя Ив. и Д. Гешови от Карлово, Димитраки бей от Тулча, братя Шопови от Калофер и др.

През 1826 г. елино-българско училище било открито и в Самоков, ръководено от Неофит Рилски.¹⁴

Активно просветно ядро на българите в края на 20-те години било училището на самоковчанина Константин Фотинов, открито през 1828 г. в Смирна. Самият Фотинов /1790–1858/ бил син на търговец, учил в килийното училище в Самоков и в гръцкото училище в Пловдив, а после при гръцкия просветител А. Кораис в Кидония. Първоначално училището разполагало с една стая, в която се събирали десетина ученика. След няколко години поради нарасналият интерес към него Фотинов открил взаимно училище с около 200 юноши от всички краища на българските земи. Той занимавал учениците си с български, френски и гръцки език и, както сам пише, „имал сам попечение и упражнявал сам се непрестанно по сила и възможности за просвещение на нашия народ български“¹⁵.

През 1831 г. в Свищов било открито още едно училище, наречено от основателя му Христати Павлович славяно-елинско. Павлович /1804–1848/ е роден в Дупница, учил в килийното училище в родния си град, в Рилския манастир и в гръцкото училище в Мелник. От 1831 г. до смъртта си учи-

телствувал в Свищов. Училището имало начална степен, в която децата се огромятавали, и по-висша, в която Павлович преподавал граматика, катехизис, аритметика, българска история, гръцки език и др. Дори Андрей Робовски, учител в Елена, постъпил за усъвършенстване в училището на Христати Павлович, където изучавал граматика по учебника на Мразович, риторика, логика и богословие.¹⁶

Елино-българските и славяно-елинските училища били сходни със западноевропейските училища от епохата на хуманизма по интереса към класическото културно наследство, по светското съдържание на образованието и по прилагане на нови методи на обучението, които развивали активност и самостоятелност у учениците в процеса на овладяването на новите знания. Класическото наследство било изучавано съвсем преднамерено за решаването на основните задачи на времето. Нашите първи учители-хуманисти с примери от древността будели и укрепвали интерес към просвета и свободолубие.¹⁷

Елино-българските и славяно-българските училища в Свищов, Котел, Сливен, Карлово, Смирна и др. отбелязали началото на прехода от старото средновековно религиозно образование към светска просвета. Това били първите наши светски училища, произлезли от връзката на българското общество с гръцката образованост. Те имали важно значение за развитието на новобългарската просвета, като подготвяли едни от първите ѝ ръководители, организатори и книжовници, създавали обществен опит за самоорганизиране на българското градско общество в името на народната просвета, давали тласък на развитието на национално-патриотичните чувства у младата българска интелигенция.

Но малкото на брой елино-български или славяно-български училища, създадени в отделни градове в началото на XIX в., с учебното си съдържание не само не могли да задоволяват нуждата от светско образование на българското общество през втората четвърт на този век, но влезли в противоречие и с процеса на зараждане на българската нация. Борбата за национална култура изисквала изграждането на светска и национална по форма и по съдържание българска просвета, откриването на училища като огнища за модерно образование и патриотично възпитание. С откриването на новобългарски училища се извършил дълбок прелом в развитието на българската просвета и култура през епохата на Възраждането.

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ВЗАИМНИТЕ УЧИЛИЩА. Необходимостта от създаването на масово, народно училище със светско съдържание на образованието, с обучение на говорим български език и взаимоучителна

организация, нови методи на възпитание и нов тип учител била обоснована от д-р Петър Берон /1800–1871/. Роден в заможното котленско семейство на хаджи Бери, Петър Хаджиберович се учил първоначално в родния си град, после при прочутия гръцки педагог Константин Вардалахос в Букурещ. След като завършил гръцкото училище, следвал медицина в Хайделберг и Мюнхен. Завърнал се през 1831 г. във Влашко, Берон упражнявал за кратко време лекарска практика, после се отдал на търговия и натрупал голямо състояние. Като използвал това състояние, той отново заминал за Европа, живял и работил в Прага, Лондон и Париж, изцяло отдаден на научни занимания в областта на естествознанието. От 1846 г. до смъртта си Берон написал и издал на френски, немски и английски език няколко големи книги по геология, астрономия, физико-химия, космография, минералогия, философия и т.н., които обхващат над 8000 страници.¹⁸

В българската история П. Берон останал не с името на учен, а със своя знаменит „Буквар с различни поучения“, издаден със средствата на сливения търговец Антон Иванов в Брашов през 1824 г., станал по-късно известен под наименованието „Рибен буквар“. В тази малка книжка, реликва на новобългарското образование, Берон предложил и обосновал най-прогресивните за времето педагогически идеи. Той отхвърлил категорично старото килийно образование и настоявал за въвеждането на светско училище, отговарящо на нуждите на буржоазната епоха.

„Когато изперво видях по другите места, че децата начеват да четат на книги, писани на техният език, познах колко зле струват по нас учителите и колко напразно муки теглят горките деца. Защо като преминат младостта си в школата сас толкози страх и треперение, излизат и не знаят барим името си да пишат, нити да си сметнат що земат и дават, ами по догените, ако им ся случи, научават се малко нещо. Почудих се как през толкози векове не са намери ни един да познай това опасно състояние и да покаже един прав път камто учението.“¹⁹ Този „прав път“ според Берон било светското образование, осъществявано на основата на говоримия народен език. Берон изложил подробно взаимоучителната метода, която единствено била в състояние да разкрие простор за бързо развитие на училищата, тъй като при липсата на достатъчен брой подготвени учители тя разглежда напредналите ученици не само като обект, но и като фактор при обучението. Берон определил не само съдържанието и средствата на обучението, но и възпитателните цели на училището, като лансирал либерални идеи за възпитанието, идеята за уважение на личността на ученика, за силата на педагогическото въздействие и

т.н. Той се обявил против средновековните телесни наказания, против прословутата килийна „фаланга“.

Съдържанието на Рибния буквар е разделено на осем дяла, в които се дават кратки граматически правила за четене и писане, четирите аритметични действия, сведения за природата и животинския свят, „мъдри съвети“ в духа на буржоазната етика, забавни и поучителни четива из историята, из живота на велики личности и т.н. Букварът е снабден и с илюстрации. Фактически той представлява една начална енциклопедия от светски знания, която открива пред очите на подрастващите света на знанието.

В Рибния буквар няма оригинални педагогически идеи. В него са отразени постиженията на европейската педагогическа мисъл. Много от текстовете на буквара са буквални заемки от гръцкия педагог Дарварис. Голямата заслуга на д-р Берон се състои в това, че той пръв внесъл тези идеи в българското общество и в съответствие с културните му потребности посочил пътищата за един реален и вече изпробван в историческия опит на другите народи път за духовното обновление. Именно поради това Рибният буквар имал силно въздействие върху развитието на възрожденската просвета. До Освобождението той бил преиздаван шест пъти и получил висока оценка от съвременниците. Един от най-добрите познавачи на новобългарската литература – Ю. Венелин – пише за него: „Не съм виждал нито един руски буквар, който да може да се сравни с достойнствата на тази доста поучителна книга.“

Проникнато от духа на просвещенската и хуманистична педагогика и насочващо към създаването на светско българско училище, съдържанието на Буквара все още било доста откъснато от националните изисквания. Нравственото възпитание, на което в Буквара е отделено твърде голямо внимание, се осъществявало чрез примери от живота на гръцки и римски мислители и пълководци и др., а не чрез българската история и фолклор. В раздела по естествознание децата се запознавали с екзотични за тях животни, като хипопотам, носорог, слон и др., вместо с родната флора и фауна, родната география и т.н. П. Берон съставил своя Буквар, като използвал готови образци за учебното съдържание, резултат главно на зародишното състояние на българската наука по това време.

Петър Берон развил идеята за общо ръководство на училищата. В писмо до котленци от 1840 г. той предлагал „да се състави едно дружество, което да се грижи не само за училището на нашето

отечество /Котел — б.а./, но и за училищата на другите градове. От това дружество да се плащат всички учители и то да гледа и да бди за парите, които са посветени за училищата на страната, както тъй също да ради и за всички училища в България.“ Петър Берон дори правил опити да натовари лице, което да обикаля българските земи, да проучи училищата и учителите в тях и особеностите на всяко училище, за да може да се пристъпи към реализиране на идеята за единно ръководство на образованието.²⁰

През 20-те години на XIX в. се подготвяли условията за такова революционно преустройство в българския просветен живот. Идеята, че просветата е мощен стимулатор на общественото развитие, обхванала нови кръгове на българското общество. През 30-те и 40-те години тя заела централно място в трудовете на В. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели и други представители на българското просвещение.

Васил Априлов /1789—1847/ е роден в Габрово в заможна търговско семейство. Той учил в Габрово, Москва, Брашов и Виена. От 1811 г. живял в Одеса, където се занимавал с търговия и се изявил като активен общественик, културен и политически деец.²¹

Той доразвил плана на П. Берон за новобългарско училище, като насочил идеологическата борба не само срещу средновековното училище, но и срещу гръцката просвета. Той схващал, че за българите елинизмът съвсем не е най-добрият пример и че постиженията на гръцката класическа древност трябва да отстъпят място на българската история и култура. Програмата на В. Априлов за изграждане на новобългарското образование предвиждала да се открие централно училище със светско съдържание на обучението на говорим български език и взаимоучителна организация. То трябвало системно да подготвя учители и да се превърне в разсадник на новобългарската просвета. Заедно с това се предвиждало да се изгради мрежа от новобългарски училища във всички краища, да се съставят и отпечатат български учебници и да се открие българска печатница.

В. Априлов съзнавал, че новата образованост е невъзможна без оформянето на българския книжовен език. Затова той полагал големи усилия да убеди българските книжовници да приемат общи граматически правила, да записват народни приказки и песни, да съставят граматики и речници.

Начало в реализирането на общонационалния план на Априлов било поставено с откриването на 2 януари 1835 г. на Габровското взаимно училище. То било създадено по инициатива на Априлов и с материалната подкрепа на Николай Ст. Палаузов, търговец в Одеса. Намеренията на одес-

ките българи били подкрепени материално и морално и от букурещките търговци, родом от Габрово, братя Мустакови, Иван Хаджибакалоглу и др. Идеята била подета от габровската община.²² С участието на всички габровци бил събран значителен паричен фонд. През 1832—1833 г. с доброволен труд била построена специална сграда за новото училище. За негов пръв уредник и учител бил поканен големият възрожденски просветител Неофит Рилски /Никола Поппетров Бенин/ /1793—1881/. Роден в Банско в семейството на свещеник и учител, той учил в родния си град, Рилския манастир и Мелник, учителствувал в Самоков /1826—1828/, Габрово /1835—1837/, Копривщица /1837—1839/, Рилския манастир /1840—1848/ и в Богословското училище на о-в Халки.²³

Н. Рилски се заел трескаво с голямата мисия. През 1834 г. той изучавал в Букурещ взаимоучителната организация и превел на български таблиците, по които трябвало да се води обучението. Той подготвил и българска граматика, която била отпечатана в Сърбия. От Русия попечителите на училището В. Априлов и Н. Палаузов изпратили книги, учебници, таблици и учебни пособия. Габровската община събрала и първите ученици от близки и далечни селища на българските земи. В. Априлов предвиждал училището да бъде достъпно за всички българчета и съветвал училищните настоятели: „Нема да земате от чуждите момчета една пара, освен ако щат бащите им да пожертвуват нещо. Школата е обща и от край светът, ако дойдат нека се учат.“²⁴ Това давало възможност в училището да постъпят ученици от Самоков, Плевен, Карлово, Търново и др.

В училището се прилагала взаимоучителната /алилодидактическата/ организация. В. Априлов и П. Берон я препоръчвали не защото не познавали разпространената в цял свят класно-урочна организация, създадена от Я. Коменски /1592—1670/, а защото преценявали, че при съществуващите конкретни условия в българските земи през 30-те и 40-те години на XIX в., при липсата на достатъчно учители, учебници и учебни сгради единствено чрез тази организация могат да се решат проблемите на масово и ускорено обучение.

При взаимоучителната организация, известна и под названието Белланкастеровата система, по-напредналите ученици ставали помощници на учителя и под негово ръководство водели заниманията с останалите учащи се. Учениците се разделяли на групи /чинове/ в зависимост от степента на знанията си. Обучението се вело по ръкописни или печатни таблици, в които били записани текстове, правила, примери, задачи. Те се окачвали по стените. Учителят показвал на всяка група новия материал по таблиците, а надзорителите измежду по-напредналите ученици следяли за усво-

яването на материала.²⁵

Взаимният метод на преподаване започнал да се прилага в българските земи още от 20-те години на XIX в. Драган Цанков съобщава, че в Свищов от 1821 до 1827 г. двама банатски учители преподавали на български език по „някаква взаимна метода с таблици и полукръгове на стената“²⁶. Предполага се, че този метод бил въведен и в училищата на Копривщица, Смирна, Велес, в училището на Христати Павлович в Свищов, в самоковското училище и др.²⁷

Габровското взаимно училище от 1835 г. успяло да се превърне в център за подготовка на учители по взаимоучителната организация. В него постъпвали младежи, които били вече учители в различни селища и които след завръщането си по родните места преустройвали училищата по новия образец. Към Неофит Рилски за съвет и помощ се обръщали много български общини, които търсели учители и учебници за училищата от нов тип в своите селища. Само за около 4 години, до 1839 г., по подобие на габровското били открити множество начални взаимни училища. Техни центрове били проспериращите промишлени и търговски средища, като Копривщица, Велес, Казанлък, Карлово, Сопот, Котел, Панагюрище, София, Търново, Трявна, Самоков и др.²⁸

С откриването на взаимни училища започнал усилен строеж на специални сгради, предвидени за повече деца и приспособени за взаимоучителната организация на учебния процес. Централно място в тях се отделяло на учебните стаи /една или две/, които заемали понякога половината от цялата сграда. Отделяни били помещения за учителя и стаи за стопански нужди.²⁹

Взаимните училища били разпространени неравномерно из българските земи. Те възникнали най-напред в селищата на напредналите в стопанско и обществено отношение райони, главно в Северна България и от двете страни на Балкана. В югозападните земи и някои райони на Тракия през 30–40-те години на XIX в. били открити все още малък брой светски национални училища. Постепенно центрoвете на българското просветно възраждане се премествали на изток и север, а западните области изоставали от общите национални темпове на просветно развитие. Това се дължало на стопанското изоставане на тези райони от началните десетилетия на XIX в. нататък, предизвикано от особеностите на аграрните отношения в тях, и на непрекъснато засилващия се натиск на гръцката духовна власт.³⁰ От 30-те години на XIX в. Патриаршията започнала да губи позициите си в Мизия и отчасти в Тракия и това я принуждавало с всички средства да се укрепва в онези краища, където имало гъркомански партии сред българите или живеело гръцко население. Патриаршес-

ките органи започнали да поддържат широка мрежа от гръцки училища във всички по-важни центрове в Македония. Настъплението на гърцизма в този район се изразявало и в открито преследване на българската книжнина и писменост.

Въпреки тези крайно тежки условия новобългарската просвета направила първите си успешни стъпки и в Македония. Начело на обновлението на училището застанал Велес. През 1837 г. тук беше създадено първото в Македония българско взаимно училище с мъжки и девически отдел. В 1845 г. то разполагало със свой печат, на който било изрязано „Печ[ат] на Велеското българск[o] училище[e], 1845“³¹. През 1843 г. били създадени българската община и училищното настоятелство начело с едрият търговец Ангелко Палашов. През 1846 г. общината поканила за учител Неофит Рилски.³² Към 1850 г. във Велес имало вече пет български училища.

През 40-те години било създадено взаимно училище и в Скопие. От 1848 г. неговите успехи се свързват с името на големия български патриот Йордан Джинот /ок. 1818–1882 г./. Той въвел взаимоучителна метода, разделил учениците на три степени, в които се изучавали разнообразни предмети. Скопското училище се посещавало от около 30 деца от Призрен, Тетово, Куманово, Дебър, Режа и др. В дописката си „Учението в Скопското училище“ в „Цариградски вестник“ Джинот разказвал подробно за усвояването на българския език и намерението си да разшири кръга на изучаваните предмети.³³ До средата на XIX в. български училища били открити и в Щип, Дебър, Прилеп, Кратово и Тетово.³⁴

От 30-те години на XIX в. настъпило раздвижване в просветния живот и на българите в Добруджа. В селата Бейдаут, Касапкьой, Долно Чамурлий /Бабадагско/, Черна /Мачинско/ и Алмалый /Силистренско, дн. в СР Румъния/ били открити новобългарски училища. Най-значително просветно огнище в Добруджа било Тулчанското училище, създадено между 1840–1850 г.³⁵ До Кримската война училища били открити и в Балчик /1845/, Алфатар /1847–1848/, Калипетрово /1850/, Силистра /1852/ и др., но те малко се различавали от килийните.

Интерес към просветата проявявали и българите в южноруските земи. Руското правителство от 1823 г. започнало да мисли за откриването на взаимни руски училища в Бесарабия.

През 1824 г. били открити кишиневското училище със 136 ученика, белецкото със 135 и измаилското с 81. През 1827 г. било открито бендерското взаимно училище, а през 1828 г. хотинското. В тези училища постъпвали и децата на някои български преселници.³⁶ През 1827 г. руското Министерство на просвещението издало разпорежда-

БѢЖЕАРЬ

СЪ РАЗЛИЧНЫ

ПОУЧЕНІА

СОБРАНИ СЪТ

ПЕТРА Х. БЕРОВИЧА

За Болгарски-тъ оучилища.

Напечата са съ съ помощь-та

Г. АНТОНЬОВА ІОАННОВИЧА.

2
4315
950

не за създаване в колониите на учебни заведения от селски тип.

С преустройството на Попечителния комитет, който отговарял за българските преселници, и с пристигането на нови вълни българи, бягащи от родните земи след сключването на Одринския мир, от 1830 г. броят на училищата в българските колонии започнал да нараства. Според данни на Попечителния комитет от 1851 г. бесарабските българи живеели в 81 колонии, а училища имало в 70. През 1846 г. в тях учели 2484 деца, през 1847 г. — 2790, през 1848 г. — 2322, през 1849 г. — 2208, а в 1850 г. — 1128. В Болград се учели 103 ученика, а в Комрат — 102.³⁷ Колкото и да са относителни и непълни тези данни, те дават, макар и най-обща представа за състоянието на образованието сред българските преселници през първата половина на XIX в. Учебният процес се водел на руски език, който децата трудно разбирали и докато навлязат в него, учителите трябвало да използват и руския, и българския, а по това време трудно се намирали преподаватели, които да владеят и двата езика. Липсата на просвета на роден език и лошите условия в училищата намалили интереса на колонистите, които изпращали децата си само в случай, че не били заети със селскостопански работи.

РАЗШИРЯВАНЕ НА ДЕВИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ. С развитието на образователното дело сред мъжете все по-остро се поставял въпросът и за обучението на девойките. Въпреки напластеното мнение, че българската жена била ограничавана в поривите ѝ към просвета от патриархалните нрави на българското семейство, историческите данни сочат имената на много девойки, които учили или преподавали в килийни училища. В метохското училище на Самоков прочутата баба Фота огромявала девойки от селището. През първата половина на XIX в. нейното училище станало център на просвета не само сред калугерките, но и сред обикновените момчета в града.³⁸

Калоферският и сопотският женски метох също изиграли през XVIII и първата половина на XIX в. немалка роля за огромяването на много българки. Известна учителка била Трендафила Доброплодна, която през първата половина на XIX в. обучавала девойките в Сливен.

През 1828 г. в Шумен било открито едно от най-добре обзаведените женски килийни училища, в което преподавал Колю Цветков. В него се учили около 40 ученички, които усвоявали грамотността по Псалтира, Часослова и Апостола и по

Буквара на П. Берон. Училището просъществувало до 1846 г.³⁹ Килийни училища за девойки имало в Котел, в Габрово, в с. Стрелча, във Велес и др. През 1822 г. Велчо Атанасов Джамджията наел в Търново отделна къща за училище за своите и роднинските си дъщери. В килийните училища във Враца и в Ловеч се обучавали момчета и момичета заедно.⁴⁰

Постепенно се изменяли мястото и ролята на българската жена и нараствала нуждата от светско образование за девойките. В своя „Писменник общополезен за секиго единородного ми болгарина“ /1833/ Христати Павлович подробно обосновал необходимостта от образованието за девойките. Петър Берон щедро подкрепил материално идеята за откриване на девически училища. Той отделил значителни средства за девическите училища в Котел, Елена, Шумен, Сливен, Търново, Пазарджик, Разград и Котел.⁴¹

Особено горещ защитник на светското девическо образование бил Константин Фотинов. Със статиите си за положението на българката в обществото, поместени в неговото списание „Любословие“, той дал израз на новото отношение към жената, което започнало да се проявява в българското общество. „Жена е с такива умни сили създадена — писал той, — каквото и мъж“ и затова тя трябвало да бъде образована наравно с него.⁴² Тя не трябвало да се третира като робиня, а преди всичко като другарка на мъжа. Като майка и първа възпитателка на децата тя трябвало да бъде на висотата на положението, отредено ѝ от природата. К. Фотинов пръв системно обосновал и поставил в печата проблемите на женското образование.⁴³ През 1849 г. „Цариградски вестник“ поместил статия „Отхранване на девойките“, в която също била подкрепена идеята за широко образование на девойките.⁴⁴

По това време в българските земи вече били положени основите на светското девическо образование. В началото на 40-те години на XIX в. Анастасия Димитрова /1815—1894/ открила взаимно училище в родния си град Плевен. Тя се учила в Калоферския девически манастир, а също при Р. Попович, Б. Петков и Бр. Хаджигенович. А. Димитрова преподавала на ученичките история, география и аритметика. По съдържание училището било все още доста близко до килийното, но представлявало първа крачка към светско образование за девойките и получило голяма популярност. В него прииждали момичета от други градове и броят им скоро достигнал 90. Училището станало средище за разпространение на новата просвета сред девойките и за подготовка на учителки.

Енергична радетелка за образованието на девойките била и Цвета Кръстенякова от Враца. Врачанските първенци през 1844 г. построили специ-

Букварът на Петър Берон /1824/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ална сграда за девическо училище. Кръстенькова въвежда в училището взаимоучителната организация, която наблюдавала при Анастасия Димитрова в Плевен.

През 1848 г. във Велес било открито самостоятелно девическо училище с около 60 ученички. Опит да се открие девическо училище бил направен и сред емиграцията в Болград през 1846–1847 г.⁴⁵ През 1850 г. в девическото училище в Копривщица преподавала Иванка Хаджигерова. През десетилетието до Кримската война в българските земи били открити около 35 начални девически училища, които представлявали първа стъпка към разпространението на светската просвета сред българските девойки.

ФОРМИРАНЕ НА СВЕТСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ. През 20-те и 30-те години на XIX в. се издигнала като особено важна задача подготовката на българи със средно и висше образование, които да решават основните проблеми на формирането

Юрий Иванович Венелин /Георгий Хуца/, литография от неизвестен художник. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Васил Евстатиев Априлов, литография от неизвестен художник. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Анастасия Димитрова. Хр. Максимов. Училищен алманах. Год. I. С., 1900, с. 150

щата се новобългарска култура. По-нататъшното усъвършенстване на образователната система се спъвало от липсата на български специални и висши учебни заведения. Налагало се да се реши къде българите могат да получат по-нататъшно образование и специализация и на постиженията на кой народ и страна най-вече могат да се опрат. Около този проблем в средите на буржоазията и интелигенцията започнала дискусия.⁴⁶

До това време без колебание юношите били изпращани в гръцките училища. Най-популярен сред българите в началните десетилетия на XIX в. бил лицейт „Св. Сава“ в Букурещ, т. нар. „Бейска академия“. Тя добила особена известност по времето, когато били директори прочутите гръцки просветители К. Вардалахос и Л. Фотиадис.⁴⁷ Със създаването на независимата гръцка държава били открити нови просветни средища, които бързо станали притегателни центрове за българската младеж. От края на първата четвърт на XIX в. се активизирали гръцките училища на о-в Хиос, о-в Андрос и Атина. Училището на о-в Андрос било открито през 1836 г. от известния гръцки просветен деец Т. Каирис. Още към 1837 г. в него се учили около 20 българи, между които Ст. Чомаков, З. Струмски, Г. Бусилин, Г. Атанасов, Ив. Добровски, Ив. Момчилов, братята Иларион, Никола и Димитър Михайловски и др. След закриването му през 1839 г. почти всички български младежи се прехвърлили в Атина, за да довършат там образованието си.

Янина като център на гръцката просвета в Епир през 30–40-те години на XIX в. привличала вниманието на българските младежи. Там завършили образованието си братя Миладинови и синовете на Тасе и Ангел Робев. До 1840 г. в смирненските училища получили образование много българи, между които С. Радулов и Д. Драганов.

Атинските учебни заведения придобили известност сред българите след създаването на свободната гръцка държава, чието правителство полагало системни грижи за обзавеждането и преустройството им. Със закон от 1836 г. образователното дело в Гърция било реорганизирано по подобие на това в Германия и Франция. Атинската гимназия имала четиригодишен курс за обучение и обширна програма. Освен прехвърлените от о-в Андрос ученици в нея постъпили В. Мустаков, П. Мишайков /Панарет Пловдивски/ и брат му Константин, С. Чавдаров, Н. Боев, Г. Божилов, Ив. Найденов и др. По същото време Ат. Робев завършил учителски институт. В Атинския университет няколко години след откриването му учили медицина Ив. Селимински и П. Протич, а Г. Пърличев, К. Миладинов, П. Мишайков и др. завършили Филологическия факултет. Във великата школа в Куручешме, издържана от Цариградската патриаршия, учили Г. Кръстевич, С. Доброплодни, Ив. Богоров, Г. С. Раковски и др.⁴⁸

През 30-те години българите започнали да търсят образование в Сръбското княжество. За ориентирането на български младежи към Сърбия допринасяла не само езиковата, териториалната и известна обществено-политическа близост, но и покровителственото отношение на княз Милош Обренович. Той съдействувал за отпечатването на

български книги в Сърбия и лично ходатайствувал за настаняване на български младежи в учебните заведения на княжеството.⁴⁹ Целта на сръбското правителство била в лицето на българските младежи, които ще учат в Сърбия, да се спечелят сигурни приятели на княжеството. В изпълнение на този курс в Сърбия още до Кримската война учили около 70 българчета. Особено многочислени били те във Великата школа /Университета/, гимназията, Семинарията и Богословията в Белград.⁵⁰

От края на 30-те години на XIX в. все по-смело се изказвали мисли и за ползата от руските учебни заведения. В. Априлов категорично настоявал българите да изпращат синовете си за усъвършенстване в Русия. Той подчертавал, че „само от Русия българите могат да получат всякаква помощ за просвещението си, никога обаче от гърците или от други някои народи“. Тези мисли по-късно той доразвил в „Денница новобългарскаго

образования“, в писма до българи от вътрешността на страната или до руски прогресивни общественици.⁵¹ Идеите му срещнали горещата подкрепа на М. Кифалов и Ив. Селимински, които полагали усилия да пренасочат българчетата от атинските учебни заведения към Русия.

Ученикът на Атинската гимназия С. Чавдаров в писмото си от 1843 г. до Неофит Рилски се възмущавал от заблудата на тези, които продължавали да изпращат синовете си в гръцките училища. „Сега се уверявам — пише той, — че гръцкото образование и учение за целия ни народ е било и ще бъде безполезно и увековенчаване на варварството..., защото..., за какво ще ни ползува образованието и къде ме кани свещеният дълг да го предам, разбрах и се освободих с пълна сигурност, че трябва да следвам и уча образование, съгласно с природата на нашия народ.“ Според него българите трябвало да се образуват в Русия или в някоя от другите славянски земи.⁵²

По инициатива на В. Априлов, Н. Палаузов и Д. Тошкович през 1840 г. бил издаден първият императорски указ, с който се отпуснали че-

Лист от взаимоучителните таблици, издадени в Самоков със средствата на художника Захарий Зограф, 40-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Печат на габровското училище. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Част от писмото на българските граждани от Велес до Александър Екзарх в Цариград, 18 октомври 1848 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Писмо на българите от Гостивар, написано от учителя Йордан Хаджиконстантинов Джинот до Александър Екзарх, 3 август 1851 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

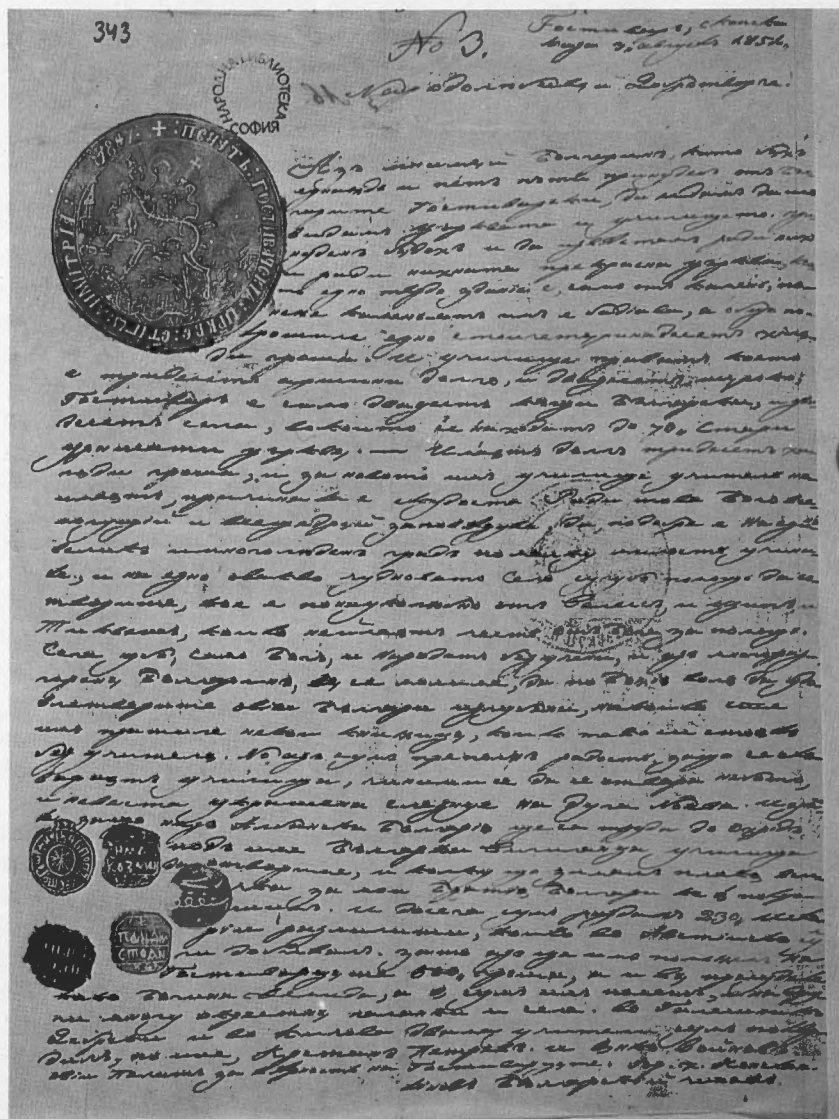
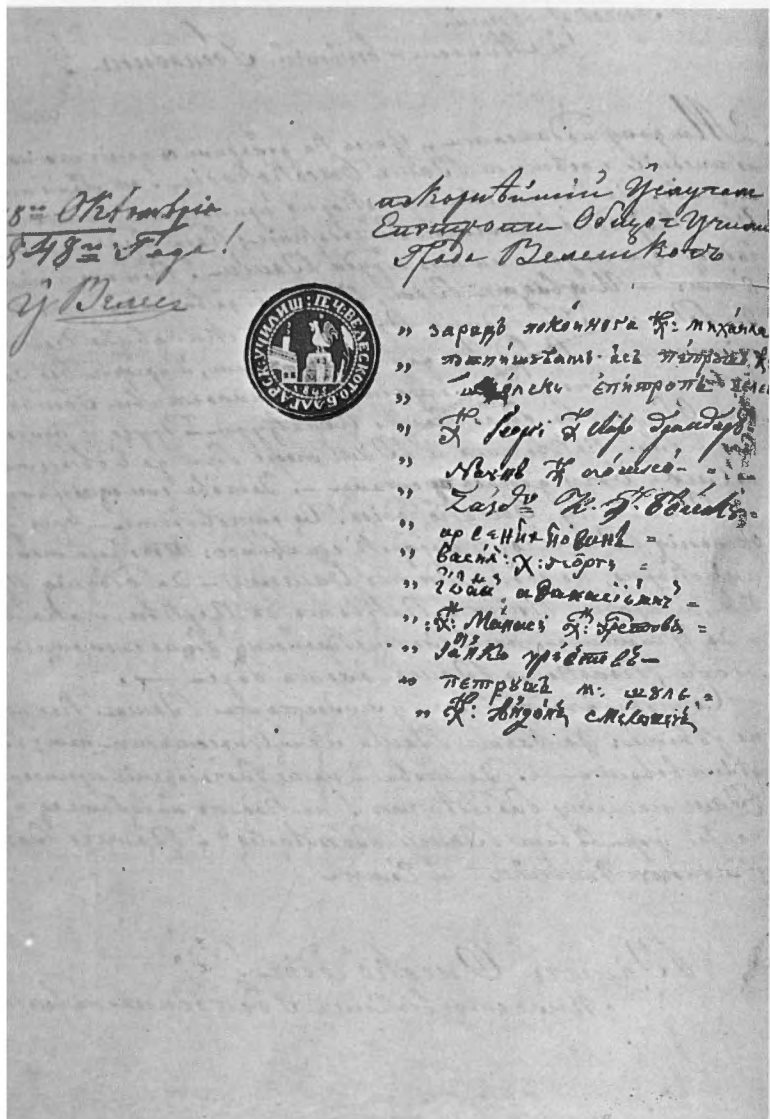
БОРБА ЗА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНА
САМОСТОЯТЕЛНОСТ

тири стипендии на млади българи — две за Херсонската семинария, две за Одеския лицей. През 1846 г. били отпуснати нови 20 стипендии за Москва, Киев и Санкт Петербург. Благодарение на това през 40—50-те години се оформили няколко центъра, в които се учили български младежи.

Така през 30—40-те години на XIX в. в резултат на стремежа на младите българи да учат в голямата славянска страна в руските средни и висши училища, семинарии, академии и университети се подготвили учители и духовници, книжовници и писатели, публицисти и художници, едни от първите организатори на българската духовна пробуда. Между тях личат имената на част от най-известните дейци на Българското възрождение — Н. Геров, Н. Палаузов, Д. Чинтулов, Б. Петков, Т. Бурмов, Антим I, Натанаил Охридски, Партений Зографски, С. Филаретов, Хр. Даскалов, Н. Попович, Ив. Момчилов, Н. Михайловски, Ив. Богоров, Ив. Кишелски и още редица други.

Това са и пионерите на руското културно-политическо влияние в България.

Руското влияние върху българската просвета се осъществявало също и чрез разпространението на учебна, педагогическа и художествена литература в България. Инициативата и в това отношение принадлежала пак на одеската колония и на габровското училище, които през 30—50-те години се превърнали в разпределителни пунктове на руските книги за цялата страна. Притокът на руски книги се увеличил и със завръщането на първите български възпитаници от Русия. Голяма роля в това отношение изиграли петимата българи — Найдено Геров, Захари Княжески, Александър Екзарх, Натанаил Стоянович /по-късно Охридски/ и Константин Димитриев. Благодарение на техните усилия от 1846 до 1852 г. руското Министерство на просвещението, както и други просветни и църковни ведомства отпуснали около 2000 екземпляра учебници. Ако се приеме, че по това време

броят на българските училища не е особено голям, то всяко училище е могло да получи значителен за времето си брой руски учебници и учебни пособия. През същия период /1835–1851/ били преведени от руски на български 37 книги, няколко от които били с учебен и педагогически характер.⁵³

Влиянието на Русия в българската просвета през 40–50-те години се осъществявало и чрез прякото руско финансиране на учебното дело в България. През 1846 г. Ал. Екзарх подал два мемоара до руския император, в които излагал цялостна програма за развитието на българската просвета под руско влияние. В резултат на това той получил ежегодна помощ от 10 хил. златни рубли, предназначени за българските училища. От 1847 г. Ал. Екзарх се настанил в Цариград и започнал да действа като руски мисионер за българското учебно дело. С отпуснатите от руското правителство средства близо цяло десетилетие били поддържани най-напредналите български училища, а Екзарх съдействувал за откриването на нови просветни огнища в Македония и Тракия, за снабдяване на училищата с учители, учебници и пособия. Руската помощ била използвана за закрепване на девическото образование в България, за подпомагане на българските ученици в чужбина, за издаването на в. „Цариградски вестник“, една от първите трибуни на националната просвета, за преводи и печатане на оригинална българска книжнина.⁵⁴

Руската намеса в българската просвета през 30–50-те години имала изключителни последици за развитието на новобългарското училище, за подготовката на първите отряди на новобългарската интелигенция. Тя стимулирала зараждащата се новобългарска книжнина и литература и целия културно-духовен процес. От друга страна, това влияние било полезно и за Русия, за създаване на българо-руско културно-политическо сближение.

Разбира се, в този културно-политически процес още през 30–40-те години се забелязвали противоречия, които отразявали различните интереси на официална Русия и България, сблъсъка между демократичните и революционни тенденции на българското духовно възраждане с казионния дух на официално насажданата просвета от епохата на Николай I.

Така главно в чуждите средни училища и университети били подготвени първите отряди на новобългарската светска интелигенция. Макар още слаба и малобройна, тя започнала все по-определено да осъзнава мястото на културата в обществения и политическия живот и задачите си в националното движение. Тя се превърнала в активен фактор за по-нататъшно издигане на равнището на новобългарската просвета и за културното еманципиране на българската нация.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА КЛАСНИТЕ УЧИЛИЩА. Взаимните училища твърде скоро се оказали недостатъчни да удовлетворят нуждите на развиващото се българско общество. Те демократизирали образованието и осигурявали достъп до началните светски знания на много широки среди от народа. Но тези училища не били в състояние да осигурят задълбочени и системни знания, нуждата от каквито се чувствувала все по-силно. Затова и учителите в по-голямата част на взаимните училища въвеждали втора степен, т. нар. „подготвителен клас“, в който се преподавали на по-напредналите и изявени ученици българска и славянска граматика, гръцки език, старогръцка литература и някои други предмети. В този „клас“ фактически се подготвяли учители, чийто брой бил крайно недостатъчен до 40-те години на XIX в. Подготвителният клас постепенно се превръщал в училищна степен с две-тригодишен курс на обучение. Очертавал се преходът към класните училища.

Елино-българските училища, които по същество били класни с класическо-хуманитарно съдържание на обучението, също постепенно се превръщали в новобългарски. Такъв бил случаят с училището на Е. Васкидович, което се развивало напълно като светско българско училище.⁵⁵ От 1832 г. тук във взаимната степен преподавал елементарна грамотност Г. Владикин, а в следващата степен се изучавал широк кръг предмети по подготвени от Е. Васкидович и Н. Хилендарски 6 учебника — читанка, българска граматика, аритметика, география, кореспонденция, както и катехизис и свещена история. През 30-те години във второто свищовско училище в началната взаимно-учителна степен Н. Христович ограмотявал около 100 деца, а във втората, в която учили 30 юноши, Хр. Павлович преподавал логика, аритметика, ръководство по кореспонденция, гръцки език и история.

Габровското училище, в което преподавал Неофит Рилски, също имало две степени. В първата Неофит ограмотявал с помощта на по-напредналите си ученици около стотина деца, а във втората преподавал на по-ограничен кръг юноши граматика, аритметика, краснопис и география. В нея се подготвили много от бъдещите учители за светските училища, като Захари Круша, който по-късно учителствувал в Копривщица, София и Самоков, Брайко Хаджигенович, който бил учител в Карлово и Калофер, Христо Попмитев — в Карлово, Калист Луков, името на когото се среща по-късно като учител в Габрово, Сопот, Одрин и Самоков, Захари Княжески учителствувал в Габрово и Търново, Константин Капиновски бил преподавател в Търново, Лясковец и Плевен, Петко Лесичарски — в Търново и Лясковец, Илия Грудов, из-

вестния възрожденски педагог Цвятко Недев и др. Към габровското взаимно училище се развили още допълнителни класове след 1839 г., когато в него учителствувал Калист Луков.

Така през 30-те години постепенно се подготвяли условията на масово разпространение на класните училища, което станало през следващите десетилетия.

Към средата на 40-те години на XIX в. българското учебно дело получило силен тласък в развитието си. След завръщането си от Русия младите българи, които получили там образование, започнали да откриват класни училища. През 1843 г. в родината се завърнал еленчанинът Иван Н. Момчилов /1819—1869/, който учил в килийното училище на родното си село, а след това при А. Каирис на о-в Андрос, в Атина и Русия.⁵⁶ По неговата инициатива двете училища в Елена — горномахаленското и долномахаленското — се обединили. Учениците били разделени на две степени — „по възраст и подготовка“. Момчилов се заел с поглемите, на които преподавал църковна история, българска граматика, славянски прочит, география, аритметика, българска история и физкултура. През следващата година тази степен се превърнала в класно училище под името „Даскалоливница“. Както се вижда, и тук класното училище не възникнало направо и самостоятелно, а образувало едно цяло с взаимното училище, както било и при училищата от класен тип в Свищов, Габрово, Копривщица и др. Нови подобрения и разширяване на учебната програма в „Даскалоливницата“ направил през 1848 г. Никола Ст. Михайловски /1818—1892/, родом от Елена, учил в Атина и Москва. При него пристигнали за по-високи знания българчетата от всички краища на страната.

През 1844 г. в Калофер дошъл Ботьо Петков /1815—1869/, роден в Карлово, учил в Карлово и в Одеса.⁵⁷ Той открил „временно училище“, което съществувало до 1848 г., когато била построена новата учебна сграда за класното училище. От 1848 до 1853 г. училището се развило постепенно и достигнало до 5 класа с 300 ученици. Преподавали се българска история, аритметика, обща история, катехизис, география, риторика, български, гръцки, френски и турски език, най-често по записки от руски учебници.⁵⁸ През 1849 г. в училището бил назначен, макар и за кратко време, още един руски възпитаник — Никола Касапски, който с ерудицията и знанията си допринесъл за укрепването на класното училище.

От 1845 г. българската просвета в Пазарджик намерила стожер в лицето на руския възпитаник Никифор Попконстантинов /Мудрон/ /1824—1881/. Роден в Елена, той учил в родния си град и в Одеса, а учителствувал в Пазарджик

/1856—1859/ и Петропавловската семинария /1876—1877/. Докъм 1847 г. той успял да развие основното училище в града до класно.

През 1845 г. се завърнал от Русия Атанас Чолаков /1819—1852/, роден в Дупница, със светско име Алексо Георгиев, учил в Света гора, Копривщица и Одеса. Учителствувал в Панагюрище /1842—1851/ и се заел да преустрои панагюрското училище „според програмите и наредбите на руските училища“.⁵⁹ По-късно Чолаков отишъл в Хасково, за да засили позициите на българското образование там. Подкупени от гъркомани, убийци прекъснали през 1852 г. самоотверженото дело на този български просветител.⁶⁰

Първото самостоятелно класно училище е свързано с името на руския възпитаник Найдено Геров /1823—1900/.⁶¹ През 1846 г. Н. Геров открил двукласно училище в родния си град, където се учили деца от близки и далечни селища. Между тях били Й. Груев, Хр. Данов, Г. Груев, К. Геров и др. Високо ерудираният и горещ патриот преподавал въведение в общата история, география, аритметика и християнско учение, а на по-напредналите ученици — руски и френски език, алгебра, геометрия и физика. Заниманията се водели по негови записки от руски учебници.

Със средствата на щедри дарители през 1850 г. Найдено Геров открил класно училище и в Пловдив. Благодарение на неговото изключително усърдие пловдивското училище „Кирил и Методий“ се превърнало в център на българското образование и успешно противодействувало на гъркоманите и фанариотите в града. То изиграло огромна роля за разпространението на новобългарската просвета в Тракия и Македония.

Класни училища били създадени и в Шумен /1849/, Търново /1852/, Карлово /1854/.

През 40-те години на XIX в. се активизирали българските колонисти в Болград, които все по-ясно започнали да чувствуват липсата на български учители в селските начални училища в колонииите. Към средата на 40-те години на XIX в. делегации на колонистите поискали от Попечителния комитет да организира средно училище, което да бъде център на българската просвета не само за преселниците, но и за българите отвъд Дунава.⁶²

Идеята за създаване на подобно централно средно училище в някои от големите български градове или вън от България зрела сред българската общественост. През 1836 г. тя била поставена от Вълчо Чолаков, който възнамерявал да открие в Пловдив „всенародно славянско училище“. На страниците на списание „Любословие“ К. Фотинов също предлагал в България да се създаде „средоточно училище“. Тази мисъл била подета от Г. С. Раковски чрез „Дунавски лебед“, а след Кримската война била доразвита от Н. Ге-

ров, Ст. Тошкович и от Одеското българско настоятелство.⁶³ През 40-те години се зародила идеята и за откриването на средно духовно училище, което да подготвя български духовници, и се предлагало на Зографския манастир да се заеме с организирането му.⁶⁴

Към 1845 г. в Болград пристигнал по покана на българската община за учител в началното училище Димитър Панайотов, който завършил Кишиневската духовна семинария. Той разширил програмата на изучаваните предмети, запознавал учениците с българската история, въвел публичен годишен изпит по български език.⁶⁵ Вероятно по инициативата на Д. Панайотов и Натанаил /по-късно митрополит охридски и пловдивски/, който поддържал връзки с колонистите и работил за тяхното национално пробуждане, българските общинари започнали организирано да настояват за откриването на училище. Подготвен бил проект за неговото организиране, обаче войната от 1853–1856 г. попречила за реализацията на проекта.

Така в десетилетието преди Кримската война, макар и бавно, нараствал броят на класните български училища. Тяхната програма включвала значително повече предмети. Много място било отделено на естествените науки, физика, аритметика и алгебра, история, българска и обща география, изучаването на чужди езици и други предмети. Но учебните програми на класните училища носели отпечатъка на знанията и възможностите на преподавателите. В учебните заведения, ръководени от завършили руските семинари, като Б. Петков, Ив. Момчилов, Н. Попконстантинов, Д. Чинтулов и др., доминирали хуманитарните науки и класическите езици. В училищата, откривани от българи, образovali се в светски руски учебни заведения, се наблягало и на математическите и техническите науки. Навсякъде обучението се водело на говоримия български език, като на предметите с религиозно съдържание било отделено относително малко място.

В методиката на преподаването също настъпили промени. Уроците се разказвали свободно от преподаватели и ученици, като се изоставило буквалното наизустяване на текстовете. Поради липсата на български учебници учителите използвали в преподаването записки, съставени по руски учебници. Суровите дисциплинарни мерки постепенно се изхвърлили от училищата.

Българските класни училища ползували руския образец само по отношение на учебното съдържание и до известна степен по метода на преподаването. В организацията и характера си те коренно се различавали от тях, защото били децентрализирани и не познавали принципа на съсловността. Те били общодостъпни и безплатни от са-

мото си възникване за всички българчета, които желаели да учат. Благодарение на тези си качества те успели за кратко време да подготвят десетки народни учители и да се превърнат в активен фактор в обществения, политическия и културния живот на нацията.

НОВОБЪЛГАРСКИ УЧЕБНИЦИ. За успешното развитие на светските училища били крайно необходими освен подготвени учители и български учебници. П. Берон бил убеден, че учителите „отколе щяха да оставят псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо, ако имаха някоя книга по нашият език, напечатана за тях“⁶⁶. За специална учебна книжнина настоявал и Анастас Капиловски. В своето „Свещенное цветособрание“, издадено през 1825 г. „в полза на юношеството“, той подчертавал, че децата трябва „да излязват от школите убождани сас нуждните за животат им знания“, а не както е в кикийните училища, в които след обучението по богослужбните книги те „излязват, без да знаят нито името си да напишат“.⁶⁷ Капиловски призовавал всички образовани българи да превеждат, съставят и издават учебници и книги с познавателно значение.

През 1826 г. Васил Ненович издал „Буквар за децата на славяно-българския народ“, който, въпреки че нямал популярността на Рибния буквар, бил въведен в някои училища. Политическите събития от края на 20-те години не благоприятствували за издаването на учебници. През 1833 г. Хр. Павлович издал „Аритметика или наука числителна“, след което прогресивно се умножава броят на съставените и преведени учебници за българските училища.⁶⁸ Само през 1835 г. били отпечатани 14 учебника. Между тях били „Славяно-българско детеводство“ на Неофит Хилендарски и Е. Васкидович, взаимоучителните таблици на Неофит Рилски, неговите „Българска граматика“, „Краткое и ясное изложение на греческия език“, „Разговорник греко-българский“ и „Писменик общополезен“ от Хр. Павлович и др.⁶⁹

През 40-те години в класните училища се използвали учебниците „Математическа география“ на Ив. Богоров /1842/, „Всеобща география за децата“ от същия автор /1843/, „Общо землеописание“ на К. Фотинов /1843/, „Стихийна аритметика“ на С. Радулов /1843/, „История на славянобългарския народ“ /1844/ на П. Сапунов, учебниците на Найдено Геров по физика /1849/, „Диплография“ на Ст. и Хр. Караминкови /1850/ и др. Учебниците в по-голямата си част били преводи от гръцки, руски или френски, но пригодени за българските деца с примери от българ-

Глобус, направен от Неофит Рилски. Национален музей – Рилски манастир

ската история или действителност.

От 1824 до 1856 г. били отпечатани 22 буквара /пет издания на Рибния буквар/, четири грамматики на българския език, две географии на България и четири учебника по обща география, шест аритметики, четири учебника по българска и един по обща история, пет учебника по краснопис, два по хигиена, един по психология, един по физика и няколко по правоучение, катехизис и др. — общо около 80 учебника.⁷⁰

Учителите не само подбирали, превеждали и съставяли учебниците, но набавяли и средства за отпечатването им, търсели подходящи издателства, най-често в чужбина, и следели отпечатването, грижели се за разпространението и продажбата им. Необходими били огромни усилия и много самоотверженост у тези първи пионери, които прокарвали пътя на новобългарското образователно дело.

БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И НАЦИОНАЛНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Развитието на българската просвета през XVIII и първата половина на XIX в. осъществило историческия преход от средновековното килийно към модерното светско образование. Просветното дело е един от най-ярките белези на българското възраждане през този период. Благодарение на новобългарското образование България успяла за кратко време да заличи последиците от няколковековното робство, да направи първата по-определена крачка към своята национална еманципация.

Новобългарското училище било плод на националната самоорганизация на българите. Това е една истинска демократическа институция, създадена със средствата и с усилията на целия народ. Лишено от контрола на държавата и на клерикалните институции, българското училище израснало като общонародно дело, построено на принципите на равенството, на положителната наука, на безплатното обучение.

Просветното движение създавало първите отряди на националната интелигенция. То осъществило връзката на българите с модерната култура на епохата, съдействувало за оформянето на новобългарския и общобългарския писмен и говорим език, дало тласък на развитието на книжната, на литературата и изкуството, подхранило и стимулирало националното съзнание, съдействувало за оформянето на обществените институции в градовете — общинските и училищните настоятелства, изиграло ролята на най-активен стимулатор в процеса на формирането на българската нация. Българските училища през втората четвърт на XIX в. подготвили млади патриотични кадри, които заедно със завършилите образованието си в Русия и в другите страни дали нов тласък на просветното движение и на освободителните борби.

2.

Начален етап на църковно-националното движение

ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И ПРЕДПОСТАВКИ. Тежка последица от османското завладяване на българските земи било унищожаването на Търновската патриаршия и преминаването на нейния диоцез към Цариградската патриаршия. Налагането на чужда църковна власт, представлявана от гръцки висши духовници, било от решаващо значение за отношението на православната църква към българския народ и за ролята ѝ в неговото историческо битие.

Процес на гърцизиране на висшия клир се наблюдавал и в Охридската архиепископия. Макар първоначално това да не давало видимо отражение върху характера на тази църква, чието паство, в мнозинството си българско, продължавало своите народностни традиции, все пак се създавало почва за изпадането на Охрид под зависимостта на Цариградската патриаршия. Още в края на XVII в. сред клира на архиепископията се оформили две противодействащи си течения — центробежното /профанариотско/ и автохтонното. От своя страна Патриаршията в Цариград, придобила благодарение на редица обстоятелства първенство сред останалите автокефални православни центрове в Османската империя и влияние пред султанската власт, се стремяла да увеличи своя диоцез, да засили мощта си и да получи нови източници на приходи. През 60-те години на XVIII в., като се опирала на центробежното течение в Охрид, тя постигнала целта си. В 1767 г. автокефалността на Охридската архиепископия била унищожена и епархиите ѝ — присъединени към Цариград.⁷¹ Година по-рано същата участ сполетяла и сръбската Ипекска патриаршия. Така в средата на XVIII в. църковноадминистративното статукво на Балканите повторно било нарушено и цялото българско население изпаднало под властта на Цариградската патриаршия. В условията на фанатичното мюсюлманско обкръжение и непрекъснати ислямизаторски опити православната църква поддържала традиционната вяра и обряди, крепяла християнското съзнание, а чрез тях и народностното съзнание и традиции. В това отношение тя изиграла несъмнено положителна роля, независимо че се представлявала от чужд на българите в етническо отношение елемент.

Еленското класно училище — „Даскалоливницата“, построено през 1844 г.

С правата на официален представител на православно население пред султана тя ръководи различни сфери от неговия живот — верско-църковната, културно-просветната, регулирала семейно-брачните и свързаните с тях имуществени отношения. Практически главно чрез църквата се осъществявало известно самоуправление на поробените християни. Тази възможност би се реализирала много по-ефикасно в полза на българското общество, ако то бе възглавявано от собствена църковна йерархия. Опитът на съседните балкански народи, получили в една или друга степен църковна автономия, доказва това.

Приобщаването на българския народ към православната общност под властта на Цариградската патриаршия създавало условия за разпространяването на гръцкото влияние. Използувани от патриаршеските архиереи гръцки език

естествено се налагал като доминиращ в епархийското управление. На него се водели митрополитските кондики и канцеларската преписка. Той навлизал и в богослужението, първоначално по силата на обстоятелството, че самият владика и приближените му предпочитали родния си език, впоследствие и чрез разпространяването на гръцка богослужерна книжнина и подготвянето на кадри за духовни лица в гръцките училища. Създаването на тези училища, ръководени от местния архиерей, бил другият фактор с голямо значение за проникването на гръцкото влияние, защото към техните услуги прибегвали част от младите български поколения. Ефективността на гръцкото въздействие чрез църквата и училището се подхранвала и от наличието на гръцки или гърцизирани народностни групи на българска територия, населяващи предимно големите градски

центрове, които в повечето случаи били и архиепископски седалища. Стопански активни в търговията и занаятчийското производство, обединени и подкрепяни от митрополията, те придобивали доминиращи позиции в православните градски общини и в еснафските сдружения. В рамките главно на четирите формации — църква, училище, православна община, еснафско сдружение — протичало българо-гръцкото общуване и проникването на гръцкото езиково и културно влияние сред част от заможното българско гражданство.

От една страна, това било чисто културен процес — създаване и развитие на гръцка грамотност и книжовност, който протичал независимо и успоредно със съществуващата и масово действаща българска културна традиция, но, от друга — стигало се до известна народностна деформация. Докато една част от българите, изпитали гръцкото, а чрез него и европейското идейно-кул-

Училището в Калофер, построено със средствата на градската община през 1848 г., така нареченото „Даскал Ботьово училище“ — възобновено

Найден Геров. Фотография. Архив на Института за история при Българската академия на науките — София

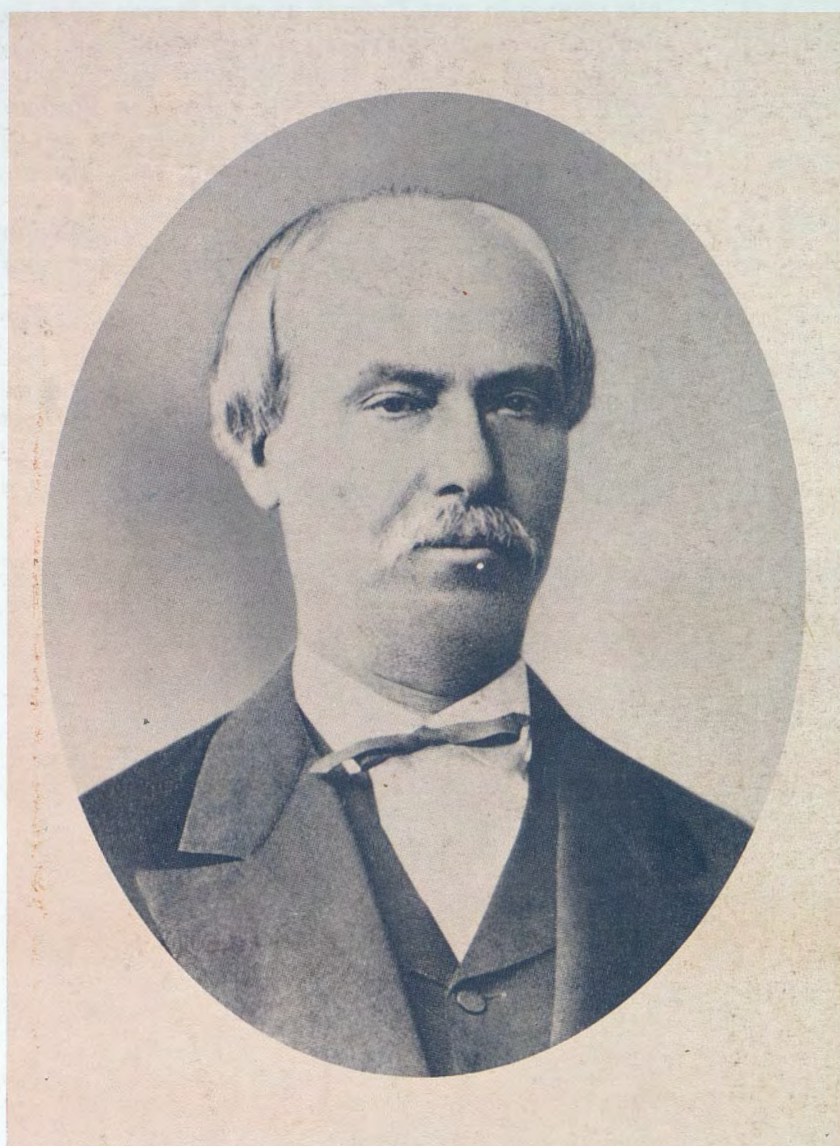
турно влияние, запазили ненакърнено националното си съзнание и творчески създавали български образци в просветата, литературата и изкуството, у някои то се проявило като сляпо подражание и стремеж да „минат“ за гърци. Макар че далеч не при всички гърчеещи се българи били налице изменения в народностното им самосъзнание, подобно явление без съмнение било опасно за неукрепналата още българска нация. Именно тази опасност за бъдещето на народа ни доловил Паисий Хилендарски и с чувство на тре-

вога се опитал да я предотврати.

В засилилия се през XVIII и началото на XIX в. процес на разпространяване на гръцкото влияние участвували по силата на своя гръцки произход и психика представителите на църковната власт. Но ефектът на тяхното участие бил твърде относителен. Гръцкият митрополит в градове като Варна, Пловдив, Одрин, Търново и др. попадал в малобройната, но активна гръцка или прогръцка среда, ставал неин обединител, поощрявал гръцкото просветно дело, ръководел заедно с гръцките и гърчеещи се първенци местната православна община. В чисто българските епархийски средища обаче, както и спрямо огромната селска и полуселска маса представителите на Патриаршията оставали малко или повече изолирани от духовно-просветния живот. Те били принудени по-скоро да се съобразяват с него, отколкото да му влияят. Анализът на съществуващите сведения за отношението на гръцките архиереи към духовните прояви на българския народ докъм началото на църковното движение разкрива една своеобразна двойственост. Както случаите на благосклонност и подкрепа на просветно-книжовното дело, така и случаите на враждебност към него били спорадични и зависели от личностите, от стечение на различни условия и причини.

Така или иначе пратениците на Цариградската патриаршия идвали в българските епархии като чужденци и оставали в очите на населението чужденци. Неразбиращи с малки изключения българския език, чужди на народността дух, заети преди всичко да бранят личните си интереси, гръцките архиереи не могли да съдействуват за нравственото и културното издигане на българския народ. Те по-скоро били дезинтересирани към подобни нужди на своето паство. Мнозинство от висшия клир били хора без интерес към духовна дейност, отнасяли се презрително към „простите“ българи. С течение на времето между българското население и гръцката църковна власт се създали натегнати отношения, проявяващи се нерядко в откритата неприязън.⁷²

Тази неприязън се подхранвала и задълбочавала в материалните взаимоотношения. Висшият православен клир фактически откупувал от султанската власт правото да упражнява своите функции — чрез патриаршеския харач, чрез заплащането на патриаршеските и митрополитските берати, а на практика и чрез всевъзможни рушвети за турските чиновници. Системата на получаване на църковния сан и служба чрез подкупи и наддавания, т.нар. симония, корумпирала Цариградската патриаршия и в крайна сметка обременявала податното християнско население. Оформилата се в продължителната практика църковно-данъчна система се характеризирала със своята произвол-

ност и безконтролност както по отношение на количеството на изискваните налози, така и по отношение на техния размер. На практика църквата, респ. нейният представител по места можел да наложи по всякакъв повод и в произволен размер данъчно облагане. Известни са над 20 вида плащания, при това събирани безцеремонно и нерядко чрез насилие.⁷³ „Владиците ежегодно обхождат всички села от своите епархии, като по време на тези обиколки те буквално грабят всичко, което им попадне“ — пише английският солунски консул Блънт в 1839 г.⁷⁴ А ако населението отказвало да заплати исканото, те затваряли църквите, афоресвали непокорните, клеветели ги пред турската власт като размирници и налагали тяхното заточаване.

Грабителството на висшето духовенство насаждало у широките народни маси и главно у селячеството трайна омраза. Игуменът на Марко-

вия манастир край Скопие излял в кратка бележка частица от народния гняв към пратениците на Цариград. Той нарекъл новия скопски митрополит Антим (1799 г.) сребролюбец, който „от сребролюбия своего и не щадеше ни же церкви, ни же сирот, ни же вдовиц“. А един монах с удовлетворение написал върху стената на Капиновския манастир: „Да се знае когда приде Йо[ан] священейши от Еленово [?] не може нищо узети милостини 1747.“⁷⁵

Богато засвидетелствуваните в исторически-те извори за XVIII и XIX в. прояви на протест срещу грабежите и поведението на гръцките архиереи говорят за задълбочаване на противоречията между чуждата църковна власт и българския народ. През втората четвърт на XIX в. те прераснали в

открит и траен конфликт, който поставил началото на българското църковно-национално движение.

То било резултат от вътрешното саморазвитие на българското общество, от съзряването на българската буржоазна нация. Нарасналата стопанска мощ създавала у българския търговец, манифактурист и занаятчия самочувствие и желание да се освободи от чужди попечителства. И ако през XVIII и началото на XIX в. стремежът на част от заможните българи бил да се приобщат към гръцките търговци и първенци, от втората четвърт на XIX в. насетне се наблюдавало обратното — да се разграничат от тях, да получат собствено признание и авторитет. Представителите на българското търговско-занаятчийско съсловие

633
201. АРИΘΜΕΤΙΚΑ
или
НАУКА
ЧИСЛИТЕЛНА.

РАСПОЛОЖЕНА НА ТРИ ЧАСТИ И ОКОНЧАВАЮЩА

с един

МЪСЯЦОСЛОВ ПРАЗДНИЧЕН.

За Български те деца кратко и весма ясно сочинена от сущаго из Дупница Македонска

ХРЪСАНΘΑ ΠΑΥΛΟΒΙΧΑ,

Учителя в Славено - Еллинското в Сичов училище.

кой то и на свет

Сега първо издава я, помощъ земав от любоученны те единокродны.

Предстоявал и исправил негов Ученик,

ХРИСТОДУЛ КОСТОВИЧ с.

В БЕЛИГРАД,
У Княжеско-Сервска та Типографїа
1833.

БОЛГАРСКА
Г Р Я М М А Т И К А
Vll
83
Сега
ПЕРВО СОЧИНЕНА.

Отъ Небѣѣта П. П. съшаго ѣзз свашенныа бѣители Рылскіа, за оупотребленіе на Славенобългарските оучилища, а на свѣтъ издава отъ любободны те предстоители за Болгарското просвѣщеніе.

Г. братѣа Мѣстакѣви,

Жители Бѣкорѣшкіа, съ ѣждивеніе то на-общо то нососотаклено кз Габрово оучилище.

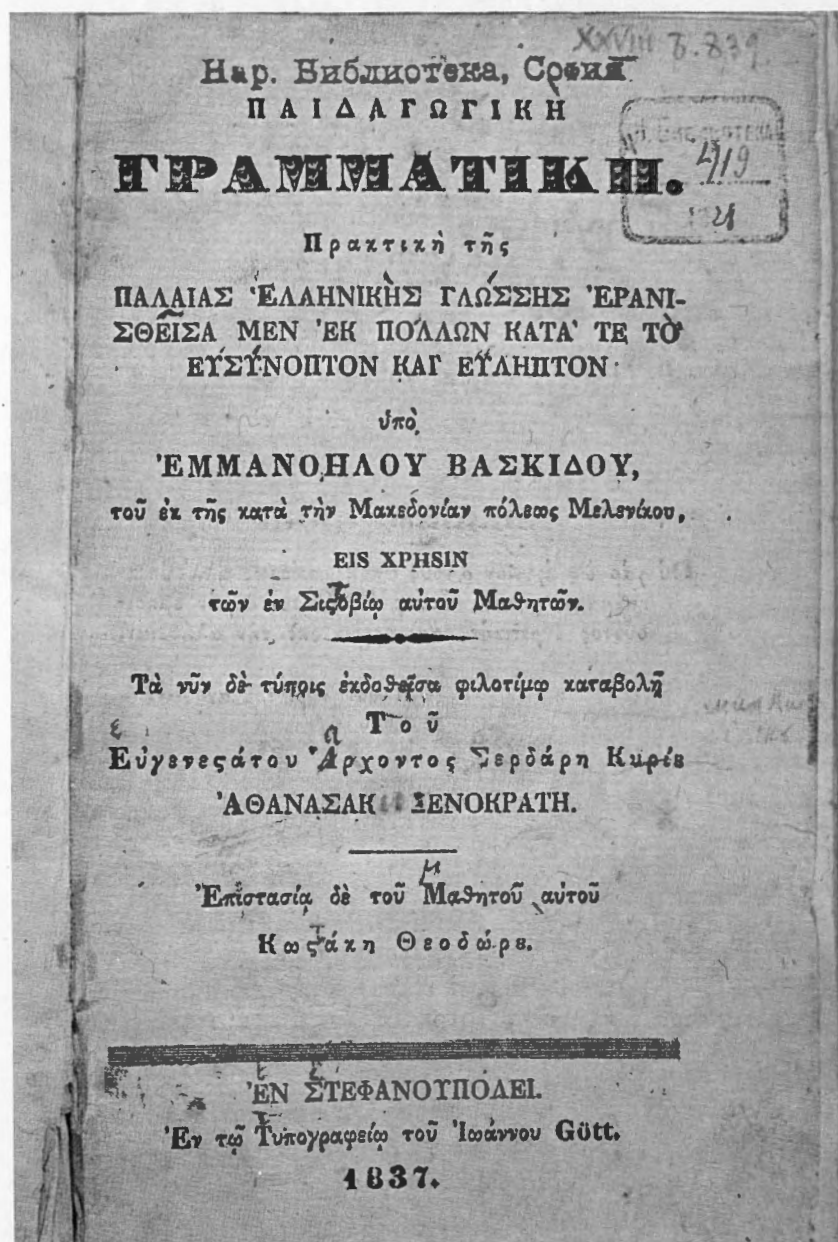
Бз Крагѣвцѣ
Оу Княжеско-Сервской Типографїи,
1835.

се стремели да изземат от гръцките владици ръководството на общинското самоуправление, да разполагат с обществените средства, да организират и ръководят училищното и църковното дело. Те не желаели повече да имат за посредници между себе си и турската власт цариградското духовенство. Ограничаването, а впоследствие и премахването на чуждата църковна власт означавало за българската буржоазия признаване на българския народ като самостоятелна единица в рамките на православнообщността, а оттам и собственото ѝ признаване като негов представител. И макар че един слой български първенци, свързани послужебно и материално с гръцките архиепие, продължавали да заемат съглашателска позиция, националната буржоазия като цяло била съзряла, за да възглави народното движение срещу чуждата църковна власт.

За зараждането на църковно-националното движение от голямо значение бил идейният климат на Балканите. Още в началото на Възраждането се проявила типичната за просвещенската епоха преоценка на ролята на религията и църквата, което било израз на разпадането на „религиозното съзнание“ и постепенното му изместване от националното съзнание. Без да отричат необходимостта от съществуването на църковната институция, балканските просветители се бунтували срещу нейния монопол над духовната дейност. Те ратували за просвещаване на народа, за духовното му издигане над ограничения религиозен мироглед и морал, за възпитаването му в рационалистично-критичен дух. Разисквали въпроса за правото на всеки народ да има национален клир, да се образова и изповядва вярата на собствения си език. С разгръщането на националноосвободителната борба на Балканите в края на XVIII и началото на XIX в. идейният конфликт между клерикалните кръгове около Цариградската патриаршия и идеолозите на буржоазнодемократичната революция се задълбочавал още повече. В антипатриаршеските съчинения от този период наред с критиката на духовенството заради невежеството, корупцията и низкия морал се заострили нападите срещу него заради сътрудничеството му със султанската власт. Със своята критика на Вселенската патриаршия балканските просветители подготвили идейно почвата за изграждането на на-

ционални църкви, както и за цялостната просветно-културна революция на Балканите.⁷⁶ А създаването през 1833 г. на самостоятелната еладска църква било пример с голямо въздействие върху българските обществени дейци.

Важно условие за началото и разгръщането на църковно-националното движение била политическата обстановка в Османската империя и специално в българските земи. След продължителния период, изпълнен с феодални размирици и бунтове, с освободителните въстания на сърби и гърци, с руско-турски войни, настъпило относително затишие, благоприятно за съживяването на българския стопански, обществен и просветно-културен живот. Българите, организирали своята самозащита срещу феодалната анархия, участвували във

Аритметика от Христиаки Павлович Дупничанин, Белград /1833/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Българска граматика от Неофит Рилски, Крагуевац /1835/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Гръцка граматика от Емануил Васкидович /1837/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Дивит /бронзова мастилница с кутия за пачо перо за писане/. Градски исторически музей — Севлиево

въстаническите действия на съседните народи, правили опити за собственото си освобождение с помощта на воюваща Русия, излезли от метежния период с повдигнато национално съзнание и самочувствие, с натрупан обществено-политически и борчески опит. Одринският мирен договор /1829/ разширил възможността за по-свободен църковно-религиозен живот, за развитие на църковното строителство и свързаната с него обществена благотворителност. По-непосредствено въздействие за подемане на борбата за църковна самостоятелност оказал Гюлханският хатишериф /1839/, който прокламирал равенство между мюсюлмани и християни, свобода на култовете. Въпреки че провъзгласените реформи останали в голяма степен формални, те представлявали законно основание за едно легално движение срещу представителите на Цариградската патриаршия.

ПЪРВИ ПРОЯВИ НА ДВИЖЕНИЕТО СРЕЩУ ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ. Борбата за църковно-национална независимост се заражда през втората четвърт на XIX в. като движение за български архиереи. Първото засвидетелствувано надигане срещу представителите на Цариградската патриаршия е разпратата през 20-те години на XIX в. между първенците и владиката във Враца, развито търговско-занаятчийско селище с активно местно самоуправление и здрави български традиции. Поводът бил събирането на еднократната помощ в полза на новоназначения търновски митрополит Иларион Критски /1821—1838/. Епископът на Враца Методий /1813—1828/ предварително заплатил на митрополита исканата сума, която врачанската община начело с каза-векिला Димитраки Хаджитошев отказала да му възстанови. От този момент нататък отношенията между епископа и българския първенец, дотогавашен негов помощник и църковен настоятел, се влошили.

В началото на 1824 г. Димитраки Хаджитошев съставил изложение срещу Методий и го изпратил на плевенските първенци да го подпишат. За отстраняването на гръцкия владика той потърсил и съдействието на видинския паша и на тамошните влиятелни българи. Михаил Шишманолу препоръчал за врачански епископ брат на видинския митрополит, който, макар и грък, знаел

български език и щял да пази интересите на врачани.

Подготвяният от Димитраки заговор за изгонването на Методий не останал в тайна. По настояване на Цариградската патриаршия, която го наклеветила като размирник и бунтовник, Високата порта издала ферман за арестуването и интернирането му в столицата. Благодарение на застъпничеството на останалите врачански първенци и користната намеса на Иларион Критски /срещу освобождаването му поискал 5000 гроша/ Димитраки избягнал наказанието. Той обаче не прекратил борбата срещу гръцките владици, отказал да изплати обещания на търновския митрополит подкуп и изпратил оплакване срещу него до Високата порта, а със съдействието на местните турски власти уредил Методий ненадейно да бъде откаран във Видин. Тази победа на врачани станала причина Иларион Критски да издействува втори ферман за призоваване на непокорния българин в Цариград. И този път съмишлениците на Димитраки се застъпили за неговото освобождаване.

Димитраки Хаджитошев продължил да действа за изгонване на врачанския епископ. През 1826 г. той уговорил живеещия в Букурещ български архимандрит Гаврил Бистричанин да възглави врачанската епархия. Архимандрит Гаврил трябвало да дойде във Враца през следващата пролет, за да се ускори отстраняването на Методий. Обаче планът да се постави за врачански епископ български духовник не успял. През юни 1827 г. Д. Хаджитошев бил откаран с измама във Видин и посечен тайно по заповед от Цариград. Бил обвинен във връзки с Русия, в непокорство и в подстрекателство на раята към бунт. Изглежда, че османското правителство действително разполагало с доказателства за противодържавна дейност, но няма съмнение, че за смъртта на Димитраки Хаджитошев допринесли твърде много интригите на врачанския епископ и на търновския митрополит. Впрочем недоволството срещу Ила-

рион Критски толкова нараснало, че Патриаршията била принудена временно да го отстрани от търновския престол.

След смъртта на Димитраки Хаджитошев движението във Враца заглъхнало, което показва, че врачанското общество като цяло не било достатъчно готово да продължи започнатото. Участието на Димитраки в разпратата с гръцките владии е толкова активно и определящо, че тя в известен смисъл носи белезите на личен двубой между представителите на чуждата църковна власт и най-влиятелния член на местната българска община. Човек със самочувствие и съзнание за своето положение и влияние, Димитраки Хаджитошев същевременно действувал с чувството, че представлява и защитава българското население, неговите материални и морални интереси.

Най-същественото на конфликта във Враца било искането за български владика. То придава качествено нов облик и определя това събитие като най-ранна проява на българското църковно движение, протекло през първия етап именно под лозунга за родни архиереи.⁷⁷

Няколко години по-късно подобен конфликт избухнал и в Скопската епархия, която преминала към диоцеза на Цариградската патриаршия през 1766 г., когато била унищожена автокефалността на Ипекската патриаршия. Запазили ненакърнено българското си съзнание, по традиция привикнали на едно по-толерантно отношение от страна на духовните си пастири, жителите на Скопската епархия реагирали остро срещу беззаконията на гръцките владии. Всеки техен опит да засилят властта и влиянието си през първата половина на XIX в. срещал твърдото противодействие на българското население. Недоволни от поведението на гърка Ананий /1823—1828/, скопјани начело с влиятелния първенец хаджи Трайко Рекали и при подкрепата на местния управител Амзи паша успели да го отстранят от епархията. Те отказали да плащат данъци и на приемника му митрополит Неофит /1828—1830/ и настоявали неколkokратно пред Патриаршията да им назначи еднороден архиерей, за какъвто препоръчали протосингела и иконома на митрополията поп Димитър — „чист от старите българи българин“⁷⁸. Великата църква пренебрегнала желанието на местното население. Броженето в епархията продължило, особено срещу опитите на гръцките владии да обсебят ма-naстира „Св. Архангел“ край с. Кучевища, дотогава ръководен от изборни епитропи. Хаджи Трайко и останалите градски и селски първенци издействували отзоваването на митрополит Геннадий /1830—1832/. Неговият приемник Гаврил се събразявал с настроенията и желанията на своето паство, поради което останал в Скопие до смъртта си в 1843 г.

В края на 20-те и началото на 30-те години на XIX в. издигнали глас за български владика и жителите на Самоковската епархия. Те настоявали пред Цариградската патриаршия да одобри за те-хен митрополит известния педагог и книжовник Неофит Рилски, който бил по това време учител в Самоков. В 1836 г. представители на Старозагорската, Казанлъшката и Новозагорската каза изискали от Иларион Критски да им ръкоположи за епископ българина Онуфрий Попович Хилендарски.⁷⁹

Така в продължение на едно десетилетие населението от няколко епархии се надигнало срещу гръцките архиереи, ратувайки за родни пастири. Първите конфликти с църковно-национален характер възникнали в западните български земи, и то в развитите градски центрове, където гръцкото влияние било незначително поради липса на гръцко население и отчасти поради обстоятелството, че някои от тези епархии /Скопската и Самоковската/ били подчинени на Цариград едва през втората половина на XVIII в. Протичайки с различна интензивност и острота, най-ранните прояви на движението за църковна независимост имали, общо взето, епизодичен и локален характер. Но те били предвестници на бурята, която скоро се разразила в централната българска епархия — Търновската — и не заглъхнала до пълното решаване на църковния въпрос.

Търновският митрополит носел титлата „Екзарх на България“, което отразявало спомена за Търновската патриаршия, а диоцезът му обхващал приблизително територията на Търновското царство от последните години на съществуването му: по-голямата част от земите на днешна Северна България, на юг от Стара планина включвала Стара Загора и Казанлък с техните околии. В градовете от неговия диоцез — Търново, Враца, Габрово, Елена, Трявна, Котел, Тетевен, Троян, Лясковец, Казанлък и др. — социалните и културно-просветните възрожденски процеси протичали особено интензивно. В стремежа си да се утвърдят в общинското самоуправление и да възглавят духовно-културния и просветния живот новите обществени сили в тези райони насочили своята енергия срещу чуждата църковна власт, срещу първия по ранг митрополит в българските земи — търновския.

Панарет Търновски /1838—1840/ бил един от най-недостойните представители на гръцкото висше духовенство и възбуждал у епархистите си омраза и желание да се отърват от него. Стихийното недоволство постепенно се канализирало. Първенците от 16 кази в епархията съставили изложения до Патриаршията Панарет да бъде „вдигнат“ от Търново, като същевременно предложили за търновски митрополит Неофит Бозвели. Този

избор не бил случаен и се определял от авторите-та и народополезната дейност на големия български родолюбец.

Неофит Бозвели Хилендарски с бащино име Петров е роден около 1785 г. в Котел.⁸⁰ Станал монах в Хилендарския манастир, той бил изпратен /1813–1814/ като таксидиот в Свищов. Скоро изоставил задълженията си към манастирското братство и се отдал изцяло на проповедническа, учителска и книжовна дейност. По време на близо двадесетгодишния си престой в Свищов сред родолюбивата среда на процъфтяващия крайдунавски град Неофит Бозвели се формирал като обществено активна личност, ратуваща за развитието на учебното дело в града и изобщо за новобългарската просвета и книжовност през 30-те години на XIX в.

След завръщането си от Сърбия /1836/, където печатал учебниците си, Бозвели прекарал три години в различни селища и манастири из Търновската епархия, разнасял своите училищни помагала и повдигал с патриотични проповеди националното съзнание. Неговата агитация била насочена пряко срещу гръцкото духовенство, в което той виждал основна пречка по пътя на национално-културното самоопределение и утвърждаване на българския народ. Бозвели застанал начело на протестното движение срещу търновския митрополит Панарет. Идейно-политическата зрелост на Неофит Бозвели, съчетана с личните му качества — неукротим дух и борчески темперамент, изключителна последователност и готовност да понесе последиците на своите начинания, — били онези необходими условия, които определили неговата по-нататъшна роля на пръв организатор и водач на народната борба за църковно-национална еманципация.

През пролетта на 1839 г. в Цариград пристигнали трима специални пратеници на Търновската епархия, за да изразят пред правителството народното желание за български архиереи в Търново. Обаче Патриаршията успяла чрез подкуп да отнеме предназначенията за Високата порта махзари. Панарет бил отстранен, но за търновски митрополит бил определен гъркът Неофит Византиос, а Неофит Бозвели за негов протосингел. Отношенията между тях скоро се изострили. Несъгласен с действията на гръцкия владика, Бозвели напуснал Търново и се установил в Лясковския манастир. По донос на митрополита той бил арестуван и откаран /март 1841 г./ в Света гора.

Движението в Търновската епархия срещу митрополит Панарет било по-висш стадий на църковно-националната борба. В сравнение с конфликтите от 20-те и 30-те години то било по-масово, носело белезите на известна организираност и съгласуваност. За пръв път били обединени и на-

сочени в едно искане силите на 16 околии: Търново, Свищов, Русе, Никопол, Разград, Габрово, Ловеч, Орхание /дн. Ботевград/, Враца, Плевен, Севлиево, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък и Чирпан. За пръв път били избирани народни представители, които да представят пред правителството исканията на населението от епархията. От значение е фактът, че начело на протестното движение застанал Неофит Бозвели, надарен с качества на народен трибун и организатор. Важен фактор за по-активното проявление на българите от Търновската епархия било издаването на Гюлханския хатишериф. Прокламираното чрез него равноправие окуражило българите да предявят по-решително своите искания.

Първата акция на българското население от Търновската епархия не постигнала целта си. Но въпросът за изгонването на гръцките владици, повдигнат в най-голямата и историческа по своето значение българска епархия, не заглъхнал. Чрез Неофит Бозвели този въпрос пуснал корени сред активната българска колония в столицата — Цариград.

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ЦАРИГРАДСКАТА БЪЛГАРСКА КОЛОНИЯ В ОБЩОНАЦИОНАЛЕН ЦЕНТЪР НА ДВИЖЕНИЕТО. През втората четвърт на XIX в. българската цариградска колония била многобройна и се състояла от занаятчии, търговци, земеделски работници. Дейни на полето на стопанската инициатива, цариградските българи до началото на 40-те години не се проявявали като единна среда с национален облик и обществено-политическа активност. Голяма заслуга за раздвижването им имал Неофит Бозвели. По време на едногодишния престой /1839–1840/ в турската столица той установил контакти с българите, изнасял патриотични проповеди, извършвал богослужение на български език, агитирал за родни архиереи.

Междувременно през първата половина на 40-те години сред българската колония в столицата започнал да се проявява повишен интерес към българските национално-културни прояви. В 1844 г. хаджи Ради Хаджимавридов станал настоятел на Фотиновото сп. „Любословие“. Братя Тъпчилещови, Моравенови, Н. Вълкович, Филипиди и др. предприели постъпки за откриване на българска печатница в Цариград. Започнали да излизат/в патриаршеската тинография/ и първите печатни книги на български език. Сред техните помоществователи са имената на десетки представители на цариградските българи — „любородни чорбаджии“, „любородни търговци“, занаятчии и ученици. Започнал да се формира и кръг от българска интелигенция, най-вече от учениците в куручешменското училище, книжовници и публицисти. Идеята за национална просвета и култура,

за български владци не била чужда на най-будните представители на цариградската колония. Когато в 1844 г. Неофит Бозвели се завърнал в Цариград от заточение, намерил сред тях съмишленици и верни сътрудници, първият от които бил Иларион Макариополски /светско име Стоян Михайловски/.

Стоян Михайловски е роден през септември 1812 г. в семейството на заможен занаятчия в гр. Елена.⁸¹ Първоначално учил в местното училище при даскал Андрей Робовски, а после в гръцкото училище в Арбанаси. В 1831 г. отишъл в Хилендарския манастир, където приел духовно звание. Две години посещавал гръцкото училище в Карей в Света гора, после постъпил в школата на известния гръцки просветител Т. Каирис на о-в Андрос. Тук той участвувал в Славянобългарското ученолюбиво дружество, членовете на което си поставили за цел да съдействуват за просвещаването на своя народ и за изгонването на гръцките владци. След закриване школата на Каирис Ил. Макариополски се прехвърлил в Атинската гимназия. По време на престоя си в Гърция той се сблизил с Раковски и сътрудничил известно време в Македонското революционно дружество. През лятото на 1841 г. се установил в Цариград и чрез Васил Априлов действувал да продължи образованието си в Русия. Подведен от обещанието на Стефан Богориди, че в скоро време ще бъде ръкоположен за владика в България, той не заминал за Киев. Две години по-късно отново подновил постъпките за следване в руска духовна семинария, но Цариградската патриаршия отказала да даде своето съгласие.

Задачите, които занимавали Иларион Макариополски, били: възпитанието на българите в родолюбие, културното им издигане посредством родния език, национално-духовно самоопределение и утвърждаване. Част от тази програма била и борбата за откъсване от властта и влиянието на Цариградската патриаршия. Заедно с Неофит Бозвели той насочил цялата си енергия за решаването на исторически назрялата задача на българската национална революция.

Първата акция на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски по църковния въпрос била проведена със съдействието на полския агент в Цариград Михаил Чайковски.⁸² Запознат с българо-гръцките църковни противоречия и споделящ народните тежнения за българско висше духовенство, Чайковски насърчил двамата българи да изложат пред Портата исканията за духовно-църковна еманципация. През септември 1844 г. Бозвели и Макариополски представили на Високата порта своите меморандуми. Тези основни документи били написани с такова дълбоко разбиране на актуалните проблеми на българския народ, че станали

програма на църковно-националната борба през началния ѝ период.

В своето изложение⁸³ Неофит Бозвели критикувал не само действията на гръцките владци, но и политиката на царска Русия спрямо българите. Целейки да спечели доверието и подкрепата на Високата порта в конфликта с Цариградската патриаршия, той съзнателно нападал Русия — традиционния неприятел на Османската империя. Това допадало и на полската агенция, с чието съдействие била написана молбата. Но едва ли Бозвели се ръководел само от тактически съображения. За него освобождаването на българския народ от зависимостта на гръцката патриаршия била най-важната и предстояща задача на националноосвободителното движение. С оглед на това той преценявал политическите сили и фактори и определял отношението си към руската политика и османското правителство. Русия се отнасяла враждебно към всеки опит за подронване влиянието на Цариградската патриаршия, тъй като виждала в това заплаха за нарушаване на единството на православието в Османската империя. Поради това българите в този момент не могли да разчитат на Русия и обърнали взор към Високата порта. Бозвели бил убеден, че само османското правителство можело фактически и формално да реши българския църковен въпрос. И той бил докрай последователен в действията си за спечелване разположението на Високата порта към българската кауза. Следователно „проосманската“ ориентация на Бозвели не била продиктувана от верноподанически чувства, а отговаряла на възгледите му за перспективите на борбата за църковна автономия.

Османските държавници посрещнали с одобрение и доверие меморандума на Неофит Бозвели. Не било такова отношението им към Иларион Макариополски, комуто не вярвали, „защото има двама братя в Русия“. В изложението на Макариополски отсъствували каквито и да било нападки срещу Русия.⁸⁴ Очевидно това не било само израз на сантиментални чувства към голямата славянска страна, в която той желаел да продължи образованието си, а резултат на по-голяма политическа гъвкавост. Образованият българин, получил широк поглед върху политическото състояние на балканските народи, разбрал, че освободителните тежнения на българския народ са неосъществими без подкрепата на Русия. Вярвайки в нейната историческа мисия, въздържайки се от открита критика на нейната политика, Макариополски същевременно отчитал противоречията между тази политика и българските национално-църковни тежнения. Това го ориентирало към сътрудничество в момента с полската агенция и отчасти с Портата. Пред нея той излагал пагубните за българското

национално-културно развитие действия на гръцките владици, двулличната им посредническа роля между българите и османската власт.

Най-съществените искания в септемврийските изложения на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски били българите да имат архиереи от своята народност, които да се избират от епархиите; да откриват свои народни училища; да са свободни да печатат книги и вестници на роден език; да имат своя църква в Цариград; в българските градове да се създадат съдилища от българи и мюсюлмани, за да се защищават срещу гръцките интриги; да се състави една българска делегация от членове на духовенството или от граждани-миряни, които, „бидейки напълно независими от Патриаршията, биха изложили всички нужди на народа пряко на Високата порта“.

Очертаната програма по своята същност целела да се обезпечи с помощта на османското правителство културно-духовната самостоятелност на българския народ и неговата гражданско-правна и политическа независимост от Патриаршията в Цариград. От правителството се искало да зачита българския народ като отделна народностна единица, еманципирана от гръцкото културно-просветно, юридическо и политическо попечителство. В това се заключавала и крайната цел на църковно-националната борба. Друг бил въпросът, че тя можела да се реализира не чрез смяна на висшия клир, а единствено по пътя на пълно отделяне от Цариградската патриаршия и възстановяване на българската църковна независимост. Открито това искане било издигнато в 1856 г., но това не значи, че идеолозите и водачите на църковното движение през първата половина на XIX в. не виждали в по-далечна перспектива неговото развитие. Напротив, идеята, че българският народ трябва да се отдели напълно от Цариградската патриаршия чрез възстановяване автокефалността на българската църква, споделяли през този период Васил Априлов, Иван Селимински, Александър Екзарх, Константин Д. Петкович и др.⁸⁵ Тя не била чужда и на Бозвели и Макариополски, но подобно искане не било поставено официално пред правителството със съзнанието, че то би предизвикало враждебна реакция на всички заинтересовани сили, пък и не отговаряло на неукрепналото още народно движение.

За да убедят правителствените среди, че изложените в двата меморандума оплаквания и искания са действително общонародни, Бозвели и Макариополски организирали подаване на прошения от различни краища на страната. А когато не получили очакваните народни петиции, сами ги съставили,⁸⁶ окуражени от уверенията на висшите турски сановници, че Високата порта ще удовлетвори желанието на българите. В този смисъл те из-

тълкували и решението на османското правителство да свика през пролетта на 1845 г. събрание на представители от всички краища на империята.

Предстоящото събрание било добра възможност да се поставят и обсъдят повдигнатите вече въпроси и особено искането за български владици. Н. Бозвели, Ил. Макариополски, К. Огнянович, М. Чайковски и др. предприели широка агитация в тази насока сред българите в Цариград и в провинцията. Когато в столицата започнали да пристигат българските депутати, те се свързали с тях, запознали ги със съдържанието на подадените меморандуми, увещавали ги да съставят своите предложения в същия дух. Но само представителите на Русе, Шумен, Ниш и Самоков се съгласили да изразят подобни искания пред Портата. Депутатите от Видин останали безразлични, а тези от Търново и Пловдив взели страната на Патриаршията.⁸⁷ Събранието било закрито на 7 май, без изобщо да обсъди българо-гръцкия спор. Голяма част от българските делегати проявили нерешителност и политическа незрелост. По мнението на Раковски те били прости и наивни хора или отявлени гъркомани и се бояли от афоресване, с което ги заплашил патриархът. „Ето що приноси простата и невежество! Така се изгуби и това драгоценно време за наш народ.“⁸⁸ Критична била и преценката на Чайковски, който очевидно очаквал реални резултати от това събрание. „Депутатите показеха най-голяма неспособност и несмелост — обикновени последствия от дългото робство... Но свикването им, макар и да не донесе друга полза, е акт на пробуждане от летаргичен сън, след който трябва да дойде политическият живот.“⁸⁹

Междувременно цариградският патриарх, отчитайки авторитета и влиянието, с които се ползували Бозвели и Макариополски сред правителствените среди, проявил разположение към тях и даже им предложил да живеят в сградата на Патриаршията. Същевременно той настоял Неофит да замине като митрополит в Трапезунд с единствената цел да отдалечи бунтовния българин от столицата. Но цариградските българи, невярващи в искреността на патриарха и опасявайки се за сигурността на Бозвели, отправили молба до великия везир да продължи да закриля „отец Неофит“ и да му се разреши да живее извън Патриаршията.⁹⁰ Месец по-късно българските еснафи от Цариград писмено упълномощили Н. Бозвели и Ил. Макариополски да ги представляват пред правителството и пред патриарха по въпросите, „които се отнасят до нашата вяра“. Скоро след като по-

„Плач бедная мати Болгария“ от Неофит Бозвели, ръкопис. Църковен историко-археологически музей — София

Плаги бѣдныя Мати болгарі?

Оле! Горкана, Горича! Сердцево! Милий боже!

Допигна ми! от жалостъ, Доша та ми изнеможе!

Ох! Дилъще има Дрота жалостноспаднала, изъ вѣтъ на
свѣта Народна Мати, освѣтъ ми бѣдна, окаяна Майка
Горка болгарі! Коу ли Дрота изъ нѣхъ съ бѣда, Кайвото Горка
Азъ, раждано те съ Премилъ Горкъ, рождѣ! Изъ Препространи
съ Прекрасно, и от всѣхъкъв Прочехадъ Препроубныи Дворѣ
Дворѣ изсегне! И въ Гордіи Земли, и Иностранни Владыица
Засегне — а Препроубныи ми Мѣи, Мѣи, Градъ ми
и Мѣи, Завѣстено! Смышляющъ За нѣхъ, безкогари
да въздышатъ, и да живѣтъ Прожалено! и от Мѣишныи
Помѣстни изтѣлъ, като Иностранни Пришлицы не преставя
стѣлено и Жорено! Горкана съ! И Колкото са ми асталъ
да живѣтъ въ Дворѣватъ, и нѣхъ да бѣда, като работъ
безсѣстно Лоробуи! И сѣвни Мѣоображенъ! от
всѣхъкъв, всѣхъкъв, безкогари, и от всѣхъкъв Мѣоубныи и Прѣ
тѣнны!... Горкѣ!!!

Оле! Горкана! Горича!!! от жалостъ Сердце ми съ Препрогна!
Кравъта ми съ Сиракъ и Запразна! Свѣтъта ми съ Зама?
То да знавѣе, не знае! Освѣтъ Васъ Кѣто самъ родѣла,
отдоула, и въ бѣгоблагословенныи съ Прекрасноубныи,
Препространны Дворѣи отрастѣла! въ Кѣто и обѣтаватъ,
жителиствоватъ, Премилъ ми бѣдноторкѣи рождѣ! Матерскѣ
въ Прогѣ въ Имя бѣи съ Карвави Сѣи Закляване — да.

лучил пълномощното, Н. Бозвели подал до Портата обширен доклад върху състоянието на народа и пагубната роля на фенерското духовенство.⁹¹ В него той формулирал още по-ясно и категорично изложените в меморандумите искания. За първи път той поставил въпроса да се определи заплащане на архиереите, за да се прекратят злоупотребите, „да не биват народна тегоба“.

Отказът на Неофит да замине за Трапезунд, несъгласието на Иларион да се яви пред руската мисия и докладът на Бозвели до Високата порта показали на Патриаршията, че тя не е успяла да парализира дейността на двамата водачи по мирен начин. На 29 юли 1845 г. Н. Бозвели и Ил. Макариополски били арестувани, откарани на Принцовите острови, а оттам в Света гора. Заточението било извършено без официално разрешение на османското правителство, но с поддръжката на руската мисия и лично на посланика В. П. Титов.⁹² Опитите на цариградските българи да действуват освобождаването на своите водачи не успели. Църковно-националното движение временно било обезглавено.

Годишите на заточението се оказали фатални за живота на Неофит Бозвели. Той умира на 4 юни 1848 г. в ръцете на дякон Григорий, по-сетнешния доростолочервенски митрополит, който се грижел за него и на когото дължим запазеното писмено наследство на Бозвели.

Иларион Макариополски останал в Света гора още две години и половина. Благодарение на застъпничеството на руския пътешественик Андрей Муравъв той се завърнал в Цариград през ноември 1850 г.

В средата на 40-те години Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, поддържани от българската колония в Цариград и със съдействието на полската агенция, поставили основите на организираното всенародно движение за обособяване от Цариградската гръцка патриаршия. Те формулирали първата общонационална програма на движението и очертали тактиката на „националната партия“, ратуваща за пълно и безкомпромисно решаване на църковния въпрос, като се разчитало османското правителство да узакони църковно-националната ни независимост. Бозвели и Макариополски успели да раздвижат българската цариградска колония, да впрегнат и насочат нейната обществена активност към една конкретна цел. След заточаването им тяхното дело било подето от активните представители на младата българска буржоазия. Благодарение на усилията на цариградските българи била извоювана първата значи-

телна придобивка на църковното движение — българският храм с църковна община в Цариград.

Искането за построяване на българска черква в столицата стояло в меморандума на Ил. Макариополски и в молбата на Бозвели до Високата порта от 1845 г. Според двамата водачи изграждането на храм с богослужение на роден език щяло да бъде крачка към разграничаване на цариградските българи, които дотогава посещавали гръцките църкви, от останалото православно население в столицата. Същевременно този храм щял да се превърне в център не само на българските заселници тук, но и на целия български народ. Две години след заточаването на Бозвели и Макариополски идеята за български храм отново излязла на преден план. Александър Екзарх в края на 1847 г. подновил това искане пред великия везир, а после и пред патриарха. Той се ползувал с поддръжката на българските еснафски сдружения в Цариград и получил от тях пълномощно да действува за „едно свещено прибежище, дето да изпълняваме нашите религиозни задължения на нашия собствен език“. В началото на следващата година специална делегация връчила на патриарха второ прошение от името на всички еснафи и търговци в Цариград.

Активно участие в преговорите с Патриаршията взел първомайсторът на абаджийския еснаф в Галата Никола Евтимов Сапунов. Двадесет и четирите български еснафа в Цариград официално го упълномощили да действува за „изваждането на ферман за основание новобългарска св. църква в Цариград“, като за труда му определили и възнаграждение. Повече от година се проточили безплодните преговори с Патриаршията. Разочаровани от нейното отношение, цариградските българи отново се обърнали за съдействие към Портата. Междувременно в тази акция се намесил влиятелният сред управляващите среди българин княз Стефан Богориди с амбицията да възглави и доведе докрай общонационалното начинание. В отговор на неговата молба през лятото на 1849 г. излязъл султански ферман, който разрешавал да се построи български храм на подареното от Богориди място в квартала Фенер. Издействуването на този „знамянит за нас българите ферман“ било според Г. С. Раковски първото от трите важни и „достазамечателни“ неща от Танзимата на сам.⁹³ За кратко време благодарение на даренията и доброволния труд на цариградските българи бил построен параклисът „Св. Стефан“, тържествено осветен на 9 октомври 1849 г.

С церемонията на 9 октомври се поставило началото на българската църква в столицата, към която предстояло да се организира църковна община. Според дарителния акт на Ст. Богориди мястото и постройките ставали завинаги общона-

Позлатена сребърна обковка на евангелие от XVIII в. Музей — Бачковски манастир

*Онѹфрій Поповиѹ
Хиландарскаго монастыря
Архимандритъ въ Цариградѣ*

роден имот. Същевременно обаче изложените в него условия поставили управлението на църковната община в зависимо положение от фамилия Богориди и от Патриаршията. Тази тенденция залегнала и в единия от двата варианта на „проект-устава“, в който се казва, че цариградските българи ще бъдат представлявани от един „събор“, съставен от видни членове на еснафите, на търговското съсловие и други „почетни и отлични“ българи и ще има за постоянен председател Ст. Богориди. Във втория вариант на „проект-устава“ не се споменавало името на Богориди и зависимостта на българския храм от Цариградската патриаршия. Общината, т.е. всички живеещи в Цариград българи щели да избират за неопределено време „измежду си пълномощни представители“. Право да бъде избран имал всеки, който е навършил 25 години, занимавал се усилено с полезна дейност и бил уважаван от съотечествениците си.

Онѹфрій Поповиѹ Хиландарски, медна гравюра от книгата му „Духовний зрак сердце человеческое бывает или храм божий“, Цариград, 1850

Иларион Макариополски. Фотография. Църковен историко-археологически музей – София

Александър Димитров Хаджитошев, виден български търговец. Фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Върху тези два варианта било изработено окончателно „Устроение“ на българската цариградска община, прието на 14 юли 1851 г. Според него общото събрание на българската цариградска колония се съставяло от пълномощници на всички еснафи, на търговското съсловие и на интелигенцията. Председателствувало от Г. Золото-

вич, то избрало „по вишегласие“ за членове на събора 24 души, сред които бил и Г. С. Раковски. В състава на събора нямало представител на фамилията Богориди. Очевидно при определяне на управителните органи на българската цариградска община залегнал демократичният принцип за изборност по вишегласие. Съборът от своя страна избирал редовно деветчленно надзирателство, което трябвало в продължение на една година да ръководи делата на цариградската църковна българска община. То имало и правото да определя архиереите на българския храм. Били предложени кандидатурите на Неофит Рилски и Иларион Макариополски, но Патриаршията решително ги отхвърлила, страхувайки се от авторитета и влиянието, с които тези духовници се ползували сред българите. Тя препоръчала по настояване на Русия сърбина Стефан Ковачевич, една доста невзрачна личност без особени заслуги към българския народ. Въпреки неодобрението, с което българите посрещнали тази кандидатура, надзирателството било принудено да се съгласи. Стефан Ковачевич бил ръкоположен тържествено за архиерей на българския храм „Св. Стефан“ на 15 август 1851 г. под името епископ Лаодикийски.⁹⁴

Образуването на българска цариградска църковна община имало изключително значение за обществено-културния живот на българския народ и особено за по-сетнешното развитие на църковно-националната борба. Тя поела функциите на официално представителство на народа пред турското правителство, имала задачата да се грижи за правата и нуждите не само на цариградските българи, но и на целия български народ. Цариградската община се наложила като ръководен център, поддържала връзки с всички краища на провинцията, следяла хода на движението във вътрешността на страната, подпомагала и напътствувала местните дейци. Тя била инициатор на всички решителни акции, които тласкали напред развитието на българския църковен въпрос.

БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕПАРХИИ СРЕЩУ ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ ПРЕЗ 40-ТЕ И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 50-ТЕ ГОДИНИ. Успоредно с идейното и организационното съзряване на църковно-националната борба в Цариград движението срещу гръцките владици се разширявало и обхващало все по-голяма част от българските земи. Постъпките на цариградските българи начело с Н. Бозвели и Ил. Макариополски пред турското правителство, вниманието, което то обръщало на поставените искания, и най-сетне създаването на един национален център — българската цариградска община — всичко това оказвало импулсивно въздействие за надигането на българите от различните краища на страната.

Едно от най-активните и постоянно действу-

ващи огнища на движението срещу гръцката църковна власт през разглеждания период била Търновската епархия. Натрапеният през 1840 г. търновски митрополит Неофит Византиос не само че не изпълнил обещанието си да постави в подвластните на Търново епископии български владици, а започнал да преследва евентуалните претенденти Неофит Бозвели, Максим Райкович, Андрей Робовски и др. Въпреки съществуващото брожение против Неофит Византиос през първите години от неговото митрополитство не били предприети открити акции за отстраняването му. Тласък за активизиране на протестното движение в епархията дало пътуването на султан Абдул Меджид из българските земи през пролетта на 1846 г. Когато султанът минал през Търново, от всички краища на епархията се стекли представители да се оплачат от митрополита. „А за владиката Неофит станаха християните на плач и искаха да го изпъдят,

защото много отегчи народа, затова просека да им се даде по языка Българин владика“ — отбелязва очевидецът поп Йовчо от Трявна.⁹⁵ Две седмици по-късно за Цариград заминала петчленна делегация да иска български владика. Бурните демонстрации против Н. Византиос принудили правителството и Патриаршията да го отзоват, с което народната партия извоювала втората си победа. Но и сега, както през 1840 г. отстраненият митрополит бил заменен не с български духовник, а отново с грък — бившия сярски митрополит Атанасий. Населението било недовошно от половинчатото решаване на конфликта. Показателни за съществуващото по това време антигръцко настроение били думите на Д. Драганов от Горна Оряховица по повод пристигането на Атанасий. „Голям ли грях сторихме като поискахме по языка си владика, че да поменуват толкоз името ни... и да доказват, че не е възможно да бъде български владика... Аз нямам горещо желание да целувам бръже бръже гръчка ръка. Да беше болгарин до Габрово щях да ида.“⁹⁶

Срещу новия митрополит се обявили и чорбаджиите на Търново, приятели на предшественика му. През 40-те години в Търновската епархия имало доста активна провладишка партия. Тя се възглавявала от каза-векила на Търновско Георги Попсимеонов. Негови приближени и послушни оръдия били някои членове на местните общини, които в повечето случаи сляпо следвали разпорежданията му по владишкия въпрос, „избирали“ за представители в Цариград най-често посочените от Г. Попсимеонов хора, изпращали му печатите си, които той поставял върху различни прошения — обстоятелство, което дава възможност за много злоупотреби от страна на търновския градоначалник. Макар и малобройна, провладишката партия през първия етап на църковното движение в Търновската епархия била твърде силна. Нейните представители държали в ръцете си общинските работи, имали връзки и приятелство с местните турски чиновници, споделяли своята власт в общинското самоуправление с Неофит Византиос. Те проявявали редица инициативи по владишкия въпрос. От своите среди например провладишката партия изпратила двама делегати да представляват Търновско на събранието в Цариград през 1845 г. Г. Попсимеонов лично поддържал връзки с Патриаршията, осведомявал я за съществуващите „безпокойства“. А след отстраняването на Н. Византиос се заел посредством влиятелните си връзки да го възстанови на търновския престол, което и успял да постигне в 1848 г. През следващите години тази партия продължавала да подкрепя Неофит, да доносници пред Патриаршията за „смутителите“ в епархията, да изпраща едни и същи хора в Цариград в защита на гръцкия

митрополит.⁹⁷

Но ако привържениците на търновския митрополит били ограничен кръг от „старите“ чорбаджии, мнозинството от населението, включително интелигенцията, занаятчиите, търговците, се обявили срещу него. Под натиска на националната вълна Неофит Византиос бил принуден, за да запази мястото си, да лавира и прави отстъпки. Първата и най-значителна от тях е ръкополагането на български владика за епископи на Ловеч и Враца през 1852 г.

Голяма роля за раздвижването на жителите на Ловеч и Ловчанско изиграл П. Р. Славейков, който учителствувал тук през 1847–1849 г. Нещастливо с неговия престой в града съвпаднала акцията на ловчанци срещу епископа Мелетий I. Делегация начело с кмета Н. С. Терзиев заминала за Цариград да иска отстраняването му от града и Патриаршията била принудена да заточи злепоставения епископ. На новия гръцки владика Мелетий II общинарите позволили да посещава само горнокрайненската черква и го заплашили, че ако не научи български език, няма да му плащат владичината. Поради конфликт с местните власти Мелетий II напуснал Ловчанската епархия. През март 1852 г. за епископ на вакантната катедра бил назначен българинът Иларион.⁹⁸

В средата на 40-те години започнало брожение във Враца срещу патриаршеския владика Агапий /1833–1849/, който дотогава се отнасял коректно с паството си и направил немалко за развитието на просветата. Поводът бил неморалното му поведение, а дълбоката причина — активното му вмешателство в общинските работи, особено в училищното дело, което искал да ръководи самовластно, без да зачита мнението на общинарите. Агапий се противопоставил на назначаването на П. Р. Славейков за учител в селищата на Врачанската епархия. И ако в Плевен владиката успял да се наложи, във Враца общината начело със синоветена Димитраки Хаджитошев /Александър, Замфираки и Теодораки/ защитила Славейков и против волята на Агапий го наела за учител. Смъртта на Агапий /октомври 1849 г./ предотвратила задълбочаването на разногласията между него и врачанските първенци. Новият гръцки епископ Партений имал за протосингел българина от Копривщица Доротей, който активно се домогвал да възглави епархията. С присъщата си амбициозност братя Хаджитошеви /Хаджийски/ се заели да го направят епископ на Враца. Партений, обвинен в злоупотреби и насилия, бил отстранен и Доротей заел врачанската катедра в края на 1852 г. Първоначално отношенията между владиката и паството били добри, но през 1854 г. се появили първите разногласия във връзка с позицията на Доротей в разпратата между търновци и митрополит Неофит.

Един от най-дейните представители на антивладишката партия в Търново бил хаджи Минчо Хаджицазов — държавен ковчезник и откупвач на беглика и на десетъка. Той поддържал връзка с братя Хаджийски от Враца и успял да ги спечели в борбата срещу Неофит. Но докато врачанските първенци, подкрепяни от обществеността на града, се обявили срещу търновския митрополит, техният епископ, макар българин, застанал на негова страна. Противоречията се задълбочили и от обстоятелството, че Доротеи започнал да своеволничи и да не се съобразява с мнението на своите бивши покровители.⁹⁹ Но вниманието на населението от Търновската епархия в този момент било насочено към борбата с митрополит Н. Византиос. В края на 1853 г. хаджи Николи Минчооглу заминал за Цариград да действа за отстраняването му. На следващата година той получил от Търново ново пълномощно писмо с указание да предаде на английския посланик жалба срещу Неофит. Движението в Търновско станало неударжимо по време на Кримската война. В 1856 г. нова делегация — П. Р. Славейков, дядо Пеню от Дряново, Никола Ефтимов от Габрово, Аврам чорбаджи от Беброво, Георги Кабакчиев и Минчооглу от Търново — заминала за Цариград и успяла да издействува анкета. Въпреки защитата на провладишката партия Неофит бил отзован през март 1857 г.¹⁰⁰

Около 1840 г. за митрополит на Видин се кандидатира българският духовник Дионисий Контаров, но бил отровен в Цариград от патриаршески агенти. Поради народното недоволство и враждебното отношение на валията Хюсеин паша гръцкият владика Кирил трябвало да напусне Видин /1846/. Новият митрополит Венедикт се проявил като голям грабител и подтисник на населението. Неслучайно в 1850 г. въстаналите българи предявили между другото и искане за народно духовенство. Специално пратеничество в Цариград поискало заменянето на Венедикт със Стефан Ковачевич и поставило въпроса за владишките заплати.

Идеята за ограничаване злоупотребите на владиците чрез редовни заплати не била нова. Тя била развита в изложенията на Н. Бозвели, фигурирала и в прошениято, написано от Селимински и подадено през 1846 г. в Русе на султана. Но сега, поставен така решително от въстаналите българи, този въпрос получил по-реални изгледи за успех. Високата порта проявила склонност да удовлет-

Сребърна мощехранилница, XVIII в. Врачанска митрополия

Сребърен потир, чаша за причастие, XVIII в. Врачанска митрополия

вори искането на видинци и в продължение на една година водили безуспешни преговори с Патриаршията.¹⁰¹ Междувременно във Видин конфликтът се задълбочил поради опитите на Венедикт да злепостави българите пред турските власти. Това не останало тайна и за чуждите консулски агенти.¹⁰² В крайна сметка успехът на въстаническите действия принудили Високата порта да бъде потстъпчива към исканията на размирните българи от Северозападна България. Венедикт трябвало да напусне Видин.¹⁰³

Един от най-активните центрове на църковното движение през разглеждания период била Самоковската епархия. Към натрапения митрополит Игнатий II /1830–1836/ самоковци се държали враждебно, а наследникът му Йеремия бил позорно изгонен в 1846 г. С голяма настойчивост те водили борбата против новия митрополит Матей /Дели Матей/, продължила до неговата смърт в 1862 г. Четири пъти той бил отстраняван от епархията и четири пъти отново се връщал в Самоков благодарение на влиятелните си връзки в Цариград. Но с влияние и достатъчно самочувствие се ползували и българските първенци на Самоков братята Хаджипорови и Димитър Смикаров, главни инициатори на движението срещу Матей. Те очевидно се стремели към пълна власт в общинското самоуправление. От друга страна, прави впечатление обстоятелството, че в Самоков и околността Матей имал поддръжници, и то главно сред еснафското съсловие — обстоятелство, което противоречи на общата тенденция в църковното движение. Тук конфликтът с гръцкия митрополит съвпаднал с борбата на еснафите срещу „първенците“ за участие в общината. Подобно явление е забелязано и в други български селища и било свързано с укрепването и издигането на занаятчиите като стопанска, а оттам и като обществена сила през втората четвърт на XIX в. Противно обаче на повечето случаи, когато архиереите били в съюз с първенците или т.нар. „стари чорбаджии“, Матей взел страната на еснафите. По този начин той спечелил тяхната подкрепа и ги елиминирал от лагера на своите противници. Едва след Кримската война, когато „младите“ /еснафите и интелигенцията/ поискали от митрополита да изхвърли от църквата гръцкия език и той отказал, те също започнали да действуват за отстраняването му.¹⁰⁴

Националният подем в българските земи през 40-те и 50-те години обхванал и Пловдивската епархия.¹⁰⁵ Завоеванията на българската просвета в Пловдив, Пазарджик, Хасково и особено успехите на пловдивското класно училище, ръководено от Найден Геров, подкопавали позициите на гърцизма в този район. Новите обстоятелства поставили пред елинизма сериозни отбранителни задачи. Гъркоманската партия начело с митрополит

Хрисант /1850–1857/ се заела да възстанови господството на гръцкото влияние. Тя направила опити да наложи гръцкия език там, където бил замесен с български, да разстрои училището „Кирил и Методий“ и да изгони от Пловдив Н. Геров.

Опирайки се на своите привърженици в Хасково, митрополитът успял да задържи за известно време национално-културния подем в града. Българският учител Атанас Чолаков станал в 1852 г. жертва на наети убийци. Било закрито и девическото училище, а в черквите Хрисант разпоредил да се чете и на български, и на гръцки език. В Пазарджик той забранил „да се не продума и Господи помилуй по славянски език в черквата“. Успоредно с това Хрисант безогледно грабел населението, увеличавайки църковните данъци и такси. В многобройни дописки от Пловдивската епархия до „Цариградски вестник“ подробно се разказва за беззаконията, които той вършел из епархията.¹⁰⁶ Гръцкият митрополит клеветял своите противници пред турската власт като заговорници и бунтари. По негови доноси били арестувани или заплашени със заточение хасковският първенец Христофур Вълчев, активните радатели за българщината в Татар Пазарджик — хаджи Михалаки Костадинов Чизмиджиоглу, Иванчо Пенков, Стоянчо Атанасов, Христо Хаджитонов, Никифор Попконстантинов и Ю. Ненов, Никола Ангелов, пловдивските родолюбци Чалъковци, Н. Геров и др.

На настъпателните действия на гърцизма българското население противодействувало все по-организирано и масово. Пловдивчани настоявали пред правителството да се разреши в градските черкви, построени и издържани от българите, използването на църковнославянското богослужение. В Хасково българската партия начело с Добри Сакантоглу, хаджи Марин, Ангел Гарес, Петър Куюмджи и др. се оплакала от Хрисант пред княз Меншиков в Цариград, а на митрополита отговорила, че „тъй като християнското население на Хасково и целия окръг се състои само от българи и ние на български език говорим, то на всички нас ни е приятно да слушаме свещената служба на български език, както е било тук досега. Молим да уважите нашата молба и да ни позволите и занапред да я слушаме само на български език.“¹⁰⁷ Българските първенци в Пазарджик пък в 1852 г. се обърнали към руския одрински консул Н. Я. Мухин с молба да защити „православието и народността наша и да ограничите беззаконното самоволие на гръцкото духовенство“.¹⁰⁸ В Калофер населението позорно изпъди-

Прошение до Високата порта, написано от Неофит Бозвели /1845/. Църковен историко-археологически музей — София

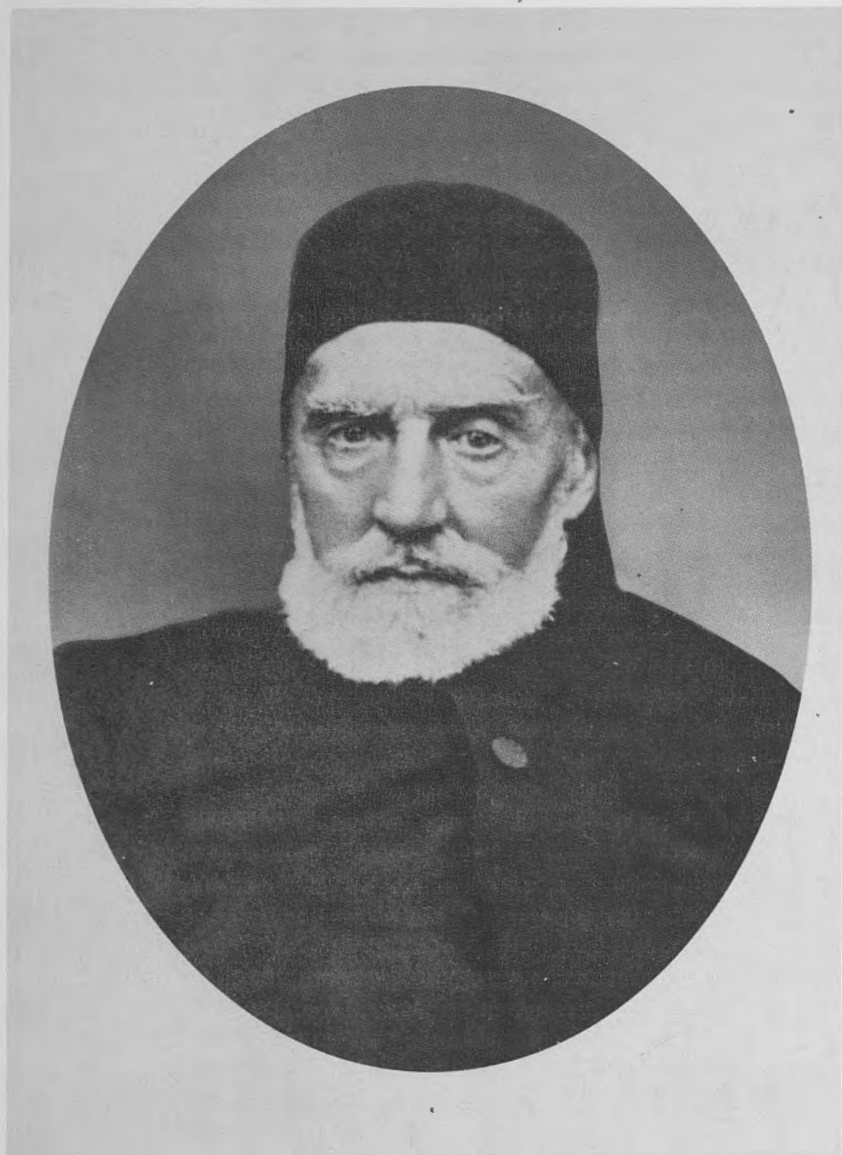

Промени българското Народа не виедоу
Порта се Достодурихъ втрехъ погити нмъ

Ваше Ефендиюте Пречудри Благотворителъ на Царя
Салта Абдалмеджи Ефендиюте азъ милосердно се Недра Благотворителъ и глыва на
всички се Поддържачи Славнобългарския Народа, да Приведе Пречудри
Достодурихъ, не поддържачи Салтата и високата Царската Престона, като врани Поддан-
ни и Пречудрихъ на високата Порта се Достодурихъ втрехъ погити нмъ.

Понякога Пречудрихъ на високата Порта, Грци и Арменци, и на това в Царя
Салта викали на Ефорои, които представляваха на Нияна Народа Азето, приносъ во виедоу в
на Народните се Нюжди, и подателство се Надзорителство редности За ради Единородности. Се
на това Державното Царство. То желаетъ и на болгарите, на сина и Единородни се Гр-
ците, Грци, и на подателство виедоу на високата Порта, и на Грци
и Арменци, и на Милостъ и Надзорителство, които на Огъласто повелителъ се
особна се на Нияна Нюжи на Нюжиятъ половаха. Теси ради, ако сина и Единородни, и на Грци
особно, раздвеляше от Нияна Народное възпятие, се Даваше на виедоу, се Не-
успешно, и Брава, не можеше все да сподели Гордостъ, Надзорителство, и на Грци под-
видъ Единостъ вранъ раздвеляше Единостъ на Грци, и на високата Порта, и
на Грци Салтата Намето. Свободство, което на Даровано от Благотворителъ Даваша
виедоу, и на Намето Царя. Желаетъ и на Грци, се Благотворителъ на вие-
дана на Порта да Нияна това в Царствъ Народните се викали на Ефорои, не
Грци и Гркомани, но от Прародна болгаре, които да тако на Нюжиятъ се Надз-
раствителъ високата Порта, които да представлява Салтата на българското Народа,
и да би Милъ да Приносъ на високата Порта Салта Нюжи непосредствено Салта
българското виедоу Патриархъ и Грцески Ефоровъ, да подателство се
Прародна се Привержениостъ За Свободностъ Своего рода, и да Призиди Милостъ
на Державното Царство, не от Грцески, по ради, но от Пречудрихъ Мило-
сердно Мдра Салтата Благотворителъ Намето Патриархъ и на Грци
Огъласто вранителъ се Поддържачи.

Тии викали на Ефорои, и на виедоу се Благотворителъ и Благотворителъ
Даваше високата Порта да се проважда се Држи на виедоу, и да виедоу
Ново Установление Милостъ да Поддържачи. На повелителъ Милостъ Свободно
Удоволствие Державното Царство, то пречи, и не да се подари, и определителъ от
виедоу, и на Даваша Едно Милостъ За Милостъ се на Нюжиятъ това в Царствъ
Славнобългарите, и да чие се даде Даваше да се на Нюжиятъ и на Една Славно-
българска Църква, и Едно при Нюж Славнобългарския Нюжиятъ, се на Нюжиятъ
виедоу се виедоу Грцеското виедоу Славнобългарите Милостъ да се Свободно
да Благотворителъ по Славнобългарския се ради, и в Славнобългарското се Пр-
ни Църква Народное. И на Нюжиятъ Милостъ от виедоу виедоу да Прихордана Славноб-
гарския Милостъ да се обзидатъ Благотворителъ в Милостъ подъ Надзорителството
високата Порта българското Грцеското виедоу, които (и на Нюжиятъ) се виедоу
и Свободностъ Милостъ на Униотворение Гркоманство и Елиотворение Милостъ
виедоу.

ло Хрисант, когато се опитал да извърши богослужение на гръцки в черквата им. А в навечерието на Кримската война жителите от Копривщица, Карлово, Сопот, Клисуре, Калофер, с. Аджар подали до Цариградската патриаршия обширно изложение против Хрисант, което завършвало с искане: „Великата църква да ни избави от тая неволя да се избере нам друг архиерей, който да бъде истинен пастир на христовото стадо.“¹⁰⁹

Временно затихналото по време на войната църковно-национално движение в Пловдивската епархия се разгоряло с нова сила в 1856–1857 г., когато Хрисант бил отзован в Цариград.

Протести и брожения срещу гръцките владци през този период съществували, макар и в поограничени размери, и в Софийската, Одринската и Охридската епархия.¹¹⁰

Не останала настрана от националното движение и многобройната българска емиграция в Ру-

Княз Стефан Богориди, фотография, около 1858 г. Музей Петко и Пенчо Славейкови – София

Хаджи Николи Минчооглу, фотография, около 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Александър Екзарх, фотография, 1871 г. Архив на Института за история при Българската академия на науките – София

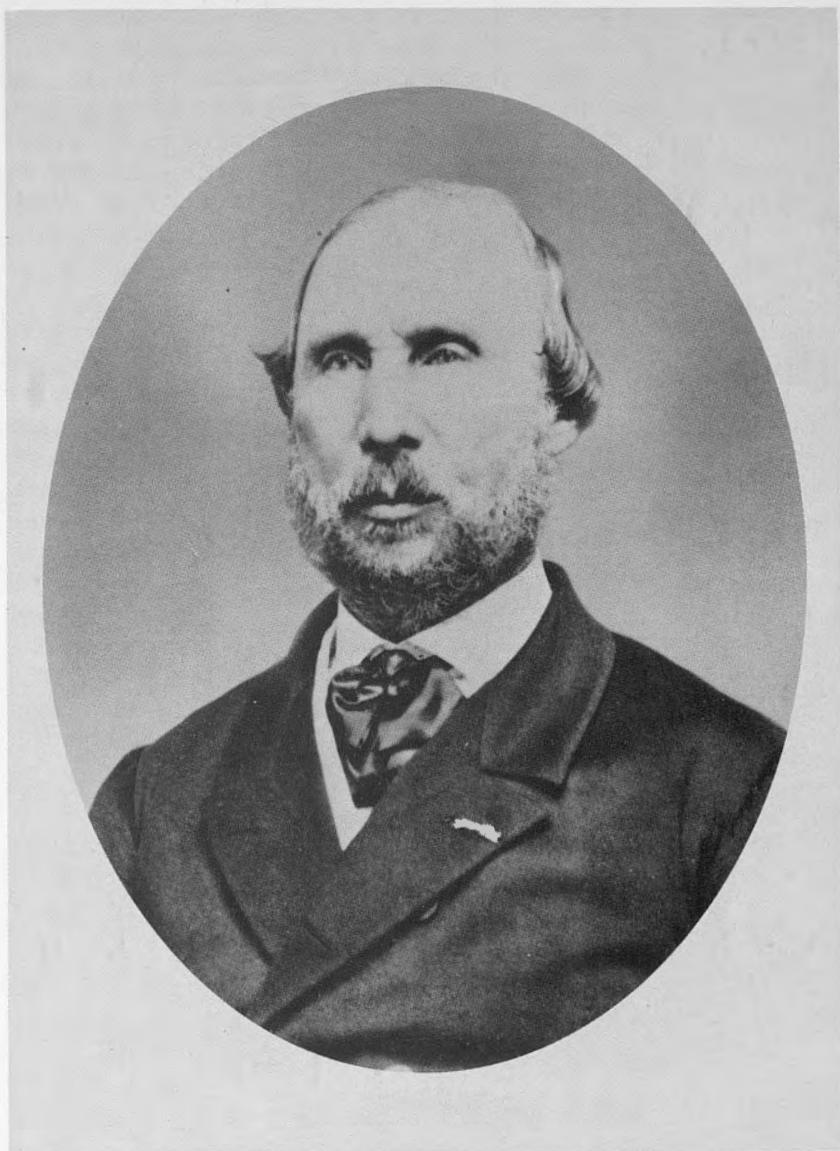
мънските княжества и Русия. За разлика от цариградския кръг дейци, които през този етап търсели преди всичко съдействието на османското правителство, тя разчитала главно на руското застъпничество. Наред с усилията си да ангажира Русия материално и морално за българското национално-просветно развитие българската емиграция предприела редица постъпки пред руското прави-

телство и обществеността, за да ги запознае с църковните искания на нашия народ и да обезпечи подкрепата им в решаването на този въпрос. Букурещкият и браилският кръг действували главно по инициативата на д-р Ив. Селимински. В 1846 г. те връчили в Русе на султана изложение с искания за българско духовенство и за определяне заплати на владичите.¹¹¹ А пред руския архимандрит Порфирий Успенски и пред генералния консул в Букурещ Дашков заявили, че ако се запази сегашното положение, има реална опасност българите да се откъснат от православната вяра.¹¹² Същевременно букурещката българска община успяла да издействува от руското правителство и от Св. Синод стипендии за следване на българи в духовните семинарии.¹¹³ Подготвянето в Русия на българивисши духовници с цел да изместят впоследствие гръцките архиереи било несъмнена заслуга и на одеските българи.

Българите, които пристигали да учат в Русия, ставали най-пламенните пропагандатори на българския църковен въпрос. Чрез съчинения, писма, дописки те последователно и успешно запознавали руската общественост и правителствените кръгове с тежкото положение на българския народ под властта на Цариградската патриаршия, изтъквали историческото право на българите да имат родно духовенство, съдействували за снабдяването на българските църкви с богослужебна книжнина. В тази насока особено се проявили Захари Княжески, Натанаил Стоянов /по-сетнешен пловдивски и охридски митрополит/, Сава Филаретов, Н. Палаузов, Н. Геров. Особено зачестили прошенията до руските представители в навечерието на Кримската война. Църковният въпрос бил един от основните моменти в молбата на цариградските българи до княз Меншиков от 1 май 1853 г. и в обръщението на румънските българи до руския император от 17 август с.г.¹¹⁴

През разглеждания период църковното движение в българските епархии протичало под лозунга за родни архиереи. Но то имало по-изявен антигръцки характер в онези райони, където съществували българо-гръцки национални противоречия, какъвто бил случаят с Пловдивската епархия. Тук борбата срещу представителите на Патриаршията се сливала с процеса на националното самоопределение на българите, с идейно-културната борба за изместване на гръцкото влияние в църквата, училището и обществено-икономическия живот.

В хода на църковното движение се проявявали и социалните борби между отделните прослойки на българското общество за ръководство на общинското самоуправление. Тези борби определяли в зависимост от конкретната обстановка състава на провладишките и на антивладишките или

народни партии. В Пловдив и Търново архиереите имали поддръжката на някои български първенци, в чиито ръце по традиция била общината. В други градове именно чорбаджиите заставали начело на движението срещу гръцкия владика, ръководени от амбициите да ограничат намесата му в общинския живот и да се наложат като единствени посредници между населението и местната османска власт. Такъв бил случаят във Враца и Самоков.

През 40-те и първата половина на 50-те години на XIX в. църковната борба обхванала по-голямата част от българските земи. Главните огнища на движението били епархийските средища и градските центрове. Вече не ставало дума за кратковременни или спорадични конфликти, а за всеобщо и трайно с присъщите му падове и възход народно движение.

Борбата за църковно-национална еманципа-

ция като един от ярките изрази на националното съзряване се проявила най-рано в районите, където българското население било по-хомогенно, където народностните традиции и съзнание надживели историческите превратности, където чуждите влияния, и по-специално гръцкото, не могли да пуснат дълбоки корени. В това отношение извечно изключение правел Пловдив, в който обаче българите бързо се наложили благодарение резервите на неговия хинтерланд. В началния етап от църковната борба извън нейния обхват останали Добруджа, Черноморието и с малки изключения Македония и Южна Тракия. Причина за това били по-слабото икономическо развитие на тези райони и сложният им демографски облик; в повечето градски селища живеело нееднородно население, включително гръцко или гърчещо се. Важни причини били силното влияние на гръцката пропаганда и съюзът на патриаршистките владици с османските власти. Поради традиционното гръцко културно-езиково влияние процесът на националното самосъзнание и консолидиране протичал по-бавно и мъчително. Още повече, че българското население трябвало да преодолява и започналия от 40-те години нататък гръцки денационализаторски натиск.¹¹⁵

Процесът на националното консолидиране с основните си изрази — движение за църковна независимост и светска национална просвета и култура — в посочените райони протекъл бурно главно след Кримската война.

ВЕЛИКИТЕ СИЛИ И БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС. Още в началната си фаза българо-гръцката църковна разпра надхвърлила рамките на „вътрешен“ за православната общност в Османската империя въпрос. Тя привлякла вниманието и на външните сили, заинтересовани от съдбата на империята. По отношение на този „малкий восточный вопрос“, както го нарича Г. С. Раковски, се проявила традиционната конкуренция на Великите сили за влияние в Османската империя и сред нейните друговежни поданици. Още повече, че от край време „религиозното месианство“, т.е. стремението за покровителство на християнството в мюсюлманската държава, било един от главните пътища на европейските сили за завладяване на икономически, културно-политически и стратегически позиции в османския изток.

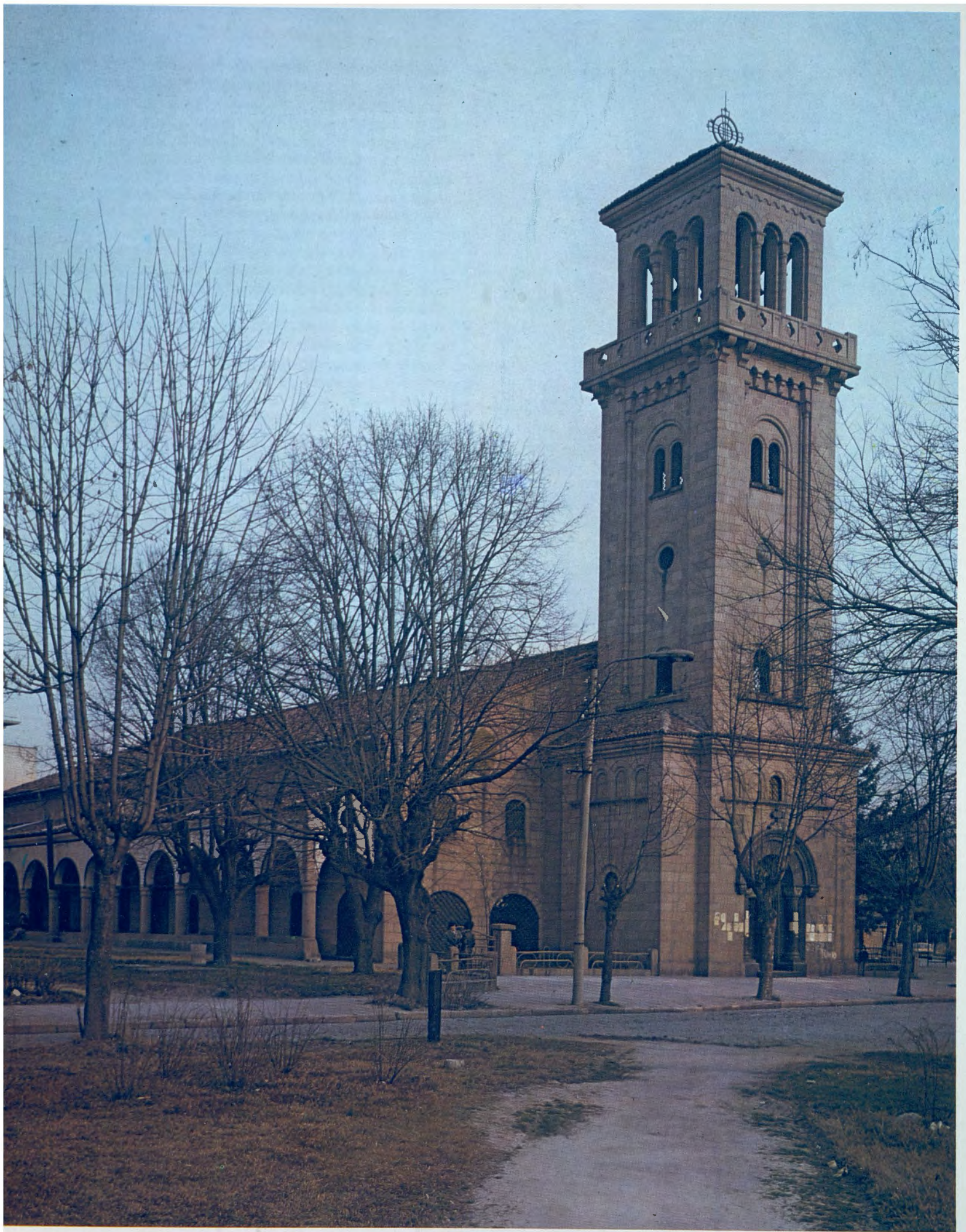
Френската религиозна и културна експанзия на Изток и специално сред възраждащите се балкански народи се засилила в годините на Юлската монархия /1830–1848/. Сега тя трябвало да се налага в постоянна борба с Англия и Русия. В началото на 40-те години френското правителство отново поставило на дневен ред въпроса за католицизма в Ориента, като поддържало старата теза, че именно Франция е неговият покровител. В

правителствените кръгове оживено се обсъждали мерки за преустройство и увеличаване на католическите мисии /особено внимание се отделяло на лазаристите/, за развитие на католическото учебно дело, за разширяване на печатната пропаганда. При организирането на френската културно-религиозна политика в Европейска Турция постепенно се налагали като отделен обект на внимание и българите.¹¹⁶

Обществеността във Франция била отчасти запозната с положението в българските земи от съчиненията на Е. И. Кузинери, Ламартин, Ами Буе, С. Робер.¹¹⁷ Нейният интерес към този район подчертано се засилил във връзка с въстанието в Нишкия санджак /1841/, което било част от поредната криза /1839–1841/ в Османската империя.¹¹⁸ Наред с френските дипломати и специални пратеници заслуга за запознаването на Франция с българските проблеми имала и полската емиграция в Париж /т.нар. „Отел Ламбер“/, възглавявана от княз Адам Чарториски.¹¹⁹ В продължение на тридесет години ръководената от него полска агентура, разпръсната из цяла Европа и в Османската империя, действувала срещу Русия и Австрия за възкресяване на полската държава.

В началото на 40-те години била организирана полска агенция в Цариград начело с Михаил Чайковски.¹²⁰ Тази агенция служила и на френските интереси и заедно с това провеждала политическата програма на А. Чарториски за откъсване на балканските славяни от руското влияние и за културно-просветното им издигане на основата на прозападна ориентация. Още по време на първите си пътувания из българските земи Чайковски се запознал с българо-гръцките църковни противоречия, бързо се ориентирал в подкрепа на българските искания и взел активно участие в организирането на първите общонародни акции по църковния въпрос.

Подкрепата, която полската агенция оказала през 40-те години на българското църковно движение, почивала на правилното разбиране подбудите и характера на това движение, а именно като стремеж за национално-културно обособяване и еманципация. М. Чайковски споделял идеята, че за България трябва да бъдат ръкополагани български архиереи с перспектива да се създаде независима от Цариградската патриаршия йерархия, което би засегнало най-дълбоко Русия. Същевременно като католици и заради обвързаността си с Франция поляците не изпускали пред вид и възможността за присъединяване на българската църква към Рим. Но за разлика от католическите мисии, за които привличането на българите към

Михаил Чайковски — Садък паша. М. Handelsman, Adam Czartoryski. V. II. Warszawa, 1949. Централна библиотека на Българската академия на науките — София

„Европейска Турция“ от Ами Буе /Париж, 1840/. Централна библиотека на Българската академия на науките — София

Западната църква било главната и непосредствена задача, за полската агенция на първо място стоял въпросът за политическо сътрудничество с българите. При това поляците лансирали схващането, че католицизмът сред българите би имал успех само ако си „послужи с националността“, ако зачита и използва родния им език в църквата и училището.

Славянският католически институт в Париж се нагърбил да подготвя специални славянски католически мисии за Европейска Турция, да публи-

кува литургични книги на славянски езици. Той предложил на френското външно министерство да изпрати в България една такава мисия, около която да се създаде викариат начело с абат Терлицки. Полският проект за откъсване на българите от зависимостта на Цариградската патриаршия бил съобразен в известна степен със специфичните особености на българското население, отчитайки традиционната му привързаност към източноправославните обреди, към роден език, национално духовенство и пр. Но и този пореден опит на поляците за борба с Русия на полето на българо-гръцкия църковен конфликт останал без последици. Френската дипломация не се ангажирала с неговото реализиране, отчитайки усложненията, които биха възникнали от страна на останалите Велики сили и най-вече на Русия при опита ѝ да настани в България една полска католическа мисия.¹²¹

След заточаването на Бозвели и Макариополски влиянието на агенцията на М. Чайковски сред цариградските българи постепенно намаляло. Тя не се оказала способна да подкрепи резултатно българското движение в тежките за него моменти. Въпреки това помощта на поляците и лично на М. Чайковски допринесла за укрепването на българското църковно-национално движение през 40-те години на XIX в. Българските дейци се нуждаели от съюзник и посредник с Високата порта и го намерили в лицето на поляците. От друга страна обаче, именно връзките им с тях предизвикали крайно враждебното отношение на руската мисия към българските действия. Османското правителство, на което полската агенция разчитала за уреждане на българо-гръцкия конфликт, в решителния момент се огънало под силния руски натиск.

Френската дипломация била информирана за хода на българските работи от поляците и от останалите свои агенти в българските земи. Тя одобрявала техните усилия, насочени към откъсване на българите от Русия, но не се решила на открита дипломатическа намеса, страхувайки се от усложнения както с Русия, така и с Англия. Английският посланик в Цариград Стратфорд Каннинг бил ожесточен противник на католицизма. Неговото изявление, че причина за всичко е католическата пропаганда, отнело, както се изразява Чайковски, всякакво желание у френския посланик да се меси в българо-гръцкия църковен спор.¹²²

В началото на 1849 г. републиканска Франция отправила до Високата порта нота с проект за реформи в Турция, в която между другото предлагала да се освободят затворените Макариополски и Бозвели и „да се назначи един патриарх за българския народ или българските свещеници да се поставят под ведомството на

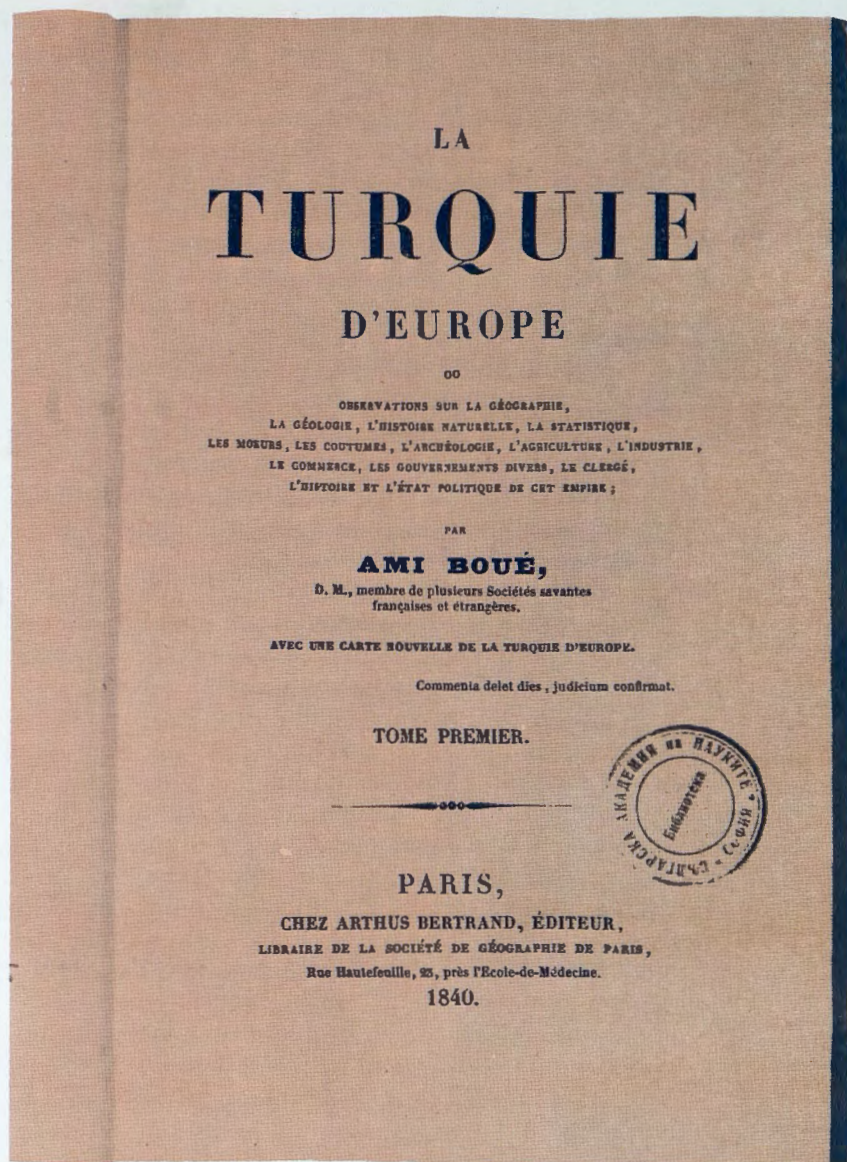
сръбския патриарх, или пък да се вземат такива мерки, с които България да бъде избавена от вредното влияние на Русия, което се прокарва главно посредством гръцкия патриарх в Цариград¹²³. Няма съмнение, че в тази насока проектът за реформи бил съставен изцяло по внушение на „Отел Ламбер“. Той отговарял на българската национална кауза, но прокараната в него идея за църковна автономия на българите не се превърнала в политическа линия на френското правителство. При връчването на нотата Али паша изказал пред френския посланик генерал Опик опасението, че една евентуална българска патриаршия ще бъде силен инструмент в ръцете на Русия и ще изпадне повече под руско влияние, отколкото самата гръцка патриаршия, която освен с Русия е свързана чрез много връзки и с Портата. Думите направили силно впечатление на посланика на Франция. „Аз трябва да призная, че мнението на министъра върху вероятните последици от създаването на една българска патриаршия ми се струва да има известно основание.“¹²⁴

От този момент нататък все по-определено се налагало становището, че Франция трябва да подкрепи само принципа за известно реформиране на Цариградската патриаршия с цел да се избегнат противоречията и броженията между поданиците на султана. Френското правителство смятало, че гаранция за целостта на Османската империя е запазването на статуквото, включително и в църковно-административно отношение. Според него османското правителство трябвало чрез частични реформи на църковната власт само да ликвидира „злоупотребите“ на гръцките владци. По нейно и по английско настояване в издадения през 1856 г. от Високата порта Хатихумаюн се предвиждали подобни реформи, целящи да укрепят Османската империя.

Най-пряко и най-дълбоко засегната от българо-гръцкия църковен конфликт била православна Русия. Концепцията за свързващото Русия и балканските християни православно начало, зародила и развила се през XVI—XVII в., в следващото столетие легнала твърдо в основата на руската източна политика. Дори когато националното съзнание и националните принципи започнали широко да се манифестират на Балканите, руската политика не престанала да се придържа стриктно към теорията за „православното начало“ в отношенията си с населяващите ги народи. Ръководещи се от идеята за вселенското православие, а не от тази за славянската общност, тя поддържала авторитета на първостепенния църковен център в Османската империя — Цариградската патриаршия, — олицетворяващ единството на поробеното православно население и традиционно свързан с руската държава и църква. В запазването на това

единство Русия виждала стълб за спасяване на християнството от мюсюлманския фанатизъм, проводник на своето влияние в Турция и преграда за западното влияние, прокарвано чрез католическата и протестантската пропаганда. Затова всеки опит за нарушаване монолитността и силата на Цариградската патриаршия било чрез западния прозелитизъм, било чрез намеса на османската власт във вътрешните ѝ работи или чрез обособяване на нови църковни центрове в Турция бил посрещан крайно враждебно от страна на царска Русия.

През 40-те години на XIX в., когато бил поставен българският църковен въпрос, Портата изпаднала под силно западно влияние. Английският посланик Ст. Каннинг успял да отстрани от патриаршеския престол Григорий VI, отявляващ враг на западните пропаганди, защитник на православно-то единство и голям приятел на Русия. Изправена

пред активизиращите се католическа и протестантска пропаганда, Русия повече от всякога се придържала към принципа за запазване единството на православието като основна възможност да запази съществуващите на Изток църковни центрове под свое покровителство. В този период, когато тя изцяло била ангажирана да брани устойчивостта и авторитета на Източната църква срещу католицизма и протестанството, появата на конфликти вътре в православната общност усложнила допълнително нейната задача.¹²⁵

Руската дипломация не познавала съществуващите противоречия между българския народ и цариградската духовна власт. До средата на 40-те години тя се интересувала изключително от тежкото положение на българите под османска власт, от турско-българските национални, верски, социално-икономически противоречия.

При това положение, когато в 1844–1845 г. Н. Бозвели и Ил. Макариополски поставили пред османското правителство искания за известна църковна и гражданска автономия, руската дипломация схванала тези акции като дело изключително на полската агенция в Цариград, а не като израз на едно вътрешно национално движение на българския народ. Руските дипломати смятали, че М. Чайковски е внушил на българите идеята да искат национални владци и че той е автор на мемоарите до Портата.¹²⁶ Сътрудничеството на българските дейци с полската агенция в Цариград окончателно предредило отношението на руската мисия към техните действия. След неуспешните ѝ опити да откъсне Бозвели и Макариополски от поляците и да ги отклони от поетите постъпки пред Високата порта тя съдействувала за тяхното заточаване. В. Титов не могъл да се отърси от подозрителността си към дейците на българското църковно движение и тогава, когато българите, убедили се в нелоялността на турското правителство, все повече обръщали поглед към Русия. Неговите инструкции до консулите в българските земи разпореждали да се следят внимателно полските емигранти и тяхната агитация сред българския народ.

Разрастването на движението срещу представителите на Цариградската патриаршия през втората половина на 40-те и началото на 50-те години започнало да привлича по-целенасочено вниманието на руските дипломати. Докладите на руските консули в Одрин — главни информатори за положението в българските земи през този период — разкривали все по-обективно и задълбочено причините и характера на движението срещу гръцките владци. Вашченко, Н. Я. Мухин и Н. Д. Ступин описвали злоупотребите на гръцката църковна власт, просветно-културното издигане на българския народ, констатирали, че „двамата елемента“

— гръцкият и българският — се разграничават непрекъснато. Малко или повече, те се стремели да убедят мисията и правителството, че в случая българите изхождат от нуждите на „своето собствено движение“ и че те биха работили по-добре в полза на православието, ако се сдобият със свои училища и национално духовенство.¹²⁷

Но тази обективна информация не променила видимо отношението на руската императорска мисия в Цариград към стремежа на българите за промяна в църковното им положение. Възглавяващият я В. П. Титов бранел църковното статукво и се обявявал против всякакви реформи в съществуващия вътрешноцърковен ред дори когато съзнавал тяхната необходимост.¹²⁸ От позициите на подобен консерватизъм той не можел да поддържа българските стремежи, които изисквали именно промяна в системата на Цариградската патриаршия. Според Титов сменянето на владците „би отслабило и този остатък от уважение, с което те се ползват сред народа“¹²⁹. Бранежи авторитета и правата на Патриаршията, руската мисия се старала да омикотворява отношенията между гръцкото духовенство и българския народ. В този дух Титов инструктирал през 1853 г. руските консули: „Да се поддържа у българите дух на трайна кроткост и търпение пред неотслабващите гонения на гръцкото духовенство, потвърждавайки на първенците им внушенията на Императорската мисия за благоразумие и умереност, продължавайки да им представяме пагубните следствия от обявената борба и от враждебните отношения с духовната власт.“¹³⁰

Но размахът на новобългарското просветно движение показал на руските управляващи среди, че националното съзнание на българите все повече укрепва и активизира национално-църковната борба. Затова руската политика към българския културно-национален живот през 40-те и началото на 50-те години имала и друга страна. Русия започнала да допуска все повече българи в своите учебни заведения, и то главно в духовните училища.

Под въздействие на църковно-националното движение и главно под въздействие на обективния ход на събитията руската политика изграждала в навечерието на Кримската война една по-определена концепция по българския църковен въпрос. Продължавайки да поддържа църковното статукво на Балканите, Русия същевременно започнала по-активно да подготвя учители и духовници-българи, които да станат проводници на руските интереси. Царската дипломация постепенно стигнала до извода, че Цариградската патриаршия трябва да направи известни отстъпки на българите, т.е. да удовлетвори искането им за национално духовенство.

ГЛАВА ТРЕТА

НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

1.

Въстания

и националноосвободителни движения през 30-те години на XIX в.

ПОЧИН ЗА ОСНОВАВАНЕ НА АВТОНОМНО БЪЛГАРСКО КНЯЖЕСТВО В ДОБРУДЖА. Първата по-значителна проява с политически характер на българската емиграция във Влашко след руско-турската война от 1828—1829 г. била инициативата за образуване на автономно българско княжество в Добруджа. Подет най-вече от изтъкнатия представител на българските преселници и техен дългогодишен „депутат“ пред руските и влашките власти — свищовеца Васил Ненович, — този почин раздвижил много български дейци. Около него се групирали и заработили за осъществяването на идеята представители на емиграцията от различните краища на България — Ив. Селимински, Мих. Кифалов, Васил Елихер, хаджи Христо, хаджи Жеко, Йордан Деблиев, А. Ст. Кипиловски, Васил Хаджимихайлов и др.¹

Опитът, който направил този емигрантски кръг, трябва да се отнесе към 1831 г., но идея с подобен характер била лансирана още по време на войната като един от вариантите за настаняване и устройване на българските преселници. В писмо от 17 май 1829 г. до руския император генерал Дибич подхвърлил идеята българите, които желали да се изселят, да бъдат настанени в Добруджа — между Траяновия вал и р. Дунав, като изтъквал, че трябва да им се „обезпечи, при сключването на мира, полунезависимо положение, подобно на това, с каквото се ползували княжествата“². Поради трудностите, които се предвиждали в реализирането на този проект, висшите руски кръгове се отказали от неговото осъществяване. Влияние за това несъмнено е оказала и заинтересоваността на руските официални кръгове да привлекат и настанят трудолюбиво и предано на Русия българско население в слабо населените ѝ южни райони

Придобивките, които съседните балкански народи получили в резултат на руските победи и на Одринския мир, оказали влияние за политическото активизиране на българската емиграция, за продължаване на действията ѝ от времето на войната.

При изменената следвоенна обстановка, когато руското правителство изоставило идеята за автономна българска област в Добруджа, най-изтъкнатите дейци на българската емиграция във Влашко я поделили отново, като потърсили други средства за нейното реализиране — този път в Цариград.

Чрез д-р Никола Пиколо букурещките българи запознали със своя проект видния турски саяновник — българина княз Стефан Богориди, — търсейки неговото мнение и съдействие за осъществяването на тази идея, а именно „да се образува едно народно княжество, зависимо направо от Високата порта, с народни права и закони“³.

Стефан Богориди отговорил, че Високата порта е разположена да направи отстъпки на християнските си поданици с условие да възвърне в своите граници многобройното трудолюбиво население, което напуснало страната непосредствено след войната, като я лишило от сигурни данъчни постъпления. Причината за благосклонността на Портата към този проект трябва да се търси в стремежа на турската власт да върне българското население, чиито труд и стопанска активност били гаранция за икономическото развитие на областите, които до голяма степен били обезлюдени след войната. Посредничеството и разположението на Ст. Богориди към тази идея било продиктувано и от възможността той да застане начело на новосъздаденото княжество като подходящ кандидат и от страна на Портата.

След първите сондажи било решено да бъдат изпратени в Цариград делегати на емиграцията, които да изложат по-конкретно нейната платформа и да разискват условията и пътищата за осъществяването ѝ. За такива били избрани Ив. Селимински и Георги Икономов, родом от Свищов. Но непредвидени обстоятелства /избухване на холерна епидемия в Букурещ и разпръскване на емигрантите, преждевременно разгласяване на идеята и т.н./ осутили заминаването на делегатите и довели до пропадането на почина. Междувременно изменил своето отношение към идеята и княз Стефан Богориди,⁴ на чието съдействие се разчитало твърде много.

Така идеята за образуване на автономно българско княжество в Добруджа угаснала още в първия етап на своето съществуване. Причините за това били различни: настъпили разногласия между инициаторите, неблагоприятно стекли се обстоятелства и пр., но основната причина трябва да се търси преди всичко в липсата на оформена политическа организация, която да бъде в състояние да отстоява това искане, да го пропагандира и популяризира сред народа и да го наложи на султанската власт и чуждите сили, като използва благоприятно сложили се вътрешни и външни полити-

чески обстоятелства.

Починът за автономно българско княжество в Добруджа бил израз на опитите на ръководните дейци на българската емиграция да търсят политическо разрешение на българския въпрос и е отражение на популярната и актуална в оня исторически момент идея за автономия, имаща като импулсиращ пример получените вече политически автономии от съседните балкански народи. Неговото осъществяване несъмнено щяло да има значително отражение и последици за националноосвободителното движение и обществено-политическото развитие на българския народ.⁵

ВЪСТАНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1833—1834 Г. Одринският договор предвиждал към Сърбия да се присъединят шест нахии /Неготинска, Зайчарска, Гургусовацка, Алексинацка и др./, които били освободени по времето на подписването на Букурещ-

кия мир от 1812 г., но след това били завладени от Портата.

Споровете за възвръщане на тези нахии продължили няколко години след Одринския договор. Княз Милош правел всичко възможно да ускори присъединяването им, като дори официално уверявал Портата, че под негово управление в тях ще има мир и спокойствие. В същото време той подготвял въстания и вълнения в спорните нахии и подстрекавал населението да иска по-бързо присъединяване към княжеството.

През 1833 г. Милош успял да подбуди общо въстание в източните нахии — Неготинско, Зайчарско, Гургусовацко и др. Неговото организиране било дело на една широка мрежа от емисари — търговци, коджабашии, селски и нахийски кнезове. Непосредственото ръководство на тази мрежа в приграничните с България нахии било осъществявано от Милета Радойкович, член на Вър-

ховния съд в Сърбия и доверено лице на Милош, който се настанил близо до турската граница, като почти ежедневно информирал Милош за хода на подготовленията за въстание. Организаторско-информаторската мрежа на Милета Радойкович обхващала и Северозападна България — Видинско, Белоградчишко и Берковско.⁶

Бунтът избухнал през април 1833 г. По това време Портата се намирала в крайно тежко положение поради започналата война с валията на Египет Мохамед Али паша. Възползуван от слабостта на Турция, Милош обявил, че източните нахии занаят ще бъдат управлявани от него като верен султански служител с цел да установи подобър ред и сигурност в тях. Той разчитал, че заси-

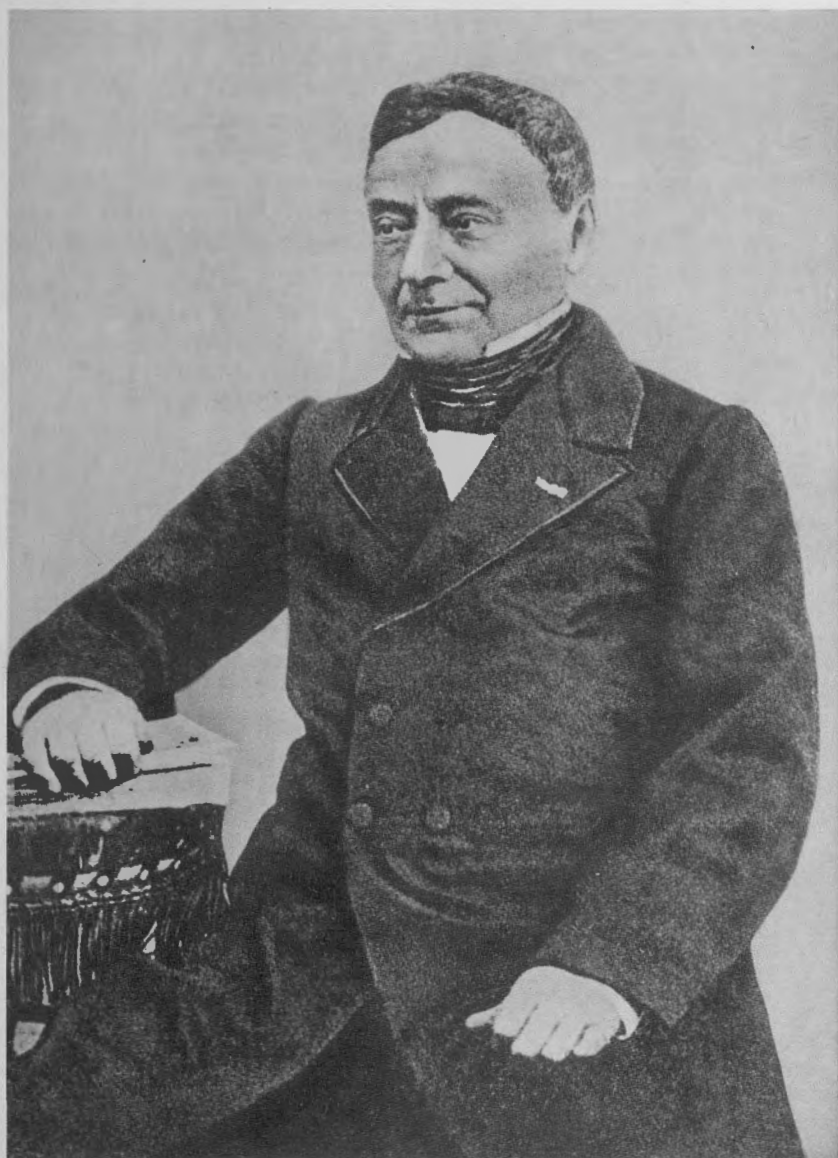
леното руско влияние в Цариград ще му осигури признаването на този акт от страна на Портата. И наистина още през май същата година бил издаден хат-и шериф, с който се утвърждавало придаването на тези нахии към управлението на Милош.⁷

Постигнатият успех окрилил сръбския княз и особено неговите емисари в онези области, които още оставали под турска администрация. Развоят на събитията способствувал да се създаде убеждението, че в резултат на едно въстание и нови нахии ще успеят да се присъединят към Сърбия и да се отърват от произвола и насилията на турските власти.⁸

Още през април—май 1833 г. сред българите във Видинско настъпило раздвижване, което накарало видинския валия Иззет паша да държи в бойна готовност войските си. Командувачият сръбските войски в Зайчарско донасял, че видин-

Велико Търново, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в.
Архив на Българската академия на науките — София

Д-р Никола Пиколо, фотография, около 1860 г. Светлина, год. II, кн. I, 1892, с. 9

ските власти продължавали „военните движения“, но „повече от страх да не им се по някакъв начин разбунтуват поданиците по нашите погранични места“, а не за нападение срещу Сърбия.⁹ През май 1833 г. при Милета Радойкович, назначен от Милош за главен управител на новоприсъединените нахии, идвали представители от Берковско да обсъдят с него възможността за повдигане на бунт.¹⁰ Освен берковчани за бунт се стягали и селяните в Белоградчишко. Българите от тези райони били тласкани към нови опити за отхвърляне на османското господство не само поради близостта със Сърбия и надеждите за подкрепа от там, но и от изострените социални противоречия, породени от преобладаващото там господарско зе-

мевладение. Предварителното задушаване на опитите за въстание тук накарало през 1833 г. редица заподозрени българи да избягат в Сърбия. Сред тях били и Стоян Цанич, майстор-оръжейник, и Пешо Първулов, които през 1836 г. срещаме като организатори на въстание в Белоградчишко.¹¹

Още по-активни стъпки предприели селяните в Нишко, където Милош твърде отрано създал своя агентура. В подготовката на въстанието през 1832–1833 г. били въввлечени редица кметове и кнезове от нишките села. Когато избухнало въстанието в източните нахии, някои от тях се озовали при Милета Радойкович с предложение „да се вдигнат срещу своите зулумкари, както и останалите краища“¹².

Ангажирани с действия в Неготинско, Зайчарско и другаде, сръбските власти не желали да си създават нови фронтове и усложнения по южната граница. Поради това Милета Радойкович по препоръка на княз Милош не само не се съгласил да подкрепи намеренията им, но и ги арестувал и отвел във вътрешността на Сърбия. Милош разпоредил да се задържат временно и други пратеници от Ниш и Лесковац, дошли в Сърбия да търсят помощ и указания за вдигане на въстание.¹³ С подобни мерки той искал да спре дадения от неговата агентурна мрежа тласък към въстание и да предотврати избухването му в неизгоден за него момент.

Обаче не било така лесно да се преодолее дадената веднъж инерция. През септември 1833 г. в черквата в Ниш било проведено събрание на градските първенци заедно с „кнезовете и всичките главни лица“ от селата, на което било решено да се действа, щото при прокарването на новата граница Нишко да се избави от османска власт. Събранието изпратило в Сърбия четирима делегати, които да уговорят начините и средствата за действия. Но делегатите били върнати обратно с отговора, че „това нито е наша работа, нито пък смеете да ви посъветваме нещо за такава работа“. Изпратената нова делегация през октомври също получила отрицателен отговор.¹⁴

НИШКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 Г. Отрицателното становище на княз Милош забавило въстанието в Нишко. В същото време насилията и злоупотребите на тамошната корумпирана османска администрация съдействували за по-масовото и по-скорошно надигане на селяните. Режимът на господарлъците бил източник на постоянни насилия над селяните, вършени от агите и техните субашии. През 1831–1832 г. по време на походите му срещу Мустафа паша Бушатли в Шкодра и срещу Хюсеин Градашчевич в Босна великият везир Мехмед Решид паша се опитал да въведе ред в данъчното облагане на раята в Нишко, Лесковацко и Вълчитрънско и определил известни нормативи за

събиране на държавните данъци и данъците към господарите. Но тези негови указания останали само на книга. През 1834–1835 г. мухафъзин на Ниш бил Салих паша, таен противник на Махмудовите реформи, признаващ само насието като метод на управление. Под негово крило както спахиите, така и агите-господари и техните субашии ограбвали безпощадно селяните, насилвали жените и дъщерите им.

При тези условия подготвяното въстание избухнало в самото начало на 1835 г. През януари селяните от 16 села въстали и се събрали в планините. Те веднага отправили писмо до княз Милош, в което излагали вършените над тях притеснения и се поставяли под негово „крило“, като искали помощта му, за да се избавят от своите угнетители.¹⁵

При вестта за започналия бунт Милош веднага изпратил своя кехая Аврам Петрониевич при нишкия мухафъзин Салих паша, като му предлагал да го изпрати заедно със свои хора при въстаниците, за да ги посъветва да се смирят. По този начин княз Милош разчитал да се представи пред турските власти като загрижен за по-скорошното потушаване на бунта. От друга страна, намесата на негов представител в уреждането на конфликта повишавала влиянието му сред селяните, поддържала репутацията му на техен покровител и застъпник пред властите.

На сръбския пограничен пункт в с. Грамада /северно от Ниш/ се състояла среща на водачите на въстаналите селяни, сръбския главнокомандващ на войските в Източна Сърбия Стефан Стоянович — Чоса и представители на Салих паша, при която Салих паша дал уверения, че „няма повече да праща зулумкяри между този народ; поставил им специален баш-кнез, посредством когото ще се разхвърлят в бъдеще налозите, предписани от Сад-разама“¹⁶.

Постигнатото умиротворение се оказало съвсем илюзорно и краткотрайно. Дадените от Салих паша обещания не били изпълнени. Завръщащите се по домовете си селяни били подложени на терор и преследване от страна на местните власти. Към 3–4 март в Нишко отново започнало въстаническо движение. Селяните формирали дружини по планините и решили да отстояват исканията си с оръжие. Те заявили, че „на турчина повече рая не можеме да бъдем“, и искали Милош да ги приеме под свое покровителство и управление. Милош отново изпратил Аврам Петрониевич в Ниш, като го снабдил с нарочни писмени наставления и специална прокламация до разбунтуваните селяни.¹⁷

Посредничеството на Петрониевич оказало положително въздействие за уреждане на конфликта. Селяните избрали за нов баш-кнез Милое

Йованович от с. Каменица, станал по-късно известен с храброто си държание през нишкото въстание от 1841 г. От затвора били освободени всички задържани поради размирицата лица; започнали се преговори за урегулиране на бремето от данъци и тегоби. Споровете около данъците, които трябвало да плащат селяните, се проточили с месеци и запазвали напрегната атмосферата във вилаета. Салих паша бил сменен и изпратен на заточение в Елбасан. В Ниш дошъл нов управител — Осман Хайри паша.¹⁸

С посредничеството на Петрониевич било договорено, че разните насилници и злочинци няма повече да се допускат да ходят по селата. „Никакъв господар или спахия или техен субашия не може да отива в селото освен когато се отделя десятъкът.“ Премахвали се всякакви ангарии освен ангарията към пашата, и то само да му се доставят дърва и слама съобразно с дефтера, съставен от великия везир Решид паша през 1832 г. във Вълчитрън. Новият паша нямало да сее нито пшеница, нито ориз, както това правел Салих паша, и да кара селяните да му ги обработват безплатно. Установявал се размерът на спахийските и господарските вземания. Отменяли се задълженията на селяните да косят безплатно господарски ливади и да превозват сеното до града.¹⁹ При тези договаряния било утвърдено двойното данъчно облагане на селяните — към спахиите и държавата и към господарите на земята. Осман Хайри паша отменил дотогавашното наименование „кнез“ за селските старейшини и наредил занаят баш-кнезовете да се наричат коджабашии, а селските старейшини — само кметове или чорбаджии.

Така приключили вълненията в Нишко от 1833–1835 г. Милош бързал да преодолее инерцията, дадена от неговата стара „въстаническа“ тактика, която, подхранвана от злочинствата на турските земевладелци в Северозападна България, тласкала селяните към въстание. Неговите представители се стремели да постигнат по дипломатически път известни облекчения за бунтуващите се, да предотвратят кръвопролитията и да задържат обаянието му сред покорените народи, като той си запази същевременно и благосклонността на Портата.

ВЕЛЧОВА ЗАВЕРА. Неуспехите на Портата в борбата срещу Мохамед /Мехмед/ Али, стоварването на руски войски в Босфора, умело организираните от Милош въстанически движения в Сърбия и Северозападна България разкривали пред подвластните народи нестабилното външно-политическо положение и вътрешната слабост на Османската империя и създавали условия за възникване на нови антиосмански съзаклятия. Такова било и движението, организирано през средата на 30-те години, известно като Велчова завера.²⁰

Предпоставка за успеха на своето начинание инициаторите на новото българско съзаклятие виждали и в присъствието на руски войски в Турция. По това време крепостта Силистра била все още задържана от руски войски като гаранция срещу изпълнението на някои клаузи на Одринския мир от 1829 г. Това обстоятелство оказвало силно въздействие на духовете в България и благоприятствувало за възникване на бунтовнически заговор срещу чуждото господство.

Начело на подготовката за въстание застанал видният търговец от Търново Велчо Атанасов, известен повече под прякора Джамджията или Болтаджията /поради спецификата на неговата търговия/. Оформянето на Великотърновския край като център на новото освободително въстаническо движение и издигането на Велчо Атанасов начело на заговора не били случайни явления.

Велико Търново и неговият район, населен с компактно българско население, имащо будно народностно съзнание, с развити в икономическо отношение селища, бил благоприятна среда за разгръщане на националноосвободително движение, още повече, че тук били твърде живи спомените за предишни въстанически движения, на които старата българска столица била център и обединително звено. Славата на Търново като последна българска столица и убеждението, че пак оттук трябва да се вдигне знамето на освободителната борба и да се постави началото на независимата българска държава, били немаловажен морален фактор в подготовката за въстание, за привличането на народа във въстаническия заговор.

Мястото, което Велчо Джамджията заемал в обществения и стопанския живот на българското население в Търновско през 20-те и 30-те години на XIX в., неговата енергична и ръководна организаторска дейност по подготовката на въстанието, голямото влияние и авторитетът, с които той се ползувал сред своите сънародници, и накрая неговата трагична смърт на бесилото в името на свободата на отечеството му отреждали по достойнство първото място в онова движение, което народната памет и историята основателно нарекли на неговото име — Велчова завера.

Роден в Търново около 1778 г., младият Велчо Атанасов бил принуден поради спречкване с турци да напусне родния си град и да замине във влашката столица Букурещ, където усвоил занаят и започнал търговия. След известно време той се преместил в Брашов — важно търговско средище, свързано с българските земи. По-късно Велчо Атанасов живял в Будапеща. След дългогодишно отсъствие от родината, натрупал богат жизнен и търговски опит, значително материално състояние и полезни стопански връзки с редица градове и райони на българските земи и други части на

Югоизточна Европа, Велчо Атанасов се завърнал в родния си град, като продължил и разширил своята търговско-стопанска и обществена дейност.

В Търново Велчо Атанасов се издигнал като един от най-видните български търговци. Притежавал голям опит, делови качества и многобройни връзки с различни среди, той разгърнал своята стопанска дейност в голям район на Северна България, което увеличавало богатството му, издигало авторитета и влиянието му както сред местното население, така и сред представителите на властта и чужденците, с които търгувал и влизал в досег. Велчо Атанасов се отличавал с високо българско народностно съзнание. С негово съдействие в Търново било открито българско училище. Той подкрепял материално също така черкви и манастири — хранилища на народностно съзнание и исторически традиции. Продължителните му и чести обиколки из различни райони на българската земя и из чужбина му дали възможност да опознае отблизо тежкото положение на българския народ в условията на чуждото иго, да осъзнае, че именно робството спъва развитието на България, че то е основната причина за нещастията и изостаналостта на народа и отечеството му.

Макар все още да остава неясен въпросът, кога точно възниква идеята и се формира съзаклятието, може да се приеме, че определена подготовка за въоръжено въстание започнала през 1834 г.²¹

Най-близки помощници на Велчо Атанасов в предприетото съзаклятническо начинание били Никола Гайтанджията от Търново, майсторът Димитър Софийлията, хаджи Юрдан Брадата от Елена, Иванаки Йонков — Кюркчи, родом от Враца,²² игуменът на близкия до Търново плаковски манастир „Св. Илия“ — отец хаджи Сергей, учителят Андон Никопит и др. Постепенно в мрежата на въстаническата подготовка били обхванати много селища и голям брой български патриоти. В обсега на съзаклятието Велчо Атанасов и неговите най-верни съратници успели да включат Арбанаси, Горна Оряховица, Трявна, Лясковец, Елена и много селища от Еленско, Габровско, Дряновско и други по-близки и далечни райони.²³ Начело на освободителното движение застанали представители на зараждащата се българска градска буржоазия, най-дейната, икономически най-силната, политически най-издигнатата и образована част от българското възрожденско общество, способна да възглави националноосвободителната борба на българския народ срещу османското владичество.

Особена роля в подготовката на въстанието

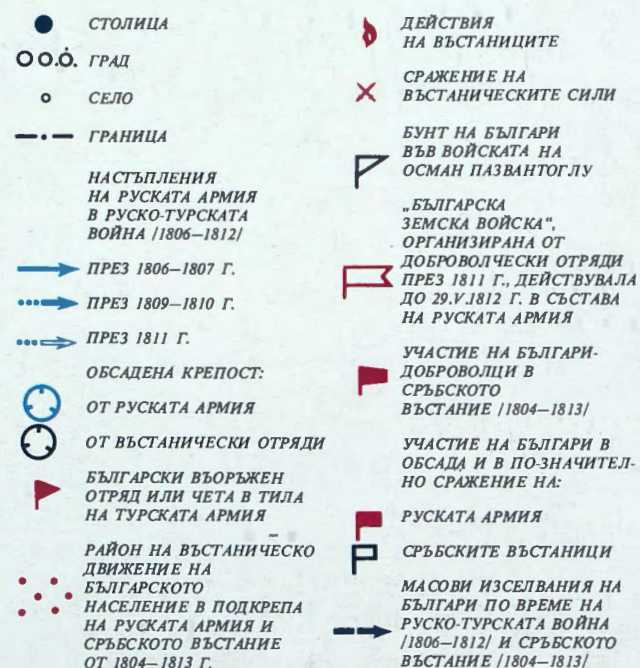
играли множеството манастири в Търновския край: Преображенският, Лясковският, Плаковският, Капиновският и др.²⁴ Те били удобни места за срещи на дейците от заверата и чрез своето влияние върху населението допринасяли за проникването и разпространението на идеята за въоръжена борба и за възстановяване на българската държава. Важно място в това отношение заемал Плаковският манастир, чийто игумен — родолюбецът отец Сергей — бил един от най-горещите привърженици на заверата. Той превърнал манастира в главно средище, където организаторите и ръководителите начело с Велчо Атанасов провеждали срещи и обмисляли планове за провеждането на въстанието и за бъдещата си дейност. В движението се включил също така известният в Търновския край духовник-патриот отец Зотик, който възобновил Преображенския манастир край Търново.²⁵

Важна роля в подготовката за въстание през 1835 г. играл и капитан Г. Мамарчев. Неговият богат опит и революционна дейност, активното му участие във въоръжената борба срещу Турция и обстоятелствата, в които той се намирал в годините непосредствено преди 1835 г., му отредили достойно място в новия освободителен почин.

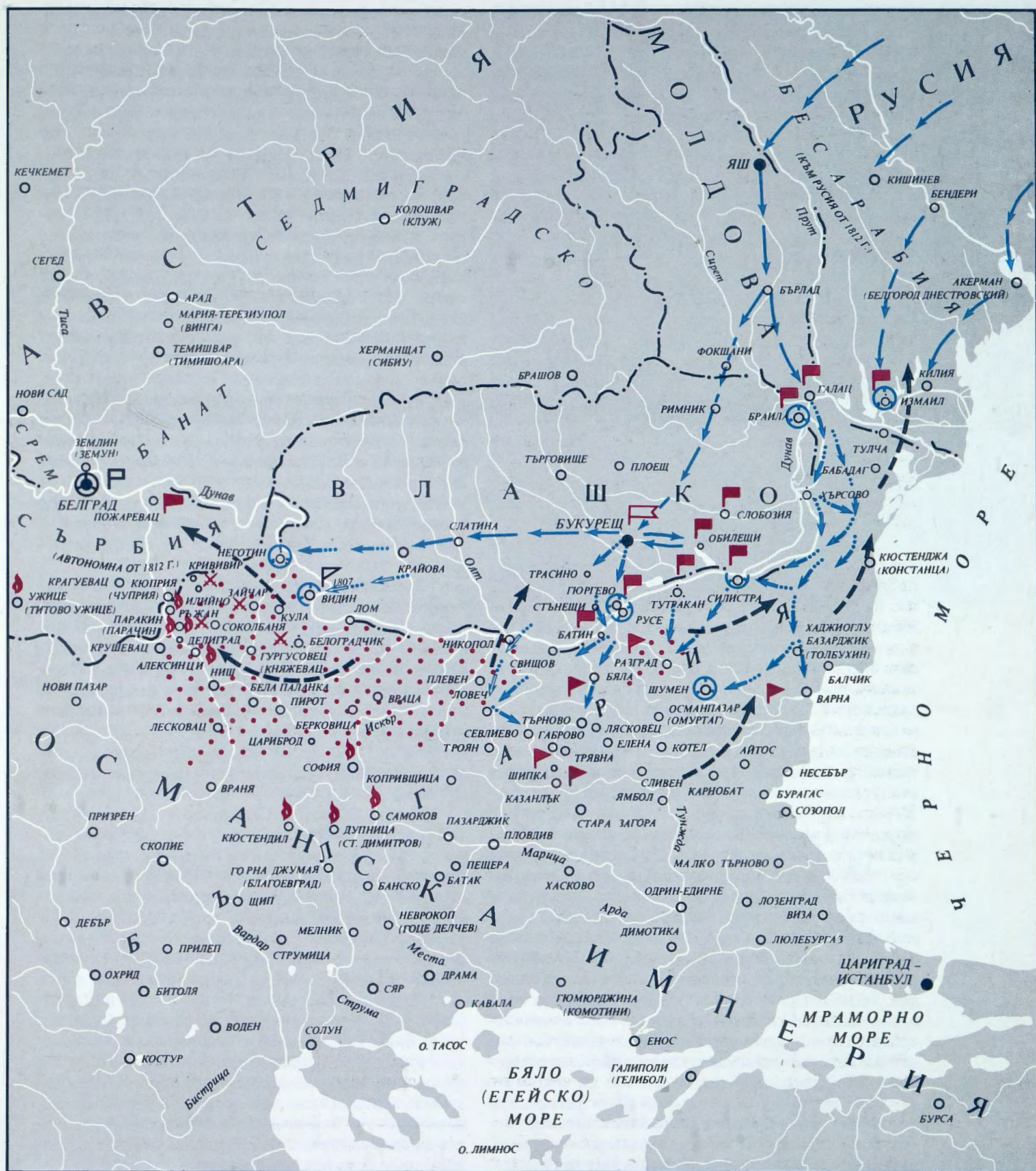
Не се знае кой пръв дал идеята за въстание през 1835 г., кой направил първите стъпки към организирането му. Личностите на Георги Мамарчев и на Велчо Атанасов дават достатъчно основание на всекиму от тях поотделно да се припише тази историческа заслуга. Несъмнено мисълта за освобождение на отечеството ще е занимавала постоянно съзнанието и на двамата големи патриоти и те ще са търсели способности и средства за осъществяването на тази цел. И много е вероятно в своите търговски пътувания Велчо Атанасов да е посещавал и Силистра и да се е запознал с популярния сред българските патриоти капитан Мамарчев. Това е могло да стане и в някои от посещенията на последния в старата българска столица, за които има известни податки.²⁶ При общата насоченост на техните стремежи, при желанието им за активни действия и наличието на смелост и способности да оглавяват акция от такъв характер най-вероятно е предположението, че идеята за въоръжено въстание е изкристализирала в общите срещи на двамата изтъкнати български дейци и че те със съучастие на други близки и доверени хора са оформили и конкретизирали начинанието за подготвяне и провеждане на голямо въоръжено въстание през 1835 г., имащо за цел освобождението на българското отечество от османско иго.

Била извършена твърде активна подготовителна работа, която обхващала значителен брой селища. По-заможните търговци и занаятчии били

задължени да въоръжат и обмундироваат известен брой от своите калфи и чираци, които щели да участвуват във въстанието.²⁷ Определени хора, главно от бакърджийския еснаф, били натоварени да подготвят барут и фишеци. Един от тях бил и бащата на Петко Р. Славейков — Рачо Казанджията. Той подготвил голямо количество барут и фишеци, които след разкритието на заговора изхвърлил нощно време в р. Янтра. Така направили и другите съзаклятници.²⁸ Мислело се е и за известна форма и символика във въстанието. Кожухарите изработвали калпаци за въстаниците, а златарите и казанджиите — кръстове за тези калпаци и за знамената.²⁹ На ножарите от балканските селища било поръчано да работят оръжие за въстаниците. Участниците в съзаклятието полагали клетва при встъпването си в редовете на заверата. Изповедник на съзаклятниците бил поп Иван Лясковчанина. На някои от новопостъпващите се казвало, че и владиката е посветен в тайната на въстаническата подготовка.³⁰ При огромното влияние на църквата върху съзнанието и поведението на християнското население това обстоятелство също играело роля за привличане на по-широк кръг съмишленици на бунта. Подготовката включвала също така и елементи на военно обучение на бъдещите въстаници. Под формата на приятелски срещи съзаклятниците се събирали на големи групи, упражнявали се в стрелба, учили се да ходят под строй и т.н.³¹

Националноосвободителни борби през първите две десетилетия на XIX в.

Според плана на инициаторите основната ударна сила на заверата трябвало да бъдат въстаниците, събрани от Димитър Софиялията. Като прочут майстор-строител той бил натоварен от турските власти да възстанови варненската крепост, пострадала от военните действия през 1828–1829 г. На него било дадено правото да събере и отведе за тази цел във Варна до 2000 работници-строители. От тази възможност решили да се възползват ръководителите на Велчовата завера, дейно участие в която вземал и майстор Димитър Софиялията. Техният замисъл предвиждал събраните под този предлог български патриоти в уречения за въстанието момент и на избрано място да нападнат и разгромят турския гарнизон, да се въоръжат и заедно с другите съзаклятници да продължат освободителната борба.

В плановите на съзаклятниците се предвиждало след първия успех да бъдат завзети старопланинските проходи и да не се допусне проникване и движение на османските войски, за да може да се развива успешно въстанието в останалите райони на страната. Въпросът за съгласуваност и общи действия на въстаниците от различните краища на страната не отбягвал от погледа и стратегията на водачите на заверата.³²

Важен момент в развоя на въстанието трябвало да бъде завземането на старата българска столица Търново, побиването на българското знаме на Царевец и провъзгласяването на Велчо Джамджията за български княз или кмет на Търново. Тези действия трябвало да символизират целите на освободителната борба, предприета от съзаклятниците, и имали за цел да окажат морално въздействие върху българското население, да го увлекат в борбата срещу чуждите потисници — за възстановяването на свободна българска държава. В това отношение участниците в заговора се въодушевявали и от примера на Асеновци, които също в Търново провъзгласили въстание срещу византийското иго и положили основите на Втората българска държава.³³ Към това се стремял през 1829 г. и Г. Мамарчев. Изобщо историческият спомен и традициите играели определена роля във въстаническата агитация, като сочели Търново за естествен център, който да стане огнище на освободителната борба. Подготвянето на униформи, на знамена, формирането на княжеска гвардия, провъзгласяването на Велчо Атанасов за княз и т.н. трябвало да изрази по-ярко националноосвободителните цели на въстанието и да увлече и сплоти под въстаническото знаме широките слоеве на българския народ.

Във въстаническия заговор били замесени и някои бивши участници в доброволческия отряд на капитан Г. Мамарчев от времето на руско-турската война от 1828–1829 г. начело с Петър Никола-

ев. След войната той се заселил в Южна Бесарабия, но скоро се завърнал оттам и се установил в Силистра. Тук П. Николаев образувал тайно своя група, която си поставяла за цел да се въоръжи и да води борба срещу османските поробители. Тази група имала свои съмишленици в близки села, като Алмалий /дн. в Румъния/ и Кара орман /дн. Срацимир/. През пролетта на 1835 г., когато се извършвали последните приготовления за обявяване на въстанието в Търново, групата на П. Николаев напуснала Силистра. След това участниците в нея бродили дълго време из районите на Хаджиоглу Базарджик, Шумен, Търново, Трявна, Сливен, Ямбол, та чак до Одринско, където имали много пъти въоръжени сблъсквания с турците. След четиримесечно скитане те решили да се прехвърлят във Влашко. Но руските военни власти влезли по дирите им и скоро те били арестувани на различни места, а след това съдени и заточени.³⁴

Това подсказва, че формирането и действията на въоръжената група на П. Николаев били по всяка вероятност свързани с въстаническия заговор начело с В. Атанасов и Г. Мамарчев. Съзаклятници в заверата имало и от Жеравна начело със стария свещеник Тодор Попгеоргиев. След разкриване на съзаклятието той бил отведен в Търново и обесен поради отказа му да приеме ислема.³⁵

Въстанието, подготвено от Велчо Атанасов, Георги Мамарчев и техните съратници, имало националноосвободителен характер, защото си поставяло за цел да отхвърли османското господство и да възстанови българската държава. Това трябвало да стане най-напред чрез извоюване на политическа автономия и самоуправление на българските земи, подобно на това, което вече имало у съседните балкански народи и за каквото ратували предходните на Велчовата завера политически акции на българите от началото на XIX в.

Когато бащата на П. Кисимов бил привлечен в заговора, убеждавали го с думите: „Я гледай сърбите и гърците, думаха ми, как се отърваха? Тъй и ний ще направим!“³⁶ /к.м. — Н. Ж./ Ясно е, че в своята борба водачите на заверата имали за пример и образец преди всичко националноосвободителните движения на съседните балкански народи, на които те били съвременници и непосредствени свидетели, а някои и преки участници в тях.

Опитът на въоръжената борба на гърци, сърби и румънци основателно подхранвал надеждата на българите, че след избухването на въстанието Русия ще се намеси в тяхна подкрепа и по такъв начин, както това ставало и при другите балкански народи, щели да се осъществят политическите цели на българските въстаници.³⁷ Тази надежда се засилвала и от обстоятелството, че русите все още задържали Силистренската крепост и се

намирали във Влашко.

Но в самото навечерие на провъзгласяването на бунта през април 1835 г. поради предателство турската власт разкрила заговора. Предателството извършил еленският чорбаджия хаджи Йордан Кисъов, въввлечен в съзаклятието от своя сродник и най-виден представител на заверата в Еленско хаджи Йордан Брадата.³⁸ Турската власт действувала бързо и решително, след като разбрала за заговора. Някои от ръководителите на заверата — Г. Мамарчев, отец Сергей, Андон Никопит — били заловени в Плаковския манастир, а другите в Търново и Еленско.

За да се изтръгнат признания и уловят разклоненията на съзаклятието, арестуваните ръководители на въстаническия заговор били подложени по думите на Г. С. Раковски „на свирепия и безчеловечния мъки“. Особено зверски се отнесли турските власти към игумена на Плаковския манастир отец Сергей. „Той, разказва Г. С. Раковски, „притърпе най-големи мъки... Извадиха му зъби с клящи един по един! Забиваха му борина под нокти и го гориха жив! Вадиха му очи и други неизказани мъки му наложиха неверни поганци! Той е достоин да ся счисли в ряд на святия великомъченици, понеже издъхна под такива мъки за вяра и за отечество.“³⁹

Турските власти устроили набързо съд над бунтовническите водачи, който осъдил на смърт Велчо Атанасов Джамджията, Димитър Софиялията, хаджи Йордан Брадата, Иванаки Йонков Кюркчи и Никола Гайтанджията. Те се държали достойно пред съда, устояли на страшните мъчения, на които били подложени, и по този начин спасили от арести и наказания останалите съзаклятници. Осъдените на смърт бунтовнически ръководители били обесени в Търново. Другият осъден на смърт — Иванаки Йонков — бил изпратен за разпит при видинския Хюсеин паша и след това обесен в Ловеч.

Местните власти не посмели да обесят капитан Георги Мамарчев, който бил руски поданик и бил заловен със своята военна униформа. Смелият патриот се държал мъжествено при разпитите и в съда. „Много куражлия човек беше — спомня си по-късно за него един от съвременниците му. — Когато го питаха в межлиша за какво е дошъл тук от Силистра и какво търси в манастиря, той сербиз отвърна: „Викаха ме и аз дойдох: това ми е занаята; аз съм волонтирски капитанин.“⁴⁰ Г. Мамарчев и даскал Андон Никопит, който бил заловен заедно с него, били изпратени в Цариград. По-късно Мамарчев бил заточен в Мала Азия, а след това на остров Самос, където починал през 1846 г.

Така завършила една от най-важните прояви на националноосвободителната борба на българския народ през първата половина на XIX в. Ней-

Плаковският манастир

ното значение се определя преди всичко от обстоятелството, че тя е първият значителен опит за организиране вътре в страната на широко освободително движение, опит, разчитащ главно на силите на българския народ и основан на една твърде сериозна предварителна подготовка.

Велчовата завера, която по своята външна форма продължавала общобалканските етеристки традиции от предходните десетилетия, показала, че най-далновидните ръководители на българския народ и най-ярките изразители на неговите стремежи за национално освобождение през 30-те години на XIX в. постепенно оценявали ролята на предварителната подготовка и на организираността в националноосвободителната борба. Те отдавали все по-голямо значение на борческите възможности на поробения български народ, съчетавайки ги с благоприятните външни фактори за постигане на неговите националноосвободителни стремежи.⁴¹

Безпощадната разправа с водачите на бунта свидетелствува за страха на османската власт от евентуално въоръжено надигане на българите. Въ-

станическият опит от 1835 г. в Търново заедно с другите прояви на българите от това време несъмнено допринесъл да се ускори приемането на някои реформи в Турция, т.е. за настъпването на т.нар. ера на Танзимата.⁴² С основание бунтовните прояви от 1835 г. били почувствувани като израз на значително националноосвободително раздвижване и „като предтеча на други подобни избухвания“⁴³.

ВЪСТАНИЯ В ПИРОТСКО, БЕРКОВСКО И БЕЛОГРАДЧИШКО ПРЕЗ 1836–1837 Г. Съществуващото напрежение в отношенията между българите и техните потисници в Нишко намерило израз още на следващата година в нови въстания. Движението на българското население в Пиротско, насочено срещу произволите на властите, а също така и към укрепване и разширяване на самоуправленческите права, взело особено големи размери и било определено от Портата като стремеж „за образуване на самостоятелна република“⁴⁴.

По онова време войвода на Пиротската каза бил капуджибашията Махмуд ага, а владика на Пиротската епархия — Йероним. Всеки от тях налагал тежки тегоби върху населението, преследвал старейшините, които вдигали глас срещу произволите им, и с това настроили срещу себе си ръководната върхушка на българите. Недоволството и борбата срещу безправията били оглавени от градската буржоазия и селските старейшини, сред които видно място заемал хаджи Нешо Филипович.

В началото на 1836 г. пиротските първенци изпратили свои представители до валията в Битоля, за да се оплачат от безчинствата на местните власти. Обаче жалбата им останала без резултат и само предизвикала засилени гонения на българските първенци. Много хора били принудени да търсят спасение в Сърбия, между които и хаджи Нешо.⁴⁵ Недоволният народ вече се събирал на чети, което вещаело скорошно започване на открити стълкновения.

Напрегнатата обстановка в Пиротско накарала румелийския валия да се намеси за предотвратяване на въоръженото надигане на народа. Той изпратил в Пирот своя секретар да разследва причините за създаването на положение и да направи възможно възвръщането на бежанците. На 6 май в Гургусовац /дн. Княжевац/ се състояла среща между Авр. Петрониевич, Ст. Стоянович и намиращите се там пиротчани с пратеника на валията. Бежанците му разказали за вършените над тях произволи. Пълномощникът на валията признал, че наистина войводата е главен виновник за

вълненията, но се въздържал да го смени, защото се боял, че една смяна на пиротския войвода би окуражила българите в останалите кази да се „разбунтуват също и те“, а от това можела да пламне „размирица в цяла Румелия изведнъж, която няма да може сам румелийският валия да усмири и утиши“. Било решено бежанците да се завърнат по домовете си, а хаджи Нешо Филипович да бъде поставен за коджабашия на Пиротската каза с уговорката, че „аянинът без него повече нищо няма да прави“, както и да се изложат писмено вършените от гръцкия владика безобразия и да се действа за неговото сменяне.⁴⁶ Решено било също да се направят някои облекчения в данъчното бреме, особено що се касае до аянските данъци, ангариите, издръжката на субашии, глоби и пр.

Още докато траели преговорите за уреждане на размирицата в Пиротско, избухнали вълнения и в Берковско. Беззаконията и жестоката експлоатация тласкали хората към бунт. И тук начело на борбата застанала селската върхушка — кнезове, чорбаджии и др. Преди Великден на 1836 г. казалийският кнез дядо Ценко и други първенци свикали събрание в с. Бистрилица, на което присъствували представители на много села. Било решено да се вдигнат на въстание всички села, да се изпратят хора за осигуряване на помощ от Сърбия и да се набира оръжие. За военен предводител на въстанието бил избран Манчо Пунин, за негов помощник и заместник — Петър Стоянов — и двамата от Бистрилица, а за писар — Мито Попандреев от Копиловци. Въстанието било насрочено за Спасовден, когато в много села имало събори и въстаниците могли да се съберат по-незабелязано.

На уречения ден в Чипровския манастир се събрали според разказите на местни хора 3000–4000 души, от които около 150 имали пушки, а останалите били въоръжени с различни земеделски сечива — коси, брадви и др. Въстанието било обявено с литургия от игумена на манастира. Веднага били поставени постове на различни места⁴⁷ и била изпратена депутация в Сърбия, която да докара въоръжение и друга помощ, каквато вероятно им била обещана от някои чиновници.

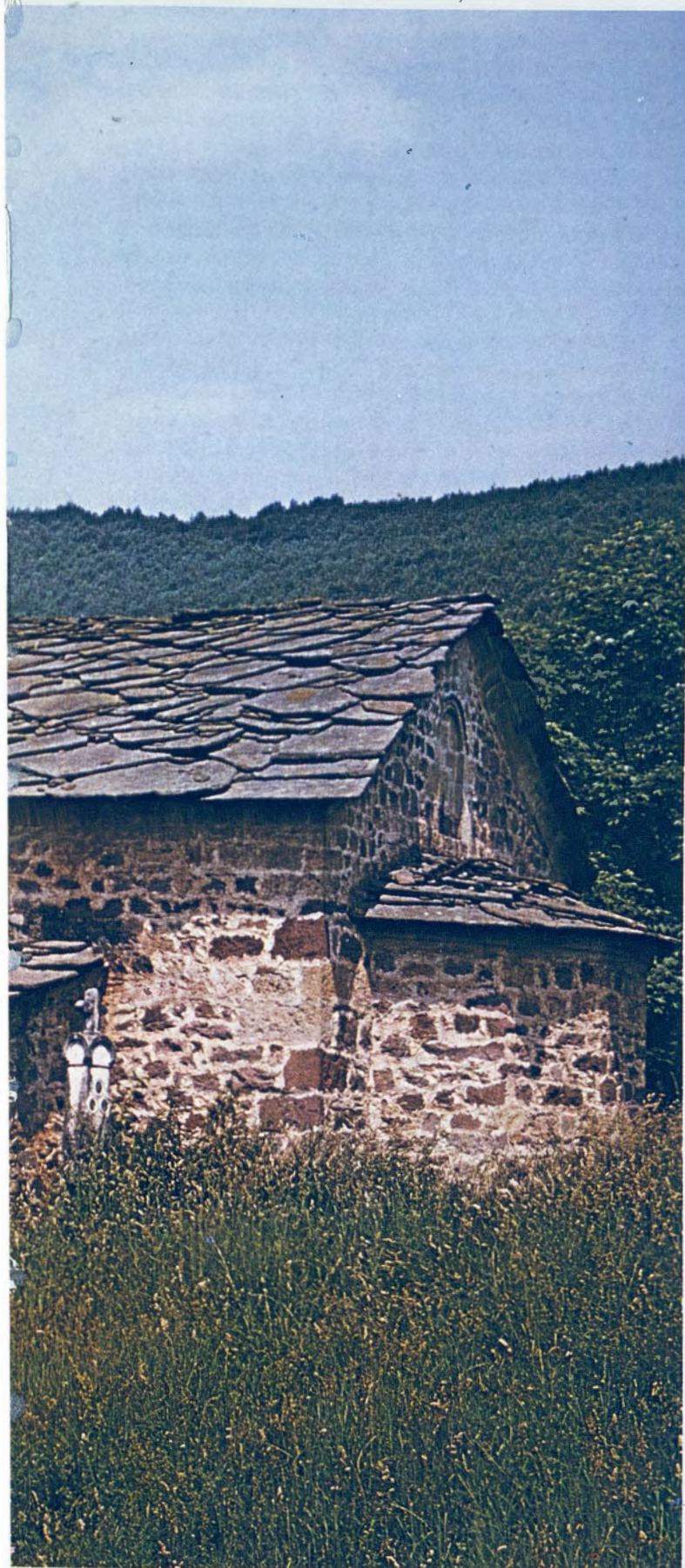
Вестта за бунта предизвикала смущение сред берковските агалари. Едни от тях настоявали незабавно да бъдат нападнати събраните селяни, а други предлагали да се започнат преговори с тях. Надделяло последното становище.

На 12 май изпратената за Сърбия депутация пристигнала в Гургусовац, където по това време се намирали Аврам Петрониевич и секретарят на румелийския валия. За да докаже, че Сърбия е против всякакви въстания, Петрониевич наредил да бъдат хвърлени в затвора шестимата берковски пратеници.

Няколко дни по-късно арестуваните били

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

пуснати от затвора и изпратени да кажат на групирани в планините берковчани, че княз Милош не само няма да им окаже подкрепа, но ще изпрати и свои войски срещу тях. Препоръчвало им се да си изберат една депутация от 30–40 старейшини, която да изложи исканията им пред румелийския валия, а останалите да се завърнат по домовете си.⁴⁸

Вестите от Сърбия обезкуражили въстаниците, особено пък след като и в Пиротско работите вървели към мирно уреждане на споровете. Те се съгласили с дадените им съвети, избрали депутация, която да поднесе жалбите им на валията. В същото време берковският аянин отправил изложение до валийския секретар, че раята в неговата каза въстанала по сръбски подстрекателства, че между въстаналите имало „няколко сръбски капитани“, а сред тях — синът и братът на хайдук Велко, че към тях са се присъединили и 300 пиротчани. Хаджи Шериф ага започнал военни действия срещу селяните и били убити трима души.⁴⁹

Сръбските и турските власти се стараели да върнат обратно колкото може повече бегълци от Пиротско, като ги убеждавали, че никой няма да ги безпокои по домовете им. Мнозинството от тях се върнали обратно. На 15 май Петрониевич и секретарят на валията пристигнали в Пирот, където очаквали да дойде и хаджи Нешо Филипович. При пристигането на последния около него се събрала тълпа от около 8000 души, която на 26 май го придружила в града, за да се представи на аянина. Пиротските турци, изплашени, че градът се завзема от селяните, открили стрелба срещу тях и убили няколко души. Кръвопролитие то било прекратено, но то показало на селяните, че примирението им е преждевременно. Те упорито отказвали да се разпръснат. На следния ден отново били изпратени хора да уговорят селяните от покрайнината Височка да се разпръснат. След продължителни преговори и колебания на 28 май височани склонили да изберат една делегация от десетина души, която да урегулира с властите и със сръбските представители условията за примиряване. Обаче хората от поречието на реките Нишава и Лужница не бързали да последват примера на височани. „Всичко е навдигнало глава — писал на 29 май Петрониевич до княз Милош — и иска никакъв турчин да не остане и ако турците не си отидат с добро, ще нападнат града.“⁵⁰

Междувременно османските власти струпвали войски от София и Лесковац към въстаналия район. Сръбските власти удвоили пограничната стража и заповядали всеки, който се опита да мине границата, да бъде бит или убит.

Събитията в Пиротско бързо намерили отзвук в Берковско. И там народът се вдигнал отново, групирал се в планините и се отказал от преговорите.

На 28 и 29 май селяните от поречието на Нишава и Лужница продължавали да държат своите позиции. Те изпратили двама души в Сърбия, които да искат оръжие и подкрепа. Обаче сръбските власти ги заловили и ги върнали в Пирот, което нагледно показало на селяните действителната позиция на Сърбия и внесло колебание в редовете им. В същото време отново им било предложено да се разпръснат, като им се обещавало, че никой няма да бъде преследван заради участието си във въстанията и че данъците им ще бъдат намалени.

Пиротските агалари обаче били недоволни от този ход на преговорите, при които се ограничавали произволите им над раята, и направили последен опит да ги провалят. Това още веднъж показало, че трябва по-решителни мерки срещу местната реакция, ако османските власти желаят умиротворяване на граничните области. Било решено да се изпратят на заточение хаджи Хасан ага „и всички негови последователи“, което значително успокоило обстановката.⁵¹ Берковският аянин също бил сменен и било обещано, че ще се прекратят всякакви насилия и ще се намалят данъците. При това положение буната затихвала и селяните започнали да се разпръскват по домовете си. Някои от най-активните дейци на въстанието в Берковско отказали да се върнат по селата си и емигрирали в Сърбия. Сред тях бил и водачът на въстанието Манчо Пунин, по чието име и въстанието в Берковско останало известно като Манчова буна. Княз Милош наредил той да бъде заселен във вътрешността на Сърбия, за да не предизвика нови смутове по границата.⁵²

Обаче спокойствието в тези райони се оказало твърде неустойчиво. Пиротчани активно настоявали да се изпълнят дадените обещания за данъчни облекчения и зачитане на самоуправленческите им права колкото и жалки да били те. Отново се създавала конфликтна обстановка. В началото на август Портата отбелязала, че „желанието на раите за република се позабрави“, обаче те пак вършили „нежелателни работи“.⁵³

Начело на движението в Пиротско се оказал някой си Цвятко, който бил роден в Пирот, но дотогава служил като полицай в Гургусовац.⁵⁴ Организационен център на движението станал манастирът Темска, където било свикано голямо събрание и било решено да се започне ново въстание. На събранието участвували около 300 души, които се заели с организаторска работа. След като насъбрали достатъчно сили, на 2/14 август те напуснали манастира и през село Градешница се отправили за Пирот, поставяйки стражи около града.⁵⁵

Новото въстание предизвикало основателни тревоги сред османските власти. Пиротският войвода изпратил срещу въстаниците „известен брой кавалерия“. Румелийският валия предписал на софийските власти да въоръжат „необходимото количество войници“ от Софийска и Самоковска каза, а лично той потеглил „с войски от всички видове оръжия“ от Битоля към Пиротско. Портата потвърдила взетите от него мерки и разпоредила дори на силистренския валия да подготви войски за евентуално изпращане към районите на въстанието.⁵⁶

Княз Милош също взел енергични мерки за по-бързото му потушаване. Той изпратил дунавско-тимошкия военен комендант Ст. Стоянович — Чоса да извика водачите на въстанието, да залови Цвятко и да го накаже. На 6 август „200 пиротчани видни люде“ дошли на сръбска територия в с. Периш. Там те били обкръжени от сръбски войници и били заставени „да признаят своята погрешка“. Измежду им били отделени 20 души „бунтари“, сред които двама попове, които били задържани от сръбските власти. Арестуван бил и Цвятко. Пиротският войвода бил известен да дойде, за да уредят конфликта.⁵⁷

На групираниите в лагера селяни била изпратена вест да се разпръснат незабавно по домовете си. Петрониевич ги заплашил, че ако не сторят това, ще каже на турците да настъпят от една страна, а сърбите щели да ударят от другата и тогава „да не чакат никакво спасение“. Селяните били принудени да се разотидат, макар положението им да не се променило съществено.

За да разсее всякакви подозрения, Милош разпоредил арестуваният Цвятко да бъде екзекутиран. Той искал да покаже, че няма нищо общо с въстаническите движения. На 9 август Цвятко бил убит на границата в присъствието на стотици жители на околните села от двете страни.⁵⁸

Възприетият от Милош курс бил особено ярко демонстриран при въстанието, което избухнало в Белоградчишко едновременно с въстанията в Пиротско. На 6 август белоградчишките села Салаш, Раяновци, Стакевци и др. се вдигнали на борба срещу местните власти. В организирането на бунта главна роля играл Петко Тодоров от с. Салаш, който установил връзки с околните села, както и с хора от съседното сръбско княжество. Уредена било доставката на оръжие и барут от Гургусовацко, където като снабдителна база се очертало с. Ново корито. В бунта били замесени петнадесетина души от Сърбия начело с Петко Петрович и Стоян Цанич Тюфекчията от Ново корито и Пешо Първулович от Гургусовац, които изкупували пушки от своите съселани и ги предоставяли за въстанието, на което оказвали и „всякаква друга рукопомощ“.⁵⁹

Въстанието в Белоградчишко съвпаднало с усмиряването на бунта в Пиротско и трябвало да се развива при крайно неблагоприятна обстановка, поради което водачите на движението били принудени да го прекратят. Към 15 август въстанието било усмирено, без да се съобщава за някакви кръвопролития. Следвайки възприетата си линия, Милош наредил да бъдат жестоко наказани всички сръбски поданици, които били замесени в движението.⁶⁰

На 22 август 1836 г. Петко Петрович и Пешо Първулович били екзекутирани в прохода Кадъбоаз пред събраното население от околността. Стоян Цанич избягал и бил укриван около два месеца от българите, обаче най-после бил заловен във Враца. По заповед на видинския валия той бил отведен на мястото, където се срещали границите на Гургусовацка, Пиротска и Белоградчишка нахия, и там бил набит на кол „за назидание на народа“⁶¹.

С тези остри мерки княз Милош демонстрирал, че е настъпил дълбок прелом в неговото отношение към въстаническите движения, и целел да изкорени създаденото от неговите агенти през 1828—1833 г. убеждение, че той ще подкрепи всяко въстаническо движение, насочено към отхвърляне на османския гнет.

Причините за тази промяна в политиката на Милош се коренят в измененото вътрешно и международно положение на Сърбия. Изправен пред силната опозиция на т.нар. уставобранители, той търсел да си осигури подкрепата на Портата и на силите на легитимизма в Европа. Поради това Милош трябвало да скъса окончателно с ролята на въстанически водач. Няколко години по-късно бунтът на уставобранителите го заставил да абдикира и да напусне Сърбия.

Неуспехът от 1836 г. не разколебал берковчани. Подготовката за въстание не спряла. Начело на движението сега застанали Върбан Панов и Илчо Андреев от с. Бели мел, писарят от предишното въстание Мито Попандреев и Кръстьо Нешин от Копиловци. Във въстанието били въввлечени селяните от Горна лука, Превала, Митровци, Влашко село /дн. Мартиново/, Железна, Челюстница, Ковачица и още ред други села от прибалканския район. За военни предводители на въстанието били избрани Върбан Панов и като негов помощник Кръстьо Нешин.⁶²

Въстанието било обявено на 14 ноември 1837 г. и траяло десетина дни. На уречения ден около 1800—2000 души се събрали пак при Чипровския манастир в местността Митириза. Но в резултат на проведеното през 1836—1837 г. обезоръжаване на населението в Берковско⁶³ сега броят на въоръжените с пушки въстаници бил още по-малък — едва 40—50 души. Организаторите на движението не

успели да набавят никакви боеприпаси от Сърбия или от Влашко.

При вестта за започналото въстание берковският мюдюрин въоръжил местните турци и набрал около 170—200 добре въоръжени люде, с които настъпил към Чипровската клисура. Те заели с. Бели мел и с преговори и обещания се стремели да всеят разногласия сред въстаниците и да ги накарат да се разпръснат по домовете си.

На 23 ноември турските сили предприели нападение. Пушечната стрелба предизвикала безпорядък сред невъоръжените въстаници. В Митириза останали само въоръжените с пушки 40—50 души, които решили да се сражават докрай. Битката продължила до вечерта и при настъпилата тъмнина била прекратена. Въстаниците дали 17 убити, а турците — 12 души. Останалите живи защитници преценили, че борбата им е безперспективна, и решили да се оттеглят към Сърбия. Една група от тях начело с Кръстьо Нешин достигнала Сърбия. Върбан Панов се насочил на север към Влашко и Русия, но бил заловен, върнат в Бели мел и обесен в местността Митириза, където се намирала позицията на въстаналите селяни.

След оттеглянето на въстаниците войските на берковския мюдюрин достигнали в с. Железна, плячкосвайки населението. Разграбен бил Чипровският манастир, който служел като средище на подготовката на въстанието.⁶⁴ Властите държали в течение на месец и половина силен гарнизон в Бели мел, за да не би отново да пламне бунт.

Така приключил и този опит за самостоятелно въстание на българите от Северозападна България, свързан с надеждите за незабавна помощ от страна на Русия или Сърбия. Настъплението на руските войски в България през 1828—1829 г., както и организираният от Милош въстанически движения от началото на 30-те години създавали илюзии, че въстаническото движение в България незабавно ще получи международна подкрепа и ще доведе до политическо освобождение на българския народ. Обаче практиката показала, че е нужно да се разчита повече на собствените сили на народа.

2. Революционното движение в началото на 40-те години на XIX в.

ВЪСТАНИЕТО В НИШКИЯ ЕЯЛЕТ ОТ 1841 Г. В края на 30-те години Османската империя отново изпаднала в критично състояние. Портата търпяла тежки поражения в започналата нова война с Мохамед Али. Смъртта на Махмуд II и възкачва-

Алфонс Ламартин, портрет. G. D u b i. Histoire de la France — dynasties et révolutions de 1348—1852. Paris, 1971

“Voyage en Bulgarie” от Ж. И. Бланки / Париж, 1845/. Библиотека на института за история при Българската академия на науките — София

нето на престола на малолетния Абдул Меджид дали простор на борбата сред управляващите кръгове. Все повече се увеличавала дипломатическата зависимост на Портата от европейските сили. Всичко това създавало у балканските революционни дейци убеждението, че отново са настанали подходящи времена да се направи опит за освобождение на народите от османския гнет.

Възможностите за съвместна борба на балканските народи срещу общия угнетител не нама-

лели. Нито гърци, нито сърби били завършили своята борба за национално освобождение и обединение.

Новата обстановка оживила етеристките идеи за съчетаване на въоръжената борба в империята с нахлуване на мощни въоръжени отряди от революционери-емигранти. Гръцки организации съставяли чети за нахлуване в Тесалия и Епир, а в началото на 1841 г. избухнало въстание на о-в Крит. Създадени били Епирско и Тесалийско дружество, които да ръководят борбата на народа в тези провинции, а в Цариград — съзаклятие, в което влизали видни фанариоти, както и гръцкият посланик П. Аргиропулос. В изработения проект за въстание се предвиждало да се създадат доброволчески отряди, които да нахлуят в османските владения и да разгорят въстания в тях. Поради британска намеса проектът за въстание на тази група бил изоставен, но даденият тласък дал плодове на други места.⁶⁵

Учащите се в Атина българи не останали настрана от революционния кипеж, който се пренесъл и сред пребиваващите в османската столица българи. Нарасналото революционно-патриотично съзнание ги довело до създаване на своя революционна организация, която по подобие на създадените Епирско и Тесалийско дружество била наречена Македонско дружество.⁶⁶

Танзиматските реформи не подобрили положението на подвластните народи, нито могли да пресекат стремежите на формиралите се балкански буржоазни нации към свобода и национално самоопределение, но прокламираното с Гюлханския хатишериф равенство на поданиците и другите реформни актове създавали юридическа основа за борба срещу националната дискриминация и потисничество. Поради това освободителното движение на българския народ продължило да се развива по възходяща линия. Тежкият социален и национален гнет лежал в основата на въстанието, което през 1841 г. обхванало Нишко, Лесковацко, Пиротско и други райони.⁶⁷

В началото на април френският консул в Белград докладвал на своето правителство, че при него вече четвърти път се явявал един от водачите на движението, който го информирал за подготовката на въстанието. Пак от същите среди той узнал, че преждевременното избухване на бунта осуетило всеобщото навдигане, за което „от осемнадесет месеца 12 емисари обикаляли провинциите“. От това се вижда, че подготовката за всенародно въстание започнала през есента на 1839 г.⁶⁸ Според замисъла на инициаторите му движението трябвало да обхване християнското население в Западна България, Босна, Херцеговина и Северозападна Албания, а негов организационен център трябвало да бъде Нови пазар, откъдето било най-

удобно да се съгласуват действията на споменатите провинции. Макар да било породено от насилията и безправията, в което тънели подвластните народи, движението имало за цел не просто да се постигне прилагане на танзиматските реформи. То си поставяло задачата чрез всеобщо въстание да се отхвърли османският гнет и да се постигне политическо и национално освобождение, пък било и чрез евентуално присъединяване към полунезависимата Сърбия.⁶⁹ Излъчвани от ръководителите на движението пратеничества посещавали Сърбия и обсъждали със сръбските власти подготовката и задачите на въстанието.

Особено активна била подготвителната работа в Нишкия еялет, където начело на движението се оказали видни градски търговци и занаятчии, изтъкнати нахийски и селски старейшини, кнезове и свещеници, т.е. най-издигнатата част от тогавашното българско общество в този край. Сред ръководителите на движението били Никола Цветкович, Станко Атанасов Бояджията, Стоян Здравкович, коджабашията на с. Кръчимир Стоян Илич Чавдар и др.

На 5 март 1841 г. ново пратеничество начело с Георги Янкович се отправило за Сърбия, където предало на княз Михаил жалби срещу насилията, които народът търпял от страна на османските власти. Възбуденото население посрещало по пътя от София за Сърбия руския специален пратеник барон Ливен и му връчвало писмени оплаквания срещу вършените произволи. В тях се изтъквало, че народът не може повече да търпи това положение, че е готов да въстане, и настоявали сръбският княз да им окаже подкрепа. Пратеничеството било посъветвано да не се поддава на бунт, а да отиде в Цариград и да изложи исканията си пред султанското правителство.

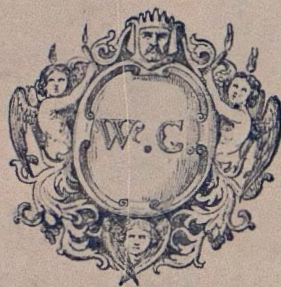
Сложното положение, в което се намирал княз Михаил, нападан от уставобранителите и застрашаван от самия Милош, не му позволявало да се ангажира открито с каквото и да е въстаническо движение в Османската империя, макар че се отнасял благосклонно към целите му. Организаторите на движението установили връзки с емиграцията на север от Дунава. Възраждайки старата етеристка тактика, те възнамерявали да подготвят големи чети, които да се прехвърлят през Дунава и да способствуват за повдигане на народа на въстание и за увеличаване на настъпателната сила на въстаниците. Във фермана, с който великото везирство обобщава разкритията за първия и втория браилски бунт, се изтъква, че организаторите им възнамерявали да „нахлуят и се разширят и в други области на закриляните ми императорски провинции, да разстроят и там общественото спокойствие и да предизвикат разрушаване на сигурността на страната“⁷⁰. Формираните в

VOYAGE EN BULGARIE

PENDANT L'ANNÉE 1841,

Par M. Blanqui,

MEMBRE DE L'INSTITUT DE FRANCE.

PARIS,

W. COQUEBERT, ÉDITEUR,

48, RUE JACOB.

1843

Браила отряди се оказали брънка от замисленото широко движение. Материалите от следствието убедили румънските власти, че крайната цел на подготвяния отряд била, „като се съберат в една по-значителна група..., да преминат през сръбската държава, за да се сражават в Нишката каза в Турция, за да помогнат и да избавят тамошните си братя българи...“⁷¹

Успоредно с това се водела усилена агитация сред народа и се събирало оръжие. Особено голямо събрание било проведено в с. Власотинци, където били свикани жителите на около 600 къщи от селата Кукавица, Грабовница, Козари и др. Там те се уговорили „за въстанието и били единни за това“, държали се „възбудителни речи“ и се набелязал ходът на по-нататъшната подготовка.⁷² От Сърбия били доставени около 600 оки барут, който бил крайно недостатъчен за една продължителна

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

борба. От сръбска страна било отказано оръжие, но властите си затваряли очите пред случаите, когато то се купувало и пренасяло през границата.

Ръководителите на движението се обърнали с молба за подкрепа и към Франция. Възхвалявайки я като опора на либерализма и свободата в Европа, те помолили френския консул в Белград да им издействува от своето правителство 50 000 дука-та за закупуване на оръжие и да им се изпратят офицери и специалисти за предстоящата борба — 6 инженери за строеж на укрепления, 10 офицери артилериисти и 20 „полски“ офицери, очевидно измежду емигриралите във Франция поляци. Едва ли водачите на българите разчитали на действителна помощ от страна на Франция. В тяхната постъпка следва да се види по-скоро опит да се предотвратят евентуални обвинения срещу Сърбия и Русия в подстрекателство на българите, като се замесят и френски дипломати в подготовката на въстанието. С това трябва да се обяснят и явно преувеличените сведения, които били дадени на френския консул за размаха на подготовката, като му било казано, че съзаклятниците имали вече 60 000 пушки.⁷³

Междувременно все повече се изостряли отношенията между раята и местните османски власти.

Нишкият мютесариф Мустафа Сабри паша, противник на танзиматските реформи, засилвал репресиите над християните и разчитал с терор да ги принуди да приемат безропотно неговите разпореждания. Той открито толерирал вършените от местните аги и бейове насилия и издевателства и сам дал пример за несъобразяване с обявеното равенство на поданиците пред османския закон, като през октомври 1840 г. отвлякъл една красива българка от с. Опсинец. След като я държал известно време в харема си, той я дал за жена на един от своите музиканти.⁷⁴ Окуражени от поведението на Мустафа паша, местните мюсюлмани започнали повсеместно да поругават семейната чест, да нападат и грабят българите. Свалянето на Мустафа Решид паша от власт в началото на 1841 г. още повече развързало ръцете на мюсюлманската реакция в провинциите. Дошлата на власт консервативна и реакционна група в столицата не смятала да ограничава произвола на местните власти, особено в приграничните области, и там все по-често ставали изстъпления над покорените народи. Напрежението в еялета растяло и тласкало към преждевременно избухване на предначертано въстание.

Въоръжените действия започнали на 6 април 1841 г., когато на големия християнски празник Великден една банда от въоръжени мюсюлмани навлезли в с. Каменица, нахлули в черквата, започнали да бият, грабят и насилват, обезчестили

моми и жени, без да бъдат обезпокоявани от властите. Възмутените селяни от Каменица и съседните села, ръководени от бившия нахийски кнез Милое Йованович, вдигнали оръжие, за да отблъснат насилниците и с това започнали въоръжената борба.⁷⁵ Въстаналите селяни заровили в земята наличните храни и движими ценности, изтеглили от селата семействата и добитъка си, укрили ги из горите в близост до границата със Сърбия, а годните да носят оръжие се събрали около войводите си и започнали да се укрепяват в лагери.

Обстоятелството, че в един-два дни се вдигнали на борба хората от почти целия Нишки еялет, подсказва, че борбата едва ли е започнала непредвидено в резултат на извършеното в с. Каменица грубо насилие, без предварително да са уговорени датата и планът за въоръжените действия. Великден е твърде популярен празник и по всичко личи, че той е бил определен за начало на бунта. Веднага били създадени укрепени лагери по най-невралгичните съобщителни пунктове около Ниш, което навежда на извода, че бил направен сериозен опит въоръжените действия да се развият и водят по предварително обмислен план.

Най-важният укрепен лагер на въстаниците бил разположен при селата Каменица и Горни Матеевац, намиращи се на около 6 км североизточно от Ниш, където планината надвисвала над Нишкото поле и контролирала пътя към Сърбия. Водач на събраните тук сили бил Милое Йованович, един от най-издигнатите хора в този край, спечелил известност с постоянната си борба в защита на правата на своите сънародници, наложен от селяните в Нишко за нахийски кнез.⁷⁶

Нишкият валия оценявал тактическото значение на този лагер и намиращата се при с. Каменица кула, поради което незабавно изпратил войници да я овладеят и превърнат в опорен пункт на властите. На 8 април станало сражение, при което нападателите били отбити и прогонени към Ниш.⁷⁷

Вторият лагер бил създаден в „Кутна богаз“ — клисурата на Кутинска река, която се влива в Нишава на десетина километри югоизточно от

Инструменти за изработване на огнестрелно оръжие. Окръжен исторически музей — Сливен

Оръжие от времето на националноосвободителните борби на българския народ през XIX в. Национален военноисторически музей — София

1. Костен барутник, XIX в.

2. Пушка с кремъчно-ударен механизъм, XVIII в.

3. Ятаган, XVIII—XIX в.

4—5. Ханджари

Ниш. Тук в местността Логор се укрепиха около 1000 души въстаници, ръководител на които бил Никола Срѣндак от с. Горни Душник.

Лагерите при Каменица и Кутинската клисура доминирали над долината на р. Нишава и обсаждали Ниш от североизток, изток и югоизток, като въстаниците можели да контролират пътя от Ниш към Пирот, София и Цариград. Все с цел да се пресече тази важна съобщителна артерия група въстаници, главно от Пиротска каза, овладели пролома Цървени бряг /Къзъл йокуш/ при вливането на Цървена река в Нишава. Там се намирала специална стражарница, която въстаниците нападнали и завзели. Пътят за София бил прекъснат и, както се оплаква валията, „пътува-

щата за Цариград австрийска поща трябвало да бъде задържана в Ниш“⁷⁸.

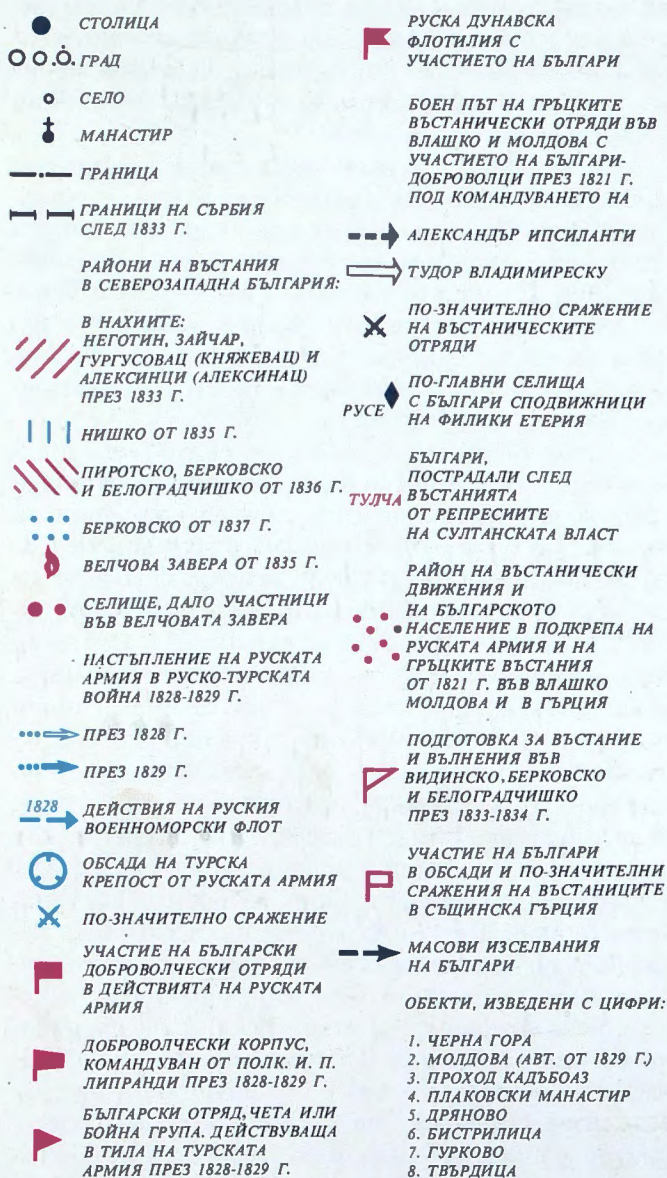
Въстаниците от южните райони на Нишката каза и част от лесковацките села завзели едно малко укрепление при Курвинград, доминиращо над пролома на р. Българска Морава южно от Ниш и устроили там своя лагер. Оттук те контролирали пътя по долината на Морава и прекъсвали съобщенията между Ниш и Лесковац. Очевидно е, че въстаниците замислили да обкръжат и изолират Ниш от всички страни и да си подготвят изгодни позиции за продължителна борба. Същевременно те нападнали и разгонили османските стражи по границата със Сърбия, за да си осигурят необезпокоявано връзките с тази страна.

Обособени били и подвижни въстанически части. Старейшината на запланското село Кръчимир Стоян Илич Чавдар, назначен за „главатар на равнината“, с 500 души конници и пехотинци трябвало да обхожда и да вдига на бунт полските села. Според съобщенията на Мустафа Сабри паша този отряд разграбвал и изгарял чифлиците на турските аги, заставял селяните да се присъединяват към въстаналите си събратя, като наказвал онези, които не искали да се борят, и откарвал добитъка им.⁷⁹

Османските войски все още били съсредоточени в Мала Азия и около Цариград и валията не разполагал с достатъчно войски. Нужно му било време да събере сили, а преговорите били добро средство за забавяне на военните действия. Ето защо той отправил в лагера при Каменица депутация, в която влизали няколко духовници-християни и видни граждани, турци и българи. Милое Йованович изложил болките на въстаналите, задържал в лагера повечето делегати, като върнал в Ниш само двама души да съобщат на пашата условията за умиротворяване.⁸⁰

Междувременно въоръжените стълкновения обхващали все нови райони. Била нападната и завзета Бяла паланка. До 8 април въстанието обхванало Пиротско, Лесковацко и Вранско. Навсякъде били прогонвани намиращите се из чифлиците и водениците аги, като 21 от тях станали жертва на народната ненавист.

Част от въстаниците от Лесковацко прекъснали съобщенията между Ниш и Враня, а друга част от селяните от южните райони на казата били съсредоточени около с. Власотинци. Там се събрали почти 5000 души, ръководени от Станко Атанасов Бояджията, Цеко Вучков и други войводи. Въстаниците били почти невъоръжени и се ограничили с това да разрушават османските стражарници из околностите, разрушавали мостовете, изгонвали и избивали намиращите се из селата бирници. В Пиротско част от въстаниците участвували в блокирането на пътя Ниш—София, а

други въстаници нападали и изстребвали турските стражарници из казата. Били нападнати и запалени пограничните османски постове срещу Пандирало и други места, с което бил открит свободен проход към сръбските земи.⁸¹

С избухването на въстанието до сръбския княз било изпратено ново изложение, подписано от „повече от хиляда души от населението на въстаналите околии“. В него те настоявали князът да не допусне срещу въстаналия народ да бъдат изпратени албански башибозуци, както и да позволи на преследваните жени и деца на въстаниците да преминат на сръбска територия.⁸²

На 10 април княз Михаил издал прокламация, в която заявявал, че това движение не засяга Сърбия и сръбският народ трябва да остане „настрана от това движение на другостранските поданици“. Всеки сърбин, който вземал участие във въстанието, щял да бъде строго наказан.⁸³ На стражата по границата заповядали да се дава в Сърбия убежище на всеки беглец, „бил той турчин или християнин“, като бъде обезоръжен.⁸⁴ Сръбските власти проявили готовност да дадат убежище на семействата на въстаналите, пък и на самите въстаници в случай, че бъдат разбити.

Най-непосредствена опасност за османските власти представлявало движението в Нишко, поради това те насочили един от първите си удари срещу него. Мустафа Сабри паша разпоредил да бъдат събрани и хвърлени срещу въстаниците мюсюлманите от еялета и особено албанците от западните райони на Нишкия санджак. Събраните башибозуци били отправени срещу най-близкия до Ниш въстанически лагер при селата Каменица и Горни Матеевац, но били разбити от въстаниците и принудени да се оттеглят към Ниш.

За нишките власти било също така важно час по-скоро да деблокират пътя за османската столица. Прекъсването на артерията Ниш—София веднага било почувствувано в Цариград и приковало вниманието на чуждите посолства и на Портата към събитията в Нишко. Ето защо успоредно с действията срещу Каменица били изпратени нередовни войски срещу онези въстаници, които преграждали пътя при Бегов мост. Тук действията се развили успешно за властите. На 12 април въстаниците били разбити, като част от тях се оттеглили в Сърбия и били настанени в карантината при Пандирало, а въоръжени групи останали из планините отсам границата.⁸⁵

След като изпратените османски сили били отблъснати, срещу въстаническия лагер в Каменица потеглил на 13 април лично Мустафа Сабри паша, който повел наличните в Ниш войски с десетина оръдия, както и около 1200 албански „милиционери“, т.е. башибозуци.⁸⁶

Още в първите часове на сражението бол-

шинството от въстаналите селяни, невъоръжени и военно съвсем необучени, се разпръснали из околните гори и започнали да преминават в Сърбия. Въоръжените с пушки въстаници продължили боя и оказали достоен отпор на врага. Артилерийският обстрел и численото превъзходство на нападателите решили битката в тяхна полза. Селата Каменица и Горни Матеевац били разрушени. Обаче Милое Йованович със стотина свои съратници се укрепил в каменната кула и продължил борбата. 24 часа каменното укрепление било обстрелвано и разрушено.⁸⁷ По-голямата част от защитниците му били избити, а останалите били взети в плен, отведени в Ниш и обезглавени. Водачът на тукашните въстаници кнез Милое, ранен от пушечен куршум, се самоубил, за да не попадне жив в ръцете на неприятелите. Според дадените от пашата сведения в станалите сражения правителствените сили дали 30 убити и 100 ранени, а от въстаниците паднали около 300 жертви. Около 70 души били пленени и отведени в Ниш.⁸⁸

Така бил разгромен най-близкият до Ниш въстанически лагер. На 14 април валията се завърнал в Ниш, като дал, както пише един австрийски чиновник, нареждане на събраните башибозушки пълчища „да палят селата във въстаналите райони, да грабят техните жители, да избиват християните или да ги довеждат пленени в Ниш“.⁸⁹ Претърпените тежки поражения спрели по-нататъшния размах на въстанието.

След Каменица правителствените сили и албанските мюсюлмански башибозуци се опитали да разпръснат въстаническите сили при с. Еминова Кутина, но били отблъснати, като и от двете страни били дадени значителни жертви. Селяните се събрали на възвишението Логор в укрепения лагер,⁹⁰ където се подготвили за отбрана. Скоро те били отново нападнати от арнаутските пълчища, които настъпили през р. Смилчевица и били разбити. Войводата Н. Срѣндак бил заловен, но след няколко дни успял да избяга. През граничния пункт при Грамада той се добрал до Сърбия, където бил задържан.⁹¹ Победителите се впуснали да грабят и опожарили всички заплански села.

В следващите дни били разбити и въстаническите сили в южните райони на Лесковацка каза. Голямо сражение станало при с. Власотници, като и тук въстаниците били разпръснати.⁹²

Така основните въстанически сили, групирани в лагерите, били разбити още през април. Останалите беззащитни села били подложени на грабеж и опожаряване, населението им било повсеместно избивано. Хиляди българи били принудени да търсят спасение из гористите планини или в граничните райони на съседна Сърбия. Голяма част от отведените в Ниш пленници били избити, а главите им набити на колове от двете страни на

моста на Нишава за страх и назидание. Чак когато научил, че на 28 април в Ниш ще пристигне австрийският чиновник от белградското консулство, валията разпоредил те да бъдат свалени и хвърлени в реката. Поощрявани от примера на валията, местните мюсюлмани, турци и албанци, се нахвърлили яростно върху селата.⁹³

По-късно било установено, че в онези дни били разрушени и подпалени 225 села, като половината от тях били съвършено опожарени, а населението им се разпръснало из планините или забягнало в Сърбия.⁹⁴ Жени и момичета били изнасилвани пред очите на близките им, а след това подлагани на сеч. Много момичета и момчета били отвлечени и продавани като роби или пък за харемите на различни аги.

За да си осигури „доказателства“, че тези нечовешки жестокости били извършени мимо неговата воля, валията „арестувал 17 най-видни български търговци от Ниш“ и ги принуждавал да свидетелствуват, че той не е отговорен за издевателствата над християните.⁹⁵ В началото на май той започнал да разпространява вестите, че е против вършените злодеяния и че полагал усилия „да отнеме заграбеното имущество и да го върне обратно на притежателите му“. А в същото време башибозушките банди сновели из еялета и тероризирали населението. В Нишко се струпали хиляди плячкаджии и войници, които не се стеснявали дори да говорят, че ще преследват и унищожават бегълците и на сръбска територия.

ПОРТАТА, ВЕЛИКИТЕ СИЛИ И ВЪСТАНИЕТО. Вестите за събитията в Нишко бързо станали достояние на европейската общественост. Портата се опитала да скрие тази новина от чуждите мисии в столицата, обаче задържането на австрийската поща показало, че става дума за голямо въстание. Австрийският посланик в Цариград поискал от правителството да вземе мерки за осигуряването на свободно движение на пощата. Портата разпоредила на командувачия османската румелийска армия Якуб паша, на скопския назърин, на прищинския паша, на валията на Видинския и Никополския санджак и др. да се притекат с войските си за потушаване на въстанието.⁹⁶

През първите десет дни на май в Цариград били получени вестите за потушаването на въстанието, а също и за проявените жестокости спрямо християнското население. Опасявайки се основателно от международни усложнения, Портата решила да изпрати в Ниш първия помощник на министъра на външните работи Тевфик бей, който да разследва причините за въстанието, да изучи съдбата на пленените и бегълците, както и да вземе мерки последните да бъдат възвърнати в техните села.⁹⁷ Забягналите из планините селяни все още не се връщали из селата си, поради което бунтът

не можел да се смята ликвидиран. На румелийския мюшир Якуб паша било предписано да продължи с войските си от Одрин за Ниш, за да усмири окончателно бунта и да обезпечи ред и сигурност в еялета.

Якуб паша пристигнал в Ниш едва на 10 юни и се обърнал с въззвание към забягналите из планините и в Сърбия българи да се върнат по домовете си и да се заемат с всекидневните си занятия, като им обещавал да установи мир и сигурност за живота и имота им.⁹⁸ По негово настояване сръбските власти също се заели да уговорят бежанците да се върнат по родните си места. Обаче успехът на тази агитация зависел преди всичко от степента на сигурност и спокойствие, установени в областта. А те съществували само в прокламацията на Якуб паша.

Намиращите се в Сърбия въстанически водачи информирали сръбското правителство и консулствата в Белград за вършените злодеяния по родните им места. През 1841–1843 г. в сръбското министерство на вътрешните работи и до руския консул в Белград пристигнали повече от 200 такива жалби-изложения.⁹⁹ Сред подписалите тези жалби лица срещаме имената на много от водачите на въстаническото движение, като поп Георги Станков, Станко Атанасов Бояджията, Никола Срѣндак, Стоян Чавдар, Коста Иванов Чавка, Цветко Голубов, Стоян Вучков, Здравко Архангелов, Цветко Стоянов и др.¹⁰⁰

Сръбските власти не прибягнали до насилствено връщане на бегълците въпреки настояванията на турските власти и въпреки трудното положение, в което се намирал княз Михаил.

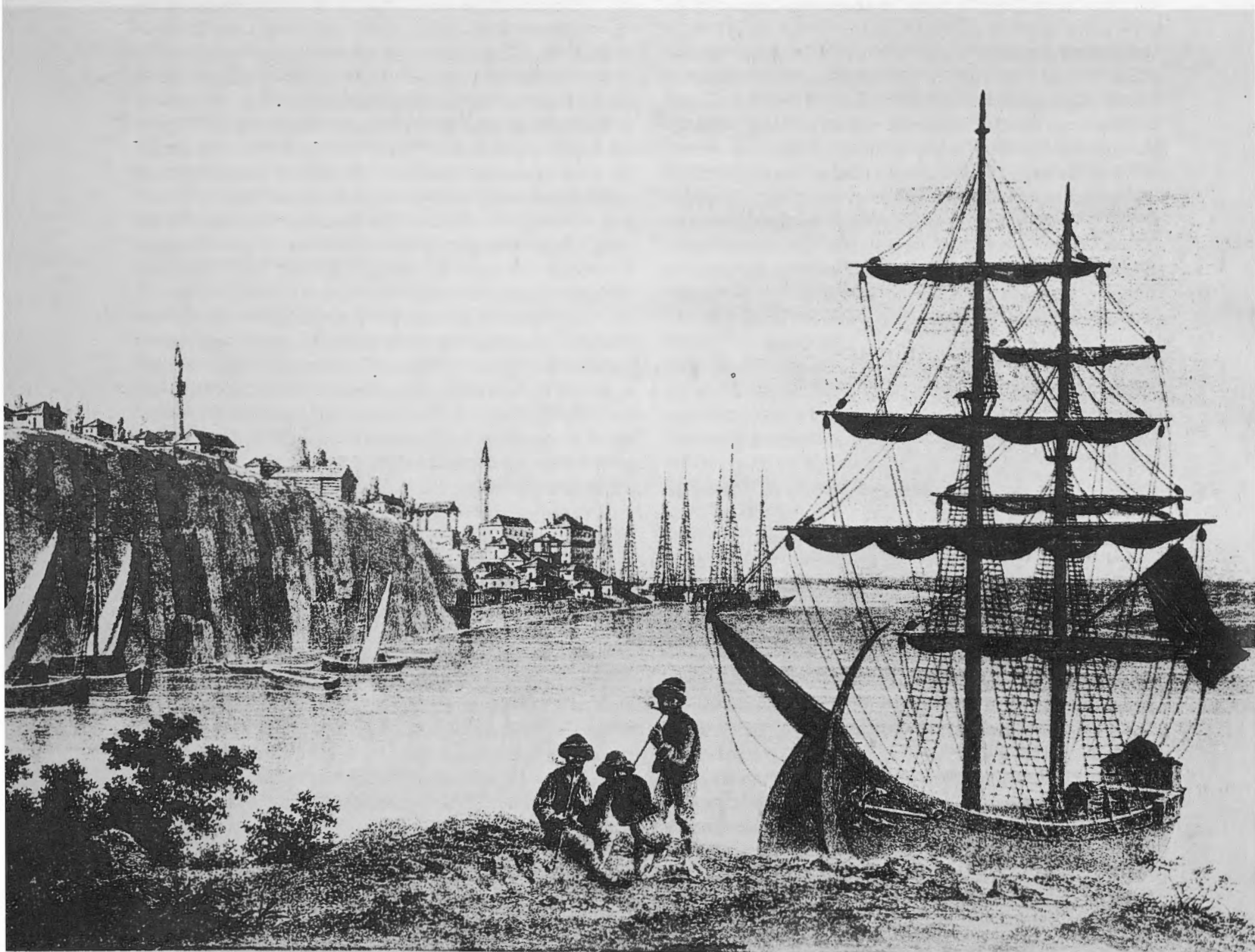
Чрез Сърбия, Влашко и европейските дипломати и куриери извършените жестокости станали достояние на европейската общественост. Заинтересована да поддържа в чужбина мнението, че след Гюлханския хатишериф Османската империя се превръща в цивилизована държава, Портата била принудена да предприеме анкета и да обещае, че ще възмезди пострадалите. Нейните анкетори побързали да стоварят всички злодеяния изцяло върху албанското мюсюлманско население и да прикрият отговорностите на османската администрация и лично на Мустафа Сабри паша, който насъсквал към изстребление на въстаналите селяни. Обаче тези маневри се оказали недостатъчни, за да успокоят европейската общественост. Посланиците на Великите сили протестирали срещу извършените насилия и поискали в районите на въстанието да бъдат допуснати техни анкетори. Френските опозиционни кръгове създали в Париж нарочен „Източен комитет“, който си поставил за цел да работи за подобряване на положението на християните в Османската империя. В него се включили бившият министър-председател Жан Ла-

фит, поетът Ламартин, членът на академията, икономистът Жером-Адолф Бланки и др. Комитетът критикувал политиката на френското правителство спрямо Османската империя и националните движения в нея. За пръв път „българският въпрос“ станал въпрос на вътрешнополитически борби в една европейска сила. За да парализира неговата антиправителствена пропаганда, министърът на външните работи Франсоа Гизо възложил на Ж.-А. Бланки мисията да отиде в България и да анкетира причините за въстанието, неговия ход и потушаване, като същевременно уверил Портата, че анкетата няма да увреди на интересите на Портата и не ще отклони Франция от нейната приятелска политика.¹⁰¹

Русия също настояла да изпрати свой анке-

тър, който да проучи обстановката в Нишкия еялет. За такъв бил определен руският консул в Тебриз Кодинец. Портата се опасявала, че той ще разкрие действителния ход на събитията, ще покаже извършените жестокости, поради което отказала да го допусне във въстаналите райони встрани от главния път София—Ниш—Белград.

През август 1841 г. Кодинец пристигнал в Нишко, където събрал достатъчно сведения и подробно описал данъчния гнет, икономическите и политическите произволи, в които живеели българите, изяснил вярно причините, които ги тласнали към въстание. Кодинец описал и страшните опустошения, които съпътствували смазването на въстанието. Той констатирал, че в Нишка каза били разграбени и подпалени 121 села, в Лесковац-

ка — 104, във Вранска — 15, че от башибозушките насилия забягнали в Сърбия почти 10 000 души, които прехвърлили там около 40 000 овце, 5817 глави едър рогат добитък, 1037 коня и друго имущество и увеличили редовете на българската емиграция в тази страна. Изтъквайки безправията на християните и произволите на властите, Кодинец предлагал да се вземат решителни мерки за подобряване положението на българите.¹⁰² Въз основа на неговите данни и на предоставените от барон Ливен сведения от навечерието на въстанието руското правителство отправило остри протести до Портата и настоявало да осигури живота, сигурността и честта на българите, свобода на религията и да компенсира пострадалите.

През септември 1841 г. в България пристигнал Ж.-А. Бланки. Още в Пиротско той станал очевидец на грабежите и насилията на турско-албанските башибозуци над беззащитните български селяни. Придружаван от българина Александър Стоилов Бейоглу-Екзарх като преводач, Бланки можал да влезе в непосредствени връзки с представители на българския народ и да се добере до действителните причини за избухването, хода и потушаването на въстанието. В преписката си с Ф. Гизо той изложил теглилата на българския народ, обрисувал вярно картината на стопанското, политическото, религиозното и културното безправие, в които се намирали българите под османска власт.

Но за да не влезе в противоречие с официалната френска политика, Бланки отложил обнародването на истинските си наблюдения. След завръщането си във Франция той публикувал „Размишления върху стопанското положение на населението в Европейска Турция“, в които твърдял, че българите са още незрели за свобода и самоуправление, че за тях е достатъчно да се осигури свобода при извършване на религиозните обреди и да се дадат някои елементарни гаранции за живота и имота им. Освобождението на българите според Бланки не било желателно, защото щяло да наруши европейското равновесие, т.е. да засили позициите на Русия на Балканите, и щяло да бъде „жесток удар“ за Портата.¹⁰³

Едва през 1845 г. Ж.-А. Бланки обнародвал книгата си „Пътуване в България през 1841 г.“, в която откровено изложил наблюденията си. Той не скрил неописуемите мъки, които трябвало да понасят българите. „Трябва да се видят със собствените очи — писал той — неизразимите страдания на българските селяни и безчинствата на свирепите орди, за да си представим всички страдания, ко-

ито е понасяло българското население за този кратък, но кошмарен период. Европа още не си представя какви мъчения търпят пред нейните врати, а още по-точно е да се каже — в нейните недра, повече от седем милиона също такива християни, каквито сме ние с вас, чието правителство, поддържащо дипломатически отношения с всички християнски държави, ги третира като кучета заради техните религиозни убеждения... Европа не знае, че турците се вмъкват в домовете на християните и си присвояват всичко, което им се хареса, че да се молиш за милост е по-опасно, отколкото да се съпротивяваш, че и най-нищожните гаранции за лична безопасност, предоставени на народите от най-изостаналите страни, биха били безпределна милост за населението на България.“¹⁰⁴

В същото време от вниманието на Бланки не убягнало обстоятелството, че въпреки погромите българите запазвали стремежа си към борба и свобода. Те се трупали около него и придружителите му, „за да търсят новини и съвети, а след това и оръжие“. „Пушки, пушки, само да ни се дадат пушки и ние ще можем веднага да очистим горите си от тези свирепи животни“ — казвали българите.¹⁰⁵

С тази книга Бланки допринесъл много за популяризиране в Европа на действителното положение на българите в Османската империя и на техните освободителни борби.

Така въстанието от 1841 г. наложило българския въпрос на вниманието на европейските дипломатически канцеларии. То показало, че в комплекса на Източния въпрос зрее и се налага на дневен ред въпросът за политическото освобождение на българския народ.

ПЪРВИЯТ БУНТ В БРАИЛА /1841/. Въстанието в Нишко останало изолирано. Не въстанаха другите райони, в които се водела подготовка за бунт, както не успели да минат Дунава никакви чети. Поражението на движението в Нишко обаче не спряло активната подготовка на емиграцията. Продължение на националноосвободителните борби на българския народ били т.нар. Браилски бунтове от 1841, 1842 и 1843 г., в които намерила частичен израз и идеята за съвместни антиосмански акции на покорените и зависими от Османската империя народи.

През този период установената в румънските княжества Влашко и Молдова, както и в Южна Русия многохилядна българска емиграция започнала да играе все по-значителна роля както в стопанското и културно-националното развитие на своя народ, така и в борбите му за национално-политическо освобождение.

В големите румънски крайдунавски градове Браила и Галац живеели хиляди български преселници. Там пребивавали също така значителен

Браила в началото на XIX в. A. Kunike. Donau Ansichten nach dem Laufe des Donaustromes. Wien, 1828

Георги Димитров — Казака, фотография, 1868. Архив Христо Йонков — София

брой гръцки, сръбски и други емигранти, които в тази обстановка станали подходяща среда за възникване на антиосмански заговори. Избухването на въстанието в Нишко през пролетта на 1841 г. ускорило съзряването и на бунтовническите начинания с център Браила.

Подготовката за въоръжена антиосманска акция на български и сръбски емигранти в румънските княжества се засилила и в някои места се провеждала твърде непредпазливо в началото на лятото на 1841 г. Тя била свързана главно с дейността на бившия сръбски офицер Милоя Станиславович, известен под името капитан Владислав Татич, и на българския патриот, заселник в Браила, Васил Хадживълков /Чардаклиев/, родом от Котел, известен и под името капитан Вълков за-

ради участието му в доброволческите отряди по време на руско-турската война от 1828—1829 г.¹⁰⁶

На населението и властите правело впечатление, че Татич и неговите съратници закупували от търговците /особено в Галац/ големи количества пушки и барут и водели агитация между емигрантите за привличането им във въоръжено въстание отвъд Дунава. Организаторите на заговора установили връзка с емигранти в редица други селища и райони, като Фокшан, Плосец, Бърлад, Бъкю и др., както и с българи на юг от Дунав. За участие във въстаническото движение били привлечени и български заселници от Южна Бесарабия и най-вече от крайдунавските градове Рени, Измаил и други места. За обхвата на въстанически заговор говори и фактът, че при започването на бунта в Браила пристигнали и емигранти от Зимнич, Рошиор де Веде, Питещ, Бузю и др.¹⁰⁷

В мрежата на въстаническата подготовка били увлечени широк кръг съмишленици, главно измежду българските заселници — търговци, занаятчии, работници по пристанищата и слуги в дюкяни и кръчми, селяни, градинари и др., както и гърци, сърби и неколцина румънци.

Целта на инициаторите на бунта била да координират своите действия с въстаниците от Нишко и други райони, за да разширят обсега на въоръженото въстание и да продължат успешно борбата против турските поробители. А духовете в България по това време, както основателно отбелязал един от руските дипломатически чиновници, се намирали „в голямо възбуждение“¹⁰⁸.

В разпитите след арестуването му капитан В. Татич заявил: „Решихме да преминем по реката до сръбската граница в Ниш, за да се присъединиме към нашите братя оттам, които са подложени на грабежа и на робството на турците, и да ги спасиме от това наказание...“

В допълнението на показанията си сръбският капитан посочил: „Аз помня добре, когато ми казваше Васил /Хадживълков — б.а./, че той бил в разбирателство и с българите от Ниш и имал и с тях кореспонденция, още и с последния параход... пристигна нарочен човек оттам, с когото той говори и оня си отиде.“¹⁰⁹ Горните показания, дори и да са преувеличени в известна степен, свидетелствуват за несъмнената взаимовръзка на бунта в Браила с въстаническото движение в северозападните български земи. За тази обусловеност в същност говори в показанията си пред руските власти и В. Станчович, един от участниците в подготовката на бунта.¹¹⁰

Обстоятелството, че в обсега на бунтовническата агитация били обхванати голям брой емигранти от различни селища и райони и че инициаторите поддържали връзки и със своите сънародници на юг от Дунав, подсказва „за съществу-

ването по това време в някаква форма на българска революционна организация, развиваща дейност в румънските княжества и в Бесарабия¹¹¹.

Централна фигура във въстаническия заговор бил българинът Васил Хадживълков от Браила, активен участник в освободителните борби на своя народ. Под негово ръководство се набавяли боеприпаси и се приготвяли фишеци и куршуми, той осъществявал връзката с дейците от другите селища, у него се съхранявала касата и кореспонденцията на заговорниците. Впрочем и в доклада на полковник Одобеску, натоварен с разследване делото на заловените въстаници, се посочва изрично, че „първият изпълнител на този план според показанията се вижда да е българинът от Браила Васил“¹¹². Активни негови съратници и помощници били Желез Димитров и неговият зет Панайот /български преселници от Одрин/, Петър Сарафина, кафеджията Димитър и др.

Необходимостта от ускоряване на подготовката за бунта и свързаната с това непредпазливост на някои от неговите ръководители възбудили подозрението на местните власти, които предприели съответни мерки. Така дейността на капитан Татич в Галац по закупуване на оръжие и барут привлякла вниманието на градоначалника и на чуждите консули. Властта направила опит за арестуването му, но той успял да се прехвърли в Браила. Строгите мерки на властите в Галац попречили на повечето записали се съзаклятници да се доберат до Браила, където трябвало да се съберат бунтовниците и от другите селища и заедно да се прехвърлят отвъд Дунава. Предохранителни мерки били взети и от властите в други райони, където имало разклонения на заговора.

Невниманието на някои съзаклятници в Браила възбудило подозрението на властите в града, които незабавно взели мерки и уведомили централната власт в Букурещ, която от своя страна побързала да съобщи на Портата. Впрочем в Цариград научили за събитията в Браила и от турските търговци и агенти. Своевременно били уведомени за това и турските власти в Мачин, Силистра и Видин.¹¹³

Тъй като в Браила властите не разполагали в момента с достатъчно военна сила, за да се наложат над въстаниците, те влезли в преговори с ръководителите на бунта. Междувременно капитан Татич довел в къщата, в която се установил в Браила, няколко десетки въоръжени четници, които преминали през града и фактически на този ден — 11 юли 1841 г. — открито демонстрирали своето намерение. Ръководителите на бунта издали прокламация към местната власт и населението, в която обявили, че 1200 души въстаници са готови да преминат в Турция.¹¹⁴ Те заявявали, че нямат никакви лоши намерения към местното население, но

декларирали решимостта си да постигнат своята цел. Макар че браилските власти още не били получили подкрепления, за да ликвидират въстаническото движение, те решили на всяка цена да попречат на въстаниците да осъществят целите си, тъй като се боели, че това ще доведе до големи дипломатически и политически усложнения за княжеството.

На 12 юли след обед въстаническите групи на Татич и Васил Хадживълков се обединили, като в техните редове се записвали нови съмишленици. Но въстаниците трябвало да бързат с прехвърлянето си отвъд Дунава преди пристигането в Браила на нови влашки войски. Привечер на 13 юли въстаниците въпреки настояванията на властите да ги отклонят от намерението им се отправили към пристанището, за да се качат на предварително уговорения кораб и да преминат с него на южния бряг на Дунав. Четниците, на брой около 300 души, въоръжени и с развято знаме, минали по улиците на града, съпроводени от стотици браилски жители, които се отнасяли съчувствено към тях. Властите направили отново опит да ги възпрат, но те заявили, че ще отговорят на силата с оръжие. Когато започнали качването на кораба, оказало се, че той бил повреден, несъмнено по нареждане на властите. Междувременно войската, която обградила пристанището, дала предупредителни сигнали и изстрели. Четниците отговорили с огън. Около пристанището се завързала престрелка, която продължила до късно. Мнозина от въстаниците, както пише един съвременник, „бяха убити, други намериха гроба си във вълните, а въоръжените се събраха около своя войвода, за да оказат съпротива... Настана кръвопролитие, чийто ужас се увеличи още повече от общата суматоха и тъмнотата на нощта.“¹¹⁵

На другата заран В. Татич с няколко десетки въстаници се предал на властите. Значителна част от въстаниците успели да се укрият в града или в близките селища, а една група от тях, между които и В. Хадживълков, намерили убежище на чужди кораби /гръцки, английски и др./ и избягнали арестуването. На следния ден в Галац били извлечени от Дунава труповете на много убити и удавени въстаници.¹¹⁶ Спирайки се на поведението на браилските власти спрямо въстаниците, австрийският консул в Галац Хуберт го оценил по следния начин: „в началото малодушно, сетне безпомощно, а накрая подло“¹¹⁷. Неблаговидната роля на браилските власти в кървавите събития предизвикала възмущението и на австрийския вице-консул Сгардели.¹¹⁸

Незабавно властите в Браила и пристигналият специален пратеник на влашкия княз започнали разследването на заловените участници в бунта. По-късно част от тях били изпратени в Буку-

рещ, а след това — осъдени на каторжен труд в солниците в Телега. Влашкият княз смятал, че бунтът в Браила не е изолирано явление, а „дело на една обширна революционна организация с разклонения в Турция и извън нея“¹¹⁹.

В подготовката на въстаническото движение известна роля играл и бившият сръбски владетел княз Милош, който живеел по това време във Влашко и не преставал да крои планове за възвръщане на сръбския престол, между другото и чрез избухване на въстаническо движение в България. В първия браилски бунт от 1841 г. участвували също сърби, гърци и неколцина румънци, но основната част от ръководителите и участниците в бунта били български емигранти, а целта, която те си поставяли, била въстание в България за нейното освобождение.

БРАЙЛСКИТЕ БУНТОВЕ В 1842 И 1843 Г.
Неуспехът на бунта през юли 1841 г. не спрял въстаническите кроежи на българската емиграция. Половин година по-късно Браила станала център на нов въстанически бунт, ръководен пак от български емигранти в съучастничество с гръцки дейци. Начело на заговора застанали от българска страна младият революционер Георги Раковски /известен в Браила под името Георги Македон/, а от гръцка страна — Ставрос Георгиу Балакостас, деец на Тесало-епиротското дружество.¹²⁰

Роден през 1821 г. в будното балканско селище Котел, Георги Стойков Раковски произхождал от известно търговско-джелепско семейство. Бащиният му род бил от близкото до Котел с. Раково и се преселил в градеца през XVIII в. Дядото на Раковски — Съби Попович — бил виден търговец и поддържал оживени връзки с Брашов и Цариград, като оставил значително състояние на четиримата си синове. Най-големият от тях, Дачо, бил свободолюбив човек, обигран в боравенето с оръжие, организатор на защитата на Котел от кърджалийските нападения. Той, както и вторият брат Матей се отдали на живот, пълен с външен блясък, издържали, както пише Г. С. Раковски, по няколко свои въоръжени войници и слуги и разпилели бащиното си наследство. Дачо забягнал във Влашко, където очевидно попълнил редовете на „арнаутите“, охраняващи влашките и молдавските князе. Най-малкият брат Милко участвувал във въстанието на етеристите във Влашко начело с Ал. Ипсиланти, след което останал да служи в свитата на влашкия княз. Изпратен от него в Цариград, той бил хвърлен от османските власти в тъмница, където и починал.¹²¹

Бащата на Раковски — Стойко Попович — продължил търговско-промишлената дейност на дядото. Той се заел с абаджилък, ангажирал се с държавните доставки в Котел и Котленско на аби за армията, пръв донесъл в Котел чаркове за пле-

тене на гайтан и дарази за влачене на вълна. Спечелил си видно положение в градчето, по време на руската окупация от 1829—1830 г. той бил поставен от руските власти начало на местното управление в Котел.

Стойко Попович се стремил да даде съвременен образование на сина си. През 1828 г. малкият Съби постъпил в котленското училище, поставено на значителна висота от известния Райно Попович. На следващата година той можал да изживее незабравими мигове с идването на руските войски в Котел, а с тях и на вуйчо му Георги Марчев, командир на български отряд. Всмукал семейната свободолюбива традиция, изпитал неотразимото влияние на полъха на свободата, донесена от руските войски, на обаятелния пример на вуйчо си, младият Съби избрал по-късно пътя на борбата за свобода на българския народ.

Родът на Раковски не се поддал на общата изселническа вълна, а останал в Котел след оттеглянето на руските войски. След като завършил котленското училище през 1834 г., Съби продължил учението си в Карлово, където по това време бил учител Райно Попович. През 1836 г. той се завърнал в Котел, а на следващата година баща му го отвел да се учи в Цариград и го настанил в прочутата гръцка гимназия в квартала Куручешме. В това училище потърсили по онова време път към повисоко образование още много други българчета — Иларион Стоянов, Гавраил Кръстевич, Иван Богоров, Никола и Алеко Богориди и др.¹²²

Пребиваването в гръцката гимназия не угасило будното национално самосъзнание на Раковски, макар тук той да заменил в писмата си името си от Съби Стойков на Сава Стефанидис. Младият патриот носел у себе си убеждението на Паисий, че гръцките фанариотски духовници са душители на българската просвета, врагове на българското национално свестяване, че те само „доят бедните наши българи като овце“¹²³. Неговите схващания се подхранвали от връзките му с Неофит Бозвели. Пламенният поборник за българска черковна йерархия упражнил незаличимо въздействие върху младия Раковски, а гоненията, на които Патриаршията подлагала Бозвели, само подсилвали убеждението му, че тя е душитель и светогасител на българите.

Г. С. Раковски виждал, че борбата за българско духовенство не може да осигури на българския народ онези перспективи, които му носи освобождението от османско иго. Той установил връзки с българите, учещи се в Атина и в други гръцки учебни заведения, и станал организатор на революционното Македонско дружество, което си поставило задачата да се бори за освобождението на българите. Раковски и Иларион Стоянов /бъдещият Иларион Макариополски/ трябвало да сле-

дят за развитието на събитията в Цариград през кризисните 1839—1841 г. Научил за подготовката на общо въстание във Влашко и другаде, Раковски напуснал Цариград и през лятото на 1841 г. се озовал във Влашко.¹²⁴

Когато през август 1841 г. Г. Раковски пристигнал във Влашко, въстаническият опит начело с В. Хадживълков и В. Татич бил вече потушен. Условил се за учител в Браила, Раковски започнал незабавно подготовка за ново въстание, като действувал в непосредствена връзка със Ставрос Георгиу, който трябвало да организира гръцките емигранти.

В подготовката на втория браилски бунт били въввлечени широк кръг български заселници в Южна Бесарабия. Трагичният завършек на първия браилски бунт, сведенията за тежкото положение на техните сънародници в поробена България и особено вестите за кървавото потушаване на въстаническото брожение в Нишко намерили силен отзвук сред българските преселници в Южна Русия.

Установяването на В. Хадживълков в тези места след провала на първия браилски бунт също съдействувало за привличане на нови съзаклятници. Особено активна организаторска и агитационна дейност в тези райони развили Георги Димитров — Казака, български търговец в Галац, който имал широки връзки в редица селища и свобода за движение, тъй като бил австрийски поданик, както и българинът Петър Ганчев, преводач в митницата на гр. Рени, и неговите близки съратници Ив. Ворсан, В. Димов, В. Станчев и др.¹²⁵ Те установили връзка с много български емигранти в Русия, Молдова и Влашко, както и със свои сънародници в Тулчанско, разказвали за тежкото положение на българите под османска власт и особено за насилията и издевателствата при потушаване на въстанията в северозападните български земи, събирали парични средства за набавяне на оръжие. В писмо от 2 ноември 1841 г. до свои сънародници в Болград Г. Казака ги приканвал „и мы да се дигним кой сас какво можи, да си утарвем или избавим наше отечество от иго агарян“, а П. Ганчев подготвил „клетвено обещание“ на съзаклятниците.¹²⁶ По инициатива на В. Хадживълков бил съставен меморандум, който трябвало да бъде предаден на руския император и на правителствата на Англия и Франция.¹²⁷ Многобройната и будна българска емиграция в Браила, Галац и близките селища в Южна Русия станала подходяща среда за разпространение на националноосвободителните идеи и за организиране на въоръжена борба срещу султанска Турция. Затова основателно руският консул в Яш Коцебу посочвал, че „целта на българите изобщо е да направят отечеството си независимо, а на българите в Молдова —

да окажат всичката възможна помощ на прездунавските си съотечественици“¹²⁸.

Ръководителите на подготовката за ново въстание се стремели да разширят връзките със своите сънародници в България, особено в районите на Търново, Габрово, Казанлък и др., където се предвиждало да бъдат съсредоточени бъдещите въстанически сили. Там започнала по-активна пропаганда сред българското население, която не убягнала от погледа на турските власти.¹²⁹ Задачата, която си поставяли ръководителите на емигрантския заговор, както и в предишната година, оставала „образуването на една въоръжена сила, която да премине Дунава, за да вдигне общо въстание против турците“¹³⁰.

Заговорниците — българи и гърци — засилили своята дейност също и в Букурещ, Яш, Бърлад, Фокшан, Текуч и други градове. Във въстаническата агитация били увлечени значителен брой емигранти: търговци, занаятчии, ханджии, моряци, работници по пристанищата и др. Полагани били усилия да бъдат привлечени в заговора и „опитни люде измежду тези, които са били доброволци или техни предводители в руската война, а също и други млади воини“¹³¹. Само от Молдавското княжество заговорниците разчитали да съберат до 6000 въстаници.¹³²

Планът за провеждане на въстанието предвиждал то да започне през февруари, когато по замръзналия Дунав трябвало да минат тайно хиляди въоръжени българи от Бесарабия заедно с няколко оръдия. От Галац, където трябвало да пристигнат въстаници и от други селища, те щели да се отправят за Браила точно в нощта, когато там се провеждал голям бал в казиното. На него обикновено присъствували и офицерите от Браила, които местните въстаници заедно с дошлите от други места съзаклятници смятали да арестуват, а после да обезоръжат гарнизона. След това въстаниците трябвало да преминат Дунава, да се съединят с тамошните съзаклятници и да започнат борба против чуждите поробители.

Някои от ръководителите на заговора, като Георги Казака и П. Ганчев, направили опит да привлечат в него и Васил Априлов, най-изтъкнатия представител на българската преселническа колония в Одеса, и да потърсят съдействието му за набавяне на средства и оръжие.¹³³ Но Априлов не само осъдил подготовката за въстание и революционните методи на борба, но и уведомил руските власти за наличието на въстанически заговор, нещо, което те вече били узнали от писмата на П. Ганчев до Априлов, които тайно проверявали. От централната власт в Петербург дошло нареждане да продължи наблюдението. Междувременно одеският губернатор граф Воронцов заповядал да се арестува П. Ганчев, който след това бил изпратен

в Петербург. Наред с това руското правителство уведомило властите в румънските княжества Влашко и Молдова, както и Високата порта за разкритията в Южна Бесарабия и взетите мерки за предотвратяването на въстаническият опит. Така „арестуването на П. Ганчев и провалът на заговора в Бесарабия предопределили и изхода на борбата в Браила и Галац“¹³⁴.

Властта в Молдова и Влашко също узнала за заговора и започнала арести на неговите ръководители и участници, някои от които не спазвали необходимата конспиративност. Богатите жители на Браила, опасявайки се, че бунтовниците ще разграбят имуществото им, подкрепили действията на властта.

В деня, в който трябвало да бъде провъзгласен бунтът, властите в Браила влезли в дирите на въстаническите ръководители. Започнали престрелки, паднали убити и ранени от двете страни, но въстаниците не могли да се организират, част от тях били ранени, други арестувани, а трети успели да се укрият.¹³⁵ Така преди да може да се разгърне напълно, въстаническият опит на българските и гръцките емигранти бил потушен с военна сила, без да може да осъществи целта си за вдигане на въоръжено въстание в България.

Един от ръководителите на бунта — Ставрос Георгиу — се прехвърлил в Гърция, а друг от видните съзаклятници — Спиру Папагеоргиу — бил тежко ранен и починал. Г. С. Раковски се укривал известно време в града, но след това решил да се предаде на властите, за да не пострадат невинно задържани хора.¹³⁶ Заедно с други съзаклятници той бил откаран в Букурещ, където била създадена специална комисия за разследване на задържаните. Съдебният диван издал смъртни присъди срещу Раковски и още шест участници в бунта, друга група били осъдени на затвор в солниците, а неколцина били освободени. С извънредно тежките присъди влашкият княз и централната власт в Букурещ се стремели да се покажат лоялни към Портата. Те отричали националноосвободителните цели на бунтовниците и им приписвали разбойнически намерения — „ограбването и опожаряването на град Браила и плякосването на най-богатите и най-значителните търговци“¹³⁷. Като гръцки посланик присъдата на Раковски трябвало да бъде изпълнена в Гърция, закъдето и бил отправен. Но със съдействието на гръцки дейци той бил освободен и изпратен във Франция, където пребивавал известно време.

Въпреки преждевременното им разкриване и потушаване, събитията в Браила отекнали твърде чувствително сред българската емиграция. Те имали отражение и във вътрешнополитическия живот на Влашкото княжество, като изострили политическата криза в страната, която довела до сва-

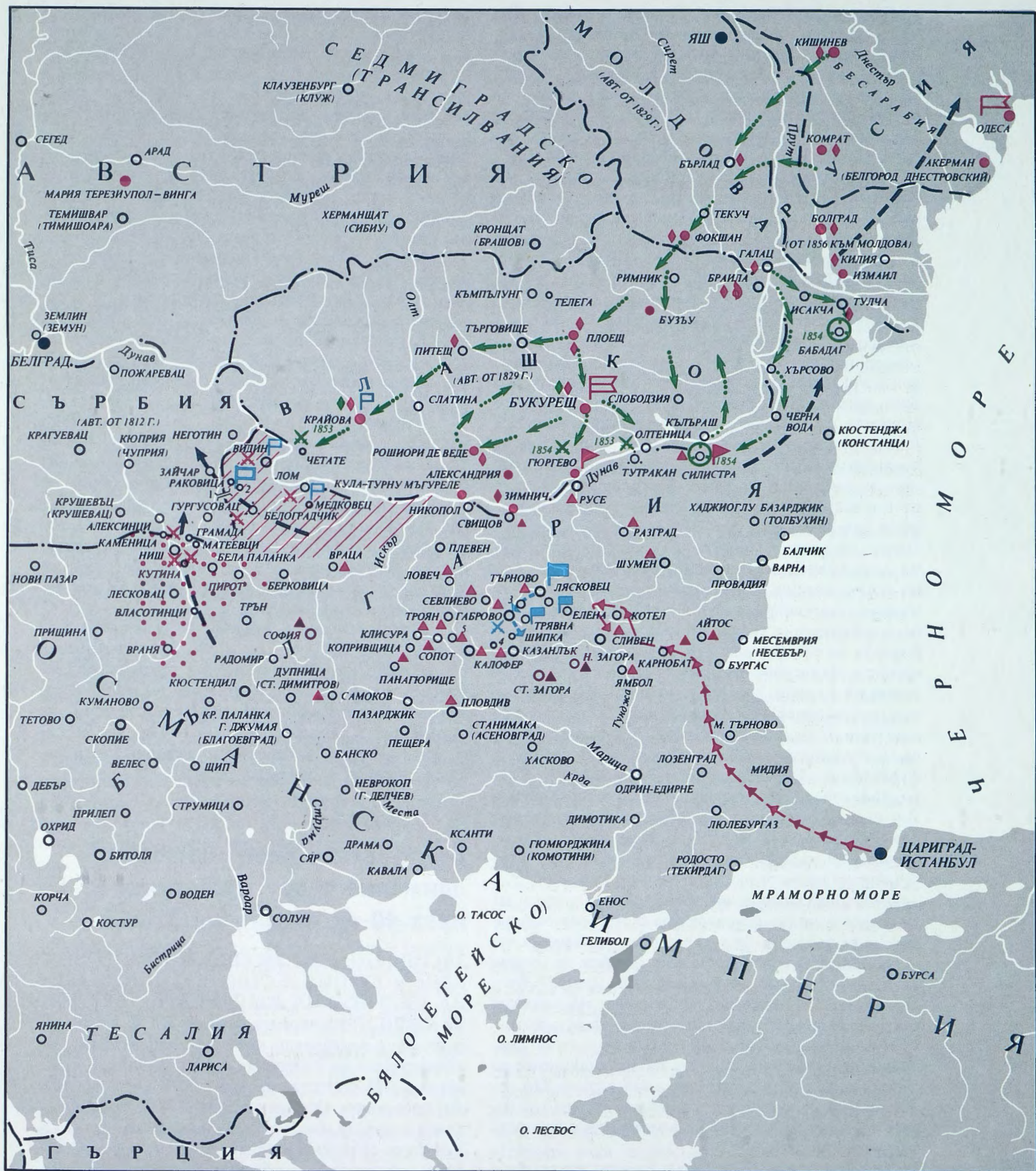
лянето на княз Ал. Гика и заменянето му с княз Г. Бибеску.¹³⁸

Независимо от неуспешните бунтовнически опити през 1841 и 1842 година. Браила и неговият район не преставали да бъдат огнище на нови въстанически кроежи през следващата година. Има основание да се смята обаче, че в движението от 1843 г. съществували два центъра / Букурещ и Браила/.

Главни двигатели на заговора в Букурещ били влашкият болярин /логотетът/ Константин /Костаке/ Суцу и ковчежникът /вистьер/ Андрей Дешу /Дешов/, българин по произход, за които се смята, че били свързани с подготовката на бунта през 1841 г.¹³⁹ Когато след свалянето на княз Ал. Гика влашкият престол се заел от Г. Бибеску, надеждите на К. Суцу да получи това място се осуетили и той решил да използва за осъществяване на своите лични цели освободителното движение

Националноосвободителни борби от 1840 до 1856 г.

на българската емиграция. С помощта на Ан. Дешу в заговора срещу влашкия принц били въввлечени множество български емигранти от Букурещ, Плоещ и други градове и райони. Те трябвало да образуват въоръжени чети, при подходящ удобен случай да убият влашкия княз и след това да се прехвърлят в Турция, където да започнат въоръжена борба против османските поробители.

Първи помощници на Дешу и организатори на българските емигранти от различните селища и райони станали Никола Филиповски /известен по-късно с прозвището „капитан Никола“/, Петър Гаров, Станчо Радович и др.¹⁴⁰ Привличането и участието на българите ставало под предлога за започване на борба срещу Турция и освобождението на българските земи. Така именно българските емигранти „измамнически са били въввлечени в заговора на Суцу и Дешу“¹⁴¹. Сам Никола Филиповски в показанията си определено заявява, че „тоя бунт щяхме да го правим отвъд, в България... В княжеството нямаше да правим никакъв бунт“¹⁴². Разкритията на властите показали, че в обсега на съзаклятническата агитация били привлечени български емигранти от голям брой селища — освен от Браила още от Гюргево, Зимнич, Крайова /където бил замесен и д-р П. Берон/, Александрия, Питещ, Ръмникул Сарат, Бузъу, Плоещ и др., както и емигрантите, живеещи и работещи в различни села и мошии. Според някои сведения заговорниците установили връзка и с гръцки дейци и особено с българина хаджи Христо, виден участник в борбата за освобождението на Гърция. Те се стремели да съгласуват действията си с антиосмански акции на Гърция, както и с подобни действия във все още неспокойния Нишки край. След като се вдигнали от редица селища във Влашко и Молдова, въстаниците трябвало „после да преминат в Турция и от Търново да хванат Балкана“¹⁴³. Както правдиво писал тогавашният руски консул в Яш Коцебу, въпреки неудачните неотдавнашни опити българската емиграция не загубила „стремлението си към свободата“ и надеждите си, че с течение на времето ще „достигне своите цели“¹⁴⁴.

От показанията на обвиняемите, както и от развитието на подготовката на бунта има основание да се заключи, че заговорниците в Браила начело с Васил Хадживълков действували до голяма степен независимо от К. Суцу и А. Дешу.¹⁴⁵ Вълков схващал користните намерения на влашкия болярин и не искал да стане оръдие за осъществяване на чужди на българското освободително движение цели въпреки опитите на заговорниците от Букурещ да го привлекат на своя страна. По повод на намереното оръжие в неговата къща той изтъкнал, че то било скрито в земята „само за моето отечество България“¹⁴⁶.

И този път поради това, че някои посветени в

заговора лица уведомили властите за него, преди подготовката да е била завършила, през септември 1843 г. последвали арести на съзаклятници в Браила, а по-късно и на някои в Букурещ. Така и поредният бунтовнически опит бил отново осуетен още по време на неговата подготовка. След дълги разпити и изтезания на заловените заговорници и продължителни заседания на Съдебния диван голяма част от арестуваните били осъдени на продължителен затвор в Телега, където мнозина били подлагани на тежки мъчения в подземията на солниците. На следното лято част от затворниците се разбунтували, което още повече утежnilo положението им. Те били отново изправени пред съда и осъдени на смърт, но присъдата им била заменена с доживотна каторжна работа. Едва през 1848 г., по време на буржоазно-демократичната революция във Влашко, В. Хадживълков и другарите му били освободени от Привременното правителство.¹⁴⁷

Бунтовете в Браила през 1841—1843 г. били израз на общата нестабилна обстановка в Османската империя и на стремежа на българската емиграция да се включи в освободителната борба на своите сънародници от поробените български земи. Готовността ѝ за участие в общонационалната борба срещу чуждите поробители свидетелствува за оформянето ѝ в един от най-важните фактори в развитието на българското националноосвободително движение.

Бунтовническите прояви на емиграцията в Браила през 1841—1843 г. били продължение на общобалканското революционно сътрудничество, което в предходните десетилетия създадо богати традиции и опит в общата антиосманска борба на поробените и зависими балкански народи. В браилските бунтове българските емигранти съставлявали „основна и движуща сила“¹⁴⁸.

3. Българското освободително движение и другите страни през 40-те години на XIX в.

ЗАСИЛВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКОТО ПРОНИКВАНЕ В ТУРЦИЯ И ОПИТИ ЗА ПОСТАВЯНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС ПЕРЕД ВЕЛИКИТЕ СИЛИ. През втората четвърт на XIX в. Великите сили проявявали все по-голям интерес към положението на Балканите и засилвали проникването си в Османската империя и нейните европейски провинции. Съперничеството им и противоречията помежду им се задълбочавали непрестанно. Тук те се сблъскали главно с политиката на Русия и преди всичко с коренните интереси на поро-

бените и зависими от Турция народи, които водели борба за своето освобождение и независимост.

Революционните събития в Нишко и Браила от 1841—1842 г. накарали европейското обществено мнение и правителствата да заговорят за положението на българския народ и неговите стремежи към национална независимост. Те показали, че българският народ започва да става политически фактор на Балканите и не може да бъде държан на страни при решаването на Източния въпрос. Наред с това разприте на силите около режима на Пролливите, Критското въстание, бунтът на уставобранителите в Сърбия, събитията около детронирването на княз Александър Гика във Влашко и др. приковавали вниманието на европейските кабинети към политическото развитие на Балканиите.

Франция демонстрирала най-ярко своята заинтересованост по проблемите на Източния въпрос и активизирала своята антируска политика особено в годините на Юлската монархия /1830—1848/. Френските управляващи среди полагали огромни усилия, за да възстановят преобладаващото си политическо влияние в Цариград, като подкрепяли реформаторските опити в Османската империя, обявявали се в защита на нейния интегритет, използвали полската емиграция, за да печелят позиции сред българското освободително движение и сред другите южни славяни, разширявали културното си влияние и т.н.

За Англия Източният въпрос бил един от главните проблеми на световната политика през първата половина на XIX в. Балканските земи и народи станали обект на засилващ се интерес от страна на английски общественици, учени, дипломати, журналисти, на разширяваща се британска икономическа експанзия. И Англия възприела принципа за защита на целостта на османската държава, като отричала националната същност на освободителната борба на южните славяни. Тя отстоявала с голяма настойчивост и консерватизъм спазването на тази доктрина, която имала както за нея, така и за другите Велики сили определена антируска насоченост.

И през втората четвърт на XIX в. традиционно активната политика на Австрия към Балканския полуостров и Портата не отслабнала. Нейният стремеж за проникване в този район и за разширение и укрепване на стопанските и политическите ѝ позиции продължил да се изявява твърде силно. Той се проявил както в оживените стопански отношения, намерили мощен лост чрез откриване на търговското корабоплаване по Долния Дунав, така и чрез отрицателното ѝ отношение към националноосвободителните стремежи на славянските и други поробени и зависими от Високата порта народи, във враждебността ѝ към демокра-

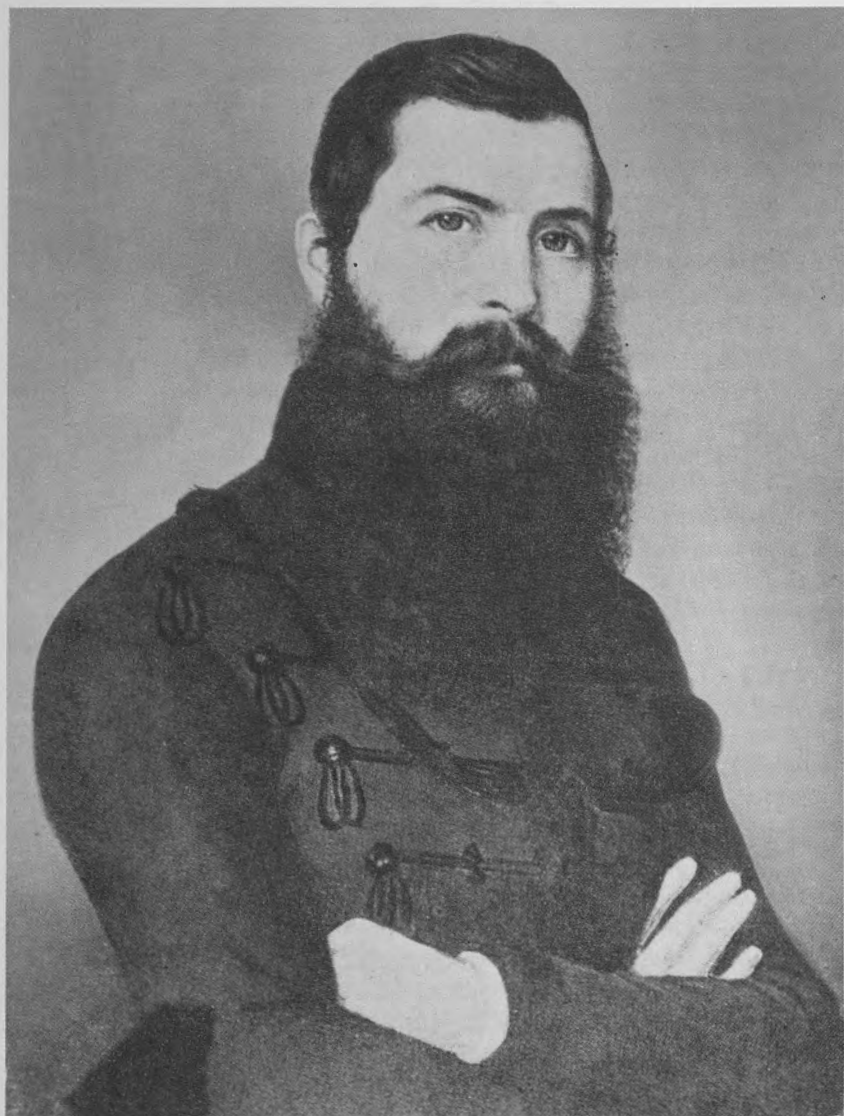
тичните и либералните политически движения изобщо.

Несъмнено Русия била най-заинтересована от положението на Балканския полуостров и близките му райони. Тя разчитала чрез укрепване на традиционните племенни, религиозни и културно-политически връзки да въвлече народите на Европейска Турция в орбитата на своето влияние. Чувствително нараснал през този период интересът на руската общественост към положението и съдбата на българския народ. През 40-те години започнало по-системното културно въздействие на Русия в българските земи, главно чрез възможностите, които се давали на млади българи да завършат образованието си там. Макар да завоювала значителни дипломатически успехи и да засилила политическото си влияние върху Високата порта през 30-те години на XIX в., в следващото десетилетие руската дипломация била принудена да отстъпи поради враждебността и масирания натиск на другите Велики сили, които сполучили да я изтласкат от завоюваните позиции и да отслабят нейното влияние в Турция. Така през този период българските земи се оказали арена на сблъсъка на интересите на Великите сили.¹⁴⁹

При тази обстановка дейците на българското освободително движение се стремели да популяризират каузата на българския народ пред европейските сили, да отделят „българския въпрос“ от комплекса на Източния въпрос, да предизвикат намесата на силите в полза на освободителните планове на българите.

В тази насока твърде активна била дейността на българите в Париж, ръководени от Александър Екзарх. Участието му в анкетаторската мисия на Ж.-А. Бланки от 1841 г. му спечелило популярност и го въвело в орбитата на френските дипломатически кръгове. Той заедно с Гавраил Кръстевич, Теохар Пиколо и други българи, живеещи в Париж, се заел да привлече вниманието на френското правителство върху стремежите на българския народ към национална просвета и политическа автономия. През март 1842 г. Ал. Екзарх се срещнал с френския министър на външните работи Фр. Гизо, комуто изложил желанията на своите сънародници и призовавал Франция да съдействува за развитието на българското образование и за постигане на политическа самостоятелност на българския народ.¹⁵⁰

Александър Екзарх и съратниците му се свързали и с полската политическа емиграция в Париж. Ръководената от княз Адам Чарториски полска аристократическа емиграция работела за създаване на антируски фронт в Европа, с чиято помощ се надявала да постигне освобождението на полските земи. В стремежа си да подкопае силното руско влияние сред покорените балкански на-

Стефан Дуньов, портрет. В албум на Г. Нешев. Българи гарибалдийци. С., 1978, с. 80

роди полската аристократическа емиграция се постарала да поеме в свои ръце ръководството на политическия и културно-националния живот на балканските славяни, да насочи вниманието и надеждите им към Франция и антируските сили в Европа и да ги убеди, че само оттам те могат да очакват ефективни действия за подобряване на своето положение.

През есента на 1842 г. Ал. Екзарх подготвил Мемоар по българския въпрос. Той бил представен на 23 януари 1843 г. на княз Чарториски, за да бъде връчен на френското правителство и на посланиците на Англия, Прусия и Портата в Париж. В Мемоара Ал. Екзарх изтъквал, че българският народ се нуждаел от широка просвета и от политическа свобода. Като отчитал, че никоя от запад-

ните сили в оня момент не била склонна да подкрепи едно разпокъсване на Османската империя, Ал. Екзарх рисувал политическото бъдеще на България като „свободна и присъединена към Турската империя“. В духа на френската политика към Портата Ал. Екзарх молел да се настои пред нея за провеждане на основни реформи в империята, които да осигурят нормално стопанско, културно и политическо развитие на българите. Българските дейци в Париж се надявали, че ще склонят европейските сили да оказат дипломатически натиск върху Портата, за да предостави автономия на българите. В същото време те изтъквали, че е нужно българите да се сдобият със своя църковна администрация, отделна от гръцката Патриаршия, която да се грижи за разпространението на съвременна просвета сред българския народ.¹⁵¹

Все през същия период българинът Стефан Богориди, висш турски сановник, подготвил проекти за създаване на автономни княжества в Ливан, на о-в Крит и в България, с които били запознати посланиците на европейските държави в Цариград. Тези акции съвпадали със затрудненията на Високата порта във връзка с конфликта ѝ с Египет, с вълненията в други провинции и с въстанието в Нишкия край. Инициаторите им се стремели да се възползват и от появилите се по това време тенденции в политиката на западните държави, които, за да подкопаят руското влияние, давали вид, че ще поддържат стремежите на балканските народи за автономия.¹⁵²

Политическите идеи на Ал. Екзарх и хората около него били отражение на оформилата се в българското освободително движение линия за извоюване на административна автономия като крачка към постигане на политическата независимост на България. Но надеждите, че тя ще бъде постигната чрез подкрепата на западните сили, се оказали нереални. В това Ал. Екзарх можал сам да се убеди и през втората половина на 40-те години той вече се ориентирал трайно към Русия.¹⁵³

Аналогична съдба имала и създадената от полската аристократическа емиграция през 1841 г. Източна агенция в Цариград и ръководената от нея политическа пропаганда сред българите. Неин създател и ръководител до края на 40-те години бил Михаил Чайковски /Садък паша/.¹⁵⁴

М. Чайковски смятал, че българското освободително движение трябва да има като главна цел искането за национален облик на църквата и просветата в България, да бъде насочено срещу господството на гръцкото духовенство. Неговите съвети имали известно благоприятно отражение върху началния етап от развитието на църковно-националната борба. Той разчитал, че ще може да бъде осигурена благосклонността на Портата спрямо стремежите на българите за самостоятел-

на църква и просвета. Обаче надеждите му останали измамани от османското правителство, което допуснало през 1845 г. да бъдат заточени намиращите се под негово влияние Иларион Макариополски и Неофит Бозвели. Чайковски трябвало твърде скоро да констатира, че с предначертаната от полската пропаганда линия „не е възможно да задържим или да променим насоката, дадена на стремежите на българския народ“¹⁵⁵. Влиянието на полската емиграция сред българските дейци рязко спаднало.

БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ И БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ. В началото на 40-те години в Атина се учели Иларион Макариополски, Никола Михайловски, Иван Момчилов, Георги Бусилин и др., мнозина от които активно се включили в борбата за национално еманципиране на българския народ и подобряване на политическото му положение.

Въстанието от 1843 г. в Атина, което премахнало абсолютичния режим на Отон I и подготвило въвеждането на конституционно управление в страната, било съпътствувано от рязък подем на националистическите и великодържавническите идеи в гръцките управляващи среди, намерили своя израз в т.нар. „Мегали идея“. Решението да се допуснат в гръцкото Национално събрание представители на неосвободените гръцки области и на останали в Гърция участници в Гръцкото въстание от 1821–1828 г. българи, сърби, черногорци способствувало за политическо раздвижване и на атинските българи. Опирайки се на създадения закон за предстоящите избори, те започнали да издирват из цялата страна свои сънародници с оглед създаването на свое политическо тяло и представянето му в гръцкия парламент.

Под председателството на хаджи Христо, участник в гръцкото въстание и полковник в гръцката армия, и с дейното участие на Ив. Селимински бил създаден Трако-славянски комитет.¹⁵⁶ По този начин се получило известно обединяване на българите, участници в гръцкото въстание, останали в различни селища на Гърция.

Изострилата се през 40-те години борба срещу елинизаторските опити на Патриаршията и появилите се по-късно великодържавнически стремежи на гръцките управляващи кръгове поставили началото на преценка на ролята на гръцката държава в освободителните планове на българите. Така се стигнало до издигане ролята на Влашко и Сърбия, където съществували сравнително по-благоприятни условия за революционно-организаторска дейност.

Но в Сърбия след 1842 г. рязко се влошили условията за дейност на българските революционери. Уставобранителите начело с Аврам Петров и Тома Вучич-Першич установили жесток

терор срещу привържениците на Обреновичите и демонстрирали пълна вяност към Портата. Техните репресии се насочили и срещу българските въстаници и въстанически водачи, които дошли в Сърбия при управлението на княз Михаил. Разрушаването на надеждите за помощ от Сърбия накарало водачите на българите да обърнат погледа си към Русия и засилило вярата им, че само от нея ще получат помощ. През декември 1842 г. те отправили писмо до руския консул, в което, след като описали преживените мъчения при уставобранителите, завършили с думите: „Най-последно, след като българският народ е изгубил всяка надежда, че ще може да даде отпор на своите насилници, той коленопреклонно и със страх чрез нас долуподписаните моли всемилостивия император на велика и могъща Русия да излее своята превисока милост и да обърне своя поглед към българския народ. Ние сме жертвували, жертвуваме и ще жертвуваме своя и на родовете си живот до този час, докато не се освободим от угнетителите или докато не изчезне от тоя свят.“ Молбата била подписана от Станко Атанасов Бояджията, Никола Сръндак, Стоян Чавдар, Цвятко Стоянов, Стоян Вучков, Сава Карастанков, Никола Латаков, Коста Иванов, Цвятко Голубов и Здравко Рангелов.¹⁵⁷

Най-далновидните уставобранители, като Илия Гарашанин, разбирали, че рязкото скъсване с политиката на поддържане и заздравяване на сръбското влияние сред покорените народи в Турция противоречи на интересите на Сърбия, водело до нейната изолация от онези сили, които били неин естествен и най-надежден съюзник. Изразители на интересите на сръбската търговско-лихварска буржоазия, уставобранителите не се отказвали от планове си за по-нататъшно разширяване на Сърбия. А влошаването на отношенията със съседните народи заплашвало да превърне последните от опора в преграда за осъществяване на техните планове.

През 1844 г. Илия Гарашанин съставил своето известно „Начертание. Програма за външната и националната политика на Сърбия“, в което намерили систематично изложение неговите възгледи по стоящите пред Сърбия проблеми и за външнополитическия курс, който трябвало да ѝ осигури първенствуващо място на Балканите. Самата програма била съставена при прякото съдействие на Франьо Зах, представител на Полския комитет на Адам Чарториски в Сърбия.¹⁵⁸

Начертанието изхождало от предпоставката, че между южните славяни е започнало вече освободително движение и че Турция неминуемо ще се разпадне, като или бъде разделена между великите си съседи Австрия и Русия, или пък на нейно място се създаде нова държава. Сърбия трябвало да се противопостави на разделянето на Турция

между силите, тъй като в подобен случай тя сама щяла да бъде заграбена от Австрия. Тя трябвало да се стреми да създаде на мястото на Турция „една нова независима християнска държава“, наследник на Душановата империя от XIV в.¹⁵⁹ Така Гарашанин се обръщал към „историческото право“, най-оспоримото право, за да обоснове хегмонната роля на Сърбия и нейната претенция да оглави бъдещата „християнска държава“ на Балканите.

Средствата, с които трябвало да се реализира поставената цел, според Гарашанин били две: общи средства, валидни за работата сред всички съседни народи, и частни средства, прилагани поспециално към дадена страна с оглед на нейните специфични особености. За тази цел били нужни „умни, свободни от предубеждения и верни на правителството хора, които да се изпратят за изучаване положението на тези народи и страни“. Тези агенти трябвало да се ръководят от една обща инструкция, съобразно с която да изучават политическото положение в страната и особено намиращите се в нея партии; военното състояние на народа и бойния му дух, броя и разположението на редовните войски, къде се намират военните magazini и арсенали; да съставят характеристика и списък на най-важните и влиятелни мъже и наред с това да проучат „в коя провинция какво се мисли за Сърбия, какво очаква народът от Сърбия, какво желаят хората от Сърбия и заради какво се боят от нея“. Доставените сведения трябвало да послужат за по-нататъшно уточняване на методите за работа сред различните народи. Гарашанин започва специалната част от Начертанието с България. В този раздел той изтъква, че България е най-близко разположена до турската столица, че в нея се намират „най-важните военни позиции на турците и по-голямата половина на тяхната войска“, че българите са лишени от оръжие, че „вече са привикнали да служат и работят“.¹⁶⁰

В България Сърбия трябвало най-остро да се сблъска с руското влияние. И тъкмо затова по-голямата част от раздела за България е посветена на ролята на Русия и на руската политика на Балканите, на отношенията на българския народ спрямо Русия и на средствата, чрез които Сърбия би могла да измести руското влияние от България. Начертанието повтаря разпространените из западните дипломатически канцеларии твърдения, че освободителното движение сред българите се дължи на руски внушения: „Българите, макар да са най-големият клон на славянския народ в Турция, като нямат никаква увереност в своята собствена сила, само по външни, идващи от чужди страни /Русия — б.а./ подстрекателства се решават да се впуснат в опити да се освободят. Русия те винаги разглежда като сила, която може и же-

лае да направи най-много за тяхното избавяне и освобождение.“¹⁶¹

Сръбската политика си поставила за цел да измести руското влияние в България и да работи така, че унищожавайки постепенно политическата мощ на Турция, да си присвои онова, което отпадне от нея. „Накратко, Сърбия трябва да настоява, щото от сградата на турската държава да се откъртват само камък след камък и тя да ги взема, така че от този добър материал да може на старата и добра основа на старото сръбско царство да съгради и издигне пак велика нова сръбска държава.“¹⁶² Като начало Начертанието предвиждало Сърбия да открие училища за българите и да ги подпомага финансово; да подпомага отпечатването на българска църковна и учебна книжнина. Важно място се отреждало на емисарите, „доверени и способни лица“, които трябвало да пътуват по България и да насочват вниманието на българския народ към Сърбия и сръбското правителство, а заедно с това да оживят и надеждата, че Сърбия наистина ще се „притече на помощ на българите за тяхното избавление и ще се старае за тяхното щастие“¹⁶³.

Така уставобранителите разработват политическа доктрина за включването на българите в състава на бъдещата обширна сръбска държава. В програмата на Гарашанин никъде не се говори за установяване на връзки с революционни дейци из средите на българския народ, за покровителстване на неговите въстанически движения, а още по-малко за подпомагане на неговото освободително движение. Уверенията, които Гарашаниновите агитатори трябвало да дават при обиколките си, че Сърбия ще се притече на помощ на българите за тяхното избавление, имали платоничен характер.

Борбата за влияние сред българите имала за Гарашанин не само антируска ориентация, но била и средство за изолиране на Милош и на Обреновичевата партия от нейните реални и потенциални съюзници и целела да укрепи позициите на уставобранителския режим. Уставобранителите не само не поддържали въстаническите освободителни движения на българите, но при всеки опит за бунт продължавали да залавят и предават на турските власти забягналите в Сърбия български въстанически дейци, и то с ръцете на Гарашанин като министър на вътрешните работи. Така „със своето Начертание, както и въобще с начина си на мислене Гарашанин става вдъхновител на завоевателните стремежи на сръбската буржоазия“¹⁶⁴.

Мемоар на Александър Екзарх до Великите сили /1843/, литография. Архив на Института за история при Българската академия на науките — София

1928 XVIII 25

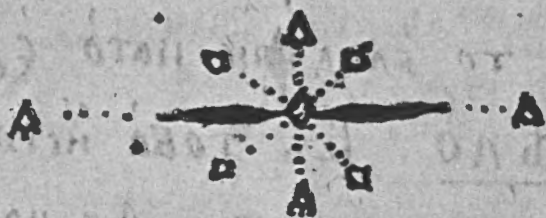
НАПИСЪ РАДИ БОЛГАРОВЪ

представленъ

на

Висока-та Порта и петъ

тъ велики силы. Галліа,
Англіа, Руссія, Пруссія,
и Австріа!

Александръ Стойловъ Бойногладъ
Ехъ архъ Болгаринъ, въ палата на-
Висока та Порта и во име на
свои-те Братіа Христіанъ, пред-
лага слѣдующи-те.

а

Болгаріа ѣ еано ѿ най-благихъ.

да.

Действията на уставобранителските власти ги дискредитирали в очите на българите, поради което те с желание се включвали в планове и заговорите за реставрация на Обреновичите в Сърбия. И наистина още през 1846 г. бил разкрит заговор на Обреновичевци, в който активно място заемали и български дейци от пограничните райони. Заговорниците възнамерявали да се вдигне бунт едновременно в Сърбия и в България и „когато му се види успехът в Сърбия, тогава ще се действа активно в България, пък колкото би могло да се успее“. Те създавали въоръжени чети, една от които била разположена „на разни местности в България около Видин“¹⁶⁵.

Тези разкрития станали достояние на османските власти, които арестували 33 души, сред които Станко Атанасов, Коцо Свещаря, Стоян Чавдар, членът на Нишкия административен съвет чорбаджи Мицо и др. Направено било предложение всички да бъдат изпратени на заточение, но Портата се побояла, че съденето и интернирането на толкова чорбаджии, коджабашии, търговци и занаятчии ще привлече вниманието на чуждите сили и ще създаде политически усложнения. Заточението било заменено с установяването на строг контрол върху замесените в движението лица.¹⁶⁶

Практическите действия на уставобранителите — гонене и предаване на османските власти на потърсилите убежище в Сърбия въстанически дейци, доносничене пред Портата за разкрити съзаклятия, близостта им с Портата и демонстративната им готовност да ѝ услужват, антируската им политика — всичко това поддържало у българските дейци отрицателно отношение към уставобранителите. Влиянието на официална Сърбия сред българския народ, а също и сред сърбите в Стара Сърбия и Босна спадало.¹⁶⁷ Трябвало да дойде революцията от 1848 г., за да се направи опит Сърбия да излезе от този кръг и да скъса с политиката на самоизолация от освободителните борби на съседните славяни.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1848—1849 Г. И БЪЛГАРИТЕ. Борбата за политическо освобождение получила нови стимули от революционните събития в Европа през 1848—1849 г. Революцията нарушила поддържаното с труд „европейско равновесие“. Австрия била временно изведена от кръга на Великите сили, съперничейки си за влияние на Балканите, което означавало разчистване на терена за по-широко проникване на руското влияние. Като главен коректив в руската политика спрямо балканските националноосвободителни движения сега се очертавала преди всичко органичната ненавист на Николай I и на неговото обкръжение към всяко революционно движение.

Противник на Русия в борбата за влияние сред балканските народи оставала Франция, коя-

Лайош Кошут, копие от портрет от Н. М. Илакович, около 1850 г. Оригинален в Националния музей — Будапеща. Копието — Къща-музей „Лайош Кошут“ — Шумен

то отново се извила като средище на европейската революция. Обаче управляващите кръгове в следреволюционна Франция били далеч от идеята да помагат на националноосвободителните движения в Османската империя. Те смятали Портата за свой естествен съюзник в борбата срещу Русия в Ориента и заемали отрицателна позиция спрямо всяко движение, което отслабвало Османската империя и косвено укрепвало позициите на Русия.

Курсът на френската политика намерил израз в инструкциите до френските дипломати на Балканите. Те не трябвало да допуснат „да се из-

дигне друго знаме около вас освен това на Османската империя. Само под това знаме трябва да се обединят всички поданици на султана; само под това знаме Франция им обещава подобряване на положението им и прогрес“¹⁶⁸. Френските дипломати в Цариград трябвало да подтикнат Портата да проведе по-значими реформи, водещи към изравняване на поданиците ѝ пред закона, „да се вслуша в оплакванията на християните“ в България и Босна, „да направи нещо, което да ги задоволи и с това да отстрани поне отчасти опасността от бунтове“¹⁶⁹.

Предложенията на европейските либерали по българския въпрос не излизали извън рамките на една реформена програма, целяща да запази османското владичество на Балканите.¹⁷⁰ Тяхната линия в международната политика не оказала революционизиращо въздействие върху българите. От друга страна, политиката на царизма, насочена срещу всякаква революционна промяна на статуквото в Европа и против всяко революционно движение, също създавала неблагоприятни перспективи за разгръщане на националноосвободителната борба на българския народ. Така двете крайни Велики сили, действащи на европейската арена през 1848–1849 г., се оказали, всяка по свои съображения, на приблизително еднакви позиции спрямо османската държава и революционното движение в нея.

Широкото раздвижване на народните маси в Европа дало подтик и на революционните дейци в България. Унгарската революция докарала освободителната борба срещу националното потисничество на прага на Балканите. Но нейното националистическо отношение към славяните в Австрийската монархия я заплело в остър конфликт с тях. В борбата за утвърждаване на автономия на Войводина била въввлечена и Сърбия. Самите войводински сърби предвиждали в приетия през юни 1848 г. оперативен план за военните и дипломатическите действия „да се изпрати човек в България, който да подготви народа за борба, когато настъпи моментът“¹⁷¹.

Много от българските емигранти и гурбетчи в Сърбия, т.нар. бежари, се включили в редовете на доброволците. Сред тях намерили място и някои от водачите на въстанията от предишните години. Такъв бил Коста Чавка.¹⁷² Българи се сражавали и в редовете на унгарските въстаници. Някои от тях, като Стефан Дуньов, заели видно положение в редовете на въстаническата армия.¹⁷³

Най-широк размах на Балканите получило революционното движение през 1848 г. във Влашко и Молдова. Революционните сили, ръководени от Николае Бълческу, се стремели да разгорят масово народно движение за премахване на феодално-крепостническите отношения в княжествата, за

снабдяване на селячеството със земя, за обединяване и извоюване на национална независимост на румънския народ. Въстанието във Влашко започнало на 9 юни 1848 г. в с. Излаз на брега на Дунава срещу Сомовит. Била възвестена декларация на революционния комитет за целите на борбата. В Букурещ народът нападнал двореца на княз Георги Бибеску, който бил принуден да приеме исканията, изложени в Излазката декларация, и да създаде временно правителство от представители на революционните сили.¹⁷⁴

Борбата за решаване на аграрния въпрос, за демократизация на общественно-политическия живот, за защита на революцията от вътрешната реакция и външната интервенция раздвижила широките народни маси, включително многобройните български преселници в княжествата. Редица българи били издигнати в органите на революционната власт. В създадената Комисия за разрешаване на аграрния въпрос селяните от Крайовския окръг избрали за свой представител българина Стоян Иванов. Друг български деец, Николай Ненович, бил определен за главен революционен комисар в областта на Браила. От затворите и каторгите били освободени участниците в браилските бунтове от 1841–1843 г. начело с капитан Васил Хадживълков, Никола Филиповски и др., които се включили в общата борба.¹⁷⁵

Българските емигранти във Влашко разчитали в духа на традициите от предходните години да пренесат пламъка на бунта и отсам Дунава. В меморандума на едрото болярство до Портата от август 1848 г. се изтъквало, че „измежду букурещките търговци, които взеха участие в това движение, българите бяха болшинството с несъмнената цел да установят тук един начален пункт /на революцията/, в полза на тяхната страна“¹⁷⁶. Има известни данни и за създаване по това време на Българско народно дружество в Букурещ, което обединявало представители на българската емиграция.¹⁷⁷

Движението в съседните страни давало пряко отражение върху духовете в България. До руския консул в Одрин дошли вести, че 15 български „примати“ при Оряхово възнамерявали през юни да вдигнат бунт, подтиквани от някакъв влашки „болярин“. Заговорът бил разкрит от османските власти, участниците били арестувани, но след известен престой в затвора били освободени.¹⁷⁸

Под влияние на революционния кипеж във Франция било създадено Славянско дружество със средище в Париж, което имало за цел да осветли пътя на славяните към свободата. В него участвали и 9 българи, учещи в Париж, сред които Михаил Колони, Стоян Чомаков и др.¹⁷⁹

Събитията в Европа и в съседните страни активизирали българските дейци. До Виена достиг-

нали сведения, че българи и бошнаци готвят въстание с цел да отхвърлят османското владичество и да се обединят със Сърбия. Наистина започнала подготовка за бунт, ръководена от старите въстанически водачи Станко Атанасов Бояджията, Никола Сръндак, Коста Чавка, Пуйо войвода от с. Бойница, Видинско, и др.¹⁸⁰ Много от тях в края на 1848 и началото на 1849 г. се оказали в Белград, където очевидно уговаряли и координирали действията си. Още през есента на 1848 г. Пуйо войвода организира съзаклатие в своя край. С настъпването на пролетта на 1849 г. Никола Сръндак се озовал в приграничните райони на Сърбия и започнал да набира чета, с която да навлезе в османските владения и да вдигне бунт. Сръбските власти наредили да се вземат мерки за предотвратяването на бунта и да се наказват със смърт онези сръбски поданици, които се замесят в

него. Н. Сръндак бил арестуван и задържан в затвора в Алексинац, с което било осуетено преминаването на четата му в България.¹⁸¹

През март—април 1848 г. Пуйо войвода успял да се върне в България, където започнал активна пропаганда за въстание. Към 20 април 1849 г. бунтът действително започнал, но видинските власти, разполагащи със значителна военна сила, незабавно взели контрамерки. Пуйо и съратниците му избягнали арестите и се заели да разширят обхвата на движението. Били нападнати и разграбени пограничните османски постове при Големаново, Браковци и др. Разбунтувалите се селяни започнали да се събират из горите около сръбската граница. Вълненията обхванали селата Халово, Големаново, Буковци, Гърци /дн. Градец/ и Черномашница. Видинският меджлис поискал от Портата да изпрати подкрепления, както и да въз-

действува върху сръбските власти да помогнат за смазване на размирицата. Били поискани войски от нишкия валия, който разпоредил на намиращата се в София конница да се отправи незабавно за Видин. Изолирани от другите райони, ограничени в малък район, останали без външна подкрепа, въстаниците трябвало скоро да се смирят. Пуйо и съратниците му минали в Сърбия, обаче на 1 май 1849 г. били върнати на видинските власти и хвърлени в затвора.¹⁸²

Така през 1848—1849 г. българското освободително движение не успяло да организира успешни действия. Обаче обстановката в страната останала напрегната. Грабежите и гнетът над българ-

ския народ, особено над селячеството, продължавали и го тласкали към борба.

Освободителното движение получило нови стимули с пристигането на унгарски и полски революционери след поражението на унгарската революция. През август 1849 г. само във Видин се установили около 4500 войници и офицери, водени от Лайош Кошут. Те били настанени в лагери около града, сравнително изолирани от българите. Сред тях имало над хиляда поляци начело с генералите Бем, Дембински, Висоцки и Булгарин.¹⁸³

Под натиска на Русия и Австрия пришълците били прехвърлени в Шумен и в други места на вътрешността. Те били пример на самоотвержени борци за своята национална свобода. Поради езиковото родство особено лесно установявали контакти с българите именно полските революционери. Презрителното отношение на емигрантите към

Шумен, акварел Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

тираничните порядки в османската държава карало българите още по-остро да усещат угнетеното си положение. Думите и делата на емигрантите „завъртяха главите на нашите българи от Шумен и околностите — пише един от водачите на емигрантите. — Тези безумци за нищо друго не мечтаят сега, само за общо въстание.“¹⁸⁴ Поради това османските власти се стремели всячески да ограничават контактите на българите с емигрантите. Но това не могло да премахне бунтовната обстановка. Противоречията между българите и чуждите потисници се задълбочавали все повече. А това подхранвало непрестанно импулсите за антиосманска борба.

4. Въстанието в Северозападна България през 1850 г.

ПОДГОТОВКА И ИЗБУХВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО. Събитията от 1848—1849 г. засилили освободителните настроения в страната, особено в Северозападна България. Видинският валия докладвал на Портата, че раята във вилаета отново „се разсърдила и разгневила“. Десетки хора започнали да бягат в Сърбия, което било признак за наблюдаващо бунтовно брожение.¹⁸⁵

През втората половина на 1849 г. Н. Срѣндак бил пуснат от затвора. Продължила подготовката за въстание, в която вземали участие Коста Чавка, Цоно Власотинеца и др. Във Видинско начело на движението се оказал Иван Тодоров, който дълго време служил в сръбската войска и участвувал в редовете на сръбските доброволци във Войводина. Той и неговите съратници провели известна организаторска работа и възнамерявали да развоят знамето на борбата на 15 март 1850 г. Участието на Ив. Тодоров в бунта можело лесно да компрометира Сърбия, поради което сръбските власти го примамили в Сърбия, където той бил арестуван.¹⁸⁶

Обаче с това не била пресечена подготовката за въоръжено въстание. Съществували твърде много нерешени въпроси между потиснатите българи и османските власти. Особена острота имали аграрните противоречия в Северозападна България, където преобладавало господарското земевладение и свързаното с него двойно облагане. Земята на повечето села във Видинския санджак се намирала в ръцете на едри турски земевладелци, а селяните се смятали за наематели на обработваните от тях земи. Освен общите държавни данъци те били задължени да плащат наем на земевладелците, да издържат техните субашии по селата. По-

следните заедно с пѣдарите и други служебни лица вършели безчинства над българите. В санджака все още се запазвали местните мита /кара-гюмрюк/, което спѣвало развитието на търговията.¹⁸⁷ Съществуващият ред угнетявал цялото селячество, включително селската върхушка — кнезове, чорбаджии, селски търговци, едри скотовѣдци и др. Тѣкмо тя заедно с някои търговци и занаятчии от Белоградчик застанала начело на освободителното движение във Видинския еялет. Център на организационната подготовка сега станал манастирът при с. Раковица, където „няколко месеца преди въстанието постоянно ставали съвѣщания“¹⁸⁸.

На тези съвѣщания присѣствували представители както на селищата от Видинския санджак, така и на по-отдалечени краища. Османските власти разкрили, че целта на съвѣщанията била да се подготви надигане на „българите в Търновско, Софийско и Нишко“, че на „станалите събрания са присѣствували много бунтовници от Одрин, Ниш, София и други места“. В Нишкия еялет подготовката се оглавявала от комитет, в който влизали Станко Атанасов Бояджията, Стоян Чавдар, Теохар Трендафилов и др.¹⁸⁹ Но комитетът бил преждевременно разкрит, членовете му арестувани, като била заловена и водената между тях кореспонденция.

Организационната подготовка обхванала най-плѣтно селищата на Видинския санджак. През Раковишкия манастир преминали стотици хора, селски кнезове и чорбаджии, които вземали участие в подготовката за въстанието. В манастира ще е било съставено и подписано и изложение, което трябвало да се връчи на сръбския княз след избухването на бунта. В него се настоявало за посредничество между въстаналите и османските власти и се заявявало, че народът няма да се примири с тях, „ако да бихме се всички изгубили“. То съдържало имената на 118 села от Видинско, Кулско, Белоградчишко и Ломско и на 232 кнезове, чорбаджии и свещеници.¹⁹⁰ Очевидно била необходима твърде системна организаторска работа, за да се обхванат толкова хора, а това не можело да стане само с едно съвѣщание. Широката подготвителна дейност обусловила и масовия характер на въстанието в тази област.

В едно писмо до Нишкия комитет Цоно Власотинеца разяснявал, че дейността му „не е само за мене и за нашето село, а за освобождението на целия наш народ, намиращ се в турски ръце. Австрийските сѣрби се отделиха от унгарците и съставиха една своя Войводина. Ако е рекъл всевишния бог, това слънце и нас ще огрее.“¹⁹¹ Вижда се, че водачите на въстаническата организация си поставяли задачата не само да решат спорните въпроси за господарското земевладение в Запад-

на България, но да постигнат политическо освобождение на българския народ, макар и във формата на териториално-административна автономия.

Дейците от Северозападна България възнамерявали да обявят въстанието в началото на юни, на християнския празник Спасовден, и планирали да се водят активни настъпателни военни действия. Най-напред трябвало да се завземе Лом, който не бил укрепен и нямал голям гарнизон. В същото време въстаниците от Белоградчишко и Видинско следвало да обсадят Видин и Белоградчик и да не позволят на техните гарнизони да излязат от крепостите. След овладяването на Лом се предвиждало половината от ломските въстаници да се явят пред Белоградчик и да участвуват в шурма на тамошната крепост, а другата половина трябвало да подсили блокадата на Видин. Като втори етап в борбата било определено овладяването на Белоградчишката крепост, в която имало и няколко оръдия. Подсилени с тази артилерия, обединените въстанически сили трябвало да завземат Видин и да настояват да им се предоставят „правата, с които се ползували сърбите“, т.е. да поведат преговори за административно-политическа автономия на освободената област.¹⁹²

В съответствие с този план силите се разпределяли в три главни отряда, чиито военачалници били от с. Раковица. Капитан Кръстю трябвало да ръководи въоръжените действия в Ломско, Игнат бил определен за предводител на белоградчишките въстаници, а действащите срещу Видин сили щели да бъдат командувани от Първан Върбанов, но в навечерието на въстанието той бил подменен с кнез Петко Маринов. На главните началници било дадено правото да определят свои помощници.¹⁹³ Нито един от тези предводители обаче нямал военна подготовка.

Агитацията за въстание не вървяла гладко. Част от заможните люде се колебаели и искали да се уверят, че е осигурена външна помощ за въстанието и тогава да се вдигнат на бунт. Някои селяни ходили при сръбските власти да се уверят дали наистина ще им окажат помощ в борбата.¹⁹⁴ В крайграничните райони на Сърбия имало достатъчно хора, които се отнасяли благосклонно към подготовката на въстание в България, поради което съществувала увереност, че ако въстанието се закрепи, Сърбия неизбежно ще се намеси под една или друга форма в подкрепа на въстаниците.

Слаба страна в подготовката оставало въоръжаването. От Сърбия били закупени барут и малко пушки. Обаче те били крайно недостатъчни, поради което селяните били принудени да се въоръжават с коси, брадви, вили и други селскостопански сечива.

С наближаването на уреченото време напре-

жението в селата прераствало във въоръжени сблъсквания между българите и османските власти. „Неизвестни лица“ унищожавали тук или там най-ненавистните насилници — субашии, пъдари, заптиета и др. В Раковица бил убит „господарят“ на селото Идрис ага и един от пъдарите му.

Въстанието започнало преди уговорената дата. Още на 27 май инцидентите в Белоградчишко прераснали в открито въстание. Нападнати били белоградчишкият субашия и заптиетата му. Селяните започнали масово да се стичат за борба и създали отряди, които обикаляли невъстаналите села и ги тласкали към бунт, дори със заплахи, че ако някой не въстане „заедно с тях в защита на своята свобода, веднага ще запалят къщата му и ще избият домашните му“.¹⁹⁵

Към 29 май въстанието обхванало Белоградчишко, Кулско, Видинско и Ломско. Разбунтуваният народ „пресякъл главните пътища, изкопал застави и заседнал в тях, та никой да не може да отиде във Видин, а който би дошел от Видин при тях, не го пускат назад“ — съобщил още на 30 май началникът на съседния сръбски окръг. В същия ден в два сръбски погранични пункта се явили поотделно чорбаджи Вълко Илков от Раковица и чорбаджи Първул Живков от с. Салаш, които съобщили официално за започналото въстание и поднесли молба до сръбската страна да им се изпратят „засега поне 20 свои хора на помощ, които биха знаели и умели да ги подпомогнат в тази тяхна работа“.¹⁹⁶

Сръбското правителство отказало подкрепа за въстаниците и разпоредило да бъде затворена границата, а евентуалните опити за прехвърляне на сръбска територия на деца и жени на въстанали селяни да бъдат отбивани. Същевременно били уведомени османските власти за получените сведения, както и за взетите мерки.

Въстаниците съсредоточавали силите си според предначертания план. На 30 май капитан Кръстю и други по-малки началници се появили в с. Воднянци, Ломска каза, за да организират действията срещу Лом. Събирането на силите и придвижването към Лом ставали твърде трудно. Едва на петия ден от бунта въстаниците се намирили на 20—25 км от Лом. Елементът на изненада бил свършено проигран. Властите в Лом успели да изпратят свои агенти, да узнаят силите и въоръжението на въстаниците и да се подготвят за бой.

На 4 юни капитан Кръстю продължил към Лом, но след с. Хасанова махала /дн. Динково/ въстаниците били посрещнати от конен отряд, изпратен от ломския мюдюрин. Селяните наброявали над хиляда души, от които обаче само двадесетина имали пушки. Турският отряд им предложил незабавно да се разпръснат по селата си, като предадат само капитан Кръстю. Предложението било

отхвърлено и сражението станало неизбежно. Превесът в оръжие и боеви опит се оказал на страната на властите. След двучасова битка селяните били разбити. На полесражението паднали мъртви капитан Кръстю, повечето негови помощници, както и над 60 други въстаници.¹⁹⁷

Селяните от поречието на р. Цибрица, които трябвало да се съберат при с. Ковачица, изобщо не въстанали. От разбитите при Хасанова махала хора се събрал отряд от 400—500 души, които се насочили към Белоградчик, ръководени от кнеза Иван Ангелов Кулин. Из пътя към тях се присъединили още хора от селата Расово, Медковец, Сливовик и др. Те достигнали Белоградчик и помогнали да се укрепи блокадата на крепостта. Последна проява на въоръжената борба в Ломско станало нападението над полицейския участък в с. Арчар, който бил опожарен.

Въстаниците от Видинско и Кулско се съсредоточили в три точки около града със задача да прекъснат връзките му със санджака. Най-много хора /около 2000—3000 души/ били събрани при с. Гърци. От тях обаче само 50—60 души имали пушки. В местността Паликовец при с. Буковец се стекли около 1500 души от селата Мали извор /дн. Извор махала/, Старопатица, Урбабинци /дн. Тошевици/, Кула и др., които преграждали пътя към Кула и Сърбия. При с. Назър махала /дн. Дунавци/ се групирали около 1000—1500 души от селата Видбол /дн. квартал от гр. Дунавци/, Тръняне, Жеглица, Кладоруб и др., които прекъсвали пътя към Лом. Така в общи линии бил осъществен планът за обграждане на Видин, макар че на двата последни пункта въстаниците били почти без огнестрелно оръжие. Селяните изтеглили семействата си от селата и ги съсредоточили в два лагера. Въоръжени чети обхождали селата и разгаряли бунта в тях.¹⁹⁸

Вестта за обграждането на Видин предизвикала тревога сред видинските власти, подсилвана от слухове, че въстаниците наброявали до 30 000 души, че имали оръдия и пр. Било решено да бъде мобилизирано и въоръжено цялото боеспособно турско население. Гарнизонът на Видин наброявал в момента около 2500 души и трябвало да отбранява града и крепостта.

При въстаниците била изпратена делегация от видински първенци — българи и турци, — която да ги накара да се смирят. Тази делегация се отправила за лагера при Буковец, но селяните допуснали в лагера само пратениците българи. Пред тях те заявили, че са въстанали поради насилията на земевладелците, субашиите им и други чиновници. Пратениците се завърнали във Видин, докладвали отговорите на селяните и били отправени втори път към въстаническия лагер с нарочно писмо от валията.¹⁹⁹

Докато делегациите водели разговори със селяните, властите се подготвили за смазване на въстанието. Те имали вече достатъчно сведения, че селяните нямат оръжие. Събрани били около хиляда нередовни войници от Видин и околността му.²⁰⁰ На 6 юни една част от тях била изпратена против събраните при с. Гърци въстаници. Първият пристъп бил отбит от стрелбата на селяните, но късно след обед турските сили предприели решително нападение. Нередовната войска навлязла в лагера и започнала сеч. Част от селяните се изтеглили към Хайдушка чешма, където били семейства им, други се отправили към селата си, а през нощта се оттеглили със семействата и добитъка си към границата със Сърбия. Някои преминали във Влашко. В битката и клането след нея загинали около 200—250 души.²⁰¹

Същия ден друг силен турски отряд бил изпратен за Белоградчик, а пътят трябвало да разпръсне селяните, които прекъсвали пътя за Цариград, при Назър Махала и Буковец.²⁰² Вечерта той достигнал Арчар, където се срещнал с ломските башибозуци.

В Белоградчишко въстанието също започнало според набелязания план. Командувани от раковчанина Игнат, от Петко Спасов, ковач от с. Орешец, Маринко от Долни Лом, Дамян Петров от Търговище и др., белоградчишките селяни обсадили града и крепостта му. Силите им били разделени в четири отряда, които заели позиции от четирите страни на града и прекъснали пътищата за Видин, Кула, Лом и Кутловица /дн. Михайловград/ — София. Освен това били поставени предни застави, които да пазят обсаждащите от внезапно нападение в тил. На няколко места пътищата били преградени от дебели дървета, колове и плетена лозина.²⁰³

Още щом започнало движението в Белоградчишко, местните власти повикали първенците на българите в града и ги арестували като заложници. Сред тях били баш-кнезът на казата Цоло Тодоров, бакалинът Божил, златарят чорбаджи Вълко Бочов и др.

На 1 юни белоградчишките въстаници започнали активни действия, като се опитали да завземат крепостта. Обаче нападението им завършило безуспешно. В станалите сражения селяните загубили около 50 убити, а гарнизонът дал 10—15 убити. След неуспеха селяните продължили обсадата, без да предприемат нападателни действия. Междувременно видинските власти подготвили достатъчно сили за деблокиране на белоградчишката крепост. На 8 юни турски отряд от Видин и Лом се сблъскал с въстаническата застава при Фалковец. След кратко сражение лошо въоръжените селяни отстъпили. Една част от нередовната войска, съединена с дошли от Кутловица и дори от Ловеш-

ко части разпръснала заставата при Средогрив. Пътят за Белоградчик бил открит и на 9 юни османските сили се оказали в тила на въстаническата позиция при местността Извоз.²⁰⁴

Срещу Белоградчик бил изпратен втори отряд от Видин, който настъпвал от север. Той успял да влезе в с. Калугер /дн. Гранитово/, заобиколил заставата при Столовете и се оказал в гръб на въстаниците, обсаждащи крепостта от север, и на 9 юни ги нападнал. Въстаниците от южната и източната позиция сметнали, че е започнало сражение с обсадения гарнизон и предприели настъпателни действия, обаче сами били нападнати в тил от видинско-ломския отряд. Гарнизонът на крепостта бързо се намесил в сражението и селяните се оказали между два огъня. Битката траяла до здрач. Въстаниците били разбити и се оттеглили към планините, като оставили около 200—250 жертви. Победителите се отдали на изстъпления в българските квартали на Белоградчик. Задържаните от началото на въстанието заложници начело с баш-кнеза Цоло Тодоров били обезглавени, а из града били избити десетки невинни хора, били разграбени дюкяни и жилища. Из селата също се вършели грозни насилия и убийства.²⁰⁵

В Нишко не избухнало масово въстание. Най-активното ядро било групирано пак във Власотинци, където действували известният Станко Атанасов Бояджията, Коста Марков, Мито Марков и др. Част от съзаклятниците работели сред емиграцията в Сърбия или сами били емигранти, като Никола Сръндак, Коста Чавка, Стоян Чавдар, Коцо Свещаря, Цоно Пешев Власотинеца и др. Никола Сръндак успял да организира малка чета, с която се прехвърлил отсам границата. Нишките власти успели да разкрият дейността на Станко Атанасов и другарите му и ги арестували, преди да започнат въстанието. Дванадесет души били изпратени в Цариград за допълнително разследване и били осъдени на затвор или заточение.²⁰⁶

Видинските въстаници направили опити да разпрострат бунта и в Берковско и Пиротско. Една чета от двадесетина души се появила в Берковско и подбуждала народа да се вдигне на борба, а друга чета се отправила в Пиротско. В районите на Никополския санджак също били изпратени агитатори, които „да повдигнат жителите“²⁰⁷. Обаче с потушаването на въоръженото движение във Видинския санджак опитите за разширяване на въстанието били осъдени на несполука.

Въстанието предизвикало напрежение в османската столица. Било решено да се прехвърлят войски от Силистра, Шумен и Русе към Видин. Али Риза паша бил назначен за извънреден правителствен комисар, който да усмири въстанието и да разследва неговите причини. Главнокомандуваният румелийската армия Омер Лютфи

паша получил нареждане да се отправи за Ниш и да се включи в потушаването на безредиците. Въстанието съвпаднало с въстанически движения в Босна. На Дунава се намирали руски войски. Поради това Портата бързала да ликвидира въстанието в България, и то с минимални международни усложнения.²⁰⁸

Но въоръжените стълкновения приключили още преди да пристигнат изпратените подкрепления. Макар че на борба се вдигнали около 15 000—16 000 селяни, слабата военна организация, липсата на боеви опит и на огнестрелно оръжие обусловили поражението им в откритите сражения. Въпреки приетите планове за настъпателни действия ръководителите на въстаническите сили не проявили достатъчна активност. Времето и условията на боя били определяни в същност от турските власти, които си осигурили достатъчно време да мобилизират необходимите им сили.

ВТОРИЯТ ЕТАП НА ВЪСТАНИЕТО. Въпреки претърпените поражения, многобройните жертви и установения терор селяните не прекратили борбата си. Те се оттеглили в планините и горите и отказвали да се покорят. В крайграничните гористи райони били създадени обширни лагери и имало много „непредадени села“. Българите от Видинско и Кулско се групирали около Връшка чука и с. Раковица, а центърът на лагера на белоградчишките българи бил около селата Стакевци и Салаш. Непредадените села, където не били допускани правителствени служители, обхващали една широка ивица покрай границата от Връшка чука и Пседерци /дн. Коста Перчево/ до Стакевци и Чупрене. Това показва, че въстанието все още не било потушено.²⁰⁹

Сведенията за въстанието и извършените погроми достигнали до чуждите дипломатически канцеларии, което застрашавало да доведе до сериозни усложнения за Портата. При вестите за въстанията била спряна евакуацията на руските войски от Влашко. Руското командване изпратило свои разузнавачи отсам Дунава да проучат действителното положение във въстаналите области. На 21 юни един от тях се върнал, а с него минали Дунава и поп Никола Христов и Стоян Николов от с. Турчин /дн. Цар Петрово/, които носели със себе си пет прошения до руския император. В тях се описвали вършените насилия и злоупотреби от османските земевладелци и служители, а своето движение селяните представяли като опит за легален протест, окървавен от властите.²¹⁰

Въстаниците установили връзки и със сръбските власти. Още на 9 юни Ил. Гарашанин възложил на зайчарския окръжен началник да внуши на водачите на движението „да не се оплакват срещу царските определения, а срещу зулумите, които им причиняват субашиите и откупвачите по

селата“²¹¹. Сръбското правителство уведомило видинските власти, че няма да допуска българите на сръбска територия, но ще им позволи да се съсредоточат край границата, за да бъдат запазени от насилия и избиване.

Портата разбирала, че евентуални нови изстъпления само ще влошат международното ѝ положение, и възприела тактиката с преговори и натиск да постигне уталожване на вълненията. На 28 юни във Видин пристигнал извънредният комисар на Портата Али Риза паша, който трябвало да разследва причините за въстанието и да внесе успокоение в санджака.

Оттеглени в своите лагери, селяните не възнамерявали бързо да капитулират. Към 25–30 юни движението отново започнало да се разраства, макар да не се стигнало до въоръжени сътолковения. Въстаниците проявявали решимост да постигнат определени подобрения в социалното и политическото си положение и тогава да прекратят движението.²¹²

Властите изпратили няколко депутации до непокорените села и до лагерите, които да призват селяните към подчинение. Те трябвало да им обещаят, че Портата ще удовлетвори справедливите им искания и ще се премахнат вършените насилия. Главнокомандувачият румелийската армия Омер Лютфи паша завършил в края на юни разследванията си из Нишко и провел разговори със сръбския министър на правосъдието Алекса Симич. Било договорено да не се предприема въоръжено нападение над непокорените села, а да се призват с мирни средства към подчинение, което било в унисон с курса на Портата. На увещанията да се разпръснат по домовете и да се смирят белоградчишките българи отговорили, че „каквото се направи в Сахрата и във Видинско и ние ще се съгласим на това“²¹³. Вижда се, че след пораженията селяните не се превърнали в разпокъсани тълпи, а запазили известна организация. Селските старейшини се събирали на общи съвещания и играели ролята на ръководен орган на въстанието, определяли неговата линия. Това им давало сили да продължат съпротивата и да настояват за удовлетворяване на исканията им.

При непредалите се селяни от Кулско и Видинско били изпратени няколко делегации и от валията Зия паша. На 30 юни Али Риза паша изпратил във въстаническият лагер адютанта си и няколко офицери и български чорбаджии. Те носели писмено възвание от страна на Али Риза паша, в което се настоявало в тридневен срок селяните да се разпръснат по селата си, като изберат и изпратят при него свои представители, които да изло-

жат оплакванията и исканията им.

Тогава било свикано съвещание на селските старейшини на Връшка чука, на което да се обмисли по-нататъшната тактика на въстаниците. На 2 юли събраните при границата старейшини отправили до сръбския княз обширно изложение с молба то да бъде препратено до султана. По този начин се създавала легална основа сръбските власти да влязат в ролята на посредници и да се придаде на преговорите известен външнополитически елемент.

В своето изложение селяните описали покъртително всички произволи, данъчни насилия и грабежи, които българите търпели от местните власти. Те пишели, че няколко пъти са настоявали да се приложат прокламираните със султански фермани реформи, но местните власти не сторили нищо. „Сега — заявили те — сме станали и трите наши да си видим правицата, що ни писуваше фермано царски, а они обърнаха на назе пушки, ножове, топове, та ни избиха, изсекоха, къщи запалиха, попове изсекоха, църкви обраха, пивници изтрошиха, брашно разпиляха, казани съсипаха... У Белоградчик 25 чорбаджии посеколи, жените им посмешили, девицата слаби посрамирах, дюкяни разбиха и пр.“²¹⁴ Очевидно е, че водачите на движението възприели тактиката да придадат известен легитимен характер на своята борба. Те я представяли като опит да се наложи изпълнението на прокламираните танзиматски реформи, а действията на видинските власти — като проява на старата антитанзиматска реакция.

На 4 юли старейшините, събрани на Връшка чука, отправили пак чрез княз Александър ново изложение до султанското правителство, в което по-ясно били изложени някои искания на въстаналите българи. Като резюмирали оплакванията си от местните власти и произволите при облагането с данъци и тегоби от земевладелците и държавните служители, те настоявали „да ни се учини данъко на кесим, да си знаем, на топтан да го вади честитий везир“. В същия ден бил даден писмен отговор и на изпратените от извънредния султански комисар представители.²¹⁵

Даденият отговор и предявените искания показвали, че въстаниците не възнамерявали да се подчинят, без да са постигнали известни резултати.

Водачите на въстаническото движение поискали Зия паша да бъде отстранен от Видин. „Кажете на царо и това — заявили старейшините, — че Сахрата /т.е. Видинско-Кулската равнина — б.а./, Белоградчишко и Поломието сме все българи, та да ни отдели от видинските аги, хем да махне господарлъка.“ На 5 юли избрани от селяните представители се явили пред Али Риза паша, комуто изложили същите искания. Австрийският консул-

ски агент във Видин донесъл, че селските пратеници настояли пред пашата за „точно определяне на техните данъци за в бъдеще; отменяване на досегашния начин за събиране на същите от т.нар. субаши и да се предават непосредствено на управители; отстраняване на всички турци от техните селища и разрешаване да носят оръжие също както мюсюлманите“²¹⁶.

Твърдата позиция на селските водачи показвала, че евентуалната употреба на сила срещу доведените до такава решимост маси няма да донесе нищо добро за империята. Още първите проучвания на Али Риза паша му разкрили някои от злоупотребите на местните власти. Поради това той приел за обосновани някои от предявените искания и дал на селските водачи гаранционно писмо, в което заявявал, че „ще положи всички усилия и грижи за осигуряване на спокойствието и безопасността им“, както и че ще препрати до столицата онези делегати, които селяните биха изпратили да изложат лично жалбите им пред Портата.²¹⁷

С това писмо и с дадените устни обещания селската делегация се завърнала в лагерите. На 6 и 7 юли при Връшка чука станали оживени обсъждания и преговори между българските водачи, пратениците на пашата и представители на сръбските власти, сред които бил и членът на Държавния съвет Стоян Лешчанин. Водачите на движението сметнали, че е вече налице обстановка, при която могат да напуснат лагерите и да се завърнат по домовете си.²¹⁸ Така завършил вторият етап от въстанието във Видинския санджак. Но това не означавало, че борбата за реализиране на дадените обещания и предявените искания била прекратена.

Още преди 4 юли четата на Н. Сръндак, която действувала в Нишкия еялет, била принудена да се оттегли на сръбска територия. При преговорите в Ниш с Алекса Симич румелийският главнокомандуващ Омер Лютфи паша изискал сърбите да предадат уличените във въстаническа дейност Н. Сръндак и други дейци. Към края на юли 1850 г. на османските власти били предадени Коста Чавка и Цоно Пешев, които били препратени в Цариград.²¹⁹

Така било ликвидирано размирното състояние и в Нишкия еялет. В горите из Белоградчишко останали да скитат 30—40 души от Търновско, Софийско и др., които по-късно били амнистирани.

БОРБА ЗА ЛИКВИДИРАНЕ НА ГОСПОДАРЛЪЦИТЕ И ЗА АВТОНОМНА БЪЛГАРСКА ОБЛАСТ. Линията на Али Риза паша и дадените от него обещания на селяните срещнали остра съпротива от страна на видинската турско-земевладелческа аристокрация. Последната разбирала, че разглеждането на въпроса за господарлъците при съществуващата политическа актив-

ност на селяните можело да доведе до премахване на господарското земевладение в санджака. Забраната да ходят по селата лишавала земевладелците и субашиите им от значителни права и доходи. Поради това турските земевладелци се заели да провалят постигнатото споразумение. Те и техните оръдия започнали да нападат и грабят селата, с което да покажат на селяните, че господари в областта са те, а не Али Риза паша.

Тези действия наистина поставяли под заплаха споразумението. Те компрометирали в очите на българите и Сърбия, която пред тях била гарант, че дадените от Али Риза паша обещания ще бъдат изпълнени. Спасявайки се от започналия терор, селяните от много села отново започнали да се изтеглят в планините. Сръбските власти отправили протест, макар и плах, срещу вършените насилия. Тези обстоятелства накарали Али Риза паша да предприеме по-сериозни мерки срещу насилниците, което задълбочило конфликта между него и видинските аги, включително и с валията Зия паша.

Водачите на българите добре виждали разцеплението между Али Риза паша и местните власти. Султанският комисар не бил ангажиран в насилия и кръвопролития и можел да бъде по-обективен в отношенията си към българите. На 18 юли от името на селяните българските старейшини подали прошение до Високата порта, в което настоявали да се отстрани дотогавашният валия и на негово място да бъде назначен Али Риза паша.²²⁰ В своите доклади последният не скривал вършените насилия от агите и държавните служители.

Междувременно по селата били избрани делегатите, които да отнесат жалбите на селяните в столицата. В състава на 18-членната делегация били включени баш-кнезът Петко Маринов, Петко Спасов от с. Орешец, Стоян Николов, Първул Стайков и др. Те били снабдени с пълномощно, подписано от 154 старейшини от 77 села, което имало характер на изложение. В него се изтъквало, че танзиматските реформи изобщо не били приложени във Видинския еялет, че оплакванията на селяните и настояванията им да бъдат приложени реформите били посрещнати с насилия и затвори.²²¹ Делегацията трябвало да насочи ударите си срещу местните власти и земевладелците, които носели отговорност за неприлагането на прокламираните преобразования.

На 2 август делегатите пристигнали в Цариград. Още на следващия ден било свикано заседание на Висшия съдебен и административен съвет при Високата порта, на което били разгледани докладите на Али Риза паша и жалбата на селяните. Тук било решено да се създаде специална комисия, която да проучи подробно исканията на ви-

динските българи и да предложи начин за решаване на повдигнатите въпроси.

От своя страна видинският административен съвет съставил изложение, в което се изтъквало, че земята в еялета не била мирийска, а била продадена с тапии на мюсюлмани от Видин, Лом и Белоградчик, че наемът за земята бил утвърден със заповед от Великото везирство и със султанско ираде.²²² По такъв начин спорът за господарлърците пламнал с пълна сила.

От участието на делегацията се заинтересовали чуждите посолства, особено руското, с което тя установила тесни връзки. Настойчивостта на делегатите, подкрепяни от руския посланик Титов, дала някои резултати. Валията Мехмед Зия паша бил уволнен и на негово място бил назначен Али Риза паша. Било разпоредено всички провинили се в кръвопролития и жестокости турци да бъдат затворени, но въпросът за земята оставал нерешен.

Много спорове възбудило искането да се остави административна автономия на българите във Видинския санджак. Още на 1 юли австрийският консул от Галац донесъл: „Действителното искане на въстаниците, изглежда, отива по-далеч, а именно — да бъдат поставени във всичко наравно както техните съседи — сърбите.“²²³ Наистина в борбата за извоюване на автономия важна роля играел примерът на Сърбия, като се започне от искането всички данъци да се обединят в единен общ налог. Селяните настоявали сами да си избират кнезове и баш-кнезове, които да управляват селата им и чрез които да общуват с властите. Те трябвало да събират и предават на държавата данъците, с което селата се отървавали от притесненията на османските финансови органи, а също така и от османска администрация. Това означавало отстраняване на османските съдебни органи от живота на българите или поне крачка в тази насока. Обсъждането на най-острите въпроси — за господарлърците и за известна административна автономия на българите — затегнало преговорите с Портата.

Видинският административен съвет възразил остро срещу исканията за административна автономия, като изтъкнал пред Портата, че „по този начин ще се стигне до сръбските привилегии“. Специалната комисия преценила, че тези опасения не са достатъчни, за да се отхвърли подобно предложение.²²⁴ Очевидно вземало връх становището да се удовлетвори това искане на българите. Портата обещала, че ще се премахне господарското земевладение, но не издала никакво писмено решение или заповед.

Делегатите се завърнали във Видин късно през есента на 1850 г. и заявили, че султанът им бил подарил господарлърците, поради което земевладелците не трябвало да бъдат допускани в села-

изпратени на съд и заточение в Цариград, 16 били оставени във видинския затвор, а някои били освободени.²²⁶

Метежната обстановка принудила Портата да изпрати във Видин като извънреден пратеник видния османски държавник Мехмед Шекиб ефенди, привърженик на реформите, бивш министър на външните работи и пр. Той арестувал около 70 души от „турската партия“, сред които много земевладелци, белоградчишкия кадия и др., и настоял българските първенци, интернирани в Цариград, да бъдат освободени. Бил отстранен и валията Али Риза паша, но реакцията назначила за валия Мустафа Зариф паша, таен противник на реформата. Интернираните първенци били освободени с изключение на кнез Иван Кулин, който бил изпратен на заточение в Измид.²²⁷

Завръщането на селските водачи от Цариград дало нови сили на българите. Портата потвърдила решението си земите да бъдат заплатени на господарите. Тези земи били оценени на 16 милиона гроша, но селяните твърдо заявявали, че „не могат да откупват султановата земя“. В хода на преговорите оценката била намалена на 12 милиона гроша, а след това и на 6 милиона, но и сега селяните не се съгласявали да плащат земята.²²⁸

Тогава Мехмед Шекиб ефенди предложил нов проект, според който стойността на земята и на получавания от господарите наем се включвала в обема на държавните данъци. От 1853 г. селяните от господарските села трябвало да плащат увеличен данък, с което да изплащат и стойността на земята. Земевладелците получавали държавни облигации, равни на стойността на земята, и получавали рента от тези облигации, като връзката им със селата се премахвала, което било една от целите на движението след поражението във въоръжените стълкновения. Плащайки увеличен данък, селяните трябвало да компенсират на държавата изплащаните ренти. Обаче те не получили тапии за земята чак до 1863 г.²²⁹

Така бил решен въпросът с господарските земи. Това решение, макар и да не задоволявало напълно селското население, все пак било значителна негова победа.

Въпросът за предоставяне на известна административна автономия на българите в санджака предизвикал сериозни спорове сред управляващите кръгове в османската столица, в които се намесили и чуждите посолства. Реакционните кръгове подкрепили мнението на Видинския административен съвет, че ако се възприеме подобно искане, областта ще остане без османска администрация и ще стигне до „сръбските привилегии“. Френските дипломати и полските агенти в Цариград подкрепили становището на реакцията. Английският посланик Канинг и Стефан Богори-

ди се обявили в подкрепа на българското искане. Пусната била в ход интригата, че „Богориди иска княжество“ вместо отнетото му управление на о-в Самос, че „този опит, направен в провинция, провинена в бунт, ще подтикне и останалите българи към бунт, за да постигнат същите облаги“.²³⁰

Междувременно във Видин този въпрос продължил да се изостря. „Идеята за самостоятелен български княз от дълго време е станала родна тук“ — пише на 19 май 1851 г. австрийският консул от Русе.²³¹

На Мехмед Шекиб ефенди било възложено да проучи на място и въпроса за предоставяне на административна автономия на българите. В резултат на проучванията си той възприел искането на българите да бъдат отделени от видинските аги. От Белоградчишката, Ломската и Видинската нахия без града Видин трябвало да се създаде един отделен каймакамлък, т.е. окръг начело с каймакамин, подчинен направо на централното правителство, със свой представител в столицата, наричан капу-кехая. За каймакамин на проектирания окръг бил предложен хаджи Мехмед ага, който междувременно бил станал мюдюрин на Видинската нахия, а за капу-кехая — Александър Димитракиевич, син на известния врачански първенец Димитраки хаджи Тошев.²³²

Проектът бил изпратен в столицата, където бил частично одобрен. Не отпаднала възможността към този окръг да се присъединят и други кази, ако това се сметне за целесъобразно.²³³ Отхвърляло се обаче предложението окръгът да се управлява пряко от Портата и той се оставял в подчинение на видинския валия. Портата се опасявала да изключи от властта на валията една област, която била населена само с българи и се намирала на границата.²³⁴

Обаче и приетото решение не било поставено в действие, тъй като срещнало остро противодействие от страна на столичната реакция, видинските аги и новия валия Мустафа Зариф паша и френските дипломати.²³⁵ В управляващите кръгове взели връх опасенията, че проектираният полуавтономен окръг постепенно ще се откъсне от властта на Портата и ще получи статута на Сърбия. В края на декември 1851 г. паднал от власт кабинетът на Мустафа Решид паша. Вече чувствително се променили и позициите на силите в Цариград. Франция добивала все по-голямо влияние, а отношенията между Портата и Русия се обтягали и се вървяло към война.

Все пак в резултат на упоритата борба било премахнато господарското земевладение и възстанали българите получили известни гаранции за общинното си самоуправление. Макар че първоначалната програма за автономия на България не могла да бъде осъществена дори във форма на по-

зависим окръг, въстанието от 1850 г. показало големите революционни възможности, които криело в себе си селячеството, и демонстрирало пред европейските сили още веднъж, че е излязъл на дневен ред „българският въпрос“.

ПРОЯВИ НА ХАЙДУТСТВОТО. И през втората четвърт на XIX в. неделима съставка от съпротивата и въоръжената борба на българския народ срещу чуждото потисничество, против насилията и безчинствата, извършени над българското население от страна на турските феодали и местните властници, представлявали действията на българските хайдути. Като отмъщавали и наказвали различни дерибей, престъпници и експлоататори, хайдутите закриляли народа и поддържали у него упование и борчески дух. Те били по определението на Д. Благоев „решителни, юначни българи, които с пушка и ятаган отмъщаваха на турски, гръцки, даже и на български мъчители на потиснатия народ... Българската народна маса по-

срещаше с радост тия народни отмъстителни.“²³⁶

Макар че и през този период хайдутството да не се издигнало до по-висша и целенасочена организация на съпротивителната борба и да не си поставяло националноосвободителни задачи, то запазвало значението си като постоянна въоръжена форма на народната съпротива срещу чуждото господство, като непрекъсната партизанска война. Поради това то се проявява като фактор, който съдействува за укрепване на самочувствието на българите, за засилване на увереността им в собствените им сили и възможности за противодействие срещу потисничеството и безправиято. Чрез своето юначество и безстрашие хайдутите спомагали да се изгражда у сънародниците им дух на непокорство и борба срещу чуждата робия. Нелучайно френският пътешественик и учен Сиприян Робер, който посетил българските земи през средата на XIX в., писал: „Във високите полета на Балкана... там, зад скалите си, българинът чув-

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

ствува подкрепата на една страшна сила — хайдутите.²³⁷

За това, какви цели си поставяли участниците в хайдушкото движение, какъв е бил техният нравствен кодекс, може да се разбере от думите, приписани от П. Хитов на един стар хайдутин от първата половина на XIX в. „Ние сме — казал той — пратени от Бога да вардим сиромасите и да наказваме злочинците, а ако е така, трябва да бъдем честни, правдолюбиви и чистосърдечни. Българският народ няма ни царство, ни покровители, ни защитници..., хайдутинът трябва да варди честта му, да варди нещастните и вдовиците и да утешава беззащитните.“²³⁸

Хайдушки чети и дружини имало в почти всички краища на българските земи, но най-вече в планинските и припланинските райони. По-известни хайдушки войводи, действували през втората четвърт на XIX в. в Източна България, били Алтънлъ Стоян от Котел, Будак Стоян, Гарабчи Георги и Даглъ Стоян от Ямбол, Димитър Калъчлията, Жельо, Кара Танас, Пею Буюклията и др. от Сливен и Сливенско, Филчо от Лозенградско, Кара Добри и др.

В Средногорието, Централна Стара планина и близките ѝ райони, в Пловдивско, Хасково и Родопите се прочули войводите Ангел от с. Новаково, Пловдивско, Детелин, Добри и Дончо Ватаха от Копривщица, Пеньо Чернев, действувал около Шипка, Бойчо от Трявна, Марин от Пазарджишко, Куман в Търновско и т.н.

През същия период в западните български земи станали широко известни със своите подвизи срещу османските поробители Чакър войвода от Самоков, Ильо войвода от Берово, Георги Пържелков от Горноджумайско, Цеко войвода от Щипско и мн. др.²³⁹

Дейността и легендарните подвизи на хайдутите, закрилници на народа срещу безчинствата на чуждите потисници, намерили ярък израз и възхвала в народното песенно творчество, в създадените многобройни легенди и предания за тяхната смелост и героизъм.

Но въпреки че запазвало обаянието си сред народа, хайдутството изживявало своето време. В условията, когато националноосвободителната борба на българския народ придобивала все по-масов характер и търсела подходящи организационни форми, когато постепенно изкристализирала

революционно-демократичната идеология и се изработвала целенасочена националноосвободителна програма за действия срещу политическото и духовното заробване, хайдутството загубвало своето значение. Затова и мнозина от участниците в него се влели по-късно в организираното национално революционно движение, където израснали като съзнателни и убедени борци за освобождението на своето отечество.

Много красноречиво е изразил този преход един от участниците в хайдушките прояви, Христо Н. Македонски, който под влиянието на Г. С. Раковски се включил активно в българското националноосвободително движение през 60–70-те години на XIX в. „Аз — пише той по-късно в спомените си — не исках вече да съм прост хайдутин — да откъщавам за себе си, за домашни и приятели, а исках да стана бунтовник — да помогна на народа да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутин — това ми се виждаше вече твър-

Български затворници, заставени да работят турски укрепления. Из английското списание Pictorial World, 29 юли 1876

Башибозуци. Непредовни турски войници. I. Schrans, Le Bosphore et Constantinople. Paris, 1850

де малко от това, що аз усещах сега, че трябва да се върши, че трябва да се прави от ония, които се посвещават на народните дела...“²⁴⁰

5.

Кримската война и българите

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА КРИМСКАТА ВОЙНА. След руско-турската война от 1828–1829 г., а и след създаването на независимата гръцка държава Източният въпрос не бил снет от дневния ред. Променяло се само съдържанието му. През втората четвърт на XIX в. двата турско-египетски конфликта и намесата на европейските държави в тях определили развитието на Източния въпрос и на условията, довели до избухването на Кримската война.

През 1831 г. Мехмед Али започнал война срещу султана за присъединяването на Сирия към своите владения. След победата си в Палестина, Киликия, Сирия и Анадола египетските войски застрашили непосредствено османската столица. Само външна намеса била в състояние да спаси властта на султана.

Франция, която фактически съчувствувала и подкрепяла египетските успехи, оставила без отговор апела на Портата за помощ. Англия била ангажирана по това време в Испания и Нидерландия. Отзовала се единствено Русия. Запазването на Османската империя като немощен съсед се преценявало твърде благоприятно в Петербург. Идеята за съхраняване на статуквото, лансирана под формата на запазване на „слабия съсед“, станала официална доктрина след руско-турската война от 1828–1829 г.²⁴¹

При такива условия през пролетта на 1833 г. руска ескадра дебаркирала на азиатския бряг на Босфора, за да спаси султанския престол. Малко по-късно, на 8 юли 1833 г., бил подписан Ункяр-Искелесийският договор между Русия и Османската империя, който прокламирал мир, дружба и съюз между двете държави. При необходимост Русия се задължавала да окаже помощ на Османската империя. В секретния член на договора се предвиждало в случай на война на Русия с някоя държава по нейно искане да бъде закрит проливът на Дарданелите за чужди военни кораби.

По-скоро поради факта на неговото сключване, отколкото поради съдържанието му Ункяр-Искелесийският договор предизвикал силно раздразнение в Лондон и Париж. Така постепенно Близ-

кият изток се очертал като основен обект на англо-руското съперничество преди всичко поради стратегически съображения. Затова турско-египетският конфликт в началото на 30-те години и особено сключването на Ункяр-Искелесийския договор ускорили изготвянето на политическа програма, следвана от Великобритания през идните десетилетия. Доктрината за интегритета и неприкосновеността на Османската империя залежала в основите на британската външна политика като неин главен принцип, който пък се характеризирал с открита антируска насоченост.²⁴²

Най-добрия начин за парирание на руското влияние Англия виждала във вътрешното укрепване на Османската империя по пътя на реформите, които трябвало да изменят и подобрят изостаналата държавна структура. Подкрепата, оказвана от британската дипломация на движението за реформи в Османската империя, се обуславяла преди всичко от отношението ѝ към Русия.²⁴³

През август 1838 г. била сключена Балта-Лиманската търговска конвенция между Великобритания и Османската империя, към която се присъединили и останалите европейски държави. Тя предоставяла широки възможности за европейското икономическо проникване в Близкия изток. Англия преследвала с тази конвенция и политически цели. Тъй като нейното действие се разпространявало върху цялата територия на Османската империя, това означавало и непосредственото ѝ прилагане върху Египет. Стремейки се да измести Франция от преобладаващите ѝ позиции в Египет, Англия съзнателно изострила турско-египетския конфликт, като същевременно се готвела да откъсне султана от съюза му с Русия, предоставяйки му своята подкрепа срещу египетския паша.²⁴⁴

Махмуд II от своя страна непрекъснато търсел удобен повод, за да си възвърне отстъпените територии. Непризнаването на англо-турската търговска конвенция от страна на египетския паша дала повода за избухването на втората турско-египетска криза от 1839–1841 г. Съгласно Лондонската конвенция от 1840 г., подписана от Англия, Русия, Австрия, Прусия и Османската империя /Франция отказала да я подпише/, бил отправен ултиматум до Мехмед Али и се предвиждала военна помощ за Османската империя. Мехмед Али въпреки първоначалните военни успехи бил принуден да капитулира.²⁴⁵

Наред с египетския въпрос Лондонската конвенция от 1840 г. уреждала и въпроса за черноморските проливи, като потвърждавала принципа на тяхното закриване за чужди военни кораби. Този принцип залежал още веднъж през 1841 г. във Втората лондонска конвенция за Проливите, към която този път се присъединила и Франция. През 1841 г. изтекъл срокът на Ункяр-Искелесийския

Войводата Ильо Марков Малешевски, фотография, 1867 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

договор, който бил формално заменен от международното споразумение.

Приключването на турско-египетския конфликт и двете конвенции за Проливите означавали голям дипломатически успех за Великобритания. Постигната била поставената задача — отслабването на преобладаващото влияние на Русия в Османската империя, установяването на режим на Проливите не чрез двустранно съглашение между две черноморски държави, а чрез многостранна конвенция с участието на нечерноморски сили.²⁴⁶

Уреждането на турско-египетския конфликт не спрял процеса на по-нататъшното разлагане на Османската империя, нито разрешил противоречията между Великите сили. Въпреки това като цяло 40-те години били характерни с известно намаляване на напрежението в Близкия изток и изместване на вниманието на европейската дипломация към Западна и Средна Европа.

Това временно затихване на Източния въпрос намерило израз преди всичко в споразумението между Англия и Русия през 1844 г., което предвиждало сътрудничество в случай на разпадане на Османската империя или нападение срещу нея. Твърде неопределено във формулировките си, то никога не било ратифицирано и английският кабинет не се смятал обвързан от него. Споразумението създавало неоправдани илюзии у руския цар по отношение на благоприятното разположение на Великобритания спрямо Русия, което се отразило фатално при преценяването на политическата обстановка в навечерието на Кримската война.²⁴⁷

Революциите в Европа от 1848—1849 г. още повече поляризирали отношенията между Великите сили. Кризата, породена от емигрирането на унгарски и полски революционери в Османската империя, била остра. Подкрепяна от Англия, Портата отказала да ги екстрадира въпреки натиска на Австрия и на Русия. В разгара на кризата британският и френският средиземноморски флот били изпратени към Дарданелите, за да бъдат използвани от султана в случай на нужда. Пред лицето на „руската заплаха“ дори такива остри противоречия между Англия и Франция като тези в Египет отстъпили на заден план. Най-сетне и Австрия независимо от решаващата помощ, която Русия ѝ оказала за потушаване на унгарската революция, поддържала твърда линия спрямо руската политика в Близкия изток и особено на Балканите.²⁴⁸

В началото на 50-те години Николай I открил предложил на Англия разделяне на османските владения на Балканите и Близкия изток. Руският царизъм искал да си осигури влияние на Балканите с оглед на Цариград и Проливите.²⁴⁹ Английското правителство смятало, че подобни преговори могли да ускорят разпадането на Османската

империя, което то не желало да допуска.²⁵⁰ Позицията на Англия означавала увековечаване на чуждото господство над балканските народи.

Противоречия съществували и по въпроса за „светите места“. През 1850 г. Франция поискала от Портата да признае на католиците правото да покровителствуват „светите места“. Това означавало изместване на православната църква от нейните традиционни позиции, а заедно с това и на нейното политическо влияние в Османската империя.²⁵¹ Така в началото на 50-те години противоречията между Великите сили на Балканите се изострили още повече.

На 1 март 1853 г. в Цариград пристигнал като извънреден пратеник на Николай I княз А. С. Меншиков. Той връчил на Портата предложението на руското правителство да се предостави на Русия изключителното право да покровителствува „светите места“ и православните християни в империята. Портата отстъпила по въпроса за „светите места“, но подтиквана от Англия, не се съгласила православните ѝ поданици да бъдат покровителствувани само от Русия.

След двумесечни безрезультатни преговори и след окончателния отказ на Портата да приеме руските предложения княз Меншиков напуснал Цариград заедно с целия състав на руското посолство. На 30 май руският външен министър Неселроде уведомил силите, че Русия ще окупира Влашко и Молдова, което сторила.²⁵²

Русия обаче се оказала фактически изолирана на европейската политическа сцена. Руският император и управляващите кръгове в Петербург недооценявали факта, че през последните две десетилетия Османската империя придобила особено значение за западните държави като обект на търговска експанзия и като стратегическа територия. Николай I не очаквал, че евентуално предизвикване на война срещу Турция от руска страна ще обедини Англия, Франция и Австрия против Русия. Англия и Франция подстрекавали Турция да не отстъпва, обещавайки ѝ военна помощ. Особено енергично действувал в Цариград за скъсване на руско-турските отношения английският посланик лорд Стретфорд-Редклиф.²⁵³ Поддържана от своите приятели, Портата отказала да удовлетвори исканията на руския цар. На 4 октомври 1853 г., подкрепян от своите западни съюзници, султанът обявил война на Русия.

Срещу руската Дунавска армия, командувана от генерал М. Д. Горчаков, била съсредоточена 150 000-на османска армия под ръководството на Омер паша. В края на 1853 г. и началото на следващата година се водели редица сражения на дунавския фронт с променлив успех за двете страни. През декември 1853 г. английският и френският флот навлезли в Черно море, а през март 1854 г.

Англия и Франция обявили официално война на Русия.

Русия не била готова за една продължителна и тежка война срещу толкова много и силни противници. Към образувалата се коалиция от Англия, Франция и Турция се присъединили по-късно Австрия и Сардинското кралство. По време на войната се проявили боевите качества на руския войник и талантливото ръководство на умели пълководци. Адмирал Нахимов унищожил целия турски боен флот в пристанището Синоп, а защитниците на Севастополската крепост единадесет месеца отбивали щурмовете на съюзниците.

В Кримската война Османската империя била само арената, върху която се разиграл общоевропейският конфликт. И от двете страни войната имала завоевателен характер. С нея приключил един продължителен етап от историята на Източния въпрос.

ДЕЙСТВИЯТА НА БАЛКАНСКИЯ ФРОНТ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ /1853–1854/. През първата, т.нар. „дунавска фаза“ от войната освободителните движения на потиснатите балкански народи получили нов тласък. Те виждали в евентуален военен успех на Русия възможност да реализират своите жизнени национални въжделения. От своя страна пък руското правителство полагало усилия да обедини балканските народи в широко антитурско движение. С окупирането на Влашко и Молдова от руските войски двете княжества станали център, към който се стичали представители на балканските народи с намерение да разширят освободителните си движения с руска помощ.²⁵⁴

Още преди руските войски да преминат р. Прут, се почувствувало голямо раздвижване сред българите. Както отбелязва Раковски, „общий възторг ся запали в наш българский народ и всякий българин с радостия чакаше и уже бе уверен за свое освобождение от турское иго“²⁵⁵. Политическото оживление обхванало цялото българско общество както във вътрешността, така и в емиграция.

Когато в началото на март 1853 г. в Цариград пристигнал княз А. С. Меншиков, представители на българската колония в турската столица се обърнали с молба да ги приеме и изслуша.²⁵⁶ Той отклонил тяхното искане, но приел писмената им молба, подписана от най-видните представители на българската търговска буржоазия в Цариград.²⁵⁷ Установените контакти с Меншиков

спомогнали руското правителство да опознае по-отблизо българските проблеми, излизащи извън рамките на църковните и просветните въпроси. Българите, групирани около епитропията /настоятелството/ на българската народна църква в Цариград, която играела едновременно и ролята на политически център, се обърнали през юли 1853 г. отново към руското правителство, като поставили открито въпроса българският народ да получи национална автономия по примера на съседните народи.²⁵⁸

След този пръв етап на политическо раздвижване на цялата българска колония в Цариград начело с най-видните представители на търговската буржоазия и интелигенцията била създадена политическа организация, наречена „Тайно общество“, свързана непосредствено с дейността на Г. С. Раковски.²⁵⁹ Истински организатор на това общество в общонационален мащаб, Раковски

Адмирал П. С. Нахимов на Мамаев курган в Севастопол, 1855 г. Художник В. Тим. Централен военноморски музей — Ленинград

определил целта му, както сам пише, „да преуговлява ми народа всягда да бъде готов, щото в благовремие да съдействува съгласно с русийское напредване в Турция“²⁶⁰.

С присъщата му енергия, подпомогнат дейно от Иван Бацов, управител на търговската фирма на братя Тъпчилещови, от Павел Куртович Чалъков, Павел Грамадов, Константин Ранов и други български дейци, главно търговци от Цариград и от вътрешността на страната, Раковски започнал изграждането на клонове на Тайното общество в различни български градове.

В Житието си големият революционер отбелязва селищата, през които е минал — Шипка, Габрово, Търново, Шумен, Русе, Свищов, Враца, Видин. Същевременно било решено някои от членовете на организацията да постъпят на турска служба, та по-лесно да се осъществяват замислите им. Използувайки познанията си по чужди ези-

ци и познанството си с Мустафа Решид паша, по това време министър на външните работи, Раковски успял да бъде назначен за главен преводач на турската Дунавска армия.²⁶¹

През лятото на 1853 г. главният помощник на Раковски, Ив. Бацов, се упътил към Белград, където се свързал с руския генерален консул в града Н. Я. Мухин. От неговите доклади узнаваме за плановете на Тайното общество, крайната цел на което била да подготви българския народ за въоръжено въстание. В беседата си с Мухин в Земун, а след това и с Фонтон в Крайова Ив. Бацов заявил, че Тайното общество разполагало вече с 3600 българи, организирани в отряди начело с капитани и готови за действие. Създадената мрежа от клонове обхващала значителна част от Северна България и няколко области на юг от Балкана. Г. С. Раковски и неговите съмишленици смятали, че за успешния изход на въстанието било необходи-

мо да се създаде едно въоръжено ядро от 10 000—15 000 души. Но за това предприятие били необходими пари и оръжие. Събраните от Тайното общество пожертвувания на сума 940 000 пиастра /гроша/ били вече изразходвани. „Ние нямаме достатъчно средства — казал Ив. Бацов, — трябва ни пари и няколко офицери за обучаване на нашите войски.“²⁶²

Стратегическият план на Г. С. Раковски бил изцяло подчинен на главната политическа задача — освобождаването на България от османско владичество по пътя на съчетаване на въоръженото въстание на българския народ с военните действия на руската армия. Главният район на действие според Раковски трябвало да бъдат Търновско, Габровско и районът между Калофер и Казанлък, т.е. централният дял на Стара планина. Българските части трябвало да заемат веднага главните планински проходи и оттам да разширят въстанието към околните равнини. По този начин шели да бъдат прекъснати и съобщителните връзки на турската армия, разположена на дунавския бряг, с южнобългарските земи.

Тъй като ръководителите на Тайното общество предполагали, че руските войски ще преминат Дунава при Свищов и Видин, те се заели усилено и с подготовката на въстание в Западна България, където обстановката била твърде напрегната в началото на 1854 г. По сведения на генерал Липранди делегатите от селищата в Западна България обещавали да изведат веднага след преминаването на руските войски през Дунава до 3000 доброволци, за които имало вече готово оръжие. А според събраните от руския консул Н. Я. Мухин сведения турските власти били обезпокоени от настроянията на селяните не само в района на София, но и в околностите на Пазарджик, Самоков, Търговище и Радомир. Били проучвани възможностите за организиране на въстание и в Източна България.²⁶³

Раковски и неговите съмишленици търсели помощ в различни посоки и замислили по-широко движение. След като били сформирани български чети от П. Грамадов във Влашко, била установена връзка с ръководители на гръцкото въстание в Епир и Тесалия, откъдето трябвало да настъпи със свои части гръцкият войвода Хаджи Петър. Във връзка с тези задачи Грамадов отишъл до Солун и Света гора, проучвайки същевременно възможността за въстание на българското население в

Македония.²⁶⁴

До средата на декември 1853 г. Раковски и неговите сподвижници обикаляли из Северна България. След това Раковски се прехвърлил през Дунава в Калафат. Там той взел участие в края на същия месец в боя при Четатя. Но турските власти го арестували като руски шпионин и го изпратили в Цариград. По пътя Раковски успял да избяга от ареста, събрал чета от 12 души българи и потеглил към Стара планина /юни 1854 г./.²⁶⁵ Изчаквайки настъплението на руските войски около Котел, четниците били изненадани от поврата на събитията. Англия и Франция обявили война на Русия и заедно с турските сили пренесли сражението към Крим. Руските войски започнали да се изтеглят от дунавския фронт, а Раковски и неговите съмишленици изпаднали в безпътица. „Това поразя — пише именитият българин — мое сърце и мя докара в отчаяност.“²⁶⁶ Той разпуснал четата и се прибрал в Котел.

Несъмнено в Тайното общество ръководна роля играела българската буржоазия, най-вече българските търговци. Г. С. Раковски разчитал именно на тяхната финансова подкрепа, която и получавал. Но в тази политическа организация участвували и по-малко заможните слоеве на буржоазията, дребната буржоазия и представителите на селството. Действена роля за по-широкото ѝ разпространение изиграла и младата българска интелигенция. Дейците на Обществото смятали, че основната тежест следвало да падне върху действията на юг от Дунава, и ратували да се изгради общонационално ръководство, което да поеме координирането на въстаническите усилия из цялата страна, т.е. те стигнали до извода, че бил необходим общ политически център, който да ръководи дейността на организацията вътре в страната. Но същевременно у тях не било изживяно схващането, че народът бил готов да се вдигне по всяко време на борба без продължителна предварителна подготовка. Слабост, от която българското революционно движение се отърсило едва по времето на Васил Левски.

Независимо от това дейността на Тайното общество бележи важна стъпка в развитието на българското национално движение и на българската политическа мисъл. Това Общество било подпомогнато, особено що се касае до връзките с управляващите кръгове в Русия и руското командване, от българската емиграция в Одеса, във Влашко и Молдова.

Във връзка с военните събития през 1853 г. представители на българската емиграция в Одеса развили активна политическа дейност. Поради стопанските и културните си връзки с родината, от една страна, и своята преданост към Русия, от друга, най-заможните и видните от тях играели

Българска делегация по случай коронацията на Александър II. Фотография от 1856 г. Третият от ляво на дясно — дядо Цани Калаянджи от Лясковец. На втория ред — К. Палаузов и Н. Бацаров. Архив на Института за история при Българската академия на науките — София

значителна роля в плановите на руското правителство и руското командване. В навечерието на войната влиянието на одеските българи сред управляващите руски среди се засилило. През юли 1853 г. Н. Х. Палаузов представил на М. Д. Горчаков изложение „За сегашното положение на българите в Европейска Турция“, в което били разкрити икономическото и политическото положение на българския народ и стремежът му да получи своята независимост с руска помощ.²⁶⁷

С това изложение представителите на българската търговска буржоазия в Одеса изразили своето желание да бъдат единствените посредници между руското правителство и националноосвободителното движение на българския народ. За да не изпуснат инициативата от ръцете си, на 2 февруари 1854 г. одеските дейци създали Одеското българско настоятелство.²⁶⁸ За негови членове били избрани С. Д. Тошкович, Н. Х. Палаузов, Н. М. Тошков и К. Н. Палаузов.

В началния период на своето съществуване Одеското българско настоятелство отделяло голямо внимание на събирането на средства за въоръжаване на български отряди, които трябвало да участвуват във военните действия на дунавския фронт. За кратко време били събрани само в Одеса 7000 рубли, а от бесарабските български колонии били получени също немалки суми. Социално-политическите си възгледи и цели одеските българи изразили ясно в написаната в началото на 1854 г. от Н. Х. Палаузов „Записка за България“. В нея се давали данни за икономическия и политическия гнет, на който бил подложен българският народ, и се изказвало убеждението, че ако в България се стигне до всеобщо народно въстание, в него ще участвуват хиляди българи. Но това въстание, както отбелязал Палаузов, било неразривно свързано с хода на военните действия отвъд Дунава. Затова българите трябвало да се убедят, че като съдействуват на руските войски, те ще освободят себе си от османско владичество. Но докато не преминели русите Дунава, било невъзможно, а даже и пагубно да се вдигне народът на въстание. В записката било изказано също мнението, че в България назрявали условия за създаване на независима държава. Нейното управление трябвало да се поеме от българската буржоазия, най-вече от емигрантската.²⁶⁹

За да се осъществяват целите на Одеското настоятелство, Палаузов предлагал да бъде създаден към Главната квартира на руските войски „Български комитет“ или „Българска канцелария“, който да се занимава с подготовката и ръководството на въстанието. Той трябвало да се грижи и за управлението на освободените български територии, да бъде посредник между руското командване и българското население и фактически

да бъде временно българско правителство до окончателното устройство на българската държава.²⁷⁰

През март 1854 г. Н. Палаузов бил повикан от М. Д. Горчаков в Главната квартира на руската армия в Букурещ, за да се установи по-тясна връзка с българите. Успоредно с поръченията на руското командване Палаузов предприел и някои самостоятелни постъпки, за да организира въоръжената борба на своите сънародници. За тази цел Одеското настоятелство му изпратило 2400 сребърни рубли, предимно за формиране на доброволчески отряди. През този начален период на войната целите и постъпките на одеските дейци съвпадали с практическите действия на руската армия и с интересите на българския народ.

Освен подготовката на въоръжено въстание в България Н. Х. Палаузов и С. Н. Палаузов възнамерявали да организират т.нар. „малка война“, един вид партизанска борба. За тази цел те предвиждали образуването на отряди от свободни доброволци, които нямало да зависят от никого, а щели да се вдигнат на борба и да увлекат много свои сънародници в нея. С други думи, щели да действуват като самостоятелна сила.

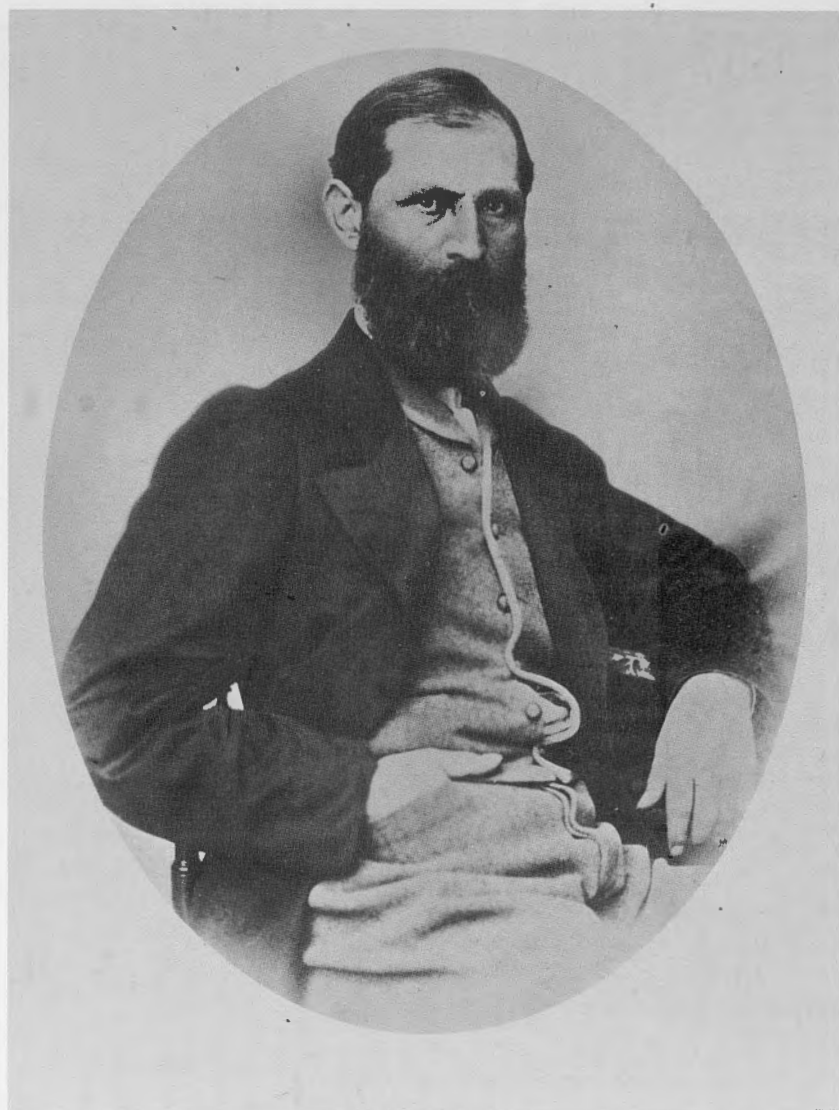
Заслугата на одеските дейци се състояла в това, че чрез Палаузови те положили големи усилия, за да убедят руското командване в ползата от взаимните действия между руската армия и българските въстаници. Както отбелязал в писмото си С. Н. Палаузов до главнокомандувачия, необходимостта от народно въстание в България била очевидна. А надигането на българите нямало да облекчи само действията на руските войски при преминаването на Балкана, но щяло да ускори постигането на целта, към която се стремяло и руското командване — освобождението на угнетените християни в Турция.²⁷¹

По времето, когато Н. Палаузов пристигнал в Главната квартира в Букурещ, сред българската емиграция във Влашко и Молдова царяло голямо политическо раздвижване. И тук българската едра буржоазия, предимно търговска, оглавявала българското национално движение. От тези среди първи откликнали българските колонии в Браила и Галац, които на 17 август 1853 г. се обърнали с молба до Николай I. Документът бил подписан от видните български търговци Евл. Георгиев, М. Попович, А. Канович, Мих. Аврамович и Ат. Аврамович, както и от д-р Ив. Селимински и архимандрит Максим Райкович. Те се оплаквали от безправие и насилията, които тегнели над целия народ. Подобно на записките на Н. Х. Палаузов и в тази молба се обръщало внимание на гнета на гръцкото духовенство. Политическият им идеал за бъдещото устройство на България се простирал в рамките на искания за национална автономия на отечеството. „Подобно на нашите братя по вяра

Павел Грамадов от Лясковец, фотография, 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Николай Христов Палаузов, фотография от 50-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

сърбите и молдо-власите — пишели те, — ако не напълно, то поне в известна степен да имаме свое народно управление.²⁷²

Букурещките българи се организирали още по-рано, дори преди да научат за мисията на княз Меншиков в Цариград, явно във връзка с международното положение в началото на 1853 г. Тяхната неофициална организация по това време се наричала „Епитропия“ /Настоятелство/, която била призната от руското правителство в началото на 1854 г. На 9 март 1854 г. Епитропията се превърнала в нов 7-членен комитет, наречен „Средоточно попечителство“.²⁷³

Примерът на букурещките българи бил последван от сънародниците им в Галац, Браила и други румънски градове с многобройна българска емиграция, които също създали свои дружества. Споменатата по-горе молба на българите до Николай I изразявала именно възгледите на българската групировка в румънските княжества, твърде близки до тези на Одеското българско настоятелство.

В обръщението си до М. Д. Горчаков от 14 април 1854 г. Попечителството в Букурещ посочвало, че то било учредено за събиране на доброволни помощи в полза на „страдущите българи отвъд Дунава“ и за съдействие при формиране на доброволчески отряди. В него се казвало, че „народът български в своята злополучна участ възлага всички свои надежди на милосърдието на руския цар“.²⁷⁴

Букурещката организация със своите разклонения в много румънски градове изиграла голяма

роля при набирането на български доброволци. Практическата дейност по набирането на „волонтири“ ръководел Ив. Селимински, а със сформирането на отрядите се занимавал Ал. Хаджи като военен специалист.

Проект относно бъдещето на България бил изготвен и от Иван Добровски /Добрович/, основател на българското задгранично списание „Мирозрение“, издавано във Виена през 1850–1851 г. Той пристигнал в Русия в края на 1852 г. и поднесъл на Николай I две обемисти изложения, които били изпратени впоследствие на Министерството на външните работи.²⁷⁵ Военната страна на неговия план предвиждала също комбиниране на двете сили — присъствието на руската армия в българските земи и въоръжената борба на българския народ. В общи линии Добровски се доближавал също до концепцията за национална автономия на българите, подобна на сръбската и румънската. Политическото и военното покровителство на Русия трябвало да гарантира истинска национална автономия на България.

Не е изяснен напълно въпросът, дали отделните групировки и организации извън пределите на страната поддържали връзки с Тайното общество на Раковски и дали техните планове били съгласувани с подготовката за въстание вътре в страната. Анализът на някои документи все повече ни убеждава, че е съществувала известна съгласуваност между тях. През пролетта на 1854 г. българските представители към руската армия били запознати с плановете на Тайното общество.²⁷⁶

По това време в щаба на генерал Липранди във Влашко пристигнала и делегация на българското население от Северозападна България начело с Димитър Панов от Лом. Тя носела изложение до императора от местното население, в което се засвидетелствувала предаността към Русия и се изразявала готовност да ѝ се съдействува. Предварително Д. Панов влязъл във връзка със сръбски и влашки дейци, които убеждавал за съвместни действия в подкрепа на Русия.²⁷⁷

Макар и за една година /1853–1854/, политическото раздвижване и политическите събития в живота на българите допринесли да се разшири по обхват и да се издигне на по-висока степен българското националноосвободително движение. Общодемократичният му характер се изразявал в единодушното искане да се отстранят всички препятствия, пречещи на българския народ в политическото, стопанското и духовното му развитие.

Ръководна сила в движението била буржоазията, предимно търговската. Особено пред-

Г. С. Раковски в Балкана, А. Сако, 60-те години на XIX в. Национален военноисторически музей — София

приемчиви се оказали натрупалите значителни материални средства нейни представители в Русия и румънските княжества. Всички ръководни дейци в емиграция и в страната възлагали големи надежди на победоносен за Русия изход от войната, но едновременно подготвяли и прякото българско участие в нея. Най-високата точка в тази насока достигнал Г. С. Раковски, който се заловил да организира народно въстание вътре в страната.

Автономия от типа на тази в Сърбия и румънските княжества била политическият идеал на българската буржоазия, на всичките ѝ прослойки и групи. С оглед на съществуващата международна обстановка и съотношението на силите на Балканите искането за национална автономия било реално и прогресивно.

В контактите си с руското правителство и руското командване независимо от стремежите на отделните групировки да си присвоят първостепенна представителна роля българските буржоазни дейци успели да запознаят подробно и отблизо официална Русия с тежкото положение на българския народ, с неговите борби и стремежи. А с прякото участие на българите във военните действия, особено на дунавския фронт, се разширили и задълбочили още повече руско-българските връзки и отношения на народностна основа от двете страни.

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В КРИМСКАТА ВОЙНА. Още в началния етап на войната положението на българския народ се влошило. Навред из българските земи се извършвали насилия и грабежи. Заплахите към християнското население добили масов характер.²⁷⁸ Българи работели денонощно по укрепленията, от тях събирали насилствено храни. Турските власти засилили данъчния гнет и притесненията спрямо податното население, взимали пари уж на заем и от по-богатите. Тази тежка атмосфера е описана картинно от Г. С. Раковски: „В 53-то е лет, почто начна разбой, почна и огнетения над българи постоянно. Правителство Отоманско наложи даноци чрезвичайни, и извънредни, на бедни българи. . . Грабежа! Разораваша, незащитима българска села! . . . Проливаха неповинна християнска кръв“²⁷⁹. Животът поскъпнал значително и населението едва се изхранвало. Избухналата холера сред турската армия се разпространила и сред местните жители, особено в Добруджа и Варна.²⁸⁰

Изпаднали в тежко положение, българите очаквали с нетърпение преминаването на руските войски отсам Дунава още от есента на 1853 г., когато последните се настанили на румънския бряг.²⁸¹ На 11 /23/ март 1854 г. русите извършили многоочакваното преминаване на реката и превзе-

ли Исакча, Мачин и Тулча. Българският народ посрещнал с нескриван възторг навлизането на руските войски в Добруджа и изразил своята радост на дело, показвайки готовността си да помогне на тези, в чието лице той виждал своите освободители.

Най-характерни изяви на българската помощ били организирането на български доброволчески корпус и масовото и безкористно сътрудничество, оказано на руските войски от страна на българското население. Поради обстоятелството, че руските войски не успели да проникнат в други части на българските земи, действена помощ им била оказана най-вече в Североизточна България.²⁸²

Още преди създаване на доброволческия батальон, а и след това мнозина българи подпомагали руското командване, като събирали ценни сведения за противниковата армия, за състоянието на турските крепости и т.н. Активна разузнавателна дейност развили свищовците Апостол Конкович, Яков Илиев /живеещ в Зимнич/, Михаил Генкович, Димитър Попович от Лясковец, Георги Йошев от София и редица други.²⁸³

В края на ноември 1853 г. по взаимна договореност между генерал Горчаков и ръководните дейци на емигрантската буржоазия в Букурещ и Одеса се пристъпило към набиране на българи-доброволци за предстоящите бойни действия на дунавския фронт. Руското командване натоварило преди това генерал Ив. Е. Салос, грък по произход, да организира общ батальон от представители на балканските народи в помощ на руските войски. За организатор на българския волонтирски батальон бил определен от българска и руска страна д-р Иван Селимински.²⁸⁴ Той прегърнал горещо идеята и вложил много енергия и сили в това народно дело.

В края на 1853 и началото на 1854 г. Селимински обиколил почти всички български емигрантски центрове във Влашко и подготвил акцията, като получил необходимите средства от руска и българска страна.

В доброволческия отряд постъпили според някои сведения от 2000 до 4000 души. Той се състоял от дружини, всяка от които имала по 4 роти. Имало и конна доброволческа рота. Всяка рота имала свое знаме. Командването на доброволците било поверено на българи с боен опит, като Димитър Чернев, Павел Грамадов, капитан В. Хадживълков и др.²⁸⁵ След формирането на частта започнало военното обучение. Голяма заслуга в това отношение имал капитан Александър Хаджи, /Александър Хаджирусов, хаджи Русет/, който по това време бил преподавател във Военното училище в Букурещ. Той напуснал службата и се залел с обучението на доброволците.²⁸⁶ Руското

командуване изразило задоволство от поведението, дисциплината и подготовката на доброволците, които имали и своя песен:

*„Покрай Прута ходят, мамо,
млади волентири
и се Богу молят, мамо,
Боже, помогни ни!“*²⁸⁷

Останалият текст на песента изразявал молбата им да минат в България, да се биат и освободят отечеството си. С право руският учен проф. Н. Погодин писал: „Само турските славяни могат да дадат 200 и повече хилядна войска. Покажете им само прекрасната цел на тяхното освобождение от непосилното другоплеменно иго, под което пъшкат 400 години, умейте да ръководите техните живи, възторжени, могъщи сили и ще видите какви чудеса ще направят.“²⁸⁸

Българите-доброволци под командуването на генерал Лидерс се отправили през пролетта на 1854 г. за бойното поле, разделени на четири отряда; един от тях останал под командуването на генерал Лидерс, друг начело с генерал Хрулев настъпил от Силистра към Шумен, трети под командуването на генерал Бебутов настъпил към Русе, а четвъртият, командван от генерал Липранди, останал да действа в Мало Влашко.²⁸⁹ Когато през март 1854 г. руските войски влезли в Мачин, посрещнати тържествено от местните жители, българското население проявило готовност да се включи във въоръжената борба срещу поробителите. Само за два дни учителят Никола Бацаров записал в Мачин и околните села 150 души, желаещи да постъпят в българските доброволчески отряди.²⁹⁰ Тези отряди изпълнявали разнообразни бойни задачи: изпращани били в разузнаване, носели охранителна служба, сражавали се рамо до рамо с руските войски.

След окупирането на Исакча, Мачин и Тулча от руските войски бойните действия и схватки на различни участъци от дунавския фронт продължили през целия април. В началото на май започнали сраженията край Силистра, а Тутракан бил завзет от русите. „Каква радост за българското население — пише в спомените си Илия Блъсков, — което сега гледаше помежду си руското войнство. Това що са приказвали нашите бащи и деди за Дядо Ивана, това, което ни се е струвало като приказка, като сън, това сега беше изпълнено пред нашите очи... То радости, радости! И тая си радост нашият българин изказваше не само вънкашно, не само на думи, но и на дело, доколкото му допускаха силите.“²⁹¹

Българите проявявали голяма отзивчивост и усърдие, за да помогнат на руските войски. Те ги известявали за движението на турските войски, снабдявали ги със сено, трева, хляб и различни хранителни продукти.²⁹² По желание на българите

руското командуване раздавало пушки с необходимите бойни припаси на много български селяни в околните силистренски села.²⁹³ Българското население помагало при направата на укрепления, отблъсквало башибозушки шайки, залавяло турски обози, задържало турската поща и турските куриери и пр. Български юноши, като Райчо Николов, преплували Дунава при Русе и дали на руското командуване ценни разузнавателни сведения за противника.²⁹⁴

На 18 май сред българското население в Добруджа била разпространена прокламация, подписана от генерал Паскевич, която раздвижила още повече българите. Те разбрали, че руското командуване разчитало сериозно на тяхната помощ. По този повод възрожденският деец Христо Златев Михайлов написал пламенно стихотворно възвание против турската тирания и нейните крепители — западните държави, което в поетична форма възпроизвеждало прокламацията.²⁹⁵ Българското население от вътрешността на страната — подложено непрекъснато на грабежи и убийства — следяло с трепет развоя на събитията и се стремяло да подпомогне действията на руските войски и българските доброволци. Един от многото български патриоти, които се проявили със своите действия, бил Николай Попов от Лясковец — „почтен търговец от православно вероизповедание“, който след преминаване на Дунава от руските войски, „бидейки... искрено предан за ползата на отечеството си, като презря всичкото си състояние, имущество, търговия и семейство, с опасност даже и за самия си живот, като се договори с балканските българи се прехвърли на лявата страна на Дунава на 21 май 1854 г. в Зимница със секретни поръчения и писма до главния щаб на императорските войски в княжествата. След това доброволно се записал в доброволческата българска конница...“²⁹⁶

Откритата военна намеса на Англия и Франция на страната на Османската империя/до началото на юли 1854 г. била стоварена около 60 000-на армия в района на Варна/и заплахата от австрийска намеса накарали руското правителство да изтегли войските си от дунавския фронт. През юни 1854 г. приключила дунавската кампания на руската армия.

При оттеглянето на руските войски северно от р. Дунав българското население от района на военните действия напуснало масово родните места, страхувайки се от отмъщението на турските власти. А някои доброволци последвали руските войски и участвували в отбраната на Севастопол. Те проявили голяма храброст в боевете. Там особено се отличил Иван Кишелски, който достигнал по-късно до генералски чин в руската армия.²⁹⁷

За няколко дена след оттеглящите се от До-

бруджа руски войски около 8500 коли с български селяни-преселници напуснали отечеството. Генерал-лейтенант Манков изчислил, че само на 12 и 13 юни 5000 български семейства от Силистренско напуснали плодородното българско поле.²⁹⁸

Мнозина българи били наградени от руското правителство за техните заслуги. Сам княз Горчаков изтъкнал пред руския военен министър, че по време на войната българите показали към русите „най-искрено съчувствие“ и с „всички средства“ се стараели да действуват в тяхна подкрепа. Между наградените с руски ордени и медали българи за активно участие във войната и подпомагане на руската армия и командване /особено в разузнавателната дейност/ били Константин /Коста/ Попович от Браила, Боби Лазаров от Мачин, Хр. Даскалов от Трявна, Сава Радулов от Панагюрище, Тодор Минков, учител в Силистра, и мн. др.²⁹⁹ След войната немалко преселници се завърнали в родината си, без всякакви средства, изнурени, страхувайки се от отмъщение въпреки дадената амнистия.

Обратът на военните действия бил тежък удар за българския народ и неговото освободително движение.

ПАРИЖКИЯТ МИР ОТ 1856 Г. И НОВИЯТ РЕФОРМЕН АКТ В ТУРЦИЯ /ХАТИХУМА-ЮН/. Падането на Севастопол в ръцете на съюзническите войски /9 септември 1855 г./ след 349-дневна героична отбрана под командването на адмирал Нахимов означавало край на войната. И въпреки че руските войски удържали до ноември редица победи на кавказкия фронт, тежкото положение както на фронта, така и в тила принудило Николай I да приеме направеното от Австрия предложение за мирни преговори.

В края на 1855 г. военните действия били прекратени. На 13 февруари 1856 г. било сключено примирие. За изработване и подписване на мирния договор бил свикан конгрес, който се открил в Париж на 25 февруари 1856 г.

Парижкият мирен договор,³⁰⁰ с който бил сложен край на Кримската война, наложил тежки задължения на Русия. Едно от тях предвиждало почти пълна забрана на Русия да държи свой военноморски флот в Черно море и да поддържа свои военноморски арсенали на Черноморското крайбрежие. Подобни ограничения били установени привидно и за Турция, чийто военен флот се отдръпнал в цариградското пристанище и в Измид на Мраморно море.

Според договора покровителството над християнското население в Османската империя, за което по-рано претендирала само Русия, било предоставено сега на всички европейски държави, подписали договора. Фактически те получавали право да се вмесват във вътрешните работи на импе-

рията под предлог, че защищават християнското население.

В допълнение към основния договор била подписана нова конвенция за Проливите, според която те се закривали за всички военни кораби. Така била наложена „неутрализация“ на Черно море изцяло в интерес на Англия и Франция.

С отнемането на Южна Бесарабия Русия била лишена от възможността да поддържа непосредствен контакт със славянските народи под османско владичество в крайдунавските земи и да контролира параходното плаване по Долния Дунав.

На 15 април 1856 г. Англия, Франция и Австрия сключили помежду си отделен договор, съгласно който се задължавали да гарантират колективно независимостта и целостта на Османската империя в границите, предвидени от Парижкия трактат.³⁰¹ Всяко нарушение на този трактат щяло да се смята от силите-„гарантки“ като повод за война /казус бели/. Явно, че този колективен договор бил насочен преди всичко срещу Русия.

Кримската война, както изтъква В. И. Ленин, показала гниlostта и безсилието на крепостна Русия,³⁰² но същевременно тя разкрила дълбоката финансова и военна немощ на Османската империя. Нейното кризисно състояние се очертало още през 1854 г., когато Портата била принудена да прибегне до заеми от своите богати съюзници — Англия и Франция, и то при унижителни за нея условия.³⁰³ През 1855 г. бил сключен втори заем от банкерската къща на Ротшилдовци. Фактическите условия на заема поставяли Турция под опеката на западните страни, които държали вече не само турското външно, но и вътрешното министерство в ръцете си.³⁰⁴ Финансовото заробване на Османската империя от англо-френския банков капитал имало за нея пагубни икономически и политически последици.

Страхувайки се, че Русия можела да постави на конгреса въпроса относно положението на угнетените християнски народи в Турция и необходимостта от нейното покровителство над тях, Англия, Франция и Австрия настояли пред Портата да издаде нов реформен акт, съгласно който трябвало да се изравнят правата на мюсюлмани и немюсюлмани. Султанът и Портата се съгласили неохотно на тази постъпка и на 18 февруари 1856 г., една седмица преди откриването на Парижкия конгрес, бил издаден „Хатт-и хумаюн“ — Височайши указ /в историческата литература той се нарича и вторият акт на Танзимата/, с който бил открит нов етап на реформеното движение в Турция.³⁰⁵

Указът,³⁰⁶ както се казвало в неговия преамбул, потвърждавал и осигурявал „обещанията на

В Приднестрпска Княжествина
формирывается батальонъ колонте
роу православнаго египотспольванія.

Для формирования этого батальо-
на назначенъ я, Главный распоряди-
тельный.

По сему я поручаю нижеподписав-
шемуся при мнѣ Господину Доктору Ивану
Селиминскому, отправиться по поручаю
Княжества для исполненія предна-
значеннаго распоряженія; и потому
всѣмъ военнымъ, пилитскимъ прион-
чанскимъ Начальствамъ въ Княжест-
вахъ, по требованію Господина Селими-
нскаго, оказывать ему, всякое содѣйстви-
е къ усрѣдному исполненію назначеннаго
порученія.

Иванъ-Лейтенантъ

22-го мая 1854 года,
Бухарестъ.

Удостоверение, издадено на д-р Иван Селимински през 1854
г. за участието му в Кримската война. Народна библиотека
„Кирил и Методий“ — София

Документ за български доброволци, участници в Кримската
война през 1854 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“
— София

Портата, съдържащи се в Гюлханския хат от 1839
г., а именно: обезпечаване правата на всички по-
даници на султана „без разлика на класи и веро-
изповедание“.

Новият реформен акт обещавал да се запазят
привилегиите, „подарявани“ от султаните на хри-
стианските и другите немюсюлмански общини. Под
покровителството на султана немюсюлманските

на вѣнчана дѣла, които прѣдъздръ видѣ. Тогда рѣшилъ
Поповъ рѣши да се остае вѣнчана дѣла, которыя не
жени и христіанства рѣди и не провадъ судѣ. Тогда
да противъ въ предѣлахъ Россіи, доказавъ вѣнчана
добръ-правны побѣды и дѣла въ вѣнчана дѣла, въ
мѣстѣ сѣмъ дѣланіи Анатоліи въ да вѣнчана дѣла
ны потпишъ въ приложеніи писанія. 2. Бухарестъ.

(Свидѣтельство.)

162

Отъ насъ нижеподписавшихся, да се удостовѣр-
ятъ свѣдѣтельство. Потому Ивану Селиминскому, быв-
шему, Иружану М. Анонису, поселившемуся въ рѣ-
селіи, исполняющему правосудію, въ мѣстѣ, что онъ въ вѣ-
нчана дѣла, сформированъ вѣнчана въ Княжествѣ Молдавіи
и Валахія, именуемо дѣла въ вѣнчана дѣла, расписано
въ рѣдѣ вѣнчана, и вѣнчана вѣнчана удостовѣреніи
удѣл. офицеромъ въ вѣнчана вѣнчана вѣнчана
Содержавшійся и дѣланіи вѣнчана вѣнчана
удѣл. офицеромъ въ 2. Бухарестѣ. Въ вѣнчана вѣнчана
и вѣнчана онъ вѣнчана вѣнчана вѣнчана вѣнчана
и вѣнчана вѣнчана, по сему вѣнчана вѣнчана
вѣнчана вѣнчана вѣнчана вѣнчана. По вѣнчана
и вѣнчана вѣнчана вѣнчана вѣнчана, которыя
прѣдъздръ видѣ. Тогда вѣнчана вѣнчана по
рѣдѣ вѣнчана вѣнчана вѣнчана, рѣшилъ оста-
вить се вѣнчана и вѣнчана, и вѣнчана вѣнчана
и вѣнчана вѣнчана и на вѣнчана вѣнчана вѣнчана
и вѣнчана вѣнчана вѣнчана вѣнчана, доказавъ вѣнчана
да вѣнчана вѣнчана и вѣнчана вѣнчана вѣнчана
въ вѣнчана вѣнчана. (Свидѣтельство) въ
да вѣнчана вѣнчана вѣнчана и вѣнчана вѣнчана
и вѣнчана вѣнчана 2. Бухарестъ.

общини имали право да избират специални коми-
сии, които да се занимават с разработването на
нови проекти за реформи, наложени от времето,
особено с оглед на просветното дело.

Хатихумаюнът декларираше, че всички пода-
ници на империята без разлика на националност
щели да бъдат назначавани на държавни служби и
можели да постъпват в светски и военни учили-
ща; на всяка община се разрешавало да поддържа
различни свои училища, чиято дейност да се кон-
тролира от смесени съвети, назначени от осман-
ската власт. Било обявено равноправие при съ-
допроизводството на търговски, углавни, граж-
дански и други дела между мюсюлмани и немю-
сюлмани.

Реформеният акт предвиждал нови икономи-
чески преобразования, равенство в правата на

всички данъкоплатци, привличане на немюсюлмани на военна служба /но се правела уговорка, допускаща замяна или откуп/. Повторено било обещанието да се изкоренят злоупотребите, да се премахне откупването на данъци и да се направят други стопански и административни реформи.

Хатихумаюнът очертавал на думи една широка програма за провеждане на реформи. Той давал възможност на противниците на Русия да избягнат обсъждането на въпроса за положението на християните в Османската империя и да не бъде вписан в мирния договор специален параграф относно покровителството над християнското население от страна на Русия. На основание на този реформен акт Турция била призната за държава, тръгнала по пътя на „европеизацията“³⁰⁷.

Новият „хат“ бил приет твърде скептично от

българската общественост, която познавала добре конкретните условия в империята и не се заблуждавала, че набелязаните на книга реформи щели някога да се проведат. Така например, когато през пролетта на 1856 г. българската община в Цариград подала до султан Абдул Меджид петиция с цел да се постигне национална автономия, тя изобщо не била взета под внимание от турското правителство.³⁰⁸

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД ПРИКЛЮЧВАНЕ НА ВОЙНАТА. Петицията на българската буржоазия в Цариград означавала, че провъзгласените реформи не могли да задоволят националните въжделения на българския народ, който останал под същия политически статут от преди войната. И затова българите изявили стремежа си към национална независимост с опити за нови въстания. В политическите искания, издигнати от въстаниците, бил поставен на преден план въпросът за изпълнението на Хатихумаюна.³⁰⁹

Първият опит за въстание бил направен в Северозападна България, където действували още от 1853 г. заговорнически групи. Според плана, изработен от Иван Кулин и Димитър Петрович /родом от Силистра/, участник в Кримската война, най-напред трябвало да се овладеят Раковица, Влахович /дн. Подгоре/ и Белоградчик. Съзаклятниците пренесли за тази цел и оръжие от Сърбия. В организационния център, който подготвил акцията, били включени Манчо Кръстев, кнез Цветко от Раковица, Първул Станков, братята Герго и Нино Цветкови от Раковица — всички активни участници във въоръженото въстание през 1850 г. Иван Касабов, ученик по това време в Белград, станал секретар на групата.³¹⁰ Въпреки съветите на сръбските власти българите да не въстават, а да спазват „законния мир и ред“ в Османската империя въстанието било обявено на 25 май 1856 г.

Независимо от слабото въоръжение на българите, антибългарските мерки на сръбското правителство и предателството на някои чорбаджии въстаниците се сражавали повече от две седмици. От цяла Северозападна България и от други райони се стичали българи, които искали да участвуват в борбата. Известни са имената на някои от тях — Живко Тасев от Видин, Никола Гергов от

Д-р Иван Селимински, фотография от 1863 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Д-р Христо Даскалов, фотография от 1865 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Генерал Иван Кишелски, фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Медковец, Хараламби Боляра, българин от Крайова, Чолак Стоян от Пирот. Но многочислена турска войска и башибозуци разгромили и разпръснали въстаниците. Част от тях начело с Димитър Петрович се оттеглили в планината и след това преминали на сръбска територия. В народната памет движението било наречено на името на неговия водач Димитър Петрович. В същото време Иван Кулин, Никола Гергов, Манчо Кръстев и други борци били заловени, някои от тях осъдени и откарани в Цариград. Иван Кулин и неговите приятели, които се намирали във видинския затвор, успели да избягат и да се спасят.³¹¹ Така завършила тази самостоятелна героична изява на българското освободително движение, и то по време, когато външнополитическите условия и вътрешната обстановка били крайно неблагоприят-

ни за революционни метежи.

Същата участ имал и опитът за въстание в края на юли и началото на август 1856 г.,³¹² известен под името Дядо Николово, Капитан Николово или Габровско въстание. То било организирано от Никола Филиповски, родом от Силистра, шивач на европейски тип облекло /френк терзия/ в Търново. Той дошъл тук през 1853 г. след обявяването на Кримската война с цел да подготви и вдигне въстание в Търновския край. Преди това Филиповски живял и работил дълго време в Букурещ, където вземал участие в политическия живот и се включил активно в румънската буржоазна революция от 1848 г.³¹³

Дядо Николовото въстание било последният отзвук на твърде широките въстанически приготвления още от 1853 г. Н. Филиповски поддър-

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

жал постоянна връзка с български интелегенти, като учителя Кънчо Кесариев в Търново, дошъл наскоро от Белград, Никола Михайловски, учител в Елена, П. Р. Славейков и др. Към тях се приближил и младият Пандели Кисимов. Той дал две хиляди гроша за барут, които взел от касата на забогателия си по време на войната баща.³¹⁴ След като обявил въстанието, дядо Никола отишъл от Търново в Лясковския манастир, където трябвало да дойдат 200 въоръжени въстаници, но се явили само 13. Н. Филиповски повел своите четници към Стара планина и се установил в Габровския манастир. Из пътя към четата се присъединили и селяни, които знаели нейната цел — да се извоюват съгласно с Хатихумаюна правдини за българите, равенство с турците, отменяне на данъка бедел /военен данък/, за приемането на българите във войската и пр.

В Габровския манастир при четата дошли пратеници на турската власт и на габровските чорбаджии, които приканили войводата да слезе в Габрово, за да изясни своите искания пред турските власти. След отказа му чорбаджиите си послужили с хитрост, като сплашили селяните, че уж четата била изпратена с провокационна цел, за да се види кои са враговете на султана. Селяните се отдръпнали веднага.

При това положение дядо Никола решил да слезе в града за евентуални преговори. Малко преди това бил арестуван в Габрово секретарят на четата Ради Колесов, 20-годишен младеж от Ямбол, дошъл да учи в Търново.³¹⁵ Той носел писмен протест на въстаниците срещу неприлагането на Хатихумаюна.

Дядо Никола обаче бил издаден и убит от турските заптиета. Един от заловените четници бил осъден на смърт и посечен край Търново, а Ради Колесов бил осъден на затвор.

Опитът на дядо Никола и неговите съмишленици да повдигнат по-широко движение не успял. Въоръжената акция имала за цел да покаже на силите-гарантки, че българският народ не бил доволен, а реформите нямало да се проведат в Османската империя, както били замислени. Това отговаряло на интересите на народа и на руската политика на Балканите по онова време. И въпреки че по своя размах въстанието останало ограничено, около него се вдигнал значителен шум.³¹⁶ То допринесло за укрепването на националното съзнание на масите, които се чувствували твърде угнетени и безпомощни след войната. В същност една от главните причини за неразгръщане на широка въстаническа акция било разочарованието, което

Битката при Синоп, 18 ноември 1853 г. Художник А. П. Боголюбов. Централен военноморски музей — Ленинград

ДА ЖИВЕЕ НАШ ЗАПОКРОВ В ИМПЕРАТЪ: НИКОЛАЯ II

19 БОЛГАРЪ: ЗН: 1854. ДАН: 19

Знаме на българска доброволческа чета в Кримската война.
Национален военноисторически музей — София

обзело заговорниците след нещастния за Русия изход на Кримската война. Но сама по себе си, след като била предприета, акцията въздействувала окуражително върху населението.

Отзвукът и поуките от революционните събития и от развитието на националноосвободителното движение в българските земи по време на Кримската война намерили израз и в съставения през 1856 г. от Иван Кишелски „Проект на безсмъртното общество“.³¹⁷ Сам участник във войната, авторът на проекта смятал, че трябва да се води решителна борба за извоюване на политическата независимост на България. За да се постигне освобождението на българския народ, била необходима всестранна подготовка вътре в страната — развитие на просветата, за да се издигне още по-

вече националното самосъзнание на народа, и осигуряването на необходимите материални средства за организиране на вътрешна въоръжена борба, в която можел да участва всеки българин според възможностите си.

Проектът предвиждал създаването на широка организационна мрежа в българските и съседните им земи. По отношение на външните сили Ив. Кишелски посочвал, че българският народ може да се опре единствено на Русия. Израз на стремежите на българските патриоти да търсят по-ефикасни пътища и средства за освобождение на отечеството си, „Проектът на безсмъртното общество“ на Ив. Кишелски оказал от своя страна влияние върху дейците, които застанали начело на българското националноосвободително движение в следващия етап от неговото развитие, когато то се превърнало в основен фактор за реализиране на освободителните стремежи на българския народ.

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ

1.

Развитие на

българската книжнина

ХУДОЖЕСТВЕНИ ЖАНРОВЕ. ЕДИНЕН НАЦИОНАЛЕН ЕЗИК. Развитие на българската литература през първата половина на XIX в. било свързано с движението за просвета, замяната на ръкописната книга с печатна, която се превърнала в мощно средство за разпространение на културата, основаването на първите печатници в България, създаването на периодичен печат и откриването на фолклора. Към тези важни обстоятелства трябва да се прибави и насочването на българската младеж към гръцките училища в началото на века, а от 40-те години нататък — към руските. През това време се извършила и голяма училищна реформа в страната — килийните училища били заменени със светски и се дала нова насока на българското образование.

Характерът на литературата се определял от изискванията на историческия момент — тя се поставяла преди всичко в служба на просветата. Не само че голяма част от писателите били учители, но и основната им книжовна работа била писането на учебници. Дори Софроний Врачански не бил чужд на подобни занимания — преведените от него Езопови басни през онази епоха играели ролята на учебник. Учебници съставлявали най-видните представители на българската литература през първата половина на XIX в. — Петър Берон, Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Константин Фотин, Найдено Геров и др.

Литературата все още имала синкретичен /не-разчленен/ характер не само поради действието на закона за приемствеността, но преди всичко поради нуждите на българското общество. Нейните художествени задачи не се отделяли от приложната ѝ функция — учебна, черковна, публицистична. В това отношение тя продължавала някои традиции на старобългарската литература — особено в жанровата система /например проповедническата литература на Софроний и неговите последователи/. Нищо чудно, че през този период господствувала публицистиката; някои я наричат дори „моноформа“ на литературата.¹ Публицистиката проникнала в учебниците /в посвещенията, предговорите, в изложението на материала/, в научните съчинения /у Априлов/, в историческите трудове, диалозите и др. Тя се засилила след създаването на периодичния печат през 40-те години, но заедно с това се обособила в самостоятелен жанр. В този пе-

риод се формирала и същинската художествена литература: създавала се новобългарската поезия.

Разпадналата се през XVIII в. средновековна жанрова система не се заменила веднага с нова. Художествените жанрове от нов тип, различни от средновековните, се оформили постепенно в резултат на новото художествено съзнание. Изостанала в тежките векове на робството, българската литература трябвало за кратък срок да навакса загубеното време и да настигне напредналите европейски литератури. Общественият изменения наложил нова задача — създаването на нов тип литература, т.е. старите форми не могли да бъдат използвани — приемствеността не е могла да играе положителна роля. Някои автори се опитали да видят зараждането на новите поетически жанрове и форми вътре в тъканта на публицистиката, която била послужила като изходна точка за „саморазвитието“ на художествената литература; други потърсали това „саморазвитие“ във фолклора.² Колкото и да са интересни теориите за „самозараждането“ и „саморазвитието“ на художествената литература, все пак те не са достатъчни да се обясни литературният процес. Несъмнена била голямата роля, която изиграл досегът с развитите европейски литератури. Техният образец бил използван широко. Писателите се запознавали с тях в гръцките и руските училища чрез гръцките, сръбските и руските книги, с които разполагали, и чрез преводната литература, която през целия период на Възраждането играела важна роля.

Тук стои и въпросът за езика на литературата. С издигането на националното съзнание и формирането на нацията се поставя и въпросът за единен национален език като необходимост на обществения живот, икономическите взаимоотношения, училището и просветата, периодичния печат, литературата и науката.

Софроний и неговите последователи изградили книжовния език върху основата на народните говори. Но това схващане имало и своите противници, поради което през втората четвърт на XIX в. възникнала твърде разгорещена дискусия върху характера на книжовния език. Тази дискусия се поддържала и от примера на гърците, които също водели подобни спорове /привърженици на старогръцкия и новогръцкия език/. В България се образували три школи — църковнославянска, славянобългарска и новобългарска. Първата школа се ръководела от патриотични подбуди — да се запази връзката със старобългарската писменост и култура. Главни нейни поддръжници били К. Фотин, Хр. Павлович, К. Огнянович и др. К. Фотин пише: „Ми, братие, как истие чада болгарски, имаме должност да сохраниме това церковное наречие най-повече, нежели каков и да бил дру-

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ

ги народ славянски; нам е отечествено и природно, а другиму придано.“³ Не познавайки старобългарския, привържениците на това схващане го смесвали с църковнославянския /руска редакция на старобългарския/, на който били написани печатните богослужебни книги, широко разпространени в България. Те се обявявали срещу членната форма, но същевременно гонели и редица типични български звукове и пишели: пут, болгарин, со-вершен и т.н. Българите не бивало да се отричат от стария си език. Все поради подобни съображения и Раковски по-късно ще архаизира своя език.

Втората школа — славянобългарската — била по-умерена. Нейн главен представител бил Неофит Рилски. Той изложил основните ѝ положения в обширното въведение към „Болгарска граматика“ от 1835 г. Неофит Рилски изхождал от правилното становище, че книжовният език трябвало да се опира на живата народна реч, като се обхванат всичките ѝ характерни особености. Трябвало да бъде създаден общ книжовен език, но съществували много говорни различия, които Неофит наричал „развращения на езика“. За да се избягнат „несъгласията“ и „развращенията“, за коректив можел да служи единствено старобългарският /в същност — църковнославянският, който и Неофит смятал за старобългарски/. Идеята на Неофит била трудно изпълнима, но важното е, че той се насочил към живата, говоримата реч. Неофит се обявил срещу противниците на членната форма, защото тя съществувала във всички наречия и не била недостатък, а достоинство на българския език, негова „превъзходна борба“.

Новобългарската школа, към която принадлежали П. Берон, В. Е. Априлов, Н. Геров, Ив. Богоров и др., се придържала изцяло към живата народна реч; единствено такъв книжовен език можел да бъде средство за бързото просветно издигане на народа. Тук не ставало дума само за чисто практически съображения, но и за дълбоко познаване на богатството на народния език. Априлов доказвал това по теоретически път, П. Берон чрез „Рибния буквар“, а Н. Геров чрез своя „Речник на българския език“. По-нататъшното развитие на българската култура потвърдило правотата на новобългарската школа, в основата на която залегнали демократични и прогресивни принципи. Живият народен език се утвърдил чрез творческото дело на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Единният литературен език не се изработил бързо и лесно, минавал през трудности и колебания, докато се оформи в художествената литература, публицистиката, училището.

Горното /Славейковото/ училище в Трявна, построено в 1839 г., сега възстановено

Нар. библиотека, София
МЫСЛИ

ЗА СЕГАШНОТО БЪЛГАРСКО УЧЕНИЕ.

ОТЪ

Василия Априлова.

ОДЕССА,

ВЪ ГРАДСКА ТЪ ПЕЧАТНИЦА.

1847.

С формирането на литературния език били свързани и споровете по правописа, които продължавали през цялото Възраждане, дори и след Освобождението.

ПЕЧАТНИЦИ. Важен фактор за развитието на културата били печатниците. До края на XVIII в. българската литература се разпространявала чрез ръкописи. Само няколко книги, и то от църковен характер, били печатани в славянски печатници, които са били извън пределите на България /Мунтения, Брашов, Венеция, Рим, Виена и др./. Българските възрожденски писатели оценили рано значението на книгопечатането. Паисий, който все още разчитал на преписването на своята „История славянобългарска“ /„Преписуйте истории сию и платите, нека вам препишат, кои умеют“/, говори за съществуването на печатници в България по времето на Иван Шишман през XIV в. /става дума за легендарно сведение/. Софроний изтъквал многократно примера на напредналите

ОКЦЮЗ

ЗЕМЛЕОПИСАНИЕ

ВКРАТЦЕ ЗА ОНЧКИ-ТА ЗЕМЛА

ПРЕВЕДЕНО

ОТЪ ГРЕЧЕСКІЙ НА СЛАВЯНОБЪЛГАРСКІЙ АЗЫКЪ,
УМНОЖЕНО ЖЕ СЪ РАСПРОСТРАНЕНІЕМЪ И
ПРИБАВЛЕНІЕМЪ МНОГОРАЗНЫХЪ ПОТРЕБНЫХЪ
ОБЛАСТЕЙ, И СЕГА ПЕРВЪ НА СВѢТѢ ИЗДАНО
ТРУДОМЪ

КОНСТАНТИНА Г. ФОТИНОВА С.

Н. Б. С.
1802 7-9

СМИРНА.

ВЪ ТИПОГРАФИИ Я. ДАМІАНОВА.

1843.

„Мисли за сегашното българско учение“, В. Е. Априлов, Одеса /1843/

„Общо землеописание“, К. Фотинов, Смирна /1843/

Никола Карастоянов, фотография, към 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

народи, които отдавна имали печатници, и полагал големи усилия да издаде „Неделника“, отпечатан във Влашко през 1806 г.⁴

Починът на Софроний успял и се превърнал в традиция. Огромната част от българските книги до Освобождението се печатали в чужбина или в Цариград, обаче вътре в страната турското правителство не разрешавало да се създадат български печатници. Все пак още в началото на XIX в. били направени няколко опита. С идеята за създаване на българска печатница живеели В. Априлов, Н.

Сп. Палаузов и Неофит Рилски, но не получили позволително. Първите български печатници били основани в Солун и Самоков. Според едно устно предание основаването на Солунската печатница се предхождало от един опит, направен от даскал Камче в с. Ватоша, Тиквешко. Солунската печатница била основана от архимандрит Теодосий Синаитски, роден в Дойран през втората половина на XVIII в., учил в Цариград, прекарал четири години в Синайския манастир /в планината Синай/. Към 1831 г. той се установил в Солун. Чрез солунския митрополит Теодосий успял да получи разрешение за създаване на печатница, снабдил се с букви и през 1838 г. печатницата започнала работа. Скоро в нея избухнал пожар, но била възстановена с помощта на Кирил Пейчинович. Предполага се, че печатницата работила до 1843 г., когато била унищожена от нов пожар. До нас са достигнали само пет нейни издания.

Почти по същото време били направени и други опити за създаване на българска печатница. През 1840 г. Британското библейско дружество снабдило със славянски букви една от гръцките печатници в Смирна, за да се отпечата в нея българският превод на Новия завет. Тази печатница използвал и К. Фотинов за сп. „Любословие“. В началото на 40-те години Ставри Игн. Византиев и К. Огнянович с големи трудности създали в Цариград „Славенобългарска типография“, наречена „Трудолюбива пчела“, където бил отпечатан „Календар за лято 1843“. Създаването на печатницата К. Огнянович мотивирал по следния начин: „Да облекчим писателите със издание полезни и нравоучителни книги, като да не ходат по чужди царства и страни, за да ги печатат с големи иждивения и загуби.“⁵

Особена съдба имала първата българска печатница, създадена в Самоков от Никола Карастоянов /1778—1874/. Той учил в Рилския манастир, където се запознал с изкуството на шампите. През 1828 г. пренесъл тайно от Сърбия в Самоков една типографска преса. Отначало я използвал за печатане на шампи. През 1835 г. купил от Будапеща 150 оки метални букви. Обаче разрешение за печатане получил от Цариградската патриаршия едва през 1847 г., и то да печата само малки църковни книги или да препечатва без изменения стари издания. Печатницата просъществувала сравнително дълго. В нея били отпечатани 15 книги /в някои от тях съзнателно не е отбелязано мястото на издаването/. Това били главно книги с популярно-църковно съдържание. Забележителното е, че те били добре украсени с илюстрации, винетки, хубави заглавни букви. Най-хубавите от тях били дело на Карастояновия син Анастас, твърде надарен художник.⁶ Едновременно Н. Карастоянов печатал български книги в Крагуевац и Белград.

Безспорно българските печатници не могли да задоволят нуждите на българското общество от печатни книги. Огромна част книги били отпечатани в чужбина /Римник, Будапеща, Болград, Белград, Крагуевац, Смирна, Одеса, Букурещ, Москва, Лайпциг, Виена, включително и Цариград/. Бройката на печатните книги се увеличавала постепенно: в 1806 г. — 2, 1814 г. — 2, 1816 г. — 1, 1817 г. — 2, 1819 г. — 1, 1824 г. — 1, 1825 г. — 4, 1826 г. — 1, 1833 г. — 7, 1834 г. — 2, 1835 г. — 16 и т.н. До 1840 г. били отпечатани 55 книги, а до 1850 г. — 200. От 1840 г. започнал истински подем в печатането на книги. Книгопечатането от средата на века напълно изместило ръкописното разпространение на книжнината.

Трудно се създавало издателското дело. В първата половина на века книгоиздаването било все още лична работа на автора или преводача. Най-често се използвала системата на спомоществателите, които предварително внасяли суми за

един или няколко екземпляра. Спомоществователите били привлечени чрез писма или с лична обиколка на автора из градове и села. Появили се единични издатели, които същевременно били и пътуващи книжари. Най-типичният от тях бил хаджи Найденов /ок. 1805–1862/, който, след като учителствувал няколко години в Батак, започнал да издава книги, които разпространявал по градове, села и панаири. Това били популярни, общодостъпни за народа книги — календари, буквари, жития, учебници, съновници, песнопойки и т.н. В първата книга, която издал в 1843 г., хаджи Найденов се нарича „учител и книгопродавец по всея сичката Славено-България“.

ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ. Важна роля за развитието на българската възрожденска литература изиграл периодичният печат. Той бил създаден през 40-те години, когато се появили необходимите предпоставки: политически условия, издигане на просветното равнище и грамотността, създаване на навика за четене, поща и печатници.⁷ В политическите условия влизало формирането на центрове на общественоекултурно движение, на политически борби. Такива центрове били създадени от голямата българска колония в Цариград и от емиграцията в Букурещ, Браила, Одеса и др. Периодичният печат трябвало да задоволи нуждите на стопанския, политическия и културния живот, да отрази започващата през първата половина на XIX в. църковна борба, голямото просветно движение и революционната борба. Периодичният печат се превърнал в трибуна и на всички спорове, които се водели за езика, просветата и литературата. развитието на печата в съседните балкански страни също дало тласък за появата на българския периодичен печат.

Началото било поставено с появата на сп. „Любословие“ през 1844 г. в Смирна. Списанието излизало в продължение на две години по две книжки на месец, печатало се с църковна кирилица. Основател и редактор на списанието бил Константин Фотинов, учител и автор на учебници. Възпитаник на гръцките училища, български патриот с ясно изразено национално съзнание, той се настанил като учител в Смирна, където имало българска колония. През 40-те години на XIX в. Смирна бил голям град /с около 160 000 жители/ с оживена търговия, важно културно средище с около 20 печатници, с няколко периодични списания. От една страна, условията били благоприятни, но, от друга, списанието не могло да се оприе на една по-голяма българска колония и било отдалечено от страната, което затруднявало неговото разпространение.

К. Фотинов добре познавал периодичния печат на Гърция, виждал и ролята, която играел, и дошъл до заключението, че и българският народ

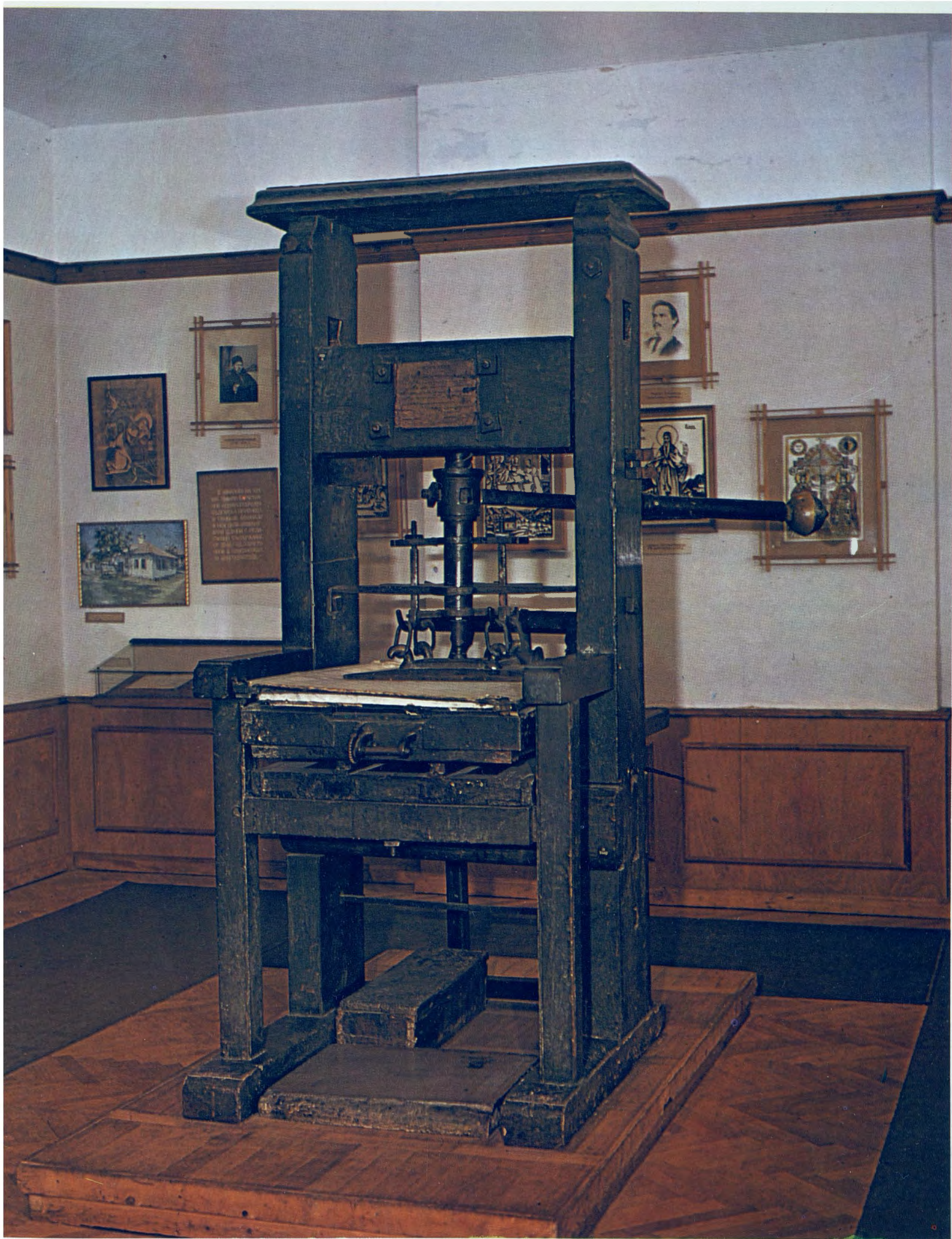
трябва да има свои списания и вестници. В 1842 г. той издал пробен брой на „Любословие“ с любопитен предговор, в който изложил своите идеи и планове. Отбелязал с болка, че българският народ бил лишен от „человекополезни списания“, които да му посочат пътя към образованието и културата. С патетичния тон на Паисий се обърнал към своите сънародници: „Българе! Смысле се добро и разсмотряюще умно, фърлите погледат ваш, смысълта ваша на по-отдалечения места и на по-разпространения род человеческий: кой народ е на земята толко сиромаш и отдалечен от просвещението учителско, кое само прави човека да е человек, каквото го е бог създал, а не добиток?...“ Пробният брой на „Любословие“ съдържал разнообразен материал — география, земеделие, естествени науки. Още тук се вижда, че редакторът имал за образци съвременни гръцки списания.

След издаването на пробния брой Фотинов тръгнал да пътува из страната с цел да запише абонати, да потърси сътрудници и главно да опознае по-отблизо състоянието и нуждите на българския народ.

„Любословие“ имало твърде широка програма. То помещавало статии и други материали из областта на историята, географията, естествените науки, религията и морала, просветното дело /застъпвало се особено за образованието на жените/, земеделието, търговията, медицината, хигиената, българския език и т.н. Списанието съдържало и политическа хроника. В него били поместени няколко разказа и стихотворения. С оглед на нуждите на тогавашния исторически момент списанието трябвало да има общообразователен, енциклопедичен характер. Неговото съдържание било много актуално, защото поставяло въпросите на националното осъзнаване и културното развитие на българския народ, на борбата срещу невежеството, сочило покварата на фанариотското духовенство. Разбира се, Фотинов не е могъл да говори открито за политическа борба, но патриотичното въздействие на списанието било безспорно. Той проявил голяма активност като редактор и публицист, привлякъл за сътрудници В. Е. Априлов и Г. Кръстевич. „Любословие“ имало голям морален успех, но не и материален. Разпространявало се средно в 450 екземпляра, а с това не можело да покрива разходите си. Фотинов се принудил да го спре с надежда, че след време ще го продължи, но това не му се удало.

През 40-те години бил създаден и първият български вестник на Ив. Богоров /1818–1892/. И вестникът бил предварително осъден на неуспех

Печатарската преса на Никола Карастоянов. Градски исторически музей — Самоков

ЛЮБОГЛОРІВ

ИЛИ

ПЕРІОДИЧНО

ПОВСМѢСНО

ОПИСАНІЕ.

ТОМ. 1.

ОКТОБРІА 1844

ЧИСЛО 7.

Испытайте писаніа, въ нихъ же ко обращете
животъ вѣчный, и сокровище неизчерпаемо.

ОМІРНА.

Въ Типографіи Я. Даміанова.

1844.

главно поради отдалечеността на мястото, в което бил издаван — Лайпциг. При тогавашните пощенски условия тази отдалеченост още повече се увеличавала. Първият брой излязъл на 20 април 1846 г. под заглавие „Български орел“. В отзива си за вестника Априлов предупредил, че това заглавие в политическо отношение може да се окаже опасно. Във втория брой, който излязъл с голямо закъснение /през септември 1846 г., а третият — през януари 1847 г./, Богоров променил названието в „Български народен известник“, а след това се върнал към първоначалния наслов. Той поставял за задача на вестника да помества „граждански известия отвсякъде“, статии върху просветата, географията и историята /„известия на извъншното ни свободно управление, делата на нашите юнаци и на нашите царе“/, материали за търговията и занаятите, „развеселителна страна“ /т.е. художествен отдел/, критика и рецензии. Вижда се, че програмата на вестника била широка, но Богоров не успял да я осъществи напълно в трите излезли броя. Той можал да направи това едва в основания от него през 1848 г. „Цариградски вестник“, чиито първи две годишнини редактирал. „Цариградски вестник“ излизал в турската столица, намерил поддръжката на голямата българска колония, привлякъл за сътрудници забележителни обществени и просветни дейци, като П. Р. Славейков, С. Филаретов, Н. Геров, Д. Чинтулов, Б. Петков, Н. Михайловски и др.

Периодичният печат имал най-ярко отношение към развитието на българската литература. В него се помещавали литературни произведения, разглеждали се литературни въпроси, рецензирали се книги. Но благотворната роля на печата не била само пряка. Печатът подпомогнал общото културно издигане на народа и повишаването на интереса към културата и литературата, създавал навик към четене, увеличавал интереса към печатното слово и книгата.

ИНТЕРЕСЪТ КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР. Народното поетическо творчество присъществувало в духовния живот на народа от незапомнени времена, но в средновековието не проявявали внимание към него, не оценили нито естетическите му качества, нито обществената му роля. Нещо повече, отношението на официалната християнска църква и литература към фолклора било отрицателно, защото в него виждали преди всичко следите от езически мироглед, „дяволското“ и „бесовското“. Интересът към фолклора се появил през Възраждането като израз на развиващото се

национално съзнание и като една от проявите на романтизма. Подобен интерес съществувал у всички европейски народи. За интереса към фолклора у нас се създала почва още с „История славянобългарска“, с прославата на историческото минало, с патриотичната идеализация на българския род и език и на всичко простионародно българско — „българска простота и незлобие“. Фолклорът свидетелствувал не само за миналото, но и за всички художествени постижения и творчески способности на народа.⁸

Българските писатели не оценили веднага ролята, която народното творчество можело да изиграе при скъсване със средновековната традиция за създаването на нов тип литература. В техните понятия, както и в разбирането на градската младеж то било свързано със старите, патриархалните форми на живота, които трябвало да бъдат преодолені, градската култура се нуждаела и от нови художествени норми. Фолклорът бил оценен най-напред като белег на българската народност и българския език. С откриването на българския фолклор, което станало от чужденци, се откривала за европейския свят и българската нация.

Записването на българското народно творчество започнало късно, едва през XIX в. /имаме съвършено малко записи от предходните векове/. Първ популяризирил българската народна песен в чужбина бележитият сръбски фолклорист Вук Караджич. Той записал български народни песни от български търговци, които срещнал във Виена, и в 1815 г. публикувал една българска песен от Разложко в своята „Народна српска песнарница“. През 1822 г. той обнародвал още 27 български народни песни /в „Додатък към Санктпетербургските речници на всички езици и наречия с особен оглед на българския език“/. От Караджичевото издание чешкият писател Фр. Л. Челаковски превел няколко български песни на чешки — това били първите преводи на български народни песни в чужбина. Първата публикация на българска народна приказка направил през 1826 г. сръбският писател С. Милутинович.

Много голяма роля за популяризирането на българския фолклор изиграла руската наука. И. П. Митранов записал няколко песни по време на руско-турската война в 1806–1812 г. Силен интерес към българския фолклор проявил Ю. Ив. Венелин /1802–1839/, който не само записал български народни песни, но ги подложил на научно изследване и високо ги оценил в книгата си „О характере народных песен у славян задунайских“ /1835/. Венелин оказал силно влияние върху В. Е. Априлов, събуждайки интереса му към фолклора. В едно обширно писмо до него от 1837 г. той начертал цяла програма за събиране на етнографски, фолклорни и исторически материали. Венелиновото

„Любословие“ — първото българско списание, Смирна /1844/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

писмо намерило широк отклик сред българската интелигенция /Неофит Рилски, Р. Попович, Н. Сп. Палаузов, З. Икономович Круша и др./. Още един руски учен — проф. В. Григорович — изиграл значителна роля в тази насока. През 40-те години той обиколил българските земи, записал 60 народни песни, срещнал се в Охрид с учителя Д. Миладинов и го подтикнал към събиране на фолклора. Част от песните, записани от Григорович, заедно с други български песни били обнародвани от Ст. Враз в Загреб през 1847 г. По този начин българският фолклор заинтересувал все повече чуждия научен свят.

През 40-те години се проявил значителен интерес към фолклора сред българската интелигенция. Започнали да събират и обнародват народни песни В. Е. Априлов, Ив. Богоров, Н. Геров, П. Р. Славейков, Н. Катранов, З. Княжески, М. Кифа-

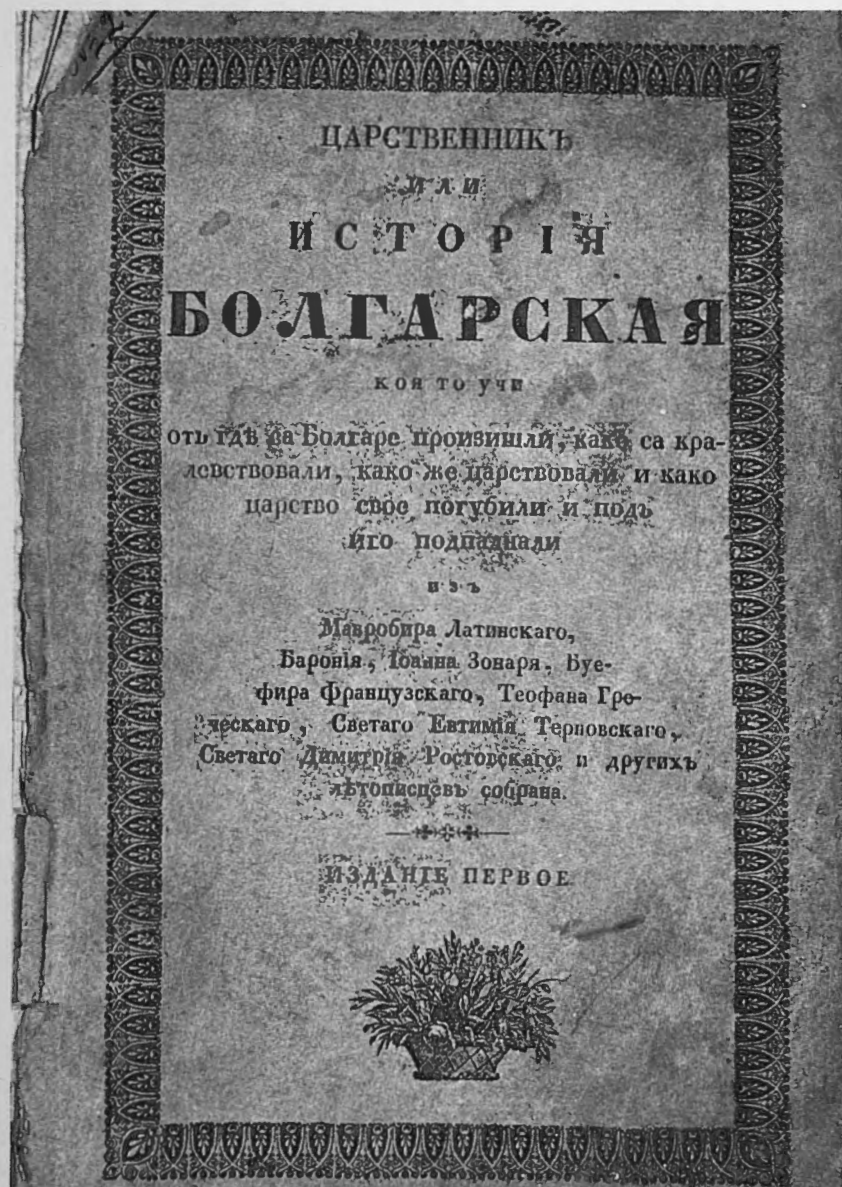
лов, К. Огнянович, С. Зафиров, Ц. Желев и др. В 1842 г. се появил и първият български сборник — „Български народни песни и пословици, книжка първа“, издаден от Ив. Богоров в Будапеща. През 50-те и началото на 60-те години било показано голямото богатство на българското народно поетическо творчество чрез забележителните сборници на П. Безсонов, Ст. Веркович, братя Миладинови и Л. Каравелов.⁹

Научният интерес към фолклора постепенно довел българските писатели до убеждението, че в народните песни се крият високи естетически ценности, които могли да изиграят положителна роля в развитието на българската поезия. На практика за пръв път показал това Н. Геров с поемата „Стоян и Рада“.

ВИДНИ БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛИ И КНИЖОВНИЦИ. Новият етап от развитието на българската литература бил свързан с просветното движение през 30-те и 40-те години.¹⁰ Най-често писателите били учители, просветни дейци, автори на учебници. Но тук учебникарската им дейност ни интересува косвено като една от формите на ранната възрожденска публицистика.

Публицистиката се развивала не само като обособен жанр /главно след възникването на периодичния печат/. Тя прониквала във всички книжовни прояви — предговори към книги /включително и учебниците/, встъпителни общи глави, обръщения към читателите, послеслови, популярнонаучни издания, писма, диалози, стихотворения и др. Чрез публицистиката писателите най-пряко и най-бързо откликвали на актуалните обществени събития и проблеми. Книжовният живот през този период се развивал както вътре в страната, така и в чужбина, където имало българско население или български колонии.

Един от големите дейци на българската просвета и литература бил Петър Берон.¹¹ Започнал от килийното училище в Котел, той стигнал до европейските университети и академии и се изявил като най-всестранно начетения и най-културния българин на Възраждането. В своята съдба на просветител П. Берон въплъщавал два периода от развитието на българската интелигенция. Първият пе-

„Царственик или история болгарская“, първото печатно издание на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, подготвено от Христати Павлович Дупничанин, 1844 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Цариградски вестник“, 1851 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Български орел“ /1846/, първият български вестник. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Неофит Рилски, портрет от Захарий Зограф /1838/. Национална художествена галерия — София

Добри Чинтулов, фотография от 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

жанрови форми — късия разказ, прекия диалог, сентенцията, притчата.

Делото на Берон е българският принос в естествознанието и натурфилософията през XIX в. За своята епоха това дело представлява необикновен културен подвиг.

В кръга на просветата и историята на българската писмена култура се изявил и Васил Е. Априлов. Той получил значително образование: учил гръцки език в Москва, където отишъл в 1799 г. при по-възрастните си братя търговци; немски в гимназията в Брашов и две години медицина във Виенския университет. Овладал няколко езика,

Априлов проявил филологически интереси, които ясно проличали в научните му занимания в Одеса, където се установил като търговец. В началото той бил тясно свързан с гръцката култура и елинофилството, подпомагал гръцкото образование. Но неговото българско съзнание никога не е замирало. Интересът му към съдбата на българския народ и проблемите на българската култура се засилил след пътуването му до Цариград през зимата 1830—1831 г. и след прочитането на труда „Старите и сегашни българи в тяхното политическо, етнографско, историческо и религиозно отношение към русите“ от руския историк Ю. И. Венелин. Априлов, както и редица други българи, прочел този труд с огромен интерес и дълбоко възмущение, защото в него се разкривал славянският произход на българския народ, описвало се неговото съвременно състояние и се изтъквали историческите заслуги на българите за развитието на славянството и особено за просветата и културата на руския народ.

Венелин изиграл важна роля в развитието на Априлов, засилил неговия патриотизъм, насочил вниманието му към българската история, българския език, просвета, народно поетично творчество. Най-важният резултат била основната промяна в културната ориентация на Априлов — от елинофилска в славянска, в частност българска, национална. Тази промяна дала отражение върху цялата обществена и литературна дейност на Априлов. Това се виждало не само от грижите, които положил за създаване на нов тип светско българско училище в Габрово през 1835 г., но и от защитата на руското образование и руската култура в своите съчинения, и усилията да издействува стипендии за български младежи да се учат в Русия. Той изтъкнал опасностите от гръцките училища — те могли да доведат до изгубване на националното съзнание. Българската просвета трябвало да се изгради на национална основа, на български език. От една страна, руският език е близък до българския, а, от друга, българите могат да получат безкористна помощ от русите. Априлов разкритикувал привържениците на елинофилската ориентация. Той повел борба за откъсване на българската младеж от гръцките училища. По-нататъшното развитие на българската култура потвърдило правилността на неговите възгледи.

Съчиненията на Априлов имат предимно полемичен характер. В 1841 г. той издал в Одеса на български и руски език книгата „Българските книжници, или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука“. Тази малка книжка е отговор на статия на сръбския писател Д. П. Тирол в „Одесский вестник“. Априлов доказал, че българите се покръстили преди сърбите и богослужебните книги били преведени на българ-

ски. Личи, че е притежавал солидна научна и преди всичко филологическа култура, а също така и силно патриотично чувство. В следващите си две книги — „Деница новоболгарского образования. Часть первая“ /Одеса, 1841/ и „Дополнение к книге Деница новоболгарского образования“ /Одеса, 1842/ — Априлов прави преглед на българската история и писменост до падането на България под османско иго и очертава развитието на Българското възраждане и просвета /вредната роля на гръцкото духовенство през робството, създаване на българско образование, развой на училищата по градове/. Тези книги е трябвало да послужат на русите за запознаване с българското просветно дело. Те също са имали полемичен характер. „Допълнението“ било отговор на професора от Одеския университет М. А. Соловьев във връзка с основаването на Габровското училище. Но Априлов водел полемики и с българските просветители за характера на българското образование и насоките на националното културно развитие. В 1847 г. той обнародвал книгата „Мисли за сегашното българско учение“, където поставил въпроса за новобългарския книжовен език. Разглеждайки някои новоизлезли български граматики, защитил схващането, че книжовният език трябвало да бъде изграден върху основата на говоримата реч. Резултат на историческите занимания на Априлов била книгата „Болгарские грамоты“ /Одеса, 1845/ с превод на руски, речник и коментар. Този труд бил важен принос в младата историческа литература.

В. Е. Априлов бил един от идеолозите на българското национално възраждане. В съчиненията си той разгледал въпросите за характера на българското образование. Решително отхвърлил старата килийна система, обосновал необходимостта от национално и светско училище и подпомогнал славянската ориентация на нашата култура, като дал правилна постановка на въпроса за книжовния език. А това са предпоставките не само за цялостното културно развитие, но и за развитието на българската култура.

Твърде тясно с Априлов е свързана и дейността на Неофит Рилски. Неофит Рилски се намирал в центъра на българското просветно движение през XIX в. — като учител, като един от създателите на Габровското училище и пръв учител в него, като автор на учебници и книжовник, като филолог. Той обучил ученици, които се пръснали из цяла България, за да сеят просвета, и през целия си живот поддържали връзки със своя бележит учител.

Като книжовник Неофит имал твърде широки интереси — от поезията до граматическите и лексикографските трудове, учебниците и богословските съчинения. През дългата си обществено-педагогическа дейност преживял прелома в разви-

тието на българската култура — от гръцката към славянската ориентация. Този прелом се отразил върху собствената му творческа работа. Това се вижда от съдбата на неговия речник.

Роден в Банско в свещеническо и учителско семейство, Неофит минал през редица училища: килийно в Банско, иконописно в Рилския манастир /при Димитър Зограф/, гръцко в Мелник, взаимноучително в Букурещ. Неофит придобил широка филологическа и педагогическа култура. Основно място в книжовната му дейност заемат учебниците „Таблицы взаимноучителни“ /1835/, „Болгарска граматика“ /1835/, „Краснописание“ /1835/, учебно помагало по гръцки език /1835/, „Христоматия славянскаго языка“ /1852/. Между тях най-важно значение има граматиката — първият сериозен граматичен труд в българската възрожденска книжнина. Трябва да се изтъкне неговото решително разбиране за необходимостта от единен общ български език. В уводната глава „Филологическо предуведомление“ са изложени подробно

схващанията на Неофит по въпросите за езика, а заедно с това и по въпросите на образованието. Тя е написана темпераментно, с публицистична страст, с гореща възхвала на българския език. С тези въпроси Неофит се занимавал и в обширната си кореспонденция, която е една от най-интересните прояви на възрожденската писмовна /епистоларна/ литература. Известно значение имала и „Христоматия славянского языка“ — тя е давала представа за развитието на руската литература през XVII и XVIII в. /поезията на Д. Ростовски, Е. Казачински, Л. Мушицки/.

Неофит посветил почти целия си живот на своя Речник на българския език, започнат още през 1819 г. в Рилския манастир. Замислен като гръцко-български речник, през средата на века той е трябвало да бъде преустроен в тълковен речник на българския език поради преориентирането на българското образование — постепенно гръцкият език станал излишен. За съжаление речникът не е могъл да бъде издаден. Неговото отпечатване започнало през 1874—1875 г., но спряло поради настъпилите политически събития /Априлското въстание и Освободителната война/.

По времето на Неофит Рилски в просветно-учебникарската област работели мнозина книжовници — Неофит Бозвели, Константин Фотинов, Христати Павлович, Райно Попович, Емануил Васкидович, Иван Богоров и др. Те издигнали културното равнище, което било от голямо значение за развитието на литературата.

НОВОБЪЛГАРСКА ПОЕЗИЯ. ЛИТЕРАТУРНИЯТ ДИАЛОГ. През първата половина на XIX в. започнали да се оформят отделни художествени жанрове, на първо място поезията.¹² Стихотворения се появяват още през XVIII в., например в „Стематографията“ на Хр. Жефарович. Те били написани на църковнославянски, предимно под влиянието на руската и сръбската тогавашна поезия. Новобългарската поезия започнала да се развива в същност през първата половина на XIX в. До средата на века тя търсела своя път и се развивала бавно. Не може да се сметне, че липсвали надарени в поетическо отношение личности, но все още не съществували условия за поезия: липса на установен литературен език, слабо познаване на големите образци на европейската поезия, пренебрегване на художествения опит на народното творчество, липса на установено стихосложение /кое-то значи липса на традиция, защото старобългарската поезия се развивала по съвсем други пътища и за приемственост не може да става и дума/.

В началото на века можем да говорим не за поети, а за стихотворци, които най-често били учители, поради което и поезията през този период се нарича „даскалска“. Писането на поезия не било вътрешно призвание, дълбоко лично въълнение, а

практическо използване на стихотворната форма за изразяване на известни схващания — в учебници, граматики, предисловия на книги и т.н. Не може да се каже, че стихотворците бягали от актуални обществени теми /религиозната тема е представена с малко и незначителни стихотворения/. Още в самото начало на XIX в. Д. Попски посветил стихотворение на Софроний Врачански, като нарисувал неговия образ на патриот върху исторически фон и го свързал със стремежа на народа за освобождение. Г. Пешаков написал „Ода“ и „Ридание“ /елегия/ за Ю. И. Венелин. Неофит Рилски посветил дълга творба на тежката съдба на българския народ във връзка с издадения от султана Хатишериф. Авторът изтъква, че става дума за измама — никакви реформи не можели да се очакват от турското правителство. Българският народ възлагал единствено надежди на Русия. Затова Неофит се обърнал към руския император и руския народ:¹³

*О, русский цару, Николае честитий,
и ти, русский народе, славний и знаменитий,
помогнете на вашата бедна сестра Болгария.
Тя не е чуждо племе или от Татария,
но ваша е чиста сестра сродна и мила,
и сега е, и от старо време тако е била...*

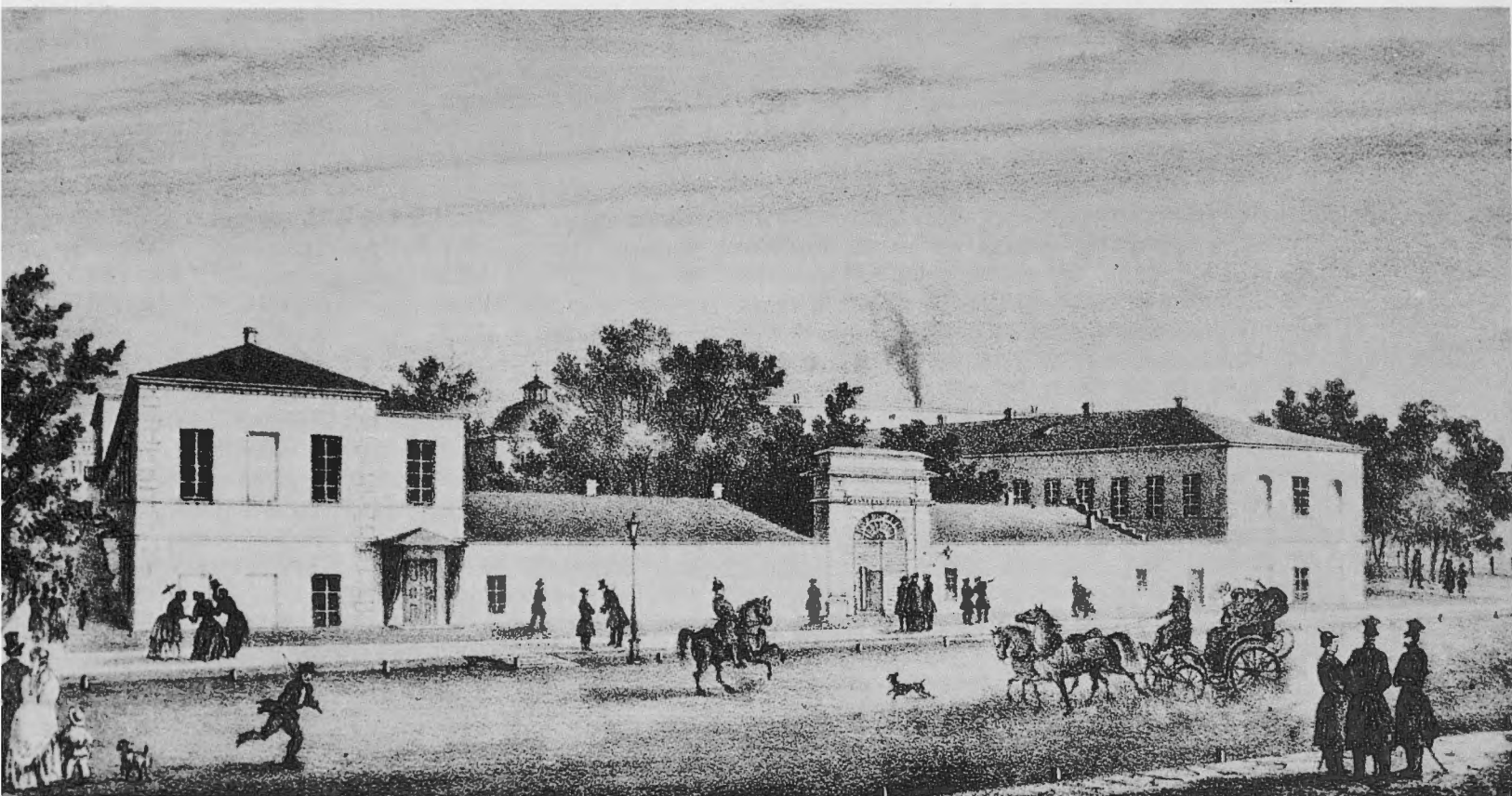
Двама други стихотворци /Натанаил и Зах. Княжески / също насочили погледа си на север — към Северното слънце — и писали, че България на него се надявала, като „жадна земя дъжд очикава“.

Сичан Николов съчинил „Похвала на древните болгари и на отечеството им“, а Неофит Бозвели отправил горещи риторични призови към България:

*Ах, Болгария! Всеокаяна Болгария!
Скоро, умилно призова пророка Еремия,
на планината най-високо да се качи,
жалостно да тя нарежда и умилно плаче!...*

Патриотични стихотворения писали Найден Йованович, Иван Богоров, Йован Стоянович и др.

Но тази поезия мъчно стигала до читателя — поради своята външна риторичност, остарелия или неустановен книжовен език, бедната образност и емоционалност, слабия стих, липсата на всякаква музикалност. Стихосложението е силабическо, римата изкуствена, бедна, безпомощна. Ето защо поетическите нужди на българското общество продължавали да се задоволяват от народната песен. Хайдушките и историческите песни изпълнявали прекрасно историческата си функция — както вършели това и в предишните векове. От друга страна, в градовете прониквали гръцки, сръбски и дори турски сантиментални песни, които оказали известно влияние върху развитието на българската любовна лирика /особено върху П. Р. Славейков/.

Ришельовският лицей в Одеса. Литография. Литературен музей на Института за руска литература /Пушкински дом/ при АН на СССР — Ленинград

Положително влияние върху новата българска поезия оказала руската поезия от XIX в. Запознанството с нея станало чрез отделни руски христоматии, проникнали у нас, или чрез руските училища, в които се учили български младежи.¹⁴ Нищо чудно, че първите наши възрожденски поети се оформили в атмосферата на руската класическа поезия /Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков/. През 40-те години се появил и един нов фактор — въздействието на народното поетическо творчество. Става дума за неговото съзнателно откриване като извор на голяма поезия, осъзнаването на неговата естетическа стойност. Поетическото виждане по този начин се сливало с националната художествена традиция. През същия период се наложило и силаботоническото стихосложение. Тук влиянието на руската поезия е несъмнено. Но силаботоническото стихосложение се облегло напълно естествено върху особеностите на българския език, който като руския език има подвижно ударение, отговарящо на една по-динамична, по-раздвижена ритмична система. Народнопесенният стих не престанал да влияе, както то-

ва добре се вижда от Ботевата поезия.

За родоначалник на новата българска поезия може да се смята Найдено Геров. Макар и да се занимавал с поезия кратко време, в своето творчество той възпитал двете основни традиции — на българското народно творчество и на руската поезия. Ученик на Неофит Рилски в Копривщица, Геров учил и в гръцкото училище в Пловдив. Завършил Ришельовския лицей в Одеса /1841–1845/. Там попаднал в средата на способни български младежи с литературни интереси — Д. Чинтулов, Ел. Мутева, Д. Мутев, Б. Петков и др. Вероятно тук написал и първите си стихотворения. В Одеса Геров издал поемата си „Стоян и Рада“ /1845/. Завърнал се в България, той учителствувал в Копривщица и Пловдив, водейки борба с гърцизма. Издал учебници, сътрудничил със статии в „Цариградски вестник“, занимавал се с филологически въпроси. След Кримската война Геров бил назначен за руски вицеконсул в Пловдив, на който пост останал до Априлското въстание и развил много полезна обществена дейност. След Освобождението се занимавал с научна дейност в областта на езикознанието и подготвил петтомен „Речник на българския език с тълкуване речити на българския и на руски“ /1895–1904/. Геровият речник е дело на дългогодишен труд и на основно познаване на словното богатство на българския

език, отразено в живата реч, книжнината и народното поетическо творчество.

Н. Геров написал значителен брой стихотворения, запазени в неговия архив. Те засягат няколко основни теми: спомени за историческото минало, природата, любовта, носталгията по родината. Той искал да възкреси образа на Симеон — очевидна е патриотичната му задача. За първи път в неговата поезия се явяват природни картини, предадени емоционално и пластично. Носталгията по родината се свързва със спомена за чистата, непоковарена младежка любов. Любовното чувство е основната тема на поемата „Стоян и Рада“. То звучи още в хубавото лирично встъпление:

*Не съм увил аз китка цвете
да дам на твоя хубост дар,
та да ти вляза у сърцето
с народен наш обичай стар...*

Но любовната песен се превръща в скръбна поема, сродна с народните балади. В нея се възпява един човешки конфликт — Стоян и Рада срещат непреодолими пречки в своята любов и завършват живота си трагично. Над гробовете им израстват две кичести дървета, които сплели своите върхове. По този начин се осъществява идеята за безсмъртието на любовта. Ясно е, че Геров е взел сюжета на своята творба от народната песен /мотива за „неразделните“/; от народното творчество идва нейната битова образност, нейната свежест и песенност. Обаче цялата художествена атмосфера е подчинена на сантиментализма, характерен за епохата, намерил място в преводната литература и по-късно в наченките на българската белетристика.

Въпреки своите недостатъци в изображения, стил и език поемата на Н. Геров е крачка към създаване на истинска, вълнуваща поезия. Геров прави и първия сериозен опит /макар и непосредователен/ за въвеждане на силоботоническото стихосложение.

Геров има още една заслуга в българската литература — в писмата му, писани по време на завръщането му от Одеса, се намират наченките на българския художествен пътепис.

Почти едновременно с Н. Геров започнала и поетическата дейност на други двама видни представители на българската възрожденска литература — Добри Чинтулов и Петко Рачев Славейков, но като поети те укрепнали и се утвърдили през 50-те години на XIX в.

Художественото начало през първата половина на XIX в. се проявило и в литературния диалог. Това е един особен жанр, чиито образци са познати от античната литература. У нас литературният диалог бил използван широко от Неофит Бозвели. Дългогодишен учител, неуморим борец за църковна независимост, пламенен патриот, Не-

офит Бозвели бил една от най-динамичните личности на Българското възраждане. Той получил образование в гръцките училища, учителствувал 18 години в Свищов, където подготвил заедно с Ем. Васкидович „Славеноболгарское детеводство“ в шест части /1835/, но напуснал учителството, за да се отдаде изцяло на българския църковен въпрос. Установил се в Цариград, той организирал голямата българска колония и развил огромна дейност. Гръцката патриаршия няколко пъти го изпращала на заточение в Света гора, където починал.

Неофит Бозвели бил не само политик, практически обществен деец и организатор на църковната борба, но и книжовник. Той писал стихотворения и диалози, в които разобличавал горещо гръцките фанариоти и давал израз на своя дълбок, пламенен патриотизъм. Запазените диалози „Просвещений европейец, полумершая Мати Болгария и син болгарин“, „Любопитно-простий разговор“, „Здраваго разума разговор“, „Плач бедния мати Болгарии“ и др. разкриват борческата личност на Неофит. Те имат характер на памфлети, насочени срещу фенерското духовенство, представят разговори на българи в страната и в чужбина и рисуват тежкото положение на народа. В тях били изразени възгледите на Неофит не само върху църковната борба, но и върху политическите и социалните въпроси, които вълнували тогава българското общество.

Диалозите-памфлети на Неофит Бозвели, отличаващи се с остра актуалност, са изградени по твърде особен начин: лиризмът и публицистичност се преплитат непрекъснато; гневът и разобличението намират израз в риторичния стил, в натрупването на ярко изразителни, но сложни епитети; на места немерената реч се превръща в ритмична и римувана. Писателят избира силните думи, за да постигне своята задача. Не бихме казали, че диалозите на Неофит се четат леко и са лесно разбираеми. Но тъкмо тяхната особена стилистика им придава оригиналност и ги прави интересен момент в историята на българската възрожденска литература. Като литературна форма диалозите на Неофит Бозвели нямат продължители /училищните и театралните диалози нямат нищо общо с тях/, но техният разобличителен патос, който носи някои черти на „История славяноболгарска“, създал традиция, продължена от Раковски, Каравелов и Ботев. По този начин книжовното дело на Неофит Бозвели свързва началото на новата българска литература с нейните най-високи постижения през 70-те години на XIX в.

Жанровата картина на новата българска литература се обогатява през втората половина на века, когато се оформя напълно развита национална литература от нов тип.

2.

Архитектура

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ГРАДОУСТРОЙСТВЕНИТЕ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО. Призвана поради своята двойка същност да задоволява не само духовни, но и материални потребности, архитектурата най-рано и най-очевидно от всички изкуства откликнала на икономическите и социалните промени, настъпили в българското общество през XVIII и XIX в. Главен фактор за количествения и качествения ръст на архитектурните процеси били безспорно назряващите вътре в страната и свързани с икономическите условия изменения в социалната структура, в мирогледа и в художествените възгледи на различните социални слоеве.¹⁵

Икономическите промени се отразили най-ярко и най-пряко върху ръста и архитектурния облик на селищата.¹⁶ Този процес засегнал най-слабо и най-късно селата в техния преобладаващ брой като средища на селскостопанска дейност, където продължавали да действуват традиционните начини на производство. Изключение правят само отделни по-големи села, като Арбанаси, Велико-търновско, Боженици, Габровско, Свежен, Карловско, Жеравна и Градец, Котленско, Тешово, Гоцеделчевско, Устово и Райково, Смолянско, и др., в които наред с основната селскостопанска дейност, развила се вече в по-големи мащаби или добила известна специализация, понякога били застъпвани по-интензивно и други стопански дейности, като рудодобив, занаяти и търговия, спомогащи за тяхното икономическо замогване.

В значително по-голяма степен тези промени засегнали облика на малките, икономически активни селища от градски тип в Централна и Източна Стара планина, в Средна гора, Рила и Родопите, формирали се през XVI–XVII в. като селища с чисто или преобладаващо българско население и издигнали се в следващите два века в градски центрове на занаяти и манифактурна промишленост в резултат на благоприятни природни и икономически дадености. Само от двете страни на Балкана техният брой надминава 20, а тази внушителна цифра сама по себе си говори не само за количествен ръст, но и за качествен скок в селищната структура по българските земи през Възраждането.¹⁷

Съществени промени настъпили в градоустройствената структура и в характера на застрояването и на големите градове по българските земи, основани през античността и средновековието и продължили да съществуват и да се развиват неравномерно и през времето на османското владичество.¹⁸ И при тях по-интензивната производ-

ствена дейност и най-вече масовото им изпълване с българско население през XVIII–XIX в. и неговото интензивно строителство сложили отпечатък върху селищния организъм като цяло и най-вече върху неговите централни части, които се разширявали и специализирали. Търговско-производствените зони на селищата увеличили вече териториалния си обхват, благоустроили се и се застроили със значително по-солидни търговско-производствени сгради, заменили ниските неугледни дървени дюкяни на старите турски чаршии и, което е особено важно, превес в тях имало участието на българското население.

Нещо повече, поради специфичния характер на някои видове занаятчийско производство, тясно свързани с участието в тях на повечето работоспособни членове на семейството, още в края на XVIII и особено в първата четвърт на XIX в. били изградени възрожденски къщи, в чиито приземия се разполагали занаятчийски работилници или търговски помещения, отворени с широките си витрини с кепенци към оживлението на чаршията. В средишните части на жилищните махали в по-големите селища или по определени техни улици също се появили занаятчийски работилници или дюкяни, фурни и др., които обогатяват функционалното и архитектурно-художествено съдържание на тези селищни зони.

Това дало особено благоприятно отражение върху архитектурното оформление на уличните пространства и площадните разширения. Макар да се запазила старата неправилна улична мрежа с типичните за средновековието криви, тесни и слепи улици, във формирането на уличните рамки вместо еднообразните високи оградни зидове, съживени единствено от дворните порти, вече изпъкнали значителните, пластично раздвижени обеми на къщите, с прозорци на някои от жилищните помещения, ориентирани към улицата, и особено с чувствително отворените дюкяни в приземията.

Така, макар и все още плахи и малобройни в началния период на Възраждането, тези съществени промени, които се набелязали в градоустройствената структура на селищата и в разполагането и архитектурата на отделните им жилищни единици, поставили началото на разчупването на средновековния затворен характер на уличните рамки и пространства. Те представлявали и първите елементи в процеса на превръщането на възрожденските селища от сбор на функционално и архитектурно обособени по-малки или по-големи единици в слят и единно въздействащ селищен организъм.

ФОРМИРАНЕ НА ТИПОВЕТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ КЪЩИ. Съществени промени през Възраждането настъпили и в архитектурното развитие на традиционните типове до възрожденски по-

стройки: селскостопански и производствени сгради, черкви, къщи. Особено ярко се открили тези промени при жилищното строителство, най-масовия елемент в изграждането на селищата, който поради това обстоятелство имал определяща роля и значение за тяхното ансамблово архитектурно въздействие.¹⁹

Характерна за Възраждането жилищна сграда била еднофамилната къща, разположена сред двор, оформен като градина или комбинация на градинска и стопанска част. При възрожденската къща жилищните функции за разлика от предишния етап взели превес над селскостопанските или производствените, особено в селищата от градски тип или в градовете, като варирали съобразно с материалните възможности, жизнените нужди, нивото на жилищна култура и численост на обитателите. Това се отразява главно върху предназначението, набора и броя на отделните жилищни помещения. Помещенията, които съществуват още във всяка развита до възрожденска къща, са следните: помещението с огнището, наричано най-често „къщи“, единствено в еднопространствената къща и дало наименованието на цялата жилищна сграда; пруст — напълно затворено помещение пред „къщи“, с проходно и складово предназначение, характерно за планинските райони с развито овцевъдство, или чардак — отворено от една, две или три страни покрито пространство пред „къщи“, осъществяващо плавния преход между напълно открития двор и затворените жилищни пространства; килер — складово пространство, пряко свързано с „къщи“ и освобождаващо го от някои второстепенни за жизнения процес функции.

Най-малката и опростена композиция на ранновъзрожденската къща съдържа тези три основни градивни пространства. От тази форма започва по-нататъшното развитие и обогатяване на архитектурния образ на възрожденската къща. Развива се пълноценно спално жилищно помещение с нормални размери и дневно осветление, наричано най-често „соба“ по името на зиданото отоплително тяло в него. Наборът от помещения в къщата се докомплектува с изграждането на изба, появила се по-късно чрез преграждане от други помещения и разположена редом с тях върху част от приземието на двуетажните къщи или вкопана отчасти или изцяло в земята при теренна денивелация.

Белег на повишен жизнен стандарт и на големи материални възможности е появата в композицията на възрожденската къща на повече от едно жилищни помещения „къщи“ или „соба“. При това второто „къщи“ се разполага почти винаги на друг етаж, докато втората и третата „соба“ се групират с първата на същото ниво или се долепят към второто „къщи“. При наличието на

повече „соба“ една от тях, обикновено достъпна от чардака, служи за гостна /приемна/ стая.

От различния набор и от взаимовръзките между тези шест основни помещения — чардак, пруст, „къщи“, „соба“, килер и изба, — разположени на един или повече етажи, по едно от всяко или по повече от някои при по-сложните решения, а понякога и някое от тях липсващо, се композира цялото богатство от известни ранновъзрожденски къщи. В различните райони на страната те получават специфична планова композиция, вътрешнопространствено изграждане, обемно израстване и цялостен архитектурен образ. В резултат на това върху сравнително неголямата територия на страната се обособяват значителен брой характерни регионални типове, назовавани според географската област, в която са се оформили /Старопланинска, Родопска, Странджанска, Добруджанска, Западнобългарска, Черноморска къща/, или по името на средишното селище от по-малък географски район /Разложка, Котленска, Тетевенска, Плевенска, Арбанашка и др. къща/. А това още веднъж свидетелствува за творческия размах и художествена изява на самоуците майстори-строители на Ранното възраждане, сътворили едно огромно многообразие от индивидуални решения, подчинени на общите закони на архитектурното развитие.²⁰

Така за Котленската и Копривщенската възрожденска къща е характерен талпено-гредов градеж /Атанас Мановата къща в с. Жеравна, Котленско, Павликианската къща в Копривщица/ и изключителната употреба на дървото в оформянето и богатата украса на интериора /Халтъковата къща в с. Жеравна, Котленско/, а в плана — наличието на пруст /Джоголановата къща в Копривщица/, който се превръща по-късно в приемно-представително помещение — посрещник /Филаретовата къща и къщата на Руси Чорбаджи в с. Жеравна, Котленско/.²¹ Тревненската възрожденска къща е с паянтов градеж и с бялоизмазани стени, планова композиция, организирана около две взаимно перпендикулярни стени и с голямо ъглово огнище в „къщи“ /Попангеловата и Славейковата къща в Трявна/. Каменен градеж за приземието и паянтов градеж за жилищните етажи характеризира къщите в целия Старопланински район /Хаджигригоровата къща в Етрополе, Йорговата къща в Тетевен, Даскаловата и Попангеловата къща в Трявна/.²²

За Родопската възрожденска къща е типичен широкият и дълъг „потон“ /чардак/ с разширения между стаите във вид на повдигнати къшкови /„пейки“/, масивен каменен градеж на външните приземни стени и големи размери на сградите /Еминбейовата къща в с. Смилян, Смолянско, Сгуровския конак в с. Широка лъка, Смолянско, Гьор-

джевата, Радио Каракостовата, Чешитевата, Шереметевата къща в Смолян/.

Разложката възрожденска къща има архитектурно решение с подобрени условия за живеене чрез създаване на ветробранно преддверие /„боярия“/ и специално домакинско-складово помещение /„брашник“ или „месилник“/, свързано пряко с допълнителната складова площ в подпокривното пространство. Нейната разновидност — Банската възрожденска къща — представлява укрепено жилище с каменни стени и със специално устроени скривалища /Веляновата и Сирлещовата къща в Банско/.

Добруджанската възрожденска къща се характеризира с едноетажно редово разположение на помещенията без вътрешна връзка, докато за Странджанската е присъщо разположение на помещенията в дълбочина едно зад друго и заобикалянето им с общит с дъски чардак /„стобор“/. Обшиването с дъски на фасадните стени е характерен белег на Черноморската къща при различно планово решение /Богатевата къща и къщата на Мускояни в Несебър, Дука Дуковата къща и къщата на Ана Трендафилова в Созопол/.

Всички възрожденски къщи са обогатени в различна степен с архитектурни детайли по фасадите и във вътрешността, преимуществено дървопластика — колонки и парапети на чардаците, рамки и крила на вратите и прозорците, плоскостите на таваните и долапите, иконостаси и др.²³

В композицията на ранновозрожденската къща през втората четвърт на XIX в. се забелязва съществено развитие. Обогатяват се наборът и броят на помещенията с чисто жилищни функции — соби, одаи, къшкови. Избистрят се функционално връзките и разположението на помещенията едно спрямо друго, което способствува за по-пълноценно и диференцирано задоволяване на жизнените процеси при по-високо стъпало на битова култура. Обогатява се пространственото изграждане на интериорите²⁴ чрез разчупване на простите геометрични фигури на помещенията и създаването на кътове с различно предназначение, със снишени тавани или повдигнати подове. Това архитектурно-пространствено членение се допълва и с по-богат архитектурен детайл /дърворезбени и профилирани дървени тавани, декоративно обработени рамки и крила на врати и долапи, архитектурно оформени ниши и полици, кошове на огнища, колонки, парапети и др./. В обзавеждането намират място по-богати форми и многоцветна украса /тъкани, черги и губери, писани керамични и медни съдове и др./. Всичко това създава ново вътрешнопространствено въздействие от жилищните помещения на възрожденските къщи.

Уголемените жилищни сгради получават и ново обемно и фасадно оформяне. Преобладават

вече двуетажните постройки с раздвижени обеми, с хоризонтално подчертани етажи, било посредством употребата на различен строителен материал, било с пластичното им разграничаване чрез цялостно, частично или двойно еркерно надвесване на горния етаж над приземния.²⁵ Появяват се, макар и по-рядко, и триетажни жилищни сгради, което свидетелствува за нараснали технико-строителни знания у народните майстори /Лафчиевата къща в Дряново и къщата на поп Никола в Елена, построени между 1830 и 1840 г.; къщата на Мавриди в Пловдив, построена през 1829/1830 г., в която е отседнал през 1833 г. френският поет Ламартин; конакът на Агушеви в с. Могилица, Смолянско; къщата на Георгиади в Пловдив; т.нар. къща с маймунката във Велико Търново, дело на майстор Никола Фичев, и др./.

Трудно е да се проследят по-обстойно и поотделно промените, които настъпват през втората четвърт на XIX в. в цялостния архитектурен облик на възрожденските къщи в различните райони на страната.²⁶ Запазвайки в основни линии характеристиките за дадена разновидност, селище или район особености, те се включват същевременно в единния процес на постепенно художествено и композиционно обогатяване на плановото и вътрешнопространственото решение, обемното изстраване и фасадното членение.²⁷ Особено важно за тяхното въздействие при формиране на комплексния архитектурен образ на селищата е обстоятелството, че именно във втората четвърт на XIX в. се реализира масово строителство на такива сгради.

Нов момент в развитието на възрожденската къща през втората четвърт на XIX в. е все по-честото разполагане в нейния корпус, по-специално в приземния ѝ етаж, на помещения с търговско или занаятчийско предназначение — работилници и дюкяни. С разполагането на работилници и дюкяни в приземието, които следва непосредствено да контактуват с потребителите, естествено се налага изтеглянето на къщата на уличната линия или в рамките на някое площадно разширение. От двуетажни къщи с дюкяни в селищата вече се оформят цели улици и квартали със смесено, жилищно-производствено застрояване.

Това влияе съществено и върху селищната структура. Жилищните и обществените зони в селищата все по-определено се заменят от смесени зони. Примери на такива решения, оформили се главно през втората четвърт на XIX в., има запазени в много градове и някои по-големи села: Трявна, Дряново, Габрово, с. Широка лъка, Смолянско, с. Жеравна и с. Градец, Котленско, и мн.др.

С излизане на къщата на уличната линия се изменя съществено и нейното обемно и фасадно изграждане. Тя става по начало дву- или триетажна

на жилищна сграда и получава две почти равно-стойно разработени главни фасади — улична и дворна — с диференцирани и степенувани функции и архитектурна обработка. А нерядко и четирите ѝ фасади се подлагат на еднакво грижлива архитектурна разработка.

В планово-композиционното решение на жилищната част на къщата при наличие на дюкяни в приземието ѝ също се наблюдават определени промени. Постепенно настъпва все по-пълно освобождаване на жилищните помещения от производствени дейности, подчертават се чрез архитектурни средства и чрез обзавеждането техните различни жилищни функции. Задълбочава се и тенденцията към по-голяма представителност на главните помещения — чардак, „къщи“ и „соба“, а във връзка с все по-пълно изясняващия се градски бит на обитателите — и постепенното преминаване от отворените чардаци към тяхното частично или пълно остъкляване.²⁸

Именно втората четвърт на XIX в. е характерна за българската възрожденска жилищна архитектура с появата на т.нар. „Пловдивска къща“²⁹ — затворена жилищна сграда със салон като главно композиционно ядро на плановата ѝ и обемна композиция, заменил чардака от ранно-възрожденската отворена къща. Още някои от най-ранните ѝ образци — къщата на Мавриди в Пловдив, Ослековата /1840/ и Гърковата /1842/1844/ къща в Копривщица и др. — показват високо стъпало на функционално избистряне и архитектурно-художествено оформление, което е достатъчно доказателство, че нейните корени са в предходното развитие и обогатяване на българската възрожденска къща. Но при пловдивския тип е налице един качествен скок, идващ да отговори на новите изисквания на най-горната прослойка от българското възрожденско общество.

Наименованието „Пловдивска“ за този тип градска къща е в известен смисъл условно, тъй като, особено след 50-те години на века, тя е разпространена в почти всички икономически активни и замогнали се селища в страната — не само градове, но и села — като жилище на градската буржоазия и селските чорбаджии. Но обстоятелството, че се среща най-рано и с най-много представители именно в Пловдив и в съседните му икономически и културно свързани с него селища — Карлово, Копривщица, Калофер, Пазарджик, Смолян, Райково и др., — което е закономерно и исторически обосновано явление, ни дава основание да я определим като тип Пловдивска къща. Забележителни нейни представители, изградени преди средата на XIX в., са къщите на Георгиади /1846/1848/, Коюмджиев /сега Етнографски музей, 1847/, Павлиди /1849/1850/, Таквор Месробо-вич и Драган Калофереца в Пловдив; Десъовската

и Каблешковата /сега Етнографски музей/ в Копривщица; къщата на Николаки Христович в Пазарджик /1850/ и др.

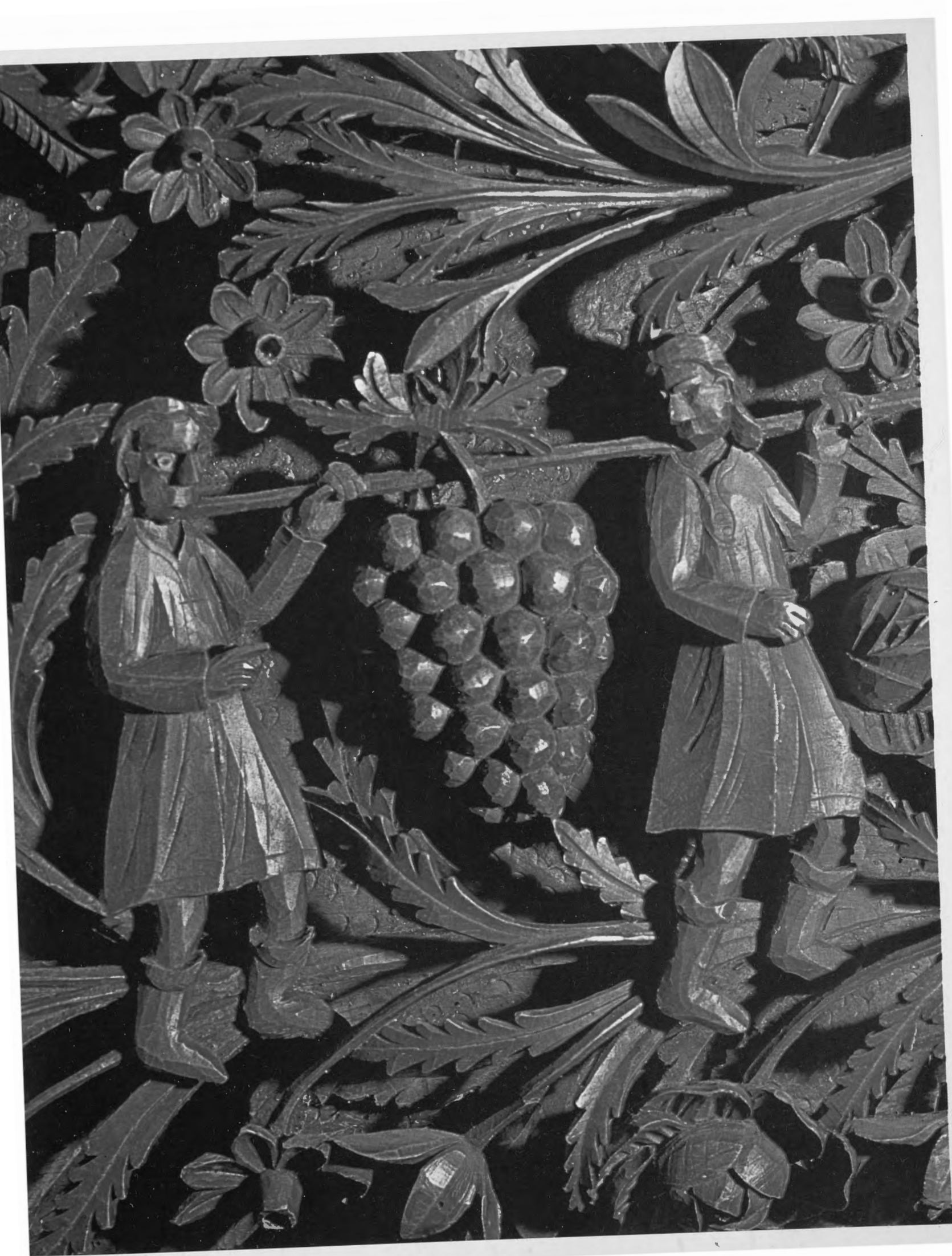
В отделни принципи и форми на планово-композиционното изграждане на Пловдивската къща и особено в декоративното им оформление — изписване с характерни мотиви и похвати, художествено-декоративна обработка на тавани, долапи, рамки и табли на врати и прозоречни отвори, „алафранги“ /декоративни ниши в интериора/ — се констатира известни заемки от различни руски и западноевропейски стилове и художествени течения: барок, рококо, класицизъм, еkleктика на XIX в. и др. Но тези влияния са пречупени през силната местна архитектурно-художествена традиция. От тези два основни фактора — народностната традиция и подчинените на нея външни заемки и влияния — се е получил сложният резултат на една своеобразна българска архитектурна еkleктика със специфични особености и високи художествени качества, чиито най-ярки представители са затворените симетрични къщи от пловдивски тип.

ОБЩЕСТВЕНО И КУЛТОВО СТРОИТЕЛСТВО ПРЕЗ XVIII И ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. Като архитектурно-пространствени организиращи акценти сред, общо взето, ниските — приземни и двуетажни — жилищни и производствени постройки през XVIII в. се открояват сградите с обществено и култово предназначение. Именно при тях наред с променения изглед и богатството на масовото жилищно строителство най-ярко и точно проличава новият дух на Възраждането.

Първостепенна роля в изграждането на селищните силуети играят часовниковите кули,³⁰ един характерен елемент в новата селищна структура, имащ смисъла почти на възрожденски архитектурен символ.

Възникнали във връзка с икономическото оживление в селищата и с нуждата да се регулира работното време на големи производствени групи, като изолирано явление часовниковите кули се появяват в някои български селища твърде рано. Има сведения за построени преди XVIII в. часовникови кули,³¹ но най-интензивно е строителството им от началото на XVIII в. до тридесетте години на XIX в. Тогава са изградени часовниковите кули в Мелник /1701/, Русе, Пещера /преди 1710 г./, Етрополе /1710/, Пазарджик /1741/, Шумен /1741/, Карлово /ок. 1762 г./, Разград и Берковица /ок. 1764 г./ и т.н. За по-малко от 90 години след 1740 г. в 20 по-големи български селища се построяват часовникови кули.³² Така че към 1830

Резба от иконостаса на черквата „Св. Богородица“ в Пазарджик, от Мария Негриев /1854/

г. по българските земи вече се наброяват над 25 часовникови кули.

Часовниковите кули са чисто местна архитектурна форма; по това време в Одрин, Цариград и Изтока такива постройки не се срещат. Българските часовникови кули се отличават съществено и от строените в Западна Европа по своето местоположение и изглед. Те са обикновено самостоятелни свободно стоящи постройки, разположени върху издигнати теренни части на селищата, сред площадни разширения или в оста на няколко събиращи се занаятчийски улици. Това им осигурява добра видимост и равномерно разпространение на отмерващия часовите камбанен звън. Същевременно часовниковите кули изпълняват успешно и ролята на наблюдателници за охрана от пожар на леснозапалимите стоки и постройки по чаршиите.

Постепенно избистряйки своя архитектурен образ, към началото на XIX в. часовниковите кули достигат една типична по главните си композиционни особености форма. Това е извисената центрична постройка, съчетана най-често от три, а понякога и от повече степенувани във височина и в размери тела. При членението и определянето на пропорциите на отделните части главно съображение е утилитарното предназначение на кулата. Но независимо от това в повечето случаи с приложените композиционни похвати се постига хармонично съотношение между съставните елементи на обема. Това превръща часовниковите кули в архитектурни обекти с определена художествена роля и значение на монумент в архитектурния ансамбъл на отделното селище и на акцент в неговия силует.

Типични примери за строените в началото на XIX в. часовникови кули са тези в Елена и Трявна. Със своето членение и обемно изграждане те представляват избистрени в архитектурно-художествено отношение образци, станали прототип за повечето от по-късно градените кули.

В условията на османското владичество през периода на Възраждането, особено ранното, чрез противопоставянето на християнските култови сгради на мюсюлманските се проявява процесът на националното осъзнаване.

Скокът по отношение на архитектурния образ на черковните сгради се изразява в повсеместното разпространение на типа на трикорабната псевдобазилика, заменила почти напълно характерните за предходната епоха еднокорабни черкви със или без певници, с равно или засводено покритие. Единични еднокорабни черкви продължават да се строят и в началото на XIX в., а и по-късно, особено в икономически по-изостаналите райони на страната /Западна България/, а така също като изолирано явление в селища и от други

райони /„Св. Николай“ в Елена, 1804 г.; „Св. Богородица“ в Банско, 1804 г./. Но те вече почти винаги израстват с целия си обем и с увеличените си размери над терена, а с изтъкнатото си местоположение също играят коренно различна роля в структурата на селищата.³³

Поставените от новите жизнени нужди изисквания към строежа на черковни сгради очевидно представлявали за възрожденските майстори не лека архитектурна и конструктивна задача. Средновековната кръстополна черква и раннохристиянската базилика са наистина стара традиция по българските земи; но в дългите векове на робството строителното умение за изграждането на такива сложни технически и голямообемни сгради било загубено. Това ясно личи при анализа на едни от най-рано строените черкви от този вид през Възраждането — псевдобазиликите „Св. Никола“ в Мелник /1756/ и „Св. Богородица“ в Самоков /1791/ и кръстополната черква „Св. Неделя“ в Батак /1813/.

При първата сравнително неголемият обем /24,3/14,4 м външно/ представлява масивен неразчленен паралелепипед с дебели каменни зидове, стоплени единствено от долепената от изток и север лека аркадна галерия. Средновековният характер на интериора все още се запазва, подчертан от оскъдното осветление и гладките неразчленени стенни плоскости. Меките криви линии на паянтовия свод над средния кораб, сегментните арки, прехвърлени между колоните, и кобилично огънатата емпория не могат да урівновесят и омекотят това въздействие.

Самоковската черква въпреки големите за времето си размери /32/16 м вътрешно/ е все още вкопана с 1,20 м в терена и безличната ѝ и бедна външна архитектура не подсказва богатството на интериора. Неумението на майсторите-строители да овладеят това внушително пространство се е отразило в грешките при трасирането на плана, в резултат на което общата геометрична фигура е неправилна, междуколонните разстояния различни, ширините на страничните кораби също. Но в общото въздействие от добре оразмерения интериор тези строителни дефекти се губят и погледът е привлечен от художествено изработения дърворезбен иконостас.

В архитектурното решение на Баташката черква отзвучават концепциите и на трикорабната базилика, и на кръстополната черква, в резултат на което се е получила една сложна планова композиция с твърде масивни конструктивни елементи в интериора и особено във външния изглед, където въпреки изявената кръстополност формите са тежки и ниски.

В следващите едно-две десетилетия обаче трикорабната псевдобазилика постепенно се усвоява

от майсторите-строители като форма и изпълнение, за да достигне през втората четвърт на XIX в. до високохудожествени постижения в обемите и интериора и до оригинални конструктивни решения.

Успоредно с единичните строежи на черковни сгради в селищата през втората половина на XVIII и началото на XIX в. започва усиленото възстановяване на цели култови архитектурни комплекси. Такива са Роженският манастир над Мелник, Преображенският манастир край Велико Търново и Рилският манастир.

Съществуването на Роженския манастир преди Възраждането е документирано с черквата, чийто надпис я датира от 1532 г. Каква е била композицията на цялостния ансамбъл от онова време, не може да се каже. Но с изградените след средата на XVIII в. жилищни крила на два и три етажа и с минаващия по част от източната му страна ограден зид той е оформен като комплекс от сгради около един неголям двор с неправилна шестоъгълна форма. По този начин и тук, както в повечето средновековни и възрожденски манастири се реализира типичната композиция на затворен ансамбъл, чийто център е черквата, с единствен достъп през защитен с отбранителна куличка вход. Майсторите-строители са проявили художествен усет при изграждането на силуета на ансамбъла, като с използването на различна етажност за манастирските килии са подчертали линиите на наклонения терен и са постигнали ефекта на органично израстване на комплекса и срастване с околния пейзаж.

Преображенският манастир възобновява своето съществуване след 1820 г., като архитектурното му възстановяване е траело 40 години. Едни от най-ранните му постройки през Възраждането са двете черкви „Св. Богородица“ и „Преображение Господне“, еднокорабни триконхални сгради, възстановени вероятно върху стари основи, тъй като тяхната архитектурна форма е характерна за средновековието. Ансамбълът на Преображенския манастир е типичен пример на максимално пригаждане на строежа към теренните особености и дори тяхното подчертаване за създаване на пластичен и изразителен силует.

Ансамбълът на Рилския манастир³⁴ е най-значителният архитектурен комплекс от началото на XIX в. по българските земи. Той обхваща територия от 8800 м², от които над 5500 застроена площ. Макар че строителството му трае около 30 години, архитектурният му замисъл и изпълнението на по-голямата част от монументалните му жилищни крила са продукт на Ранното възрождане. В изграждането на Рилския манастир наред с възродената икономическа и духовна мощ на българския народ се чувства силно и възрождането на

средновековните монументални традиции на българската архитектура.

Затвореният ансамбъл с мощния си неразчленен външен изглед хармонира с величествената природна среда, която го заобикаля. Пластичното членение на манастирските крила, заобикалящи от всички страни единствения двор във форма на неправилен петоъгълник, степенуваното изграждане във форми и материали във височина на четири и пететажни обеми, архитектурният детайл и многоцветието, използвани за изграждането на художествения образ — всичко това прави от ансамбъла на Рилския манастир изключително архитектурно постижение на ранния XIX в.

Дело на майстори от различни архитектурно-строителни школи, произхождащи от различни краища на страната, и строен в отделните си части през различни години, Рилският манастир е пример за умението на възрожденските творци да запазват единството на ансамбъла и изпълнението. Главните майстори-строители са Алекси Рилец /автор на северното, източното и западното манастирско крило — 1816, 1817 и 1819 г./, Миленко от Радомир /автор на южното крило, 1847 г./ и Павел от с. Кримин, Южна Македония /построил черквата в 1834 г./. Но фактически архитектурата на Рилския манастир е истинско всенародно дело. В нея органически се включва единствената останала от съществуването на манастира през българското средновековие сграда — могъщата отбранителна Хрельова кула /1334/, която като силен вертикален акцент сполучливо балансира лежащия и пластично раздвижен обем на почти долепената до нея възрожденска черква.

КУЛТОВИ И ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. Постиганията на култовото строителство през Възраждането след тридесетте години на XIX в. свидетелствуват, че пред българските народни майстори са били поставени и с успех решени сложни технически и архитектурно-художествени задачи.

Масовостта е първият характерен и най-очевиден белег на култовото строителство в страната през втората четвърт на XIX в.³⁵ Одринският мирен договор дава разрешение на християнското население в пределите на Османската империя да възстановява старите си разрушени черковни сгради и да строи нови. Макар и съпроводено с ограничения за размерите на черквите, това разрешение дава известна законна основа за реализирането на монументалното по своите обеми и значимост култово строителство.

То съвпада и с определен етап от развитието на националноосвободителното движение. На повсеместната всенародна борба за самостоятелна българска църква като обществено-религиозна ин-

ституция съответствува и активното всенародно участие в изграждането на нейните сгради. Само в десетилетието между 1831 и 1840 г. са построени повече от 40 селищни черкви срещу десет-дванадесет, сходни по обем и значение, за почти едновековния предходен период.³⁶ Не е рядко явление в една и съща година, а често в едно и също селище да се строят едновременно няколко черкви.

Към най-забележителните образци между строените в различни години от този плодотворен двадесетгодишен период са черквите „Св. Димитър“ в Пещера и „Св. Димитър“ в Сливен /1831/, „Св. Константин и Елена“ и „Св. Неделя“ в Пловдив /1832/, „Св. Илия“ в Севлиево /1834/, „Св. Троица“ в Банско и „Успение Богородично“ в Троянския манастир /1835/, „Св. Петър и Павел“ в Котел и „Св. София“ в Сливен /1836/, „Св. Богородица“ в Пазарджик и „Успение Богородично“ в Елена /1837/, „Св. Николай“ в Копривщица /1842/, „Св. Богородица“ във Велико Търново /1844/, „Св. Петър и Павел“ в Сопот /1846/, „Св. Николай“ в Карлово /1847/ и др.

Преобладаващият брой от строените през втората четвърт на XIX в. черкви са от типа на трикорабната псевдобазилика, който през този период се намира в своя разцвет като архитектурно-строително постижение.³⁷ Годишите между 1830 и

1850 можем да смятаме като класически период на трикорабната безкуполна черква, през който композиционните ѝ схеми и пространствените ѝ решения са достигнали завършените си форми. Наред с това архитектурното членение и декоративното оформяне в интериора и особено във външния изглед също добиват нов размах.

Трикорабните черкви вече излизат напълно от терена, увеличават размерите и обемите си, поставят се на подчертани теренно или важни за формирането на селищната структура места и успоредно с часовниковите кули³⁸ се нареждат сред главните акценти и доминанти в общоселищните силуети.

В планово-композиционната схема и вътрешнопространственото изграждане на главното им молитвено помещение — наоса — се развиват успоредно два основни принципа — подчертаване на насочеността от запад към изток и стремеж към обединяващо въздействие от трите кораба.

Търсейки единно въздействие от конструктивно и архитектурно разчлененото пространство, строителите увеличават абсолютните размери на средния кораб в ширина и височина, а заедно с това и съгласуват съотношението между него и съподчинените му височини и ширини на страничните кораби. Постигане на възрожденските майстори-строители на черковни сгради, особено на тези от Брациговската строителна школа, е прилагането при тези съотношения на класическия принцип на „златното сечение“. При пропорционирането и трасирането на основните градивни елементи на наоса се прилага и друг класически принцип — съотношение между ширината и дължината на цялото пространство и на средния му кораб, равно на 1:1,72.

На второ място иде все по-голямото овладяване от майсторите-строители на черквите на съответстващи им монументални строително-конструктивни похвати. Стига се до прилагане на изцяло масивен градеж не само при външните стени, но и за всички носещи конструктивни елементи — каменни колони, тухлени арки и сводове. В това отношение с особено изяви постижения са майсторите от Брациговската строителна школа, създали оригинални конструктивни похвати със скрити облекчителни арки в сводовата конструкция на църквата, които я олекотяват и дават възможност за изграждането на просторни интериори с монументално единно въздействие.

За вътрешнопространственото изграждане на черквите през този период съдействуват и други архитектурно-конструктивни елементи. Това са емпориите в западната част на наоса — етажни галерии за жените, а в източната част — скулптираните, действащи с многоцветието на иконите си дърворезбени иконостаси. Освен богатата си дър-

ворезбена украса и художествено изработени малки и големи икони те получават ново развитие и като тектоника. Техните дотогава, общо взето, равни плоскости се раздвижват пластично в хоризонтална и вертикална посока — средната им плоскост, съответстваща на централния кораб, хлътва и подчертава насочеността на черковния интериор, а венчаващата им част подобно на корниз на сграда се надвесва все по-изразено пред основната плоскост.

И най-накрая все по-съществена роля в интериорите на възрожденските черкви от този период играе светлината. Тя струи от големите, често разположени в два реда по всички стени прозорци, като разрушава религиозната мистика, характерна за средновековната черква, и превръща просторната зала на религиозния дом в място и за пълноценен обществен живот. Едни от най-забележителните вътрешни оформления притежават черквата „Св. Богородица“ в Пазарджик и черквата „Св. Троица“ в Банско.

Класическият период на развитие на безкуполната псевдобазиликална черква е същевременно и предел за оформянето и избистрянето ѝ като архитектурен тип. В търсенето на нови творчески решения при запазване преимуществата на голямата псевдобазиликална черква възрожденските майстори-строители овладяват един нов съществен архитектурно-конструктивен елемент — купола. Неговото, първоначално случайно, но постепенно все по-органично включване в структурата на безкуполната псевдобазилика сочи пътя на създаването и усвояването на тази архитектурна форма и води до появата на куполната псевдобазиликална сграда. Тя става водещ тип за втората половина на XIX в., но още в края на втората му четвърт се построяват няколко сгради, които, незабележими в общия процес на класическото развитие на господстващия тип на безкуполната черква, маркират пътя на новото. Това са черквите „Св. Димитър“ в Пещера, дело на майстори от Брациговската строителна школа /1831/, с три купола над средния кораб и „Св. Илия“ в Севлиево /1834/ с централен купол и втори, по-малък над емпорията. Към тях типологически принадлежи и уникалното постижение за втората четвърт на XIX в. и блестящ пример на куполна черква със сложна планова и пространствена композиция —

черквата „Св. Богородица“ в Рилския манастир /1834/1837/, в която богатото и динамично архитектурно въздействие от вътрешността и външния изглед се допълва сполучливо от многоцветната художествена стенопис по всички стени плоскости в интериора и в покритата галерия и от изящната дърворезба на сложния като композиция и изпълнение и монументален по размери и членение иконостас.

УЧИЛИЩНИ СГРАДИ. Появата на училищната сграда като ново архитектурно явление дължим на втората четвърт на XIX в. Запазени сгради на обществени килийни училища има в с. Рабиша, Видинско /1835/ и в с. Ловни дол, Габровско /1840/. Тези постройки, едноетажни и двуетажни, използват за свои композиционни схеми типичното решение на традиционната възрожденска къща, от която не се отличават по обем и архитектурна обработка, а само донякъде с по-големи размери на главното учебно помещение.³⁹

Съществено отражение върху архитектурата на училищната сграда дава преминаването към светско по своя характер образование, провеждано отначало по взаимноучителната, а по-късно и по класната образователна система. Като най-ранна сграда на взаимно училище е известна построената през 1835 г. в Габрово /сега разрушена/. През

Чешма от Свети Врач /дн. Сандански/

Каменна пластика от Лопушанския манастир, средата на XIX в.

Страница 430/431

Иконостасът на главната черква в Рилския манастир. Майстор Атанас /1839—1841/

втората четвърт на XIX в. за един твърде кратък период архитектурната форма на взаимното училище се създава и избистря като самостоятелен тип,⁴⁰ макар че взаимни училища се строят чак до Освобождението, в повечето случаи в по-малки селища. И до днес са запазени сградите на близо десет взаимни училища, строени между 1835 и 1850 г.⁴¹ В преобладаващия си брой те използват плановата композиция и фасадното оформяне на типичните за периода жилищни сгради. Но с оглед на функционалните им нужди те са с чувствително по-големи обеми. Промяна търпят и размерите на чардака /или салона при сградите от затворен тип/, служещ за отдых на учениците, и особено главното взаимноучително помещение. Показателен пример в това отношение е взаимното училище в Елена /т.нар. Даскалоливница/, при което това помещение заема почти две трети от площта на етаж.

Най-оригинално архитектурно решение показва тревненското взаимно училище. Построено в южната рамка на главния градски площад в 1836/1839 г., то допълва неговия градоустройствен ансамбъл, съставен от часовниковата кула /1813/, черквата „Св. Архангел Михаил“ /1819/, моста и едноетажните търговско-занаятчийски дюкяни, и с масивния си градеж и внушителен компактен двуетажен обем балансира разнородното по контур, силует и архитектурна обработка околплощадно застрояване.

Не по-малко оригинална е и плановата композиция на училището. Тя е организирана около правоъгълен вътрешен двор, достъпен с подлез от площада и заобиколен от всички страни с тесни чардаци, зад които в етаж са разположени учебните помещения с различна големина. В това планово и обемно решение откликват композиционни похвати, по-близки до замисъла и изпълнението на монументалните манастирски комплекси от епохата, отколкото до традиционната жилищна архитектура.

Училищните сгради като нови елементи в селищната структура се намират почти винаги в непосредствена близост с черковните сгради, често в самия им двор и образуват с тях единен ансамбъл не само като архитектурни обеми, но и като група с определено културно-просветно предназначение. Така във възрожденските селища се формират многофункционални обществени центрове, в които се осъществява религиозната, просветната и читалищно-културната активност на българското население.

Наред с Трявна пример в това отношение е и решението на културния център в Елена, включващ две черкви — „Св. Николай“ /1804/ и „Успение Богородично“ /1837/, часовниковата кула /1812/ и Даскалоливницата /1840/1844/, свързани

в хармоничен и изразителен ансамбъл, съчетан от различни по големина и височина обеми. Разположен същевременно върху издигната градска част, той става доминиращ момент в общоселищния силует.

Строителството на класни училища се разгръща масово главно през 60-те и 70-те години на XIX в. Но практическото му начало е поставено с подготовката и изграждането в груб строеж на зидарията на приземния етаж на класното училище в Габрово през 1847/1851 г., завършено едва двадесет години по-късно от тревненския майстор Генчо Кънев и известно като Априловската гимназия.

Огромното за времето си строителство, идващо било като поръчка от частни стопани, било като обществено дело, освен обективната си материална и художествена стойност има и друг, в пълния смисъл на понятието, възрожденски ефект. И той се състои във факта, че архитектурата като изкуство решително излиза от състоянието на анонимност, нейните създатели чувствуват своята сила и отговорност и оставят, изсечени в камъка или изписани, своите имена върху градените от тях обекти. Втората четвърт на XIX в. е времето, в което много известни майстори, главно от Тревненската, Брациговската и Дебърската архитектурно-строителна школа са създали едни от своите най-добри творби.⁴²

Измежду най-известните и плодовити майстори от най-старата архитектурно-строителна школа през Възраждането — Тревненската, — за които е характерно умението и изпълнението едновременно на строителни, дърводелски, резбарски и иконописни работи, са: Димитър Сергюв, автор на Горния каменен мост в Трявна, черквите „Св. Георги“ в Трявна, „Св. Петър и Павел“ в Котел и „Св. Богородица“ в Търговище, часовниковата кула в Трявна /?/ и др.; Димитър Ошанеца, изградил Даскаловата къща в Трявна и изработил единия от великолепните ѝ дърворезбени тавани; синът му Пеньо Димитров Ошанеца, работил в Карлово, Калофер, Сопот, Сливен, Айтос и другаде; Уста Колю Ганчев, построил Сарая на Гераите и черквата в с. Върбица, Преславско; Уста Генчо Кънев, Генчо Новаков /малкия/ и мн.др.

Из средата на майсторите от Брациговската архитектурно-строителна школа, известни главно като изпълнители на монументални каменни строежи, са творците, изградили едни от най-забележителните култови сгради през втората четвърт на XIX в. Уста Димитър Казоолу строи черквата „Св. Димитър“ в Пещера; Уста Петко Боз е автор на черквите „Св. София“ в Сливен, „Св. Богоро-

Къщата на Георгиади в Пловдив /1846–1848/

КУЛЬТУРНО РАЗВИТИЕ

дица“ в Казанлък и „Св. Никола“ в с.Змейово,Старозагорско; Никола Троянов изгражда черквите „Св. Петър и Павел“ в Сопот и „Св. Никола“ в Карлово; Стою Иванов построява „Св. Богородица“ и „Св. Атанас“ в Калофер и „Св. Йоан Предтеча“ в Казанлък. Известни са и имената на брациговските майстори, построили черквите „Св. Неделя“ в Батак, „Св. Богородица“ в Пазарджик, „Св. Никола“ в Сливен, „Св. Богородица“ в Хасково, „Св. Богородица“ в Пловдив и мн. др., главно в Южна България.

Към края на същия период в активна творческа дейност встъпва и една от най-значителните фигури в българската възрожденска архитектура от втората половина на XIX в. — майстор Никола Фичев.⁴³ С участието си в строежа на черквата „Св. Николай“ във Велико Търново и с изцяло построените от него преди 1850 г. черква „Св. Богородица“ и т.нар. къща с маймунката във Велико Търново той вече набелязва новите творчески търсения и големите си творчески възможности, които ще му позволят да създаде цяла „Фичевска школа“ в монументалното строителство през втората половина на XIX в.

КАМЕННА ПЛАСТИКА И ДЪРВОРЕЗБА.

Като израз на повишените художествени потребности на епохата и като неделима част от разгърнатото архитектурно строителство голямо развитие още в ранните години на Възраждането получават и някои свързани с това строителство художествени занаяти, които се издигат до степен на изобразително изкуство. Главно място между тях заемат каменната пластика⁴⁴ и особено дърворезбата.

Скулптурата като самостоятелен жанр в истинския смисъл на думата Българското възраждане не познава. Тя се заражда в рамките на каменната пластика с нисък и дълбок релеф, ограничена като украсни елементи върху фасадните плоскости главно на черковни сгради, а така също на часовникови кули, чешми и надгробни плочи. Оформяйки рамки и горни прагове на врати и прозорци на черкви, лицеви части на чешми или като елемент на възпоменателни надписи за изграждане, каменната пластика допълва архитектурния детайл и разнообразява художественото въздействие на сградите. Главните мотиви на каменната пластика са стилизирани елементи от растителния и животинския свят — листа, цветове, клонки, птици, вплетени в сложни композиции, както и символите на луната и слънцето и сложно преплетени геометрични форми, образуващи декоративни розетки. Човешкият образ, носещ понякога и портретни черти, се явява, макар и рядко, също

елемент от каменната пластика, особено при възпоменателните надписи, или като образ на светец-патрон. Наличието на портретни образи е един от съществените възрожденски белези в каменната пластика, разчупващ рамките на средновековната анонимност в художественото творчество.

Значително по-голямо е приложението на дърворезбата в архитектурата на Възраждането.⁴⁵ Тя показва две главни насоки на развитие — светска и религиозна. Светската дърворезба намира приложение в интериорите на жилищните сгради и в архитектурното оформяване на интериорите на култовите сгради. Нейна характерна особеност е, че тя е обикновено замислена и изпълнявана от самите майстори-строители на сградите и не се обособява като самостоятелна художествена и изпълнителска дейност, какъвто е случаят при дърворезбената украса на черковните иконостаси.

Украсните мотиви при светската дърворезба са същите, както при каменната пластика. Но тук те са много по-тясно свързани и подчинени на архитектурните детайли, които украсяват: бази и капители на колони, крайни стълбчета на парапети /стърчишки/, рамки и крила на врати и долапи, рамки на заделени пространства в помещенията, фризове под полици, домашни иконостаси и особено рамки и плоскости на тавани. Голямото разнообразие на мотиви и тяхното оригинално съчетаване сочи едно значително самостоятелно развитие, издаващо творческия почерк на майсторски групи от различните райони на страната.

Най-забележителни примери на ансамбловото решение на интериорите при значително участие в тях на дърворезбата показват някои жеравненски къщи от Ранното възраждане /Филаретовата, Халтъковата, на Руси чорбаджи/, дело на майстори от Тревненската строителна школа. Безспорно най-високо постижение в оформянето на дърворезбени тавани както като композиция, така и като изцяло съчетание и изпълнение на украсните мотиви са двата тавана в Даскаловата къща в Трявна, изработени през 1807 г. в резултат на майсторско съревнование между двама тревненски дърворезбари.

Но дърворезбата се развива главно като самостоятелен дял от художественото творчество на Възраждането със свой собствен път, ръководен от свои композиционни, естетически и функционално-литургически закони в черквите. Преди всичко тя намира приложение в иконостаса, един присъщ само на източноправославната църква елемент, заместил използваната през средновековието ниска, обикновено каменна олтарна преграда. Изпълняван първоначално също като цяла масивна стена с отвори между наоса и олтара, към XVI в. той е заменен по нашите земи с дървения иконостас.

Символизиращ преградата между небесния божествен свят и неговите тайнства, развиващи се в олтара, и земния свят, чиито представители са в наоса, иконостасът е наричан „райска фасада“. Затова и решението му напомня членението на фасада с цокълна част, над която стъпва редът на големите икони, символизиращи отворите към рая, разчленен вертикално с колонки и завършващ с междинен корниз — лозницата. Над тази основна част на олтарната стена се развива венчаващата част — поясът на малките икони, развит като непрекъснат фриз, и „венчилката“ с кръста в средата ѝ. Независимо от различните вариации на решение в основата си иконостасът запазва композицията си на класически разчленена и плоскостно третирана фасадна стена с фронтонен завършек и по своята тектоника спада към архитектурните детайли в оформянето на вътрешните пространства. Това, което прави иконостасите забележителни произведения на дървопластиката, е стремежът все повече и по-богато архитектурно-конструктивните им елементи да се покриват с ниска, висока или ажурена резба, придаваща им зрителна безплътност и подсилваща сполучливо с високохудожествени средства вложената в тях литургична идея.

Дърворезбените иконостаси са продукт на Възраждането. Те постигат висок естетически ефект с изящната си и богата дърворезбена украса и с многоцветните икони.

Изпълнителите-майстори на дърворезбени иконостаси в края на XVIII и началото на XIX в. принадлежат на две главни школи, действащи по това време — Атонската и Дебърската. На атонския монах Антоний се приписва изработването на средишната част на един от най-хубавите ранновъзрожденски дърворезбени иконостаси — на Митрополитската черква в Самоков. Довършен умело от майстор Атанас Теладур в същия стил, той издава характерните за тази школа художествени похвати на резба с висок релеф, изпълнена с филигранна прецизност и завършеност на всеки отделен детайл, което ѝ придава скулптурната загладеност на мрамора.

Макар че украсните мотиви, които използва Атонската школа — елементи от растителния и животинския свят и по-малко човешки фигури, — се използват също и от дебърските дърворезбари с известно предпочитание към повече човешки фигури, стилът и техниката на последните се различават съществено. Това, което ги отличава най-много, е широкото използване на ажурената резба, почти отделена от основната маса на дървото, и по-едрата експресивна обработка на отделния

Часовниковата кула в Златица /1777/

елемент, изпълнен сякаш с по-малко вдлъбвания на резбарското длето. Типичен пример на дърворезбени иконостаси, работени от майстори от Дебърската школа, са малкият иконостас в черквата на Роженския манастир и иконостасът на гробничната черква „Св. Богородица“ в Банско.

3.

Живопис и музика

ЗАРАЖДАНЕ НА НОВИ ЕЛЕМЕНТИ В ЖИВОПИСТА. Българското изобразително изкуство през XVIII и началните десетилетия на XIX в. запазило своя църковно-религиозен характер. Главно място в изобразителното изкуство, както и в предходните векове продължавала да заема църковната живопис с двата си раздела — стенопис и иконопис. Промените в нея протичали относително бавно като елементи и тенденции, които ще се развият и проявят при по-благоприятни обществено-икономически и политически условия и фактори.

Работата на зографите от това време продължавала да се контролира и насочва чрез специални ръководства, наречени ерминии. В началото на XVIII в. се наложила прочутата ерминия на Дионисий от Фурна, която обединявала предишните ръководства и ги превръщала в задължителен наръчник на няколко поколения православни живописци.

Българските зографи се стараели да спазват каноните на религиозната живопис, но не оставали чужди на изменящите се потребности на живота, на формиращия се нов естетически вкус и в една или друга степен започвали да ги отразяват в творбите си. Новите елементи в църковната стенопис и иконопис се проявявали най-напред в трактовката на някои второстепенни детайли. Постепенно се увеличавали реалистичните мотиви, свързани с бита на народа. Живописата се обогатявала тематично с по-рядко изобразявани дотогава сюжети, и то главно с нравствено-поучителен характер. Колоритът ставал по-жизнерадостен и ярък. Зографите започнали, макар и бавно, да третират по новому някои елементи в регламентираните композиции.

Тенденцията към разчупването на канона в работата на българските зографи от първата половина на XVIII в. била все още изключително слабо изразена. В иконите „Богородица“ и „Христос“ от 1703 г. на иконописеца Николай йерей от Тетевен, в икона от манастира „Св. Троица“ от 1708 г. на даскал Коста и Цойо, в иконите от бобошевската черква „Св. Атанасий“ на майстор Йоан от София и в творбите на поп Павел в манастира „Св. Илия“ край Тетевен канонът е запазен по отношение на композицията, макар че новото

се прокрадва в по-ярките и жизнени тонове, свежата хармония, несъгласувана с установената дотогава гама.

Същото се отнасяло и до монументалната живопис. В стенописите на черквите „Св. Георги Стари“ /1704/, „Св. Георги Малки“ /средата на XVIII в./ в Несебър, „Св. Георги“ /1710/, параклиса на черквата „Св. Атанаси“ /1724 и 1726/, параклиса „Св. Троица“ на черквата в девическия манастир „Св. Богородица“ /1704/ в Арбанаси, преддверието на черквата „Св. Архангели“ /1761/ в същото село, както и в Роженския манастир зографите спазили традиционните композиции, но в отделни сцени много по-широко от преди използвали битови елементи. В някои случаи това били все още съвсем малки детайли в традиционно решените религиозни сюжети, а в други приемали символичен характер и внасяли нов смисъл в цялостното въздействие на фреските.⁴⁶

Даскал Цойо и Недю, рисувайки традиционната композиция „Страшният съд“ в черквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси, развили в цяла поредица наказанията, на които ще бъдат подложени пияници, кръчмари и воденичари, които крадат народа. В изобразяването им много богато били използвани елементи от народния бит, които внасят известно оживяване в религиозната живопис.

Откъм втората половина на XVIII в. наред с увеличаването на реалистичните и битовите елементи в живописата се забелязва и известно, макар и още слабо, сюжетно разнообразие. В иконописата навлезли сцени с нравствено-поучителен характер, които добили особено голяма популярност в началото на XIX в. Наред с различните интерпретации на мъченията на грешниците в композицията „Страшният съд“ — един стар сюжет в иконографията — започнали да се изобразяват „Митарствата на душата“, „Праведно и грешно изповядване“, „Водене на болен при врачка“ и други сцени, които липсвали в ерминииите и не били съгласувани с установените евангелски цикли.

Църквата продължавала борбата с прояви, които смятала за остатък от езичеството, и използвала изобразителното изкуство, за да насочи стрелите си срещу баячките, врачките и народното суеверие.

Между най-любимите сюжети на българските зографи през Възраждането бил „Водене на болен при врачка“. Едно от ранните стенописни изображения на тази тема /1799/ се намира в преддверието на черквата „Св. Лука“ при едноименната постница в Рилския манастир. Врачката е стара жена, облечена в национален костюм. В нозете ѝ е коленичил болният, придържан от съпругата си. Из въздуха наоколо летят дяволи, които ликуват, че са успели да внушат на болния да по-

търси спасение не в църквата, а при знахарката. Тъй като тази тема не била свързана с евангелските религиозни цикли, художниците я поставяли в преддверието на храма. Там тя се виждала от повече хора и имала по-силно въздействие.

Пак в същата черква се намира едно от най-старите изображения на неканоничната сцена за „Праведно и грешно изповядване“ /1799/. В една част е представена изповедта на мирянин, признаващ всичките си грехове. Зарадван от искреността му, от небето се спуска ангел и полага на главата му венец. Във втората част изповядващият лъже и крие грешните си дела, което кара дявола, застанал зад гърба му, да ликува, а ангелът обръща глава встрани. Лъжливото поведение на грешника е изразено по твърде интересен начин — от устата му падат змии и гущери, както в народното творчество. Живописецът си е послужил със заемки от фолклора, за да направи изображение то по-близко и разбираемо за народа.

В началото на XIX в. се появил още един сюжет — „Митарствата на душата“. Той бил пресъздаден през 1811 г. от Тома Вишанов в черквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ в Рилския манастир. Образно са представени изкушенията, на които е подложена човешката душа, символично изобразена като малко невинно момче.

Тези нови сюжети били опит да се разшири тематично кръгът на изобразяваните сцени, за да се засили нравственото въздействие върху съзнанието на вярващите.

Зараждането на национално самосъзнание оказало влияние върху естетическите мисли и прояви. Затова от втората половина на XVIII в. и особено през началните десетилетия на XIX в. се увеличават народностните мотиви в изобразителното изкуство. Първите прояви били свързани с интереса към изобразяването на българските светци Иван Рилски, Прохор Пчински, Йоаким Осоговски и др. Още през 1706 г. неизвестен зограф изписал в манастира „Св. Наум“ край Охридското езеро образа на княз Борис-Михаил и групата „Св. Седмочисленици“ /Кирил, Методий, Климент, Наум, Горазд, Сава и Ангеларий/. Особена роля за обогатяването на иконографията с национални светци имала „Стематографията“ на Хр. Жефарович. За българските зографи тя била необходимо допълнение към Ерминията на Дионисий от Фурна, който в своя наръчник не отделил място на нито един български светец. Обаянието на образите на Давид цар Български, Теоктист, св. Климент — архиепископ Охридски, св. Теофилакт, св.

Параскева, св. Георги Софийски и особено на хералдиката от книгата на Жефарович се запазва върху няколко поколения български зографи. До края на XVIII в. тези имена стават все по-популярни. В черквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир, зографисана през 1764 г. със средствата на хаджи Вълчо от Банско, са изписани образите на Иван Рилски, Наум Охридски, Козма Зографски, Гаврил Лесновски. В началото на XIX в. образите от българската гражданска и църковна история заемат най-видното място в декорацията на храма „Св. Георги“ в същия манастир. Южното крило на нартиката на храма представлява внушителна галерия от български светци. През 1817 г. там е изрисуван „Йоан Асен цар Българский обновител обители сея“, Михаил Български, Давид, Теоктист, Наум Охридски, Йоан, Козма Зографски, Арон. В тези образи поклонниците-българи виждали духовните водачи на своя народ в миналото, материализираното присъствие на лица, споменавани в легенди и предания като основатели на манастира, образната истина, че са потомци на видни и заслужили личности.⁴⁷

Постепенно се появявали изображения и на сцени от житията на отделни национални светци. През 1757 г. в параклиса „Св. Ив. Рилски“ на Хилендарския манастир неизвестен зограф пресъздал пренасянето мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Към края на същия век сюжетът преминал върху шампите, печатани в Рилския манастир.

Наред със сюжетното раздвижване през втората половина на XVIII и началните десетилетия на XIX в. се забелязва видимо изменение в трактовката на образите. Вместо строги светци-съдници, всяващи респект и приканващи към покаяние, върху стените на храмовете и по иконите започват да се появяват човечни и добродушни отци, по-близки и понятни за обикновения човек. В иконите на Иван Рилски, Йоан Предтеча, Николай Чудотворец и др. от главната черква на Рилския манастир, рисувани от Захарий монах /1789, 1791/, по лицата на светците пробягва лека руменина, а в погледа се четат благосклонност и доброта. Религиозният мистицизъм в представянето на образите вече е разколебан. Тази промяна в отношението към човешкия образ отбелязала зараждането на нов естетически вкус.

През разглеждания период продължавала традицията на изписване на ктиторски портрети — един твърде стар начин за пропагандиране и поощряване на даренията за църквата. През Възраждането ктиторските портрети увековечавали даренията на представителите на зараждащите се нови обществени сили и отразявали стремежа на художниците да отделят човешката личност от света на религиозните образи.

Икона на св. Георги с жития от Димитър Кънчов от Трявна /1838/. Окръжен исторически музей — Велико Търново

Броят на ктиторските портрети от началото на XVIII в. е относително ограничен. Те се срещат в храмовете на няколко големи манастирски комплекса, украсявани по това време. На северната стена на притвора в черквата на Роженския манастир през 1732 г. са изобразени два мъжки портрета, а в параклиса на същата черква е изписан образът на монахиня. Тези портрети, от които по-добре е запазен само женският образ, са слабо индивидуализирани, със силно влияние на установената техника за предаване образите на светците по иконите.⁴⁸

Голяма група ктиторски портрети на български били зографисани в черквите на Света гора. През 1757 г. в хилендарския параклис „Св. Иван Рилски“ бил изобразен дарителят хаджи Вълчо от

Банско. Неговият портрет чувствително се различава от известните дотогава ктиторски изображения в нашите черкви, представени в свенливи пози, плахо държащи своите дарове. Вълчо е нарисован в твърде естествена и непринудена поза, с тържествен вид. Той е сериозен, облечен в скъпи градски дрехи, придобити при търговските му пътувания в Европа. От целия образ лъха достойнство, съответстващо на неговото икономическо състояние. Вероятно хаджи Вълчо бил рисуван от художника от натура.⁴⁹

В зографския параклис „Рождество на Йоан Предтеча“ /1768/ е зографисан друг богат ктитор — хаджи Василий от Ловеч със синовете си Недялко и Коста. Този портрет също респектира не само със своята изразителност, но и със самочувствието, което излъчват образите на тези българи.

В преддверието на зографската черква „Успение Богородично“ са се съхранили ктиторските портрети на хаджи Недко, хаджи Герасим, хаджи Василий и мн. др.⁵⁰ Това са вече изображения на представители на зараждащата се българска буржоазия, чието ново самочувствие се излъчва от всяка подробност във външността им. Тежките кожени яки, шапките с дъно от скъпа вносна материя, с които са изобразени дарителите, са твърде близки до облеклото на съвременните им западни търговци и на европеизиращото се руско търговско съсловие. Зографите, работили в Атон, между които има и много българи, макар и спъвани от каноните, отразявали в изкуството си реалната общественоекономическа обстановка.

Макар че преписването на книги през XVIII в. се увеличило твърде много, илюстрациите към преписите ставали все по-голяма рядкост и се характеризирали с известна схематизация и обедняване на колорита. Книжовната ръчна илюстрация почти изчезнала или правела опити да се откъсне от църковно-религиозната миниатюрна живопис чрез появата на първите автопортрети. Пръв поп Пунчо от с. Мокреш нарисувал образа си в сборника, който съставил през 1796 г. Към първите опити за портрети се отнасят и изображенията на Софроний Врачански от ръкописния сборник „Изповедание православния веры“ от 1805 г. и от ръкописа на „Неделника“ от 1806 г., рисувани с водни бои.⁵¹

Тези твърде примитивни и наивни в художествено отношение творби демонстрирали променящото се самочувствие на българските книжовници, които осъзнавали своята общественоеполезна дейност и се гордеели с нея. Вероятно на този процес се дължал и един от първите анонимни опити от 1812 г. за създаване на маслен портрет на „Софроние Богориди епископ Врачански от Казан и Великия Мисия или Болгария“. Макар че по изпълнение той е все още близък до иконописната

трактовка на образите, чрез него се правел опит за реалистично пресъздаване на човека и се поставяло началото на нецърковна тематика в живопис-та.

Новите тенденции в живописата резонирали и в колорита на иконите. Тоновите ставали по-ярки и по-жизнерадостни. Златният фон, който бил почти задължителен за иконите дотогава, преминавал в синьо-зелен, близък до цвета на небето. Обстановката около светеца в иконата или пейзажът в стенописата постепенно се заменяли от мотиви, заимствувани от реалния свят. Чрез новите реалистични елементи и тенденции религиозната живопис, която имала за цел да буди респект и смирение, започнала да влиза в противоречие със собствената си природа. И пейзажът, и образите станали по-земни и постепенно се отдалечавали от иконографските изображения.

ЖИВОПИСНИ ШКОЛИ. През XVIII в. се създали условия за оформяне на отделни живописни школи вместо характерните дотогава еднолични художествени прояви. Техни центрове станали бързоразвиващите се балкански селища Банско, Самоков, Трявна, Дебър. Обществено-икономическите условия в тях благоприятствували за проявата на художествения живот. Основателите им били народни майстори-иконописци, някои от които имали възможност да получат известна школовка в Атон или в Европа.⁵²

Една от най-старите художествени школи — Тревненската — е създадена в първите десетилетия на XVIII в. Последните изследвания разкриват, че нейното начало трябва да се търси не в подписаните от папа Витан и Симеон Цонюв икони от 1798 г., а в цяла серия иконописни творби, запазени в Присовския манастир, като „Арахангелски събор“ /1735/, „Св. Илия“ /1735/ и др. Специалистите отнасят към ранните творби на тревненци и иконата на даскал Коста и Цоню „Старозаветна троица“ /1708/.⁵³ Тази школа се развивала без прекъсване и след Освобождението. Тя наброявала над 100 иконописци от няколко поколения и семейства. Освен Витанови и Захаријеви, които са най-продуктивните, се срещат икони, работени от зографи от други тревненски семейства — Миневи /24 живописци/, Векови /17/, Минчеви, Кънчеви и др.

Първоначално влиянието на това художествено огнище не надхвърляло пределите на близките райони. Постепенно неговите представители проникнали в по-отдалечени селища на север и на юг от Балкана — Русе, Свишов, Севлиево, Дряново, Плевен, Сливен, Добруджа и др.

Тревненци били предимно иконописци, но са известни техни прояви и в монументалната живопис, като стенописите в черквата на Раковишкия манастир от 1825 г., работени твърде примитивно

от Кръстю Захариев /1789—1850/, Теодосий Константинов /края на XVIII докъм 1872 г./ и Станчо Минчев /р. 1780 г./.

В края на XVIII в. се оформила друга известна българска художествена школа в Банско. За неин родоначалник се приема Тома Вишанов Хаджиикономов, наречен Молера, роден към средата на XVIII в. Според преданията той изучавал живопис във Виена.⁵⁴ От оригиналните му творби, създадени през последната четвърт на осемнадесетото и началото на деветнадесетото столетие, са известни само няколко икони на Христос, Богородица, Йоан Кръстител и др. от гробищната черква в Банско и характерните за неговата четка стенописи в черквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ в Рилския манастир от 1811 г.

Т. Вишанов е първият наш художник, който се опитвал да работи по западен образец. Това личи в интерпретацията на сцените „Митарствата на душата“ и в ктиорския образ на проигумен Теодосий в черквата „Покров Богородичен“ в Рилския манастир.

Наследниците на Тома Вишанов — Димитър Молеров /1780—1868/ и Симеон Молеров /1816—1903/ — и техните ученици от Банската школа работят главно в западните български земи. Заедно със самоковските майстори те зографисват главната черква на Рилския манастир и параклисите му и оставят интересни стенописи в черквата „Св. Троица“ в родното си Банско. За разлика от останалите художествени школи Банската дала най-малочислен брой зографи, които оставили творби на юг от Рила и поречието на р. Струма. Тази художествена школа просъществувала в продължение на век и половина, почти до 1940 г.

Икономическите условия в Самоков и традициите в областта на живописата благоприятствували възникването на Самоковската живописна школа в края на XVIII в. Дейността на основателя ѝ Христо Димитров се свързва в преданията с школовка в Света гора.⁵⁵ Наистина в неговите икони от черквите „Св. Никола Стари“ от 1793 г. в София, „Успение Богородично“ от 1810 г. в Ново село /при Щип/ и в други творби се чувства влиянието на светогорската живопис от XVIII в. Хр. Димитров работил откъм 1793 г., когато се срещат първите бележки с името му в кондиката на Самоковската митрополитска черква, до смъртта си през 1819 г. и предал изкуството си на своите синове и на многобройните си ученици.

Представителите на Самоковската школа работели в почти всички най-големи български манастири и в черквите на Пловдив, Атон и другаде. Изкуството на Христо Димитров било продължено и доразвито от синовете му Димитър Зограф /1796—1860/ и Захари Зограф /1810—1853/, от

Костадин Вальов /края на XVIII в. — 1863 г./, Никола Ив. Образописов /към 1828—1915 г./ и др. Техни икони и стенописи се срещат в почти всички краища на българските земи.

През XVIII в. в селищата по течението на р. Радика в областта Мала река, Дебърско, възникнала т.нар. Дебърска школа. Едни от най-известните ѝ представители били от Рензовски-Зографския род, чийто родоначалник Мирче работил в края на XVII и началото на XVIII в. Синът му Богдан се славел като зограф, а правнуците Янкул и Стефан Силянови продължили дейността на баща си Силян Богданов и работили в Серес, Драма, Кавала, Солун и цяла Тракия. Синовете на Янкул също се отдали на живописа, а един от тях, Дамян Янкулов, оставил оригинални творби.

Освен Рензовци работили и други зографи, като Константин Зограф и сина му Търпо Зограф, Апостол Зограф, автор на иконата „Св. Никола“ в черквата „Св. Спас“ във Велес от 1707 г., и др.⁵⁶

Наред със създадените художествени школи в българските земи работили и много други майстори, чиято дейност не може да се причисли към определена школа. През XVIII в. много българи намерили в съседните балкански страни по-благоприятни условия за художествено творчество. В сръбските манастири рисувал икони и стенописи Георги Стоянов от Свишов. За него, както и за Христофор Жефарович сръбските земи станали втора родина и той внесъл своя дял в развитието на сръбското изобразително изкуство.⁵⁷

ЦЪРКОВНАТА ЖИВОПИС ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. Българското изкуство през този период продължило възходящото си развитие. Масовото черковно строителство разкривало широко поле за приложение на труда на зографите, което увеличило общественото и художествено значение на техния труд. През втората четвърт на XIX в. бил възстановен изгорелият през 1833 г. Рилски манастир и бил украсен със стенописи просторният централен манастирски храм, както и някои от етажните параклиси. Зографисана била черквата „Св. Николай“ на Бачковския манастир, черквите на Троянския, Преображенския и други манастири. Украсени били с икони и стенописи черквите „Св. Неделя“, „Константин и Елена“ в Пловдив, „Св. Георги“ в Асеновград, коптивщанската черква „Св. Богородица“ и мн. др. В селата, където материалните възможности не били като тези на големите градове и манастири, се строели и украсявали черкви предимно от местни майстори, които създавали примитивно изкуство, по-близко до занаятчийството.

Живописата през този период запазила до известна степен своя църковно-религиозен характер, но се извършвал вече процес на по-нататъшно развитие и задълбочаване на тенденциите, проявили

се още през XVIII в. Постепенно укрепвали и елементите на светски мироглед, чиито носители били новите обществени сили.

През втората четвърт на XIX в. продължавал да се засилва стремежът към сюжетно обогатяване на живописа. Българският зограф се вълнувал и от някои философски проблеми. В Преображенския манастир /1849/ Захари Зограф изобразил т.нар. „Колело на живота“ — един твърде рядък сюжет в иконографията в сравнение с предходните векове. Човешкият живот бил представен символично като въртящо се колело, в средата на което млада жена държи чашата на суетата и удоволствията. По най-разбираем начин Захари Зограф се стремил да представи преходността на човешкия живот. Успоредно с вмъкването на нови сцени в строго канонизираните изображения се увеличил и броят на светците и мъчениците. За разширяването на иконографията съдействувало и обемното уголемяване на храма и нарастването на иконостаса като архитектурна композиция, което налагало да се удвои числото на иконите.

Процесът на тематично и образно обогатяване, зародил се през XVIII и началото на XIX в., придобил ясно изразен целенасочен характер. Зографите съзнателно изобразявали все по-често български светци и мъченици. Наред с образите на Иван Рилски, Прохор Пчински, Йоаким Осоговски, Кирил и Методий се появили и образите на Лазар Дебелделски, Онуфрий Габровски, Никола и Георги Софийски и др. Това били селяни и занаятчии, канонизирани като светци най-вече през XVIII в. заради мъченическата им смърт при насилствен опит за потурчване. От 30-те години нататък техните образи се срещат в почти всяка новозографисана българска черква. Те навлизали масово в стенната живопис и постепенно започвали да изместват старите библейски и византийски образи. Стените на преддверието на параклиса „Св. Арахангели“ в Рилския манастир са покрити с фрескови изображения изключително на български светци. В черквата на Троянския манастир Захари Зограф изобразил търновските патриарси Йоан, Теофилакт, Евтимий, цар Михаил, Теодосий Търновски и др. Техните изображения били повторени и във фреските на Преображенския манастир.⁵⁸ Броят на българските светци и редът на зографисването им често съвпадали с тези от „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, което още веднъж показва въздействието на Паисиевата история и възпитателното ѝ значение чрез подчертаването на националния произход на светиите. Пролитавал стремежът да се изтъкнат заслугите на българския народ в из-

Икона „Рождество Богородично“, XIX в. Рилски манастир

REGIO HETIA RIII

граждането на общохристиянския култ.

В някои детайли на религиозни композиции били вмъкнати отделни моменти от средновековната българска история. През втората четвърт на XIX в. зографите от Самоковската школа рисували в черквите на Рилския манастир сцени от срещата на българския цар Петър с Иван Рилски. Под формата на религиозни сцени се правели първите опити за исторически композиции, предвестници на българските исторически картини, появили се през третата четвърт на XIX в.

Нарасналото национално самосъзнание на зографите не им позволявало да ползват вече гръцки и двуезични надписи на иконите. Те започнали да подчертават българския си произход. В лаврата „Св. Атанасий“ — най-големия манастир в Света гора — на централно място в нартиката на храма през 1852 г. Захари Зограф оставил паметен надпис: „Изобрази ся настоящая нартка ру-

кою Захария Христовича живописца самоковчанина Болгарина.“

Чрез изразните средства на живописца се целело да се внуши страх от жестоко наказание за всеки, който бил готов да се отрече от българското си име и да сътрудничи с поробителите. Зографите обричали на пламъците на ада всички веротстъпници. Върху южната стена на черквата „Св. Атанасий“ в с. Бойница, Видинско, през 1837 г. неизвестен народен живописец представял българката, „що доила турски деца“, редом с веротстъпницата, „коя се потурчуге“, обречени на вечни мъки.

През втората четвърт на XIX в. намерила отражение в иконографията идеята за славянското единство. Редом с българските светци се изобразявали руски и сръбски царе, патриарси и мъченици за православната вяра. В черквата на Рилския манастир образите на Урош, Неман, Сава и

Симеон заемали почти целия цокъл на южната стена. В същия манастир се изградил отделен параклис, чиито стенописи пресъздавали живота на сръбските светци Сава и Симеон. Най-подчертан бил обаче интересът на възрожденския художник към руските светци.

През 30-те години на XIX в. в иконографията навлезли изображенията на Владимир Киевски, Теодосий и Антоний Печерски, Дмитрий Ростовски, Борис и Глеб. В черквата на Троянския манастир Захари Зограф изобразил князете Борис и Глеб Росийски, въоръжени с дълги копия, препускащи на буйни коне. В техните образи няма нито следа от християнски аскетизъм, а израз на надежда и уважение пред силата на руското оръжие. Чрез изкуството си българският зограф засвидетелствувал чувството на култова общност и пламенно родство с най-големия славянски народ, защото твърдо вярвал, че освобождението ще дойде оттам. Той създавал изкуство, което задоволявало, но в същото време влияело върху обществено-политическите настроения на публиката.

Наред с патриотичните и националните мотиви българските зографи продължавали да използват силата и възможностите на живописата, за да разобличават моралните и социалните недъзи на обществото, в което живеели. Грешниците в композицията „Страшният съд“ добивали по-съвременна интерпретация. Сред тях попадал кръчмарят, който лъжел клиентите си, воденичарят и терзията, които крадели, клеветниците, доносниците, блудните жени. Все по-често се изобразявали нравоучителните сцени „Праведно и грешно изповедване“ и „Водене на болен при врачка“. Чрез тях се внушавала на българина любов към истината, отвращение от старите езически ритуали и вярванията в баянията на врачки и магьосници. Тези сцени, чиято иконография не била санкционирана от ерминиите, давали простор на фантазията на художника. В тях се срещали много заемки от народния бит. Увеличаването на битови елементи и дори появата на цели битови сцени било толкова силно, че се превърнало в основа за появата на битовата живопис като самостоятелен жанр през 50-те години на XIX в. Особено силно се увличали в битописа майсторите от Самоков. Захари Зограф пресъздавал българския бит почти във всяка библейска притча и легенда. В стенописите му в Бачковския /1841/, Троянския /1847/ и други манастири сцената „Притча за бедния и бо-

гатия Лазар“ е показана в дома на богато пловдивско семейство. За фон служи пловдивска къща с типичните ѝ еркери, прозорци, решетки и стенописна украса. Явно е, че живописецът чувствувал известно колебание между традиционните евангелски образи и действителността и затова представил някои от фигурите в модни възрожденски дрехи, а други в типичните за религиозната живопис одежди.

Независимо от ярките си прояви битовите сцени останали в рамките на евангелската и библейската тема и затова само се смятат като начало на битописа, но не и на самостоятелен битов жанр, който се заражда в битовите рисунки на някои школувани български художници.⁵⁹

Социалното разслоение в българското общество намерило също художествена интерпретация в живописа. В черквата на Бачковския манастир Захари Зограф изобразил голяма група от греш-

Воденето на болен при врачка, стенопис в постницата „Св. Лука“ при Рилския манастир /1799/

Монахиня Мелания, ктиторка на Роженския манастир, XVIII в.

ници, подкарани към ада, в облеклото на съвременните му гърчещи се пловдивски чорбаджии. Сцените „Архангел Михаил вади душата на богатия“ и „Притчата за бедния и богатия Лазар“ станали любими сюжети и се срещали в притворите на почти всяка нова черква. В стенописите на Бачковския манастир Захари Зограф заменил традиционната фигура на архангел Михаил с дявол, за да подчертае, че душата на чорбаджията не е достойна за ръцете на една небесна сила.

През втората четвърт на XIX в. масово навлизали в църковната живопис най-разнообразни мотиви на народната орнаментика под формата на фризове, рамки, гирлянди, букетчета, натюрморти. Те били почти същите, каквито се срещали в народната керамика, върху изписаните коли и сандъци. Тези орнаменти действували жизнеутвърждаващо с красивите си форми и с приятния си колорит. Все по-често българските художници ги изобразявали самостоятелно във от черквата. Те се явявали по стените на богатите пловдивски, копривщенски, самоковски и други възрожденски къщи.⁶⁰

Художниците проявявали все по-голям интерес към пейзажа. Последният нахлувал в църковната живопис като атмосферна обстановка и опит за изобразяване на небе, като фон с дървета, полянки, хълмове и дори като израз на точно определен типизиран български пейзаж.⁶¹ Често интересът към пейзажа бил съчетан с елементи и от труда на българския селянин. В някои тревненски икони на „Рождество Христово“ били нарисувани хълмове, по които пасат стада, водени от овчар, твърде сходен с българските овчари.⁶² Пейзажът от натура заинтересувал българските зографи. Захари Зограф се опитал да предаде околностите на Бачковския манастир в стенописите на игуменарницата, където зографисал околната панорама. В архивите му се съхраняват много скици на дървета, цветя и цели пейзажи, в които той се е опитвал да прилага законите на перспективата.

Втората четвърт на XIX в. е време на упадък на религиозната живопис и създаването на условия за зараждането на новото реалистично изкуство. В църковната живопис се отразявало повишеното човешко и национално самочувствие на новите обществени сили, които ставали център на обществения и културния живот. Тя подчертавала нарасналото патриотично чувство, любовта към българския бит и история. Промененото отношение към действителността и човека, към природата, социалните и политическите отношения отразявали упадъка на религиозноаскетичния светоглед и замяната му с нов, буржоазен. Естетически

Рилският манастир — преддверието на главната черква

те категории били освободени от религиозните заблуди. Старите иконографски и стилистични изисквания, макар и ненапълно отхвърлени, били силно разколебани. Това довело до реалистично художествено възприятие и отражение, от което църковната живопис несъзнателно влязла в конфликт със задачата си да служи на църковно-догматичната идейност. Така религиозната живопис отразила прогресивните черти на времето си чрез своя упадък. В този период се подготвили условията за зараждането на новото реалистично изкуство.

ПОЯВА НА НОВИ ЖАНРОВЕ В ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО. ГРАФИКА. През XVIII в. на Балканите се развила графиката, която дотогава била почти непозната в художествения живот на балканските народи. Появата на гравюрата у нас било свързано с разпространението на печатните издания. Повечето от богослужебните книги, които се внасяли от Русия през XVII и XVIII в., били украсени с гравюри, което съдействувало за създаването на вкус към графиката. Особено силно било влиянието на „Стематографията“ на Христофор Жефарович.⁶³

Към средата на XVIII в. графиката постепенно се откъсвала от илюстрацията чрез многото отпечатъци, предназначени за самостоятелно художествено ползуване. Най-радушен прием сред народа намирали отпечатъците с религиозно съдържание, известни с името шампи. Първите известни у нас образци били печатани по поръчка на големите манастири или с даренията на богати българи в Будапеща, Виена, Света гора и Москва. Една от най-старите шампи, разпространявана у нас, била гравирана през 1741 г. вероятно в манастира Зограф в Света гора и сюжетно пресъздавала житието на патрона на манастира св. Георги.⁶⁴ Тя била последвана от шампата „Изглед от Зографския манастир“ /1748/. През 1779 г. по поръчка на хаджи Стоил във Виена бил гавиран панорамен изглед от Хилендарския манастир.⁶⁵ Тези шампи послужили като образци при създаването на цяла серия следващи графики.

По подобие на светогорските манастири в края на XVIII в. в Рилския манастир се създадо първото българско графично ателие. Първоначално в него се работело с клишета, гавирани зад граница, а впоследствие се явили и местни гравюри.

Първата рилска шампа била работена през 1791 г. във Виена от гравьора Лазар по поръчка на „господаря Малча Станковича“. Тя представлява изображение на манастирския патрон Иван Рилски, сцени от неговото житие, панорамен изглед от манастира с шествието на братството, което посреща мощите на Иван Рилски. В долната част, както обикновено, се намира възпоменателен надпис. Той се повтаря в клише от 1792 г., гавира-

но в Москва от Николай Дяконов със средствата на заможните търговци братя Мустакови. Виждаме го в клише, работено през 1800 г. в Москва с дарението на самоковския търговец Николай Караспасов, и др. Почти две десетилетия този сюжет бил повтарян и отпечатван масово в манастира.

От 1816 г. се забелязва известно сюжетно обогатяване на шампите, отпечатвани в Рилския манастир. През тази година самоковският търговец Манасий Хаджигеоргиев поръчал в Москва метално клише, изобразяващо „Успението на Иван Рилски“. Под централния образ на ковчега с тялото на светеца били гавирани руският герб и монограмът на цар Александър I. През 1819 г. във Виена било изработено точно копие на тази шампа. Наред с духовните, материалните и естетическите цели тази шампа прокарвала и определена политическа идея.

В началото на XIX в. започнали да се изработват клишета и за други манастири. Самоковският търговец Петър Рана поръчал във Виена през 1807 г. гравюра на мед, изобразяваща Бачковския манастир и параклисите около него.

Работилница за шампи била открита в Троянския манастир. През 1818 г. монахът Леонтия Рус, който вероятно отпечатвал шампите, гавирал клише с панорамен изглед на манастира и околностите му. На следващата година /1819/ той изработил второ клише с изображение на св. Никола. Подобна работилница за шампи била открита и в манастира „Йоан Пустич“, Врачанско.⁶⁶

В първите прояви на графиката се преплитало силното западно влияние с това на Русия и Атон. Клишетата, гавирани във Виена и Будапеща, били пълноценни графични творби. Фигурите в тях са заоблени и живи, шрихите богати и умело използвани. Клишетата, поръчани в Русия, са с опростен рисунък, като съчетанието на шрихите се използва по-слабо. Клишетата, работени в Света гора, предават плоскостно образите и сцените. Фигурите в тях са статични и твърде схематични. Гравюрите оставяли големи бели плоскости за ръчно оцветяване, което приближавало графиката до живописата.

През втората четвърт на XIX в. гравюрата добила голямо разпространение. За популяризирането ѝ допринесло твърде много развитието на книгопечатането. Почти всяка новоизлизаща българска книга се украсявала с винетки, заглавки, концовки. Гравюри били поместени и на страниците на първото българско списание „Любословие“ и в Буквара на П. Берон от 1824 г. През 40-те години на XIX в. Ив. Богоров отпечатал в Одеса образите на българските царе Иван Асен II и Иван Шишман заедно с българския герб, заимствувани от „Стематографията“ на Хр. Жефарович. Тези графични изображения с подчертан патриотичен

характер и известна политическа насоченост се разпространявали като самостоятелни произведения и всеки българин според спомените на Ив. Селимински желал да ги притежава и да ги постави в домашния си иконостас редом с иконите. Успоредно с това интересът към шампите продължавал да е твърде голям, което стимулирало продукцията на старите шампарски ателиета в манастирите и откриването на нови в някои градове.

През 30–40 години на XIX в. дейността на Риломанастирската шампарна била свързана с името на проигумен хаджи Исая Рилски. С негови дарения била построена специална сграда, в която се помещавала работилницата, и се създавали по-благоприятни условия за отпечатването на десетки шампи на ден.⁶⁷ Хаджи Исая често пътувал до Виена и Будапеща и използвал престоя си там за поръчването на нови клишета, за да замени силно изхабените стари калъпи. Сюжетите на новите клишета обикновено повтаряли традиционните изображения на манастирския патрон Иван Рилски, сцени от житието му и панорамата на манастира. Заедно с традиционните изображения хаджи Исая проявявал слабост и към клишета с нравствено-поучителен характер, като „Водене на болен при врачка“ /1839/, сюжета за праведното и грешно изповядване и др. Тяхното изпълнение повтаряло стенописите със същия сюжет в Рилския манастир и изобилствувало със заемки от народния бит.

През разглеждания период в шампарната работел вероятно като печатар монахът Сергей. През 1835 г. той направил пръв опит за самостоятелно гравироване на клише с изображение на Иван Рилски, а през 1841 г. изработил нов калъп „Богородица Триръчица“.⁶⁸ Това били първите опити на самобитните рилски шампари за самостоятелна гравьорска работа.

В шампарната се отпечатвали огромно количество шампи, които, макар и не много качествени поради примитивната техника, намирали отличен прием сред поклонниците. Чрез манастирски пратеничества те достигали и до руските и сръбските земи. Заслугата им е не само в популяризирането на манастира и в материалната изгода за него от продажбата им, но преди всичко в ролята им за естетическото възпитание на българите и популяризирането на графиката.

В шампарната на Троянския манастир след Леонтия Рус работил йеромонах Филотей. Той не само се грижел за отпечатването на шампи, но и сам правел опити да гравира клишета за тях. През 1839 г. той изработил клише с панорамен вид на манастира, където включил някои реалистични сцени и заемки от фолклора. Филотей изобразявал групи поклонници в национални костюми, стремял се да постигне прилика с архитектурата

на манастира и т.н. Троянската шампарна в сравнение с Рилската имала по-малка по обем и сюжетно разнообразие продукция и по-ограничен обseg на разпространение на шампите, но също допринесла за развитието на българската графика.

Шампи били гравирани и отпечатвани и от двамата братя от Крушево Тома и Кирил Сидерови. Кирил приел монашество в Света гора и работил в Карей, където съществувало едно от най-големите халкографски ателиета на Атон. Дейността на Тома Сидер протекла главно в Крушево. През 1839, 1847 и 1848 г. той бил поканен от ръководството на Рилския манастир, за да почисти и поднови някои стари калъпи, употребявани в шампарната. Междувременно той гравирал няколко нови клишета — „Успение на Иван Рилски“, „Христос велик архиерей“, „Иван Рилски“ и др.

Заедно с шампите, печатани във вътрешността на страната, в българските земи прониквали и се разпространявали много отпечатащи, работени в Атон. Чрез сюжетите си те популяризирали манастирите, за които са работени. В тях почти не се срещат битови елементи или изображения на национални български светци, а обяснителните им текстове в повечето случаи са на гръцки език.

През втората четвърт на XIX в. се оформило едно от най-големите градски гравьорски средища — Самоков. Художествените традиции в селището, от което излезли прочути дърворезбари и зографи, както и близостта с Рилския манастир създали благоприятни условия за развитието на графиката в селището. През 1828 г. Никола Карастоянов, който на младини работел в Риломанастирската шампарна, закупил печатарска преса и започнал да отпечатва първите шампи, гравирани в чужбина. Част от шампите той пласирал сред поклонниците, минаващи през Самоков за Рилския манастир, а другите продавал в Сърбия, за което получил специално разрешение от княз Милош Обренович.

През 30-те години Никола Карастоянов открил в Самоков първата българска печатница и започнал тайно да печата книги. За тяхното илюстриране синът му Анастас Карастоянов /1822–1880/ изработил върху дърво няколко гравюри /Милующа Богородица в Часослов от 1847 г. и др./. Това били неговите първи стъпки в гравьорското изкуство. Анастас работел предимно на дърво и от самото начало показал забележително чувство за редуване на полетата, изработка на шрихите и контурите.

През 1852 г. в Самоков живял известно време немският гравьор Яков Прайнин от Баден, работил няколко месеца в печатницата на Карастоянов. От него Анастас усвоил модерните за времето гравьорски похвати, с които изпълнявал по-късно илюстрациите към книгите на баща си. Негови

гравюри са останали в „Житие и страдание на св. Димитър“, „Служба на св. Георги Нови Софийски“. В творчеството си Анастас Карастоянов проявил особен интерес към гравирването на образи на национални светци и мъченици.

Българската графика от втората четвърт на XIX в. направила опит да изработи свой стил. Чрез домораслите гравюри тя постепенно започнала да се отърсва от чуждите образци. Макар че в сюжетно отношение била все още тясно свързана с църквата, в нея се засилили реалистичните елементи, като постепенно се подготвила почвата за зараждането на гражданска светска графика.

ПОРТРЕТНА ЖИВОПИС. Съществена крачка към реализма в живописа била направена чрез портрета. През втората четвърт на XIX в. били рисувани най-много ктиторски портрети в българските черкви /Рилски манастир, Троянски, Преображенски, Бачковски, черквата „Св. Никола“ с. Ба-

Чиста и нечиста изповед, стенопис от Тома Вишанов /1811/ в постницата „Св. Лука“ при Рилския манастир

ланово, Кюстендилско, черквата в с. Горна Вереница, Михайловградско, и др./.⁶⁹ Това явление било свързано със замогването на новите обществени сили и тяхното самочувствие. Българският зограф се стремил вече да отдели човешката личност от условните образи на светците. Макар че повечето от ктиторските портрети носели наивитета на необучения живописец, те отразявали светогледа на възрожденския човек. Националната принадлежност на портретувания била подчертана чрез опитите за портретна характеристика на изображаваното лице и с типичната за епохата национална носия, проучена и изразена с най-големи подробности.

В по-късната ни светска живопис портретът

заимствувал много от чертите на ктиторските изображения, като ги обогатявал с ново съдържание и пластични средства.

През втората четвърт на XIX в. се появили и първите по-сериозни опити за създаване на светски портрет. Иван Степанович Стоянов, роден в Карлово и учил в Киев, нарисувал през 1837 г. портрет на брат си Михаил Степанович. Най-убедителни в тази област били търсенията на Захари Зограф. Той бил роден през 1810 г. в Самоков, в семейството на основателя на Самоковската зографска школа Христо Димитров.⁷⁰ След завършването на славянобългарското училище в родния си град при прочутия учител Неофит Рилски той учил живопис при баща си и по-късно при брат си Димитър Зограф. След като овладял това изкуство, той се установил в Пловдив. В големия град Захари Зограф намерил широко поле за художествена дейност. На фона на интензивния

градски обществен живот той израснал не само като значителен художник — майстор на икони, стенописи, портретист, пейзажист и декоратор, — но и като един от най-пламенните радатели за просвета, участник в църковно-националната борба. Той бил типичен представител на новото време, човек с широк поглед и ново схващане за мисията на художника не само като добър специалист, но и като активен обществен деец. Захари Зограф имал смели проекти за откриване на общобългарско училище в Пловдив в края на 30-те години, за организиране на българска типография в Самоков и др. През кратковременния си живот /умрял в 1853 г./ Захари Зограф покрил със стенописи стените на храмовете на най-големите и прочути български манастири: Бачковския — черквата „Св. Никола“ /1840–1841/, Рилския — част от главната черква /1844/, Троянския /1847–1848/, Преображенския /1847–1849/. Негова последна значителна творба били стенописите, с които през 1852 г. украсил нартиката на черквата в най-стария и прочут гръцки манастир в Света гора — Великата лавра „Св. Атанасий“ — и иконите за параклиса в метоха на зографския манастир „Св. Георги“ в монашеското градче Карея. Захари Зограф използвал призиването си на художник, за да рисува и свои съвременници. За пръв път в историята на нашето изобразително изкуство, пренебрегвайки установените иконописни канони, в нартиката на храма „Св. Никола“ в Бачковския манастир през 1841 г. той си позволил да изпише собствения си портрет. При работата си в Троянския и Преображенския манастир самоковският зограф отново оставил автопортрети. Тази смела за времето си постъпка била демонстрация на нарасналия авторитет на художника и най-вече на новото му самочувствие като творец.

Захари Зограф направил опити и в портрета. От неговата четка са останали няколко творби — портрет на момиче, на Неофит Рилски /1838/, на Християния Зографска и др. В тях се забелязват черти, станали впоследствие типични за българската портретна живопис, вниманието на художника към човека, стремежът да се покаже неговото достойнство, топлотата и задухшеността в разкриването на характера.

Той създал образи на хора, отличаващи се с простота и самовглъбеност. Мнозинството от съвременниците му зографи все още не могли да достигнат неговото виждане и разбиране за ролята и значението на живописиста и творбите им оставали в сферата на занаята, но общата тенденция към отразяване на действителността и човека се чувствувала и в техните работи. Дейността на Захари Зограф отразява прехода от църковното изкуство към светското. Но новият художествен метод не можел да се сформира изведнъж и от един

човек, той се раждал бавно от количествените натрупвания, от противопоставянето на старите норми и представи.

ЦЪРКОВНАТА МУЗИКА ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В. Основните прояви на музикалния живот на българите през XVIII и началото на XIX в., както и в предходните столетия били в областта на църковната и народната песен и музика. Българските псалтове започнали към края на XVIII в. да пригаждат църковнославянските текстове към мелодии, кодифицирани от гръцката църква. Първите нотирани преводи на славянски език се свързват с Рилския манастир.⁷¹

Кога точно възникнала певческата школа в този манастир, засега не може да се определи с точност. Към 1790 г. според сведенията на Неофит Рилски в манастирското училище се въвело като учебен предмет църковното пеене „като равно нужно и то на църковниците каквото и другите науки“⁷². За преподавател бил поканен прочутият певец от светогорския Зографски манастир Йоасаф, който основно владее псалтикийното изкуство и успял в продължение на няколко години да подготви изкусни църковни певци.

През 1802 г. манастирското ръководство изпратило в Света гора един от младите и способни монаси — Йоасаф Рилски, — за да усъвършенствува подготовката си в църковното пеене. След десетгодишно обучение през 1812 г. той се завърнал в манастира и поел преподаването на пеене в училището. През 1816 г. Йоасаф Рилски усвоил в Цариград новата музикална метода на прочутия църковен певец Хурмузий Книгохранителя и я въвел в Рилския манастир.⁷³ Този надарен певец подготвил над 20 ученика, които през втората четвърт на XIX в. развили изключително активна дейност за приспособяването на регламентираните от гръцката църква напеви към църковнославянски език и дори създали оригинални църковни творби.

С името на Йоасаф Рилски се свързват някои от първите известни засега ръкописи на славянски език с неовизантийска нотация. В атонските манастири „Ксенофонт“ и „Дионисий“, а също в библиотеката на Рилския манастир се съхраняват ръкописи на Йоасаф.⁷⁴ Всички те са от началото на XIX в. и категорично посочват Йоасаф Рилски като първия известен засега музикален деец от началото на Българското възраждане, който се занимавал с музикално-преводаческа дейност. Включването на обработки на Йоасаф Рилски в гръцки ръкописни сборници показва, че той до съвършенство владее неовизантийската нотно-музикална система, поради което бил ценен и уважаван не само в българските земи. Името му се нареждало между най-изтъкнатите гръцки музикални дейци начело с Петър Лампадарий, реформирали църковните творби на автори от XIV—XVII в.

Йоасаф Рилски пренесъл тези най-нови постижения и търсения и в Рилския манастир, като поставил началото на писмената певческа традиция на славянски език. Той извел църковната музика у нас от полуфолклорното ѝ устно съществуване и я издигнал на професионално равнище.⁷⁵

Заедно с Йоасаф Рилски действувала цяла група рилски монаси, които поддържали равнището на църковнопевческото дело. Приписките по запазените църковномузикални ръкописи от края на XVIII и началото на XIX в. в Рилския манастир съдържат имената на духовниците Иларион, Теофан, Йеротей, Пахомий, Герасим и др. Тези дейци твърде бързо възприели новото в развитието на източноправославната църковна музика. Техните усилия били насочени към усвояване на съвременните тенденции и приобщаване на постиженията на другите православни народи.

Създаването на църковнославянски песнопения с неовизантийска нотация за целия богослужебен годишен кръг било прекъснато поради въвеждането на новата хурмузиево-хрисантова система. Тя била оповестена през 1814 г. от трима реформатори на източноправославното пеене — Хурмузий Хартофилакс, Хрисант Брусенски митрополит и Григорий Лампадарий, а след утвърждаването ѝ от Патриаршията през 1821 г. в Париж и Цариград се издали първите печатни „теории“. Почти същата година цариградското издание на „Въведение в теорията и практиката на източноправославната музика“ от Хрисант било набавено в Рилския манастир. До средата на XIX в. в манастира се закупували почти всички сборници с хурмузиева нотация, които били отпечатвани в Гърция.⁷⁶

Заедно с усвояването на теорията рилските дейци преминали постепенно към преводаческа дейност. Те съставили двуезични гръцко-български ръкописни сборници с хурмузиева нотация, в които се редуваха гръцки със съответните им славянски песнопения. Първоначално преводачите се придържали съвсем точно към чуждите образци.

Рилските псалтове успешно адаптирали новата система към църковнославянските богослужебни текстове. Постепенно те започнали да систематизират мелодиите за целия богослужебен кръг и възнамерявали да подготвят псалтикия, в която да включат всички годишни песнопения на славянски.

Най-упорито и продуктивно тази идея се осъществявала от Неофит Рилски. След установяването на новата нотна система на Хурмузий в Рилския манастир той се проявил не само като един от

Захарий Зограф, автопортрет /1840/. Национална художествена галерия — София

Св. Богородица, шампа от Рилския манастир, първата половина на XIX в. Национален музей — Рилски манастир

Св. Параскева Българска, гравюра от Анастас Карастоянов. Градски исторически музей — Самоков

Рождество Христово, калъп за шампи. Градски исторически музей — Самоков

най-опитните преводачи на гръцки църковномузикални произведения и вещ познавач на техниката на приспособяването на църковнославянския текст към дамаскинови мелодии, но и като оригинален творец на нови напеви. До 1851 г., когато завършил на о-в Халки ръкописа на пълен псалтириен сборник с мелодии на целия богослужeben кръг, Н. Рилски съчинил множество творби. Между тях били „Блажен муж“, „Похвалная песен пре-

подобнаго отца нашего Йоанна Рилскаго“ и др.

Заедно с Неофит Рилски работел и свещено- дякон Кирил, който превел „славите“ за всички Господски, Богородични и Светителски празници през годината. Той се проявил като един от най-добрите преводачи на класически църковни песнопения. Свещеномонах Атанасий станал автор на част от „херувимските песни“⁷⁷.

С музикално-преводаческа дейност през втората четвърт на XIX в. в Рилския манастир се занимавали и Аверкий, Анакий, Ксенофонт, Константин, Исай и др. Според изследователите песнопенията на тези рилски монаси не били дословни, а побългарени преводи.⁷⁸ Сравнението между гръцките оригинали в стихирарически жанр и съответните рилски образци доказва активното творческо отношение, което проявявали преводачите. Те не използвали мелодическия материал

буквално и механично. Като се придържали към композиционната система на Хурмузиевия репертоар и прилагали основните композиционно-технически принципи, дейците на Рилската певческа школа започнали все по-свободно да боравят с елементите на тази система.⁷⁹ Ръководейки се от синтаксиса на църковнославянския език, преводачите умело прилагали към него особеностите на мелодиите, в което проличало високото им професионално майсторство.

Съставените песнопения в Рилската школа били в унисон със задачите на възрожденските просветители да направят съвременните културни постижения достояние на масите. Техните ръкописи се разпространявали из българските земи. Изследването на Еленския пространен възкръсен тропар от първата половина на XIX в. позволи на специалистите да посочат връзката му със съответния образец на Рилската певческа школа. Това бил един местен вариант на рилско преводно песнопение, но с активна авторска намеса.⁸⁰ Рилски певчески сборници били открити в Бачковския, Троянския и Зографския манастир.

Творбите на рилските църковни певци достигали до отделни български черкви в ръкопис, което създавало трудности за бързото им разпространение и популяризиране. Схващайки това неудобство, Неофит Рилски предложил да се издаде печатен псалтикийен сборник, който да обедини колективните усилия на всички рилски автори и преводачи. Ръководството на Рилския манастир не успяло обаче да реализира тази необходимост.

Инициативата за издаването на печатни псалтикийи, с което се поставило началото на музикалното книгоиздаване у нас, се реализирала в 1846 г. с псалтикийата на Павел Куртович Чалоглу. От следващата 1847 г. Николай Триандафил⁸¹ започва да издава в Букурещ псалтикийни сборници, в които е поместено и „Ръководство по теория на източната музика“⁸².

Разпространението на тези сборници способствувало за уеднаквяване на църковното пеене в страната.

Песнопенията от българските печатни църковнопевчески сборници станали едно от средствата за сплотяването на народа и имали определена политическа задача в борбата срещу асимилаторските стремежи на гръцкото духовенство.

В дейността по превеждането на църковнопевческата служба се съдържа и зародишът на музикалнотеоретичното мислене у нас през Възраждането, свързано със строежа и същността на превежданата църковна музика. Преводачът трябвало преди всичко да притежава теоретична осведоменост в сферата на църковнопесенната култура.⁸³ Като потвърждение дошло и издаденото през 1848 г. от Николай Триандафил „Огледало ради

славянобългарската новонапечатана псалтика...“. Този преводен труд бил първият по-задълбочен опит у нас да се обясни последователно и системно в границите на 19 дяла спецификата на музикалния строеж на източноправославната църковна музика, нотирана с хурмузиеви невми.

Наред с тези изменения в църковната музика, продиктувани от определени национални задачи, се наблюдавал и интересен процес от откъсването ѝ от преките ѝ функции и задачи в храма и въвеждането ѝ заедно с невмописа като учебен предмет в откриващите се новобългарски училища.

НАРОДНОПЕСЕННО ТВОРЧЕСТВО. През XVIII и началото на XIX в. различните жанрове на народната песен от това време продължавали да се развиват и обогатяват, като обхващали все по-широко духовния и обществен бит на бълга-

рина. Засилените миграционни процеси, свързани с политическите събития и социално-икономическите промени в българските земи, се отразявали благотворно върху народната песен и музика. Те допринасяли за активизирането на обмена на мелодии. Притокът на българи към градовете бил съпътствуван от все по-засиленото проникване на българската народна песен в големите селища и превръщането ѝ в основа на музикалния живот на българските градски жители. Постепенно се разширявал териториалният обхват на разпространението на народнопесенното творчество, като освен в селата българската песен зазвучала все по-често и в големите селища.

Макар че е трудно да се илюстрира конкретно развитието на отделните песенни жанрове, през XVIII и началото на XIX в. народната песен достигнала по-голямо разнообразие по съдържание. Ясно се очертали две тенденции. От една страна, придържане към традициите и приемственост от цялото дотогавашно развитие. Това се потвърждава от текстовете на песните, записани в Ерлангенския сборник от началото на XVIII в., в който са поместени първите български народни песни.⁸⁴ Сред тях се срещат близки варианти на песни от преди две-три столетия. Приемствеността се потвърждава и от оскъдните данни, които йеросхимонах Спиридон дава в края на XVIII в. в своята „История во кратце о болгарском народе словенском“.⁸⁵ Неговото описание на обичая „пеперуда“, който се изпълнявал при суша, съпроводен с песни и игри, на коледуването и новогодишното вадене на пръстените — ладуване, при които се изпълнявали песни, са почти еднакви с по-късните им изпълнения и малко се различават от старите образци. Въпреки че липсва запазен мелодичен материал от това време, приемствеността се установява от по-късни записи.

Успоредно с тази тенденция се проявявала и втората — за развиването и обогатяването на народната песен — както в тематично, така и в мелодично отношение. Това било особено ясно изразено при семейно-битовите и историческите песни.⁸⁶ Влияние върху тематичното обогатяване на хайдушките песни оказвало разрастването на националноосвободителните борби и засилващата се съпротива на българския народ. Появили се песни за хайдут Велко, а по-късно и за Кара Кольо и Индже. След смъртта на Индже народът запял една от най-прочувствените песни:

*„Заплакала е гората,
гората и планината
заради Индже войвода.
Дека е Индже да дойде,
да дойде, да ни освободи.“*⁸⁷

За мелодичните качества и разнообразието на народните песни и музиката от XVIII и особено от

началото на XIX в. може да се съди по събраните сред бесарабските и таврийските българи музикални материали, които са съхранили особеностите на музикалната традиция на нашия народ в периода до преселението на българите след руско-турската война от 1828 г.⁸⁸ Характерно е, че сред българските преселници се срещат оригинални народни песни, посветени на Русия, отразяващи вярата на народа в нейната освободителна мисия, възвеличаващи походите на Дибич Забалкански и др. Още в края на XVIII в. се запява песен за Екатерина II — „Провикнала се е кралица дувица“. Фактът, че сред преселниците в южните краища на Русия битуват такива песни, които в различни варианти се срещат в отделни райони на България, свидетелствува, че те били създадени доста преди преселението.⁸⁹ През 1855 г. руският учен П. Безсонов в сборника си с народни песни, издаден в Москва, поместил и песента за Русия „Я излез, Яно мари“, записана в Одеска област. За нейното възникване около началото на XIX в. свидетелствува фактът, че варианти със същото съдържание са записани и в Северна България, Тракия и Родопите. При това материалите, поместени в сборника на Безсонов, са събрани много преди издаването му.⁹⁰

Една от характерните особености в развитието на народната песен през XVIII в. било завършването на процеса на появата на различни варианти на отделните песни. По това време особено ясно се очертали музикалните диалекти. Донякъде те съвпадат с говорните диалекти на Източна България, Тракия, Родопския край, Пиринската област, Средна, Западна, Северозападна и Северна България и Добруджа.

Писмени сведения за музикалния бит на българина от Ранното възраждане се срещат в Тълковния речник на Найден Геров, съставен към средата на XIX в. В него е систематизиран огромен езиков материал. Думите и изразите, свързани с музиката, илюстрират богатството и разнообразието от форми в речниковия фонд на българите, натрупани със столетия.⁹¹

През втората четвърт на XIX в. народната песен и музика продължавали да се обогатяват с нови творби, създавани спонтанно. Зараждащата се новобългарска интелигенция проявявала особен интерес към народното песенно творчество и изпълнителско изкуство — напълно закономерно явление в процеса на формирането на националното самосъзнание и новобългарската култура. Този процес се реализирал най-вече чрез стремение да се издири и популяризира песенният фол-

ΕΙΧΕΝ 95 ετών Ιωαννης 9ης
 ρώτης 9ε Σεπτεμβριу 1847

ХРЕМЪ РОЖЕСТЕ-ПРЕСВАТІА БЦЫ

ІЗБРАЖЕНІЕ СШЕННАГЪ МОНАСТЫРЪ РЫЛСКАГЪ СЪ ЦРКОВІО Н ПРОЧИМИ ПРИНАДЛЕЖАЩИМИ ЕМО МБСТАМИ. ІЗБРАЗИСЯ ІЖИВЕНІ-ЕМЪ ПРЕПОДВБНІШАГЪ ВО ІЕРОМОНАШЪХЪ Г. ЕУГЕНІА ПОСТРИЖЕННИКА ТОАЖДЕ СШЕННЫА БЕНТЕЛІ. РЫЛСКІА, ЗА ДВШЕ ВНОЕ ЕМУ СПАСЕ-НІЕ І ВБЧНОЕ ВОСПОМІНАНІЕ

дїахордїа Звучїа Іудїїа Пїснїа Імъ хїорїае Крїстїае

75 1847

ΕΙΧΕΝ 95 ετών Ιωαννης 9ης

клор. Към 30-те години на XIX в. започнали да се събират материали, а по-късно и да се издават сборници с български народни песни и „песнопойки“, печатани в Белград, Виена, Цариград и Букурещ. Едни от първите между тях били „Български народни песни и пословици“ на Иван Богоров от 1842 г. /Будапеща/, „Нови български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща со сина“ на хаджи Найденов от 1851 г. /Белград/ и др. Интересът в тези сборници бил предимно от литературен характер със стремение да се фиксира главно текстът. Все още липсвали предпоставки и условия за записване на мелодиите.⁹²

До втората четвърт на XIX в. у нас не съществувало рязко разграничаване между града и селото и различията в начина на живот между градското и селското население били все още незначителни /с изключение на отделни големи градове със силно развито занаятчийско производство и търговия/. Тези близки условия намирали отражение и в музикалното творчество. Основните песни, изпълнявани в много градове по това време, не се отличавали по нищо от селските. Дори в развиващите се селища, където земеделието било изместено от занаятчийството, макар че животът на българина се променил, селската песен все още продължавала да бъде основа на музикалния живот. На нейната основа през 40-те години на XIX в. се заражда градската песен.

ГРАДСКА МУЗИКАЛНА КУЛТУРА. Писмени данни за български песни, различни по строеж на текста и мелодията от селската народна песен, се появили през 50-те години с появата на някои т.нар. „песнопойки“ — сборки с текстове на песни, които вече се пеели или били предназначени за пеење. Най-ранната сред тях била песнопойката на П. Р. Славейков /1852/.⁹³ В песнопойките на Ив. Богоров и на хаджи Найденов не са поместени градски песни, което доказва, че те все още не били получили широко разпространение и най-вече, че липсвали общоизвестни български образци.

Част от ранните градски песни са преводи от гръцки, турски, руски или други езици. Особено характерен е случаят с песнопойката на П. Р. Славейков, в която авторът се стреми да преработи текста на чуждата песен според българския вкус. Превеждането на популярни сред народа чужди песни, след което те ставали образци за създаването на български, показва усиленото търсене на форми за създаването на оригинални наши произведения. В този процес най-често са случаите, когато към чужди мелодии се пригаждали български текстове.

Във възрожденските песни, създавани от български поети, ясно се очертава една основна тенденция — отлика от традиционния български песенен фолклор. Градската песен, създадена от възрожденските поети, била качествено ново явление по отношение на поетична структура, тематика, функция и особено по мелодичен строеж. Новите националноосвободителни идеи намерили израз в нова, непозната на българите до това време поетична и музикална форма.

Появата на първите наши градски песни по текстове на български поети нямала предистория. През 40-те години на XIX в. Д. Чинтулов написал стихотворението си „Стани, стани, юнак балкански“, което веднага се превърнало в песен, последвана и от „Къде си, вярна ти, любов народна“, „Българо, мила майко“. Чинтуловите песни представлявали огромен скок в българската песенна култура. Те поставили началото на най-значителния клон от българската възрожденска песен — бунтовната, революционната. След Чинтулов революционни песни пишат много български поети-възрожденци.

Градските песни на българските поети се разпространявали бързо и по селата, с което засилвали процеса на трансформация на традиционната музикално-фолклорна култура.⁹⁴

Към края на 50-те години се създали вече и градски песни с авторски мелодии, които подражавали на чуждите, но имали множество заемки от народните интонации. Създавани най-често в средите на българската интелигенция, те отразявали измененията в бита и душевността на българина от града, настъпили под влияние на новите обществено-икономически условия.

Сравнително най-рано се зародили любовно-лирическите градски песни, чиито текстове се отпечатвали в песнопойки, а мелодиите им се разпространявали по слух. Записването на мелодиите с ноти било изключително рядко и сравнително по-късно явление. При това се използвал не европейският нотопис, а хурмузиевите невми.

С развитието на движението за новобългарска просвета и обогатяването на учебния процес започнало да се обръща все по-сериозно внимание на изучаването на пеење в училищата.⁹⁵

Със задълбочаването на промените и на новите цели и задачи училището постепенно започнало да се оформя като център на музикалния живот в селищата. Появила се и се развила училищната песен като самостоятелен вид в градския фолклор. Започнали да се композират специални училищни мелодии, които били изпълнявани при подходящи, най-често тържествени случаи. Автор на едни от първите известни засега училищни песни бил Павел Куртович /род. нач. XIX в./, главен певец в катедралната черква в Пловдив.⁹⁶ Това били четири химна, отпечатани върху последните страници на псалтикийния сборник „Антология“ от

1846 г. Първата песен „О, родолюбие, жители на град Пловдив“ била възхвала за края на учебната година и радост от успехите на българите в града в църковно-националната борба.

Като съставители на училищни песни били известни и Никола В. Златарски и Пеню Давидов от Търново.⁹⁷ Песни за учениците пишел и даскал Тони /1780–1845/, църковен певец в катедралната черква „Св. Богородица“ в Русе. През 1851 г. Аверкий Попстоянов съчинил песен срещу гръцките владици, която станала много популярна. Нейната европейска звучност, характерна за училищната песен, и особена актуалност допадали не само на младежта в училищата, но и на голяма част от прогресивно настроеното гражданство.

Просветителската дейност на учителите и някои отгласи от развитието на църковната борба намирали нова форма на изява в училищните хорове, които участвували в богослужението, като изпълнявали песнопенията на църковнославянски език. Има сведения, че Хр. Пулеков в Копривщица /1838/, даскал Параскев Иванов в Русе /1840/, Сава Доброплодни в Котел /1842–1847/ и др. създали подобни хорове за едногласно изпълнение.

През втората четвърт на XIX в. се поставило началото на ансамбловото инструментално музициране, което било една от най-значителните прояви на градската музикална култура. То било свързано с името и дейността на унгарския емигрант Михаил Шафран, сформирал през 1850 г. в град Шумен оркестър от 9 души цигулари-емигранти и др., които изпълнявали творби в духа на западноевропейската музика.

Това събитие се предхождало от няколко музикални прояви на емигрантите унгарци и италианци в града. На 18 март 1850 г. самодейци представили унгарската пиеса „Беглецът“ от Сиглигети, а в антрактите била изпълнявана музика.⁹⁸

Една от първите прояви на оркестъра било участието му през септември с.г. в представлението на комичната опера „Кръстникът“ от неизвестен италиански композитор. Това било вероятно първото музикално представление в българските земи, което оставило изключителни впечатления в шуменската публика. Шафрановият оркестър станал много популярен и бил канен да изнесе програмата си и в други градове.⁹⁹

По настояването на богатия шуменец — горещ любител на музиката — Анастас Хаджистоянов в първите дни на април 1851 г. М. Шафран съставил оркестър от 11 българчета, който бил фактически първият български оркестър. Между неговите членове били Д. Войников, С. Янчев, Д. Дюгмеджиев, С. Попов, З. Милев, Т. Куцаров, Н. Патоев, Ж. Попов и др., броят на които непрекъснато се увеличавал и през 1855 г. достигнал до 18 души. В репертоара на оркестъра наред с леките

танцови мелодии и маршове били включени и първите оркестрови изпълнения на български народни песни и хора. Върху програмата му оказали силно влияние революционният дух и събитията в Европа. В Шумен заедно с познатите песни за свободата „Ракоци марш“ и „Емигрантен полка“ за пръв път в България се чули звуците на френската „Марсилеза“. През целия възрожденски период тази песен звучала в града в различни обработки и под различни наименования — „Марш Марсел“, „Софи“, „Ла марсилез“ и др.¹⁰⁰

Към 50-те години М. Шафран и някои от емигрантите в Шумен направили опит за композиране на песни с българска тематика. Шафран записал и обработил за оркестър „Българско хоро“. Той умее да подбира и обработва характерни песни от българския фолклор.

Наред със съвременната музика през 50-те години на XIX в. в Шумен бързо проникнало италианското оперно творчество. В репертоара на Шафрановия оркестър били записани и изпълнявани откъси от опери на Белини, Доницети и Верди — „Норма“, „Лучия ди Ламермур“, „Травиата“, „Пуритани“, „Сомнамбула“ и др. По време на Кримската война през града преминали братята Гаetano и Джузепе Доницети, което оставило неизлечимо впечатление сред шуменци и засилило проникването на свободолюбивия дух на творбите на Верди и Доницети.

Първият български оркестър бил школа за оформянето на музикалния усет в много български дейци, които се проявили в областта на музиката по-късно, като Д. Войников, Ан. Хаджистоянов и др. Неговият пример бил импулс в младежките среди на града за изучаването на изпълнителската техника на отделните инструменти. Оркестърът популяризировал музикалното изкуство и възпитавал естетическия вкус на българите. Дейността му, особено в следващите десетилетия, била важен момент в историята на българската музика. Тя дала начален тласък и пример за прояви от подобен род из цялата страна, които от своя страна подготвяли условията за интензивен музикален живот по-късно.

4.

Традиционна народна култура

РАЗВИТИЕ И ХАРАКТЕР НА ТРАДИЦИОННАТА МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА. Историческите процеси, протекли по българските земи от първите десетилетия на XVIII до средата на XIX в., били съпътствувани от сравнително ускорено развитие на българската традиционна култура. Оцеляла и самозапазила се, утвърдила народ-

ностното си своеобразие, българската материална култура през Възраждането била насочена към широко разгръщане и външна изява въпреки неблагоприятните условия за спокойно творчество.

Народната култура се развивала главно на основите на положителните традиции. Тя била поддържана с жизнените сили на трудовия български народ, което свидетелствува за органичните връзки между старите и новите традиции. Някои традиции с дълбоки корени не изчезвали, а съобразно с новото обществено битие се обособявали и развивали по съдържание и форма. Те заемали съществено място между важните национални компоненти на новото българско общество. Многобройни прояви в различните сфери на българската материална култура станали решаващи фактори за формиране съзнанието за хомогенност и сплотеност на нацията. Те разкривали и възможностите на творчеството от материален характер за изясняване и същевременно за съгъстяване на багрите на етническата индивидуалност на нацията до степен на обособяването ѝ от други нации.

Българската материална култура от XVIII и първата половина на XIX в. по съдържание и форма се развивала с една главна тенденция — приобщаване на българския народ към модерните европейски култури по пътя предимно на саморазвитието.

Българската материална култура през този период била богата на ценности, създадени в различните ѝ сфери: материалните блага и средствата за тяхното производство; материализираните резултати на производствената дейност и самата дейност, като различни технологии и производствени процеси; произведения, възплътили непосредствено знания, художествена дейност и съч-

ности, задоволяващи утилитарните и естетическите изисквания на съвременниците.

Етническата специфика на българската материална култура през този период се утвърждавала в две посоки — чрез усилване на етноинтегриращата ѝ функция и чрез задълбочаване на етнодиференциращата ѝ функция.¹⁰¹ Тези свойства на културата се откроявали ясно още през първите десетилетия на XVIII в., както отбелязват това чуждестранните пътешественици, минали през Османската империя.

Според бележки на тези наблюдатели творците на българската материална култура през този период вече се откроявали от разнородното население на Османската империя по характер и физически облик. Българите още от първите десетилетия на XVIII в. били характеризирани като „най-добрата раса хора в Турция“ или поне „най-трудолюбивата и най-търпеливата“, „красива раса хора — еднакво способни както за полска работа, така и за война“, овладели различни сръчности и производства, а жените като „най-красивите и най-добри селянки в Турция“, грижливи към външността си, с открити лица, облечени в дрехи „отворени отпред“, с „весело и разнообразяващо настроение“, които умеят с еднаква вещина да тъкат „на два стана, единия за сукно, другия за платно“, както груби вълнени, така и тънки памучни платна; да „шият ризите и бродират всичко с разноцветна вълна, с доста вкус“, явно освободени от религиозните предразсъдъци и ограниченията на феодалното общество, с възрожденско съзнание за достойнството на човешката личност.

През този период, особено през първите десетилетия на XIX в., начинът на обличане не се ръководел от средновековното схващане за греховност на материалния свят, а от идеала за хармоничното развитие на човешката личност. Повече от носите например, дори в традиционния си вид, демонстрирали разкрепостяване на жената от религиозните предразсъдъци и от ограниченията на морала на феодалното общество, а мъжете като строители на материални блага били възплъщение на разум, воля, чувства.¹⁰²

Етноинтегриращите свойства на културата се проявявали особено ясно през този период в земеделските оръдия и в животновъдните принадлежности по отношение на устройство, форми и размери, в пространственото и функционалното разпределение на жилищата, в интериора, макар и бедно обзаведен, но отличаващ се с чистота и удобства за отмора на пътника; в женското облекло по отношение на материята — домашно тъкани вълнени и памучни платове; в състава — от долна и горна дреха, дълга без ръкави с украса от цветни везма и линеарна апликация; в прическата — на

Народни музикални инструменти. Институт по музика при Българската академия на науките — София

1. Свирка

2. Свирки двойнки

3. Тракийска гъдулка

4. Шипченски кавал

5. Каба гайда

6. Свирки двойнки

7. Дудуци

8. Шестострунна тамбура

9. Добруджанска гъдулка

многобройни ситни сплитки, допълнена от металически и монетни накити, еднакво срещана по склоновете на Балкана край Сливен, по долината на Марица около Хасково, по полето около Солун, в околностите на Дойран и др.; в мъжкото облекло — със значителната дебелина на вълнените тъкани за дрехи, с широкото използване на кожа главно за шапки и принадлежности за обуване и т.н.¹⁰³

Етноинтегриращите свойства на материалната култура особено силно се проявили чрез редица нови производства в областта на земеделието, както и на техниката. Например тютюнопроизводството, появило се по българските земи като чужда заемка още през XVII в., вече през XVIII и особено през първите десетилетия на XIX в. било приспособено и подчинено на характерните особености на българската традиционна земеделска

практика. Плод на самостоятелни решения, обусловени от конкретни природни и исторически условия, били местни открития, в чиито названия залегнало народностното име на българите: „българско колело“ — за водоподемното съоръжение в градинарството; „българска кожа“ — за обработената в София кожа в червен или жълт цвят и с приятен мирис; „българско вино“ — за виното със специални вкусови и ароматични качества, което „се пие в солунските кръчми“, и др.

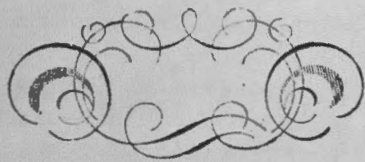
Определението по народностно име се прилагало за произведения от различни краища на страната независимо от локалното им разнообразие, особено по художествените им показатели. Например в говорната реч и в писмените документи от края на XVIII в. и особено в началото на XIX в. с „български“ се означават килимите, произведени в различни килимарски центрове — Чипров-

ПЪСНО-ПОЙКА

Различни пѣсни, сатири и гатанки на
Българскій Азѣкъ

Увѣселеніе на млади-тъ

П. Р. ОЛЯВЪЙКОВЪ.

БЪКЪРЕЩЪ.

На книгопечатната вкъщата Митро-полѣа.
1852.

БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ

ПѢСНИ

И

ПОСЛОВИЦИ.

СЪБРА

Иванъ А. Богоевъ.

КНИЖКА ПЪРВА.

ПЕЩА.

Въ Баймеловѣхъ Типографія.
1912

ци, Пирот, Котел, Сливен, Самоков, Шумен и др. Под названието „българско кебе“ се изнасят за Близкия изток тъкани от дебела вълнена прежда и силно заваляни, плътни, на разноцветни ивици и едри геометрични фигури независимо дали е „ямболско кебе“, работено в Ямбол или Сливен от занаятчиите „кебеджии“, или „доленското кебе“, тъкано на отвесния дървен стан в с. Долен, Гоцеделчевско, и др. А употребяваните все още определения с топонимичен характер, като „казанабаса“ /котленска аба/, „шаркьой килим“ /пиротски килим/, „копривщенски чорапи“, „копривщенски кенета“, „самоковско желязо“, „сливенски пищови“, „сливенски пушки“, „габровски гаванки“ и др., по пазари и панаири на Балканите, в Мала Азия, Средна Европа или Русия най-често се използвали като синоними на „български“.

Процесът на избистряне на националната специфика на тези компоненти на българската материална култура протичал, без да се заличават локалните особености с художествен характер. Пак с примери от производството и износа на „български килими от Турция“ и за конкуренцията им с „азиатските фабрики“ може да се направи извод за обособяването на българската материална култура по етнически белези не само на фона на многонародностната Османска империя, но и вън от Балканите.¹⁰⁴

Подобни примери показват, че българската материална култура вече е встъпила в ролята си на могъщ фактор за изграждането и поддържането на културната общност, присъща за нацията. Развитието на редица елементи на материалната култура на българите през този период показва, че културната общност на нацията се изграждала не само чрез подсилване и обобщаване на народностните ѝ белези, но и чрез издигане на равнището ѝ. Етноинтегриращите белези на материалната култура се утвърждавали обикновено по пътя на изравняване с най-високо извисилите се регионални елементи или пък чрез съвместното им едновременно издигане на по-висока степен на развитие. Например през този период условните гранични линии между основните типове традиционни носии, особено женските, отстъпвали в полза на по-напредналите форми. Двупрестилчената носия с местни разновидности била разпространена главно в Дунавската равнина. Като по-примитивна тя се заменила със сукманената носия, главно по се-

верните склонове на Стара планина. Двупрестилчената носия заради пригодността ѝ за земеделска работа се обособявала като лятна, а сукманената се утвърждавала като представителна за употреба през зимния сезон. Все през този период може да се отнесе и постепенната трансформация на еднопрестилчената носия в Западните Родопи в сая, обособена с горна дреха като белег на повишена култура на облеклото.

По-напредналите форми на различните компоненти на материалната култура се налагали като общоводещи и при усилените миграционни движения в края на XVIII и първите десетилетия на XIX в. Например преселническата вълна на балканджиите към равнините на Северна България, на Добруджа и Тракия променила културния им облик с пренасяне на своето строителство, облекло, храна, домашна уредба и др. независимо от прекъснатата връзка с природните условия, с историческата и стопанската обстановка. На засиления стремеж у българите към културен прогрес трябва да се отдаде и разширяването на някои локални разновидности на облекла, жилищна планировка, интериорен текстил, дори на оръдия на труда на територията на по-изостанали в своето развитие съответни селища.

Не са редки случаите, когато в национални измерения се разпространявали някои локални прояви. Широко се използвали тъкаческите техники, достигнати и практикувани в центровете с тъкачески традиции, както например в Сливенско, Ямболско, Смолянско и др. Постиганията в тези райони по отношение на техническите средства и начини на производство с оглед облекчаването на отделните процеси, ускоряване темповете на производствената дейност и обновяване и повишаване качеството на готовата продукция, по пътя на взаимни междуселищни контакти чрез занаятчийството и пръснатата манифактура се възприемали и налагали в по-широк ареал. А самите произведения, приготвени по новите технически методи, с нови десени и багри, бързо заменяли старите местни образци, като същевременно допринасяли и за повишаване вкуса на населението. Например „котленските престилки“, изготвяни с новите за времето тъкачески технологии, с ново художествено оформяне благодарение на по-ранния напредък в художествения текстил, в сравнително кратък срок измествали старинните традиционни престилки из Добруджа, Северна България, Средногорието, Тракия и пр. и унифицирали до известна степен не само външния вид на носиите от различните краища, но и съдействували за приближаване естетическите възгледи на населението от различни краища на страната.

През този период може би трябва да се отнесат наченките на сливането на няколко съседни но-

Песнопойка от П. Р. Славейков, Букурещ /1852/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Български народни песни и пословици от Иван Богоров, Пещица /1842/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

сии в една, която се приспособявала най-лесно и бързо към новите материи или начини на производство. Вероятно още през този период женската носия от Знеполе и Граово, обновена с „литак“ с манифактурно произведени гарнитури, заместващи старинните „бял манюфил“ и „синьо сукно“ с ръчно приготвяните пъстроцветни везма, започнала да приобщава към себе си носии от съседни райони от Софийско, Благоевградско и др. А носията със сукман със сърмени украси от Ихтиманско започнала да измества не само местната старинна носия с пъстроцветни везма, но и съседните носии от Пазарджишко, Самоковско и др.

На основата на новите десенирани домашни тъкани за горни дрехи се появяват тенденциите и към обобщаване на носите с „рокля“ из Сливенско, Ямболско, Карнобатско.¹⁰⁵

Традициите в процеса на предаване от поколение на поколение сами се приспособявали към новите условия и се изменяли прогресивно. Този път на изграждане на българската възрожденска материална култура с нейната целенасоченост определя и една от нейните присъщи черти — демократизма.

Принципите за изграждане на национална

материална култура чрез трансформация на традиционната основа и обновяване с външни елементи вече към средата на XIX в. влезли в конфликт със стремежа на замогващата се буржоазия към използването на готови образци от различните западноевропейски модни стилове и формиране на градска култура.

Българската материална култура през периода XVIII — първата половина на XIX в. се поддържала и от производството на домашните занаяти. Продължавало самозадоволяването на редица нужди на семейството. На домакинята все още тежали почти изцяло грижите за приготвянето на облеклото, особено грижите по неговата украса от декоративна тъкан, везмо, плетиво, апликация, обтоки и др., по любимите монетни накити или украшения от текстилни влакна и материали, намирани в природата и използвани в неподправения им вид, като цветя, семена, кори и др. Домакините продължавали да поддържат жилищния интериор с тъкани, да проявяват ваятелските си способности в символичните фигури по обредни и празнични хлябове, възможностите си за декоративни рисунки по шарените яйца, да извличат от корени, кори, листа, цветове и семена на растения

Колан от Ловчанско, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Колан от Софийско, XIX в. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

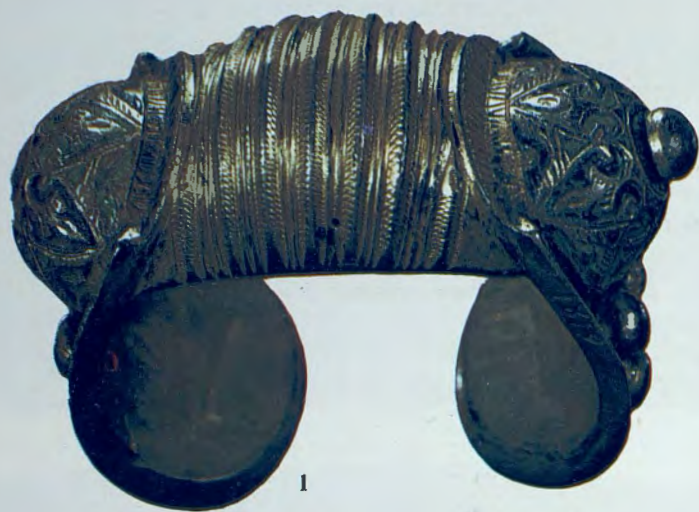
различни багри в богата тоналност, трайни и издръжливи. А българинът продължавал сам да изготвя своите земеделски оръдия, да оформя дървени архитектурни елементи за жилището си, да обработва сурови кожи за обувни принадлежности и др.¹⁰⁶

Политическите, икономическите и културните промени през тази епоха намерили особено ярък израз в облеклото на българите по села и градове.

Традиционните носии, оформени през средновековието, поддържани през първите векове на османското владичество, продължавали в чистия си етнически вид да покриват плътнo територията на българските земи главно по селата и отчасти в селищата от градски тип. Обособените типове костюми по отношение на кройка и вид на горната дреха с локалните си разновидности продължава-

ли да заемат старите области: двупрестилчената носия — в Дунавската равнина, сукманената — в централните области предимно с планински характер и равнините между тях, саяната — в южните райони, а примитивната еднопрестилчена — в отделни райони в Родопите, Пирин и др. Така например в с. Чешнигирово през 1706 г. „облеклото на жените е само риза и някаква роба отгоре“..., „които са доста отворени отпред и шията им е твърде открита“ — облекло, което било явно от типа на саяното, поддържано по средното течение на Марица дори до средата на XX в. Белотата на мъжките дрехи била показателна за господството на белодрешното мъжко облекло. Но формата и съставът на костюмите от „риза, антерия и широки потури“ подсказвали и за преход през 80—90-те години на XVIII в. към чернодрешната носия, която настъпвала прогресивно от изток към запад.

Старинните костюми се променяли много често по материал чрез новоотглежданите влакнодайни култури или внесени по търговски път памук и коприна, които заменяли лена и конопа поне по представителните части на костюмите; ръчната украса се заменяла от галантерийни стоки, като ширити, панделки; съставът им намалявал,

КУЛЬТУРНО РАЗВИТИЕ

като се освобождавал преди всичко от принадлежност без пряка връзка с труда и бита на потребителите, и т.н.

Причини от демографски, икономически и политически характер налагали избледняването и нарушаването на границата между отделните видове традиционни носии.

Независимо от регионалните разновидности, от новонастъпилите промени костюмите на българките от различни краища на страната се обединявали от съществените си белези, като украсата с „шевици от разноцветна вълна“, прическата с „коси, изцяло сплетени, висящи по гърбовете им и пълни с монети“, от украшенията от монети, нанизани около врата им, по главата, ушите и на косичника, спускащ се от пояса до петите, накитите от евтини сплави, като гривните от „меден полукръг на ръката“. Те се обединявали и по функциите, които изпълнявали повечето от отделните елементи, благодарение на изкуството, вложено в тях. Например монетните накити функционирали не само като художествени елементи, но и като белег на възраст за женитба, установен от векове. Все още на девойките „цялото кокетство се състои в това да оплетат косите си на хубави сплитки“. Но налице е вече и преосмисляне на отделни елементи от знаковата система на костюмите по посока на настъпващите обществени отношения. Към края на XVIII в. /1785/ „младоженките показват големината на зестрата си“ чрез монетните накити, а те достигали до такова голямо количество, нанизани една върху друга като черупки, че тялото било „покрито до талията“. Подобни накити били излезли от първоначалната си роля на украшения и се превръщали в демонстрация на богатство, необходимо при сключване на сватбените договори.

Били вече налице и тенденции към погражданяване на носите в отделни селища. Например елегантните фигури и облеклото на розоберачките от Сливен вече са освободени от монетните накити към косите, ако и заплетени в дълги сплитки, а са покрити с „лек воал, веещ се над главите им“ — елемент, който става постоянен в градския женски костюм през Възраждането. Намалявала

употребата на сокаите с тяхната натруфеност. Жетварките-планинки от околностите на Дойран, слезли в Солунското поле, били облечени с дрехи, които приличали на костюмите от градски тип с „поли, украсени с разноцветни ширити по края“, въпреки че все още косите им били сплетени на многобройни „ситни сплитки“.

Формирането на градско облекло през XVIII — първата половина на XIX в. било едно от най-големите постижения в историята на българското народно облекло.

Появата в гардероба на материално замогнали се занаятчии и търговци в големите градове през първите десетилетия на XVIII в. на костюми с белези, близки до костюмите на османската провинциална администрация, може да се обясни само със стремежа към външно приближаване и изравняване в материално отношение на представителите на зараждащата се буржоазия до османската феодална класа, но тя не означавала начало на движението към погражданяване на облеклото.

Нови костюми от градски тип със значително изявени народностни черти се оформили в резултат на активната творческа дейност на главното действащо лице на епохата — производител на материални блага.

Повечето от възникналите нови костюми били оформени върху традиционната основа на българското народно облекло, с творческо използване на елементи и образци на европейската мода, отговарящи на естетическите принципи на новото българско възрожденско общество. Така например новата дреха, определяща облика на женските градски костюми, наричана най-често „фустан“, по размери и материал била еднаква със старите местни горни дрехи, но притежавала едни от най-съществените белези на модните градски костюми от това време и същевременно с признат ренесансов характер — хоризонтална конструкция вместо старинната с отвесно направление на основните линии, обемно-пластично оформление и др.

При синтеза на традиционните носии с европейската мода от различните модни стилове през тази епоха били заети само елементи и белези, които отговаряли на практическите потребности и естетическите изисквания на българина от Възраждането. Българският възрожденски костюм не е идентичен с европейския от този период костюм. Своеобразието на носията от началото на XIX в. в Котел — с „пъстър фустан и син елек“, „божигробската престилка“ /от плат, донесен от поклонниците в Ерусалим/ или „коравка престилка“ /от малоазийска коприна/, „сърмен колан“, „влашка язмия“ /кърпа, донесена от Влашко/ или „драм язмия“ /кърпа, донесена от Драма/ и др.; в Копривщица — с широка копринена рокля от цариградски раирани платове, плюшено „контош-

Накити. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

1. Отворена позлатена гривна с емал от Видин, края на XVIII в.

2. Бронзова позлатена гривна тип „таралеж“ от Тетевен, края на XVIII в.

3. Павти от Котел, началото на XIX в.

4. Позлатен колан с емалирани павти от Дедеагач, XVIII в.

че“, с гарнитура по пазвите и ръкавите на ризата и по ръбовете на кърпата от шити „кенета“; в Панатюрище — с надиплен най-често зелен „бръчник“, кърпа с шамповани орнаменти, често „стамболка“ /донесена от Цариград/ или пък „карловка“ /шампована в Карлово/; в Банско — с червен надиплен „фустан“, „ален прускутник“ /с традиционни декоративни елементи/, „бечка шамия“ /донесена от Виена/, както и в други възрожденски центрове може да се обясни не само с особеностите на предшествуващите ги местни носии, въз основа на които се изграждали новите, но е убедителен аргумент да се отрече сляпото копиране и дори пасивно подражание на европейската мода.

Във връзка с дейността на мъжете в стопанския живот мъжкият градски костюм в сравнение с женския по-рано излязъл от старинните средновековни форми. Постепенно българската интелигенция и младата българска буржоазия сменила чер-

нодрешния костюм с костюм „а ла франга“, възприет при учене в Русия и други европейски страни.

Със своето възникване и развитие градската материална култура активизирала всеобщото дви-

Народни тъкани и шевици. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

1. Възглавница от Етрополе, началото на XIX в.

2. Торба от Смолянско, XIX в.

3. Шевица от ръкав на женска риза от Троян, XIX в.

4. Шевица от ръкав на женска риза от Софийско, началото на XIX в.

5. Шевица от пола на женска риза от Самоков, средата на XIX в.

жение за културни промени. Тя постепенно се превръщала в обединително звено на българите в широки ареали. Появила се отначало в огнищата на стопански и културен подем, тя увеличала със своето новаторство, което идвало да задоволи предявените от епохата повишени битови, културни, социални, естетически изисквания. Задълбочаването на връзките между селската традиционна и новата градска материална култура било реална движеща сила през Възраждането, като допринасяло и за укрепване на културната общност на нацията.¹⁰⁷

СОЦИАЛНО-НОРМАТИВНА И ДУХОВНА КУЛТУРА. През XVIII в. българските селяни продължавали да живеят в големи семейства — „зядруги“ — и чужденците се възхищавали от господствуващата „чистота и истинска вяност“ в семейните отношения. Но постепенно родствениите връзки се разкъсвали в голямото семейство,

щом като бащинията вече не можела повече да се раздробява.

В патриархалната среда все още се поддържали присъщите за нея семейни обичаи.¹⁰⁸ Така например сватбените церемонии продължавали да се придружават от традиционните за българската сватба обичаи и обреди, като отвеждане на невестата от приятели и роднини при съпруга, сплитане и разплитане на косите, придружени с песни и плач, „говееене“ през първите дни от брачния живот със закрито от сватбената превозка лице и др., действия, които се поддържали в българската сватба дори до първите десетилетия на XX в.

Редица от обичаите, свързани със смъртта на близък, присъщи за българската обичайна система, се поддържали изцяло и през този период. Така в пътните бележки на чужденци от първите десетилетия на XVIII в. може да се открие покъртителната картина на извършване послесмъртните

3

4

5

обичаи, на посещение гроба на скъп покойник. Според „български обичай“ близките на покойния трябвало всяка седмица да отиват на гробищата и там да плачат на гроба му, да пеят възхвала. Това „върщане към гроба“ трябвало да продължи цяла година“¹⁰⁹.

Но докато семейните отношения и морал, за- консервирани в рамките на патриархалната среда, запазвали традиционния си характер, в празничната система се появили нови елементи като пряко или косвено следствие от промените в производствените отношения. Преди всичко станало разместване по степен на празнуване на празниците с различно съдържание и различна насоченост. Почти цялата празнична система се обръщала с лице към новите производства, новите условия на труд и бит, към участниците в новите производствени дейности. Продължавали да се почитат празници, посветени на покровители на старите традиционни поминъци, като Гергьовден, празници, целещи предпазване от вредители на готовата продукция — „мишин ден“, „вълчи празници“, „мечкин ден“ и др.; празници за осигуряване здраве и благополучие на поколенията, като „Мартин ден“, „Харалампи“, „Еремия“ и др.; празници за разгръщане на конни надбягвания, като Тодоровден; празници с обществено значение, като Лазаровден, на който девойките на възраст за женитба се представяли пред местната обществено-ност и ставало избирането им за женитба и др. Обаче превес добивали празници, посветени на покровители на еснафите в градовете. Българският народен календар се изпълвал с празници на неизвестни до това време светии — покровители на различни занаяти, или пък съответно преосмисляни, например патронния празник на кожухарите на „свети Илия“, патронния празник на обушарите на „свети Спиридон“ и др.

При новите празници в значителна степен се променял и съставът на участващите в тях лица. Докато в традиционните семейни обичаи и календарни празници участвувала цялата родствена група и значителна част от териториалната, при новите занаятчийски и еснафски празнувания реализирането им се предоставяло на професионалната група. Тези празници не се ограничавали в тесния кръг на професионалните колективи — те демонстрирали своето съществуване сред широката общественост.¹¹⁰

Българската традиционна празнична система била наситена с отпразнуване на началото и края на трудова дейност, като „брадата“ при до- жънване на нивата, „предой“ при задояване на стадата и др. Дори и наемният труд бил предшес- твуван от отпразнуване, както „романята“ и др. Пак от пътешественици през първите десетилетия на XVIII в. е описано отпразнуването на започва-

нето на жетвата от „жетварки-планинки, които се пръскат из всички чифлици, разположени отсам и оттатък Вардар“, и които „още с пристигането си и преди да започнат жетвата, влизат на големи тълпи в града; всяка девойка е така грижлива към външността си, както на големи празници...“ Те отивали във всички богати семейства, къде- то желаят да бъдат въведени, и там ги приемали; там изпълнявали с песни, хванати през кръста, хо- ра и танци, след което се прибирали в стаи в кер- ван-сараните.

Подобни веселия съпътствували и трудови- те процеси например на розобера в Сливен, къде- то понякога момичета оставяли кошниците си на земята и танцували в кръг под „звука на кавал на някой овчар или като си съпровождат сами с песните си“. Но тези традиционни трудови празници отстъпвали по външна изява на празни- ците, свързани с труда на занаятчиите, периоди- чно повтарящи се или организирани при специал- ни случаи, както например при избирането на първомайстор.

Като резултат на новите икономически отно- шения нарушаването на родствените и територи- алните връзки и замяната им с професионално- икономически завладели и семейните обичаи. Та- ка например главните обредни лица, като кумове и др., се избирали вече не само между родственици- те, а и между членове от трудовите колективи и особено сред първенците на еснафските сдруже- ния. А самите празници, променили съдържанието и действащите лица, с привидно поддържана по инерция обредна страна, и то не в нейната ця- лост, се превръщали в обединителни звена на си- лите, които движели не само стопанския прогрес, но и борбата за утвърждаване и независимост на нацията.

Празници, макар и неясно определени, се съз- давали и във връзка с развитието на търговията в резултат на същественото ѝ място в икономичес- кия подем на страната. Празничен вид придобива- ли пазарите и панаирите с тяхното продължител- но поддържане, със струпването на весели тълпи посетители, с организирани зрелища и забавле- ния. Забулени от празничната атмосфера, те ста- вали места за опознаване на културните особе- ности на отделните области — центрове за излъч- ване на нови материални и духовни придобивки, като изпълнявали ролята си на огнища за реали- зиране на културната общност.

Всекидневниот на българите, особено в села- та през този период, въпреки промените в произ-

Украсение към забрадка на жена — сокай, от Габровско, на- чалото на XIX в. Етнографски институт и музей при Бъл- гарската академия на науките — София

водството и производствените отношения било преплетено със суеверия и магии, пророкувания по прояви на животни, по дните от седмицата и т.н. Но срещу тях воювали с пример и слово образовани и просветени обществени дейци и духовници, като Софроний Врачански и др. Но постепенно и самото население започнало да се бори с тях, като използвало рационалните зърна, скрити под обвивката на паганизма или християнството. Така например за разлика от мюсюлманите, които посрещали болестите с дълбокото съзнание за предопределеност, българите вземали мерки за лекуването, макар и механични, заключаващи се в бягство от гнездото на епидемията, а по-късно вече проявявали грижи и за предпазване от зараза, както европейците.

Чрез самостоятелния подбор на полезни традиционни знания в народната практика продължавало използването на редица рецепти от народната медицина, основани на билколечението,

утвърдени дори от съвременната медицина и фармакология.

Предавани от поколение на поколение се поддържали и знанията за химическите свойства на различни материали, постигнати по пътя на опита и практиката, като умението да се извличат различни пигменти от растения и минерали за обогатяване на текстилни влакна в богата тоналност.

Всекидневието на българите продължавало да е съпътствувано и с легенди и предания, песни и приказки, спомени и разкази от миналото, с прояви на героизъм, като примери за подражание в националноосвободителните борби, които укрепвали националното съзнание.

Развитието на народната култура през XVIII — първата половина на XIX в. дава основание да я смятаме като израз на национално осъзнаване на нейния творец — българския трудов народ, който я разкрива и пред чуждия свят с цел да извоюва достойно своята независимост и свобода.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 227/285

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

1. *Uzunçarşılı, I. H.* Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Ankara, 1943, p. 548 sq.; *Assad efendi, M.* Précis historique de la destruction du corps des janissaires par le Sultan Mahmoud II en 1826. Paris, 1833, 23–24, 39–65.
2. *Assad efendi, M.* Цит. съч., 104–113.
3. Пак там, 137–154.
4. *Татищев, С. С.* Внешняя политика императора Николая первого. СПб., 1887, 137–138, 149 сл.
5. *Епанчин, Н.* Очерки похода 1829 года в Европейской Турции. I. СПб., 1905, с. 362 сл.; *Шеремет, В. И.* Турция и Адрианопольский мир 1829 г. М., 1975, с. 120 сл.
6. *Kuran, E.* Cezaînin Fransızlar tarafından işgali karşına Osmanlı siyaseti /1827–1847/. İstanbul, 1957, *Луцкий, В. Б.* Новая история арабских стран, 147–160.
7. *Новичев, А. Д.* История Турции. 2. Л., 1968, 186–188.
8. *Розен, Д. Г.* История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году. I.

СПб., 1872, 164–180.

9. *Новичев, А. Д.* Цит. съч. 2, 194–204.

10. Пак там, с. 207 сл.

11. *Karal, E. Z.* Ragib efendinin islâhat lâyihası. Mahmud II devri. — *TV*, 1, 5, 1942, 359–360.

12. *НБКМ ОО*, дефтер № 488, л. 136 — 14а.

13. Пак там, л. 176.

14. *Uzunçarşılı, I. H.* Darendeli İzzet Mehmet paşa. — *Belleten*, 1964, No 110, p. 241 sq.

15. *Lütfi, A.* Tarih. 6. İstanbul, p. 103; *Sicil-i Osmani*, II cilt, p. 226.

16. *Karal, E. Z.* Osmanlı tarihi. 5. Ankara, 1970, p. 155.

17. *Lütfi, A.* Цит. съч. 5, с. 69.

18. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye.* İstanbul, 1264/1848/.

19. *Lütfi, A.* Цит. съч. 4, с. 35.

20. *Димитров, Стр.* Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. — *ИП*, 1956, № 6.

21. *Новичев, А. Д.* Цит. съч. 2, 219–220.

22. *Karal, E. Z.* Osmanlı tarihi. 5, p. 155.

23. *Lütfi, A.* Цит. съч. 1.

24. *Karal, E. Z.* Osmanlı tarihi. 5, p. 152.

25. *Желтяков, А. Д.* Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции /1729–1908/. М., 1972, 58–59.

26. *Karal, E. Z.* Osmanlı tarihi. 5, p. 176.

27. Пак там, с. 153.

28. *Дамьянов, С.* Франция и българската национална революция. С., 1968.

29. *Фрашери, Кр.* История Албании. Тирана, 1964, 106–107.

30. *Kreševljaković, H.* Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovine. 2. Sarajevo, 1950; *Eren, A. C.* Mahmud II zamanında Bosna-Hersek. İstanbul, 1965.

31. *Prokesch-Osten, graf v.* Mahmed-Ali, Vize-König von Aegypten. Aus meinem Tagebuche 1826–1841. Wien, 1877, p. 105 sq.

32. *Kaynar, R.* Mustafa Reşit paşa ve Tanzimat. Ankara, 1954.

33. Превод на царският хатишериф, който се е чел в Константинопол в Гюлхане на 22 ден октомври 1839. Напечати се от някои в Букурещлюбородни болгари и са раздава в дар. Букурещ, Типографията на Питара К. Пенковича, 1839.

34. *Розен, Д. Г.* Цит. съч., 255–258.

35. *Шабанов, Ф. III.* Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967, с. 40 сл.; *Engelhardt, E.* La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours. 1. Paris, 1882, p. 42.

36. *Новичев, А. Д.* Цит. съч. 3, 123–125.

37. На български Хатишерифът е обнародван още същата година, вж. Луков, К. Превод на преписат на царския саморучный хатишериф. Преведе се от гречески в Габрово от Каллиста Лука Сопотненеца, а прегледа се и исправи от оучителя его г. Неофита П. П. Рылца. Букурещ, 1841.
38. Новичев, А. Д. Цит. съч. 3, с. 129.
39. Karal, E. Z. Osmanlı tarihi. 5. p. 189.
40. Новичев, А. Д. Цит. съч. 3, 138—140.
41. Димитров, Стр. Въстанието от 1850 г. в България. С., 1971, 30—31. Ферманът за продължаване на реформите от 1846 г. бил скоро издаден на български, вж. Огнянович, К. Благодарителното продължение Танзимата. Издадено от царственого Совета Правосудия на всичките поданици державнаго царства. Цариград, 1846.
42. Шабанов, Ф. Ш. Цит. съч., с. 63 сл.; Новичев, А. Д. Цит. съч. 3, 142—148.
43. Желтяков, А. Д. и Ю. А. Петросян. История просвещения в Турции /конец XVIII — начало XX века/. М., 1965, с. 22 сл.
44. Еремеев, Д. Е. Этногенез турок. М., 1971, с. 166 сл.
45. НБКМ БИА, ф. 40, а.е. 2, л. 37—38; ОИМ—Враца, отдел „Възраждане“, ф. 1, а.е. 1, л. 56, 58, 59 и др. от търговския тефтер на Димитраки Хаджитошев за 1818—1823 г.
46. ДБИ, 3, 134—136, 151—153, 184.
47. НБКМ ОО, Търново, войвода, I — тимари, 18 окт. 1817 г., доклад от чирменския мютесариф Джелил паша.
48. Димитров, Стр. Към въпроса за отменяването на спахийската система..., 27—58.
49. Дамянов, С. Ломският край през Възраждането. С., 1967, 324—329, 330—338.
50. Милетич, Л. Един документ от първото време на Танзимата. — СбНУНК, 15, 1898, с. 365 сл.
51. НБКМ ОО, дефтер № 567; Димитров, Стр. Село Чупрене през XIX в. — В: В памет на М. Димитров. С., 1974, с. 25 сл.
52. Inalcık, H. Tanzimat ve bulgar meselesi. Ankara, 1943, 90—91.
53. Karal, E. Z. Ragıp efendinin islâhat lâihası, 360—361.
54. Barkan, Ö. L. Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 /1858/ tarihli arazi kanunnamesi. — In: Tanzimat. Istanbul, 1940, p. 329 sq.
55. Новичев, А. Д. Цит. съч. 3, 149—150.
56. Barkan, Ö. L. Цит. съч., с. 341 сл.
57. Милкова, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970, 38—39.
58. Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX и в началото на XX век. С., 1964, с. 90 сл.
59. НБКМ ОО, кад. рег. Р-19, л. 33-а, док. II, протокол на русенския кадия от 6 реджеб 1243 /23 ян. 1828/ г.
60. ДБИ, 3, 221—224, инструкция от Великото везирство до силистренския валия от 24 юни 1837 г.
61. Пак там, с. 245, писмо от Великото везирство до управителя на Силистра от 27 авг. 1839 г.
62. Пак там, с. 291, предписание до каймакамина на Търново от 18 май 1845 г.
63. Пак там, с. 241, док. № 444 от 15 май 1839 г.
64. Пак там, с. 176, 271, 291.
65. Димитров, Стр. Село Чупрене, 26—29.
66. Милетич, Л. Един документ от първото време на Танзимата, с. 382 сл.; Бобчев, С. С. Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. — СнБАН, 29, 1923, 86—88, 100—101.
67. Ихчиев, Д. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. — СБИД, 11, 1907, № 7, с. 445 сл.
68. Коняров, Т. Железрудните находища в България. — АДМ, 5, 1940, № 34, с. 33; Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 96—97; Москов, М. Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическо отношение. Търново, 1910, с. 19.
69. Повече за развитието на посочените занаяти вж. у Цонев, Ст. Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждането. — ТВИНС—В., 1, 1956; НБКМ БИА, ф. 4, Киро Хаджипенков Тулешков. Търново в търговско и индустриално отношение. Записки за Търново по занаятите, 1 тетрадка.
70. Вж. подробности у Цонев, Мл. Мъдростта на старите чаркове. С., 1976, с. 13 сл.
71. Тодоров, Н. Балканският град XV—XIX в. С., 1972, с. 222.
72. Тодоров, Н. За някои промени в характера на цеховата организация у нас през XVIII и първата половина на XIX в. — ИП, 1958, № 4, 44—76.
73. Стоянов, К. Българските еснафи през турското робство. — ГВТУ—В, 16, 1942—1943, 1—103.
74. Тишков, П. История на нашето занаятчиство до освобождението ни. С., 1922, с. 59.
75. Тодоров, Н. Балканският град.
76. Маджаров, М. Спомени около епохата 1854—1878. С., 1942, 49—77; Унджиев, Ив. Хаджи Ненчо Д. Палавев. С., 1930, с. 7 сл.
77. ДБИ, 3, с. 171; Цончев, П. Цит. съч., с. 141 сл.; ЦДИА, ф. 161, теф. 6, л. 2—3, 25, 65; теф. 10, л. 1, 6, балансова сметка.
78. Тодоров, Н. За някои промени в характера на цеховата организация..., с. 67 сл.
79. Окръжен народен музей Шумен, т. 11, Църковно-училишна кондика, л. 7, 8; Кондика на терзийския еснаф, л. 8, 14; НБКМ БИА, ф. 4, Киро Хаджипенков Тулешков...; Влахов, Т. Кукуш и неговото историческо минало. С., 1963, 29—30.
80. Козаров, Г. Добри Желязков — Фабрикаджията, родоначалник на българската текстилна индустрия. С., 1934, 22—24.
81. Ферманът, връчен на Д. Желязков, е един от най-интересните и красиви документи, съхранявани в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София. Козаров, Г. Цит. съч., с. 27; ДБИ, 3, с. 203.
82. Фотинов, К. Общее землеописание в кратце за сичката земля. Смирна, 1843, с. 87; Boué, Ami. La Turquie d'Europe. 3. Paris, 1840, p. 100.
83. НБКМ ОО, Сл. 9/7; ОАК 37/42, ОАК 18/25.
84. Един аршин се равнява на 68 см. Отделно били разположени готварницата, бояджийницата, железарната и леярната — с по десетина аршина дължина. Имало и голям чардак, поставен върху диреси с врата и стълба. Вж. НБКМ ОО, ОАК 36/8.
85. ДБИ, 3, с. 240, 250, 267; НБКМ ОО, ОАК 37/42; НБКМ ОО, ф. 138, а.е. 62. Ф. Каниц пише, че през 70-те години фабриката поглъщала 120 хил. оки вълна, вж. Kanitz, F. La Bulgarie danubienne et le Balkan. Paris, 1862, 353—354.
86. ЦДИА, ф. 161, теф. 51, с. 7—8, 97—98, 139—140, 159—160. Немски документи „Kontrakt“ от 30 ноем. 1848 г., теф. 51, с. 7—8, ф. 161, 1 б. 4, Договор от 10 окт. 1849.
87. Пак там, ф. 161, документ за турски език, писмо до валията от 13 реджен 1264 /16 юли 1848/ г.
88. Пак там, ф. 161. Договор за преустройство на фабриката от 1853 г., фактури за купените машини — 1 б.

- 4, 1 б. 65.
89. Гандев, Хр. Към развитието на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — *ИП*, 1954, № 4, с. 105.
90. Тодоров, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — *ИП*, 1959, № 2, 3—35.
91. ЦДИА, ф. 161, теф. 177, л. 40—41.
92. Пак там, ф. 161, теф. 51, с. 7—8, 11—14, 19—20, 27—28, 59—60, 65—66, 145—146, 253—254 и др.; теф. 85, с. 35, 42, 75; 16, 62.
93. Пак там, ф. 161, теф. 177, л. 9, 11, 11а, 13, 13а, 22а, 31; ДБИ, 1, с. 33; ЦДИА, ф. 161, теф. 177, л. 11а, 13а, 22а; теф. 122, с. 13; теф. 51, 35—36; теф. 27, с. 59.
94. Без да посочват размера на заплатите, очевидци, посетили Сливен през 60-те и 70-те години на XIX в., пишат, че фабриката се обслужвала от 400 души работници, които обработвали 250 хил. оки вълна годишно, или че в нея работели 330 работнички, а при станове — главно мъже. Вж. Michoff, N. Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. 3. S., p. 610; Kanitz, F. Цит. съч., с. 354.
95. Boué, Ami. Цит. съч., с. 101, 103.
96. Энгельс, Фр. Внешняя политика русского царизма. — В: Маркс, К. и Фр. Энгельс. Сочинения. 22. М., 1962, с. 33.
97. Süheyl-Ünver, A. Les épidémies de cholère dans les terres balkaniques aux XVIII-e et XIX-e s. — *ЕВ*, 1973, No 4, p. 92.
98. Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. 2. С., 1924, с. 4.
99. Karal, E. Z. Osmanlı İmparatorlugunda ilk nüfus sayımı 1831. Ankara, 1943.
100. Михов, Н. Населението.... 3. с. 1, 1—10, 218—220; 4. с. 141. Пак там, 218—220.
101. Тодоров, Н. Българското население на град Лом през 40-те години на XIX в. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1960, 578—590. Цариградски вестник, 6. № 300, 27 окт. 1856.
102. Тодоров, Н. Руски документи за демографското състояние на част от Източна България през 30-те години на XIX в. — *ИДА*, 13, 1967, с. 104.
103. Маджаров, М. Спомени. С., 1968, 49—51.
104. Papadopolou-Vretos A. La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial. S. Peterbourg, 1856, p. 222.
105. Георгиев, Й. и Б. Ачков. Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. — *ИИИ*, 19, 1967, с. 185.
106. Дамянов, С. Франция и българската национална революция, с. 12.
107. Bailey, E. F. British Policy and the Turkish Reform Movement. London, 1942, p. 101.
108. Пак там.
109. Glushkov, Hr. Britain's Trade Relations with the Bulgarian Lands during the Period after the Crimean War until Bulgaria's Liberation from Ottoman Rule /1856—1877/. — *BHR*, 1976, No 4, p. 26.
110. Глушков, Хр. Търговията на Англия с българските земи от 30-те години на XIX в. до Освобождението. — *ТВТУ „КМ“*, 9, 2, 1973, с. 115.
111. Todorova, M. The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests. — *ЕВ*, 1973, No 4, 80—88.
112. Glushkov, Hr. Britain's Trade Relations..., p. 30.
113. Пак там.
114. Глушков, Хр. Търговията на Англия с българските земи..., с. 118.
115. Paskaleva, V. Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert. — *ÖÖ*, 8, 1966, No 2.
116. НБКМ ОО, ОАК 26/87, 1843 г. и ОАК 26/75, 1842 г.
117. Паскалева, В. Параходното плаване по Долния Дунав до Кримската война. — *СтВ*, 2, 1970, p. 287.
118. Паскалева, В. Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX век до Кримската война. — *ИП*, 1956, № 2, с. 30; Le rôle de la navigation à vapeur sur le Bas Danube dans l'établissement des liens entre l'Europe Centrale et Constantinople jusqu'à la guerre de Crimée. — *BHR*, 1976, No 1, p. 64.
119. Вж. подробности по асортимента на стоките, чийто списък е съставен въз основа на различни консулски донесения и стопански информации у Паскалева, В. Икономическото проникване на Австрия у нас..., с. 34.
120. Статистиката е изготвена въз основа на консулски донесения и други информации, обнародвани у Michoff, N. Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. 2. I. S., 1943, p. 43, 76, 77, 87, 93, 98, 99, 182—184, 199—200, 229, 298, 409.
121. Пак там, с. 99, 188, 206, 217.
122. Паскалева, В. Левантинската търговия на Триест през 18—19 век /с оглед на Балканите/. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в. С.*, 1978, с. 229.
123. Паскалева, В. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, с. 63.
124. Таблица е съставена въз основа на данни от френски източници.
125. Michoff, N. Contribution... 3, 152—153, 213—214.
126. Паскалева, В. За търговските връзки между Франция и българските земи..., с. 64.
127. Тодорова, М. Търговските отношения между Русия и Османската империя през втората четвърт на XIX в. — *В*, 1977, № 3, с. 31 сл.
128. Золотов, В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в. Ростов на Дону, 1963, с. 115.
129. Хаджисиниолов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ „КМ“*, 1, 1957, с. 75.
130. Цончев, П. Цит. съч., с. 418.
131. Diclescu, Vl., S. Jancovici, C. Danielopolu et M. N. Popa. Relațiile comerciale ale Tarii Românești cu peninsula balcanica /1829—1858/. București, 1970, 11—26.
132. Цамбазовски, Кл. За развитието на македонската търговия в текот на првата половина на XIX в. — *ГИНИ—Ск.*, 6, 1962, № 1—2, с. 219.
133. Цамбазовски, Кл. Бугарски сточарски търговци у книжевници Сърбији у првој половини XIX века. — *Balc*, 6, 1975, 167—187.
134. Пак там, 173—178.
135. Паскалева, В. Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането. — В: *Севлиево и Севлиевският край*. 1. С., 1967, 28—29.
136. Паскалева, В. Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г. — *ИДА*, 8, 1964, с. 197 сл.
137. Паскалева, В. Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в архива на БАН за периода 1840—1878 г. — *ИНА*, 3, 1966, с. 62.
138. Начов, Н. Христо П. Тъпчилещов. Живот и неговата обществена дейност. С., 1935, с. 30 сл.
139. Паскалева, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. — *ИИИ*, 11, 1962, с. 67 сл.
140. Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI—XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 146.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 285/330

БОРБА ЗА КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ

1. Косев, Д. Новая история Болгарии. М., 1952, 127—131.
2. Пенев, Б. История на новата българска литература. 1. С., 1930.
3. За гръцкото образование XVIII—XIX в. вж. Chassiotis, G. L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours. Paris, 1885.
4. Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. — В кн. му: Избр. съч. 1. С., 1965; Пенев, Б. Цит. съч. 1, 310—321; 3, с. 77 сл.; Иванов, Й. Гръцко-българските отношения преди църковната борба. — В: Сб. Л. Милетич. С., 1912.
5. Пенев, Б. Цит. съч. 3, 131—211.
6. Ангелов, Б. Ст. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972.
7. Генчев, Н. и Й. Калудова. Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. — ИДА, 20, 1970.
8. Алексиева, А. Просветни и литературни връзки между българи и гърци през първата половина на XIX в. Дис. С., 1971.
9. Бойчева, В. Сравнителна характеристика на българското и сръбско училище в края на XVIII и първата половина на XIX в. — ГСУФлф, 68, 1977, с. 107.
10. Косев, Д. Просветно движение в България през първата половина на XIX в. — ИП, 1946, № 2.
11. НБКМ БИА, II, А 7750, Всеобщий кондик словенобългарского училища божественнаго Преображения.
12. Кръстанов, Т. Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. — ИП, 1975, № 5, с. 84.
13. Снегаров, Ив. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, 239—240.
14. НА БАН, ф. 12, папка 9. Писмо на З. Круша на гръцки от 10 ноем. 1838.
15. Шишманов, Ив. Константин Фотинов, неговият живот и неговата дейност. — СбНУНК, 11, 1894, 591—763.
16. Бобчев, С. С. Принос към историята на българското Възраждане. — СбНУНК, 21, 1905, 1—17.
17. Бойчева, В. Сравнителна характеристика..., с. 108.
18. Петър Берон. Изследвания и материали. С., 1962; Бойчева, В. Рибният буквар на Петър Берон. — НП, 1974, № 11, с. 80.
19. Берон, П. Буквар с различни поучения. Юб. фототип. изд. С., 1974, с. 2.
20. Балабанов, М. Писмо за уреждане на българските училища преди 50—60 години. — ПСпБКД, 31, 1889, с. 134. Авт. подп. М. Димитриев.
21. Арnaudов, М. В. Е. Априлов. С., 1935.
22. За Габровското училище вж. Славейков, П. Р. Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866; Каролев, Р. История на Габровското училище. С., 1926; Светилник на новобългарската просвета. С., 1966, в който е приложена подробна библиография.
23. Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975.
24. Априлов, В. Съчинения. Подбор и ред. П. Тотев. С., 1968, с. 313.
25. Подробности за устройството на взаимноучителните училища у нас вж. у Груев, Й. Взаимното училище в Копривщица през 1837—38 и 1838—39 уч. години. — ПСпБКД, 52—53, 1896, 688—695.
26. Кръстанов, Т. Същност, разпространение и значение на взаимноучителните училища. — НП, 1976, № 5, с. 68.
27. Атанасов, Ж. История на българското образование. С., 1973, с. 115.
28. Априлов, В. Денница новобългарскаго образования. Одесса, 1841; Дополнение к книге: Денница новобългарскаго образования. СПб., 1842.
29. Генчев, М. Взаимните училища в България. — ИИП, 9, 1960, 5—57; Груев, Й. Цит. съч., с. 689.
30. Генчев, Н. Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. — В: Пламъкът на Солунския светилник. С., 1970, с. 24.
31. НБКМ БИА, II А а.е. 5329.
32. Шишманов, Ив. Нови студии из областта на българското възраждане. 1. С., 1926, с. 227.
33. Цариградски вестник, № 59, 3 ноем. 1851; № 44, 21 юли 1851; № 68, 5 ян. 1852.
34. Завоев, П. Град Щип. — МкП, 3, 1927, № 3, 48—53; ЦДИА, ф. КМФ, оп. 2, а.е. 87; Генчев, Н. Поглед върху просветното движение..., с. 28.
35. Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 48—49.
36. Радкова, Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX в. — ИБИД, 32, 1979; Поглубко, К. Из истории русско-българских культурных связей 40—70 годов XIX в. Кишинев, 1976, с. 32.
37. Радкова, Р. Нови данни..., с. 118.
38. Шишманов, Ив. Константин Фотинов..., с. 603, 621.
39. Джумалиев, Г. Учебното дело в гр. Шумен през първата половина на XIX в. — В: Шумен—Коларовград. 2. Коларовград, 1962, с. 130.
40. Киселков, В. Софроний Врачански. С., 1963, с. 30; Паскалева, В. Българката през Възраждането. С., 1964, 20—21.
41. Д-р Петър Берон и одринската мъжка българска гимназия „Д-р Петър Берон“. С., 1958, с. 13, 132; НА БАН, сб. IX, оп. 1, а.е. 11.
42. Любословие. Т. 2, 21 септ. 1846, с. 143.
43. Советование к матерем. — Любословие, 1, 1845, № 11; Священници, учители, жени. — Любословие, 2, 1846, № 13, с. 6; Училища за български момичета. — Любословие, 2, 1846, № 13, с. 13; Матерное влияние. — Любословие, 2, 1846, № 13, с. 3; Воспитание женско. — Любословие, 2, 1846, № 16, с. 53.
44. Цариградски вестник, В, чет 80, 31 дек. 1849, с. 88.
45. Радкова, Р. Към историята на Болградската гимназия. — В, 1978, № 3, с. 45; Дякович, Б. 50-годишнина на една забравена българска гимназия. — УПр, 13, 1908, с. 949; Киркович, Р. Спомени. С., 1927.
46. Шишманов, Ив. Наченки на руското влияние в българската книжнина. — В кн. му: Избр. съч. 1. С., 1965, 382—383; Априлов, В. Съчинения, 116—117.
47. Camariano-Cioran, A. Les académies principières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessalonique, 1974, p. 290.
48. Γριτσόπουλος, Τ. 'Η ἐχολή Κορυνθίων. — 'Ελετηρὶς ἐταιρεία βυζαντινῶν Σπουδῶν, 36, 1965; Балабанов, М. Гаврил Кръстевич. С., 1914; Богоров, Ив. Живота ми описан от мене. — В кн. му: Избр. съч. С., 1940, с. 125; Доброплодни, С. Кратка автобиография. С., 1893, с. 17; Мирски, Кр. Стефан Н. Изворский. — БС, 1896, № 3, 243—244; Селимински, Ив. Библиотека д-р Ив. Селимински. 2. С., 1904, с. 24.
49. Димова, В. Ролята на Белград, Земун и Нови Сад в книгопечатането и книжовния обмен на Балканите /1831—1877/. Дис. С., 1975.
50. Бойчева, В. Книгообмен между България и Сърбия в области просвещения и учебного дела в первой по-

ловине XIX века. — *ЕВ*, 1973, № 4, с. 32.

51. *Априлов, В.* Съчинения, с. 68, 178, 180, 318–319. *Селимински, Ив.* Цит. съч. 3, с. 8.

52. *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1952, с. 296 сл.

53. *Генчев, Н. и Й. Калудова.* Записка относно мерките..., с. 130; *Генчев, Н.* Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — *ГСУиФ*, 66, 1975.

54. *Шишманов, Ив.* Александър Стоилович Боев — Екзарх. — *Свобода*, № 643, 1891; *Йоцов, Д.* Александър Екзарх. — *М*, 1, 1909/1910, № 1; *Пастухов, Ив.* Педагогически възгледи на Ал. Екзарх. — *УПр*, 21, 1922, № 5–6; *Стоилов, А. П.* Отзвучи от миналото. Две записки от Ал. Екзарх до руския литератор. — *ОП*, 1928, № 4; *Планински, Н.* Черти от живота на Александра Екзарх. Сливен, 1884.

55. *Поглубко, К.* Из истории болгаро-русских культурных связей 40–70-х годов XIX в. Кишинев, 1976, с. 32; *Песчаный, Д.* Русско-болгарские культурные связи в 30–40 годах XIX в. — В: *Из истории русско-болгарских отношений*. М., 1958.

56. *Радивоев, М.* Биография на Иван Н. Момчилов. С., 1912.

57. *Велев, С.* Ботьо Петков. — *УПр*, 11, 1906, № 10.

58. История на образованието и педагогическата мисъл в България. 1. С., 1975, с. 238; *Начов, Н.* Градиво за историята на калоферските училища. — *УПр*, 8, 1903, № 1 и 2.

59. *Орловски, Ст.* Към историята на Панагюрските училища. С., 1905, с. 62.

60. *Кожухаров, Ст.* Възраждането на народната ни книжнина в гр. Хасково и околностите му. — *Китка*, т. 1, 1893.

61. *Панчев, Т.* Кратки черти из живота на Найден Геров. С., 1923.

62. *Радкова, Р.* Към историята на Болградската гимназия, с. 42.

63. *Геров, Н.* Из архивата на Найден Геров. 2. С., 1914, с. 397, 424; *НБКМ БИА*, ф. 113, а.е. 5, л. 79–84; *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. — *ГСУиФ*, 64, 3, 1972, ч. 1.

64. *Гъбенски, П.* Архиепископ Йосиф Соколски като ревнител на българската просвета по неиздадени източници. — В: *Сб. Пловд. митрополит Максим*. С., 1931, с. 227; *Кирил патриарх Български*. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски. С., 1952, с. 8; *Снегаров, Ив.* Материали за историята на българската просвета през

Възраждането. — *ИАрХИ*, 1, 1957, 257–258.

65. *Натанаил митрополит Охридско-Пловдивски.* Житиеописание. — *СбНУНК*, 25, 1909, с. 22.

66. *Берон, П.* Цит. съч., с. 3.

67. *Кишиловски, А.* Священное цветособрание... 1. Будин, 1825, с. XIII.

68. *Стоянов, М.* Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. — *ИИП*, 4, 1954, 65–109.

69. *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина. 1. С., 1957, 272–275.

70. *Бойчева, В.* Сравнителна характеристика..., с. 113.

71. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение /1394–1767/. С., 1931, 125–155.

72. *Иванов, Й.* Гръцко-български отношения преди църковната борба, 158–186; *Гандев, Хр.* Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 37–58; *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 44–71.

73. Пак там, 26–43. *Kabrda J.* Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman /D'après les documents turks/. Brno, 1969.

74. *АИИ БАН*, кол. IV, оп. 18, а.е. 151.

75. *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане. С., 1943, с. 145.

76. *Данова, Н. и З. Маркова.* Идея на църковно реформаторство в Балканското Просвещение XVIII и начало XIX в. — *ЕН*, 7, 1975, 161–177.

77. Подробно в: История на град Враца. От древността до Освобождението. С., 1976, с. 211 сл.

78. *Натанаил митрополит Охридско-Пловдивски.* Цит. съч., с. 6; *Маркова, З.* Цит. съч., 96–100.

79. *Златарски, В.* Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец. — *ИИД*, 3, 1911, 56–59.

80. За живота и дейността на Н. Бозвели вж. *Арнаудов, М.* Неофит Хилендарски Бозвели. С., 1971.

81. За живота и дейността на Иларион Макариополски вж. неговите биографи: *Радивоев, М.* Време и живот на търновския митрополит Иларион Макариополски. С., 1912; *Арнаудов, М.* Иларион Макариополски и българският църковен въпрос. — В: *Иларион Макариополски, митрополит Търновски 1812–1875*. С., 1925, 5–384.

82. *Смоховска-Петрова, В.* Неофит Бозвели и българският църковен

въпрос. С., 1964, с. 60.

83. Пак там, 167–175.

84. *Арнаудов, М.* Иларион Макариополски..., 321–330. Че този е първият меморандум на Иларион Макариополски, вж. *Смоховска-Петрова, В.* Неофит Бозвели..., 45–46.

85. *Маркова, З.* Цит. съч., 120–121.

86. *Георгиев, Й. п.* Материали по църковната борба /Архива на Неофита Бозвели/. — *СбБАН*, 14, 1921, 43–45; *Арнаудов, М.* Из дейността на Неофит Бозвели. — *ГСУиФ*, 33, 1937, 40–43.

87. *Смоховска-Петрова, В.* Неофит Бозвели..., 134–135.

88. *Раковски, Г. С.* Българският за независимо им священство днес възбуден въпрос и нихна народна черква в Цариград. Белград, 1860.

89. *Смоховска-Петрова, В.* Неофит Бозвели..., с. 139.

90. *Георгиев, Й. п.* Цит. съч., 74–75.

91. *Мишев, Д.* Църковен архив. 1–2. С., 1925, 30–35.

92. *Смоховска-Петрова, В.* Неофит Бозвели..., с. 72.

93. *Раковски, Г. С.* Глас едного българина. Земун, 1860, с. 1.

94. Подробно за българския храм в Цариград вж. *Маркова, З.* Цит. съч., 127–134 и цит. там лит.

95. *Славейков, П. Р.* Извлечение из летописа на поп Йовча от Трявна. — *СбНУНК*, 3, 1890, с. 382.

96. *Бобчев, С. С.* Принос към историята на българското възраждане. Поп Андрей Робовски: автобиография и преписка. — *СбНУНК*, 21, 1905, 11–12.

97. *Маркова, З.* Цит. съч., 135–140.

98. *Иванов, Г.* Ловеч в борбата за национална църква. — *ИИД*, 5, 1912, 155–162.

99. История на град Враца. 1, 220–224.

100. *Радивоев, М.* Цит. съч., 80–91; *Ников, П.* Цит. съч., 128–129.

101. Цариградски вестник, № 20, 23, 25, 40 и 56, 1851.

102. *Стоянова, Р.* Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. — *ИИИ*, 11, 1962, с. 234, 236–238.

103. *Цухлев, Д.* История на града Видин и неговата област. С., 1932, с. 347, 378–380, 531–534.

104. *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, 25–31; *Маркова, З.* Цит. съч., 147–150.

105. *Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 156 сл.

106. Цариградски вестник, № 108, 109, 111 и бр. от 18.IV и 2.V.1853.
107. *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, д. 597, 1853, л. 48.
108. Пак там, л. 21.
109. *НБКМ БИА*, II А 5827.
110. *Маркова*, З. Цит. съч., с. 150, 155–156.
111. *Кристанов, Цв., Ив. Пенаков и Ст. Маслев*. Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, с. 164.
112. *Трайков, Н.* Порфирий Успенски за срещата си с букурещките българи в 1846 г. — *Зора*, № 3465, 24 ян. 1931; вж. и *Селимински, Ив.* Цит. съч. 2, 5–9; 1, 52–68.
113. *Трайков, Н.* Неиздадени исторически документи от нашето минало. Първите наши стипендианти в Киев /Из архивата на митрополията в Букурещ/. — *Зора*, № 3464, 23 ян. 1931.
114. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение. С., 1972, с. 277; Положението на българския народ под турско робство. С., 1953, с. 229.
115. *Маркова*, З. Цит. съч., 59 сл.
116. Подробно по тези въпроси вж. *Генчев, Н.* Франция в Българското духовно възраждане. С., 1979.
117. *Гандев, Хр.* Европейски изучвания на България през време на Възраждането. — *ИП*, 1946/1947, № 2, с. 162 сл.
118. *Дамьянов, С.* Франция и българската национална революция. С., 1968, 55–66.
119. *Handelsman, M.* Adam Czartoryski. 1–3. Warszawa, 1948–1950; За източната политика на ръководения от него лагер сред полската емиграция вж. и *Handelsman, M.* Czartoryski, Nicolas I et la Question du Proche Orient. Warszawa, 1934.
120. *Смоховска-Петрова, В.* Михаил Чайковски — Садък паша и българското възраждане. С., 1973, 58–94.
121. *Маркова*, З. Цит. съч., 172 сл.
122. *Смоховска-Петрова, В.* Не-офит Бозвели..., с. 150.
123. *ДБИ*, 3, 1940, 304–305.
124. *АМАЕФ*, Corresp. polit., vol. 300 /1848–1849/, ff. 294–295.
125. *Маркова*, З. Цит. съч., с. 180 сл.
126. Пак там, 184–186.
127. Подробен анализ на докладите на руските консули в Одрин по тези въпроси у *Паскалева, В.* Русия и българският църковен въпрос до Кримската война. — В: *Изсл. в чест М. Арnaudов*. С., 1970, 519–523.
128. *Трубецкой, Гр.* Россия и Вселенская патриархия после Крымской

войны 1856–1860 гг. по неизданным материалам. — *ВЕ*, 37, 1902, № 4, с. 589.

129. *АВПР*, ф. ГА V–A₂, 1847, д. 517, л. 120–124.

130. Пак там, ф. Посольство в Константинополе, д. 597, 1853 г., л. 41–44.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 331/404

НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ

1. *Селимински, Ив.* Библиотека „Д-р Ив. Селимински“. 11, с. 106.
2. *РС*, 12, ноябр. 1881, с. 567; *Тошев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 196–197.
3. *Кристанов, Цв., Ст. Маслев и Ив. Пенаков*. Д-р Ив. Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, с. 103.
4. Пак там, с. 105.
5. Пак там, с. 106.
6. *Стојанчевић, Вл.* Кнез Милош и Источна Србија. — *ПИСАН*, 297, 1957, 27–30.
7. Пак там, 50–51.
8. *Димитров, Г.* Княжество България. 2. Пловдив, 1894, с. 134.
9. *Стојанчевић, Вл.* Кнез Милош и Источна Србија, с. 65, бел. 45.
10. *Стојанчевић, Вл.* Политички поглед кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа. — *ИЧ*, 1960, № 9–10, с. 353, бел. 34.
11. *Стојанчевић, Вл.* Миграција из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша. — *ГЕИ*, 8, 1959/1960, 68–69; Кнез Милош и Источна Србија, с. 174.
12. *Стојанчевић, Вл.* Кнез Милош и Источна Србија, с. 177.
13. Пак там, с. 178; *Гавриловић, М.* Кнез Милош Обреновић. 3. Београд, 1912, с. 460.
14. *Стојанчевић, Вл.* Кнез Милош и Источна Србија, 178–179.
15. *Милићевић, М. Ђ.* Краљевина Србија. Београд, 1884, с. 36.
16. Пак там, 37–38, писмо на Авр. Петровић от 19 ян. 1835 г.
17. Пак там, 38–41.
18. *Стојанчевић, Вл.* Кнез Милош и Источна Србија, с. 183.
19. Пак там, с. 45.
20. Основните изследвания и извори за Велчовата завера са събрани в: Сборник по случай стогодишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935. 167 с. с прил.
21. *Кисимов, П.* Исторически ра-

боти. Моите спомени. 2. С., 1900, с. 72. Според някои сведения той бил заселен в Трявна, вж. *Джамджиев, Г. П.* Домогвания против истината по Велчовата завера. С., 1936, 19–20.

22. Или с. Вратцата /дн. Стефаново/, Ловчанско. Към това навежда и фактът, че той бил изпратен да бъде обесен в гр. Ловеч, вж. *Станев, Н.* История на Великотърновската предбалканска котловина. В. Търново, 1942, с. 250.

23. *Станев, Н.* Велчова Завера. — В: *Сб. 100 г. Заверата 1835 г.* С., 1935, 25–26. От Еленско в заговора били привлечени съзаклятници от много села и махали: Велковци, Беброво, Папратлива, Райковци, Мечкобиевци, Разпоповци, Тенчовци и др. *Асенов, П.* Развитие на Елена от началото на 30-те години на XIX в. до Кримската война. — В: *Еленски сб.* С., 1968, с. 32.

24. По-късно френският учен и пътешественик Сиприян Роберт — един от първите, който споменава за Велчовата завера — ще пише: „Тази мистериозна българска хетерия, която Европа не познаваше ни най-малко, провеждаше своите събрания в манастирите и горите около Търново“, вж. *Христов, Хр. и Н. Генчев*. Христоматия по българска история. 2. С., 1969, с. 236.

25. Според някои сведения отец Зотик започнал възстановителни работи в Преображенския манастир с цел да даде възможност на Велчо Атанасов и другите съзаклятници да се срещат по-често под прикритието на строжа на църквата в манастира. Между работещите там майстори, също посветени в Заверата, бил и Кольо Фичето, вж. *Каранешев, Н.* Нови данни за Велчовата завера. — *Янтра* /В. Търново/, 1, № 3, 11 март 1935.

26. *Стоянов-Берон, В. х.* Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 212; „В това негово пребивание в Доростол — бележи Г. С. Раковски — он ся е споразумел с Търновския приснопамятния старейшина Велча, вж. *Раковски, Г. С.* Горский пътник... Нови Сад, 1857, с. 238; *Димитров, Г.* Цит. съч. 2, с. 129 отбелязва, че наскоро след назначаването си за кмет на Силистра Мамарчев „се срещнал с Велча Атанасов..., който твърде често отивал във Влашко за стока“.

27. *Кисимов, П.* Исторически работи. Моите спомени. 2, с. 74.

28. Пак там, с. 81.

29. Пак там, с. 79; *Цонев, Зв.* Подготовката на Велчовата завера. — *Р*, 2, 1939, № 2, с. 128.

30. *Станев, Н.* Велчова завера, с. 31.

31. Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. 2, 72–73.
32. Според спомените на някои съвременници /които предава Киро Тулешков/ Мамарчев „бил писал в Сливен и Хотел да се приготвят и те, за да въстанат „едновременно“, вж. *НБКМ–БИА*, ф. 4, а.е. 2, л. 289.
33. Станев, Н. Велчова завера, с. 28.
34. Грек, И. Ф. Българските доброволци /волонтери/ от 1828–1829 година. — В, 1975, № 5, 8–20.
35. Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. С., 1947, 142–143.
36. Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. 2, с. 73.
37. Киро Тулешков отбелязва в записките си как Мамарчев предполагал, „че като се научи Русия и европейските сили за въстанието ще обърнат внимание...“, ще се събере конференция, ще се разисква този въпрос и ще се даде една каква годе автономия“, вж. *НБКМ–БИА*, ф. 4, а.е. 2, л. 289–290.
38. Някои автори /Г. С. Раковски, К. Иречек, В. х. Стоянов-Берон и др./ смятат, че предателството на хаджи Йордан Кисъв е извършено и чрез посредничеството на търновския гръцки митрополит Иларион, комуто хаджи Йордан Кисъв бил съобщил най-напред за това. Повече за предателството вж. у *Грънчаров, Ю.* Произход и епоха на еленските чорбаджии. Елена, 1925; Еленски сборник. С., 1968, 453–455.
39. Раковски, Г. С. Горский пътник..., 239–240; Сб. 100 г. Заверата 1835 г. С., 1935, с. 67.
40. Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. 2, с. 78.
41. Жечев, Н. Велчовата завера. — *ИП*, 1975, № 3, с. 79. „Целият план — пише Ив. Пастухов — бил изграден върху участието на българи за освобождението на България“, вж. *Пастухов, Ив.* Българска история. 2. С., 1943, с. 663.
42. Така например Дунавска зора, 2, № 7, 24 дек. 1868, пише по този въпрос: „Движението от 1835... даде причина на султан Махмуда да установи Танзимата... и друго, че то роди много български хайдутти“.
43. Арnaudов, М. Георги Мамарчов и Търновската завера от 1835 г. — *УПр*, 34, 1935, № 4, 492–493.
44. *ДБИ*, 3, с. 205.
45. Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Источна Србија, 187–189; Милићевић, М. Ђ. Цит. съч., 183–184.
46. Милићевић, М. Б. Цит. съч., 187–188.
47. Маринов, Д. Политически движения и въстания в Западна България. — *СбНУНК*, 2, 1890, 78–80.
48. Милићевић, М. Ђ. Цит. съч., 191–194, писмо на Аврам Петрониевич до княз Милош от 14 май 1836 г.
49. Пак там, 198–199, писмо на Авр. Петрониевич до княз Милош от 21 май 1836 г.
50. Пак там, 199–200, писмо на Авр. Петрониевич до княз Милош от 29 май 1836 г.
51. Пак там.
52. Стојанчевић, Вл. Прилози за познавање порекла становиштва Источне Србије. — *ГрСАН*, 12, 1956, с. 170.
53. *ДБИ*, 3, с. 206, предписание на В. Порта от 11 авг. 1836 г.
54. Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Источна Србија, с. 193.
55. Милићевић, М. Ђ. Цит. съч., с. 208, писмо на Ст. Стоянович от 4 авг. 1836 г.
56. *ДБИ*, 3, с. 207, предписание на Портата от 24 авг. 1836 г. /нов стил/; 208–209, предписание на Портата от 28 авг. 1836 г. /нов стил/.
57. Милићевић, М. Ђ. Цит. съч., 208–209.
58. Пак там, с. 212, писмо на Ст. Стоянович до княз Милош от 9/21 авг. 1836 г.
59. Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Белограчка буна 1836 године. — *ИЧ*, 1951/1952, № 3, 132–134.
60. Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Источна Србија, 203–204.
61. Стојанчевић, Вл. Кнез Милош и Белограчка буна..., 133–134, 136.
62. Маринов, Д. Цит. съч., с. 82.
63. *ДБИ*, 3, с. 214, предписание на В. Порта до берковския мюдюрин от 23 дек. 1836 г.
64. Маринов, Д. Цит. съч., 82–83.
65. Данова, Н. Националният въпрос в гръцките освободителни програми. С., 1978 /ръкопис/.
66. Арnaudов, М. Селимински. С., 1938, с. 198 сл.
67. Inalcık, H. Tanzimat ve bulgar meselesi. Ankara, 1943; Романски, Ст. Австрийски документи от Нишкото българско въстание от 1841 г. — *СбНУНК*, 26, 1912, с. 15 сл.; Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951, 99–102.
68. Цветкова, Б. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. — *ИДА*, 13, 1967, 272–273, 277; Дойнов, Ст. Нишкото въстание от 1841 г. — *ВИС*, 1970, № 5, с. 44.
69. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 8.
70. Недков, Б. Браилските бунтове 1841–1842. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, с. 732.
71. Велики, К. Браилските бунтове. 1841–1843. С., 1968, с. 205; Дойнов, Ст. Цит. съч., с. 45.
72. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 92.
73. Цветкова, Б. Френски дипломатически източници..., 272–274.
74. Попов, Н. Россия и Сербия. 2. М., 1869, с. 210, 525.
75. Романски, Ст. Австрийски документи..., 32–33, 87, 131, 141 и др.
76. Милићевић, М. Ђ. Цит. съч., 43–45; Димитров, Стр. Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те и 40-те години на XIX век. — *СтВ*, 2, 1970, 264–266.
77. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 128, доклад на Атанаскович, австрийски консул в Белград от 12/24 апр. 1841 г.
78. Пак там, с. 39, доклад на нишкия валия Мустафа Сабри паша до В. Порта, с. 87.
79. Пак там.
80. Пак там, с. 128, доклад на Атанаскович от 12/24 апр. 1841 г.
81. Пак там, с. 141.
82. Пак там, с. 126, доклад на Атанаскович от 10/22 апр. 1841 г.
83. Милићевић, М. Ђ. Цит. съч.
84. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 126, доклад на Атанаскович от 10/22 апр. 1841 г.
85. Пак там, с. 133, съобщение на сръбското попечителство на външните работи до австрийския консул в Белград от 16/28 апр. 1841 г.
86. Пак там, 137–138, доклад на австрийския консулски чиновник Борисев за посещението му в Ниш на 28 и 29 апр. 1841 г.
87. Пак там, с. 133, 141–142, доклад на Мустафа Сабри паша за потушаването на въстанието.
88. Пак там, с. 38.
89. Пак там, с. 138, доклад на Борисев до австрийския консул в Белград.
90. Дойнов, Ст. Цит. съч., с. 49.
91. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 39, док. № 60, 61.
92. Дойнов, Ст. Цит. съч., с. 49.
93. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 138, 141–142.
94. Косев, Д. Лекции по нова българска история, 101–103.
95. Романски, Ст. Австрийски документи..., с. 138.
96. Пак там, с. 80, доклад на австрийския посланик в Цариград барон Щюрмер от 30 апр. 1841 г. /нов стил/.

97. Пак там, с. 85, доклад на барон Щюрмер от 12 май 1841 г.
98. Цветкова, Б. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — *ИДА*, 14, 1968, с. 225.
99. Попов, Н. Цит. съч. 2, 436—438, 440.
100. Страџаковић, Др. Влада уставобранителъа 1842—1843. Београд, с. 226.
101. Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1828—1853. С., 1977, 203—204.
102. Косев, Д. Лекции по нова българска история, с. 103; Ниякий, В. В. Миссия руского дипломата Кординца в Болгарии после Нишского восстания 1841 года. — *НДВШин*, 1961, № 1, 146—158.
103. История на България. 1. С., 1961, с. 348.
104. Blanqui, J.-A. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1845, 179—180.
105. Пак там, с. 160.
106. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 53 сл.
107. Пак там, с. 72.
108. Ниякий, В. В. Заговор болгар в Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — *НДВШин*, 1959, № 2, с. 124.
109. Велики, К. Браилските бунтове..., 202—204.
110. Забунов, Ив. Кой е „Зманчевич“? — *В*, 1973, № 4, с. 28.
111. Недков, Б. Браилските бунтове..., с. 702.
112. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 205.
113. Недков, Б. Браилските бунтове..., с. 710.
114. Велики, К. Браилските бунтове..., 58—59.
115. Романски, Ст. Браилски историйки 1841—1848. — *СбБАН*, 3, 1914, с. 46.
116. Според австрийския консул в Галац Хуберт те били 80. Вж. пак там, с. 49, а според други съвременници — около 30. Вж. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 69.
117. Романски, Ст. Браилски историйки..., с. 66.
118. Пак там, 48—49.
119. Велики, К. Браилските бунтове..., 74—75.
120. Трайков, В. Георги Стойков Раковски. С., 1974, с. 69 сл.
121. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 1. С., 1952, с. 501 сл.
122. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, 57—59, 62—63.
123. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 14.
124. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, 66—67.
125. Грек, И. Ф. и И. Д. Забунов. Новые документы о движении бессарабских болгар в поддержку второго браилского бунта 1842 г. — *ИАНМССРсон*, 1974, № 1, 65—72.
126. Славова, Ст. Участие на преселници българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождението на българите от турско иго /1841—1876/. — *ИДА*, 15, 1968, с. 213.
127. Велики, К. Браилските бунтове... 87—88.
128. Романски, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски /Георги Македон/ в Браила през 1842 г. — *СбБАН*, 14, 1921, с. 32.
129. Тодоров-Хиндалов, Вл. Въстания и народни движения от предосвободителната епоха... С., 1929, с. 27.
130. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 93; Ниякий, В. В. Заговор болгар..., с. 127.
131. Славова, Ст. Цит. съч., с. 215.
132. Ниякий, В. В. Заговор болгар..., с. 137.
133. Косев, К. Документи в съветските държавни архиви за Браилския бунт от 1842 г. — В: Г. С. Раковски. *Възгледи, дейност и живот*. 2. С., 1968, с. 165 сл.
134. Дихан, М. и Й. Митев. Ценни документи в Одеския архив за Браилските бунтове 1841—1842 г. — *ИИИ*, 14—15, 1964, с. 459.
135. Велики, К. Браилските бунтове..., 97—100.
136. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, с. 73.
137. Г. С. Раковски. *Възгледи, дейност и живот*. 2. С., 1968, с. 158.
138. Романски, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски..., 74—84.
139. Велики, К. Браилските бунтове..., 79—80, 136, 183 и др.
140. Пак там, с. 135 и др.
141. Недков, Б. Браилските бунтове..., с. 704.
142. Велики, К. Браилските бунтове..., с. 257.
143. Пак там, 135, 144—145.
144. Ниякий, В. В. Заговор болгар..., с. 139.
145. Косев, Д. Лекции по нова българска история, с. 109, смята, че В. х. Вълков и А. Дешу са действували независимо един от друг.
146. Трайков, Н. Спомените на капитан Васил Вълков. — *ИИД*, 10, 1930, 98—102.
147. Пак там, 118—129.
148. Недков, Б. Браилските бунтове..., с. 702.
149. Вж. по-подробно у Гандев, Хр. Европейски изучвания на България през време на Възраждането. — *ИП*, 1946/1947, № 2, 162—182; Дамянов, С., В. Паскалева и А. Пантев. Западните държави и балканските славяни от началото на XIX в. до Берлинския конгрес /1878/. — *СФ*, 14, 1973, с. 79 сл.; Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII — начало XX в. М., 1878; Дамянов, С. Френската политика на Балканите..., 7—10; Тодорова, М. Англия и османската империя през 30-те — 50-те години на XIX в. — *ИП*, 1978, № 2, 24—43.
150. Шарова, Кр. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 70—71.
151. Пак там, 72, 79—80.
152. Пак там, 74—76, 87.
153. Дамянов, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те г. на XIX в. — *В*, 1975, № 1, 15—16.
154. Смоховска-Петрова, В. Михаил Чайковски — Садък паша и българското възраждане. С., 1973, с. 59.
155. Сковронек, Й. Михаил Чайковски и българското национално движение /1841—1945/. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 103—104.
156. Арнаутов, М. Селимински..., 235—241.
157. Попов, Н. Цит. съч., 455—457, „просба на българите до руския консул“, писана в Земун на 19/31 дек. 1842 г.
158. Петровић, Р. Око „Начертанија“ из 1844 године. — *ИГл*, 1963, № 1, 84—88; Вуковић, В. Кнез Милош и основна политичка мисао садржана у Гарашаниновом „Начертанију“. — *JRMP*, 4, 1957, 35—41.
159. Страџаковић, Др. Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844 год. Сремски Карловци, 1931, 18—20.
160. Пак там, с. 21.
161. Пак там, 21—24.
162. Пак там, с. 21.
163. Пак там, с. 24.
164. Трайков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 година. С., 1978, с. 150.
165. Стојанчевић, Вл. Једна обреновићевска завера против уставобранителског режима 1846 године. — *ИЧ*, 14—15, 1965, 114—115.
166. *ДБИ*, 3, с. 292, док. № 539 от 22 апр. 1846 г.; с. 296, док. № 547 и

548; 298–299, док. № 550.

167. Попов, Н. Цит. съч. 2, с. 223; Стојанчевић, Вл. Једна обреновићевска завера..., с. 129.

168. Ektecić, M. Marginalije o srpsko-bugariskim odnosima 1844–1851. — *GIDBN*, 16, 1967, p. 125.

169. ДБИ, 3, с. 305, док. № 562, 563.

170. Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 67.

171. Граѓа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849. Сер. 1. Књ. 1, март–јуни 1848. — *ГрСАН*, 3, 1952, с. 491.

172. Димитров, Стр. Из историята на револуционното движење в Нишката вилает през 1850 г. — *ИИИ*, 16–17, 1966, с. 412.

173. Нешев, Г. Банатскиот револуционер. С., 1967.

174. Березняков, Н. В. Револуционното и национално-освободително движење в Дунајских княжествах в 1848–1849 г. Кишинев, 1955, с. 55 сл.

175. Велики, К. Участието на българите в буржоазно-демократическата револуција от 1848 г. във Влахија. — В: *Бълг.-рум. врзки и отн.* 1. С., 1965, с. 263 сл.

176. Пак там, с. 261.

177. Коледаров, П. Към предисторията на „Добродетелната дружина“. — *ИИИ*, 16–17, 1966, 390–391.

178. Паскалева, В. Отзвукът от револуцијата в Европа през 1848–1849 г. в българските земи. — В: *I конгр. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 498–499.

179. Шарова, Кр. Славянското дружелство в Париз и неговият весник „La Pologne“ за балканските народи /1848–1851/. — В, 1973, № 3, с. 8 сл.

180. Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история. Видинското встание през 1850 г. С., 1926, с. 16.

181. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година в България. С., 1972, 51–52.

182. ДБИ, 3, с. 257, док. № 477; Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., 16–18; Јакшић, Гр. Преписка Илије Гарашанина. 1. Београд, 1950, с. 383.

183. Недков, Б. Унгарската емиграция в България през 1849–1850 г. — *ИДБ, ВК*, 1955, 232–235; Миятев, П. Спомени за пребивавањето на унгарската емиграция в България през средата на миналиот век. — *ИИБИ*, 1–2, 1951, 316–324; Смоховска-Петрова, В.

Цит. съч., 99–100.

184. Ниякий, В. В. Национално-освободително и антифеодално востание крестјан в Северо-западној Бугарији в 1850 году. — *УЗГГУ*, 51, 1959, с. 62.

185. ДБИ, 3, 307–308.

186. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., с. 63.

187. Косев, Д. Встанието на селяните в Северозападна България през 1850 г. и неговите причини. — *ИП*, 1949/1950, № 4–5.

188. Inalcik, H. Tanzimat ve bulgar meselesi. Ankara, 1943, p. 66.

189. ДБИ, 3, с. 317.

190. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 67–73.

191. Inalcik, H. Цит. съч., с. 66.

192. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., с. 77; Ниякий, В. В. Национално-освободително и антифеодално востание..., с. 65.

от 1850..., с. 77; Ниякий, В. В. Национално-освободително и антифеодално востание..., с. 65.

193. Маринов, Д. Цит. съч., 90–91.

194. Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., 19–20.

195. Inalcik, H. Цит. съч., с. 48.

196. ДАСРС, ф. Министерство иностраних дела — инострани одел /по-нататък МИД-И/, 1850, сигн. VI-44, вх. № 1082, донесение на С. Йованович, началник на Гургусаводското окръжие; Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 192–195.

197. За развој на вџоржените действа в Ломско вж. Маринов, Д. Цит. съч., с. 93 сл.; Димитров, Г. Цит. съч. 2, с. 153 сл.; Стоянова, Р. Документи за селското антифеодално вџстание в Северозападна България през 1850 г. — *ИИИ*, 11, 1962, с. 214 сл.; Дамянов, С. Ломскиот крај през Вџзраждането. С., 1967.

198. Маринов, Д. Цит. съч., 98–99; Цухлев, Д. История на града Видин и неговата околност. С., 1932, с. 313; Димитров, Г. Цит. съч. 2, с. 369; ДБИ, 3, с. 313; Маринов, Д. Цит. съч., 98–99; Стоянова, Р. Цит. съч., с. 213.

199. Цанов, Ил. Из записките ми. — БП, 1899, № 1, с. 86; Стоянова, Р. Цит. съч., с. 214; Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., с. 8; Inalcik, H. Цит. съч., 48–51. 200. Стоянова, Р. Цит. съч., с. 214, доклад на австријскиот консулски агент вџ Видин Ја. Ваха от 6/18 јуни 1850 г.

201. Косев, Д. Встанието на селяните..., с. 485 сл.; Маринов, Д. Цит. съч., 99–100; Inalcik, H. Цит. съч.,

53–54.

202. Inalcik, H. Цит. съч., с. 54.

203. Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., с. 21; Маринов, Д. Цит. съч., с. 100.

204. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., с. 103; Маринов, Д. Цит. съч., с. 101; ДБИ, 3, с. 313.

205. Димитров, Г. Цит. съч. 2, 154–157; Маринов, Д. Цит. съч., с. 101; Цухлев, Д. Цит. съч., с. 372.

206. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 111–113; ДБИ, 3, 1940, с. 327; Димитров, Стр. Из историята на револуционното движење в Нишката вилает през 1850 г.

207. Inalcik, H. Цит. съч., с. 49.

208. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 116–117.

209. Пак там, 119–120.

210. Пак там, 121–122.

211. Пак там, с. 137.

212. Пак там, с. 128.

213. НБKM ОО, БГ 15/12, писмо на кодџабашията Цв. Стефанов до Омер паша, Белоградчик, 1/13 јули 1850 г.

214. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 207–209.

215. Пак там, 210–211, 213.

216. Цанов, Ил. Цит. съч., 88–89; Стоянова, Р. Цит. съч., с. 223; Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., с. 19.

217. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., с. 213.

218. Пак там, с. 144.

219. Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., с. 25; Смоховска-Петрова, В. Цит. съч., с. 105.

220. Тодоров-Хиндалов, Вл. Принос към българската история..., с. 24–25.

221. Пак там, 23–24.

222. ДБИ, 3, 325–327.

223. Стоянова, Р. Цит. съч., с. 222.

224. ДБИ, 3, с. 328, извлечение от протокола на специалната комисија.

225. Пак там, с. 331.

226. Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 170–171.

227. Дамянов, С. Ломскиот крај през Вџзраждането, 184–185.

228. Тодоров-Хиндалов, Вл. Вџстания и народни движења от предосвободителна България, 66–67.

229. Дамянов, С. Ломскиот крај през Вџзраждането, 339–343; Димитров, Стр. Встанието от 1850 година..., 177–178.

230. Смоховска-Петрова, В. Цит. съч., с. 105.

231. ДБИ, 5, с. 8.

232. Цанов, Ил. Цит. съч., 90–92.
233. НБКМ ОО, ф. 26 /Видин/, а. е. 1391.
234. Цанов, Ил. Цит. съч., с. 90.
235. АМАЕР, Turquie, mémoires et documents, vol. 60, ff. 168–169, troisième mémoire sur la Bulgarie, septembre 1852.
236. Благоев, Д. Съчинения. 11. С., 1960, 23–24.
237. Положението на българския народ под турско робство. С., 1953, с. 203.
238. Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина... С., 1934, с. 19.
239. По-подробно за хайдутството през разглеждания период вж. Димитров, Г. Цит. съч. 2; Хитов, П. Цит. съч.; Дойнов, Д. Българските хайдутти. С., 1958; Богданов, Ив. Хайдутти. С., 1967; Ферманджиев, Н. и Д. Димитров. Български хайдутти. Препор. библиогр. С., 1968, и др.
240. Македонски, Хр. Записки на... С., 1896, с. 28.
241. За политиката на Великите сили в двата турско-египетски конфликта вж.: Charles-Roux, F. Thiers et Mehmet-Ali; La grande crise orientale et européenne de 1840–1841. Paris, 1951; Дамянов, С. Френската политика на Балканите...; Mosely, P. E. Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839. Cambridge, Mass., 1934; Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980.
242. За договора от 1833 г. вж. Киняпина, Н. С. Ункяр-Искелесийски договор 1833 г. — НДВШин, 1958, № 2; за оформянето на антируската линия в британската политика вж. Gleason, J. H. The Genesis of Russophobia in Great Britain, 1815–1841. Cambridge, Mass., 1950.
243. Bailey, F. E. British Policy and the Turkish Reform Movement. London, 1942; Godorova, M. British and Russian Policy and the Reform Movement in the Ottoman Empire (30-ies – 50-ies of the 19th c.). — ЕВ, 1977, No 3.
244. За икономическото проникване и политическите интереси на Великобритания и другите европейски сили в Османската империя вж. Puryear, V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East, 1834–1853. Stanford, 1935.
245. За египетските кризи в рамките на Източния въпрос вж. Sabry, M. L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la Question d'Orient (1811–1849). Paris, 1930; Guichen, E. La crise d'Orient de 1839 à 1841 et l'Europe. Paris, 1921; Rodkey, F. S. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841. Urbana, 1923; Еремеева, Т. В. Заключителният етап египетского кризиса 1831–1833 г. и великие державы. — УЗННИ, 1956, в. 2.
246. За режима на черноморските проливи вж. Горянов, С. М. Босфор и Дарданеллы. СПб., 1907; Дранов, Б. А. Черноморские проливы. М., 1948; Миллер, А. Ф. Турция и проблемы проливов. М., 1947; Dascovici, N. La question du Bosphore et des Dardanelles. Genève, 1915.
247. За англо-руските отношения вж. Puryear, V. J. England, Russia and the Straits Question, 1844–1856. Berkeley, 1931.
248. Международната обстановка в навечерието на Кримската война се разглежда от Тарле, Е. В. Крымская война. 1–2. М., 1941–1943; Temperley, H. W. V. England and the Near East. The Crimea. London, 1936; Bapst, E. Les origines de la guerre de Crimée, la France et la Russie de 1848 à 1854. Paris, 1912.
249. Дамянов, С. Франция и българската национална революция..., 73–77.
250. Тарле, Е. В. Цит. съч. 1, 144–148.
251. Генов, Г. Източният въпрос. 1. С., 1925, 371–373.
252. Тарле, Е. В. Цит. съч. 1, 155–194, 212–213; Зайончковский, А. М. Восточная война 1853–1856 г. в связи с совершенной ей политической обстановкой. СПб., 1908, 399–452.
253. Тарле, Е. В. Цит. съч. 1, 63–142.
254. Stan, Ap. Organisation de la lutte de libération des peuples balkaniques dans les principautés roumaines pendant la phase danubienne de la guerre de Crimée (1853–1854). — RRH, 11, 1972, No 5, 833–835.
255. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 491.
256. Вж. подробности у Никитин, С. А. Русская политика на Балканах и начало Восточной войны. — В: Очерки по истории южных славян и русско-балканских связи в 50–70 годы XIX в. М., 1970, 110–145.
257. Косев, Д. Лекции по нова българска история, 123–124.
258. Конобеев, В. Д. Цит. съч., 277–278.
259. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, с. 103 сл.
260. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 491, писмо на Г. С. Раковски до Иван С. Иванов от март 1858 г.
261. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, с. 104.
262. Конобеев, В. Д. Цит. съч., 293–295.
263. Пак там, с. 299; Натанаил митрополит Охридско-Пловдивски. Жизнеописание. — СбНУНК, 25, 1909, с. 37 сл.
264. Djordjevic, Dj. Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804–1914. Beograd, 1965, 87–88; Натанаил митрополит Охридско-Пловдивски. Цит. съч., с. 37.
265. Трайков, В. Георги Стойков Раковски, 109–112.
266. Раковски, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 492.
267. Барсов, Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства /1854–1894 гг./ и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895, с. 37; Записката се намира в архива на Н. Палаузов — НБКМ БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1–6.
268. Генчев, Н. Одесското българско настоятелство. — ГСУФиф, 64, 3, 1972, с. 134.
269. Забунов, И. Д. Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны /1853–1856/. — В: Балканские страны в новое и новейшее время. Кишинев, 1977, с. 7.
270. Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 331; Забунов, И. Д. Цит. съч., 13–14.
271. Забунов, И. Д. Цит. съч., 8–9.
272. Положението на българския народ под турско робство, 225–229; Конобеев, В. Д. Цит. съч., 335–336.
273. Коледаров, П. Цит. съч., с. 395 сл. Ръководството на „Средоточното попечителство“ се състояло от К. Чокан — председател, Хр. Мустаков и Ив. Д. Бакалоглу — подпредседатели, Хр. Георгиев — книговодител-секретар и членове: Ал. Хаджи, д-р П. Протич и д-р Г. Атанасович.
274. Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 338.
275. Пак там, 339–340.
276. Забунов, И. Д. Цит. съч., 12–13.
277. Дамянов, С. Димитър Панов Гинин. — В: В памет на М. Димитров. С., 1974, с. 608; Забунов, И. Д. Цит. съч., с. 12.
278. Косев, Д. Отражението на Кримската война /1853–1856 гг./ в България. — ИП, 1946/1947, № 2, с. 185.
279. Раковски, Г. С. Предвестник Горского пътника. 2. изд. Пловдив, 1884, 1–13.
280. Кабакчиев, Ст. Спомени за град Варна от времето на Кримската война /1853–1856 г./. — ИВАД, 3,

1910, с. 46.

281. Вж. подробен преглед на тези събития в: *Христов, Хр. и В. Паскалева*. Документи за българската история из германски архиви 1829–1877. С., 1963, с. 152 сл.

282. *ДБИ*, 3, док. 620.

283. *Боев, Р.* Още за участието на българите в Кримската война /1853–1956 г./ — *ИП*, 1968, № 1, 91–92.

284. *Кристанов, Цв., Ст. Маслев и Ив. Пенаков*. Цит. съч., 201–202.

285. *Михов, М.* Към историята на най-старите запазени до нас български военни знамена. — *ВИС*, 1959, № 3, с. 71.

286. *Арnaudов, М.* Селимински, с. 310; *Забунов, И. Д.* Цит. съч., с. 11.

287. *Кисимов, П.* Исторически работи. Моите спомени. 2, 83–108.

288. *Арnaudов, М.* Селимински, с. 307.

289. *Христов, Д.* Кратък преглед на бойните действия на руските войски на българска земя през XVIII и първата половина на XIX в. и подкрепата им от българския народ. — *ИВИНД*, 2, 1966, с. 89; *Златоустова, Ек.* Участието на българите в Кримската война /по неиздадени документи/. — *Родолубие*, 2, 1935, № 6, с. 10.

290. *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането, С., 1973, 194–195.

291. *Блъсков, Ил.* Петдесетгодишна от руско-турската война в 1854 г., наречена Кримска. — *СЛГ*, 3, 1905, № 4, 161–162.

292. *Димитров, Ф.* За влиянието на Кримската война върху националноосвободителните стремежи на българския народ. — *ВИС*, 1954, № 4, с. 108.

293. *Христов, Д.* Цит. съч., с. 90.

294. Вж. Райчо Николов 1840–1885. В. Търново, 1970, с. 55.

295. *Блъсков, Ил.* Цит. съч., 162–163; *НБКМ БИА II A 4156*.

296. *БВИПИД*, 1, 1977, с. 446.

297. *Христов, Д.* Цит. съч., с. 91.

298. *Димитров, Ф.* Цит. съч., с. 109.

299. *Боев, Р.* Още за участието на българи в Кримската война, с. 90 сл.; *Улунян, А. А.* Документи об участие болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-годы XIX в. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, с. 737 сл.

300. Вж. неговия пълен текст у *Тарле, Е. В.* Цит. съч. 2, 603–609.

301. *Naradounghian, G.* Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman. 3. Paris, 1902, 88–89.

302. *Ленин, В. И.* Полное собрание сочинений. 20. М., 1948, с. 173.

303. *Новичев, А. Д.* История Турции. 4. Ч. 3. Л., 1978, 79–80.

304. *Маркс, К. и Фр. Энгельс*. Сочинения. 11. М., 1958, 397–398.

305. *Розен, Д. Т.* История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 г. 2. СПб., 1872, с. 257.

306. Вж. пълния му текст у *Юзефович, Т.* Договоры России в Востоком. Политические и торговые. 2. СПб., 1869, с. 127, 175, 236.

307. *Новичев, А. Д.* Цит. съч. 4. Ч. 3, с. 75.

308. *Maždrakova-Čavdarova, O.* L'opinion publique bulgare et le Nationalisme de 1856. — *ЕН*, 7, 1975, 179–183.

309. *Кисимов, П.* Дядо Никола. Приготовляемото в Търново въстание... — *БС*, 1900, № 4, 220–222; *Бурмов, Ал.* Сто години от въстанието на дядо Никола /1856–1956/. — *ИП*, 1956, № 6, с. 106.

310. *Касабов, Ив.* Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 4.

311. *Кузманов, П.* Кнез Иван Кулин. С., 1971, 108–115.

312. *Великов, Ст.* Към въпроса за времето на Дядо Николовото въстание и за предателството, което улеснило неговия разгром. — *ИП*, 1950, № 2, 206–209.

313. *Бурмов, Ал.* Цит. съч., с. 106.

314. *Кисимов, П.* Дядо Никола. Приготовляемото в Търново въстание..., с. 223.

315. Пак там, с. 217.

316. *Косев, Д.* Отражението на Кримската война..., с. 195.

317. *Шашко, Ф.* Иван Кишелски и неговият „Проект на безсмъртното общество“. — *ИП*, 1972, № 3, 98–111; General Ivan Kichelski's Program for the liberation of Bulgaria. — In: *Bulgaria. Past and Present*. Columbus, Ohio, 1975, 42–53.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 405/472

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ

1. *Гачев, Г.* Ускореното развитие на културата. С., 1979, с. 253 сл.

2. *Гачев, Г.* Ускорено развитие литературы. М., 1964; *Ничев, Б.* Увод в южнославянския реализъм. С., 1971.

3. Основните статии и изказвания върху езика по време на Възраждането вж. у *Керемидчиев, Г.* Борба за книжовен език и правопис. С., 1943; Помагало по история на българския книжовен език. Възрожденски период. С., 1979; Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия

век. С., 1979.

4. *Киселков, В.* Софроний Врачански. С., 1963, с. 180.

5. *Пундев, В.* Константин Огнянович. — *СББАН*, 36, 1942, с. 227.

6. За печатното дело през Възраждането вж. *Атанасов, П.* Начало на българското книгопечатане. С., 1959.

7. Подробно у *Борицков, Г.* История на българската журналистика 1844–1877, 1878–1885. С., 1976.

8. Вж. повече подробности у *Динев, П.* Български фолклор. 1. С., 1971, 79–167.

9. *Динев, П.* Между фолклора и литературата. С., 1978, 253–268.

10. Подробно разглеждане у *Пенев, Б.* История на новата българска литература. 2. С., 1977; История на българската литература. 2. С., 1966; *Гандев, Хр.* Ранно възрождане. 1700–1860. С., 1939; *Динев, П.* Първи възрожденци. С., 1942; *Георгиев, Е.* Ревнителни на българското отечество. С., 1966.

11. Нова литература за Берон: *Бъчваров, М.* Мирогледът на д-р П. Берон. Варна, 1961; Петър Берон. Изследвания и материали. С., 1962; *Бъчварова, Н. и М. Бъчваров*. Д-р Петър Берон. С., 1975; *Берон, П.* Произход на физическите и естествените науки и на метафизическите и нравствените науки. С., 1978.

12. За началото на новобългарската поезия вж. *Пенев, Б.* Цит. съч. 2, 680–710; *Пундев, В.* Първи стихотворци. С., 1925; *Топалов, К.* Проблеми на възрожденската поезика. С., 1979.

13. *Арnaudов, М.* Неофит Хилендарски Бозвели. С., 1930.

14. Вж. *Русакшев, С. П. Р.* Славейков и руската литература. С., 1956.

15. *Ангелова, Р.* Прогресивни традиции във възрожденската жилищна среда. С., 1979; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 1. Българският град през епохата на Възраждането. С., 1955. 182 с.; 2. Българската къща през епохата на Възраждането. С., 1955. 320 с.; *Кожухаров, Г.* Българската къща през пет столетия. С., 1967. 267 с.; Архитектурното наследство на България. С., 1972. 327 с.

16. Кратка история на българската архитектура. С., 1965. 628 с.; Архитектурното наследство на България. С., 1972. 327 с. с ил.; *Цапенко, М. П.* Архитектура Болгарии. М., 1953. 280 с.

17. Такива малки градчета са: Етрополе, Тетевен, Казанлък, Габрово, Ловеч, Троян, Трявна, Дряново, Елена, Котел, Сливен, Сопот, Карлово, Пирдоп, Златица, Копривщица. В юж-

ните части на страната някои отделни селища също се издигат чувствително като: Самоков в Рила планина, Мелник, Разлог и Банско в Пирин, Асеновград, Пещера, Брацигово, Девин и Широка лъка в Родопите и др. Вж.: *Ангелова, Р.* Сливен и неговата архитектура през Възраждането. С., 1969. 221 с.; *Иванчев, Б.* Ловеч през вековете. С., 1973. 87 с.; *Попов, Д.* Архитектурното наследство на Карлово. С., 1967. 160 с.

18. В. Търново, Пловдив, Кюстендил, София, Охрид, Скопие, Битоля, Ст. Загора, Варна, Бургас, Несебър, Шумен, Русе, Видин и др. Вж.: *Ангелова, Р.* Шуменски възрожденски къщи. С., 1965. 176 с.; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 4. Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането. С., 1962. 221 с.; *Иванчев, Ив.* Несебър и неговите къщи. С., 1957. 290 с.

19. *Ангелова, Р.* Прогресивни традиции във възрожденската жилищна среда; *Димов, Хр.* Възрожденски дворове в Котелско. С., 1976. 115 с.; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 2. Българската къща през епохата на Възраждането; *Кожухаров, Г.* Български къщи през епохата на Възраждането. С., 1953. 292 с.; *Кожухаров, Г.* Българската къща през пет столетия; *Сугарев, Д.* Карловски дворове през епохата на Възраждането. С., 1956. 151 с.

20. *Арбалиев, Г.* Строителни и художествени традиции на българската архитектура. С., 1977. 448 с.; *Стамков, Ст.* Ахитектурата на Жеравна. С., 1971. 316 с.; *Попов, Хр.* Тектоника и конструкции на архитектурното наследство в България. С., 1972. 184 с.

21. *Стамков, Ст.* Архитектурното наследство на Котел. С., 1973. 94 с.; *Стоичков, Я.* За архитектурата на Копривщица. С., 1977. 182 с.

22. *Василиев, А.* Материали за тревненските народни майстори — строители и резбари. — *ИИГА*, 3—4, 1952, 217—284.

23. *Арбалиев, Г.* Българската възрожденска къща и нейната украса. С., 1974. 351 с.; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 3. Пространството в българската възрожденска архитектура. С., 1958. 126 с.; *Попов, Н.* Български врати и порти. С., 1954. 300 с.

24. *Ангелова, Р.* Шуменски възрожденски къщи; *Арбалиев, Г.* Българската възрожденска къща и нейната украса; Строителни и художествени традиции на българската архитектура; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 3. Пространството в

българската възрожденска архитектура; *Попов, Н.* Български врати и порти.

25. *Иванчев, Ив.* Несебър и неговите къщи. С., 1957. 290 с.; *Кожухаров, Г.* Българските къщи от епохата на Възраждането; *Пеев, Хр.* Студии върху българската възрожденска архитектура. С., 1956. 191 с.

26. *Димов, Хр.* Възрожденски дворове от Котленско. С., 1976. 115 с.; *Иванчев, Б.* Ловеч през вековете; *Попов, Д.* Архитектурното наследство на Карлово. С., 1967. 160 с.; *Стамков, Ст.* Архитектурата на Жеравна. С., 1971. 316 с.; Архитектурното наследство на Котел. С., 1973. 94 с.; *Стоичков, Г.* Батак и неговото архитектурно наследство. С., 1964. 112 с.; *Стоилов, Ст.* Асеновград — огнище на строителни традиции. С., 1971. 116 с.; *Стоичков, Я.* За архитектурата на Копривщица; *Сугарев, Д.* Карловски дворове през епохата на Възраждането.

27. *Попов, Хр.* Тектоника и конструкции на архитектурното наследство в България. С., 1972. 184 с.

28. *Ангелова, Р.* Сливен и неговата архитектура през Възраждането.

29. *Бичев, М.* Български барок. С., 1955. 176 с.; *Кожухаров, Г. и Р. Ангелова.* Пловдивската симетрична къща. С., 1971. 197 с.; *Пеев, Хр.* Пловдивската къща от епохата на Възраждането. С., 1960. 491 с.

30. *Тонев, Л.* Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952. 294 с.

31. В Скопие /преди 1573/, Пловдив /преди 1623/, Провадия /вероятно XVII в./.

32. Това са: Свищов /вероятно 1765/, Златица /вероятно 1777/, Севлиево /вероятно 1777/, Дряново /вероятно 1778/, Станке Димитров /вероятно между 1792 и 1813/, Габрово /между 1799 и 1813/, Сливен /около 1808/, Елена /1812/, Трявна /1813/, Хасково /вероятно 1815/20/, с. Килифарево, Великотърновско /1820/, Нови Пазар /1826/, Враца /преди 1829/, София, Прилеп, Велес, Битоля и др.

33. *Бербенлиев, П. и В. Партъчев.* Брациговските майстори строители от XVIII и XIX в. и архитектурното им творчество. С., 1965. 166 с.; *Коева, М.* Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977. 332 с.; Процеси, направляващи развитието на възрожденската църковна архитектура. — В: *Традиция и нови черти в българското изкуство*. С., 1976; Майстор Никола Иванович Фичев /Уста Колю Фичето/. 1800—1881.

С., 1953.

34. *Стойков, Г.* Майстор Алекс и майстор Колю Фичето. Епоха, личност, творчество. С., 1976. 176 с.

35. *Коева, М.* Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви; Процеси, направляващи развитието на възрожденската църковна архитектура.

36. Това са църквите: „Св. Богородица“ в Роженския манастир /обновена 1732/, „Св. Николай“ в Мелник /1756/, „Св. Богородица Дълбоката“ в Асеновград /1760/, „Св. Троица“ в Русе /1764/, „Св. Богородица“ в Созопол /преди 1781/, Митрополитската църква „Св. Богородица“ в Самоков /1791—1805/, „Св. Николай“ в Плевен /1796/, „Св. Неделя“ в Батак /1813/, „Св. Богородица“ в Копривщица /1817/, „Св. Архангел Михаил“ в Трявна /1819/, „Св. Георги“ в Созопол /преди 1820/ и „Св. Николай“ в Жеравна /1828/.

37. В този период като изолирано явление се строят големи църкви и от други типове, главно кръстополни: еднокорабни със стегнат кръст — „Св. София“ в Сливен /1836/ и „Св. Николай“ в северния двор на Бачковския манастир /1840/ или трикорабни триконхални — „Успение Богородично“ в Троянския манастир /1835/, дело на майстор Константин от Пещера, и др. Продължават да се строят и малки еднокорабни църкви главно в западните части на страната.

38. Новопостроени през този период часовникови кули имаме в Карлово /1834/ и Габрово /1835/, на мястото на разрушени по-стари и в Карнобат /1841, напълно нова/. Вж. *Тонев, Л.* Кули и камбанарии в България до Освобождението.

39. *Гечев, М.* Училищни сгради през Възраждането. — В: *Архитектурата на Българското Възраждане*. С., 1975, 99—117, 301—314. Известни са училищата в с. Енина, Старозагорско, Елена, Пирдоп, с. Плаково, Великотърновско, Русе, Севлиево, Копривщица, Плевен, София и др.

40. Само в петте години след откриването на габровското, взаимни училища се организират в повече от 25 български градове и села.

41. В Сливен /1836/, Трявна /1836/1839/, с. Гиген, Никополско /1840/, Елена /1840/1844/, Севлиево /1842/1844/, с. Брезово, Пловдивско /1843/, Кюстендил, Свищов и с. Дивлядово, Шуменско /1846/, Златоград /1850/.

42. *Бербенлиев, П. и В. Партъчев.*

Брациговските майстори строители от XVIII и XIX в. и архитектурното им творчество; *Василиев, А.* Български възрожденски майстори. С., 1965. 752 с.; Материали за тревненските народни майстори — строители и резбари, 217—284.

43. *Мавродинов, Н., Г. Козаров и Ем. Момиров.* Майстор Никола Иванович Фичев /Уста Колю Фичето/. 1800—1881. С., 1953; *Стойков, Г.* Майстор Алекси и майстор Колю Фичето. С., 1976. 176 с.

44. Каменна пластика. С., 1973. 527 с.

45. *Василиев, А.* Български възрожденски майстори, с. 750 сл.

46. *Божков, А.* Битови елементи в стенописите на арбанашките църкви /XVII—XVIII в./. — *ИИИЗИ*, 6, 1963, 99—132.

47. *Цончева, М.* Българско възрождане. Живопис и графика. С., 1962, с. 16; *Божков, А.* Българска историческа живопис. 1. С., 1972, с. 192.

48. *Василиев, А.* Ктиторски портрети. С., 1960, 88—89.

49. *Прашков, Л.* Хилендар и Зограф днес. — *В*, 1972, № 5, с. 56.

50. *Захариев, В.* Ктиторски портрети на българи в Светогорските манастири. — *Р*, 3, 1941, № 3.

51. *Ангелов, Б.* Ст. Образи на Софроний Врачански до Освобождението. — *ИИИЗИ*, 4, 1961, с. 8; *Лъвова, Е. П.* Изобразително искусство Болгарии эпохи национального возрождения. М., 1975, с. 35.

52. *Цончева, М.* Цит. съч., с. 18.

53. *Божков, А.* Тревненската живописна школа. С., 1967, с. 56 сл.; Тревненската художествена школа и нейното изкуство. — *Из*, 1981, № 2; *Герова, Ив.* Нови факти за началото на живописиста в Трявна. — *Из*, 1978, № 3—4.

54. *Василиев, А.* Тома Вишанов. С., 1969.

55. *Василиев, А.* Български възрожденски майстори, с. 314 сл.

56. Пак там, с. 300.

57. *Захариев, В.* Взаимно сътрудничество между балканските народи в областта на изобразителното изкуство през XVIII и XIX в. — *ИИИЗИ*, 13, 1969, с. 59.

58. *Захариев, В.* Захарий Хр. Зограф. С., 1957, с. 88, 98.

59. *Василиев, А.* Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973, с. 75; *Динова-Русева, В.* Начало и развой на българската битова живопис. — *ИИИЗИ*, 8, 1965, с. 30; Генезис на битовия жанр в българската живопис — *В: Из историята на*

българското изобразително изкуство. 1. С., 1976, с. 46.

60. *Колев, Б.* Стенописната украса на жилищните и обществени сгради през Възраждането в Самоков. — *ИИИЗИ*, 1, 1956; *Рошкова, А.* Стенописната орнаментика, създадена от зографите на Самоковската художествена школа през Възраждането. — *ИИИЗИ*, 13, 1969.

61. *Цончева, М.* Цит. съч., с. 17.

62. *Божков, А.* Тревненската живописна школа, с. 125.

63. *Захариев, В.* Взаимно сътрудничество между балканските народи в областта на изобразителното изкуство, с. 59; *Мавродинов, Н.* Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955, с. 57.

64. *Радкова, Р.* Описание на седем светогорски шампи. — *ИИИЗИ*, 13, 1969, с. 209.

65. *Томов, Е.* Възрожденски шампи и литографии. С., 1962, с. 15.

66. *Начов, Н.* Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. — *СББАН*, 15, 1921, с. 103.

67. *Захариев, В.* Първото наше графично заведение — шампарната на х. Исая и х. Калистрат в Рилския манастир. — *ИИИЗИ*, 4, 1963.

68. *Радкова, Р.* Към историята на Риломанастирската шампарна. — *МПК*, 1965, № 1.

69. *Василиев, А.* Ктиторски портрети.

70. *Захариев, В.* Захарий Хр. Зограф, с. 142.

71. *Динев, П.* Рилската църковно-певческа школа в началото на XIX в. и нейните представители. — *ИИМЗ*, 4, 1957, с. 4 сл.; *Куюмджиева, Св.* За музикално-преводаческата дейност в Рилската певческа школа през първата половина на XIX в. — *В: Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в.* С., 1979, с. 69; Към въпроса за характера на църковната песенност у нас през епохата на османското владичество. — *В: Българската нация през Възраждането*. С., 1980, с. 504 сл.

72. *Неофит Рилски.* Описание болгарского священного монастыря Рылского. С., 1879, с. 101.

73. Дотогава в Рилския манастир се използвали псалтирите на П. Ефески и Г. Лисивийски. Хурмузиевата /Хрисантовата/ нотна система била способ за записване на църковните песнопения посредством знаци, наречени невми. Тя била установена през 1814 г. и била развита от някои етапа в развитието на църковния нотопис. С нея се поставя начало-

то на т.нар. „паралагия“ в източното църковно пеене. Системата и нейното нотописание силно заинтересували българските църковни среди и учителството.

74. *Stathis, Gr.* Ioasaph Rilotes et ses „Exegeseis“ a certaines compositions byzantines. — *BSt*, 17, 1976, No 1, 131—142; Славянские культуры и Балканы. Т. 2. С., 1978; *НИА ИМБАН*, Опис на музикалните ръкописи /гръцки и български/ в библиотеката на НМРМ. Изготвен от Е. Тончева и Св. Куюмджиева. Ръкопис.

75. *Тончева, Е.* Еленски пространен възкресен тропар „Христос възкресе“. Към проблема за взаимодействието между църковната музика и народната песенност през периода на Възраждането. — *ИИМуз*, 15, 1970, с. 225; *Куюмджиева, Св.* За музикално-преводаческата дейност в Рилската певческа школа през първата половина на XIX в.

76. *Льондев, П.* Песни, записани с хурмузиеви невми в България през XIX в. — *ИИМуз*, 12, 1967, с. 161; *НИА ИМБАН*, Опис на ръкописите и печатните гръцки и български певчески сборници в библиотеката на НМРМ. Изготвен от А. Атанасов. Ръкопис; *Куюмджиева, Св.* Рилската певческа школа през Възраждането. Дис. /Ръкопис/.

77. *Динев, П.* Рилската църковно-певческа школа в началото на XIX в. и нейните представители, с. 4 сл.

78. *Куюмджиева, Св.* За музикално-преводаческата дейност в Рилската певческа школа през първата половина на XIX в. /Ръкопис/.

79. Пак там.

80. *Тончева, Е.* Еленски пространен възкресен тропар „Христос възкресе“. Към проблема за взаимодействието между църковната музика и народната песенност през епохата на Българското възрождане, с. 251.

81. *Динев, П.* Музикални материали от възрожденската епоха. — *БМЗ*, 1962, № 2, с. 39.

82. Цветособрание или Възкресник 1847; Огледало и утрenna литургия 1848; Кратък ирмология 1849.

83. *Койчева-Цалова, П.* Мисли за музиката от епохата на Българското възрождане. — *Музикални хоризонти*, 1976, № 4.

84. *Геземан, Г.* Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народных песама. — *ЗБИЖКСН*, 12, 1925.

85. *Спиридон йеросхимонах.* История во кратце о болгарском народе славенском 1792. С., 1900, с. 12, 14.

86. *Кръстев, В.* Очерци по исто-

- рия на българската музика. С., 1970, с. 50; Тодоров, Т. Народната песен през Възраждането — динамика на жанровете. — В: *Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в. С.*, 1979, с. 38.
87. Енциклопедия на българската музикална култура. С., 1967, с. 22.
88. Български народни песни от Бесарабия. Събрал Г.Янков, нотирал Д. Христов. — *СбНУНК*, 27, 1913, 1—75.
89. Петров, Ст. Русия и нашите народни песни. — *Из*, 1947, 210—211; Качулев, Ив. Историческите връзки на българския народ с Русия, отразени в народната ни песен. — В: *Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в. С.*, 1979, с. 9.
90. Петров, Ст. Очерци по историята на българската музикална култура. 1. С., 1959, с. 208.
91. Койчева-Цалова, П. Тълковният речник на Найден Геров — източник на сведения за музикалния бит на българите. — *ИИМуз*, 15, 1970, с. 276.
92. Кауфман, Н. Български градски песни. С., 1968; Койчева-Цалова, П. Български фолклорни сборници от епохата на Възраждането. — *БМз*, 1974, № 9; Мисли за музиката от епохата на Българското възраждане; За българския музикален фолклор от епохата на Възраждането. — В: *Българската нация през Възраждането*. С., 1980, с. 484.
93. Славейков, П. Р. Песнопойка или различни песни, сатири и гатанки на българският език за увеселение на младите. Букурещ, 1852. Текстовете са отпечатани с църковнославянски шрифт. Песнопойката съдържа едни от най-популярните по-късно Славейкови любовни песни „Писмо“, „Ответ“, „Далеч от моята башина“ и др. Тя става образец за възникналите по-късно сборки с градски песни.
94. Кауфман, Н. Български възрожденски песни по текстове на възрожденски поети. — В: *Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в. С.*, 1979, с. 25.
95. Витанова, Л. и Г. Гайтанджиев. Музикалното възпитание в българското училище. С., 1975, с. 27 сл.
96. Динев, П. Прочути църковни певци българи. — *БМз*, 1963, № 9, с. 29; Витанова-Сталева, Л. Музиката в българското училище по време на Възраждането. — В: *Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в. С.*, 1979, с. 97.
97. Динев, П. Музикални материали от възрожденската епоха. — *БМз*, 1961, № 9, с. 14.
98. Андреев, А. Първият български оркестър. — *ИИМуз*, 1952, № 1, с. 28.
99. Доброплодни, С. Кратка автобиография. С., 1893, с. 51.
100. Станев, Ст. и В. Панев. Из фондовете на музикалните дейци от Шумен. — *ИДА*, 31, 1976, с. 180; Виденов, А. Очерци върху историята на музиката в Шумен. 1. Шумен, 1979.
101. Бромлей, Ю. В. Етнос и етнография. С., 1976, с. 72.
102. Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите, XV—XVIII в. С., 1975, с. 267, 269, 335, 337, 339, 348, 359, 377, 403, 411, 427, 449; Румелийски делници и празници. С., 1978, 42—65, 245—264 и др.
103. Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1974, 107—152; Дуков, Л. Земеделие. — В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. С., 1974, 25—48; Цонев, Мл. Мъдростта на старите чаркове. С., 1976, 145—150; Колев, Н. Някои поминъци в Еленския край. — *ТВТУ, КМ*, 13, 3, 1976, 95—194; Пенева-Събева, Л. Традиционно лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко. — *ИЕИМ*, 13, 1971, 53—93; Велева, М. и В. Венедикова. Тъкани и тъкачески техники от Югоизточна и Северозападна България /Сливенско, Ямболско, Котленско, Видинско, Кулско/. С., 1967; Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите, с. 384.
104. Велева, М. Разнообразие на българското народно облекло. С., 1969; Котленска носия от началото на XIX век. — *ИЕИМ*, 1, 1953, 9—62; Николчовска, М. Етнографски аспекти на съвременното тютюнопроизводство у българите от Кърджалийски окръг. — *ИМЮБ*, 4, 1978, 157—167; Цонев, Мл. Цит. съч., 83—92.
105. Велева, М. Българската дупрестилчена носия. С., 1963; Добруджа. Етногр., фолкл. и ез. проучвания; Велева, М. За периодизацията в развитието на българските народни носии. — *ИЕИМ*, 15, 1974, 5—53; Бромлей, Ю. В. Цит. съч., с. 76.
106. Вакарелски, Хр. Цит. съч., 349—460, 715—772 и др.; Богоров, Ив. — *Българският орел*, № 1, 20 апр. 1846; Иречек, К. Княжество България. 2. Пловдив, 1899, с. 729; Велева, М. и В. Венедикова. Цит. съч.
107. Цветкова, Б. Френски пътеписи за Балканите, 269—335, 411 и др.; Велева, М. Котленската носия...; Михайлова, Г. Възникване на възрожденско женско облекло в Панагюрище и Панагюрско. — *ИЕИМ*, 10, 1967, 77—127; Мерцалова, М. История костюма. М., 1972.
108. Вакарелски, Хр. Цит. съч., 349—371; Гандев, Хр. Фактори на българското възраждане, с. 86 и др.; Търговска обмяна на Европа с българските земи..., 399—401; Румелийски делници и празници, с. 43, 54 и др.
109. Румелийски делници и празници, с. 42, 46; Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 56, 35, 91; Георгиева, Ив. Етнографско единство на сватбата у българите. — В: *Етногенезис и култ. насл. бълг. народ*. С., 1971, 103—109; Генчев, Ст. Етнографско единство и регионални различия в обичаите при погребение у българите. — В: *Етногенезис и култ. насл. бълг. народ*. С., 1971, 111—114 и др.
110. Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. — *СбНУНК*, 28, 1914; Вакарелски, Хр. Цит. съч., 592—622; Иванова, Л. Кожухарството в София и Софийско. — *ИЕИМ*, 16.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1699	Карловацки мирни договори	1746	Иван Томка Саски /1700—1762/ издава на латински език „Илирия древна и сегашна или история на царствата Далмация, Хърватия, Словения, Босна, Сърбия и България, проследена непрекъснато от древността до наше време“
Началото на XVIII в.	Възниква Тревненската художествена школа	1747	Феодални размирици в Разградско
1700	В Алвинц /Австрия/ се учредява българска община	40-те г. на XVIII в.	Български търговци отсядат във Виена
1710—1713	Руско-турска война. Русия загубва Азов	1750—ок. 1820	Живял и работил Йоаким Кърчовски
1711	Прутски поход, завършил с подписването на Прутския мирен договор на 12 юли 1711 г.	1752	Открита т. нар. Атонска академия с ръководител Евгениос Вулгарис
1712	Г. Пеячевич написва „Кратка история на семейство Кнежевич или Пеячевич с генеалогия, така, както е записана от предците“	1757—1774	Управление на султан Мустафа III
1716—1717	Бунт на българите във Видинско, подготвен от капитаните Георги, Филимон и Димитър	1758	Сражения между хайдушки дружини и османски войски в Софийско
1717	Кръстьо Пейкич отпечатва на латински език в Търнава „Мохамеданинът обучен съгласно Корана на догматика и катехизис по закона на Христа... от Христофор Пейкич Българин“	1759	Вълнения на българите в Силистренско
1718, 21 юли	Подписан Пожаревацкият мирен договор, с който завършва австро-турската война от 1716—1718 г.	1760	Феодални размирици в Южна Добруджа
1719	Искане на българите-католици в Австрия да им се разреши да обособят отделни български общини в градовете Крайова, Римник и Брадичени	1761	Блазиус Клайнер написва на латински език „Архив в три части на преславната провинция България, именуема на непорочното зачатие на блажената Дева Мария, на братята минорити, спазващи правилата на светия наш отец Франциск...“
1722	Роден в Банско Паисий Хилендарски	1762	Феодални размирици в Казанлъшко
1730	Бунт на българите в Силистренско срещу османската власт	1762	Сражения на хайдушката дружина на капитан Прою срещу османска войска във Воденско
1730, септ.	Въстание на еничарите и беднотата в Цариград начело с Патрона Халил	1762	Паисий Хилендарски написва „История славянобългарска“
1737	Въстание на българите в Западна България	1762	Стойко Владиславов ръкоположен за свещеник
1737, 21 авг.	Обесен самоковският владика Симеон, един от организаторите на въстанието в Западна България	1765	Стойко Владиславов преписва „История славянобългарска“ в Котел
1739—1813	Живял и работил Софроний Врачански	1766	Вълнения на българите в Белослатинско
1739	Подписан Белградският мирен договор	1767	Охридската архиепископия присъединена към Цариградската патриаршия
1745	Паисий Хилендарски става монах и отива в Света гора	1768—1774	Руско-турска война, завършила с подписването на Кючуккайнарджанския мирен договор
		1770—1845	Живял и работил Кирил Пейчинович

1771	Поп Алекси В. Попович прави в Самоков втори препис на „История славянобългарска“	80–90-те г. на XVIII в.	преправка на „История славянобългарска“ Братята Христофор, Никифор и Васил Априлови основаха търговска кантора в Москва
1772	Никифор Рилски прави препис на Паисиевата история по преписа на Софроний от 1771 г.	1799 или 1800–1867 XVIII в.	Живял и работил д-р Иван Селимински Възниква Дебърската художествена школа
1773	Починал в Станимашко / дн. Асеновград/ Паисий Хилендарски	Края на XVIII в.	Масови изселвания на българи
1774	Ферман на Мустафа III за подкрепа на еснафските организации	Края на XVIII в.	Възниква Самоковската художествена школа
1774, 20 юни	Поражение на османската армия при с. Козлуджа /Суворово/ от ген. Суворов	Края на XVIII в.	Оформила се художествената школа в Банско
1780	Обявен т. нар. „Гръцки проект“ на Екатерина II за образуване на единна „Гръцка империя“ с владетел от руската династия	Края на XVIII в.	В Рилския манастир създадено първото българско графично ателие
1783	Осман Пазвантоглу овладява Видинско	Нач. на XIX в.	Отпечатан четириезичният Даниилов речник на български, гръцки, албански и арумънски
1783	Поп Стоян Кованлъшки прави препис на Паисиевата история по втория Софрониев препис от 1771 г.	1800–1871 1802	Живял и работил д-р Петър Берон Софроний Врачански написва своя сборник „Поучения и словосказания на празниците Господни“ и „Разкази и разсъждения“
1784	Дойно Граматик преписва „История славянобългарска“, като добавя и нови данни	1804–1813 1804–1808	Първо сръбско въстание Българско пратеничество в Русия по инициатива на Софроний Врачански — Иван Замбин и Атанас Некович
1785–1848	Живее и работи Неофит Бозвели Хилендарски	1804–1806	Успехи на сръбските въстаници и участие на български доброволци
1787–1792	Руско-турска, а от 1788 г. руско-австро-турска война	1805	Декларация на пловдивските абаджии за защита правата на майсторите
1787	Вълнения на българите в Русенско	1805–1862	Живял и работил хаджи Найден Йованович — книгоиздател и пътуващ книжар
1788	Йоан Врачански написва сборник с жития и слова	1806	Софроний Врачански отпечатва в Римник „Кириакодромион сиреч Неделиник“, наречен по-късно „Софроние“
1789–1807	Управление на султан Селим III	1806–1812	Руско-турска война, завършила с подписването на Букурещкия мирен договор
1791	Във Виена изработена първата рилска шампа от гравьора Лазар	1807	Действия на многохилядния отряд на Хайдут Велко срещу размирниците
1791	В Свищов сключен договор между Австрия и Портата	1807	Бунт на еничарите и реакция в Цариград и сваляне на султан Селим III
1792	В Яш подписан мирен договор между Русия и Турция	1808–1839 1808	Управление на султан Махмуд II Русенският аянин Мустафа Байрактар завзема столицата
1792	Марко Теодорович от Банско напечатва на свои разноски „Буквар с многими полезными и потребными наставлениями“	1809	Сформиран т. нар. Букурещки политически кръг от българските емигранти с ръководител Софроний Врачански
1792	Йеросхимонах Спиридон написва „История во кратце о болгарском народе словенском“	1809	Софроний превежда „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“ от Амвросий Марлиан
1792–1865	Живял и работил Никола Пиколо	1809–1813	Софроний написва своята автобиография „Житие и страдания грешного Софрония“
1793	Бунт на Мехмед Синап и Дертли Мехмед начело на кърджалийски дружини	1810	Въстанически действия на българското население в Разградско, Русенско, Беленско, Варненско и най-вече в Централния старопланински масив
1793	Осман Пазвантоглу се установява като самовластен господар в Северозападна България и част от Белградския пашалък	1810	Открито елино-българско училище в Сливен
1793–1882	Живял и работил Неофит Рилски		
1794, 16 септ.	Стойко Владиславов ръкоположен за врачански епископ под името Софроний Врачански		
1794	Роден хаджи Христо Българин — участник и герой от Гръцкото въстание		
1795	Ферман до кадиите в Беломорска Тракия и Македония, който забранява превръщането на селата в чифлици		
1796	Поп Пунчо подготвя за печат сборник, съдържащ много съчинения и първата		

1810—1853	Живял и работил Захари Зограф	1829—1830	между Русия и Турция
1811	Организирана Българсказемска войска		Подготовка на въстание начело с Г. Мамарчев
1812—1875	Живял и работил Иларион Макариополски	20-те г. на XIX в.	Борба на врачанските първенци начело с търговеца Д. Хаджитошев срещу гръцкото духовенство
1814	Йоаким Кърчовски написва „Слово, изказаное заради умиране“ и „Повест заради страшного и втораго пришествия Христова“	20-те г. на XIX в.	В българските училища въведена взаимоучителната /Белланкастерово/ система на обучение
1814	В Одеса създадена гръцката революционна организация Филики етерия	1830	Масово изселване на българи на север от Дунава
1815	Сръбският фолклорист Вук Караджич публикува в „Народна српска песнарница“ една българска песен от Разложко	1831	Първо преброяване на населението в Османската империя
1815—1869	Живял и работил Ботьо Петков	1831	Открито второ светско училище в Свищов, ръководено от Хр. Павлович
1815	Открито елино-българско училище в Свищов	1832—1833	Подготовка на въстание в Нишко
1816	Кирил Пейчинович написва „Огледало...“	1833, април	Бунт в Неготинско, Зайчарско, Гургузовацко и др. за присъединяване към Сръбското княжество
1819	Открито елино-българско училище в Котел	1833, 26 юни	В Ункяр-Искелеси подписан договор между Русия и Турция
1819—1836	Административни реформи в Османската империя	1833	Френският поет Ламартин посещава България
1819—1852	Живее и работи Атанас Чолаков	1834	Организирана пощенска служба в Османската империя
1820	Филики етерия изготвя план за всеобщо въстание в Гърция	1834, 6 август	Издаден указ за организиране на териториална османска армия, наречена редиф
1820—1822	Военни действия на Портата срещу Египет	1834	Добри Желязков открива текстилна фабрика в Сливен
1821	Начало на Гръцкото въстание	1835, 2 ян.	Открито габровското взаимно училище
1822	Вук Караджич обнародва 27 български народни песни	1835, ян.	Избухва въстание в Нишко
1824	В Брашов издаден „Буквар с различни поучения“ от Петър Берон	1835	Велчова завера и подготовка на въстание в Търново
1826	Решение за създаване на редовна османска армия	1835	Неофит Рилски издава „Болгарска граматика“
1826, 14—16 юни	Бунт на еничарите и ликвидиране на еничарския корпус	1836	Вълнения в Пиротско, Берковско начело с Манчо Пунин /Манчова буна/ и Белоградчишко
1826, 6 юли	Подписана Лондонската конвенция между Англия, Русия и Франция за общи действия и предоставяне автономия на Гърция	1837, 14 ноем.	Въстание в Чипровско начело с Върбан Панов и Кр. Нешин
1826	Открито светско училище в Самоков	1837	Открити взаимни училища в Копривщица, Велес, Казанлък и др.
1828, февр.	Искане на българската емиграция в Бесарабия за създаване на българска доброволческа войска	1837	Пътуване на Махмуд II из България
1828, юни	Меморандум на Ал. Некович до руския император да вземе под свое покровителство българите	1838	Открити взаимни училища в Сопот, Котел и др.
1828	К. Фотинов открива светско училище в Смирна	1838	Архимандрит Теодосий Синаитски открива печатница в Солун
1828	Открито елино-българско училище в Карлово	1838, август	Сключена Балта-Лиманската търговска конвенция между Русия и Османската империя
1828—1829	Руско-турска война и участие на български доброволци в нея	1838	Въведена карантинна служба в Османската империя с австрийски лекари
1829	Сражение при с. Кюлевча. Превземане на Силистра	1838	Премахване на държавния монопол върху зърнените храни
1829, февр.	Руският флот завзема Созопол	1838	Създаден Висш юридически съвет в Османската империя
1829, 17 май	Писмо на генерал Дибич до руския император с предложение българските изселници да бъдат настанени в Добруджа, като им се „обезпечи полузависимо положение“	1839	Издаден Гюлханският хатишериф
1829, 20 август	Генерал Дибич овладява Одрин	1839	Открити взаимни училища в Панагюрище, София, Търново, Трявна и др.
1829, 14 септ.	Сключен Одринският мирен договор	1839—1861	Разширена фабриката на Д. Желязков
			Управление на султан Абдул Меджит

30-те г. на XIX в.	Административни и фискални реформи в Османската империя	1846	родния си град
30-те г. на XIX в.	Атанас Гюмюшгердан създава манифактурни предприятия	1846	Отпуснати 20 стипендии за учене на българи в Русия
1840	Открито първото девическо училище в Плевен	1846	Ал. Екзарх подава два мемоара до руския император във връзка с развитието на българската просвета
1840	Първи 4 стипендии за българчета в руски учебни заведения	1846	Издаден „Закон за просветата“ в Османската империя
1840—1841	Станчо Иванов от Пловдив организира значителна манифактура в родопските села	1847	Никола Карастоянов /1778—1874/ открива печатница в Самоков
1841, 6 април	Начало на въстание в Нишкия еялет	1847	В. Априлов издава в Одеса „Мисли за сегашното българско учение“
1841, юли	Първи браилски бунт, организиран от българската емиграция	1848, 4 юни	Умира в заточение Н. Бозвели
1841	В. Априлов издава в Одеса „Денница новобългарското образование“ и „Българските книжици или на кое славянско племе собствено принадлежи кириловската азбука?“	1848, 9 юни	Буржоазнодемократична революция във Влашко и Молдова
1841	Подписана Втора лондонска конвенция за Проливите	1848	Открито светско девическо училище във Велес
1842, март	Изложение на Ал. Екзарх до френския министър на външните работи Фр. Гизо с призив за политическа автономия на българския народ	1848	Ив. Богоров започва да издава „Цариградски вестник“
1842	Втори браилски бунт	1849, 20 април	Бунт във Видинско начело с Пуйо войвода
1842	В. Априлов издава „Дополнение к книге Денница...“	1849, авг.	Унгарски и полски революционери начело с Лайош Кошут се установяват в България
1842	Ив. Богоров издава в Будапеща „Български народни песни и пословици“	1849, 9 окт.	В Цариград тържествено осветен български храм
1842	В Смирна излиза пробен брой на сп. „Любословие“ — основател и редактор К. Фотинов /1790—1858/	1849	Открито класно училище в Шумен
1842	Ив. Богоров издава „Математическая география“	40-те г. на XIX в.	Хаджи Симеонко от Шумен, ръководител на абаджийския еснаф, доставя от чужбина първите земеделски машини
1843, 23 ян.	„Мемоар“ на Ал. Екзарх по българския въпрос до френското правителство и до посланиците на Англия, Пруссия и Портата в Париж	40-те г. на XIX в.	Основана фабриката на Гюмюшгердан в с. Дермендере /дн. Първенец/
1843	Опит за трети бунт в Браила	1850, 27 май	Начало на въстанието в Северозападна България
1844, септ.	Н. Бозвели и Ил. Макариополски представили на Високата порта меморандуми с искане за духовно-църковна самонаправление на българите	1850, 6—7 юли	Преговори между въстаническите водачи, пратеници на пашата и представители на сръбските власти
1844	Във Враца открито взаимно девическо училище	1850, 2 авг.	18-членна делегация от въстаналите райони на Северозападна България пристига в Цариград
1844	С. Радулов издава „История на славянобългарския народ“	1850, 6 ноем.	Издаден Нов търговски закон в Османската империя, повтарящ нормите на френския търговски кодекс
1844	Илия Гарашанин съставя своето „Начертание“ за първенстващата роля на Сърбия на Балканите	1850	Н. Геров открива класно училище в Пловдив
1845	В. Априлов издава в Одеса „Българския грамоти“	1851, февр.	Ферман за изкупуване на господарлъците от селяните и за обезщетяване на земевладелците със съкровищни бонове
1845	Организиране на административни съвети /меджлиси/ в еялетите	1851, юли	Прието т. нар. „Устроение“ на българската община в Цариград
1845	Найден Геров /1823—1900/ издава в Одеса своята поема „Стоян и Рада“	1851, април	Михаил Шафран съставя в Шумен първия български оркестър от 11 българчета
Нач. на 40-те г. на XIX в.	В Цариград организирана полска агенция начело с Михаил Чайковски /Садък паша/	1852	Открито класно училище в Търново
1846, 20 април	В Лайпциг излиза първият брой на първия български вестник „Български орел“, основан от Ив. Богоров	1852	Ръкополагане на български владци за епископи на Ловеч и Враца
1846	Н. Геров открива двукласно училище в	1853, 1 март	В Цариград пристига като извънреден пратеник на Николай I княз А. С. Меншиков
		1853, юли	Обръщение на цариградските българи до руското правителство с искане на национална автономия. Организиране

	на т. нар. „Тайно общество“, ръководено от Г. С. Раковски		телство до М. Д. Горчаков, в което се излагат целите на организацията
1853, юли	Н. Х. Палаузов представя на М. Д. Горчаков в Одеса изложение „За сегашното положение на българите в Европейска Турция“	1854, пролетта	Организиран български доброволчески корпус
		1854, юни	Приключва Дунавската кампания на руската армия. Ново изселническо движение сред българите
1853, 17 авг.	Молба на българските колонии в Браила и Галац до Николай I с искане на национална автономия	1856, 13 февр.	Подписан Парижки мирен договор
1853, 4 окт.	Начало на Кримската война	1856, 18 февр.	Издаден „Хатихумаюн“ /„Височайши указ“/ за нови реформи в Османската империя
1854, 2 февр.	Създадено Одеско българско настоятелство	1856, 15 април	Англия, Франция и Австрия сключват договор със задължението да пазят независимостта и целостта на Османската империя
1854, март	Англия и Франция обявяват война на Русия в подкрепа на Турция	1856, 25 май	Обявено въстание в Северозападна България с ръководители Иван Кулин и Д. Петрович
1854, 9 март	Неофициалната организация на букурещките българи „Епитропията“ става „Средоточно попечителство“, признато от руското правителство	1856, юли—авг.	Опит за въстание в Габровско начело с капитан Дядо Никола /Никола Филиповски/
1854, 11/23 март	Руските войски преминават Дунава и завземат Исакча, Мачин и Тулча		
1854, 14 април	Обръщение на Средоточното попечи-		

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБДИ ПАША турски военачалник 169
АБДУЛ МЕДЖИД турски султан 234, 257, 319, 348, 400
АВЕРКИЙ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
АВЕРКИЙ свещеник, учител в Русе 101
АВРАМ дряновски първенец 90
АВРАМ ДОЛАПЧИЯТА работник при Гюмюшгердан 264
АВРАМ ЧОРБАДЖИ бебровски първенец 321
АВРАМОВИЧ, АТАНАС търговец във Влашко 392
АВРАМОВИЧ, МИХАИЛ търговец във Влашко 392
АГА ХЮСЕИН ПАША валя на Видин 227, 229, 232, 321, 341
АГАНЛИ АГА еничарски главатар 175
АГАПИЙ врачански митрополит 320
АЗАКЛЪ-ЗАДЕ ИБИШ АГА аянин на каза Хаджиоглу Пазарджик 46
АЛАЦИЙ книжовник 115
АЛЕКСАНДЪР I рус. император 172, 178, 183, 197, 198, 228, 448
АЛЕКСАНДЪР ГИКА влашки княз 362, 365
АЛЕКСАНДЪР КАРАГЕОРГЕВИЧ сръбски княз 380
АЛЕКСАНДЪР ХАДЖИ вж. Хаджирусет, Александър
АЛЕКСИ капитан на добровол. отряд в Рус.-тур. война 1828 — 1829 200, 201
АЛЕКСИ книжовник от Самоков 107
АЛЕКСИ РИЛЕЦ майстор-строител на Рилския манастир 427
АЛИ МОЛЛА кърджалийски главатар 169

АЛИ ПАША турски държавник 329
АЛИ ПАША ДАДИЧ босненски феодал 233
АЛИ ПАША ТЕПЕДЕЛЕНЛИ владетел на Янина 50, 51, 166, 167, 194
АЛИ РИЗА ПАША турски държавник 377, 378, 380, 381, 383
АЛТЪНЛЪ СТОЯН хайдутски войвода от Котел 385
АМЗИ ПАША управител на Скопие 311
АНАКИЙ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
АНАНИЙ скопски митрополит 311
АНАСТАС БЪЛГАРИН хилядник в гръцкото нац.-освоб. движение 196, 197
АНГЕЛ хайдутски войвода от с. Новаково 385
АНГЕЛ БИТОЛСКИ бълг. светец-мъченик 132
АНГЕЛ СОФИЯНЕЦ хилядник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
АНГЕЛАРИЙ ученик на Кирил и Методий 144, 439
АНГЕЛОВ, НИКОЛА пазарджишки първенец 322
АНДОН GERMANЕЦА техник при Гюмюшгердан 265
АНДРЕЕВ, ВАСИЛ габровски търговец 178
АНДРЕЕВ, ИЛЧО един от ръководителите на въстанието в Берковско 347
хаджи АНДРЕЙ съратник на Г. Марчов 207
АНТИМ I бълг. екзарх 299
АНТИМ скопски митрополит 308
АНТОН българин, пратеник в Москва на рус. посланик в Цариград 84

АНТОНИЙ атонски монах, майстор-дърворезбар 436
АНТОНИЙ ПЕЧЕРСКИ рус. светец 445
АПОСТОЛ ЗОГРАФ художник 442
АПОСТОЛОВИЧ, УЗУН МАРКО участник в Сръбското въстание 176
АПРИЛОВ, ВАСИЛ виден родолюбец и просв. деец 74, 108, 292, 297, 298, 313, 314, 361, 405, 407, 408, 410, 413, 414, 416, 417
АПРИЛОВ, НИКИФОР брат на В. Априлов, търговец от Габрово 74
АПРИЛОВ, ХРИСТОФОР брат на В. Априлов, търговец от Габрово 74
АРГИРОПУЛОС, П. гръцки посланик в Цариград 348
АРСЕНИЙ ЧЕРНОЕВИЧ сръбски патриарх 186
АРСЕНИЙ IV ШАКАБЕНТА ипекски патриарх 91, 92, 118, 121, 122
АРХАНГЕЛОВ, ЗДРАВКО един от водачите на въст. движение в Нишко 355
АСЕМАНИ, ЙОСИФ СИМОН префект на Ватиканската библиотека 114
АСЕН I бълг. цар. 143
АТАНАС КАЛЕМДЖИЯТА работник при Гюмюшгердан 264
АТАНАС ТЕЛАДУР майстор-дърворезбар 436
АТАНАСИЕ силистренски митрополит 118
АТАНАСИЙ свещеномонах, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
АТАНАСИЙ серски, а след това търновски митрополит 320
АТАНАСОВ, ВЕЛЧО — ДЖАМДЖИЯТА търговец, водач на

Велчовата завера 295, 336, 338, 340, 341
 АТАНАСОВ, Г. българин, учил при Т. Каирис 297
 АТАНАСОВ, СТАНКО — БОЯД-ЖИЯТА един от ръководителите на въст. движение в Нишко 349, 353, 355, 367, 370, 372, 374, 377
 АТАНАСОВ, СТОЯНЧО пазарджишки първенец 322
 АХМЕД III турски султан 25, 48, 90
 АХМЕД АГА забитин на с. Бояна 39
 АХМЕД ФЕВЗИ ПАША турски военачалник 234
Б
 БАБИЧ, ТОМА книжовник 116
 БАДРИЧ, СТИПАН хърватски книжовник 116
 БАЛАБАНОВ, ТОДОР първенец от с. Голямо Шарково 90
 БАЛЧО хайдутски войвода 84
 БАРОНИЙ, ЦЕЗАР рим. кардинал, църковен историк 135, 152
 БАЦАРОВ, НИКОЛА учител в Мачин 397
 БАЦОВ, ИВАН съратник на Г. С. Раковски 390, 391
 БЕБУТОВ рус. генерал 397
 БЕЗСОНОВ, П. А. рус. учен, фолклорист 414, 454
 хаджи БЕКТАШ ВЕЛИ основател на ордена на бекташите-дервиши 228
 БЕКЯРСКИ, КИРО — БИМБАШИЯ участник в Сръбското въстание 176
 БЕЛ, А. английски педагог 285
 БЕЛИНИ, ВИНЧЕНЦО италиански композитор 459
 БЕМ, ЮЗЕФ полски генерал 373
 БЕНИН, НИКОЛА п. ПЕТРОВ вж. Неофит Рилски
 хаджи БЕРО баша на Петър Берон 290
 БЕРОН /Хаджиберович/, ПЕТЪР, бележит бълг. учен и просв. деец 108, 285, 289, 290, 292, 295, 302, 364, 405, 407, 414, 415, 416, 448
 БИЦИН, АТАНАС хайдутски войвода от Видинско 99
 БИЦИН, СТОЯН хайдутски войвода от Видинско 99
 БЛАНКИ, ЖЕРОМ-АДОЛФ френски икономист и общественик 356, 357, 365
 БЛЪНТ, ЧАРЛЗ английски консул в Солун 307
 БЛЪСКОВ, ИЛИЯ писател и просв. деец 397
 БОАМОН френски консул в Солун 70
 БОГДАН иконописец 442
 БОГДАН, ПЕТЪР книжовник и полит. деец, софийски катол. архиепископ 86, 117

БОГДАНОВ, СИЛЯН иконописец 442
 БОГОРИДИ, АЛЕКО българин, турски сановник 360
 БОГОРИДИ, АТАНАС внук на Софрони Врачански, лекар и учен 107, 157
 БОГОРИДИ, НИКОЛА син на Стефан Богориди, турски сановник 360
 БОГОРИДИ, СТЕФАН внук на Софроний Врачански, турски сановник 107, 157, 288, 289, 313, 317, 318, 331, 366, 383
 БОГОРОВ, ИВАН книжовник, журналист, езиковед 285, 297, 299, 302, 360, 407, 410, 413, 414, 418, 448, 458
 БОДЛЕВИ охридски търговски род 77
 БОЕВ, Н. българин, учил в Атинската гимназия 297
 БОЖИЛ белградчишки първенец, бакалин 376
 БОЖИЛ ЧОРБАДЖИ котленски първенец 169
 БОЖИЛОВ, Г. българин, учил в Атинската гимназия 297
 БОЖИН капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 191, 194
 БОЗ, уста ПЕТКО майстор-строител 432
 БОЙЧО хайдутски войвода от Трявна 385
 БОМБОЛОВ, ГЕОРГИ търговец от Прилеп 77
 БОРИС I бълг. княз 114, 115, 439, 442
 БОРИС РОСИЙСКИ рус. княз-светец 445
 БОТЕВ, ХРИСТО бележит националреволюционер, поет и публицист 210, 407, 420
 БОЦАРИС, МАРКО герой от гръцкото нац.-освоб. движение 197
 БОЧОВ, чорбаджи ВЪЛКО белградчишки първенец, златар 376
 БОШНЯКА турски военачалник 178
 БРАКАЛОВИ търговски род в Цариград 282
 БРАНКОВЯНУ, КОНСТАНТИН влашки княз 118
 БРАТАН българин, пратеник в Москва на рус. посланик в Цариград 84
 БУДАК, СТОЯН хайдутски войвода от Ямбол 385
 БУЕ, АМИ френски учен и пътешественик 262, 265, 326
 БУЛГАРИН полски генерал 373
 БУРБОНИ кралски род 24
 БУРМОВ, ТОДОР полит. и просв. деец, публицист 299

БУСИЛИН, ГЕОРГИ книжовник 297, 367
 БУШАТЛИ, МУСТАФА ПАША вж. Мустафа паша Бушатли
 БЪЛЧЕСКУ, НИКОЛАЕ ръководител на буржоазно-демократичната революция във Влашко, 1848 371
 БЮФОН, ЖОРЖ-ЛУИ ЛЕКЛЕРК френски учен 28
В
 ВАЛЬОВ, КОСТАДИН художник 442
 ВАРДАЛАХОС, КОНСТАНТИН гръцки просв. деец 290, 297, 415
 хаджи ВАСИЛИЙ търговец от Ловеч, ктитор на Зографския манастир 76, 440
 ВАСКИДОВИЧ, ЕМАНУИЛ просв. деец и книжовник 288, 300, 302, 418, 420
 ВАТИКИОТИС, ДИМИТРИОС командир на добровол. отряд в рус.-тур. войни, нач. XIX в. 182, 190
 ВАШЧЕНКО рус. консул в Одрин 330
 ВЕЗЪОВИ вж. Хаджигорови
 ВЕКОВИ зографски род от Трявна 441
 ВЕЛЕШАНОВИ търговски род от Банско 77
 ВЕЛИ ПАША син на Али паша от Янина 51
 поп ВЕЛИКО книжовник от Котел 154
 ВЕЛИКО ДОБРИ търговец от Брашов 81
 ВЕЛИЧКОВ, ПАВЕЛ дякон в София, участник във въст. движение Северозап. България 92
 поп ВЕЛКО книжовник от Самоков 107, 149
 ВЕНЕДИКТ видински митрополит 321, 322
 ВЕНЕЛИН, Ю. И. рус. учен — историк и славяновед 290, 413, 416, 418
 ВЕНИАМИН ЛОВЧАНСКИ архимандрит, участник в Бълг. полит. кръг в Букурещ 184
 ВЕРДИ, ДЖУЗЕПЕ италиански композитор 459
 ВЕРКОВИЧ, СТЕФАН босненски археолог и фолклорист, дългогодишен учител в Македония 414
 ВЕШНЯКОВ, А. рус. представител в Цариград 93, 94, 95
 ВИЗАНТИЕВ, СТАВРИ ИГН. един от създателите на „Славянобългарска типография“ в Цариград 409
 ВИСОЦКИ полски генерал 373
 папа ВИТАН иконописец от Трявна 441

ВИТАНОВИ зографски род от
Трявна 441
ВИТЕЗОВИЧ, ПАВЕЛ РИТЕР хър-
ватски книжовник 110, 112, 122
ВИЧО хайдутски войвода от Си-
листренско 99
ВИШАНОВ хаджи ИКОНОМОВ,
ТОМА-МОЛЕРА художник, ос-
новател на Банската художестве-
на школа 439, 441
ВЛАДИКИН, ГЕОРГИ учител в
Свищов 300
ВЛАДИМИР бълг. княз, син на княз
Борис I 114
ВЛАДИМИР КИЕВСКИ рус. княз-
свещец 445
ВЛАДИМИРЕСКУ, ТУДОР румън-
ски национален герой, ръководи-
тел на въстанието във Влашко
191, 194, 201, 229
ВЛАДИСЛАВОВ, поп СТОЙКО вж.
Софроний Врачански
ВЛАСОТИНЕЦА вж. Пешев, Цоно
ВОЙНИКОВ, ДОБРИ просв. деец,
писател-драматург, публицист
459
ВОЛТЕР, ФРАНСОА френски писа-
тел, философ и историк 28
ВОРОНЦОВ рус. генерал 177
ВОРОНЦОВ, М. С. граф, одески ге-
нерал-губернатор 361
ВОРСАН, ИВАН участник в Браил-
ските бунтове 361
ВРАЗ, СТАНКО хърватски книжов-
ник и книгоиздател 414
ВРЕТОС, П. гръцки консул във Вар-
на 265
ВУЛГАРИС, ЕВГЕНИОС гръцки
учен 131, 156
ВУРГАРИС, ЛЕОНИДИС/ЛЕОНИ-
ДАС син на Анастас Българин
196
поп ВУЧЕ книжовник от с. Рельово,
Самоковско 149
ВУЧИЧ, НИКОЛА командир на до-
бровол. отряд в рус.-тур. война
1806 – 1812 178
ВУЧИЧ-ПЕРШИЧ, ТОМА сръбски
полит. деец 367
ВУЧКОВ, СТОЯН един от ръково-
дителите на въст. движение в
Нишко 355, 367
ВУЧКОВ, ЦЕКО един от ръководи-
телите на въст. движение в Ниш-
ко 353
ВЪЛКАН водач на въст. отряд по
време на рус.-тур. война 1828 –
1829 203
ВЪЛКО ДАНИ търговец от Плов-
див във Виена 73
ВЪЛКОВ, капитан ВАСИЛ вж. Хад-
живълков, Васил
ВЪЛКОВ, хаджи МАРКО търговец
от Разлог 131

ВЪЛКОВИЧ, Н. търговец в Цари-
град 312
ВЪЛЧЕВ, ХРИСТОДУЛ хасковски
първенец 322
хаджи ВЪЛЧО търговец от Банско,
брат на Паисий Хилендарски 77,
128, 131, 439, 440
ВЪРБАНОВ, НИКОЛА учител от
Сопот 105
ВЪРБАНОВ, ПЪРВАН един от во-
дачите на въст. движение в Севе-
розап. България 375
Г
ГАВРИЛ скопски митрополит 311
ГАВРИЛ БИСТРИЧАНИН архи-
мандрит във Влашко 310
ГАВРИЛ ЛЕСНОВСКИ бълг. све-
тец 132, 439
ГАВРИЛ РИЛЕЦ рилски монах, учи-
тел в Габрово 100
ГАЙ, ЛУДЕВИТ хърватски култ. и
полит. деец 288
ГАЙЧЕВ, уста КОЛЮ майстор-
строител 432
ГАНЧЕВ, ПЕТЪР участник в Браил-
ските бунтове 361, 362
ГАРАБЧИ, ГЕОРГИ хайдутски вой-
вода от Ямбол 385
ГАРАШАНИН, ИЛИЯ сръбски
полит. деец 367, 368, 377
ГАРЕС, АНГЕЛ хасковски първенец
322
ГАРОВ, ПЕТЪР генерал, участник в
Браилските бунтове 364
ГАЦО, АНГЕЛ генерал в гръцкото
нац.-освоб. движение 196, 197
ГАЦО, МИЦО генерал в гръцкото
нац.-освоб. движение 196
даскал ГАЧО учител в Тетевен 104
ГЕКА, ИЛИЯ участник в гръцкото
нац.-освоб. движение 196
ГЕНАДИЙ скопски митрополит 311
ГЕНКОВИЧ, МИХАИЛ разузнавач
в Крим. война 396
хаджи ГЕНО книжовник от Жерав-
на 154
хаджи ГЕНО търговец в Брашов 81
ГЕОРГИ хайдутски войвода 90
даскал ГЕОРГИ учител от Карлово
101
поп ГЕОРГИ книжовник от Жеравна
154
поп ГЕОРГИ свещеник в Котел 152
хаджи ГЕОРГИ командир в добро-
вол. отряд в рус.-тур. война 1806
– 1812 178
ГЕОРГИ БИБЕСКУ влашки княз
362, 371
ГЕОРГИ БЪЛГАРИН участник в
гръцкото нац.-освоб. движение
195
ГЕОРГИ хаджи ИВАН битолски тър-
говец във Виена 73
ГЕОРГИ хаджи ЙЕОНИМ търговец

от Разлог 130
ГЕОРГИ „КАПИТАН“ водач на
бунт във Видинско, 1716 86, 88
ГЕОРГИ МАКЕДОН вж. Раковски,
Г. С.
ГЕОРГИ НОВИ СОФИЙСКИ бълг.
свещец-мъченик 122, 439, 442, 450
ГЕОРГИ СТАВРО командир в гръц-
кото нац.-освоб. движение 195
ГЕОРГИЕВ, АЛЕКСО вж. Чолаков,
Атанас
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛОГИ търговец, бан-
кер и полит. деец 280, 281, 282,
289, 392
ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО търговец, бан-
кер и полит. деец 280, 282, 289
ГЕОРГИУ БАЛАКОСТАС,
СТАВРОС един от ръководите-
лите на Браилските бунтове 360,
361, 362
ГЕРАСИМ игумен на Рилския ма-
настир 149
ГЕРАСИМ монах, представител на
Рилската църковно-музикална
школа 452
ГЕРАСИМ учител 102
хаджи ГЕРАСИМ ктитор на Зограф-
ския манастир 440
ГЕРГОВ, НИКОЛА участник в че-
тата на Д. Петрович 400, 401
хаджи ГЕРО МУШЕК учител в Коп-
ривщица, баща на Найдено Геров
104
ГЕРОВ, КОНСТАНТИН просв. деец,
брат на Найдено Геров 301
ГЕРОВ, НАЙДЕН общественик,
просв. деец и книжовник 104, 299,
301, 302, 322, 325, 405, 407, 413,
414, 419, 420, 456
ГЕШОВ, ЙОАН карловски първенец
104
ГЕШОВИ търговски род 282, 289
ГИЗО, ФРАНСОА френски полит.
деец 356, 357, 365
ГИРАЙ, ЧИНГИС МЕХМЕД та-
тарски султан 164
ГЛЕБ РОСИЙСКИ рус. княз-свещец
445
ГОЛ, КАРЛ австрийски консул в Бу-
куреш 192
ГОЛОВИН рус. генерал 201
ГОЛУБОВ, ЦВЕТКО един от ръко-
водителите на въст. движение в
Нишко 355, 367
ГОРАЗД ученик на Кирил и
Методий 439
ГОРИЧ рус. генерал 172
ГОРЧАКОВ, М. Д. княз, рус. воена-
чалник и държавник 388, 392, 393,
396, 398
ГРАМАДОВ, ПАВЕЛ командир на
добровол. отряд в Крим. война
390, 391, 396
ГРЕЙГ, А. С. рус. вицеадмирал 202

ГРИГОРИЙ доростолочервенски митрополит 317
 ГРИГОРИЙ игумен на Бобошевския манастир 101
 ГРИГОРИЙ VI царигр. патриарх 329
 ГРИГОРИОС ДИКЕОС — ПАПАФЛЕСАС митрополит, деец на гръцкото нац.-освоб. движение 194
 ГРИГОРОВИЧ, В. И. рус. учен-славист 158, 414
 ГРУДОВ, ИЛИЯ учител в Габрово, 300
 ГРУЕВ, ГЕОРГИ обществ. деец 301
 ГРУЕВ, ЙОАКИМ просв. и обществ. деец, книжовник 301
 ГЮМЮШГЕРДАН, АТАНАС пловдивски търговец и стопански деец 59, 259, 262, 263, 264, 265
 ГЮМЮШГЕРДАН, МИХАИЛ пловдивски търговец и стопански деец 262, 263, 264, 265
 ГЮРДЖИ ОСМАН ПАША турски военачалник 156, 167
 Д
 ДАВИДОВ, ПЕНЮ учител в Търново 459
 ДАГДЕВИРЕНОГЛУ одрински аянин 50
 ДАГЛЪ СТОЯН хайдутски войвода от Ямбол 385
 ДАМАСКИН СТУДИТ гръцки писател 126
 ДАСКАЛ ДАМЯН учител в Севлиево 105
 поп ДАМЯН свещеник от Лом 107
 ДАНАИЛ гръцки книжовник 29
 ДАНАИЛ племенник на Христофор Жефарович 122
 ДАНАИЛ БЪЛГАРИН хилядник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ДАНАИЛ РИЛСКИ книжовник 150
 ДАНАИЛОВ, ТОДОР командир на добровол. отряд в рус.-тур. война 1806—1812 178, 194
 ДАНОВ, ХРИСТО Г. виден книгоиздател и просв. деец 301
 ДАРВАРИС, Д. гръцки педагог 290
 ДАСКАЛОВ, хаджи КЪНЧО тревненски търговец 74
 ДАСКАЛОВ, ХРИСТО обществ. деец 299, 399
 ДАШКОВ, Я. А. рус. генерален консул в Букурещ 325
 ДЕБЛИЕВ, ЙОРДАН деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ДЕДОВИ охридски търговски род 77
 ДЕМБИНСКИ, ХЕНРИХ полски генерал 373
 ДЕМИРИС, АНАСТАС стотник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ДЕРТЛИ МЕХМЕД кърджалийски

главатар 164
 ДЕТЕЛИН хайдутски войвода от Копривщица 385
 ДЕШУ/ДЕШОВ, АНДРЕЙ участник в Браилските бунтове 362, 364
 ДЖАМДЖИЯТА, ВЕЛЧО АТАНАСОВ вж. Атанасов, Велчо
 ДЖИНОТ, ЙОРДАН ХАДЖИ-КОНСТАНТИНОВ просв. деец и книжовник 293
 ДЖОРДЖЕВИЧ, М. сръбски полит. деец 176
 ДИБИЧ ЗАБАЛКАНСКИ, И. И. рус. военачалник, генерал-фельдмаршал 203, 204, 207, 229, 331, 456
 ДИМИТРАКИ хайдутин от Ямболско 96
 ДИМИТРАКИ БЕЙ първенец в Тулча 289
 ДИМИТРАКИЕВИЧ, АЛЕКСАНДЪР син на Димитраки Хаджитошев 383
 ДИМИТРИ КАНТЕМИР молдовски княз, книжовник 85, 118
 ДИМИТРИЕВ, КОНСТАНТИН книжовник 299
 ДИМИТРИЙ РОСТОВСКИ рус. книжовник 152, 418, 445
 ДИМИТРОВ, ЖЕЛЕЗ участник в Браилските бунтове 359
 ДИМИТРОВ, ХРИСТО художник, основател на Самоковската художествена школа 441, 451,
 ДИМИТРОВА, АНАСТАСИЯ първата бълг. учителка 295, 296
 ДИМИТРОВИЧ, ТОДОР търговец от Видин във Виена 73
 ДИМИТЪР учител във Враца 101
 поп ДИМИТЪР протосингел и иконом на митрополията в Скопие 311
 ДИМИТЪР КАЛЪЧЛИЯТА хайдутски войвода от Сливен 385
 ДИМИТЪР „КАПИТАН“ водач на бунт във Видинско, 1717 86, 88
 ДИМИТЪР КАФЕДЖИЯТА участник в Браилските бунтове 359
 ДИМИТЪР СОФИЯЛИЯТА един от ръководителите на Велчовата завера 336, 340, 341
 ДИМО ГРЕШНИЯ книжовник 154
 ДИМО НИКОЛА участник в гръцкото нац.-освоб. движение 196
 ДИМОВ, В. участник в Браилските бунтове 361
 ДИОНИСИЙ монах в Бобошевския манастир, учител 101
 ДИОНИСИЙ КОНТАРОВ духовник 321
 ДИОНИСИЙ ОТ ФУРНА светогорски монах-иконописец 437, 439
 ДОБРИ книжовник, син на поп Георги от Котел 152

ДОБРИ хайдутски войвода от Копривщица 385
 ДОБРИНЯЦ, ПЕТЪР сръбски въст. ръководител 175
 ДОБРИЧ хайдутски войвода от Видинско 99
 ДОБРОВСКИ/ДОБРОВИЧ, ИВАН просв. деец, книжовник и публицист 285, 297, 394
 ДОБРОПЛОДНА, ТРЕНДАФИЛА учителка в Сливен 295
 ДОБРОПЛОДНИ, САВА просв. деец и книжовник 297, 459
 ДОЙНО ГРАМАТИК учител и книжовник от Елена 101, 108, 149, 150, 151
 ДОЛГОРУКИ рус. княз 98
 ДОМУХЧИ, КАРАНФИЛ участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806 — 1812 178
 ДОНИЦЕТИ, ГАЕТАНО италиански композитор 459
 ДОНИЦЕТИ, ДЖУЗЕПЕ брат на Г. Доницети 459
 ДОНЧО ВАТАХА хайдутски войвода от Копривщица 385
 ДОРОТЕЙ врачански епископ 320, 321
 ДОРОТЕЙ ДИОНИСИАТ йеромонах в Зографския манастир 147
 ДОСИТЕЙ угровлахийски митрополит 157, 158
 ДРАГАНОВ, Д. участник в гръцкото нац.-освоб. движение 297, 320
 поп ДРАГНИ учител в Русе 101
 хаджи ДРАГНИ учител в Русе 101
 ДУКАС, АДАМ гръцки полит. деец 196
 ДУНЬОВ, СТЕФАН активен деец на революцията в Унгария, 1848 371
 ДЮГМЕДЖИЕВ, Д. участник в първия бълг. оркестър в Шумен 459
 ДЮКАНЖ, ПОЛ френски византолог 114
 ДЯКОНОВ, НИКОЛАЙ рус. гравьор 448
 Е
 ЕВПРАКСИЯ учителка, игуменка на Девическия манастир в Сопот 106
 ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ бълг. патриарх и писател 132, 152, 157, 442
 ЕВТИМОВ, НИКОЛА габровски първенец 321
 ЕКАТЕРИНА II рус. императрица 99, 161, 456
 ЕКЗАРХ, АЛЕКСАНДЪР обществ. и полит. деец, публицист 285, 299, 300, 314, 317, 357, 365, 366
 ЕЛИСАВЕТА ПЕТРОВНА рус. императрица, дъщеря на Петър I 95, 121
 ЕЛИХЕР, ВАСИЛ деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ЕМИН АГА хасковски аянин 50

ЕНГЕЛХАРД рус. генерал 188
 ЕСХИЛ старогръцки писател 288
Ж
 хаджи ЖЕКО деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ЖЕЛЕВ, Ц. книжовник-фолклорист 414
 ЖЕЛЪО хайдутски войвода от Сливен 385
 ЖЕЛЯЗКОВ, ДОБРИ родоначалник на текстилната индустрия в България 261, 262, 265
 ЖЕРВЕ, А. рус. дипломат в Яш 187, 188
 ЖЕФАРОВИЧ, ХРИСТОФОР книжовник, художник и график 118, 122, 123, 150, 418, 439, 442, 448
 ЖИВКОВ, ПЪРВУЛ първенец от с. Салаш 375
З
 ЗАМБИН, ИВАН АТАНАСОВ участник в бълг. дипломатическо пратеничество в Русия, нач. на XIX в. 171, 172, 173, 183
 ЗАМФИРА учителка в Девическия манастир в Сопот 106
 ЗАС рус. генерал 188
 ЗАФИРОВ, СПАС книжовник-фолклорист 414
 ЗАХ, ФРАНЪО представител на Полския комитет на А. Чарториски в Сърбия 367
 ЗАХАРИЕВ, КРЪСТЮ иконописец от Трявна 441
 ЗАХАРИЕВИ зографски род от Трявна 441
 ЗАХАРИЙ монах, иконописец 439
 ЗАХАРИЙ ОРФЕЛИН книжовник 121, 151
 ЗАХАРИЙ СТАНКО търговец от Мелник във Виена 73
 ЗДРАВКОВИЧ, СТОЯН един от ръководителите на въст. движение в Нишко 349
 ЗЛАТАРСКИ, НИКОЛА В. книжовник и учител в Търново 459
 ЗОГРАФ, ДИМИТЪР ХРИСТОВ художник 417, 441, 451
 ЗОГРАФ, ЗАХАРИ ХРИСТОВ художник 441, 442, 444, 445, 446, 451
 ЗОГРАФСКА, ХРИСТИЯНИЯ жена на Димитър Зограф 451
 ЗОЛТОВИЧ, ГЕОРГИ търговец в Цариград 318
 ЗОТИК монах, участник във Велчовата завера 338
И
 ИБРАХИМ ПАША турски военачалник 195, 196, 198, 229, 234
 ИВАЙЛО бълг. цар 143
 ИВАН дряновски първенец 91
 ИВАН син на Софроний Врачански 155

ИВАН хайдутски войвода от Видинско 99
 даскал ИВАН учител в Пирот 101
 хаджи ИВАН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 192
 ИВАН АСЕН II бълг. цар 439, 448
 ИВАН ВЛАДИМИР бълг. цар 146
 поп ИВАН ЛЯСКОВЧАНИНА участник във Велчовата завера 338
 ИВАН ПАНАГЮРЕЦА работник при Гюмюшгердан 264
 ИВАН РИЛСКИ бълг. светец 120, 132, 150, 439, 442, 444, 448, 449, 454
 ИВАН СЛИВНАЛИЯТА даракчия при Гюмюшгердан 264
 ИВАН ХАСТАРДЖИЯТА работник при Гюмюшгердан 264
 ИВАН ШИШМАН бълг. цар 120, 132, 143, 146, 408, 448
 ИВАНОВ, АНТОН сливенски търговец 290
 ИВАНОВ, даскал ПАРАСКЕВ учител в Русе 459
 ИВАНОВ, СТАНЧО старейшина на пловдивския абаджийски еснаф 259
 ИВАНОВ, СТОЮ майстор-строител 435
 ИВАНОВ, СТОЯН участник в революцията във Влашко 371
 ИВАНОВ, КОСТА—ЧАВКА един от ръководителите на въст. движение в Нишко 355, 367, 371, 372, 374, 377, 380
 ИВАНОВИЧ, АНТОН търговец в Брашов 415
 ИВАНЧО БЮЛЮКБАШИ участник в гръцкото нац.-освоб. движение 191, 192, 194, 201
 ИГНАТ един от ръководителите на въстанието в Белградчишко 375, 376
 ИГНАТИЙ II самоковски митрополит 322
 ИДРИС АГА от с. Раковица 375
 ИЗЗЕТ МЕХМЕД ПАША велик везир, видински валия 232, 244, 333
 ИКОНОМОВ, ГЕОРГИ деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ИЛАРИОН арджешки епископ, съратник на Тудор Владимиреску 191
 ИЛАРИОН ловчански епископ 320
 ИЛАРИОН монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 452
 ИЛАРИОН КРИТСКИ търновски митрополит 310, 311
 ИЛАРИОН МАКАРИОПОЛСКИ /Стоян Стоянов Михайловски/ търновски митрополит, един от водачите на черковно-национално-

то движение 297, 313, 314, 317, 319, 328, 330, 360, 367
 ИЛАРИОН МЪГЛЕНСКИ бълг. светец 132
 ИЛИЕВ, ЯКОВ българин, сътрудник на русите в Крим. война 396
 ИЛИЯ БЪЛГАРИН хилятник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ИЛКОВ, ВЪЛКО участник във въст. движение в Северозап. България 375
 ИЛЧОВ, ДЕЛИ НЕДЮ първенец от с. Скалица 90
 ИЛЪО ВОЙВОДА хайдутски и четнически войвода 385
 ИНДЖЕ ВОЙВОДА хайдутски войвода 191, 192, 194, 201, 456
 ИПСИЛАНТИ, АЛЕКСАНДЪР княз, син на Константин Ипсиланти, ръководен деец на гръцкото нац.-освоб. движение 191, 192, 194, 228, 360
 ИПСИЛАНТИ, ЙОАН 92
 ИПСИЛАНТИ, КОНСТАНТИН влашки княз 157, 158
 ИСАЕВ, И. И. рус. генерал 176, 177
 ИСАЙ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
 хаджи ИСАЙ учител в Лесновския манастир 101
 хаджи ИСАЙ РИЛСКИ проигумен в Рилския манастир 449
 ИСМАИЛ АГА серски аянин 47, 50, 166
 ИСМАИЛ ТРЪСТЕНИКЛИОГЛУ аянин на Русе 47, 164, 166, 167, 168, 177
 ИТАЛИНСКИ, А. Я. рус. дипломат в Цариград 187, 188
 ИЧКОВ, КУЗМАН търговец от с. Катраница, деец на сръбското освоб. движение 175
 ИЧКОВ, ПЕТЪР търговец от с. Катраница, деец на сръбското освоб. движение 175
Й
 ЙЕРЕМИЯ самоковски митрополит 322
 ЙЕРОНИМ пиротски митрополит 343
 ЙЕРОТЕЙ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 452
 ЙЕРОТЕЙ рилски монах, учител в Габрово 100
 ЙЕРОТЕЙ /Йоан Комнен/ силистренски митрополит 118
 ЙОАКИМ КЪРЧОВСКИ духовник, просв. деец и книжовник 105, 160, 161
 ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ бълг. светец 432, 442

ЙОАН бълг. патриарх 442
 ЙОАН иконописец от София 437
 хаджи ЙОАН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 192
 ЙОАН БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 195
 ЙОАН ВРАЧАНСКИ книжовник 150
 ЙОАН КОМНЕН вж. Йеротей
 хаджи ЙОАНУ стотник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ЙОАСАФ охридски архиепископ 91, 92, 118
 ЙОАСАФ прочут църковен певец от Зографския манастир 452
 ЙОАСАФ РИЛСКИ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 452
 ЙОВАН син на хаджи Вълчо, племенник на Паисий Хилендарски 128
 ЙОВАНОВИЧ, МИЛОЕ от с. Каменица, нахийски кнез 335, 351, 353, 354
 ЙОВАНОВИЧ, хаджи НАЙДЕН книжовник, книгоиздател и пътуващ книжар 410, 418, 458
 ЙОВАНЧО хайдутски войвода от Врачанско 99
 ЙОВАНЧО ПЛОВДИВЧАНИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 195
 поп ЙОВЧО книжовник-летописец от Трявна 320
 ЙОНКОВ—КЮРКЧИ, ИВНАКИ един от ръководителите на Велчовата завера 336, 341
 ЙОРГО пловдивски абаджия 278
 ЙОСИФ II австро-унгарски император 22
 ЙОСИФ БРАДАТИ книжовник-дамаскинар 102, 104, 124, 126, 127, 149, 150
 ЙОСИФ ХИЛЕНДАРЕЦ учител и книжовник 151, 154
 ЙОШЕВ, ГЕОРГИ сътрудник на русите в Крим. война 396
 ЙЪЛЪКОГЛУ силистренски аянин 50, 166, 167

К
 КАБАКЧИЕВ, ГЕОРГИ търновски първенец 321
 КАЗАКА, ГЕОРГИ ДИМИТРОВ участник в Браилските бунтове 361
 КАЗАЧИНСКИ, Е. рус. писател 418
 КАЗООЛУ, уста ДИМИТЪР майстор-строител 432
 КАИРИС, ТЕОФИЛ гръцки учен и просв. деец 286, 297, 301, 313
 КАЛИНИК видински митрополит 156, 157
 КАЛОЯН бълг. цар 115, 143
 КАЛПАЗАНОВ, ИВАН габровски

гайтанджия 260
 КАЛУШЕВ, МАРКО първенец от с. Великан 90
 КАЛЧО габровски първенец 91
 КАМЕНСКИ, Н. М. рус. генерал 181
 даскал КАМЧЕ учител в с. Ватоша 409
 КАННИНГ, СТРАТФОРД английски посланик в Цариград 328, 329, 383
 КАНОВИЧ, А. търговец във Влашко 392
 КАНТЕМИР, ДИМИТРИ вж. Димитри Кантемир
 КАПИНОВСКИ, КОНСТАНТИН учител в Търново, Лясковец, Плевен 300
 КАРА ГЕОРГИ БЪЛГАРИН генерал в гръцкото нац.-освоб. движение 194, 197
 КАРА ГЕОРГИ ГАБРОВЛИ участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806 — 1812 178
 КАРА ГЕОРГИ КЮСТЕНДЕЛИ участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806 — 1812 178
 КАРА КОЛЪО хайдутски войвода 456
 КАРА МИЦО БЪЛГАРИН майор в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 КАРА МУСТАФА кърджалийски главатар 167
 КАРА ТАНАС хайдутски войвода от Сливен 385
 КАРА ФЕЙЗИ кърджалийски главатар 171
 КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН бележит националреволюционер, писател и публицист 407, 414, 420
 КАРАГЪОЗ, ДИМИТЪР командир в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806—1812 178, 194
 КАРАДЖА, КОСТАКИ управител на гр. Крайова 157
 КАРАДЖИЧ, ВУК сръбски филолог, етнограф и фолклорист 287, 413
 КАРАЗИН, НАЗАР рус. подполковник от бълг. произход 98, 99
 КАРАЙСКАКИС герой от гръцкото нац.-освоб. движение 197
 КАРАМИНКОВ, СТ. търговец и книжовник 302
 КАРАМИНКОВ, ХРИСТО търговец и книжовник 302
 КАРАНИКОЛОВ, ИВ. участник в Бълг. полит. кръг в Букурещ 183
 КАРАСПАСОВ, НИКОЛАЙ самоковски търговец 448
 КАРАСТАНКОВ, САВА един от ръководителите на въст. движение в Нишко 367
 КАРАСТОЯНОВ, АНАСТАС Н. художник 409, 449, 450

КАРАСТОЯНОВ, НИКОЛА печатар и книгоиздател 409, 449
 КАРЛ VI австрийски император 86, 111, 116
 КАСАБОВ, ИВАН обществ. и полит. деец, публицист 400
 КАСАПСКИ, НИКОЛА учител в Калофер 301
 КАТРАНОВ, НИКОЛА просв. деец 414
 КАЧИЧ—МИОШИЧ, АНДРИЯ францискански духовник, хърватски просветител 110, 114, 149, 150
 КАЧУВ, КИНУ майстор-тъкач при Гюмюшгердан 264
 КЕР английски консул в Одрин 271
 КЕСАРИЕВ, КЪНЧО учител в Търново 403
 КЕСАРИЙ рилски монах, учител в Габрово 100
 КЕСЯКОГЛУ, ХРИСТО участник в рус.-тур. война 1806 — 1812 182
 КИПАРИС, СИМЕОН участник в Бълг. политически кръг в Букурещ 184
 КИПИЛОВСКИ, АНАСТАС СТОЯНОВИЧ книжовник и просв. деец 108, 289, 302, 331
 КИРИКО, Л. рус. дипломат 176
 КИРИЛ вж. Константин Кирил Философ
 КИРИЛ видински митрополит 321
 КИРИЛ свещенодякон, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
 КИРИЛ цариградски патриарх 134
 КИРЯК МЕНОН старейшина на пловдивския абаджийски еснаф 62
 КИРЯКОВ, ГИНИ първенец от с. Орешак 90
 КИСЕЛЪОВ, П. Д. рус. генерал и полит. деец 192, 201, 206, 207, 210
 КИСИМОВ, ПАНДЕЛИ обществ. деец и публицист 259, 340, 403
 КИСЪОВ, хаджи ЙОРДАН еленски чорбаджия 341
 КИФАЛОВ, ЙОТО учител в Тетевен 104
 КИФАЛОВ, МИХАИЛ книжовник и просв. деец 108, 298, 331, 414
 КИШЕЛСКИ, ИВАН обществ. и полит. деец, генерал в рус. армия 299, 397, 404
 КЛАЙНЕР, БЛАЗИУС францискански монах, книжовник 115
 КЛЕЕМАН австрийски търговец 53
 КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ бълг. епископ и писател 115, 144, 439
 КНЕЖЕВИЧИ бълг. катол. род 111
 КНЯЖЕСКИ, ЗАХАРИ просв. деец и книжовник 299, 300, 325, 414, 418
 КОДИНЕЦ рус. консул в Тебриз 356, 357

КОЗМА ЗОГРАФСКИ бълг. светец 439
 КОЗМА ПРЕЗВИТЕР бълг. писател 157
 хаджи КОЙЧО участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806 — 1812 178
 КОЙЧОВ, даскал ДИМИТРИЕ учител в Етрополе 101
 КОЛЕСОВ, РАДИ учител, секретар на четата на капитан дядо Никола Филиповски 403
 КОЛОКОТРОНИС, ТЕОДОР герой на гръцкото нац.-освоб. движение 194, 197
 КОЛОНИ, МИХАИЛ деец на бълг. емиграция във Влашко, участник в Славянското дружество в Париж 371
 КОЛЬО ФИЧЕТО вж. Фичев, Никола
 КОМЕНСКИ, ЯН АМОС чешки хуманист и педагог 292
 КОМЕТКОВ, ЖЕЧО първенец от с. Раздел 90
 КОНДО участник в гръцкото нац.-освоб. движение 191, 192, 194
 КОНДО БИНБАШИЯТА участник в Сръбското въстание 176
 КОНКОВИЧ, АПОСТОЛ сътрудник на русите в Крим. война 396
 КОНСТАНТИЙ монах в Рилския манастир, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
 отец КОНСТАНТИН учител в Клисурса 107
 поп КОНСТАНТИН учител във Враца 101
 КОНСТАНТИН ЗОГРАФ художник 442
 КОНСТАНТИН—КИРИЛ ФИЛОСОФ славянски просевител 114, 132, 136, 140, 144, 146, 439, 442
 КОНСТАНТИН МАНАСИ виз. хронист 115
 КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ бълг. епископ и писател 157
 КОНСТАНТИНОВ, НИКОЛА софийски търговец 78
 КОНСТАНТИНОВ, ТЕОДОСИЙ иконописец от Трявна 441
 КОНТАРИНИ венециански байло в Цариград 92
 КОРАИС, АДАМАНТИОС гръцки учен и просв. деец 156, 286, 289
 КОРОНЕЛЛИ, А. Я. началник на гражданската канцелария на рус. Дунавска армия 188
 КОСТА капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 КОСТА син на хаджи Василий от Ловеч 440
 даскал КОСТА иконописец 437, 441

хаджи КОСТА участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806 — 1812 178
 КОСТА БЪЛГАРИН пом. хилятник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 КОСТА СТОЙКО участник в гръцкото нац.-освоб. движение 195
 КОСТА ЧАВКА вж. Иванов—Чавка, К.
 КОСТАДИН хайдутски войвода 96
 КОЦЕБУ рус. консул в Яш 361, 364
 КОЦО СВЕЩАРЯ един от ръководителите на въст. движение в Нишко 370, 377
 КОЧО БЪЛГАРИН капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 КОШУТ, ЛАЙОШ бележит унгарски полит. деец, революционер 373
 КОЮМДЖИОГЛУ, АРГИР пловдивски първенец, търговец 259
 КРИЛОВ рус. офицер 207
 КРИНЧУ/КРИНЧЕВ, АНТОН учител в Котел 288
 КРУМ бълг. хан 143, 150
 КРУША, ЗАХАРИ ИКОНОМОВИЧ учител и книжовник 300, 414
 КРЪСТЕВ, МАНЧО един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 400, 401
 КРЪСТЕВИЧ, ГАВРИЛ виден обществ. и полит. деец 285, 289, 297, 360, 365, 410
 КРЪСТЕНЯКОВА, ЦВЕТА учителка във Враца 295, 296
 КРЪСТЮ „КАПИТАН“ един от водачите на въст. движение в Северозап. България 375, 376
 КСЕНОФОНТ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 454
 КСЕНОФОНТ старогръцки писател 288
 КУЗИНЕРИ, Е. И. френски дипломат 326
 КУЗМИЧЕВИЧ, МАРКО книжовник 116
 КУЛИН, ИВАН АНГЕЛОВ кнез, един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 376, 383, 400, 401
 КУМАН хайдутски войвода 385
 КУРАКИН, А. Б. рус. държ. деец 186
 КУРТЕВ, БОЙКО работник при Гюмюшгердан 264
 КУТУЗОВ, М. И. рус. военачалник, генерал-фелдмаршал 182, 183, 198
 КУЦАРОВ, Т. участник в първия бълг. оркестър в Шумен 459
 КУЮМДЖИ, ПЕТЪР хасковски първенец 322
 КЪНЕВ, уста ГЕНЧО тревненски майстор-строител 432

КЪНИНГАМ, Ч. английски вице-консул в Галац 271
 КЪНЧЕВИ зографски род от Трявна 441
 КЪРГОВ, ГЕНЧО хайдутски войвода 204
 КЪРЧОВСКИ, ЙОАКИМ вж. Йоаким Кърчовски
 КЮЧУК АЛИ еничарски главатар 175
 Л
 ЛАВРЕНТИЙ игумен на Хилендарския манастир, брат на Паисий Хилендарски 127, 128, 131
 ЛАЗАР гравьор във Виена 448
 ЛАЗАР ДЕБЕЛДЕЛСКИ бълг. светец 442
 ЛАЗАР САМОКОВЛИ участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806—1812 178
 ЛАЗАРОВ, БОБИ участник в Крим. война 398
 ЛАЗАРОВ, ИВАНЧО търговец от Карлово 281
 ЛАЗАРОВ, НИКОЛА търговец от Сяр 282
 ЛАЗАРОВ, ПЕТЪР хастарджия при Гюмюшгердан 264
 ЛАМАРТИН, АЛФОНС ДЬО френски поет, историк и полит. деец 326, 356, 423
 ЛАМПАДАРИЙ, ГРИГОРИЙ реформатор на изт. правосл. музика 452
 ЛАМПАДАРИЙ, ПЕТЪР реформатор на изт. правосл. музика 452
 ЛАНКАСТЕР, Й. английски педагог 285
 ЛАТАКОВ, НИКОЛА един от ръководителите на въст. движение в Нишко 367
 ЛАФИТ, ЖАН френски държавник 355
 ЛЕВИДИС, КОНСТАНТИН публицист, участник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ЛЕВСКИ, ВАСИЛ бележит националреволюционер 391
 ЛЕОНТИЙ архимандрит 118
 ЛЕОНТИЯ РУС монах в Троянския манастир, гравьор на шампи 448, 449
 ЛЕОПОЛД I ХАБСБУРГСКИ австрийски император 72, 116
 ЛЕСИЧАРСКИ, ПЕТКО учител в Търново, Лясковец и др. 300
 ЛЕШЧАНИН, СТОЯН сръбски полит. деец 380
 ЛИВЕН, Х. А. барон, рус. специален пратеник в Нишко 349, 357
 ЛИДЕРС, А. Н. рус. генерал 397
 ЛИНЕЙ, КАРЛ шведски учен, естествоизпитател 28
 ЛИПРАНДИ, И. П. рус. генерал 192,

201, 391, 394, 397
ЛОК, ДЖОН английски философ 28
ЛУКОВ, КАЛИСТ учител в Габрово
и др. 300, 301

М

МАВРОДИ хаджи СИВУ търговец в
Брашов 81
МАВРОДИЕВ, РАДИМ първенец от
с. Българска поляна 90
МАВРУДОВ, СТОЙКО/СТОЙКО
МАВРУД участник в рус.-тур.
война 1828–1829 202
МАКАРИЙ месемврийски митропо-
лит 99, 194
МАКЕДОНСКИ, ДИМИТЪР револ.
деец, участник във влашкото и
гръцкото нац.-освоб. движение 178,
191, 192, 194
МАКЕДОНСКИ, ПАВЕЛ револ. деец,
участник във влашкото и гръцко-
то нац.-освоб. движение 178, 191
МАКЕДОНСКИ, ХРИСТО Н. на-
ционалреволюционер, хайдутин и
четнически войвода 385
МАКСИМ РАЙКОВИЧ архиман-
дрит, участник в черковно-нацио-
налното движение 319, 392
МАМАРЧЕВ, ГЕОРГИ революцио-
нер, командир на добровол. отря-
ди в рус.-тур. войни, нач. XIX в.,
един от водачите на Велчовата за-
вера 182, 199, 200, 201, 207, 338,
340, 341, 360
МАНАФ ИБРАХИМ военачалник
при Осман Пазвантоглу 167, 168
МАНКОВ рус. генерал 398
МАРИН хайдутски войвода от Па-
зарджишко 385
поп МАРИН хайдутски войвода в
Силистренско 99
хаджи МАРИН хасковски първенец
322
МАРИНКО един от ръководителите
на въстанието в Белоградчишко
376
МАРИНОВ, ПЕТКО кнез, един от
водачите на въст. движение в Се-
верозап. България 375, 381
МАРИЯ ТЕРЕЗИЯ австрийска им-
ператрица 122
МАРКО ЙОВАН БЪЛГАРИН капи-
тан в гръцкото нац.-освоб. движе-
ние 197
МАРКОВ, КОСТА един от ръково-
дителите на въст. движение в
Нишко 377
МАРКОВ, МИТО един от ръководи-
телите на въст. движение в Ниш-
ко 377
МАРКОВИЧ, НЕШО търговец от
Кратово 77
МАРЛИАН, АМВРОСИЙ папски ка-
ноник, професор, учен-теолог 158,
184

МАРСИЛИ, ЛУИДЖИ граф 110
МАТЕЙ търновски митрополит 155
МАТЕЙ/ДЕЛИ МАТЕЙ самоковски
митрополит 322
МАХМУД I турски султан 90
МАХМУД II турски султан 50, 80,
192, 227, 228, 229, 230, 233, 234,
257, 347, 387
МАХМУД АГА капуджибашия на
Пиротската каза 343
МЕЛЕТИЙ I ловчански епископ 320
МЕЛЕТИЙ II ловчански епископ 320
МЕЛЕТИЙ СМОТРИЦКИ рус. учен-
филолог, полоцки архиепископ
151
МЕНШИКОВ, А. С. княз, рус. дипло-
мат 322, 325, 388, 389, 393
МЕТЕРНИХ, КЛЕМЕНС австрий-
ски държавник 197, 272
МЕТОДИЙ епископ на Враца 310
МЕТОДИЙ игумен на Ватопедския
манастир 131
МЕТОДИЙ АНТРАКИТИС йеро-
монах, философ 118
МЕТОДИЙ СЛАВЯНОБЪЛГАР-
СКИ 114, 132, 136, 140, 144, 146,
439, 442
МЕХМЕД АГА еничарски главатар
175
хаджи МЕХМЕД АГА мюдюрин на
Видинската нахия 383
МЕХМЕД/МОХАМЕД АЛИ ПАША
наследствен паша на Египет 50,
195, 227, 228, 229, 230, 233, 234,
333, 335, 347, 386
МЕХМЕД ДЖЕЛЯЛЕДИН турски
сановник 181
МЕХМЕД ЗИЯ ПАША валия на Ви-
дин 378, 380, 381
МЕХМЕД РЕШИД ПАША велик ве-
зир 229, 334
МЕХМЕД СИНАП кърджалийски
главатар 164, 166
МЕХМЕД ШЕКИБ ЕФЕНДИ тур-
ски държавник 383
МИЛАДИНОВ, ДИМИТЪР просв.
деец, фолклорист 297, 414
МИЛАДИНОВ, КОНСТАНТИН
просв. деец, фолклорист 297, 414
МИЛАН ОБРЕНОВИЧ сръбски княз
175
МИЛЕВ, З. участник в първия бълг.
оркестър в Шумен 459
МИЛЕНКО майстор-строител на
Рилския манастир, от Радомир
427
поп МИЛКО КОТЛЕНСКИ кни-
жовник, учител на Софроний Вра-
чански 154
МИЛОРАДОВИЧ, М. А. рус. ге-
нерал, командир на рус. военен
корпус в Придунавските княжест-
ва 171, 172, 173
МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ сръбски

княз 175, 201, 202, 228, 278, 297,
332, 333, 334, 335, 345, 346, 347,
349, 360, 368, 449
МИЛУТИНОВИЧ, С. сръбски
писател 413
МИЛУШЕВ, АТАНАС майстор на
предачни машини 263
МИНА учител в Казанлък 104
МИНА БИНБАШИЯТА участник в
Сръбското въстание 176
МИНЕВ, КОСТА първенец от с.
Малък Манастир 90
МИНЕВИ зографски род от Трявна
441
МИНИХ, Б. М. граф, рус. военачал-
ник, фелдмаршал 94, 95
МИНКОВ, ТОДОР учител в Си-
листра 398
МИНЧЕВ, СТАНЧО иконописец от
Трявна 441
МИНЧЕВИ зографски род от Трявна
441
МИНЧООГЛУ търговски род от
Търново 263
МИНЧООГЛУ, хаджи НИКОЛИ
търновски първенец 321
МИРЧЕ иконописец 442
МИТРАНОВ, И. П. 413
даскал МИТРЕ учител във Велес 105
МИХАИЛ командир в гръцкото нац.-
освоб. движение 194
МИХАИЛ ОБРЕНОВИЧ сръбски
княз 349, 354, 355, 367
МИХАЙЛОВ, ХРИСТО ЗЛАТЕВ
просв. деец 397
МИХАЙЛОВСКИ, ДИМИТЪР от
Елена 297
МИХАЙЛОВСКИ, НИКОЛА
СТОЯНОВ просв. деец, книжов-
ник и публицист 297, 299, 301,
367, 403, 413
МИХАЙЛОВСКИ, СТОЯН СТОЯ-
НОВ вж. Иларион Макариопол-
ски
хаджи МИХАЛ участник в гръцкото
нац.-освоб. движение 192, 194
МИХАЛАКИ ЧОРБАДЖИОГЛУ
пловдивски първенец, участник в
гръцкото нац.-освоб. движение 192
МИХЕЛСОН, И. И. рус. генерал 177
МИЦО ЧОРБАДЖИ нишки първе-
нец 370
МИШАЙКОВ, КОНСТАНТИН ле-
кар, обществ. деец, брат на мит-
рополит Панарет Пловдивски 297
МИШАЙКОВ, ПЕТЪР вж. Панарет
Пловдивски
МОИСОВ, даскал ХРИСТО учител
от Прилеп 151
МОЙСЕЙ ПЕТРОВИЧ карловацки и
белградски митрополит 118
МОЛЕРА, ТОМА вж. Вишанов хад-
жи Икономов, Тома
МОЛЕРОВ, ДИМИТЪР художник 441

- МОЛЕРОВ, СИМЕОН художник 441
МОЛЛА ИДРИС ПАША видински управител 50, 176
МОЛЛА ЮСУФ еничарски главатар 175
МОМЧИЛОВ, ИВАН учител, книгоиздател и деец на черковно-националното движение 297, 299, 301, 302, 367
МОНТЕСКЬО, ШАРЛ ЛУИ френски просветител 28
МОРАВЕН, ПЕТКО джелепин от Копривщица 76
МОРАВЕНОВИ търговски род 312
хаджи МОСКО БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 196
МРАЗОВИЧ, А. сръбски просв. деец 289
МУРАВЬОВ, А. Н. рус. писател 317
МУРАД I турски султан 143
МУСТАКОВ, В. българин, учил в Атинската гимназия 297, 448
МУСТАКОВ, ДИМИТЪР търговец в Букурещ 81, 292, 448
МУСТАКОВ, НИКОЛАЙ сътрудник на русите в рус.-тур. война 1806–1812 178
МУСТАФА III турски султан 61, 96
хаджи МУСТАФА ПАША управител на Белградската област 175
МУСТАФА ПАША БАЙРАКТАР аянин на Русе, велик везир 47, 50, 168, 227
МУСТАФА ПАША БУШАТЛИ наследствен паша на Шкодра 50, 51, 233, 334
МУСТАФА ЗАРИФ ПАША валия на Видин 383
МУСТАФА РЕШИД ПАША велик везир 233, 234, 235, 237, 240, 335, 350, 383, 390
МУСТАФА САБРИ ПАША нишки мютесариф 350, 353, 354, 355
МУТАФЧИЕВИ търговски род от Банско 77
МУТЕВ, ДИМИТЪР просв. деец, книжовник и публицист 419
МУТЕВА, ЕЛЕНА първата бълг. поетеса 419
МУХИН, Н. Я. рус. консул в Одрин и Белград 322, 330, 390, 391
МУХТАР ПАША син на Али паша от Янина 51
МУШИЦКИ, Л. писател 418
- Н**
НАИЛ БЕЙ турски сановник 382
НАЙДЕНОВ, ИВАН обществ. деец и публицист 297
НАНЧО ГРАМАТИК свещеник от Лом 107
НАТАНАИЛ ОХРИДСКИ И ПЛОВДИВСКИ/Натанаил Стоянов/митрополит, обществ. и църковен деец 299, 302, 325, 418
НАУМ ученик на Кирил и Методий 144, 439
НАХИМОВ, П. С. рус. адмирал 389, 398
НАЧОВИЧ, ДИМИТЪР свишовски търговец 282
НЕГРИ, ФИЛИП католишки духовник 135
НЕДЕВ, ЦВЯТКО просв. деец 301
НЕДЕЛКО БЪЛГАРИН преселник в Унгария 186
хаджи НЕДКО ктитор на Зографския манастир 440
НЕДЮ художник 437
НЕДЮВ, НИСТУР майстор-тъкач при Гюмюшгердан 264
НЕДЯЛКО син на х. Василий от Ловеч 440
НЕДЯЛКО хайдутски войвода в Силистренско 99
НЕДЯЛКО ФИЛЕБЕЛИ участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806–1812 178
НЕКОВИЧ, АЛЕКСАНДЪР НИКОЛАЕВИЧ ПАВЛОВИЧ ръководен деец на бълг. емиграция във Влашко 191, 192, 200
НЕКОВИЧ, АТАНАС участник в бълг. дипломатическо пратеничество в Русия, нач. XIX в. 171, 172, 183
НЕНАДОВИЧ, МАТИЯ един от ръководителите на Сръбското въстание 175
НЕНАДОВИЧ, ЯКОВ един от ръководителите на Сръбското въстание 175
даскал НЕНО учител 102
НЕНОВ, Ю. учител и обществ. деец 322
НЕНОВИЧ, БОРИС свишовски търговец 282
НЕНОВИЧ, ВАСИЛ книжовник и просв. деец 302, 331
НЕНОВИЧ, Д. търговец от Свишов във Виена 73
НЕНОВИЧ, НИКОЛА търговец от Свишов в Унгария 73
НЕНОВИЧ, НИКОЛАЙ активен участник в бурж.-демокр. революция във Влашко, 1848 371
даскал НЕНЧО учител в Елена 101
НЕОФИТ скопски митрополит 311
НЕОФИТ БОЗВЕЛИ ръководител на черковно-националното движение, книжовник и учител 292, 300, 302, 311, 312, 313, 314, 317, 319, 321, 328, 330, 360, 367, 405, 418, 420
НЕОФИТ ВИЗАНТИОС търновски митрополит 312, 319, 320, 321
НЕОФИТ РИЛСКИ /Никола п. Петров Бенин/ книжовник, просв. деец и пръв новобългарски учител 100, 289, 292, 293, 298, 300, 302, 311, 319, 405, 407, 409, 414, 417, 418, 419, 451, 452, 454, 455
НЕПЛЮЕВ, И. И. рус. дипломатически представител в Цариград 93
НЕСЕЛПРОДЕ, К. В. рус. държавник 388
НЕСКОВИЧ, АТАНАС книжовник 108, 151
НЕШИН, КРЪСТЬО един от ръководителите на въстанието в Белградчишко 347
НИЙЛ полковник, английски вице-консул във Варна 272
НИКИФОР ГЕНИК виз. император 143, 150
НИКИФОР РИЛСКИ /РИЛЕЦ монах, книжовник-дамаскинар, учител 102, 104, 149, 151
НИКОДИМ абаджия, учител в Копривщица 104
НИКОДИМ йеромонах, учител в Сопот 104
НИКОДИМ светогорски монах, учител в Стрелча 107
НИКОЛА учител в Банско 152
капитан дядо НИКОЛА вж. Филиповски, Никола
поп НИКОЛА първенец в Търновско 91
НИКОЛА АТАНАС БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 196
НИКОЛА БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 196
НИКОЛА ГАЙТАНДЖИЯТА един от ръководителите на Велчовата завера 336, 341
НИКОЛА ДИМИТЪР търговец от Битоля във Виена 73
НИКОЛА хаджи ИВАН търговец от Битоля във Виена 73
НИКОЛА СОФИЙСКИ бълг. светец-мъченик 442
НИКОЛА ЧАЛЪК преселник в Унгария 186
НИКОЛАЕВ, ПЕТЪР участник във Велчовата завера 340
НИКОЛАЕВИЧ, АЛЕКСАНДЪР командир в гръцкото нац.-освоб. движение 194
НИКОЛАЙ I рус. император 198, 201, 228, 230, 300, 370, 388, 392, 393, 394, 398
НИКОЛАЙ ЙЕРЕЙ иконописец от Тетевен 437
НИКОЛОВ, ВАСИЛ българин, учил в Букурещ 108
НИКОЛОВ, РАЙЧО участник в Крим. война 397
НИКОЛОВ, СИЧАН просв. деец и книжовник 418
НИКОЛОВ, СТОЯН участник във възст. движение в Северозап. Бъл-

гария 377, 381
НИКОЛОВИЧ, ХРИСТО търговец от София във Виена 73
НИКОПИТ, АНДОН учител в Търново, един от ръководителите на Велчовата завера 336, 341
НОВАКОВ, ГЕНЧО—МАЛКИЯ майстор-строител 432
НЮТОН, ИСАК английски учен 28
О
ОБРАДОВИЧ, ДОСИТЕЙ сръбски писател и обществ. деец 287
ОБРАЗОПИСОВ, НИКОЛА художник 442
ОБРЕНОВИЧИ сръбски княжески род 367, 370
ОБРЕШКОВ, ВЕЛИЧКО търговец в Брашов 81
ОГНЯНОВИЧ, КОНСТАНТИН просв. деец, сърбин по произход 314, 405, 409, 414
ОДОБЕСКУ полковник, влашки офицер 359
ОМЕР ПАША валия на Румелия 167
ОМЕР ЛЮТФИ ПАША турски военачалник 377, 378, 380, 388
ОМИР старогръцки поет 288
ОНУФРИЙ ГАБРОВСКИ бълг. светец 442
ОНУФРИЙ ПОПОВИЧ ХИЛЕНДАРСКИ духовник 311
ОПИК генерал, френски посланик в Цариград 329
ОРБИНИ, МАВРО духовник, славянски историк 117, 132, 135, 136, 140, 152
ОРЛОВ, А. Ф. рус. емисар в Ливорно 98
ОСМАН ПАЗВАНТОГЛУ феодален владетел на Видинска област 43, 47, 50, 65, 80, 108, 156, 164, 166, 167, 168, 169, 173, 175, 176
ОСМАН ХАЙРИ ПАША мухафизин на Ниш 335
ОТОН I гръцки крал 367
ОШАНЕЦА, ДИМИТЪР майстор-строител 432
ОШАНЕЦА, ПЕНЬО ДИМИТРОВ майстор-строител 432
П
ПАВЕЛ майстор-строител на църквата на Рилския манастир 427
ПОП ПАВЕЛ иконописец от Тетевен 437
ПАВЕЛ БЪЛГАРИН преселник в Унгария 186
ПАВЕЛ НЕНАДОВИЧ митрополит на Сремски Карловци 121, 122, 123
ПАВЛОВ, НЕДЕЛЧО търговец от София 78
ПАВЛОВИЧ, ХРИСТАКИ просв. деец и книжовник, учител в Свищов 100, 289, 293, 295, 300, 302,

405, 418
ПАВЛОВИЧ—НЕКОВИЧ, АЛЕКСАНДЪР НИКОЛАЕВИЧ вж. Некович, Александър Николаевич Павлович
ПАЗВАНТОГЛУ, ОСМАН вж. Осман Пазвантоглу
ПАИСИЙ ВЕЛИЧКОВСКИ украински духовник 152
ПАИСИЙ РИЛСКИ духовник и книжовник 104
ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ народен будител, идеолог на Бълг. национално възрождение 104, 108, 123, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 156, 157, 160, 185, 306, 360, 408, 410, 442
ПАЛАУЗОВ, КОНСТАНТИН Н. член на Одеското бълг. настоятелство 392
ПАЛАУЗОВ, НИКОЛАЙ СПИРИДОНОВ обществ. деец 409, 414
ПАЛАУЗОВ, НИКОЛАЙ СТЕПАНОВИЧ търговец в Одеса, съратник на В. Е. Априлов 292, 298, 299, 325
ПАЛАУЗОВ, НИКОЛАЙ ХРИСТОФОРОВИЧ обществ. деец, един от основателите на Одеското бълг. настоятелство 392
ПАЛАУЗОВ, СПИРИДОН НИКОЛАЕВИЧ учен, историк 392
ПАЛАУЗОВ, СТЕФАН габровски търговец 76
ПАЛАШОВ, АНГЕЛКО търговец от Велес 293
ПАЛЕОЛОГ ГРАМАТИК учител в Силистра 118
ПАЛМЕРСТОН, ХЕНРИ ДЖОН английски външен министър 272
ПАМУКОВ, ИЛЮ първенец от с. Дервиш могила 90
ПАМФИЛИЙ/ПАМВО йеромонах, книжовник 104, 151
ПАНАЙОТ участник в Браилските бунтове, помощник на В. Хаджиявълков 359
ПАНАЙОТ ИВАН търговец от Черна вода във Виена 73
ПАНАЙОТ ПЕЩИМАЛДЖИЯТА тъкач при Гюмюшгердан 264
ПАНАЙОТОВ, ДИМИТЪР учител в Болград 302
ПАНАРЕТ ПЛОВДИВСКИ /Петър—Мишайков/ бълг. митрополит, един от ръководителите на черковно-националното движение 297
ПАНАРЕТ ТЪРНОВСКИ търновски митрополит 311, 312
ПАНЕЗА БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 195
ХАДЖИ ПАНОВ участник в Бълг. полит. кръг в Букурещ 184

ПАНОВ, ВЪРБАН един от ръководителите на въстанието в Берковско 347
ПАНОВ, ДИМИТЪР участник в Крим. война 394
ПАНТАЛЕЙМОН свещеник от Свищов 178
ПАПАГЕОРГИУ, СПИРУ участник в Браилските бунтове 362
ПАПАИ пратеник на Ференц Ракоци 85
ПАПАЗОГЛУ, ДРАГАН хайдутски войвода от Одринско, участник във въст. движения в Сърбия и Влашко 86, 176, 201
ПАПАФЛЕСАС вж. Григориос Дикеоc
ПОП ПАРАСКЕВА учител в Пазарджик 101
ХАДЖИ ПАРАСКЕВА кнез ТЪРНОВСКИ участник в хетеристкото движение 192
ПАРАШКЕВ пловдивски абаджия 278
ПАРТЕНИЙ врачански епископ 320
ПАРТЕНИЙ ЗОГРАФСКИ митрополит и книжовник 299
ПАРТЕНИЙ ПАВЛОВИЧ духовник и книжовник 91, 101, 104, 115, 118, 120, 121, 147, 158
ПАРЧЕВИЧ, ПЕТЪР бълг. катол. архиепископ, полит. деец и дипломат 86
ПАСКЕВИЧ, И. Ф. рус. генерал 397
ПАТОЕВ, Н. участник в първия бълг. оркестър в Шумен 459
ПАТРОНА ХАЛИЛ еничарски главатар, албанец 90
ПАФНУТИЙ рилски монах, учител в Габрово 100
ПАХОМИЙ монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 452
ХАДЖИ ПАЦО търговец от Щип 77
ПЕЙКИЧ, КРЪСТЬО/ХРИСТОФОР бълг. катол. книжовник и учен 86, 95, 110, 115, 116, 117
ПЕЙЧИНОВИЧ, КИРИЛ книжовник 160, 161, 409
ПОП ПЕНКО от Лом 107
ПЕНКОВИЧ, НИКОЛА търговец в Брашов 81
ПЕНО търговец от Трявна 74
ПЕНО ЧОБАН хайдутски войвода от Софийско 99
ПЕНОВ, ИВАНЧО пазарджишки първенец 322
ДЯДО ПЕНЮ дряновски първенец 321
ПЕСТЕЛ, П. И. рус. офицер, виден декабрист 192
ПЕТКА ТЪРНОВСКА бълг. светица 132, 439
ПЕТКОВ, БОТЪО учител и книжовник 295, 299, 301, 302, 413, 419

- ПЕТКОВИЧ, КОНСТАНТИН Д. обществ. деец и книжовник 314
- ПЕТРО пловдивски абаджия 278
- ПЕТРОВ, ДАМЯН един от ръководителите на въстанието в Белградчишко 376
- ПЕТРОВИЧ, ДИМИТЪР револ. деец, ръководител на въст. движение в Северозап. България 400, 401
- ПЕТРОВИЧ, КАРА ГЕОРГИ водач на Сръбското въстание 175
- ПЕТРОВИЧ, МИЛКО кнез, брат на Хайдут Велко Петрович 200, 201
- ПЕТРОВИЧ, ПЕТКО участник във въстанието в Белградчишко 346, 347
- ПЕТРОВИЧ, ХАЙДУТ ВЕЛКО българин, един от ръководителите на Сръбското въстание 176, 177, 200, 345, 456
- ПЕТРОНИЕВИЧ, АВРАМ сръбски полит. деец 335, 343, 345, 346, 367
- ПЕТЪР I бълг. цар 444
- ПЕТЪР II бълг. цар 143
- ПЕТЪР I ВЕЛИКИ рус. цар 73, 85, 92, 95, 135, 150, 185, 233
- ПЕТЪР работник при Гюмюшгердан 264
- ПЕТЪР съратник на Г. Мамарчев 207
- хаджи ПЕТЪР гръцки войвода 391
- ПЕТЪР БЪЛГАРИН участник в гръцкото нац.-освоб. движение 195
- ПЕТЪР ДЕЛЯН син на бълг. цар Гаврил Радомир 114
- ПЕТЪР НИКОЛА търговец от Ниш във Виена 73
- ПЕТЪР ПАПАЗОГЛУ карловски първенец 104
- ПЕТЪР РАНА самоковски търговец 448
- ПЕТЪР САРАФИНА помощник на В. Хадживълков 359
- ПЕШАКОВ, ГЕОРГИ книжовник 108, 418
- ПЕШЕВ, ЦОНО—ВЛАСОТИНЕЦА участник във въст. движение в Северозап. България 374, 377, 380
- ПЕЮ БУЮКЛИЯТА хайдутски войвода от Сливен 385
- ПЕЯЧЕВИЧ, ГЕОРГИ един от водачите на Чипровското въстание 86, 111
- ПЕЯЧЕВИЧ, ЙОЗЕФ австрийски граф от български произход 111, 112
- ПЕЯЧЕВИЧ, ФРАНЦ КСАВЕР бълг. катол. книжовник и учен 115, 117
- ПЕЯЧЕВИЧ, ЯКОВ бълг. катол. писател 117
- ПИКОЛО, НИКОЛА САВА учен и обществ. деец 107, 285, 331
- ПИКОЛО, ТЕОХАР племенник на Никола Пиколо 365
- ПОГОДИН, М. П. рус. учен 397
- ПОПАНДРЕЕВ, МИТО свещеник, писар на въстанието в Берковско 343, 347
- ПОПГЕОРГИЕВ, ТОДОР свещеник от Жеравна, участник във Велчовата завера 340
- ПОПКОНСТАНТИНОВ, НИКИФОР—МУДРОН просв. деец и учител 301, 302, 322
- ПОПМИТЕВ, ХРИСТО учител в Карлово 300
- ПОПОВ, Ж. участник в първия бълг. оркестър в Шумен 459
- ПОПОВ, НИКОЛАЙ търговец от Лясковец, обществ. деец 397
- ПОПОВ, С. участник в първия бълг. оркестър в Шумен 459
- ПОПОВ, ТОДОР участник в рус.-тур. война 1828—1829 203
- ПОПОВИЧ, ПОП АЛЕКСИ ПОП ВЕЛКОВИЧ книжовник от Самоков 147, 149
- ПОПОВИЧ, ДАЧО син на Съби Попович 360
- ПОПОВИЧ, ДИМИТЪР сътрудник на русите в Крим. война 396
- ПОПОВИЧ, КОНСТАНТИН/КОСТА участник в Крим. война 398
- ПОПОВИЧ, МАТЕЙ син на Съби Попович 360
- ПОПОВИЧ, МИЛКО син на Съби Попович 360
- ПОПОВИЧ, МИХАИЛ деец на бълг. емиграция във Влашко 392
- ПОПОВИЧ, Н. българин, учил в Русия 299
- ПОПОВИЧ, НЕДЯЛКО българин, секретар на Осман Пазвантоглу 108
- ПОПОВИЧ, РАЙНО /Райно Събев Стоянов/ просв. деец и книжовник 107, 288, 289, 295, 360, 414, 418
- ПОПОВИЧ, СТОЙКО търговец от Котел, баща на Г. С. Раковски 360
- ПОПОВИЧ, СЪБИ търговец от Котел, дядо на Г. С. Раковски 360
- ПОПОВИЧ, ХРИСТО търговец от Свищов 282
- ПОППРОДАНОВ, СТОЙКО учител в Стрелча 107
- ПОПСИМЕОНОВ, ГЕОРГИ каза-векил на Търновско 320
- ПОПСКИ, ДИМИТЪР участник в Бълг. полит. кръг в Букурещ 108, 157, 184, 186, 418
- ПОПСТОЯНОВ, АВЕРКИЙ просв. деец 100, 459
- ПОРФИРИЙ УСПЕНСКИ рус. духовник и книжовник 325
- ПРАЙНИН, ЯКОВ немски гравьор 449
- ПРИБОЕВИЧ, ВИНКО книжовник 117
- хаджи ПРОДАН капитан в хетеристското движение във Влашко 191, 194
- ПРОДАН ГРАМАТИК учител в с. Стрелча 107
- ПРОЗОРОВСКИ, А. Н. рус. генерал 99, 172, 173
- ПРОЙО КАПИТАН хайдутски войвода в Софийско 96
- ПРОТИЧ, ПЕТЪР професор-лекар и обществ. деец 285, 297
- ПРОХОР ПЧИНСКИ бълг. светец 439, 442
- ПУЙО ВОЙВОДА един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 372, 373
- ПУКВИЛ, Ф. френски пътешественик 80
- ПУЛЕКОВ, ХРИСТО просв. деец от Копривщица 459
- ПУЛИЕВ, НИКОЛА търговец от Карлово 280, 281, 282, 289
- ПУЛИЕВ, ХРИСТО търговец от Карлово 280, 281, 282, 289
- ПУНИН, МАНЧО един от ръководителите на въстанието в Берковско 343, 346
- поп ПУНЧО книжовник, учител в с. Мокреш 107, 108, 149, 150, 151, 152, 440
- ПЪРВУЛОВИЧ, ПЕШО един от организаторите на въстанието в Белградчишко 334, 346, 347
- ПЪРЖЕЛКОВ, ГЕОРГИ хайдутски войвода от Горноджумайско 385
- ПЪРЛИЧЕВ, ГРИГОР просв. деец и писател 297
- Р**
- РАДКОВ, ИВАНЧО търговец от Севлиево 280
- РАДКОВ, МИНЮ търговец от Севлиево 280
- РАДКОВ, САВА търговец от Севлиево 280
- РАДОВАН хаджи ВЪЛКО търговец от Разлог във Виена 73, 130
- РАДОВАНОВ, ИЛИЯ търговец от Разлог във Виена 73, 130
- РАДОВИЧ, СТАНЧО участник в Браилските бунтове 364
- РАДОЙКОВИЧ, МИЛЕТА сръбски държ. деец 332, 333, 334
- РАДУ КАНТАКУЗИН влашки княз 91
- РАДУЛОВ, САВА просв. деец и книжовник 297, 302, 398
- РАИЧ, ЙОВАН сръбски историк и писател 108, 131, 151, 287
- РАКОВСКИ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ бележит националреволюционер, писател и публицист 158, 171, 191, 201, 207, 289, 297, 301, 313,

314, 317, 319, 326, 341, 360, 361, 362, 385, 389, 390, 391, 394, 396, 407, 420
 РАНГЕЛОВ, ЗДРАВКО един от ръководителите на вѣст. движение в Нишко 367
 РАНОВ, КОНСТАНТИН обществ. и просв. деец 390
 РАЧКОВ, хаджи ХРИСТО габровски търговец, участник в хетеристското движение 60, 76, 192
 поп РАЧО габровски първенец 91
 РАЧО КАЗАНДЖИЯТА баща на Петко Р. Славейков 338
 РЕКАЛИ, хаджи ТРАЙКО скопски първенец 311
 РЕНЗОВЦИ зографски род 442
 РЕШИД ПАША вж. Мустафа Решид паша
 РИШЕЛЪО ДУК ДЪО херсонски губернатор 187
 РОБЕВ, АНАСТАС търговец от Охрид 81, 282, 297
 РОБЕВ, АНГЕЛ търговец от Охрид 282, 297
 РОБЕВ, АТАНАС търговец от Охрид 297
 РОБЕВ, СТЕФАН търговец от Охрид 282
 РОБЕР, СИПРИЕН френски учен и пътешественик 326, 384
 РОБОВСКИ, АНДРЕЙ просв. деец, учител в Елена 289, 313, 319
 РОДОФИНИКИН, К. рус. дипломат 177
 РОДШИЛДОВЦИ френски банкерски род 398
 РОМАН ГАБРОВСКИ монах, книжовник-дамаскинар 149
 РОТ, Л. рус. генерал 199
 РУМЯНЦЕВ, Н. П. рус. държавник 172
 РУМЯНЦЕВ, П. А. граф, рус. военачалник, фелдмаршал 99, 187
 РУСЕТ, АЛЕКСАНДЪР вж. Хаджирусет, Александър
 РУСО, ЖАН ЖАК френски философ, педагог и писател 28
С
 САВА сръбски крал — светец 444, 445
 САВА търновски търговец, баща на Никола Пиколо 107
 САВА ученик на Кирил и Методий 144, 439
 САВА БИНБАШИ ръководител на отряд във вѣст. движение във Влашко, 1821 191
 САДЪК ПАША вж. Чайковски, Михаил
 САКАНТОГЛУ, ДОБРИ хасковски първенец 322
 САКЕЛАРИЙ, ФИЛИП ПАПА швейцарски търговец 288

САЛАБАШЕВИ охридски търговски род 77
 САЛИХ ПАША мухафѣзин на Ниш 335
 САЛОС, И. Е. рус. генерал, грѣк по произход 396
 САМУИЛ бълг. цар 115, 143, 150
 САПУНОВ, НИКОЛА ЕВТИМОВ първомайстор на бълг. абаджийски еснаф в Цариград 317
 САПУНОВ, ПЕТЪР просв. деец и книжовник 108, 302
 САРЧООЛУ, ПЕТЪР участник в Бълг. полит. кръг в Букурещ 184
 САСКИ, ИВАН ТОМКА словашки географ 112, 114
 СГАРДЕЛИ австрийски консул в Браила 359
 СЕКЕНДОРФ граф, австрийски военачалник 92
 СЕЛИМ III турски султан 47, 48, 49, 50, 80, 164, 167, 175, 227
 СЕЛИМИНСКИ, ИВАН обществ. и полит. деец, учен и лекар 191, 199, 207, 208, 285, 297, 298, 314, 321, 325, 331, 367, 392, 394, 396, 449
 СЕНЯВИН, Д. Н. рус. адмирал 162
 СЕРАФИМ врачански епископ 155
 СЕРАФИМ самоковски митрополит, книжовник 130
 СЕРГИЙ монах в Рилския манастир, печатар 449
 хаджи СЕРГИЙ монах, игумен на Плаковския манастир, един от ръководителите на Велчовата завера 336, 338, 341
 СЕРГЮВ, ДИМИТЪР майстор-строител 432
 СИГЛИГЕТИ писател-драматург 459
 СИДЕРОВ, КИРИЛ гравьор от Крушево 449
 СИДЕРОВ, ТОМА гравьор от Крушево 449
 СИЛЯНОВ, СТЕФАН художник 442
 СИЛЯНОВ, ЯНКУЛ художник 442
 СИМЕОН бълг. цар 115, 143, 420
 СИМЕОН сръбски крал-светец 445
 поп СИМЕОН свещеник от Лом 107
 СИМЕОН ВЪЛКО търговец от Разлог във Виена 73
 СИМЕОН ПОПОВИЧ самоковски митрополит 92, 120
 хаджи СИМЕОНКО търговец от Шумен, абаджия 259
 СИМИЧ, АЛЕКСА сръбски държавник 377, 380
 СИМО дряновски първенец 91
 даскал СИМО учител 102
 СИРЛЕЩОВИ вж. Хаджиниколови
 хаджи СЛАВ търговец от Ловеч 76
 СЛАВЕЙКОВ, ПЕТКО РАЧОВ поет, публицист и обществ. деец 320, 321, 338, 403, 407, 413, 414,

418, 419, 420, 458
 СМРИКАРОВ, ДИМИТЪР самоковски първенец 322
 СОЛОВЬОВ, М. А. рус. учен 417
 СОФИЯЛЪ МУСТАФА тимариот от Карлово 90
 даскал СОФРОНИЙ хилендарски таксидиот, учител в Стара Загора 104
 СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ /поп Стойко Владиславов/ бележит възрожденски писател, обществ. и просв. деец, 47, 76, 106, 107, 108, 128, 147, 149, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 166, 171, 172, 173, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 200, 405, 408, 418, 440, 472
 поп СПАС книжовник, учител в Пирот 101
 СПАСОВ, ПЕТКО един от ръководителите на вѣстанието в Белградчишко 376, 381
 СПИРИДОВ, Г. А. рус. адмирал 98
 СПИРИДОН йеросхимонах, историк 152, 456
 СРЪНДАК, НИКОЛА един от ръководителите на вѣст. движение в Нишко 353, 354, 355, 367, 372, 374, 377, 380
 СТАВРО БЪЛГАРИН участник в Сръбското вѣстание, брат на хаджи Христо Българин 195
 СТАЕВСКИ, ИВ. търговец от Скопие 77
 хаджи СТАЙКО капитан в грѣкото нац.-освоб. движение 197
 СТАЙКОВ, ПЪРВУЛ първенец от Видинско 381
 СТАНИМИРОВИЧ, СТ. видински първенец 108
 СТАНИСЛАВОВ, НИКОЛА бълг. катол. епископ 91, 111
 СТАНИСЛАВОВ, ФИЛИП бълг. катол. епископ и писател 86
 СТАНИСЛАВОВИЧ, МИЛОЯ вж. Татич, Владислав
 даскал поп СТАНКО книжовник и учител от Велес 101
 хаджи СТАНКО търговец от Кратово 77
 СТАНКО БЪЛГАРИН преселник в Унгария 186
 СТАНКОВ, поп ГЕОРГИ един от ръководителите на вѣст. движение в Нишко 355
 СТАНКОВ, ПЪРВУЛ един от ръководителите на вѣст. движение в Северозап. България 400
 СТАНКОВИЧ, МАЛЧО търговец 448
 СТАНОВ, НИКОЛА участник в грѣкото нац.-освоб. движение 192
 СТАНЧЕВ, В. участник в Браилски-

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

- те бунтове 361
- СТАНЧОВИЧ, В. един от организаторите на Браилските бунтове 358
- СТАНЧОГЛУ, ИВАН търговец от Свищов 282
- СТАНЮ джелепин от Копривщица 76
- хаджи СТЕФАН БЪЛГАРИН генерал в гръцкото нац.-освоб. движение 197
- СТЕФАН КОВАЧЕВИЧ ЕПИСКОП ЛАОДИКИЙСКИ сръбин, духовник в бълг. храм „Св. Стефан“ в Цариград 319, 321
- СТЕФАН ЛЮБИБРАТИЧ православен епископ на Далмация 118
- СТЕФАНИДИС, САВА вж. Г. С. Раковски
- СТЕФАНОВ, ТОМА първомайстор на абаджийския еснаф в Цариград 259
- СТЕФАНОВИЧ, ПАВЕЛ търговец от Търново в Унгария 72
- СТЕФО БЪЛГАРИН капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 197
- СТОЕВ, ПАНАЙОТ търговец от Мелник 77
- хаджи СТОЙЛ търговец във Виена 448
- СТОЙКО капитан в рус.-тур. война 1828–1829 201
- СТОЙКО БЮЛЮКБАШИ участник във вѣст. движение във Влашко, 1821 191, 192
- СТОЙКО ГРАМАТИК учител в с. Аджар 101
- СТОЙКОВ, ИВАНЧО капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 194
- СТОЙКОВ, СЪБИ вж. Раковски, Георги Стойков
- СТОЙКОВИЧ, МИЛЕНКО един от ръководителите на Сръбското въстание 175, 176
- СТОЙО ГРАМАТИК учител в Тетевен 101
- поп СТОЙЧО учител в Пирот 101
- СТОШИЧ, ПАВЕЛ хърватски книжовник 116
- даскал СТОЯН учител в Трявна 101
- поп СТОЯН учител в Тетевен 104
- СТОЯН ГРАДИЩЕНИНА търговец от Севлиево 280
- СТОЯН ГРАМАТИК учител в Елена 101
- поп СТОЯН КОВАНЛЪШКИ книжовник от Кованлък 149, 150
- СТОЯНОВ българин, полковник в рус. армия 94
- СТОЯНОВ, ГЕОРГИ художник 442
- СТОЯНОВ, хаджи ИВАН СТЕПАНОВИЧ художник 451
- СТОЯНОВ, ИЛАРИОН вж. Иларион Макариополски
- СТОЯНОВ, МИХАИЛ СТЕПАНОВИЧ брат на Иван Степанович Стоянов 451
- СТОЯНОВ, ПЕЙО преселник в Унгария 186
- СТОЯНОВ, ПЕТЪР един от ръководителите на въстанието в Берковско 343
- СТОЯНОВ, РАЙНО СЪБЕВ вж. Попович Райно
- СТОЯНОВ, ХРИСТО сътрудник на русите във войната 1828–1829 203
- СТОЯНОВ, ЦВЯТКО един от ръководителите на вѣст. движение в Нишко 355, 367
- СТОЯНОВИЧ, ЙОВАН възрожденски стихотворец 418
- СТОЯНОВИЧ, НАТАНАИЛ вж. Натанаил Охридски и Пловдивски
- СТОЯНОВИЧ, ТОДОР търговец в Брашов 81
- СТОЯНОВИЧ–ЧОСА, СТЕФАН сръбски държавник 335, 343, 346
- СТРАТЕМАН, В. книжовник 152
- СТРЕТФОРД–РЕДКЛИФ английски посланик в Цариград 388
- СТРУМСКИ, ЗАХАРИ лекар и обществ. деец 297
- СТУПИН, Н. Д. рус. консул в Одрин 330
- СУВОРОВ, А. В. рус. пълководец, генералисимус 100, 162
- СУЦУ, КОНСТАНТИН/КОСТАКИ влашки болярин /логотет/ 362, 364
- СЮЛЕЙМАН АГА одрински лихварин 39
- СЮЛЕЙМАН АГА русенски лихварин 39
- Т**
- ТАСЕВ, ЖИВКО участник във въстанието в Северозап. България 400
- ТАТИЧ, капитан ВЛАДИСЛАВ /Милоя Станиславович/ сръбски офицер, един от ръководителите на Браилските бунтове 358, 359, 361
- ТЕВФИК БЕЙ турски държавник 355
- ТЕКЕЛИ, М. унгарски автономист 85
- ТЕОДОР българин, полковник от рус. армия 178, 194
- ТЕОДОРОВИЧ, МАРКО търговец от Банско, издател на бълг. буквар 108, 130, 151
- ТЕОДОСИ, Х. майстор-тъкач при Гюмюшгердан 264
- ТЕОДОСИЙ протоигумен на Рилския манастир 441
- ТЕОДОСИЙ СИНАИТСКИ архимандрит, книжовник и печатар 160, 161, 409
- ТЕОДОСИЙ ТЪРНОВСКИ бълг. патриарх и писател 442
- ТЕОТОКИС, НИКИФОР гръцки писател и просв. деец 286
- ТЕОФАН монах, представител на Рилската църковно-музикална школа 452
- ТЕОФАН рилски монах, учител в Габрово 100
- ТЕОФАН РИЛСКИ книжовник 150
- ТЕОФИЛАКТ бълг. патриарх 442
- ТЕОФИЛАКТ БЪЛГАРСКИ охридски архиепископ, писател 115, 439
- ТЕПЕДЕЛЕНЛИ, АЛИ ПАША вж. Али паша Тепеделенли
- ТЕРЗИЕВ, Н. С. кмет на Ловеч 320
- ТЕРЛИЦКИ абат 328
- ТИМОТЕЙ рилски монах 92
- ТИРОЛ, Д. П. сръбски писател 416
- ТИТОВ, В. П. рус. посланик в Цариград 317, 330, 381
- поп ТОДОР книжовник от Котел 154
- ТОДОР БАСМАДЖИЯТА търновски търговец 259
- поп ТОДОР ВРАЧАНСКИ книжовник 102, 104, 150
- ТОДОР КЕРЕК джелепин от Копривщица 76
- ТОДОР ПИРДОПСКИ книжовник 150, 192
- ТОДОРОВ, ИВАН един от ръководителите на вѣст. движение в Северозап. България 374
- ТОДОРОВ, ПЕТКО един от ръководителите на бунта в Белоградчишко 346
- ТОДОРОВ, С. търговец от Скопие 77
- ТОДОРОВ, ЦОЛО баш-кнез на Белоградчишката каза 376, 377
- ТОЛСТОЙ, П. А. рус. посланик в Цариград 84
- ТОМАЙОНОВИЧИ знатен бълг. католич. род 111
- даскал ТОНИ учител в Русе 101, 459
- ТОТ, ФРАНСОА ДЬО барон, френски генерал 96
- ТОШКОВ, Н. М. участник в Одеското бълг. настоятелство 392
- ТОШКОВИЧ, Д. общественик и книжовник 298
- ТОШКОВИЧ, СТ. Д. търговец, участник в Одеското бълг. настоятелство 302, 392
- ТРЕНДАФИЛОВ, ТЕОХАР един от ръководителите на вѣст. движение в Нишко 374
- ТРИАНДАФИЛОВ, НИКОЛАЙ издател на църковно-певчески сборници 455
- ТРИФОН хайдутски войвода 90
- ТРИЧКОВ, КОЗМА търговец във Влашко 282

даскал ТРОХАН ОБЩИ свещеник, учител от Севлиево 105
 ТРОХНИН, АТАНАС видински първенец 108
 ТРОЯНОВ, НИКОЛА майстор-строител 435
 ТРЪСТЕНИКЛИОГЛУ, ИСМАИЛ вж. Исмаил Тръстениклиоглу
 ТУЛЕШКОВ, КИРО обществ. и просв. деец 259
 ТУРЧАНИНОВ, И. В. рус. генерал 182
 ТЪПЧИЛЕШОВ, НИКОЛА търговец от Калофер в Цариград 263, 282, 312, 390
 ТЪПЧИЛЕШОВ, ХРИСТО търговец от Калофер в Цариград 263, 282, 312, 390
 ТЪРПО ЗОГРАФ художник 442
У
 УШАКОВ, Ф. Ф. рус. адмирал 162
Ф
 ФЕРЕНЦ РАКОЦИ княз на Трансилвания и по-късно държ. глава на Унгария 85
 ФЕРИОЛ френски посланик в Цариград 85
 ФИЛАРЕТОВ, САВА просв. и обществ. деец 299, 325, 413
 ФИЛИМОН, Й. участник и историк на гръцкото нац.-освоб. движение 190, 192
 ФИЛИМОН „КАПИТАН“ водач на бунт във Видинско, 1717 86, 88
 ФИЛИП учител в с. Аджар 101
 ФИЛИПИДИ търговец в Цариград 312
 ФИЛИПОВИЧ, ДИМИТЪР търговец от Криворечна паланка 77
 ФИЛИПОВИЧ, хаджи НЕШО пиротски първенец 343, 345
 ФИЛИПОВСКИ, НИКОЛА /капитан дядо Никола/ ръководител на Дядо Николовото въстание 364, 371, 401, 403
 ФИЛОТЕЙ йеромонах, гравьор в шампарната на Троянския манастир 449
 ФИЛЧО хайдутски войвода от Лозенградско 385
 ФИЧЕВ, НИКОЛА /Кольо Фичето/ бележит майстор-строител 423, 435
 ФЛОРО хайдутски войвода от Врачанско 99
 ФОКИАНО, ПАНАЙОТ ръководител на добровол. отряд в рус.-тур. войни 1806–1812, 1828–1829 199, 201
 ФОНТОН, Ф. П. рус. дипломат 203, 206, 390
 ФОТА учителка в Самоков, баба на Константин Фотинов 107, 295
 ФОТИНОВ, КОНСТАНТИН просв.

деец и книжовник 107, 289, 295, 301, 302, 405, 409, 410, 418
 ФОТИЯДИС, ЛАМБРОС гръцки просветител и педагог 107, 297
Х
 ХАБСБУРГИ императорска династия 24, 27
 ХАДЖИБАКАЛООГЛУ, ИВАН търговец в Букурещ, деец на бълг. емиграция 292
 ХАДЖИБЕРОВИЧ, ПЕТЪР вж. Берон, Петър
 ХАДЖИВЪЛКОВ /Чардаклиев/Вълков/ капитан ВАСИЛ, един от ръководителите на Браилските бунтове 358, 359, 361, 364, 371, 396
 ХАДЖИГЕНОВИЧ, БРАЙКО учител в Карлово и Калофер 295, 300
 ХАДЖИГЕНОВИЧ, хаджи ЙОРДАН русенски търговец в Брашов 76, 81
 ХАДЖИГЕОРГИЕВ, МАНАСИЙ търговец от Свишов 448
 ХАДЖИГЕОРГИЕВ, ЦВЯТКО скотовъдец-джелепин и бегликчия от Панагюрище 77
 ХАДЖИГЕРОВА, ИВАНКА учителка в Копривщица 296
 ХАДЖИГОВОРИ /Везьови/ търговски род от Банско 77
 ХАДЖИГЮРОВИ братя, самоковски първенци 322
 ХАДЖИЕВ, ХР. търговец от Струга 77
 ХАДЖИЙОВАНОВИЧ, ХРИСТОФОР от Свишов 108
 ХАДЖИКУЛЕВ хаджи ПЕНЧО участник в рус.-тур. война 1806–1812 182
 ХАДЖИМАВРИДОВ, хаджи РАДИ търговец в Цариград 312
 ХАДЖИМИХАЙЛОВ, ВАСИЛ деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ХАДЖИНИКОЛОВИ /Сирлешови/ търговски род от Банско 77
 ХАДЖИОГЛУ от Габрово, капитан от рус. армия 201
 ХАДЖИОГЛУ, ХРИСТО карловски първенец 104
 ХАДЖИРАДОНОВИ търговски род от Банско 77
 ХАДЖИРУСЕТ, АЛЕКСАНДЪР /хаджи Росет/Русет/Александър Хаджи/ един от организаторите на бълг. доброволци в Крим. война, капитан 394, 396
 ХАДЖИСЕМКОВ, НИКОЛА учител в Етрополе 101
 ХАДЖИСТАНЕВИ търговски род от Банско 77
 ХАДЖИСТОИЛОВ, ПАНТЕЛЕЙ от Банско 278

ХАДЖИСТОЯНОВ, АНАСТАС просв. и обществ. деец 459
 ХАДЖИТОНОВ, ХРИСТО пазарджишки първенец 322
 ХАДЖИТОШЕВ, АЛЕКСАНДЪР врачански първенец 320
 ХАДЖИТОШЕВ, ДИМИТРАКИ врачански първенец 178, 241, 310, 311, 320
 ХАДЖИТОШЕВ, ЗАМФИРАКИ врачански първенец 320
 ХАДЖИТОШЕВ, ТЕОДОРАКИ врачански първенец 320
 ХАДЖИЦАЧОВ, хаджи МИНЧО търновски първенец 280, 321
 ХАЙДУТ ВЕЛКО ПЕТРОВИЧ вж. Петрович, Хайдут Велко
 ХАКЪ ПАША турски военачалник, кърджалийски главатар 167
 ХАЛИЛ ГУШАНЦ еничарски главатар 175
 ХАРАМБАШИЧ, СТАНКО сръбски първенец 175
 ХАРАЛАМБИ БОЛЯРА участник във въст. движение в Северозап. България 401
 ХАРАЛАМБИ КАЛЕМДЖИЯТА работник при Гюмюшгердан 264
 хаджи ХАСАН АГА пиротски аянин 346
 ХИТОВ, ПАНАЙОТ бълг. национал-революционер, хайдутин и четнически войвода 385
 ХОБС, ТОМАС английски философ 28
 ХОДЖОГЛУ, ДИМИТЪР участник във въст. движение във Влашко 191, 192
 ХОРВАТ пратеник на Ференц Ракоци 85
 ХРЕЛЬОВСКИ, ЯНКУЛ книжовник 149
 ХРИСАНТ пловдивски митрополит 322, 324
 ХРИСАНТ БРУСЕНСКИ митрополит, реформатор на изт. правосл. музика 452
 поп ХРИСТО учител в Русе 101
 хаджи ХРИСТО деец на бълг. емиграция във Влашко 331
 ХРИСТО БАЙРАКТАР стотник в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 хаджи ХРИСТО БЪЛГАРИН генерал в гръцкото нац.-освоб. движение 195, 196, 197, 364, 367
 ХРИСТО БЪЛГАРИН преселник в Унгария 186
 ХРИСТО ПЕТЪР БЪЛГАРИН капитан в гръцкото нац.-освоб. движение 197
 ХРИСТОВ, ЛАЛЮ първенец от с. Орешак 90
 ХРИСТОВ, поп НИКОЛА участник

във вѣст. движение в Северозап. България 377
ХРИСТОВИЧ, Н. учител в Свищов 300
ХРИСТОПУЛО, АНАСТАСИ грѣцки поет 286
ХРИСТОФОР игумен на Троянския манастир 105
ХРИСТОФОР учител 102
ХРУЛЕВ, С. А. рус. генерал 397
ХУБЕРТ австрийски консул в Галац 359
ХУРМУЗИЙ **ХАРТОФИЛАКС/КНИГОХРАНИТЕЛЯ** реформатор на изт. правосл. музика 452
ХУРШИТ ПАША управител на Пелопонес 194, 195
ХЮСЕИН търновски първенец 91
ХЮСЕИН ПАША вж. Ага Хюсеин паша
ХЮСЕИН ГРАДАШЧЕВИЧ паша на Босна 334
ХЮСРЕВ ПАША турски държавник 234
Ц
ЦАНИЧ, **СТОЯН-ТЮФЕКЧИЯТА** един от организаторите на въстанието в Белградчишко 334, 346, 347
ЦАНКОВ, **ДРАГАН** обществ. и полит. деец 293
ЦВЕТКО кнез, един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 400
ЦВЕТКОВ, **ГЕРГО** един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 400
ЦВЕТКОВ, **КОЛЮ** учител в Шумен 295
ЦВЕТКОВ, **НИНО** един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 400
ЦВЕТКОВИЧ, **НИКОЛА** един от ръководителите на въст. движение в Нишко 349
ЦВЯТКО предводител на въстание в Пиротско 346
ЦЕКО ВОЙВОДА хайдутски войвода от Щипско 385
ЦЕНКО казалийски кнез в Берковско 343
ЦОЙО художник 437, 441
ЦОНЮВ, **СИМЕОН** художник 441
Ч
ЧАВДАР, **СТОЯН ИЛИЧ** един от ръководителите на въст. движение в Нишко 349, 353, 355, 367, 370, 374, 377
ЧАВДАРОВ, С. българин, учил в Атинската гимназия 297, 298
ЧАВКА, **КОСТА** вж. Иванов, Коста
ЧАЙКОВСКИ, **МИХАИЛ** /Садък паша/ полски полит. деец 313,

314, 326, 328, 330, 366, 367
ЧАКЪР ВОЙВОДА хайдутски войвода от Самоков 385
ЧАЛОГЛУ, **ПАВЕЛ КУРТОВИЧ** автор на псалтики 455, 458
ЧАЛЪКОВ, **ГОЛЕМИ ВЪЛКО** търговец и бегликчия от Копривщица 76, 77, 322
ЧАЛЪКОВ, **МАЛКИ ВЪЛКО** търговец и бегликчия от Копривщица 77, 322
ЧАЛЪКОВ, **ПАВЕЛ КУРТОВИЧ** търговец и общественик 390
ЧАРДАКЛИЕВ, **ВАСИЛ** вж. Хадживълков, Васил
ЧАРТОРИСКИ, **АДАМ** полски полит. деец 326, 365, 366, 367
ЧЕЛАКОВСКИ, **ФР. Л.** чешки писател 413
ЧЕРНЕВ, **ДИМИТЪР** участник в Крим. война 396
ЧЕРНЕВ, **ПЕНЬО** хайдутски войвода 385
ЧЕРНИШЕВ, А. М. граф, рус. военен министър 203
ЧИЗМИДЖИОГЛУ, хаджи **МИХАЛАКИ КОСТАДИНОВ** пазарджишки първенец 322
ЧИНТУЛОВ, **ДОБРИ** поет и просв. деец 299, 302, 413, 419, 420, 458
ЧИЧОВ, **ИВАН** първенец от с. Раздел 90
ЧОЛАК **СТОЯН** участник във въст. движение в Северозап. България 401
ЧОЛАКОВ, **АТАНАС** /Алексо Георгиев/ просв. деец 301, 322
ЧОЛАКОВ, **ВЪЛЧО** пловдивски първенец 301
ЧОМАКОВ, **СТОЯН** обществ. деец 285, 297, 371
Ш
ШАФРАН, **МИХАИЛ** унгарски емигрант в България 459
ШЕЙТАН, **ТОДОР** хайдутин от Ямболско 96
ШЕРБАН **КАНТАКУЗИН** влашки княз 91
ШАРИФ АГА турски военачалник 345
ШИШКОВ, **ТОДОР** просв. деец и книжовник 150
ШИШМАНОГЛУ, **МАНОЛ ЙОАН** видински първенец 108
ШИШМАНОГЛУ, **МИХАИЛ** видински първенец 310
ШОПОВИ братя от Калофер, учили в Карлово при Райно Попович 289
Щ
ЩЕРЮ търговец от Никопол 76
ЩЮРМЕР, И. барон, австрийски дипломат 176
Ю
ЮРДАН **БРАДАТА** един от

ръководителите на Велчовата завера 336, 341

Я
ЯКУБ ПАША румелийски мюшир 355
ЯН СОБИЕСКИ полски крал 25
ЯНИ хайдутски войвода 90
ЯНКО пловдивски абаджия 278
ЯНКО **СТОЯН БЪЛГАРИН** генерал в грѣцкото нац.-освоб. движение 195, 197
ЯНКОВИЧ, **ГЕОРГИ** участник във въст. движение в Нишко 349
ЯНКОВИЧ, **ДИМИТЪР** участник в добровол. отряд в рус.-тур. война 1806–1812 178
ЯНКУЛОВ, **ДАМЯН** художник 442
ЯНЧЕВ, С. участник в първия блг. оркестър в Шумен 459
ЯНЧЕВИ охридски търговски род 77

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А
АВСТРИЙЦИ 24, 162
АВСТРИЯ /АВСТРИЙСКА ИМПЕРИЯ/АВСТРО–УНГАРИЯ 22, 24, 25, 27, 29, 71, 72, 77, 81, 84, 86, 88, 91, 92, 95, 96, 110, 111, 112, 115, 118, 120, 121, 130, 131, 162, 167, 186, 189, 194, 197, 262, 264, 269, 271, 272, 274, 275, 277, 286, 326, 365, 367, 368, 370, 371, 373, 387, 388, 389, 398, 415
АДЖАР вж. Свежен
АЗИЯ 25
АЗОВСКО МОРЕ /Меотидско езеро/ 114
АЙТОС гр. 65, 203, 204, 432
АЙТОСКО 208
АКЕРМАН вж. Белгород–Днестровский
АЛА КЛИСЕ вж. Омуртаг
АЛА КЛИСЕ каза 232
АЛБАНИЯ 30, 38, 50, 70, 71, 95, 237, 348
АЛБАНИИ /арнаути/ 30, 122, 162, 178, 190, 195, 199, 354, 355
АЛВИНЦ вж. Винцул де Жос
АЛЕКСАНДРИЯ гр. СР Румъния 210, 364
АЛЕКСАНДРИЯ гр. Египет 234
АЛЕКСИНАЦ /Алексинци/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 175, 176, 372
АЛЕКСИНАЦКА **НАХИЯ** 332
АЛЕКСИНЦИ вж. Алексинац
АЛЖИР 50, 229
АЛМАЛИЙ с. Сев. Добруджа, СР

Румъния 293, 340
 АЛФАТАР гр. 187, 293
 АМЕРИКА 21, 24, 33
 АНАДОЛ вж. Мала Азия
 АНГЛИЯ /Великобритания/ 21, 24, 27, 49, 51, 68, 70, 72, 80, 161, 197, 198, 229, 233, 234, 262, 269, 270, 271, 272, 285, 326, 328, 361, 365, 366, 387, 388, 389, 391, 397
 АНДРОС о-в 297, 301, 313
 АНКОНА гр. Италия 71, 118
 АНХИАЛО вж. Поморие
 АРАХОВА гр. Гърция 195
 АРБАНАСИ с. Великотърновско 76, 149, 155, 156, 188, 313, 336, 421, 437
 АРДА р. 232
 АРМЕНЦИ 275
 АРНАУТИ вж. албанци
 АРНАУТКЪОЙ вж. Пороище
 АРУМЪНИ /куцовласи/ 30, 75
 АРЧАР с. Видинско 84, 376
 АСЕНОВГРАД /Станимака/ гр. 29, 188, 264, 442
 АТИНА 29, 297, 301, 348, 360, 367
 АТОН вж. Света гора
 АФРИКА 163
 АХТОПОЛ гр. 203
 АХЪ ЧЕЛЕБИ каза 232, 242, 258
Б
 БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 93, 94, 101, 194, 208
 БАДЕН-БАДЕН гр. ФРГ 449
 БАЛАНОВО с. Кюстендилско 450
 БАЛДЖИЛАРЕ вж. Медово
 БАЛКАН вж. Стара планина
 БАЛКАНСКИ П-ОВ /БАЛКАНИ 21, 24, 25, 27, 28, 29, 50, 52, 57, 58, 70, 78, 80, 81, 91, 93, 96, 115, 116, 117, 120, 121, 131, 132, 143, 146, 161, 163, 167, 177, 186, 189, 195, 197, 255, 258, 261, 264, 265, 268, 272, 275, 304, 309, 329, 330, 357, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 388, 403, 448, 463
 БАЛТА-ЛИМАН с. край Цариград 270
 БАЛТИЙСКО МОРЕ 24, 25, 84
 БАЛЧИК гр. 268, 293
 БАНАТ обл. СР Румъния и СФРЮ 25, 88, 110, 118, 186
 БАНСКО гр. 62, 77, 104, 128, 130, 131, 146, 152, 278, 292, 417, 423, 426, 428, 429, 437, 439, 440, 441, 468
 БАРИ гр. Италия 104, 118
 БАСАРБОВО с. Русенско 146
 БАТАК гр. 278, 410, 426, 435
 БАТАНОВЦИ вж. Темелково
 БАТИН с. Русенско 182
 БАУРЕНЕ с. Врачанско 241
 БАЧКА обл., авт. обл. Войводина, СФРЮ 25, 135
 БЕБРОВО с. Великотърновско 321

БЕГОВ МОСТ с. Нишко, СФРЮ 354
 БЕЙДАУТ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 293
 БЕЛА ПАЛАНКА гр. Нишавско, СР Сърбия, СФРЮ 353
 БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКИЙ /Акерман/ гр. СССР 162, 176, 210
 БЕЛГРАД 25, 84, 88, 116, 152, 166, 167, 175, 189, 278, 297, 348 350, 355, 356, 372, 390, 400, 403, 409, 458
 БЕЛГРАДСКИ ПАШАЛЪК 25, 166, 173, 175
 БЕЛЕНСКО 181, 187
 БЕЛИ МЕЛ с. Михайловградско 347
 БЕЛОГРАДЧИК гр. 84, 176, 374, 375, 376, 377, 380, 381, 400
 БЕЛОГРАДЧИШКА НАХИЯ 347, 383
 БЕЛОГРАДЧИШКО 176, 244, 245, 252, 333, 334, 343, 346, 347, 374, 375, 376, 380
 БЕЛОМОРИЕ /БЕЛОМОРСКО КРАЙБРЕЖИЕ /Егейско крайбрежие/ 29, 30, 32, 33, 38, 44, 70, 146, 164, 166, 249
 БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ геогр. обл. 43
 БЕЛОСЛАТИНСКО 96
 БЕЛЪОВО с. Благоевградско 96
 БЕНДЕР гр. МССР 95, 162
 БЕРКОВИЦА гр. 65, 92, 96, 176, 424
 БЕРКОВСКО 92, 333, 334, 343, 345, 347, 377
 БЕРОВО с. Малешевско, СР Македония, СФРЮ 385
 БЕСАРАБИЯ 177, 178, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 198, 199, 200, 208, 210, 293, 340, 358, 359, 361, 362, 398
 БЕШЕНОВ вж. Дудеше-Веке
 БИСТРИЛИЦА с. Михайловградско 343
 БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ 268
 БИТОЛСКИ ЕЯЛЕТ 237
 БИТОЛСКО 33
 БИТОЛЯ гр. СР Македония, СФРЮ 65, 70, 73, 194, 232, 268, 269, 278, 280, 282, 343, 346
 БИТОЛЯ лива 232
 БЛАГОЕВГРАД /Горна Джумая/ гр. 62
 БЛАГОЕВГРАДСКО /Горноджумайско/ 385, 464
 БЛАГУНЦИ /Кяфир хаджи/ с. Хасковско 34
 БЛИЗНАК /Караеврен/ с. Бургаско 169
 БОЖЕНЦИ с. Габровско 421
 БОЙНИЦА с. Видинско 372, 444
 БОЛГРАД гр. СССР 189, 210, 295, 296, 301, 302, 362, 409
 БОЛОНЯ гр. Италия 104, 118

БОСНА 25, 38, 59, 80, 111, 114, 175, 195, 269, 280, 334, 348, 370, 371, 377
 БОСНА еялет 232
 БОСФОР проток 230, 335, 365, 387, 388, 398
 БОТЕВГРАД /Орхание/ гр. 312
 БОШНАЦИ / БОСНЕНЦИ 372
 БОЯНА с., дн. кв. на София 39
 БРАДИЧЕНИ гр. СР Румъния 88, 186
 БРАИЛА гр. СР Румъния 178, 189, 208, 210, 349, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 371, 392, 393, 398, 410
 БРАКОВЦИ с. Софийско 372
 БРАНДЕНБУРГ 140
 БРАТИСЛАВА 114
 БРАЦИГОВО гр. 278
 БРАШОВ /Кроншад/ гр. СР Румъния 28, 59, 72, 81, 108, 186, 189, 192, 290, 292, 336, 360, 408, 415, 416
 БРЕЗНИК гр. 65, 92, 96
 БРЕЗНИШКО 92
 БРЕШОР с. Воденско, Южна Македония, Гърция 96
 БРУСА /дн. Бурса/ гр. Турция 232
 БУГ р. 162
 БУДА/БУДИМ гр., дн. кв. на Будапеща 28, 118, 151, 152
 БУДАПЕЩА 108, 186, 336, 409, 414, 448, 449, 458
 БУДЖАК обл. Бесарабия 210
 БУЗЪУ гр. СР Румъния 186, 210, 358, 364
 БУКОВЕЦ с. Видинско 376
 БУКУРЕЩ 55, 81, 99, 104, 107, 118, 157, 158, 167, 172, 176, 178, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 207, 210, 233, 280, 285, 286, 288, 290, 292, 297, 310, 325, 331, 336, 359, 361, 362, 364, 371, 392, 393, 396, 401, 409, 410, 415, 417, 455, 458
 БУКЪОВЦИ с. Зайчарско, СФРЮ 372
 БУНАРХИСАР вж. Пънар хисар
 БУРГАС гр. 46, 208, 242, 268, 269, 275
 БУРГАСКО 210
 БЪКЪУ гр. СР Румъния 358
 БЪЛГАРСКА МОРАВА р. 353
 БЪЛГАРСКА ПОЛЯНА с. Ямболско 90
 БЪРЛАД гр. СР Румъния 358, 361
 БЮЮК ЧЕКМЕДЖЕ /Голямо Чекмедже/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 249
 БЯЛА гр. 187
 БЯЛО /Егейско/ МОРЕ 75, 98, 99, 198, 275
В
 ВАЛЕВО гр. СР Сърбия, СФРЮ 175
 ВАЛЕВСКО 175

ВАЛОВИША /Демирхисар, дн. Сидерокастрон/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 56, 96, 163
 ВАЛОНА вж. Вльора
 ВАРДАР р. 71, 128, 470
 ВАРНА гр. 65, 81, 91, 100, 115, 188, 190, 192, 194, 201, 203, 208, 229, 232, 233, 265, 268, 269, 272, 275, 307, 340, 396, 397
 ВАРНА санджак 232
 ВАРНЕНСКО 181, 210
 ВАСИЛИКО вж. Мичурин
 ВАСИЛОВЦИ с. Михайловградско 182
 ВАТИКАНА 110, 112
 ВАТОША с. Тиквешко, СР Македония, СФРЮ 409
 ВЕЛЕС гр. СР Македония, СФРЮ 55, 65, 101, 278, 293, 295, 296, 442
 ВЕЛИКАН с. Хасковско 90
 ВЕЛИКОБРИТАНИЯ вж. Англия
 ВЕЛИКО ТЪРНОВО /Търново, Търновград/ гр. 29, 55, 59, 65, 72, 73, 143, 152, 167, 180, 181, 186, 190, 192, 194, 207, 210, 232, 233, 242, 259, 268, 269, 275, 286, 288, 292, 293, 295, 300, 301, 307, 311, 312, 314, 319, 320, 321, 325, 336, 340, 341, 343, 361, 364, 390, 401, 403, 423, 427, 428, 435, 439, 459
 ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търновско/ 33, 60, 90, 91, 102, 149, 180, 249, 320, 321, 336, 338, 374, 380, 385, 391, 401, 421
 ВЕЛИЦА с. Гърция 195
 ВЕНЕЦИЯ гр. Италия 24, 25, 28, 71, 104, 116, 117, 118, 408
 ВЕРВЕНА с. Пелопонес, Гърция 195
 ВИДБОЛ с., дн. кв. на гр. Дунавци 376
 ВИДИН гр. 50, 53, 59, 65, 66, 67, 72, 73, 84, 88, 92, 95, 99, 108, 128, 156, 157, 166, 167, 176, 177, 192, 195, 202, 232, 266, 268, 269, 275, 288, 310, 314, 321, 322, 359, 370, 373, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 383, 390, 391, 400
 ВИДИН лива 232
 ВИДИНСКА НАХИЯ 383
 ВИДИНСКИ ВИЛАЕТ 47
 ВИДИНСКИ ЕЯЛЕТ 232, 245, 374, 381
 ВИДИНСКИ ПАШАЛЪК 176
 ВИДИНСКИ САНДЖАК 84, 85, 107, 108, 243, 244, 355, 374, 377, 380, 381
 ВИДИНСКО 43, 86, 99, 164, 167, 176, 186, 244, 333, 374, 375, 376, 377, 378, 429, 444
 ВИЕНА 24, 28, 55, 68, 73, 88, 108, 118, 120, 121, 122, 130, 186, 189, 198, 259, 272, 275, 278, 285, 292, 371, 394, 408, 409, 413, 441, 448, 449, 458, 468

ВИЗА гр. Югоизт. Тракия, Турция 204
 ВИЗА лива 232
 ВИЗА санджак 85
 ВИЗАНТИЯ /ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ 30, 135, 143, 146
 ВИНГА гр. Банат, СР. Румъния 111
 ВИНЦУЛ ДЕ ЖОС /Алвинц/ гр. СР Румъния 110, 111, 115, 116
 ВИРОВСКО с. Врачанско 241
 ВИСОЧКА покрайнина в Пиротско, СФРЮ 345
 ВИТОША пл. 143
 ВЛАСАТИЦА с. Врачанско 241
 ВЛАСИ 32, 72, 93, 158, 187, 190, 199, 200, 393
 ВЛАСОТИНЦИ с. Нишко, СФРЮ 349, 353, 354, 377
 ВЛАХОВИЧ вж. Подгорие
 ВЛАШКА окръг във Влашко 189
 ВЛАШКО /ВЛАХИЯ/ ВЛАШКО КНЯЖЕСТВО 25, 27, 29, 30, 33, 39, 47, 55, 70, 72, 73, 76, 80, 81, 85, 86, 88, 94, 95, 96, 99, 108, 110, 117, 146, 157, 162, 167, 171, 172, 173, 177, 178, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 199, 200, 201, 207, 208, 210, 228, 229, 255, 266, 272, 277, 280, 281, 282, 290, 324, 331, 341, 347, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 367, 371, 376, 377, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 408, 467
 ВЛАШКО СЕЛО вж. Мартиново
 ВЛАШКО СЕЛО вж. Царевец
 ВЛЬОРА /Валона/ гр. НР Албания 118
 ВОДЕН /дн. Едеса/ гр. Южна Македония, Гърция 65
 ВОДЕНСКО 196
 ВОДНЯНЦИ с. Видинско 375
 ВОЙВОДИНА 371, 374
 ВОЛГА р. 114, 140
 ВОСКОПОЯ /Мосхополе/ с. НР Албания 29
 ВРАНСКА КАЗА 357
 ВРАНСКО 353
 ВРАНЯ гр. Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 353
 ВРАЦА гр. 57, 59, 65, 101, 126, 150, 156, 171, 172, 183, 184, 200, 206, 242, 269, 278, 295, 310, 311, 312, 320, 321, 325, 336, 347, 390
 ВРАЧАНСКО 33, 99, 156, 167, 169, 448
 ВРЪШКА ЧУКА проход в Стара планина 377, 380
 ВЪЛКОВА СЛАТИНА вж. Доктор Йосифово
 ВЪЛЧЕДРЪМ гр. 107
 ВЪЛЧИТЪРН /дн. Вучитрън/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 335
 ВЪЛЧИТЪРНСКО 334
 ВЪРБИЦА гр. 164, 432

Г
 ГАБРОВО гр. 55, 57, 59, 60, 62, 72, 74, 91, 100, 151, 152, 167, 180, 188, 192, 194, 200, 201, 202, 255, 256, 260, 292, 295, 300, 301, 311, 312, 320, 321, 361, 390, 403, 416, 423, 429, 432
 ГАБРОВСКО 60, 91, 190, 206, 336, 391, 421, 429
 ГАЛАЦ гр. СР Румъния 99, 176, 189, 192, 271, 280, 357, 358, 359, 361, 362, 381, 392, 393
 ГАЛИПОЛИ лива 232
 ГЕНУА гр. Италия 71
 ГЕРМАНИЯ 22, 78, 261, 297
 ГЛОЖЕНЕ с. Ловешко 101
 ГОЛЕМАНОВО с. Видинско 372
 ГОЛЯМ БОЯЛЪК с. СССР 187
 ГОЛЯМО ЧЕКМЕДЖЕ вж. Бююк Чекмедже
 ГОРНА БЕШОВИЦА с. Врачанско 241
 ГОРНА ВЕРЕНИЦА с. Михайловградско 450
 ГОРНА ДЖУМАЯ вж. Благоевград
 ГОРНА ЛУКА с. Михайловградско 347
 ГОРНА ОРЯХОВИЦА гр. 55, 62, 320, 336
 ГОРНИ ДУШНИК с. Нишко, СФРЮ 353
 ГОРНИ МАТЕЕВАЦ с. Нишко, СФРЮ 351, 354
 ГОРНОДЖУМАЙСКО вж. Благоевградско
 ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ /Неврокоп/ гр. 55, 65, 96, 108
 ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО /Неврокопско/ 56, 421
 ГРАБОВНИЦА с. Нишко, СФРЮ 349
 ГРАДЕЦ с. Сливенско 154, 169, 207, 421, 423
 ГРАДЕЦ /Гърци/ с. Видинско 372, 376
 ГРАДЕШНИЦА с. Пиротско, СФРЮ 346
 ГРАМАДА с. Нишко, СФРЮ 335, 354
 ГРАНИТОВО /Калугер/ с. Видинско 377
 ГРАОВО обл. Пернишко 464
 ГРУДОВСКО /Карабунарско/ 203
 ГУРГУСОВАЦ вж. Княжевац
 ГУРГУСОВАЦКА НАХИЯ 332, 347
 ГУРГУСОВАЦКО вж. Княжевацко
 ГУРКОВО /Хаинито/ гр. 204
 ГЪРЦИ вж. Градец
 ГЪРЦИ 29, 30, 51, 71, 72, 75, 85, 88, 93, 94, 115, 126, 135, 140, 143, 146, 158, 187, 190, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 237, 270, 288, 297, 309, 348, 358, 360, 361, 405
 ГЪРЦИЯ 28, 38, 71, 95, 99, 122, 189,

192, 194, 195, 196, 197, 200, 206,
229, 286, 287, 297, 313, 362, 364,
367, 387, 410, 452
ГЪОКТЕПЕ вж. Звездец
ГЪОНГЪОШ гр. НР Унгария 186
ГЮМЮРДЖИНА /дн. Комотини/
гр. Беломорска Тракия, Гърция 65
ГЮМЮРДЖИНА каза 232
ГЮРГЕВО /дн. Джурджу/ гр. СР Ру-
мъния 99, 178, 210, 364
Д
ДАГ-АРДЪ каза 232
ДАЛМАТИНЦИ / ДАЛМАТИ 95
ДАЛМАЦИЯ обл. СФРЮ 80, 114,
118
ДАМАСК 59, 229
ДАРДАНЕЛИ проток 365, 387, 388,
398
ДЕБЪР гр. СР Македония, СФРЮ
293, 441
ДЕБЪРСКО 160, 442
ДЕВА гр. СР Румъния 110, 111
ДЕЛИГРАД гр. СР Сърбия, СФРЮ
175, 176
ДЕМИРХИСАР вж. Валовища
ДЕРВЕНАКИ планинска теснина в
Гърция 194, 195, 196
ДЕРВИШКА /ДЕРВИШ МОГИЛА
с. Хасковско 39, 90
ДЕРМЕНДЕРЕ вж. Първенец
ДЖИСР-И МУСТАФА ПАША каза
232
ДИМОТИКА каза 232
ДИНКОВО /Хасанова махала/ с. Ви-
динско 375, 376
ДНЕПРОПЕТРОВСК /Екатерино-
слав/ гр. СССР 261
ДНЕСТЪР р. 162, 167
ДОБРИЧ вж. Толбухин
ДОБРУДЖА геогр. обл. 32, 33, 45,
50, 53, 98, 99, 100, 101, 102, 162,
163, 164, 166, 200, 201, 210, 241,
249, 253, 266, 271, 293, 326, 331,
332, 396, 397, 441, 456, 463
ДОЙРАН гр. СР Македония, СФРЮ
96, 122, 409, 462, 467
ДОКТОР ЙОСИФОВО /Вълкова
Слатина/ с. Михайловградско 107
ДОЛЕН с. Благоевградско 463
ДОЛНИ ЛОМ с. Видинско 376
ДОЛНО ЧАМУРЛИЙ с. Бабадаг-
ско, Сев. Добруджа, СР Румъния
293
ДРАМА гр. Югоизт. Македония,
Гърция 77, 442, 467
ДРАМА лива 232
ДРАМСКО 146
ДРАЧ /дн. Дуръс/ гр. НР Албания
118
ДРЕЗДЕН гр. ГДР 78
ДРИНСКА НАХИЯ 229
ДРЪГАШАНИ с. СР Румъния 192
ДРЯНОВО гр. 91, 104, 149, 321, 423,
441

ДРЯНОВСКО 91, 336
ДУБРОВНИК гр. СФРЮ 27, 135
ДУДЕЩЕ ВЕКЕ /Бешенов/ с. СР Ру-
мъния 110
ДУНАВ р. 24, 25, 65, 72, 80, 84, 86,
88, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 140,
158, 162, 173, 177, 180, 184, 188,
190, 191, 192, 199, 200, 201, 208,
210, 266, 269, 272, 274, 275, 277,
301, 331, 349, 357, 358, 359, 361,
365, 371, 377, 391, 392, 393, 396,
397, 398
ДУНАВСКА РАВНИНА 33, 53, 187,
463, 465
ДУНАВСКИ ВИЛАЕТ 268, 269
ДУНАВСКИ КНЯЖЕСТВА вж.
Влашко и Молдова
ДУНАВЦИ /Назър махала/ гр. 376
ДУПНИЦА вж. Станке Димитров
ДУПНИШКО вж. Станкедимитров-
ско
ДЪБОВО /Мешелий/ с. Ямболско 39
Е
ЕВРЕИ 71, 139, 262, 275
ЕВРОПА 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 32,
33, 38, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 68,
70, 71, 72, 74, 75, 77, 80, 81, 88,
95, 116, 127, 131, 132, 135, 161,
172, 177, 189, 198, 234, 255, 261,
262, 266, 269, 270, 271, 272, 274,
278, 284, 285, 290, 326, 336, 347,
350, 357, 365, 366, 370, 371, 388,
426, 440, 441, 459, 463
ЕГЕЙСКО КРАЙБРЕЖИЕ вж. Бе-
ломорие
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГЕР гр. НР Унгария 121, 186
ЕГИПЕТ 33, 50, 172, 175, 195, 228,
269, 333, 366, 387, 388
ЕКАТЕРИНОСЛАВ вж. Днепропет-
ровск
ЕЛБА р. 40
ЕЛБАСАН гр. НР Албания 118, 335
ЕЛЕНА гр. 101, 108, 124, 149, 150,
169, 192, 289, 295, 301, 311, 312,
336, 403, 423, 426, 428, 432
ЕЛЕНСКО 204, 336, 341
ЕЛХОВО гр. 65
ЕЛХОВСКО 90, 102
ЕМИНОВА КУТИНА с. Нишко,
СФРЮ 354
ЕПИР обл. Гърция 30, 162, 297, 348,
391
ЕРДЕК БУРУН с. Измаилски окр.,
УССР 188-
ЕРУСАЛИМ гр. 146, 467
ЕРШЕКУВЕР гр. НР Унгария 72
ЕСКИ ДЖУМАЯ вж. Търговище
ЕСКИ ДЖУМАЯ каза 232
ЕСКИ ПОЛОС с. УССР 210
ЕСКИ ШЕХИР гр. Мала Азия, Тур-
ция 278
ЕТРОПОЛЕ гр. 101, 422, 424
ЕТРОПОЛСКО 55

Ж
ЖЕГЛИЦА с. Видинско 376
ЖЕЛЕЗНА с. Михайловградско 347
ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА пролом на р. Ду-
нав 274
ЖЕРАВНА с. Сливенско 107, 151,
154, 169, 257, 288, 340, 421, 422,
423
З
ЗАГОРЕ обл. 143
ЗАГРЕБ 414
ЗАДАР гр. СР Хърватско, СФРЮ
116
ЗАДКАВКАЗИЕ 93
ЗАЙЧАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 176
ЗАЙЧАРСКА НАХИЯ 332
ЗАЙЧАРСКО 333, 334
ЗВЕЗДЕЦ /Гъоктепе/ с. Бургаско 203
ЗЕМУН /ЗЕМЛИН гр. СР Сърбия,
СФРЮ 80, 175, 278, 390
ЗИМНИЦА / ЗИМНИЧ гр. СР Ру-
мъния 156, 188, 192, 210, 358, 364,
396, 397
ЗЛАТИЦА гр., дн. кв. на Средного-
рие 194, 202, 278
ЗЛАТИШКО 164
ЗМЕЙОВО с. Старозагорско 435
ЗНЕПОЛЕ / ЗНЕПОЛСКО обл. 92,
96, 464
ЗЪХНА вж. Неа Зихни
И
ИВАНОВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ
175
ИГНАТИЦА с. Врачанско 241
ИЗВОЗ местн. Белоградчишко 377
ИЗВОР МАХАЛА /Мали Извор/ с.
Видинско 376
ИЗЛАЗ с. СР Румъния 371
ИЗМАИЛ гр. УССР 99, 162, 163, 178,
188, 210, 358
ИЗМИД гр. Мала Азия, Турция 398
ИЗМИР /Смирна/ гр. Мала Азия,
Турция 28, 238, 289, 293, 383, 409,
410
ИЛИРИЯ 114, 146
ИЛФОВ окр. Влашко 189, 208
ИНДИЯ 24, 59, 68, 70
ИПЕК /дн. Печ/ гр. Метохия, СФРЮ
121
ИРАН /Персия/ 25, 88
ИСАКЧА гр. Сев. Добруджа, СР Ру-
мъния 208, 396, 397
ИСКЪР р. 143
ИСПАНИЯ 71, 262, 387
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИАНЦИ 135
ИТАЛИЯ 71, 118, 135, 285
ИХТИМАН гр. 65, 96
ИХТИМАНСКО 99, 464
Й
ЙЕНИДЖЕ КАРА СУ каза 232
ЙОНИЧЕСКИ ОСТРОВИ 28
К
КАВАЛА гр. Югоизт. Македония,

Гърция 70, 72, 442
КАВАРНА гр. 101, 194, 208
КАВКАЗ 96
КАГУЛ р. 99
КАДЪ-БОАЗ проход 347
КАЗАНЛЪК гр. 59, 60, 65, 104, 181, 192, 194, 242, 268, 293, 311, 312, 361, 391, 435
КАЗАНЛЪШКА КАЗА 232, 311
КАЗАНЛЪШКО 33, 60, 163
КАЙНАРДЖА /Кючук Кайнарджа/ с. Силистренско 100, 161, 163
КАЙРАКЛИЯ с. Измаилски окр., СССР 188
КАЙРО 258
КАЛАФАТ гр. СР Румъния 391
КАЛИПЕТРОВО с., дн. кв. на Силистра 293
КАЛКУТА гр. Индия 59
КАЛОФЕР гр. 58, 61, 96, 104, 151, 186, 257, 278, 282, 289, 300, 301, 322, 324, 391, 424, 432, 435
КАЛОФЕРСКО 90
КАЛУГЕР вж. Гранитово
КАМЕНИЦА с. Нишко, СФРЮ 335, 350, 351, 353, 354
КАМЧИЯ р. 203
КАНАДА 24
КАРААГАЧ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 36
КАРАБУНАРСКО вж. Грудовско
КАРАЕВРЕН вж. Близнак
КАРА ОРМАН вж. Срацимир
КАРА СУ вж. Черна вода
КАРЕЯ адм. средище на Света гора 313, 449, 451
КАРИСТОС гр. Гърция 195
КАРЛОВАЦ вж. Сремски Карловци
КАРЛОВО гр. 58, 61, 75, 96, 101, 257, 259, 260, 264, 281, 288, 289, 292, 293, 300, 301, 324, 360, 424, 428, 432, 435, 451, 468
КАРЛОВСКО 421
КАРНОБАТ гр. 65, 194, 204
КАРНОБАТСКО 464
КАСАПЪКЪЙ /дн. Синое/ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 293
КАСПИЙСКО МОРЕ 84
КАТАРЖИНА с. СССР 187
КАТРАНИЦА /дн. Пирги/ с. Южна Македония, Гърция 175
КЕРМЕН гр. 183
КЕЧКЕМЕТ гр. НР Унгария 186
КИДОНИЯ гр. Гърция 29, 289
КИЕВ 104, 299, 313, 451
КИЛИКИЯ обл. Мала Азия, Турция 230, 233, 387
КИНБУРН с. СССР 162
КИЧЕВО гр. СР Македония, СФРЮ 65, 101, 160
КИШИНЕВ 189, 210
КЛАДОРУБ с. Видинско 376
КЛИСУРА гр. 96, 107, 324
КНЯЖЕВАЦ /Гургусовац/ гр. СР

Сърбия, СФРЮ 343, 346
КНЯЖЕВАЦКО /Гургусовацко/ 346
КОВАНЛЪК вж. Пчелище
КОВАЧИЦА с. Михайловградско 347, 376
КОЗАРИ с. Нишко, СФРЮ 349
КОЗЛУДЖА вж. Суворово
КОМРАТ гр., дн. с. МССР 295
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОНЯ гр. Мала Азия, Турция 229
КОПИЛОВЦИ с. Михайловградско 343, 347
КОПРИВЩИЦА гр. 58, 62, 76, 96, 104, 188, 192, 200, 202, 275, 278, 292, 293, 296, 300, 301, 320, 324, 385, 419, 422, 424, 428, 459, 467
КОРФУ о-в 28, 104, 118
КОСТА ПЕРЧЕВО /Пседерци/ с. Видинско 377
КОСТУР /дн. Кастория/ гр. Южна Македония, Гърция 29, 104, 118
КОСТУР лива 232
КОТЕЛ гр. 62, 101, 106, 128, 147, 152, 154, 155, 156, 169, 188, 190, 192, 194, 199, 203, 207, 258, 288, 289, 292, 293, 295, 311, 312, 358, 360, 385, 391, 414, 428, 432, 459, 463, 467
КОТЛЕНСКО 190, 207, 360, 421, 422, 423
КОЧАНСКО СР Македония, СФРЮ 186
КРАГУЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 409
КРАИНСКА НАХИЯ 229
КРАЙОВА гр. СР Румъния 59, 86, 88, 110, 111, 157, 186, 364, 390, 401
КРАЙОВСКИ ОКРЪГ 371
КРАТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 65, 77, 105, 160, 186, 194, 293
КРЕМИДИ с. Пелопонес, Гърция 195
КРИВА / КРИВОРЕЧНА ПАЛАНКА гр. СР Македония, СФРЮ 77, 96, 160, 186
КРИВОПАЛАНСКО 92
КРИМ / КРИМСКИ П-ОВ 187, 391
КРИМИН с. Южна Македония, Гърция 427
КРИМСКО ХАНСТВО 161
КРИТ о-в 29, 195, 227, 229, 348, 366
КРОНЩАД вж. Брашов
КРУШЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 175
КРУШЕВАЦКА НАХИЯ 229
КРУШЕВО гр. СР Македония, СФРЮ 449
КРЪЧИМИР с. Нишко, СФРЮ 349, 353
КСАНТИЙСКО Югоизт. Македония, Гърция 71

КУБАНКА с. СССР 187
КУБЕЙ с. Измаилски окръг, СССР 188
КУКАВИЦА с. Нишко, СФРЮ 349
КУКУШ гр. Южна Македония, Гърция 58
КУЛА гр. 376
КУЛСКО 244, 374, 375, 376, 377, 378
КУМАНОВО гр. СР Македония, СФРЮ 186, 293
КУРВИНГРАД гр. Нишко, СФРЮ 353
КУТИНСКА КЛИСУРА „КУТНА БОГАЗ“ на Кутинската река 351, 353
КУТИНСКА РЕКА р. 351
КУТЛОВИЦА вж. Михайловград
КУЦОВЛАСИ вж. арумъни
КУЧЕВИЩА с. Скопско, СР Македония, СФРЮ 311
КЪЗЪЛ ЙОКУШ вж. Цървени брег
КЪЛЪРАШ гр. СР Румъния 188, 200, 210
КЮРДИСТАН 237
КЮСТЕНДЖА /дн. Констанца/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 46, 208
КЮСТЕНДИЛ гр. 65, 84, 96, 160, 188, 194, 268
КЮСТЕНДИЛ лива 232
КЮСТЕНДИЛ санджак 232
КЮСТЕНДИЛСКО 92, 176, 186, 450
КЮТЯХИЯ гр. Мала Азия, Турция 278
КЮЧЮК КАЙНАРДЖА вж. Кайнарджа
КЮЧЮК ЧЕКМЕДЖЕ /Малко Чекмедже/ с. Югоизт. Тракия, Турция 249
КЯФИР ХАДЖИ вж. Благуници
Л
ЛАБЕЦ вж. Станево
ЛАЙПЦИГ гр. ГДР 28, 108, 285, 409, 413
ЛАРИСА гр. Тесалия, Гърция 77
ЛЕНИНГРАД /Петербург/ гр. СССР 94, 158, 171, 172, 173, 198, 229, 299, 361, 362, 387, 388
ЛЕСКОВАЦ гр. Моравско, СФРЮ 334, 345, 353
ЛЕСКОВАЦКА КАЗА 354, 356
ЛЕСКОВАЦКА НАХИЯ 177
ЛЕСКОВАЦКО 334, 348, 353
ЛЕШОК с. Тетовско, СР Македония, СФРЮ 160
ЛИВАН 230, 233, 237, 366
ЛИВОРНО гр. Италия 28, 71, 98
ЛОВЕЧ гр. 55, 65, 72, 76, 86, 128, 167, 169, 180, 192, 194, 210, 278, 295, 312, 320, 341, 440
ЛОВЕЧ лива 232
ЛОВЕШКО 55, 86, 167, 249, 268, 280, 320, 376
ЛОВНИ ДОЛ с. Габровско 429

ЛОГОР мест. Нишко, СФРЮ 353, 354
 ЛОЗЕНГРАД гр. Югоизт. Тракия, Турция 168, 171, 194, 204
 ЛОЗЕНГРАД санджак 85
 ЛОЗЕНГРАДСКО 385
 ЛОМ гр. 88, 269, 375, 376, 381, 394
 ЛОМСКА НАХИЯ 383
 ЛОМСКО 107, 176, 187, 244, 374, 375, 376
 ЛОНДОН 77, 198, 271, 290, 387
 ЛУДОГОРИЕ 164
 ЛУЖНИЦА р. 345, 346
 ЛЮЛЕБУРГАС гр. Югоизт. Тракия, Турция 204
 ЛЮТИБРОД с. Врачанско 241
 ЛЮТИДОЛ с. Врачанско 241
 ЛЯСКОВЕЦ гр. 192, 300, 311, 336, 396, 397
М
 МАДЖАРСКО вж. Унгария
 МАКЕДОНИЯ геогр. обл. 30, 33, 38, 43, 44, 55, 77, 84, 102, 146, 163, 187, 195, 201, 253, 255, 258, 259, 282, 286, 293, 300, 301, 326, 391
 МАЛА АЗИЯ /Анадол/ геогр. обл. 29, 49, 51, 57, 62, 81, 163, 237, 240, 258, 269, 278, 341, 353, 387, 463
 МАЛА РЕКА обл. Дебърско, СР Македония, СФРЮ 442
 МАЛЕШЕВСКО 196, 197
 МАЛИ ИЗВОР вж. Извор махала
 МАЛКО ТЪРНОВО гр. 208
 МАЛКО ЧЕКМЕДЖЕ вж. Кючук Чекмедже
 МАЛКОТЪРНОВСКО 203
 МАЛЪК БОЯЛЪК с. УССР 187
 МАЛЪК МАНАСТИР с. Ямболско 90
 МАЛЪК САМОКОВ /дн. Демиркьой/ с. Югоизт. Тракия, Турция 60, 204, 255
 МАНАСТИР нахия 90
 МАНАСТИРИ:
 „СВ. АРХАНГЕЛ“ край с. Кучевица, Скопско 311
 БАЧОВСКИ МАНАСТИР „СВ. БОГОРОДИЦА“ 442, 445, 446, 448, 450, 451, 455
 БОБОШЕВСКИ МАНАСТИР „СВ. ДИМИТЪР“ 101
 ВАТОПЕДСКИ МАНАСТИР в Света гора 131
 ГАБРОВСКИ МАНАСТИР 403
 ГЛОЖЕНСКИ МАНАСТИР „СВ. ГЕОРГИ“ при с. Гложене, Тетевенско 101
 „ДИОНИСИЙ“ МАНАСТИР в Света гора 452
 ЕТРОПОЛСКИ МАНАСТИР „СВ. ТРОИЦА“ /Варовитец/ 101
 ЗОГРАФСКИ МАНАСТИР „СВ. ГЕОРГИ“ /ЗОГРАФ в Света гора 100, 101, 104, 105, 108, 128, 131, 156, 302, 439, 448, 451, 452, 455

„ЙОАН ПУСТИ“ Врачанско 448
 КАЛОФЕРСКИ ДЕВИЧЕСКИ МАНАСТИР 295
 КАПИНОВСКИ МАНАСТИР „СВ. НИКОЛА“ Великотърновско 308, 338
 КАРЛУКОВСКИ МАНАСТИР 156
 „КСЕНОФОНТ“ МАНАСТИР в Света гора 452
 КЪРПИНСКИ МАНАСТИР „ПРЕЧИСТА“ Кичевско 101
 ЛЕСНОВСКИ МАНАСТИР „СВ. АРХАНГЕЛ ГАВРИЛ“ край Лесново 101
 ЛЕШАЧКИ МАНАСТИР „СВ. АТАНАС“ 161
 ЛЯСКОВСКИ МАНАСТИР Великотърновско 312, 338, 403
 МАРКОВ МАНАСТИР „СВ. ДИМИТЪР“ Скопско 161, 307
 НЯМЦ в Молдова, СР Румъния 152
 ПЛАКОВСКИ МАНАСТИР „СВ. ИЛИЯ“ край Велико Търново 336, 338, 341
 ПРЕОБРАЖЕНСКИ МАНАСТИР край Велико Търново 338, 427, 442, 450, 451
 ПРИСОВСКИ МАНАСТИР край Велико Търново 441
 РАКОВИШКИ МАНАСТИР 374, 441
 РИЛСКИ МАНАСТИР „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ 100, 101, 104, 105, 108, 118, 120, 124, 126, 130, 132, 146, 149, 151, 152, 160, 289, 292, 409, 417, 418, 427, 429, 437, 439, 441, 442, 444, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455
 РОЖЕНСКИ МАНАСТИР 427, 437, 440
 „СВ. АТАНАСИЙ“ ВЕЛИКА ЛАВРА в Света гора 444, 451
 „СВ. БОГОРОДИЦА“ девически манастир в Арбанаси 437
 „СВ. ИВАН ВЛАДИМИР“ в Елбасан 118
 „СВ. НАУМ“ на Охридското езеро 118, 122, 439
 „СЕДЕМ ПРЕСТОЛА“ Софийско 156
 СИНАЙСКИ МАНАСТИР 409
 СОПОТСКИ МЪЖКИ МАНАСТИР „СВ. СПАС“ 105
 ТЕМСКА МАНАСТИР Пиротско 346
 ТЕТЕВЕНСКИ МАНАСТИР „СВ. ИЛИЯ“ край Тетевен 437
 ТРОЯНСКИ МАНАСТИР „СВ. БОГОРОДИЦА“ 105, 428, 442, 445, 448, 449, 450, 451, 455
 „УСПЕНИЕ“ в Черна гора 118
 ХИЛЕНДАРСКИ МАНАСТИР в Света гора 100, 104, 107, 108, 127, 128, 131, 156, 160, 312, 313, 439, 448

ЧЕРЕПИШКИ МАНАСТИР 120, 156
 ЧИПРОВСКИ МАНАСТИР 343, 347
 МАНГАЛИЯ гр. СР Румъния 194, 208
 МАНИ обл. Пелопонес, Гърция 194
 МАНИОТИ 95, 98
 МАРИЦА р. 33, 44, 462, 465
 МАРИШКА НИЗИНА 32, 167
 МАРСИЛИЯ гр. Франция 22, 28
 МАРТИНОВО /Влашко село/ с. Михайловградско 347
 МАТОЧИНА /Фикеле/ с. Хасковско 35
 МАЧИН гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 210, 359, 396, 397, 398
 МЕДКОВЕЦ с. Михайловградско 107, 376, 401
 МЕДОВО /Балджиларе/ с. Старозагорско 104
 МЕЛНИК гр. 29, 65, 72, 73, 163, 242, 264, 286, 288, 289, 292, 417, 424, 426, 427
 МЕЛНИШКО 146
 МЕОТИДСКО ЕЗЕРО вж. Азовско море
 МЕСЕМВРИЯ вж. Несебър
 МЕСОЛОНГИОН гр. Гърция 194
 МЕЧКОВИЦА с. Габровско 76
 МЕШЕЛИЙ вж. Дъбово
 МИДИЯ гр. Югоизт. Тракия, Турция 203
 МИЗИЯ геогр. обл. 102, 282, 293
 МИТИРИЗА мест. при Чипровския манастир 347
 МИТРОВЦИ с. Михайловградско 347
 МИХАЙЛОВГРАД /Кутловица/ гр. 85, 111, 376
 МИЧУРИН /Василико/ гр. 203
 МЛЕТ о-в 135
 МОГИЛИЦА с. Смолянско 423
 МОКРЕШ с. Михайловградско 107, 108, 150, 440
 МОЛДОВА /МОЛДАВИЯ 25, 27, 29, 30, 39, 70, 73, 80, 85, 94, 95, 96, 99, 117, 152, 162, 171, 177, 178, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 199, 200, 207, 208, 210, 228, 255, 266, 272, 277, 324, 357, 358, 359, 361, 362, 364, 371, 388, 389, 391, 392, 393, 396
 МОЛДОВАНИ 32, 85, 93, 187, 199, 393
 МОРАВА р. 175, 176, 177, 353
 МОРАВИЯ 144, 265
 МОРЕЯ вж. Пелопонес
 МОСКВА 74, 84, 292, 299, 301, 409, 416, 448, 456
 МОСХОПОЛЕ вж. Воскопоя
 МРАМОРЕН с. Врачанско 241
 МРАМОРНО МОРЕ 167, 227
 МУКАЧЕВО /Мункач/ гр. УССР 192
 МУНКАЧ кр. вж. Мукачево

МУНТЕНИЯ обл. СР Румъния 408
 МЪГЛЕН с. Бургаско 146
 МЪРВАШКО обл. 60, 255
 МЮНХЕН гр. ФРГ 285, 290
Н
 НАВАРИН кр. Пелопонес, Гърция 195, 198
 НАВПАКТОС гр. Гърция 195
 НАВПЛИОН гр. Гърция 195
 НАЗЪР МАХАЛА вж. Дунавци
 НАУСА /Негуш/ гр. Гърция 196
 НЕА ЗИХНИ /Зъхна/ гр. Драмско, Югоизт. Македония, Гърция 96
 НЕАПОЛ гр. Италия 104, 118
 НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
 НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
 НЕГОТИНСКА НАХИЯ 332
 НЕГОТИНСКО 334
 НЕГУШ вж. Науса
 НЕЖИН гр. СССР 73
 НЕЙКОВО с. Сливенско 169
 НЕМИРОВ гр. СССР 94
 НЕОКАСТРОН гр. Гърция 195, 196
 НЕСЕБЪР /Месемврия/ гр. 65, 115, 203, 242, 423, 437
 НИДЕРЛАНДИЯ вж. Холандия
 НИКОЛАЕВ гр. СССР 188
 НИКОПОЛ гр. 40, 65, 72, 76, 88, 156, 176, 180, 187, 192, 233, 266, 268, 269, 312
 НИКОПОЛСКО 88
 НИКОПОЛСКИ САНДЖАК 232, 355, 377
 НИКЮП с. Великотърновско 178
 НИШ гр. СФРЮ 73, 91, 92, 95, 118, 120, 177, 190, 232, 268, 269, 278, 314, 334, 335, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 374, 377, 380
 НИШ лива 232
 НИШАВА р. 345, 346, 351, 353, 355
 НИШКА КАЗА 349, 353, 356
 НИШКА НАХИЯ 177
 НИШКИ ЕЯЛЕТ 232, 347, 349, 351, 356, 374, 380
 НИШКИ САНДЖАК 236, 354
 НИШКО 146, 169, 176, 334, 335, 343, 348, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 361, 364, 365, 366, 374, 377, 378
 НОВА ЗАГОРА гр. 312
 НОВА ЗАГОРА каза 232, 242, 311
 НОВАКОВО с. Пловдивско 385
 НОВИ ПАЗАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 121, 348
 НОВИ САД гр. Войводина, СР Сърбия, СФРЮ 131, 186
 НОВИ СВИЩОВ гр., дн. кв. на Пловещ, СР Румъния 188
 НОВО КОРИТО с. СР Сърбия, СФРЮ 346
 НОВО СЕЛО с. СР Македония, СФРЮ 441
 НОВОЗАГОРСКО 204
 НОВОПАЗАРСКИ САНДЖАК 175

О
 ОБИЛЕЩИ с. СР Румъния 178
 ОДЕСА гр. СССР 28, 81, 172, 187, 188, 189, 210, 277, 286, 292, 301, 361, 391, 392, 396, 409, 410, 416, 417, 419, 420, 448
 ОДЕСКА ОБЛАСТ 456
 ОДРИН /дн. Едирне/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 36, 70, 71, 72, 98, 143, 155, 164, 167, 190, 192, 194, 197, 201, 203, 204, 206, 210, 229, 232, 233, 238, 271, 275, 278, 300, 307, 330, 355, 359, 371, 374, 426
 ОДРИН лива 232
 ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ 268
 ОДРИНСКИ ЕЯЛЕТ 232
 ОДРИНСКО 55, 146, 166, 201, 210, 249, 340
 ОЛТ р. 25, 88
 ОЛТЕНИЯ обл. СР Румъния 191, 192
 ОЛШАНКА с. Херсонска област, СССР 187
 ОМУРТАГ /Ала клисе, Осман пазар/ гр. 62, 192
 ОМУРТАГСКО 91
 ОПСИНЕЦ с. Нишко 350
 ОРЕШЕЦ с. Видинско 376, 381
 ОРЕШНИК с. Ямболско 90
 ОРХАНИЕ вж. Ботевград
 ОРЯХОВО гр. 72, 86, 156, 206, 371
 ОРЯХОВСКО 86, 167
 ОСЙЕК гр. Словенско, СФРЮ 110
 ОСЛОМЕЙ с. Кичевско, СР Македония, СФРЮ 160
 ОСМАН ПАЗАР вж. Омуртаг
 ОСМАН ПАЗАР каза 232, 242
 ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ /Турция/ 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 38, 48, 49, 51, 58, 60, 62, 65, 68, 70, 72, 73, 76, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 88, 91, 93, 95, 96, 98, 100, 110, 116, 118, 121, 130, 158, 161, 162, 164, 171, 173, 185, 186, 191, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 207, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 240, 241, 246, 249, 252, 253, 255, 257, 261, 266, 268, 270, 271, 274, 275, 277, 278, 280, 285, 304, 309, 313, 314, 326, 328, 329, 333, 335, 336, 338, 343, 347, 348, 349, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 387, 388, 389, 390, 392, 397, 398, 400, 403, 427, 461, 463
 ОСМАНЦИ вж. турци
 ОТРАНТО гр. Италия 118
 ОХОДЕН с. Врачанско 241
 ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 62, 72, 77, 81, 115, 118, 144, 146, 188, 282, 304, 414
 ОХРИД лива 232
 ОХРИДСКО 33, 146
 ОХРИДСКО ЕЗЕРО 439

ОЧАКОВ кр., дн. гр. СССР 94, 162, 163
П
 ПАДУА гр. Италия 104, 118
 ПАЗАРДЖИК /Татар Пазарджик/ гр. 56, 58, 61, 62, 65, 96, 101, 192, 210, 242, 258, 264, 268, 278, 295, 301, 322, 391, 424, 428, 429, 435
 ПАЗАРДЖИШКО 164, 385, 464
 ПАЛЕСТИНА 229, 230, 233, 269, 387
 ПАЛИКОВЕЦ местн. при с. Буковец, Видинско 376
 ПАНАГЮРИЩЕ гр. 96, 101, 264, 278, 293, 301, 398, 468
 ПАНДИРАЛО местн. Нишко 354
 ПАПАС-КАРИЕ вж. Попово
 ПАРАЧИН гр. СР Сърбия, СФРЮ 92, 175, 176
 ПАРАЧИНСКА НАХИЯ 229
 ПАРИЖ 108, 237, 285, 290, 326, 328, 355, 365, 366, 371, 387, 398, 452
 ПАРКАНИ с. МССР 187
 ПАСТО гр. НР Унгария 186
 ПАША санджак 232
 ПЕЗАРО гр. Италия 117
 ПЕЛОПОНЕС /Морея/ п-в Гърция 25, 98, 190, 194, 195, 196, 197, 227
 ПЕРИШ с. СР Сърбия, СФРЮ 346
 ПЕРСИЙСКИ ЗАЛИВ 84
 ПЕРСИЯ вж. Иран
 ПЕТА с. Епир, Гърция 196
 ПЕТЕРБУРГ вж. Ленинград
 ПЕТРИЧ гр. 163, 242
 ПЕТРИЧКО 71
 ПЕЩА гр., дн. кв. на Будапеща 73, 275
 ПЕЩЕРА гр. 264, 424, 428, 429, 432
 ПИЗА гр. Италия 285
 ПИОА ПИЕТРИ гр. СР Румъния 210
 ПИРДОП гр., дн. кв. на Средногорие 150, 202, 264, 278
 ПИРДОПСКО 104
 ПИРЕЯ гр. Гърция 195
 ПИРИН пл. 256, 456, 465
 ПИРОТ гр. Нишавско, СФРЮ 65, 92, 96, 101, 192, 343, 345, 346, 353, 401, 463
 ПИРОТСКА КАЗА 343, 353
 ПИРОТСКА НАХИЯ 177, 347
 ПИРОТСКО 43, 92, 176, 343, 345, 346, 347, 348, 353, 357, 377
 ПИТЕЩ гр. СР Румъния 210, 358, 364
 ПЛЕВЕН гр. 55, 86, 156, 180, 194, 269, 288, 292, 295, 296, 300, 312, 320, 441
 ПЛЕВЕНСКО 156, 167, 169
 ПЛОВДИВ /Филипопол/ гр. 29, 38, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 72, 73, 77, 120, 186, 190, 192, 194, 197, 202, 232, 258, 259, 262, 264, 265, 268, 269, 275, 278, 286, 288, 289, 301, 307, 314, 322, 325, 326, 419, 423, 424, 428, 435, 441, 442, 451, 458, 459

ПЛОВДИВ лива 232
 ПЛОВДИВСКО 99, 102, 146, 164, 190, 206, 249, 385
 ПЛОЕЩ гр. СР Румъния 210, 358, 364
 ПОДБАЛКАНСКА ДОЛИНА 60
 ПОДГОРЕ /Влахович/ с. Видинско 400
 ПОДОЛИЕ обл. УССР 96
 ПОДУНАВИЕ 22, 167, 176, 187, 188, 271, 272
 ПОЖАРЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 25, 72, 88, 175
 ПОЛША 25, 39, 122, 207
 ПОЛЯЦИ 144, 207, 326, 328, 350, 373
 ПОМОРАВИЕ обл. СФРЮ 84
 ПОМОРИЕ /Анхило/ гр. 203, 242, 288
 ПОПОВО /Папас карие/ с. Ямболско 39
 ПОРОИЩЕ /Арнауткьой/ с., дн. кв. на Разград 180, 181, 187
 ПРАГА 290
 ПРАХОВА окр. Влахия 189
 ПРЕВАЛА с. Михайловградско 347
 ПРЕСЛАВ гр. 146
 ПРЕСЛАВСКО 432
 ПРИЗРЕН гр. Косово-Метохия, СФРЮ 293
 ПРИЗРЕНСКА ЛИВА 232
 ПРИЛЕП гр. СР Македония, СФРЮ 55, 65, 77, 151, 188, 293
 ПРИНЦОВИ О-ВИ в Мраморно море 317
 ПРИЩИНСКА ЛИВА 232
 ПРОВАДИЯ гр. 65, 201
 ПРОЛИВИ вж. Босфор и Дарданели
 ПРУСИЯ 22, 25, 161, 228, 366, 387
 ПРУТ р. 85, 94, 99, 191, 192, 229, 389
 ПСЕДЕРЦИ вж. Коста Перчево
 ПЧЕЛИЩЕ /Кованлък/ с. Велико-търновско 149, 150
 ПЪНАР ХИСАР /Бунар хисар/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 171, 242
 ПЪРВЕНЕЦ /Дермендере/ с. Пловдивско 262, 264
Р
 РАБИША с. Видинско 429
 РАДИКА р. 442
 РАДОВИШ гр. СР Македония, СФРЮ 96
 РАДОМИР гр. 65, 92, 96, 391, 427
 РАЗГРАД гр. 180, 181, 187, 192, 194, 200, 295, 312, 424
 РАЗГРАД каза 232
 РАЗГРАДСКО 163, 169, 176, 204
 РАЗДЕЛ с. Ямболско 90
 РАЗЛОГ гр. 72, 73, 96, 108, 124, 128, 131, 151, 202
 РАЗЛОЖКО 55, 104, 130, 413
 РАЙКОВО с., дн. кв. на Смолян 421, 424
 РАКЕВО /Ракъово село/ с. Врачанско 241

РАКОВИЦА с. Видинско 374, 375, 377, 400
 РАКОВО с. Сливенско 169, 360
 РАКЪОВО СЕЛО вж. Ракево
 РАСОВО с. Михайловградско 376
 РАЯНОВЦИ с. Видинско 346
 РЕЙНСКА ОБЛАСТ 22
 РЕЛЪОВО с. Софийско 149
 РЕНИ гр. УССР 210, 358, 361
 РИЛА пл. 256, 421, 441
 РИМ 104, 114, 115, 118, 135, 158, 326, 408
 РИМНИК /дн. Ръмникул Вълча/ гр. СР Румъния 88, 110, 157, 186, 409
 РИМНИК р. 162, 163
 РИМСКА ИМПЕРИЯ 135
 РИСАН гр. Далмация, СФРЮ 118
 РОДОПИ пл. 164, 166, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 385, 421, 456, 463, 465
 РОДОСТО /дн. Текирдаг/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 81
 РОШИОР ДЕ ВЕДЕ гр. СР Румъния 358
 РУДНИК гр. СР Сърбия, СФРЮ 175
 РУДНИШКО 175
 РУМЕЛИЯ 43, 47, 49, 70, 80, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 203, 232, 237, 241, 242, 271
 РУМИЛИ еялет 232
 РУМЪНИЯ 157, 158, 340
 РУМЪНСКИ КНЯЖЕСТВА вж. Влашко и Молдова
 РУМЪНЦИ 195, 340, 358, 360
 РУСЕ гр. 40, 47, 53, 57, 65, 66, 67, 72, 76, 100, 101, 108, 167, 180, 182, 186, 187, 188, 192, 194, 200, 232, 233, 266, 269, 275, 312, 213, 321, 325, 377, 383, 390, 397, 424, 441, 459
 РУСЕНСКО 96, 99, 146, 149, 181, 187
 РУСИ 99, 100, 122, 140, 143, 144, 150, 158, 162, 163, 176, 187, 201, 202, 203, 204, 207, 340, 392, 396, 397, 398, 416, 417
 РУСИЯ 24, 25, 27, 29, 32, 39, 50, 62, 68, 70, 71, 73, 74, 76, 80, 81, 84, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 104, 107, 117, 118, 120, 121, 122, 131, 158, 161, 162, 163, 167, 171, 172, 173, 177, 180, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 228, 229, 230, 255, 261, 262, 266, 275, 277, 288, 292, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 310, 313, 319, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 347, 350, 356, 357, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 373, 383, 387, 388, 389, 391, 394, 396, 398, 400, 404, 416, 418, 448, 456, 463, 468
 РЪЖАН гр. СР Сърбия, СФРЮ 175, 176
 РЪМНИКУЛ САРАТ гр. СР Румъ-

ния 364
С
 САКСОНИЯ 22. 27
 САЛАШ с. Видинско 346, 375, 377
 САМОКОВ гр. 56, 65, 72, 96, 101, 107, 108, 126, 147, 149, 163, 194, 255, 269, 289, 292, 293, 295, 300, 311, 314, 322, 325, 385, 391, 409, 426, 436, 441, 445, 449, 451, 463
 САМОКОВ лива 232
 САМОКОВСКА КАЗА 346
 САМОКОВСКО 56, 60, 146, 176, 249, 464
 САМОС о-в 341, 383
 САПАРЕВО с. Кюстендилско 101
 САРДИНСКО КРАЛСТВО 389
 САРЪ ШАБАН каза 232
 САТУ НОУ с. СР Румъния 208
 САЧИЩА вж. Сиатиста
 САЩ 21
 СВЕЖЕН /Аджар/ с. Пловдивско 96, 101, 324, 421
 СВЕТА ГОРА /Атон/ п-ов 101, 106, 127, 128, 131, 132, 136, 146, 147, 149, 152, 156, 301, 312, 313, 317, 391, 420, 440, 441, 444, 448, 449, 451, 452
 СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ 135
 СВИЛЕНГРАД гр. 232
 СВИЩОВ гр. 55, 57, 65, 72, 73, 76, 108, 156, 162, 164, 167, 178, 180, 186, 187, 188, 191, 192, 194, 200, 242, 266, 268, 288, 289, 293, 301, 312, 331, 390, 391, 420, 441, 442
 СВИЩОВСКО 36, 88, 176, 187
 СЕВАСТОПОЛ гр. УССР 389, 397, 398
 СЕВЕРНО ПРИЧЕРНОМОРИЕ 161
 СЕВЛИЕВО гр. 86, 104, 105, 163, 167, 180, 192, 280, 312, 428, 429, 441
 СЕВЛИЕВСКО 249
 СЕДМИГРАДСКО /Трансилвания/ ист. обл. 55, 72, 110, 115, 116, 186, 192, 280
 СЕКУ гр. СР Румъния 192
 СЕРЕС вж. Сяр
 СИАТИСТА /Сачища/ гр. Южна Македония, Гърция 118
 СИБИУ /Херманшад/ гр. СР. Румъния 72, 76, 186
 СИЛЕЗИЯ обл. Полша 72
 СИЛИВРИЯ /дн. Силиври/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 249
 СИЛИВРИЯ лива 232
 СИЛИСТРА гр. 65, 72, 85, 100, 101, 102, 115, 118, 167, 180, 182, 186, 187, 188, 194, 199, 200, 201, 210, 229, 266, 268, 269, 293, 336, 338, 340, 341, 359, 377, 397, 398, 400, 401
 СИЛИСТРА санджак 85, 232
 СИЛИСТРЕНСКИ ЕЯЛЕТ 232

СИЛИСТРЕНСКО 88, 96, 99, 188, 398
 СИНАЙ пл. 146, 409
 СИНАЙСКИ ПОЛУОСТРОВ 229
 СИНОП гр. Мала Азия, Турция 162, 389
 СИРИЯ 59, 175, 195, 229, 230, 233, 240, 258, 259, 269, 387
 СКАЛИЦА с. Ямболско 90
 СКАНДИНАВСКИ П-ОВ 140
 СКОПИЕ 55, 65, 77, 101, 149, 161, 232, 293, 308, 311
 СКОПСКА ЛИВА 232
 СКОПСКИ ЕЯЛЕТ 232
 СКОПСКО 146, 186
 СКУЛЕНИ с. СР Румъния 192
 СЛАВОНΙΑ обл. СР Хърватско, СФРЮ 95, 110, 116
 СЛАДУН /Хаскьой/ с. Хасковско 35
 СЛАТИНА гр. СР Румъния 210
 СЛИВЕН гр. 56, 58, 72, 86, 169, 171, 188, 190, 192, 194, 202, 203, 204, 207, 208, 232, 242, 258, 261, 262, 265, 266, 269, 275, 277, 288, 289, 295, 340, 385, 428, 432, 435, 441, 462, 463, 467, 470
 СЛИВЕН лива 232
 СЛИВЕНСКО 210, 385, 463, 464
 СЛИВОВИК с. Михайловградско 107, 376
 СЛОБОЗИЯ гр. СР Румъния 173, 177
 СЛОВЕНИЯ 114
 СМЕДЕРЕВО гр. СР Сърбия, СФРЮ 175
 СМИЛЧЕВИЦА р. 354
 СМИЛЯН с. Смолянско 422
 СМЕРНА вж. Измир
 СМОЛЯН гр. 423, 424
 СМОЛЯНСКО 421, 422, 423, 463
 СОЗОПОЛ гр. 190, 202, 203, 288, 423
 СОКО БАНЯ гр. СР Сърбия, СФРЮ 176
 СОЛУН гр. Гърция 70, 71, 72, 194, 238, 262, 272, 275, 278, 289, 391, 409, 442, 462
 СОЛУН лива 232
 СОЛУНСКИ ВИЛАЕТ 268
 СОЛУНСКИ ЕЯЛЕТ 232
 СОЛУНСКО 146, 467
 СОМОВИТ гр. 371
 СОПОТ гр. 104, 105, 278, 293, 300, 324, 428, 432, 435
 СОРА гр. Италия 135
 СОФИЙСКА КАЗА 346
 СОФИЙСКО 39, 71, 96, 99, 146, 164, 176, 249, 374, 380, 464
 СОФИЯ /Средец/ 38, 39, 56, 60, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 77, 92, 106, 115, 120, 126, 143, 163, 168, 176, 177, 190, 192, 194, 195, 268, 269, 274, 293, 300, 345, 349, 353, 354, 356, 373, 374, 376, 391, 396, 437, 441, 462

СОФИЯ лива 232
 СРАЦИМИР /Кара орман/ с. Силистренско 340
 СРЕДЕЦ вж. София
 СРЕДИЗЕМНО МОРЕ 229, 275
 СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 22, 80, 135
 СРЕДНА ГОРА пл. 421
 СРЕДНОГОРИЕ обл. 96, 278, 385, 463
 СРЕДОГРИВ с. Видинско 377
 СРЕМ обл. СР Сърбия, СФРЮ 118
 СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ /Карловац/ гр. СФРЮ 29, 117, 118, 121, 122, 123, 127
 СТАКЕВЦИ с. Видинско 346, 777
 СТАНЕВО /Лабец/ с. Михайловградско 107
 СТАНИМАКА вж. Асеновград
 СТАНКЕ ДИМИТРОВ /Дупница/ гр. 57, 65, 92, 96, 101, 269, 289, 301
 СТАНКЕДИМИТРОВСКО /Дупнишко/ 92, 99, 176
 СТАРА ЗАГОРА гр. 56, 58, 59, 65, 96, 194, 232, 242, 268, 311, 312
 СТАРА ЗАГОРА каза 232, 311
 СТАРА ПЛАНИНА /Балкан/ 58, 75, 80, 86, 90, 91, 92, 143, 166, 167, 180, 181, 187, 201, 203, 204, 229, 249, 272, 293, 311, 364, 384, 385, 390, 391, 392, 403, 421, 422, 441, 462, 463
 СТАРИВЛАХСКА НАХИЯ 229
 СТАРО СЕЛО с. Врачанско 241
 СТАРОЗАГОРСКО 96, 163, 210, 435
 СТАРОПАТИЦА с. Видинско 376
 СТОЛНИК с. Софийско 39
 СТРАНДЖА пл. 56
 СТРАНДЖАНСКО 190, 202
 СТРЕЛЧА гр. 75, 107, 295
 СТРУГА гр. СР Македония, СФРЮ 57, 77
 СТРУМА р. 441
 СТРУМИЦА /Тивериупол/ гр. СР Македония, СФРЮ 57, 65, 96, 115, 197
 СТРУМИШКО 146
 СУВОРОВО /Козлуджа/ с. Варненско 100
 СУЛТАН-ЙЕРИ каза 232
 СФАКТИРИЯ кр., о-в в залива на Наварин, Гърция 196
 СЪРБИ 51, 92, 94, 95, 114, 115, 122, 143, 144, 158, 176, 177, 181, 187, 190, 194, 195, 199, 200, 201, 228, 287, 309, 340, 346, 348, 354, 358, 360, 367, 370, 371, 374, 375, 380, 393, 416
 СЪРБИЯ 25, 59, 70, 71, 72, 95, 111, 114, 117, 123, 146, 175, 176, 177, 186, 189, 200, 201, 202, 206, 228, 229, 277, 278, 280, 286, 287, 292, 297, 312, 332, 333, 334, 335, 343, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 365, 367, 368, 370,

371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 381, 383, 396, 400, 409, 449
 СЯР гр. Югоизт. Македония, Гърция 56, 58, 71, 75, 96, 278, 282, 442
 СЯР лива 232
 СЯРСКО 146
 Т
 ТАБАК с. Измаилски окр., УССР 188
 ТАВРИЧЕСКА ГУБЕРНИЯ УССР 187
 ТАТАР КИПЧАК с. Измаилски окр., УССР 188
 ТАТАР ПАЗАРДЖИК вж. Пазарджик
 ТАТАРИ 112
 ТАШ БУНАР с. Измаилски окр., УССР 188
 ТВЪРДИЦА с. МССР 210
 ТВЪРДИЦА с. Старозагорско 204
 ТЕАРЦЕ с. Тетовско, СР Македония, СФРЮ 160
 ТЕБРИЗ гр. Иран 356
 ТЕКУЧ гр. СР Румъния 361
 ТЕЛЕГА гр. СР Румъния 360, 364
 ТЕЛЕОРМАН окр. Влахия, СР Румъния 188, 208
 ТЕМЕЛКОВО /Батановци/ гр. 309
 ТЕМИШВАР вж. Тимишоара
 ТЕРНОВКА с. УССР 187
 ТЕСАЛИЯ обл. Гърция 348, 391
 ТЕТЕВЕН гр. 55, 101, 104, 156, 171, 183, 188, 278, 311, 422, 437
 ТЕТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 65, 194, 293
 ТЕШОВО с. Благоевградско 421
 ТИВЕРИУПОЛ вж. Струмица
 ТИМИШОАРА /Темишвар/ гр. СР Румъния 71
 ТИМОК р. 71, 176
 ТИМОШКА НАХИЯ 229
 ТИМОШКО 88
 ТИПЧЕНИЦА с. Врачанско 241
 ТИТОВО УЖИЦЕ /Ужице/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 176
 ТИЧА с. Сливенско 154
 ТОКАЙ гр. НР Унгария 186
 ТОЛБУХИН /Хаджиоглу Пазарджик/Базарджик, Добрич/ гр. 46, 55, 57, 62, 100, 180, 187, 194, 340
 ТОРЛАК вж. Хлебарево
 ТОШЕВЦИ /Урбабинци/ с. Видинско 376
 ТРАКИЯ геогр. обл. 32, 33, 44, 55, 81, 102, 140, 146, 163, 166, 167, 171, 187, 204, 248, 249, 253, 258, 282, 286, 293, 300, 301, 326, 442, 456, 463
 ТРАНСИЛВАНИЯ вж. Седмиградско
 ТРАПЕЗУНД /дн. Трабзон/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 314, 317
 ТРАЯНОВ ВАЛ среневек. вал в Добруджа 331

ТРИЕСТ гр. Италия 70, 71, 162, 191, 275
 ТРИКАЛА лива 232
 ТРИКАЛСКИ ЕЯЛЕТ 237
 ТРИПОЛИТАНИЯ 50
 ТРИПОЛИЦА гр. Гърция 194, 195
 ТРОЯН гр. 55, 282, 311
 ТРЪНСКО 186
 ТРЪНЯНЕ с. Видинско 376
 ТРЯВНА гр. 74, 101, 184, 192, 200, 293, 311, 320, 336, 340, 385, 398, 422, 423, 426, 432, 435, 441
 ТУЛЧА гр. СР Румъния 289, 396, 397
 ТУЛЧАНСКО 361
 ТУНИС 50
 ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ гр. СР Румъния 180, 189
 ТУРНУ СЕВЕРИН /дн. Дробета Северин/ гр. СР Румъния 88
 ТУРЦИ /османци/ 75, 86, 88, 92, 93, 95, 98, 99, 112, 115, 116, 118, 122, 127, 143, 144, 146, 152, 156, 161, 163, 176, 177, 178, 191, 192, 194, 195, 196, 203, 206, 207, 208, 248, 280, 340, 345, 346, 355, 357, 358, 361, 376, 403
 ТУРЦИЯ вж. Османска империя
 ТУРЧИН вж. Цар Петрово
 ТУТРАКАН гр. 100, 180, 182, 187, 188, 201, 397
 ТУТРАКАНСКО 188
 ТЪРГОВИЩЕ /Ески Джумая/ гр. 62, 184, 192, 272, 376, 391, 432
 ТЪРГОВИЩЕ гр. СР Румъния 100, 192
 ТЪРГОВИЩКО /България/ 90, 91
 ТЪРНОВО /ТЪРНОВГРАД вж. Велико Търново
 ТЪРНОВО санджак 232
 ТЪРНОВСКА КАЗА 249
 ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
У
 УЖИЩЕ вж. Тито Ужище
 УЗУНДЖОВО с. Хасковско 62, 242, 272, 277
 УКРАЙНА 73
 УНГАРИЯ /Маджарско/ 72, 110, 146, 186
 УНГАРЦИ 146, 374
 УНКЯР-ИСКЕЛЕСИ предградие на Цариград, дн. изчезнало 230
 УРБАБИНЦИ вж. Тошеви
 УРВИЧ средновек. кр., Софийско 143, 146
 УСТОВО с., дн. кв. на Смолян 421
Ф
 ФАЛКОВЕЦ местн. край Белоградчик 376
 ФЕРЕ каза 232
 ФИКЕЛЕ вж. Маточина
 ФИЛИПОПОЛ вж. Пловдив
 ФИУМЕ гр. Италия 70
 ФЛОРЕНЦИЯ гр. Италия 104, 118, 285

ФОКШАН гр. СР Румъния 99, 100, 163, 358, 361
 ФРАНЦИЯ 21, 22, 24, 25, 27, 28, 49, 68, 70, 71, 72, 80, 96, 172, 176, 177, 181, 197, 198, 234, 269, 271, 275, 297, 326, 328, 350, 356, 357, 361, 362, 365, 366, 370, 371, 383, 387, 388, 389, 391, 397
 ФРУШКА ГОРА пл. 29
Х
 ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК/БАЗАРДЖИК вж. Толбухин
 ХАЙДЕЛБЕРГ гр. ФРГ 285, 290
 ХАИНИТО вж. Гурково
 ХАЛКИ о-в 292, 454
 ХАЛОВО с. Зайчарско, СФРЮ 372
 ХАМБУРГ гр. ФРГ 78
 ХАНИОН гр. Гърция 195
 ХАСАНОВА МАХАЛА вж. Динково
 ХАСКОВО гр. 59, 65, 242, 288, 322, 435, 462
 ХАСКОВО каза 232
 ХАСКОВСКО 33, 34, 71, 301, 385
 ХАСКЪОЙ вж. Сладун
 ХЕРМАНЩАД вж. Сибиу
 ХЕРСОН гр. СССР 72
 ХЕРСОНСКА ГУБЕРНИЯ СССР 187
 ХЕРЦЕГОВИНА геогр. обл. СФРЮ 233, 348
 ХИОС о-в 194, 288, 289, 297
 ХЛЕБАРОВО /Торлак/ гр. 178
 ХОЛАНДИЯ /Нидерландия/ 21, 24, 27, 71, 387
 ХОТИН гр. СССР 95, 162
 ХЪРВАТИ 114
 ХЪРВАТСКО 80, 114, 118
 ХЪРСОВО /дн. Хършова пънаръ/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 210
Ц
 ЦАР ПЕТРОВО /Турчин/ с. Видинско 377
 ЦАРЕВЕЦ /Влашко село/ с. Врачанско 241
 ЦАРЕВЕЦ хълм във Велико Търново 340
 ЦАРИБРОДСКО СФРЮ 176
 ЦАРИГРАД /Константинопол, Истанбул/ гр. Турция 25, 28, 49, 50, 51, 55, 66, 77, 78, 79, 81, 84, 85, 88, 92, 93, 95, 118, 143, 144, 154, 167, 168, 175, 176, 177, 187, 188, 192, 201, 227, 229, 232, 233, 237, 238, 258, 259, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 278, 282, 286, 300, 304, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 326, 328, 329, 330, 331, 333, 341, 348, 349, 353, 354, 355, 359, 360, 361, 365, 366, 371, 376, 377, 380, 381, 383, 388, 389, 390, 391, 393, 400, 401, 409, 416, 420, 426, 452, 458, 468
 ЦИБРИЦА р. 376

ЦЪРВЕНА РЕКА р. 353
 ЦЪРВЕНИ БРЕГ /Къзъл йокуш/ с. Нишко, СФРЮ 353
Ч
 ЧАГЛАИК каза 232
 ЧЕГЛЕД гр. НР Унгария 186
 ЧЕЛОПЕЧ с. Софийско 104
 ЧЕЛЮСТНИЦА с. Михайловградско 347
 ЧЕРНА с. Сев. Добруджа, СР Румъния 293
 ЧЕРНА ВОДА /Кара су/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 73, 272, 277
 ЧЕРНА ГОРА 98
 ЧЕРНА РЕКА р. 176
 ЧЕРНОГОРЦИ 95, 98, 118, 195, 367
 ЧЕРНО МОРЕ 25, 27, 65, 70, 72, 75, 84, 96, 269, 272, 275, 388, 398
 ЧЕРНОМАШНИЦА с. Зайчарско СФРЮ 372
 ЧЕРНОМОРСКО КРАЙБРЕЖИЕ /ЧЕРНОМОРИЕ 29, 53, 81, 161, 277, 326, 398
 ЧЕТАТЯ гр. СР Румъния 391
 ЧЕХИ 265
 ЧЕШНИГИРОВО с., дн. кв. на Садово 465
 ЧИПРОВЕЦ вж. Чипровци
 ЧИПРОВСКА КЛИСУРА 347
 ЧИПРОВСКО 110
 ЧИПРОВЦИ /Чипровец/ гр. 65, 85, 111, 115, 462
 ЧИРМЕНСКИ САНДЖАК 85, 166, 232, 269
 ЧИРПАН гр. 96, 242, 312
 ЧОКЕ нахия 90
 ЧОНГРАД гр. НР Унгария 186
 ЧУПРЕНЕ с. Видинско 377
Ш
 ШАБАЦ кр. Сърбия 25, 175
 ШАРКОВО с. Ямболско 90
 ШВЕДИ 162
 ШВЕЦИЯ 24, 49
 ШИПКА гр. 181, 268, 385, 390
 ШИПЧЕНСКИ ПРОХОД пр. Стара планина 181
 ШИРОКА ЛЪКА с. Смолянско 422, 423
 ШКОДРА гр. НР Албания 50, 118, 163, 334
 ШКОДРА лива 232
 ШКОДРЕНСКИ ПАШАЛЪК 233
 ШУМАДИЯ обл. СР Сърбия, СФРЮ 175
 ШУМЕН гр. 46, 65, 72, 100, 180, 192, 194, 200, 201, 202, 229, 232, 259, 265, 268, 269, 288, 295, 301, 314, 340, 373, 377, 390, 397, 424, 459, 463
 ШУМЕН каза 232
 ШУМЕН санджак 232
Щ
 ЩИП гр. СР Македония, СФРЮ 55,

57, 65, 70, 77, 84, 242, 293, 391,
441
ЩИТ с. Хасковско 90
ЩИПСКО 146, 385
Ю
ЮСКЮДАР нахия 90

Я
ЯКОРУДА гр. 104
ЯЛОМИЦА окр. Влахия 189, 208
ЯМБОЛ гр. 57, 203, 208, 266, 275,
340, 385, 403, 463
ЯМБОЛСКО 90, 96, 210, 463, 464

ЯНИНА гр. Епир, Гърция 29, 50, 51,
104, 118, 194, 297
ЯНИНСКИ ЕЯЛЕТ 51, 232, 237
ЯНТРА р. 338
ЯШ гр. СР Румъния 162, 163, 164,
176, 187, 188, 361, 364

КАРТИ

Османската империя и Европа през
XVIII в. **с. 30–31**
Стопанско развитие през XVIII в. **с.**
64.
Освободителни борби и социални дви-
жения през XVIII в. **с. 96.**

Културно-национално развитие през
XVIII и първата половина на XIX в. **с.**
124–125
Стопанско развитие през първата
половина на XIX в. **с. 276.**
Националноосвободителни борби през

първите две десетилетия на XIX в. **с.**
339.
Националноосвободителни борби от
1821 до 1839 г. **с. 352.**
Националноосвободителни борби от
1840 до 1856 г. **с. 363.**

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ XVIII – СРЕДАТА НА XIX В.

ИЗВОРИ

- Александър Екзарх. — *Св*, 3, 1893, № 2, 41–43; № 3, 65–67; № 4, 94–95; № 6, 126–131.
Писма и документи
- АНГЕЛОВ, Б. и ХР. ВАКАРЕЛСКИ. Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитра. С., 1939. 552 с.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Преписи на Паисиевата история. — *ИИБЛ*, 7, 1958, 299–307.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Рилска преправка на История славяно-българская. С., 1966. 156 с.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Страници из историята на руско-българските връзки. — *В*, 1975, № 6, 70–71.
Руско-турската война 1828–1829 г.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Хилендарска преправка на „История славянобългарская“. — *ИБИБД*, 26, 1968, 299–309.
- АНДОНОВ-ПОЛАНСКИ, ХР. Един извештај за трговијата на Солун и Солунско во 1835 година. — *ГИНИ-Ск.*, 12, 1968, № 2, 215–233.
- АНДОНОВ-ПОЛАНСКИ, ХР. Един трговски договор од 1853 година сключен во Охрид. — *ГИНИ-Ск.*, 14, 1970, № 1, 135–146.
- АНЧЕВ, А. България през погледа на участници във войната 1828/1829 г. — *ИВИНД*, 21, 1976, 71–85.
- АНЧЕВ, А. Донесенията на руското консулство в Одрин за положението на българския народ през 40–50-те години на XIX в. — *ИДА*, 29, 1975, 305–319.
- АПОСТОЛИДИС, М. и АЛ. ПЕЕВ. Кондика на Пловдивския абаджийски еснаф. Кн. 1. За времето от 1685 год. до 1772 год. Кн. 2. За времето от 1772 год. до 1818 год. Кн. 3. За времето от 1811 год. до 1856 год. — *ГПНБМ*, за 1928–1929, 1931, 65–170, 9 л. факс.; за 1930, 1931, 1–186, 2 л. факс.
- АРГИРОВ, СТ. Два стари еснафски устава. — *ПСнБКД*, 61, 1901, 382–389.
На Папукчийския и Купчийския еснаф от 1838 и 1859 г.
- АРГИРОВ, СТ. Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. — *ПСнБКД*, 68, 1908, 219–238; *СнБАН*, 63, 1942, 1–22.
- АРГИРОВ, СТ. Три неизвестни писма на отца Неофита Хилендарски Бозвели. /Нови данни за неговия живот/. — *СнБАН*, 54, 1937, 189–202.
- АРНАУДОВ, М. Документи по българското Възраждане. — *ИИБЛ*, 5, 1957, 475–505.
- АРНАУДОВ, М. Непознатият Бозвели. Първообразът на „Мати България“ и други необнародвани трудове и писма. С., 1942. 492 с. 8 факс.
- АРШ, Г. Л. „Дело Галатиса“ /неопубликованные документы к истории „Филики этерии“/. — *БИ*, 1, 1974, 277–321.
- Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания. XV–XIX в. Състав. и ред. П. Петров. С., 1962. 428 с.; 2. изд. 1964. 480 с.
- АТАНАСОВ, В. Из миналото на еснафите ни. — *ПСнБКД*, 63, 1903, 747–752.
- АХМЕД АЛИ ПАША, ЕЛХАДЖ. Османски политически трактат. 1776–1777 г. Подг. за печ. Б. Цветкова. С., 1972. 153 с.
- БАЛАБАНОВ, М. Отзив в България по Венелиновите писма. — *СбНУНК*, 2, н. о., 1890, 285–309.
- БАЛАБАНОВ, М. Писма на Г. С. Раковски от крехката му ученическа възраст. — *СнБАН*, 18, 1919, 81–92.
- БАЛАБАНОВ, М. Писма на народното пробуждане. — *ПСнБКД*, 25 и 26, 1888, 16–63. Авт. под псевд. Димитриев; 32 и 33, 1890, 327–351. Авт. под псевд. Димитриев; 36, 1891, 919–940; 65, 1905, 577–598.
- БАЛАСЧЕВ, Г. Документи по сръбско-българските отношения през 1830–1836 г. — *ИИД*, 1, 1905, 18–33.
- БЕРОН, П. Буквар с различни поучения. /Рибен буквар/. Стъкмил Ст. Стойков. С., 1974. 141 с. с прил. Юб. фототип. изд.
- БЛАГОЕВ, Д. За Българското възраждане. Състав. Д. Райков. С., 1982. 244 с.
- БЛЪСКОВ, ИЛ. Петдесетгодишнината от руско-турската война в 1854 г. наречена Кримска. Въспоменания по обсадата на град Силистра. Из моите лични наблюдения. — *СлГ*, 3, 1905, № 3, 120–127; № 4, 161–168.
- БЛЪСКОВ, ИЛ. Спомени за пребиваването на унгарската емиграция в България през средата на миналия век. — *ИИБИ*, 1–2, 1951, 316–324.
- БЛЪСКОВ, Р. Автобиография. — *СбНУНК*, 18, 1901, 545–604.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Един еленски летопис за размирното турско време. — *БС*, 1899, № 13–14, 604–614.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Принос към историята на българското възраждане. Поп Андрей Робовски: автобиография и

- преписка. — *СбНУНК*, 21, 1, н. о., 1905, 1—17.
- БОБЧЕВ, СТ. С. П. Р. Славейков и един негов ръкопис. — *ПСнБКД*, 61, 1901, 549—581.
- БОГОРОВ, ИВ. За народна сваят, добро поминуване и родна реч. Избрани произведения. Ред. и състав. Г. Боршуков. С., 1970. 293 с.
- Британски документи за историјата на македонскиот народ. 1. /1797—1839/. Ред. Хр. Андонов-Полјански. Скопје, 1968. 320 с.
- БУР, М. Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в Будапешенските архиви /1824—1826/. — *ИИЛ*, 21, 1972, 219—275.
- БЪОДЕЙ, Й. България в спомените на унгарските емигранти — сподвижници на Кошут. — *ИП*, 1958, № 6, 82—91.
- Българско народно творчество. 3. Исторически песни. Отбрал и ред. Хр. Вакарелски. С., 1961. 672 с.
- ВАСИЛЬОВ, Т. Кърджалиите в Тетевен. — *ПСнБКД*, 2, 1892, 148—149.
- Три летописни бележки от църковни книги.
- ВЕЛИКИ, К. и В. ТРАЙКОВ. Българската емиграция във Влахия след руско-турската война от 1828—1829. Сб. от документи. С., 1980. 452 с.
- ВЕЛИКОВ, СТ. и СТ. МАСЛЕВ. Документи за положение на българското население от Търновската каза през Кримската война. — *ИДА*, 5, 1961, 174—221.
- ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. За един нов препис на „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски. — *БЕ*, 1962, № 6, 518—520.
- ГЕНОВ, Г. Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940.
- ГЕОРГИЕВ, Й. и Б. АЧКОВ. Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. — *ИИИ*, 19, 1967, 167—193.
- ГЕОРГИЕВ, Й. п. Материали по църковната борба /Архива на Неофита Бозвели/. — *СбБАН*, 14, 1921, 1—82.
- ГРЕК, И. Ф. и И. Д. ЗАБУНОВ. Новые документы о движении бессарабских болгар в поддержку второго Браильского бунта 1842. — *ИАНМССРсон*, 1974, № 1, 65—72.
- ГРИГОРОВИЧ, В. И. Очерк за пътешествие по Европейска Турция /1844—1845/ с карта на околностите на Охридското и Преспанското езеро. Предг. Е. Георгиев. С., 1978. 182 с.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Жители на Несебър в помощ на руските войски през 1770—1771 г. — *В*, 1976, № 5, 72—75.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Извори на имуществената диференциация сред градското и селското население на Балканите в края на XVII и през XVIII век. — *ИДА*, 25, 1973, 255—273.
- ГРУЕВ, Й. Спомен за Чалъковци. — *БП*, 3, 1896/1897, № 3, 79—87.
- ГЮРОВА, СВ. Възрожденски пътеписи. Подбор и ред... С., 1969. 568 с.
- ДАНЧЕВ, Г. Ръкописен сборник от началото на XIX в. — *ИИЛ*, 16, 1965, 129—134.
- Два берата дадени на гр. Преслав от султан Махмуд II /1808—1839/. — *М*, 3, 1914/1919, № 9, 12—15.
- Две синодални писма от фенерската патриаршия. — *Искра*, 4, 1892/1893, № 12, 675—676.
- ДЖУМАЛИЕВ, Г. Летописът на Хаджи Велко от Шумен /1771—1811/. — *ИНМ—К.*, 3, 1965, 55—64.
- ДЖУМАЛИЕВ, Г. Училищна сметководна книга /кондика/ на Шуменската община от 40-те години на миналия век /1839—1848/. — *ИНМ—Ш.*, 5, 1972, 187—202.
- ДЫЛЕВСКИЙ, Н. М. Жизнеописание Софрония Врачанского в русских публикациях конца XIX столетия. — В: *Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции*. М., 1976, 420—424.
- ДИМИТРОВ, СТР. Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII—XIX в. — В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 325—333.
- ДИМИТРОВ, СТР. Един бунт в Южна Добруджа през 1760 година. — *ИДА*, 15, 1968, 241—250.
- ДИМИТРОВ, СТР. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Състав., прев. и ред. ... С., 1981. 428 с.
- ДИХАН, М. и Й. МИТЕВ. Ценни документи в Одеската архива за браилските бунтове 1841—1842. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 455—467.
- ДОБРОПЛОДНИ, С. Кратка автобиография. С., 1893. 119 с.
- Документи за българската история. Т. 3, 5—6. С., 1940—1951.
3. Документи из турските държавни архиви (1564—1908/). Ч. 1. /1564—1872/. Подбрал и прев. П. Дорев. 1940. XLIX, 518 с.
- 5—6. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви. 1830—1877. Ч. 1—2. Събрал П. Ников. Под ред. Ст. Романски. 1948—1951. 291 с.; 415 с.
- ДРАГОВА, Н. Домашни извори на „История славяноболгарска“. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 285—343.
- ЕПАНЧИН, Н. Очерки похода 1829 года в Европейской Турции. Ч. 1. СПб., 1905.
- ЕВТИМИЙ, АРХИМАНДРИТ. Неиздадени материали по миналото на Копривщица. — В: *Юб. сб. Копривщица*. 1. С., 1926, 555—719.
- ЕВТИМИЙ, АРХИМАНДРИТ. Писма до Неофит Рилски и др. от чорбаджи Вълко Чалъков и други копривщенски деятели. — В: *Юб. сб. Копривщица*. 2. С., 1937, 74—85.
- ЕШКЕНАЗИ, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. — *ИИИ*, 12, 1963, 193—211.
- Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Равевского. 40—80 годы XIX века. М., 1975. 576 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Как е бил завзет Одрин от русите и е бил сключен Одринският мир в 1829 година. /Според писмата на един очевидец и участник/. — *НПр*, 2, 1930, № 3, 33—72.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. /По повод на един новооткрит препис от тия преправки/. — *ПСнБКД*, 59, 1899, 723—757.
- ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. От IX в. до Освобождението — 1878 г. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. от 1931 г.
- ИВАНОВ, Й. Неизвестен ръкопис на Софрония Врачански. — *Р*, 1, 1938, № 1, 159—162.
- ИВИЃ, АЛ. По Бугарској пре сто година. — *СбБАН*, 31, 1937, 1—15.
- Извори и документи по Велчовата Завера. В. Търново, 1935. 80 с.
- ИЗВОРОВ, А. Едно писмо по второто опитване на капитан Георги Стойчев Мамарчев Буюклу до вдигане въстание в Търново през 1835 година. — В: *Юб. сб.* 35 г. Разгр. ч-ще „Развитие“. Разград, 1904, 93—95.
- ИРЕЧЕК, К. Словарят на отца Неофита Рилского. —

- ПСнБКД, 2, 1882, 131–137.
- ИРЕЧЕК, К. Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. — ПСнБКД, 3, 1882, 60–83.
- ИХЧИЕВ, Д. Два турски документи. — СБИД, 11, 1907, № 6, 369–387.
Акт с подробна сметка на общите разходи на Видинския вилает за 1775 г.: Султански ферман до санджаците и казите в Румелия за свободната циркулация на златни и сребърни монети от 1776 г.
- ИХЧИЕВ, Д. Два турски документи. — СБИД, 12, 1908, № 2–3, 125–130.
Султанска заповед от 1805 г. за доставка на вълна за еничарския корпус
- ИХЧИЕВ, Д. Документи за поземлената собственост. — ПСнБКД, 68, 1907–1908, 469–474.
- ИХЧИЕВ, Д. Документи от турската архива. Извлякъл от турски... — СБИД, 12, 1908, № 7–8, 477–486.
Ферман и худжета от 1790 г. с икономическо значение.
- ИХЧИЕВ, Д. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. Съобщава... — СБИД, 11, 1907, № 7, 445–461.
- ИХЧИЕВ, Д. Исторически принос за „войниганите“ при турската войска от 1374 год. дори до 1839 год. след Р. Хр. — до Танзимата. — ПСнБКД, 66, 1906, 708–742.
- ИХЧИЕВ, Д. Материали за историята ни под турското робство. 3. Бюджетът на Видинската област във втората половина на XVIII век. — ИИД, 2, 1906, 102–128.
- ИХЧИЕВ, Д. Материали из турската архива при Народната библиотека в София. — ПСнБКД, 69, 1908, 147–159.
- ИХЧИЕВ, Д. Принос към въпроса за спахиите в Османската държава и турски документи върху тях. — СбНУНК, 25, 1909, 1–96.
- ИХЧИЕВ, Д. Турските документи на Рилския манастир. Прев. и наредил... С., 1910. 819 с.
- ИХЧИЕВ, Д. Турски държавни документи за кърджалиите. Събрани и наредени... — СбНУНК, 22 и 23, 1906–1907, 1–71.
- ИХЧИЕВ, Д. Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински. Събрал и превел... — СбНУНК, 24, 1909, 1–128.
- ИХЧИЕВ, Д. Ценен исторически паметник. По борбата за освобождението от турското робство на южните славяни. — БС, 11, 1904, № 3, 171–176.
Манифест на Махмуд II през 1808 г.
- ЙОНОВ, М. Чужди пътешественици за народността съзнание у българите през XV–XVIII век. — В, 1972, № 5, 25–34.
- ЙОРДАНОВ, В. Един Разградски ръкопис от началото на 19 век. — В: Юб. сб. 35 г. Разгр. ч-ще „Развитие“. Разград, 1904, 51–58.
- ЙОЦОВ, Д. Из архивата на граф Николай Павлович Игнатиев. /Една записка на руския министър на външните работи до имп. Николай I от 1829 г./ — ПСнБКД, 70, 1909, 451–462.
- ЙОЦОВ, Д. Материали за Пазвант-Оглу, извлечени от руските архиви. — ПСнБКД, 68, 1908, 749–755.
- КАБАКЧИЕВ, СТ. Спомени за град Варна от времето на Кримската война /1853–1865 г./ — ИВАД, 3, 1910, 31–48.
- КАБРДА, Й. Два берата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII в. — ИИБИ, 7, 1957, 377–404.
- КАБРДА, Й. Турецкие источники по истории православной церкви в османской империи. — В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы*. 2. М., 1969, 172–179.
- КАЛИГАНОВ, И. И. „Повесть о Георгии Новом“ в русской рукописной традиции XVI–XVIII вв. — *СовС*, 1975, № 5, 25–35.
- КАРАПЕТРОВ, П. Няколко записки от сегашния век. — СбНУНК, 6, 1891, 379–425.
Приписки от книги в Панагюрище.
- КАСАБОВ, ИВ. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. 137 с.
- КЕСЯКОВ, ХР. Стари пътувания през България, 5. Йосиф Микоша 1872. 6. Станислав Малаховски 1788. 7. Никола Ернест Клееман 1768. 8. Маловажни пътувания 1667–1850. — СбНУНК, 11, 1894, 179–194.
- КЕСЯКОВ, ХР. Стари пътувания през България. Граф Волфганг Етингенски. — ПСнБКД, 58, 1899, 630–640.
- КИРИЛ, ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Принос към българския църковен въпрос. Документи от Австрийското консулство в Солун. С., 1961. 224 с.
- КИРОВ, Г. Летописът на Женда Вичов от Котел. — СбНУНК, 12, 1895, 359–378.
- КИРОВ, Г. Материали за историята на Котленското училище. — СбНУНК, 22 и 23, 1906–1907, 1–64.
- КИСИМОВ, П. Велчовата завера във В. Търново от 1835 година. /По разказите на съвременници/. — БС, 7, 1900, № 1, 21–32.
- КИСИМОВ, П. Дядо Никола. Приготовляването в Търново въстание на 1856 г.; Епилогът на готвеното в Търново въстание през 1856 г. — БС, 7, 1900, № 4, 215–228; № 5, 287–298.
- КИСИМОВ, П. Исторически работи. Моите спомени. Ч. 1–3. С., 1898–1901. 124 с.; 108 с.; 162 с.
- КЛАЙНЕР, БЛАЗИУС. История на България от... съставена в 1761 г. Прев. от лат. ез. К. Телбизов. Предг. Ив. Дуйчев. С., 1977. 206 с.
- КОЙЧЕВА-ЦАЛОВА, П. Тълковният речник на Найден Геров — източник на сведения за музикалния бит на българите. — ИИМуз, 15, 1970, 261–303.
- КОЛЕДАРОВ, П. и К. КОСЕВ. Програмно писмо на д-р Никола С. Пиколо относно борбата за църковно-национална независимост. — ИП, 1965, № 3, 89–99.
- КОНЕВ, ИЛ. Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения. Материали и документи. С., 1966. 319 с.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. О плане вооруженной борьбы Г. С. Раковского в Болгарии в период Крымской войны. — В: *Слав. архив*. М., 1959, 330–342.
- КОПРЕЕВА, Т. Н. Неизвестный литературный источник жития Софрония Врачанского. — *ТОДРЛ*, 23, 1968, 261–275.
- КОСТОВ, Д. Пет писма на В. Априлов до Иларион Макариополски. — *ИНЕМ*, 2, 1922, № 1–2, 23–36.
- КОЧЕВ, Н. Няколко документа, разкриващи икономическото състояние на Рилския манастир в края на XVIII в. — *ИДА*, 29, 1975, 177–186.
- КУЗЕВ, АЛ. Един пътепис от 1808 г. за българските земи. — В: *Сб. в памет А. Бурмов*. С., 1973, 425–441.
- КУЗМАНОВ, П. Документи за Иван Кулин и Димитракиевата буна през 1856 г. /Из архива на Сърбия в Белград/. — ИП, 1970, № 4, 81–96.
- Кутузов в Дунайских княжествах. /Сборник документов/. Кишинев, 1948. 138 с.

- М. И. Кутузов. Сборник документов. Т. 3. 1808–1812. Под ред. Л. Г. Безкровного. М., 1952. XXXII, 1028 с.
- ЛАМАНСКИЙ, В. Болгарская словестность 18 века. — *ЖМНП*, 145, 1869, сент.-окт., 107–123.
- ЛАПТЕВА, Л. П. К истории русско-славянских отношений 50–70-х годов XIX в. /А.Ф. Гильфердинг и его письма М. Ф. Раевскому/. — *ВМУСи*, 1976, № 2, 34–45.
- МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, О. Нови документи за Матей Преображенски из един новооткрит негов ръкопис от 1853 г. — *ИДА*, 18, 1970, 163–177.
- МАНЧЕВ, В. Спомени. Дописки. Писма. Състав., бел., комент. Ц. Нанова и Ю. Николова. Предг. Д. Леков. С., 1982. 180 с.
- МАТЕЕВ, Б. Ценни документални материали на върбишките султани Герай. — *ИП*, 1956, № 2, 116–118.
- МАТЕЕВ, П. Два документа от потомци на поп Стойко — сетне епископ Софроний Врачански. — *МкП*, 10, 1936, № 3–4, 101–107.
- МАТКОВСКИ, АЛ. и П. АНГЕЛАКОВА. Кратък опис на Македонија од посланикот на Дубровничката република Марин Кабоча од 1706 година. — *И*, 6, 1970, № 2, 248–250.
- МИЛАДИНОВ, Д. и К. МИЛАДИНОВ. Съчинения. /Писма, дописки, стихотворения/. Състав. Н. Табаков. С., 1965. 188 с.
- МИЛАДИНОВ, Д. и К. МИЛАДИНОВ. Преписка. Издирил, комент. и ред. Н. Трайков. С., 1964. 276 с.
- МИЛЕВ, Н. Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. — *СпБАН*, 6, 1913, 1–71.
- МИЛЕТИЧ, Л. Един документ от първото време на танзимата. — *СбНУНК*, 15, 1898, 357–392.
- МИЛЕТИЧ, Л. Едно бележито послание на Цариградската патриаршия до българите в Дебърско /1849 год./. — *СпБАН*, 18, 1919, 17–30.
- МИЛЕТИЧ, Л. Из един поменик на манастира Пречиста /Кичевско/. — *СпБАН*, 18, 1919, 31–40.
- МИЛЕТИЧ, Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. С., 1923. IV, 308 с.
- МИЛЕТИЧ, Л. Стари пътувания през България. 1. Герхард Корнелиус Дриш 1718 г. 2. Руджиер Йосиф Бошкович 1762 г. — *СбНУНК*, 6, 1891, 113–167.
- МИТЕВ, Й. Няколко турски документи за гр. Варна по време на руско-турските войни от 70-те години на XVIII в. до 50-те години на XIX в. — *ВИС*, 1969, № 6, 71–83.
- МИХОВ, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Библиографско-статистични изследвания. Т. 1–5. С., 1915–1968. XVIII, 483 с.; XIV, 382 с.; XII, 486 с.; XIV, 557 с.; 172 с.
- МИЯТЕВ, П. Маджарски пътеписи за Балканите. XVI–XIX в. Подбор, прев. и комент.... С., 1976. 144 с.
- МОЛЛОВ, ИВ. Ръкопис от Софрония Врачански. 1. Неделно поучение и 2. Катихизис на православната вяра. — *СпБАН*, 35, 1926, 81–92.
- МУТАФЧИЕВ, П. Църковни старини от XVII–XVIII век. — *ИБАД*, 2, 1911–1912, 15–45.
- НАТАНАИЛ МИТРОПОЛИТ ОХРИДО-ПЛОВДИВСКИ. Жизнеописание. /Автобиографични бележки/. Съобщава А. Станков. — *СбНУНК*, 25, 1909, 1–77.
- НЕДКОВ, Б. Браилските бунтове /1841–1842/. Турски документи — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 697–734.
- НЕДКОВ, Б. Унгарската емиграция в България през 1849–1850 г. Няколко неизвестни турски документи. — *ИДБ„ВК“*, за 1953, 1955, 232–261.
- НЕДЯЛКОВ, ХР. Препис от печатния „Неделник“ на Софроний Врачански. — *ИИБЛ*, 6, 1958, 281–284.
- НЕОФИТ БОЗВЕЛИ. Съчинения. Състав. Ст. Таринска. С., 1968. 280 с.
- НЕОФИТ БОЗВЕЛИ. Мати Болгария вж. Арnaudов, М. Непознатия Бозвели. Първообразът на „Мати Болгария“...
- НЕОФИТ РИЛСКИ. Приписки в библиотеката му. Подбор и подг. за печат Д. Леков и А. Алексиева. С., 1976. 287 с.
- НИКОВ, П. Австрийски консули в Турция за българите в Македония /официални рапорти от 1846, 1871, 1874 г./. — *МкП*, 1, 1924/1925, № 5–6, 97–126.
- НИКОВ, П. Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934. 494 с.
- НИКОВ, П. Едно неизвестно описание на българския Черноморски бряг от XVIII век. — *ГСУифф*, 28, 1932, 1–60.
- НИКОЛОВА, М. Сведения за град София през XVIII в. — *ИСиффСУ*, 2, 1943, 41–103.
- НИКУЛИНА, М. В. и СТ. ВЕЛИКОВ. Писма на Николай Христофоров Палаузов и Спиридон Николаев Палаузов до Михаил П. Погодин и Виктор И. Григорович. — *ИДА*, 27, 1974, 101–139.
- НИЯКИЙ, В. В. Кому и кем написано писмо „Зманчевица“. — В: *Слав. архив*. М., 1962, 59–74.
- НОВИЧЕВ, А. Д. Турецкий источник о внутреннем положении Османской империи и причинах ее поражения в войне с Россией в 1768–1774 гг. — *ВЛУсиял*, 1975, № 2, 80–88.
- О Пазван-Оглу од 1795 до 1807 године. — *ССКА*, 2, 1890. 104–128.
- Опис на тимарски регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“. Ред. Б. Цветкова. С., 1970. 96 с. с. факс.
- Описание-документальных источников по истории русско-болгарских связей за 1850е — 1870е годы в рукописных фондах Государственной публичной библиотеки им. „М. Е. Салтыкова-Щедрина“. С., 1978. 212 с.
- ОРЕШКОВ, П. Неизвестна преписка на манастирите Соколски и Рилски с Н. Хр. Палаузов. 1845–1854. — *СбБАН*, 36, 1942, 173–208.
- ОРЕШКОВ, П. Няколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански /1800–1812/. — *СбБАН*, 3, 1914, 1–55.
- ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ. История славяноболгарская собрана и нареждана Паисием йеромонахом в лето 1762. Стъкмил за печат по първообраза и увод Й. Иванов. С., 1914. LXVI, 91 с.; Първи Софрониев препис от 1765 година. Увод. новобълг. текст и комент. Б. Райков. С., 1972. 175 с. Юб. фототип. изд.; Никифоров препис от 1772 г. Подготвил за печат Б. Ст. Ангелов. С., 1961. 208 с.; Славяноболгарска история. С предг. от П. Динеков. 14. изд. С., 1975. 112 с. 1. изд. 1938.
- ПАНЧЕВ, Т. Материали по нашето възраждане. /Из архивата на Найден Геров/. Писмо от Неофит Рилски до хаджи Геро Добрович Мушек. — *БС*, 16, 1909, № 2, 97–100.
- ПАСКАЛЕВА, В. Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г. — *ИДА*, 8, 1964, 196–202.

- ПЕТРОВ, П. и М. МЮСЛЮМОВ. Дружни и единни през вековете. Сб. ист. док. и спомени за турското население. Състав... С., 1966. 428 с.
- ПЕТРОВ, П. Дубровнишки пътепис през българските земи от 1792 г. — *ИИД*, 26, 1968, 267—274.
- По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания /XIV—XIX в./. Състав. П. Петров. С., 1972. 583 с.
- Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Състав. и ред. Н. Тодоров. С., 1953. XX, 464 с.
- ПОПОВ, АЛ. Документи по възраждането. /Из кондиките на Сливенската църковна община/. — В: *Юб. сб. бълг. нар. ч-ще „Зора“* — Сливен. С., 1910, 228—243.
- ПОПОВ, Н. Документи за гръцкото въстание от 1821 година и за участието на българите в него. — *ИДБ, ВК*, за 1957—1958, 1959, 346—356.
- РАДКОВ, М. Интересен документ на българската община в Трявна за джелепчийството през втората четвърт на миналия век. — *ИДА*, 24, 1972, 197—200.
- РАДКОВА, Р. Тѣфтер на Рило-монастирския епитроп Серафим от 1845—1846 г. — *ИДА*, 12, 1966, 128—146.
- РАДКОВА, Р. Дванадесет неизвестни писма на Неофит Рилски. — *ИДА*, 25, 1973, 93—114.
- РАДКОВА, Р. Новооткрити писма на Неофит Рилски за книжовните му връзки с Райно Попович. — В, 1972, № 6, 20—27.
- РАЙКОВ, Б. и В. Д. КОНОБЕЕВ. Обръщение на българската емиграция в Букурещ от 1813 г. към българския народ. — *ИНБ, КМ*, 12, 1972, 89—96.
- РАЙЧ, ЙОАН. История разныхъ славянскихъ народовъ най паче же болгаръ, хорватовъ и сербовъ изъ тмы забвения изъята и во светъ исторический произведенная... архимандритомъ во Святоарахангельскомъ монастыре Ковиле. Ч. 1—3. СПб., 1795.
- РАКОВСКИ, Г. С. Автобиография и мемоари. С., 1925. 172 с.
- РАКОВСКИ, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. Т. 1—2. С., 1952—1957.
1. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. Под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динев, Д. Косев и Л. Стоянов. 1952. VIII, 644 с.
 2. Писма до Раковски 1841—1860. Под ред. на Н. Трайков. 1957. 916 с.
- РАКОВСКИ, Г. С. Български за независимо им священство днесъ възбуденъ въпросъ и нхна народна чърква въ Цариградъ. Белград, 1860.
- РАКОВСКИ, Г. С. Горский пътник. Повествительнъ спев. Нови Сад, 1857. VI, 288 с. /претърпяло много изд./.
- РАКОВСКИ, Г. С. Предвестник на Горского пътника. 2. изд. Пловдив, 1884. II, 34 с.
- РАКОВСКИ, Г. С. Страници из творчеството му. Състав. Г. Генов и В. Трайков. С., 1972. 208 с.
- Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. 2. Документални материали. С., 1968. 528 с.
- РАЧИНСКИ, АЛ. Пóходни писма от Южна Бесарабия на един опълченец през 1855—1856 година. /Увод и прев. на М. Димитров и Г. Никитов/. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 174—247.
- РОМАНСКИ, СТ. Австрийски документи на Нишкото българско въстание от 1841 година. — *СБНУНК*, 26, 1912, 1—195.
- РОМАНСКИ, СТ. Браилски историйки 1841—1848. Студии и документи. 1. Българската въстаническа чета от 1841 г. — *СББАН*, 3, 1914, 1—145.
- РОМАНСКИ, СТ. Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930. VII, 685 с.
- РОМАНСКИ, СТ. Едно писмо на сръбския кн. Кара Георги Петрович до угровлашкия митрополит в Букурещ от 1809 год. — *СББАН*, 1, 1911, 166—167.
- РОМАНСКИ, СТ. Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 год., съпоставен с преписа от 1765 год. С., 1938. XX, 188, 8 с.
- РЪОСЛЕР, Е. ФОН. Едно описание на България от 1852 година. Увод и прев. П. Ников. — *БИБ*, 2, 1929, № 1, 131—159.
- САВИЧ, А. Спомени на капитан Вълков /Васил Петрович Чардаклиев/. С., 1932. 120 с.
- САВОВ, Н. Чужди пътешественици за селското стопанство на София и Софийско до XIX в. — *АССМ*, 2, 1973, 109—118.
- САПУНОВ, Н. Дневник по съграждането на първата българска в Цариград черква св. Стефан 1847—1849. — *ПСБКД*, 11, 1884, 59—113.
- САРАФОВ, К. Документи из поверителната архива на Българското министерство на външните работи. — *СББАН*, 24, 1931, 1—36.
- СЕЛИЩЕВ, М. Македонските кодекси XV—XVIII в. С., 1933. 262 с.
- СЛАВЕЙКОВ, ИВ. Една стара църковна кондика от Трявна и едно окръжно послание от 1823 г. на митрополита Илариона, екзарх на цяла България. — *СБНУНК*, 14, 1897, 544—554.
- СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Извлечения из летописа на поп Йовча от Трявна. — *СБНУНК*, 2, 1890, 310—316; 3, 1890, 381—394; 4, 1891, 601—609.
- СЛАВОВА, СТ и ЦВ. ДОЙНОВА. Документи от националния архив на Франция за откриването на Имперския османски лицей в Галата Сарай и първите български ученици в него. — *ИДА*, 19, 1970, 205—244.
- СЛАВОВА, СТ. Участие на преселници българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождението на българите от турско иго. 1841—1878. — *ИДА*, 15, 1968, 209—239.
- Служба с житием и страданием Светого великомученика Георгия Нового. Фототип. изд. по случай 200 год. от рождението на Никола Карастоянов. Предг. П. Динев. С., 1978. 74 с.
- СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В. Неофит Бозвели и българския църковен въпрос. Нови данни из архивата на А. Чарториски. С., 1964. 212 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. — *СББАН*, 41, 1949, 177—400. Отд. отпеч. С., 1946.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Гръцки кодекси на Пелагонийската митрополия. /Принос към историята на Пелагонийската епархия/. — *ГСУбф*, 25, 1947—1948, 1—59.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Друг Търновски църковен кодекс. /За училища, енорийски църкви и манастири/. — *ГСУбф*, 18, 1941, 1—106.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Един препис на Паисиевата история в Преображенския манастир. — *МкП*, 13, 1942/1943, № 2, 85—124.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Исторически вести за Търновската митрополия. — *ГСУбф*, 20, 1943, 1—126.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Кодекс /кондика/ на църквата „Св. Георги“ в Струга. С., 1964. 128 с.

- СНЕГАРОВ, ИВ. Материали за историята на българската просвета през Възраждането. — *ИАрхИ*, 1, 1957, 199–265.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Нов кодекс на Търновската митрополия. — *СбБАН*, 31, 1937, 1–181.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Принос към биографията на Неофит Рилски. /Гръцки писма до него/. С., 1952. 480 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Старият Търновски църковен кодекс. Документи. — *ГСУбф*, 11, 1934, 1–60; 12, 1935, 1–48; 13, 1936, 1–74.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Три гръцки поменици от с. Арбанаси /Търновско/. — *ГСУбф*, 20, 1943, 1–21.
- СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ. Избрани творения. Под ред. на П. Динев. С., 1946. 160 с.
- СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ. Жизнеописание. Житие и страдания грешного Софрония. Изд. подгот. Н. М. Дылевский и А. Н. Робинсон. Л., 1976. 148 с. с факс.
- СПИРИДОН ЙЕРОСХИМОНАХ. История во кратце о болгарском народе славенском 1792. Стъкмил В. Златарски. С., 1900. IV, 124 с.
- Спомени /на Илия Димитров/ на еснафството и търговията в град Шумен преди Освобождението. Записал Н. Михов. — В: *Шумен и Шуменско*. 3. С., 1971, 178–187.
- СПРОСТРАНОВ, Е. Материали по историята на Рилския манастир. — *СбНУНК*, 18. 1901. 171–206.
- СТАЙНОВА, М. Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя. XV–XX в. Състав... С., 1971. 95 с.
- СТАМБОЛСКИ, ХР. Автобиография. Дневници. Спомени. 1852–1879. Откъси, подбор и ред. Стр. Димитров. С., 1972, 933 с.
- СТАНЕВ, СТ. и В. ПАНЕВ. Из фондовете на музикалните дейци от Шумен. — *ИДА*, 31. 1976. 178–194.
- СТАНИМИРОВ, СТ. Материали за историята на Габровските манастири. — *ГНМ*, 4. 1926. 583–593.
- СТЕФАНОВ, ИВ. Летописни бележки из един ръкописен сборник на даскал Христофор Никович от Разград. — *СбНУНК*, 5. 1898, 315–321.
- СТЕЦКЕВИЧ, М. Я. Материалы об отношениях России с Османской империей в рукописных фондах Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. — В: *Вопр. новой и новейшей ист. стран Ближнего Востока*. Тбилиси, 1975, 88–129.
- СТОИЛОВА, К. Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г. — *ИП*, 1978, № 3, 93–103.
- СТОЙКОВ, Н. Из записките на поп Койча Икономов и на поп Никола х. Койчев от Трявна. — *СбНУНК*, 15, 1898, 310–314.
- СТОЙЧЕВ, Н. Дневникът на Раковски от 1854 година. — *ИП*, 1946/1947, № 2, 233–237.
- СТОЯНОВ, В. Два новооткрити саморъчни трудове на Софрония. — *ПСнБКД*, 28–30, 1889, 787–795.
- СТОЯНОВ, В. Документи за руско-турската война 1828–9 г. — *ПСнБКД*, 47, 1894, 794–808.
- СТОЯНОВ-ВЪЛКАНОВ, К. Европейски пътешественици на Балканския полуостров през време на Френската революция. — *МкП*, 1, 1924/1925, № 3, 81–90.
- СТОЯНОВ, К. Пътуване през България в 1829 година. /G. Koppel. Narrative of a Journey Across the Balkan./ — *РН*, 1908/1909, № 7, 167–176.
- СТОЯНОВ, К. Пътуване от Цариград през България в 1827 година от R. Walsh. — *ПСнБКД*, 69, 1908, 238–252.
- СТОЯНОВ, М. Българска павликанска история. Преработка на Паисиевата „История славяноболгарская“ — „Царственик“ на Христати Павлович. Избор на текст и бележки... — *ИДБ „ВК“*, за 1957–1958, 1959, 267–304.
- СТОЯНОВ, М. Преписи на Паисиевата „История славяноболгарска“. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 557–597.
- СТОЯНОВА, Р. Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. Из Държавния архив във Виена. — *ИИИ*, 11, 1962, 209–239.
- СТОЯНЧЕВИЋ, В. Прилози за познавање порекла становништва источне Србије. — В: *Решовита граха /Miscellanea/*. Кн. 1. Београд, 1956, 169–173.
- СТОЈЪНЧЕВИЋ, В. Четири писма кнезу Милошу из 1837 и 1838 године из Бугарске. — *ЈФ*, 23, 1958, 275–282.
- СУХОДОЛСКА, К. Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски /Салък паша/. Съобщава с кратки биографически бележки дъщеря му... — *СбНУНК*, 10, 1894, 429–468.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. Кованлъшки препис на Паисия. — *ПСнБКД*, 58, 1899, 663–667.
- ТЕДОРОВ-БАЛАН, АЛ. Кованлъшкият препис от Паисия спрямо Котленския и Тошковичева. — *ПСнБКП*, 61, 1901, 144–148.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. Котленският препис на Паисиевата история. — *БП*, 4, 1897/1898, № 12, с. 163.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. Първичето на хаджи Йоакима. — *ПСнБКД*, 61, 1901, 199–204.
- ТЕОДОРОВ-ХИНДАЛОВ, ВЛ. Въстания и народни движения от предосвободителна България. Според новооткрити турски официални документи. С., 1929. 190 с.
- ТОДОРОВ-ХИНДАЛОВ, ВЛ. Дерибейството в България. Един ценен турски ръкопис. — *Заря*, 1, 1929, № 5, 187–193.
- ТОДОРОВ-ХИНДАЛОВ, ВЛ. Принос към българската история. Видинското въстание през 1850 г. Новооткрити документи. 1. Материали по унията. 2. Стопанското и икономическото положение на Северна България преди Освобождението. С., 1926. 64 с.
- ТОДОРОВ, Н. Руски документи за демографското състояние на част от Източна България през 30-те години на XIX в. — *ИДА*, 13, 1967, 186–220.
- ТОДОРОВА, М. „Синие книги“ как источник по истории Балкан и Турции в 1814–1856 гг. — *СовС*, 1975, № 3, 86–91.
- ТОМОВ, В. Писма на Хаджи Партения като Кукушко-Полянски епископ. /Из архивата на Хр. П. Тъпчилещов 1812–1875 — Калофер — Цариград/. — *МкП*, 10, 1936, № 3–4, 109–122.
- ТОНЕВ, В. Документ за положението на населението в Североизточна България в средата на XIX в. — *ИДА*, 19, 1970, 189–203.
- ТРАЙКОВ, Н. Спомените на капитан Васил Вълков. — *ИИД*, 10, 1931, 87–132.
- ТРИФОНОВ, Ю. Зографската българска история. — *СбБАН*, 60, 1940, 1–66.
- ТРИФОНОВ, Ю. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. — *СбБАН*, 14, 1917, 1–42.
- Турски документи за македонската историја. Прев., ред. и

- комент. П. Цамбазовски. Т. 1–5. Скопје, 1951–1958.
1. 1800–1803. 1951. 169 с.
 2. 1803–1808. 1953. 202 с.
 3. 1809–1817. 1955. 128 с.
 4. 1818–1827. 1957. 192 с.
 5. 1827–1839. 1958. 219 с.
- Турски документи относно демографията, етнографията и историята на Тракия. Прев. Ат. Христов. — *ИТНИ*, 2, 1970, 283–293.
- Турски извори за айдутството и арамяството во Македонија. Прев., ред. и комент. Ал. Матковски. Т. 3. 1700–1725. Скопје, 1973. 264 с.
- Турски извори за българската история. Т. 5–6. С., 1970–1977. /Извори за българската история 20, 21/.
5. Документи от XVI–XIX в. за войнуците. Състав. А. Великов, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Г. Гълъбов, М. Михайлов, М. Стайнова, П. Груевски и Ст. Андреев. Ред. и ист. комент. Б. Цветкова. 1970. 710 с.
 6. Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII–XIX в. Състав. Н. Тодоров и М. Калицин. 1977. 432 с.
- Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1–2. С., 1961–1971.
1. Състав. Г. Гълъбов. 1961. 336 с.
 2. Състав. и комент. Б. Цветкова. 1971. 237 с.
- УЛУНЯН, А. А. Документы об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е годы XIX в. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 735–750.
- УНДЖИЕВА, ЦВ. Писма на Николай Хр. Палаузов в руските архивни хранилища. — *ЛИ*, 1, 1977, № 1, 79–95.
- Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность. А. П. Юшневского. Сб. документов. Сост. К. П. Крыжановская и Е. М. Руссев. Под ред. Л. В. Черепнина. Кишинев, 1957. 672 с.
- ФОНТОН, Ф. П. Хумористични, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828 и 1829 година. /Т. 2. Задбалканският поход/. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 2–3, 218–318.
- ХРИСТОВ, ХР. и В. ПАСКАЛЕВА. Документи за българската история из германски архиви 1829–1877. С., 1963. 430 с.
- ЦВЕТКОВА, Б. Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVIII в. — *ИИИ*, 19, 1967, 243–262.
- ЦВЕТКОВА, Б. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. — *ИДА*, 13, 1967, 270–285.
- ЦВЕТКОВА, Б. Френски пътеписи за Балканите. XV–XVIII в. Състав., и ред... Прев. от фр. Б. Цветкова, М. Киселинчева и Л. Генова. С., 1975. 535 с.
- ЦВЕТКОВА, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век. Студия и документи. Т. 1. С., 1971. 428 с.
- ЦОНЕВ, Б. Споменна книга на Софийския кройски еснаф по случай стогодишния му юбилей. С., 1907. X, 128 с.
- ЧИЛЕВ, П. Старата кондика на Търновската митрополия. — *СнБАН*, № 3, 1912, 149–162.
- ЧИЛИНГИРОВ, А. Бележки из църковните книги на Елешнишкия манастир Пресвета Богородица. — *ПСБКД*, 70, 1909, 317–318.
- ШИВАЧЕВ, А. Материали за историята на българския църковен въпрос и храма Св. Стефан в Цариград—Ферер. — *ИИД*, 7–8, 1928, 177–221.
- ШИШКОВ, СТ. Новонамерен дамаскин в Бачковския манастир от XVIII в. — *РН*, 8, 1910/1911, № 8–9, 214–226.
- ШИШКОВ, СТ. Новонамерени стари ръкописни черковнославянски паметници в Бачковския манастир. — *РН*, 8, 1910/1911, № 5–6, 129–137; № 7, 177–186.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Две неизвестни гръцки писма на Априлова и Палаузова до Неофита Рилски от 1837–1838 г. — *УПр*, 8, 1903, № 5, 430–441.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Един непознат труд на Неофита Бозвели, неговата цена за историята на нашето възраждане и неговите отношения към „Мати България“. /Увод и текст/. — *СБНУНК*, 18, 1901, 252–353.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Нови данни за пребиваването на Ламартина в България. /Седем непубликувани писма от Ламартина и жена му, от приятеля му De Compas и Одринския консул Вернаца/. — *БМ*, 1, 1925/1926, № 4–5, 371–389; № 6–7, 533–540.
- ЮЗЕФОВИЧ, Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Т. 2. СПб., 1869.
- ЯНОВСКИ, Б. Из бележките на генерал Johmus за пътуването му по източните български земи през 1847 г. — *ИБИД*, 26, 1968, 275–298.
- Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ab a. 1799. Ed. E. Fermentžin. Zagrebiae, 1887. XII, 410 p.
- BAJRACTAREVIČ, F. Turski spomenici u Ohridu. — *POF*, 1954/1955, No 5, 111–134.
- BLANQUI, C. A. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1845.
- BOŠKOWICH, J. Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre par... Lausanne, 1772. VIII, 323, p.; на бълг. ез.: *Дневникът на едно пътуване*. Прев. и бел. М. Тодорова. С., 1975. 120 с.
- CALLIMACHI SC. et VL. GEORGESCU. Une source anglaise relative au commerce sur le Danube /1837–1838/. — *RRH*, 3, 1964, No 2, 255–276.
- CVETKOVA, B. To the Prehistory of the Tanzimat. An Unknown Ottoman Political Treatise of the 18th Century. — *EH*, 7, 1975, 133–146.
- CZAJKOWSKI, M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. Z rkpsu wyd., wstepem i przypisami opatrzył J. Fijałek. Warszawa, 1962. XLI, 313 p.
- DAPONTES, C. Ephémérides d'ans ou chronique de la guerre de Quatre ans /1736–1739/. Paris, 1881.
- Documente privind istoria Dobrogei /1830–1877/. Volume intomit de T. Mateescu. București, 1975. 343 p.
- DUDA, H. W. Zur Lage der christlichen Untertanen der Pforte. — *WZKM*, 51, 1948, No 1–2, 56–63.
- GĂLĂBOV, G. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. Bearb. von... Hrsg. H. W. Duda. München, 1960. IX, 462 p.
- HUETZ, J. Beschreibung der Europäischen Türkei nebst einer allgemei-Uebersicht des ganzem Tuerkischen Reiches. München, 1828.
- HURMUZAKI, E. Documente privitoare la istoria Romanilor. Vol. 6–19. București, 1888–1938.
- KABRDA, J. Des documents turks relatif aux droits fiscaux des métropolitans orthodoxes en Bulgarie au XVIII-e siècle. —

- AO, 26, 1958, No 1, 59–80, 3facs.
- KABRDA, J. Sur les bérats des métropoles orthodoxes dans l'ancien Empire Ottoman au XVIIIe siècle. — *ИБИД*, 16–18, 1940, 259–268.
- LÉO, M. La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane. Tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons /1586–1878/. Découverte d'une nationalité. S., 1949. 335 p.
- МИНОВ, N. Contribution à l'histoire du commerce bulgare. Documents officiels et rapports consulaires. Vol. 1–6. S., 1941–1970.
1. Rapports consulaires belges. 1941. XV, 162 p.
 2. Österreichische Konsulärberichte.
 1. 1943. VII, 461 p.
 2. 1953. V; 699 p.
 3. Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents. 1950. VII, 813 p.
 4. [Документи и други материали на френски език] — *Нар*, Suppléments, 1946, No 1, 2, 3; 1947, No 1, 2, 3, 4.
 5. [Документи и други материали на италиански език] — *Нар*, Suppléments 1947, No 4; 1948, No 1, 2, 3, 4; 1949, No 2; 1953, No 4; 1954, No 3; 1955, No 3, 1957, No 2,3.
 6. Auteurs: français, allemands et anglais. /1664–1911/. 1970. 576 p.
- The Movement for Greek Independence 1770–1821. A coll. of doc. Ed. a. transl. with an introd. by R. Clogg. London, 1976. 232 p.
- Osmanlı devlet düzenine ait metinler. 1. Kitab-ı müstedâp. Yayınlayan: Yasar Yucel. Ankara, 1947. XXXIII, 47, 77 p.
- PLATON, GH. Documente privind eoul în Moldova al miscarilor revoluționare de la Braila din anii 1841–1843. — *RSI*, 11, 1965, 311–322.
- POUQUEVILLE, F.–C. Voyage de la Grèce. T. 4. 2. éd. revue, corrigée et augmentée. Paris, 1826–27; извадки: Никофоров, К. Южна Македония в началото на настоящето столетие по Пукевиля. — *ПСНБКД*, 25–26, 1888, 64–115.
- REFIK, AHMET. Türk idaresinde Bulgaristan /973–1259/. Istanbul, 1933. 80 p.; на бълг. ез. България под турско управление г. г. 983–1255 от египта, 1565–1841 от Р. Хр-во. Документи, взети от тайните турски държавни архиви върху търговията и стоп. живот на градовете, населени с българи през време на турското управление. С., 1938. 115 с.
- SOTIROVSKI, N. Izveštaji francuskih konzula u Bitolju o jugozapadnoj Makedoniji u doba Krimskog rata. — *JIC*, 8, 1969, No 4, 110–119.
- SPIRIDONAKIS, B. D. Empire Ottoman, inventaire des mémoires et documents aux archives du ministère des affaires étrangères de France. Thessaloniki, 1973. 539 p.
- TELBIZOV, K. Liste des chartes de privilèges octroyées aux Bulgares de Čiprovec dans la principauté de Roumanie en Transylvanie et au Banat. — *EB*, 1976, No 4, 64–78.
- TODOROVA, M. An English Document Concerning the Early Revolutionary Activity of G. S. Rakovski. — *BHR*, 1973, No 4, 76–78.
- UZUNÇARÇILI, I. H. Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. 1. Acemi ocağı ve Yen çeri ocağı. Ankara, 1943.
- VASDRAVELIS, I. Istorika arheia Makedonias. A. Arheion Thessalonikis /1695–1912/. B. Arheion Verolias-Naousis /1598–1866/. C. Arheion Monis Vlattadon /1460–1839/. Thessaloniki, 1952–1955. XXIV, 576 p.; 28, 408 p.; 88 p.; извадки: Тивчев, П. и Й. Калудова. Нови документи за яничерството в българските земи. — *ВИС*, 1969, № 2, 52–75; Калудова, Й. Документи за яничерството в българските земи. — *ВИС*, 1969, № 6, 84–103; Калудова, Й. Документи за хайдутството в югозападните български земи през XVII–XVIII в. — *ВИС*, 1969, № 4, 72–94; Тивчев, П. и Й. Калудова. Документи за положението на населението в югозападните български земи под турска власт. 1–3. — *ВИС*, 1970, № 1, 49–82; № 2, 101–118; № 4, 66–88; Тивчев, П. и Й. Калудова. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя /XVI–XIX в./. — *ГСУФиф*, 65, 1973, 385–451.
- VIQUESNEL, A. Voyage dans la Turquie d'Europe. Paris, 1868; извадки: Стоянов, К. Викенел и неговото пътуване през Европейска Турция. — *РН*, 7, 1909/1910, № 1, 3–10; № 2, 38–46; № 3–4, 76–85; Разбойников, А. Сведения за населението на Западна Тракия в 1847 година. — *БалкП*, 1946, № 5, 56–60.
- Sir Robert Wilson's Confidential Memoir on Turkey and Russia 1822. Ed. by G. R. Barratt. — *CASS*, 7, 1973, No 4, 511–528.
- WACHENHUSEN, H. Ein Besuch in Türkischen Lager. Leipzig, 1855.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

- АЛЕКСИЕВА, А. Преводните повести и романи от гръцки през първата половина на XIX в. /до Кримската война/. — *СтБ*, 8, 1974, 119–151.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. В зората на българската възрожденска литература. С., 1969. 189 с.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из историята на руско-българските литературни връзки /X–XVIII в./. С., 1972. 163 с.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Проучвания върху „История славянобългарская“. — *ИИЛ*, 10, 1961, 101–145.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Първообразът на „История славянобългарская“. — *В*, 1972, № 4, 32–42.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Ранни книжовни занимания на Софроний Врачански. — *ИИБЛ*, 5, 1957, 385–403.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Софроний Врачански. Материали за живота и творчеството му. — *ИИБЛ*, 7, 1957, 309–340.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Съвременници на Паисий. 1–2. С., 1963–1964. 207 с.; 234 с.
- АНГЕЛОВА, Р. Прогресивни традиции във възрожденската жилищна среда. С., 1979. 128 с.
- АНДОНОВ-ПОЛАНСКИ, ХР. Македония во карти во збирката на Британскиот музеј и официалниот архив на Велика Британија 1491–1958. — *ГИНИ-Ск*, 9, 1965, № 1, 343–404.
- АНДРЕЕВ, А. Първият български оркестър. — *ИИМуз*, 1, 1952, 25–41.
- АНКУДИНОВА, А. М. Русская армия в войне с Османской империи в 1806–1812 гг. и национально-освободительное движение сербского народа. Кампании 1806–1810 гг. на балканском театре. — *СНРЯПИ*, 1976, вып. 145, 78–146.
- АНЧЕВ, А. Руската общественост и Българското национално възраждане през 30–70-те години на XIX в. — В:

- Бълг. възраждане и Русия. С., 1981, 338—362.
- АНЧЕВ, А. Руската общественост и българското национално възраждане през 30-те и 40-те години на XIX в. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 163—184.
- АНЧЕВ, А. Руски пътешественици в българските земи през 30—40-те години на XIX в. — *МПК*, 1972, № 3, 20—23.
- АПОСТОЛОВ, Ш. Към историята на Руско-турската война от 1828—1829 г. — *ИВИМ*, 2, 1976, 47—56.
- АПРИЛОВ, В. Събрани съчинения. Под ред. М. Арнаудов. С., 1940. 451 с.
- АПРИЛОВ, В. Съчинения. Подбор и ред. П. Тотев. С., 1968. 412 с.
- АПРИЛОВ, В. Денница новобългарского образования. Одеса, 1841. 168 с.
- АРБАЛИЕВ, Г. Българската възрожденска къща и нейната окраса. С., 1974. 351 с.
- АРНАУДОВ, М. Братя Миладинови. Живот и дейност. /1810—1830—1862/. 2. осн. прераб. изд. С., 1969. 404 с.; 1. изд. С., 1943. 319 с.
- АРНАУДОВ, М. Васил Евстатиев Априлов. Живот, дейност и съвременници. 1789—1847. 2. изд. С., 1971. 524 с.; 1. изд. С., 1935. VIII, 409 с.
- АРНАУДОВ, М. Георги Мамарчов и Търновската завера от 1835 г. — *УПр*, 34, 1935, № 4, 481—495.
- АРНАУДОВ, М. Георги Стойков Раковски. Живот — дело — идеи. 3. изд. С., 1969. 312 с.; 1. изд. С., 1922. 290 с.; 2. изд. С., 1942. 233 с.
- АРНАУДОВ, М. Дела и завети на бележити българи. С., 1969. 456 с.
- АРНАУДОВ, М. Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. — *ГСУиФф*, 27, 1931, 1—100.
- АРНАУДОВ, М. Иларион Макариополски и българския черковен въпрос. — В: *Иларион Макариополски митрополит Търновски*. С., 1925, 3—384.
- АРНАУДОВ, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. 1785—1848. Т. 1—2. 2. прераб. изд. С., 1971. 600 с.; 539 с.; 1. изд. С., 1930. 848 с.
- АРНАУДОВ, М. Няколко тъмни епизода от живота на Раковски в 1853—54. — *ГСУиФф*, 33, 1937, 1—80.
- АРНАУДОВ, М. Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. 2. доп. изд. С., 1972. 175 с.; 1. изд. С., 1962. 160 с.
- АРНАУДОВ, М. Селимински. Живот — дело — идеи. 1799—1867. С., 1938. 599 с.
- АРНАУДОВ, М. Софроний Врачански. 1739—1813. 2. изд. С., 1944. 104 с.; 1. изд. С., 1943. 102 с.
- АРНАУДОВ, М. Творци на българското възраждане. Т. 1. Първи възрожденци. С., 1969. 476 с.
- АРШ, Г. Л. Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX в. М., 1963. 368 с.
- АРШ, Г. Л. Балканские проекты И. Кападоистрии накануне греческой революции 1821 г. — *БИ*, 2, 1976, 48—55.
- АСЕНОВ, П. Развитие на Елена от началото на 30-те години на XIX в. до Кримската война. — В: *Еленски сб.* С., 1968, 26—40.
- АТАНАСОВ, Ж. Неофит Бозвели. Биограф. С., 1974. 224 с.
- АТАНАСОВ, Ж. Учебното дело в Ямбол преди Освобождението. — *УПр*, 1974, № 1—2, 126—140.
- АТАНАСОВ, П. Московские старопечатные Прологи и болгарские рукописные книги XVII—XVIII вв. — В: *Рускописная и печатная книга*. М., 1975, 154—170.
- АТАНАСОВ, П. Начало на българското книгопечатане. С., 1959. 242 с.
- АТАНАСОВ, Щ. Кои са били кърджалиите и против кого са се борили те? За характера на събитията в България към края на 18 и началото на 19 в. С., 1955. 104 с.
- АТАНАСОВ, Щ. Селските въстания в България към края на XVIII в. и началото на XIX в. и създаването на българската земска войска. С., 1958. 347 с.
- БАЕВА, С. Петко Славейков. Живот и творчество. 1827—1870. С., 1968. 269 с.
- БАЛАБАНОВ, Н. Даскал Райно Попович. Живот и дейност. — В: *Юб. кн. Жервн. ч-ще „Единство“*. С., 1921, 168—207.
- БАНКОВ, ТР. Един български разказ от XVIII в. — *ЛМ*, 1975, № 3, 111—117.
В „Поп Пунчов сборник“, за покръстването на русите.
- БАТАКЛИЕВ, ИВ. Град Татар Пазарджик. Ист.-географ. преглед. Т. Пазарджик, 1923. 446 с.
- БАТАКЛИЕВ, ИВ. Пазарджик и Пазарджишко. С., 1969. 814 с.
- БЕЙЛИС, А. С. Раковский о восточном вопросе и о политике европейских государств в Болгарии в 50 — 60-х гг. XIX века. — *НЗЛДУ*, 43, 1957, сер. Iст., № 7, 117—130.
- БЕЛАР, ПР. Французите във Варна в 1854 г. — *ИВАД*, 4, 1910, 48—68.
- БЕРНШТЕЙН, С. Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время Русско-турецкой войны 1828—1829 гг. — *УЗИС*, 1, 1949, 327—341.
- БЕРОВ, Л. Движението на цените на Балканите през XVI—XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976. 324 с.
- БЕРОВ, Л. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974. 343 с.
- БЕРОВ, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XV—XIX в. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в.* С., 1978, 107—153.
- Петър Берон. Изследвания и материали. С., 1962. 241 с.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Д-р Никола С. Пиколо като класик филолог. — *ГСУиФф*, 37, 1941, 1—178.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Произход и първи стъпки на д-р Никола С. Пиколо. — *СтВ*, 2, 1970, 187—204.
- БИТОСКИ, К. Кнежество Сърбия како пазар и транзитна територија за македонските трговци во XIX век /до 70-тите години/. — *ГИНИ—Ск.*, 10, 1966, № 2—3, 113—134.
- БИЧЕВ, М. Български барок. Принос към проблемите на българското изкуство през епохата на Възраждането. С., 1955. 176 с.
- БИЦИЛЛИ, П. Кримската /Източната/ война 1853—1856. Прев. от рус. ръкопис. Кр. Димитров. — *БИБ*, 3, 1930, № 4, 145—164.
- БЛЪСКОВ, ИЛ. За нашите едновременни училища. Постепенното въздигане и подобрене на шуменските градски училища от год. 1830 до год. 1870. — *Искра*, 5, 1894/1895, № 5—6, 732—740; № 7, 86—91; № 8, 225—333.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Държавно-правния и обществен строй в България през време на османското владичество. — *ГСвУ*, 16, 1935—1936, 1—57.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Елена и Еленско през време на Османското владичество. С., 1937. 111 с.; същото в: *Еленски сб.*

- Кн. 2. С., 1937, 1—111.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Нови приноси и осветления за българското възраждане. — *ГСвУ*, 16, 1937, 1—105.
- БОБЧЕВ, СТ. С. Участието на българите в Заверата. Гръцкото освободително движение 1821. Принос към историята на гръцко-българските отношения. — *НПр*, 2, 1930, № 2; отд. отпеч. С., 1930. 30 с.
- БОГАЕВСКИЙ, П. М. Кючук-Кайнарджийският договор и его значение. — В: *Прослава на Освободителната война 1877—1878 г. С.*, 1929, 25—35.
- БОГОРИДИ, ЕМ. Един българин из миналите времена княз Стефан Богориди. — *ПСнБКД*, 71, 1911, 471—488.
- Д-р Иван Богоров. Материали, свързани със 150-годишния юбилей от рождението му. Докл. и науч. съобщения, изнесени на науч. сесия за д-р Иван Богоров, състояла се в гр. Карлово на 26. XI. 1970 г. С., 1972. 136 с.
- БОЕВ, Р. Антитурското движение на населението от българското черноморско крайбрежие през Руско-турската война 1828—1829 г. — *ВИС*, 1970, № 5, 18—38.
- БОЕВ, Р. Българите в руско-турската война 1828—1829 г. — *ИНВИМ*, 4, 1980, 62—72.
- БОЕВ, Р. Още за участието на българи в Кримската война /1853—1856 г./ — *ИП*, 1968, № 1, 90—94.
- БОЕВ, Р. Стоян-Индже войвода. Ист. очерк. С., 1956. 80 с.
- БОЕВ, Р. Участието на руската учебна черноморска флотилия в р. Дунав в Руско-турската война от 1828—1829 г. и помощта, оказана от българското крайбрежно население. — *ВИС*, 1973, № 1, 117—128.
- БОЖИЛОВА, Р. Нови сведения за просветните борби през Възраждането. — *ИП*, 1978, № 4, 97—109.
- БОЖКОВ, А. Тревненската живописна школа. С., 1967. 196 с.
- БОЙЧЕВА, В. Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830—1859 г. — В: *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 295—336.
- БОЙЧЕВА, В. Книгообмен между България и Сербия в области просвещения и учебного дела в первой половине XIX века. — *ЕВ*, 1973, № 4, 32—49.
- БОЙЧЕВА, В. Константин Огнянович и българското гражданско училище. — *НП*, 1970, № 4, 98—106.
- БОЙЧЕВА, В. Сърби — учители в България през XIX в. — *ГСУфиф*, 66, 3, 1974, 153—221.
- БОНДАРЕНКО, Ф. П. К вопросу о просвещении в Болгарии в эпоху турецкого ига в конце XVIII и в XIX вв. — *УЗСГПИ*, 7, 1951, 61—107.
- БОРШУКОВ, Г. История на българската журналистика. 1844—1877. 1878—1885. 2. доп. изд. С., 1976. 608 с.; 1. изд. С., 1965. 578 с.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Балканите и Маджарско. — *СтВ*, 13, 1977, 5—41.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., 1977. 208 с.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Балканские купцы в Венгрии — XVIII в. — *ЕВ*, 1972, № 3, 50—70.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век. — *СтВ*, 2, 1970, 167—186.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Към историята на стопанската и строителната дейност на Рилския манастир. 1833—1848 г. — *ИИИ*, 22, 1972, 227—261.
- БУР-МАРКОВСКА, М. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII—XVIII в. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в. С.*, 1978, 189—228.
- БУРМОВ, А. Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина“. — В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1974, 15—16.
- БУРМОВ, А. Константин Фотинов и неговото дело. — В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1974, 51—57; същото в: *Фотинов, К. Избр. страници*. С., 1939, IV—XVI.
- БУРМОВ, А. Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856—1857 г. — В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1974, 17—33; същото в: *ИБИД*, 27, 1970, 65—81.
- БУРМОВ, А. Сто години от въстанието на дядо Никола. — В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1974, 48—50; същото в: *ИП*, 1956, № 6, 106—108.
- БУРМОВ, Т. Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902. 631 с.
- БУШУЕВ, С. К. Крымская война. 1853—1856 гг. М., 1940. 160 с.
- БЪЧВАРОВ, М. Мирогледът на д-р Петър Берон. Варна, 1961. 208 с.
- БЪЧВАРОВА, Н. Димитър Мутев — виден български възрожденски просветител, възпитаник на немските университети. — В: *Бълг.-герм. отн. и връзки*. Т. 3. С., 1981, 27—37.
- БЪЧВАРОВА, Н. и М. БЪЧВАРОВ. Д-р Петър Берон. Живот — дейност — натурфилософия. С., 1975. 220 с.
- БЪЧВАРОВА, Н. Природонаучните знания и книжнина през Българското възраждане. С., 1982. 184 с.
- ВАКАРЕЛСКИ, ХР. Етнография на България. С., 1974. 797 с.
- ВАНКОВ, Н. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. Ловеч, 1903. VI, 228 с.
- ВАНКОВ, С. Осман Пазваноглу, видински паша. Страници от историята на Източния въпрос. С., 1947. 150 с.
- ВАНЧЕВ, Й. Движение за новобългарска просвета в Пиринския край през XIX в. до 1878 г. — *ИП*, 1978, № 1, 23—44.
- ВАНЧЕВ, Й. Новобългарската просвета в Македония през Възраждането /до 1878 г./ С., 1982. 214 с.
- ВАСИЛИЕВ, АС. Български възрожденски майстори. Живописци, резбари, строители. С., 1965. 752 с.
- ВАСИЛИЕВ, АС. Ктиторски портрети. С., 1960. 274 с.
- ВАСИЛИЕВ, АС. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973. 156 с.
- ВЕЛЕВА, М. Спиридон Палаузов — живот и дейност. — *ИБИД*, 29, 1974, 69—87.
- ВЕЛИКИ, К. Браилските бунтове. 1841—1843. С., 1968. 336 с.
- ВЕЛИКИ, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. — *ИП*, 1959, № 6, 61—76.
- ВЕЛИКИ, К. Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 453—466.
- ВЕЛИКИ, К. Културни връзки между българи и румъни в началото на българското възраждане. С., 1945. 28 с.
- ВЕЛИКИ, К. Към въпроса за най-ранните руско-български революционни връзки. — В: *Сб. в памет А. Бурмов*. С., 1973, 244—247.
- ВЕЛИКИ, К. Някои уточнявания относно биографията на д-р Иван Селимински. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 397—410.
- ВЕЛИКИ, К. Ролята на българската емиграция в Румъния за културното възраждане на българите през периода 1800—1840 г. — *СФ*, 5, 1963, 179—181.

- ВЕЛИКИ, К. Румъно-русска помощ оказана на българите, емигрирали в румънските княжества вследствие войни 1828–1829. — *РСЛ*, 1958, № 2, 261–272.
- ВЕЛИКИ, К. Румънското национално движение и освободителните борби на българската емиграция /1750–1870/. — В: *Сб. в памет А. Бурмов*. С., 1973, 231–243.
- ВЕЛИКИ, К. Съдбата на осъдените четници от първото революционно движение в Браила през 1841 г. — *ИП*, 1968, № 6, 92–95.
- ВЕЛИКИ, К. Участието на българите в буржоазно-демократическата революция от 1848 г. във Влашко. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* Т. 1. С., 1965, 253–283.
- ВЕЛИКОВ, СТ. Към въпроса за времето на дядо Николовото въстание и за предателството, което улеснило неговия разгром. — *ИП*, 1950/1951, № 2, 206–209.
- ВЕЛЧЕВ, В. Българо-руски литературни взаимоотношения през XIX–XX в. От Фонвизин до Горки. С., 1974. 563 с.
- ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 212–238.
- ВЕЧЕВА, Е. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV–XVIII в. — *ГСУФиф*, 65, 3, 1973, 269–302. Авт. подпис. Е. Георгиева.
- ВЕЧЕВА, Е. Дубровнишки търговски колонии в Североизточна България /XVI–XVIII в./. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 41–85.
- ВИНАВЕР, В. Дубровник и Турска у XVIII веку. Београд, 1960. 181 с.
- ВИНАВЕР, В. Край дубровачке трговине на Балкану. — *ИГЛ*, 1956, № 1, 21–60.
- ВИНОГРАДОВ, В. Н. Лорд Каслри и Балканы. — *СовС*, 1979, № 1, 44–65.
- ВЛАХОВ, Т. Кукуш и неговото минало. 2. доп. изд. С., 1969. 272 с.; 1. изд. С., 1963. 115 с.
- Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII — начало XX в. М., 1978. 435 с.
- Възрожденски книжари. Сборник от документални очерци. Състав. и ред. П. Парижков. С., 1980. 355 с.
- Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961. 404 с.
- Авт.: Ив. Кинов, Ш. Атанасов, Д. Христов, Б. Чолпанов.
- ГАНДЕВ, ХР. Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 23–43.
- ГАНДЕВ, ХР. Един опит за въстание във Видин и Видинско по време на Руско-турската война от 1768–1774 г. — *ИП*, 1954, № 6, 39–52.
- ГАНДЕВ, ХР. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 37–58.
- ГАНДЕВ, ХР. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век. С., 1962. 186 с.; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 271–394.
- ГАНДЕВ, ХР. и Н. ТОДОРОВ. Из истории развития промышленного капитализма в Болгарии в период турецкого ига. — *ВИ*, 1957, № 5, 143–150.
- ГАНДЕВ, ХР. К истории чифлишкого земевладения в Болгарии в период до Освобождения. — *КСИС*, 29, 1960, 36–65.
- ГАНДЕВ, ХР. Към идейния разбор на Паисиевата история. — *ИП*, 1946/1947, № 3, 264–275.
- ГАНДЕВ, ХР. Към изучаване на „чумавите времена“. — *ИБИД*, 16–18, 1940, 79–83.
- ГАНДЕВ, ХР. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — *ИП*, 1954, № 4, 81–116.
- ГАНДЕВ, ХР. Причини за упадък на Турската империя в периода XVII до XIX век. — *ИП*, 1946/1947, № 1, 76–88; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 489–500.
- ГАНДЕВ, ХР. Ранно възраждане. 1700–1860. С., 1939. VI, 207 с.; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 154–270.
- ГАНДЕВ, ХР. Фактори на българското възраждане. 1600–1830. С., 1943. 304 с.; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 23–153.
- ГАНДЕВ, ХР. Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в. — *ИЕИМ*, 4, 1961, 5–26; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 516–538.
- ГАНДЕВ, ХР. Търговската обмяна на Европа и българските земи през XVIII и началото на XIX век. — *ГСУФиф*, 40, 1944, 1–36.
- ГАНЧЕВ, СТ. Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929. 426 с.
- ГАНЧЕВ, ЛЕЙТЕНАНТ. Обсадата на Варна в 1828 г. — *ИВАД*, 5, 1912, 8–24.
- ГЕНОВ, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. 1. До Кримската война. С., 1925. 380 с.
- ГЕНОВ, Ц. Българите и руско-турските войни през XVIII и началото на XIX в. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 75–92.
- ГЕНЧЕВ, Н. Българско възраждане. Записки и бележки по нова българска история. С., 1978. 300 с.
- ГЕНЧЕВ, Н. Възрожденският Пловдив. /Принос в Българското духовно възраждане/. Пловдив, 1981. 511 с.
- ГЕНЧЕВ, Н. Одеското българско настоятелство. — *ГСУФиф*, 64, 3, 1972, ч. 1, 99–222.
- ГЕНЧЕВ, Н. Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. — В: *Пламъкът на Солунския светилник*. С., 1970, 13–61.
- ГЕНЧЕВ, Н. Г. С. Раковски и българската възрожденска просвета. — В: *Сб. в памет А. Бурмов*. С., 1973, 175–192.
- ГЕНЧЕВ, Н. Г. С. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 141–161.
- ГЕНЧЕВ, Н. Франция и българо-гръцките църковни отношения през 50–70-те години на XIX в. — *ИП*, 1976, № 4, 31–56.
- ГЕНЧЕВ, Н. Франция и българския църковен въпрос до Кримската война. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 89–104.
- ГЕНЧЕВ, Н. Франция и Българското духовно възраждане. С., 1979. 418 с.
- ГЕНЧЕВ, Н. Франция и католицизмът в Ориента и в България през 40-те — 50-те години на XIX в. — В: *България и европейските страни XIX–XX в.* С., 1975, 49–64.
- ГЕОРГИЕВ, Й. и Б. АЧКОВ. Към историята на памука в България. С., 1966. 29 с.
- ГЕОРГИЕВ, Й. п. Град Враца. Принос към историята му. — *СбНУНК*, 20, 1904, 1–75.

- ГЕОРГИЕВ, Й. п. Град Елена. — *ПСнБКД*, 65, 1904, 74–99.
- ГЕОРГИЕВ, Й. п. Едно осветление върху гръцката „велика идея“. — *СЛГ*, 1, 1903, № 3, 182–189.
- ГЕОРГИЕВ, Й. п. Село Арбанаси. Ист.-археол. бележки. — *ПСнБКД*, 64, 1904, 86–123.
- ГЕОРГИЕВ, М. Възраждането на град Казанлък. Ист. материали. — В: *Казанлък в миналото и днес*. 2. С., 1923, 72–178.
- ГЕОРГИЕВА, С. и Д. БУЧИНСКИ. Старото златарство във Враца. С., 1959. 280 с.
- ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Османската платена армия и земевладението в българските земи /XV–XVIII в./ — *ГСУиФ*, 66, 1975, 221–242.
- ГЕЧЕВ, М. Килийните училища в България. Създаване и разпространение. С., 1967. 131 с.
- ГЛУШКОВ, ХР. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982. 220 с.
- ГЛУШКОВ, ХР. Търговията на Англия с българските земи от 30-те години на XIX век до Освобождението. Според съобщенията на чужди консули. — *ТВТУ „КМ“*, 9, 2, 1973, 109–134.
- ГРАЧЕВ, В. П. Към въпроса за преселването на българи в Русия в началото на XIX в. /1800–1806 г./ — В: *Бълг. възрождане и Русия*. С., 1981, 264–289.
- ГРЕК, И. Ф. Българските доброволци /волонтери/ от 1828–1829 година. — В, 1975, № 5, 8–20.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи /по турецким документам XVII–XVIII вв./ — В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы*. 3. М., 1974. 161–234.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Поголовният данък и развитието на стокowo-паричните отношения в българските земи през XV–XIX век. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 155–188.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Ролята на традиционната селска община за опазване на българската народност и народностно самосъзнание. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 139–177.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. — *ИП*, 1970, № 5, 75–89.
- ГРОЗДАНОВА, Е. Фискальные функции и обязанности болгарских князев, старейшин и коджабашиев XV–XVIII вв. — *BHR*, 1973. № 3, 42–60.
- ГРОСУЛ, В. Я. Польская политическая эмиграция на Балканах в 40 – начале 50-х годов XIX в. — *БИС*, 2, 1970. 223–263.
- ГРОСУЛ, В. Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия 20–30 годы XIX века/. М., 1966. 408 с.
- ГРОСУЛ, Г. С. Дунайские княжества в политике России 1774–1806. Кишинев, 1975. 221 с.
- ГРОСУЛ, Г. С. О национально-освободительной борьбе в Дунайских княжествах в 1792–1806 гг. — *УЗКУ*, 96, 1968, 3–28.
- ГРУЕВ, Й. Взаимното училище в Копривница през 1837/8 и 1838 9 уч. години. — *ПСнБКД*, 52–53, 1896, 688–695.
- ГУСЬКОВА, Е. Ю. Достижение Сербией автономии и национально-освободительное движение на Балканах. — *БИ*, 2, 1976, 55–62.
- ГЪЛЪБОВ, Г. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. — *ГСУиФ*, 43, 1947, 1–92; отд. отпеч. С., 1947. 92 с.
- ДАМЯНОВ, И. Проекти за създаване на независима българска държава през 1828–1829 г. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 137–152.
- ДАМЯНОВ, С. Ломският край през Възраждането. Икон. живот и полит. борби. С., 1967. 396 с.
- ДАМЯНОВ, С. Одринският мир и европейската дипломатия (1829–1830). — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 41–74.
- ДАМЯНОВ, С. Франция и българската национална революция. С., 1968. 258 с.
- ДАМЯНОВ, С. Френската политика на Балканите 1828–1853. С., 1977. 324 с.
- ДАМЯНОВ, С. Френско-руските противоречия на Балканите и дейността на полската емиграция (1830–1848 г./ — *ИП*, 1974, № 1, 36–64.
- ДАНОВА, Н. и З. МАРКОВА. Идея церковного реформаторства и Балканское просвещение /XVIII и начало XIX вв./ — *ЕН*, 7, 1975, 161–177.
- ДАНОВА, Н. Разривът между гръцките възрожденци и Цариградската патриаршия. — *ИБИД*, 27, 1970, 35–64.
- ДЕМИНА, Е. И. Типологическая характеристика раннего этапа балканских литературных языков. — *БИ*, 2, 1976, 284–291.
- ДЕРЖАВИН, Н. С. История Болгарии. Т. 3. Болгарский народ под турецким владычеством. М., 1947. 127 с.
- ДЕРЖАВИН, Н. С. Племенни и културни връзки между българския и руския народ. С., 1945. 110 с.
- ДЕРМЕНДЖИЕВ, ХР. Гербовете от „Стематографията“ на Христофор Жефарович в късните преписи и преправки на Паисиевата „История славянобългарская“. — В, 1972, № 1, 20–26.
- ДЕЧОВ, В. Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родоп. 1. С., 1978. 279 с.
- ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Бугарски сточарски трговци у кнежевини Србији у првој половини XIX века. — *Balc*, 6, 1975, 167–187.
- ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Влияние автономии сербского княжества на транзитную торговлю балканских народов на территории княжества в первой половине XIX века. — *Balc*, 1, 1970, 107–118.
- ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. За развиток на македонската трговија во текот на првата половина на XIX век. — *ГИНИ-Ск.*, 6, 1962, № 1–2, 217–220.
- ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Културно-просветне везе Рилског манастира со кнежевином Србијом у току XIX века. — *ГСАН*, 290, 1974, 197–215.
- ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Неколико прилога о првим корацима на културно-политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првог половини XIX века. — *ИЧ*, 16–17, 1966–1967, 91–107.
- ДЖУМАЛИЕВ, Г. Икономическото развитие на гр. Шумен /Коларовград/ през епохата на турското владичество. — *ИНМ-К.*, 1, 1960, 83–99.
- ДЖУМАЛИЕВ, Г. Интересно описание на Шумен от 1810 г. — В: *Шумен и Шуменско*. 3. С., 1971, 39–60.
- ДИКУЛЕСКУ, В. Привилегии, давани на българските заселници във Влашко през 1803–1834 г. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1960, 399–415.
- ДИЛЕВСКИ, Н. Материали из историята на иконографията от епохата на българското възрождане /края на XVIII – началото на XIX в./ — *ИИИЗИ*, 3, 1960, 177–227.

- ДЫЛЕВСКИЙ, Н. М. Рылский монастырь и Россия в XVI—XVIII веках. С., 1946. 176 с.; ново изд. под загл.: Рылский монастырь и Россия—Украина в XVI—XVIII веках. С., 1974. 128 с.
- ДЫЛЕВСКИЙ, Н. М. Софроний Врачанский. /По случаю 160-летия со дня смерти 1813—1973/. — *ЕВ*, 1974, № 2—3, 154—167.
- ДИМЕВСКИ, СЛ. Создаването, структурата и компетенциите на македонските црковно-школски општини. — *ГИНИ—Ск.*, 14, 1970, № 1, 35—54.
- ДИМИТРОВ, А. Българското учителство през третата четвърт на XIX век. — В: *Пробл. на Бълг. възрождане*. С., 1981, 206—247.
- ДИМИТРОВ, А. Опити за денационализация на българското учебно дело през 50—70-те години на XIX в. и съпротивата срещу тях. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 361—385.
- ДИМИТРОВ, Г. Иван Николаевич Денкоглу. — *СпБАН*, 8, 1914, 127—158.
- ДИМИТРОВ, Г. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. В три части. Ч. I. С., 1894. 495 с.
- ДИМИТРОВ, Г. Руско-турската война в 1828—1829 г. Първи поход /1828 г./; Втори поход /1829 г./. — *ИВАД*, 4, 1910, 86—104; 5, 1912, 26—30.
- ДИМИТРОВ, Г. Холерата и пожарът във Варна през 1854 година. — *ИВАД*, 6, 1914, 75—77.
- ДИМИТРОВ, СТР. Варна през Кримската война. 1853—1856. — *ИНМ—В.*, 11, 1975, 81—100.
- ДИМИТРОВ, СТР. Въстанието на патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. — *ИИИ*, 12, 1963, 125—138.
- ДИМИТРОВ, СТР. Въстанието от 1850 година в България. С., 1972. 237 с.
- ДИМИТРОВ, СТР. Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 година. С., 1961. 96 с.
- ДИМИТРОВ, СТР. За аграрните отношения в България през XVIII в. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 129—165.
- ДИМИТРОВ, СТР. Из историята на революционното движение в Нишкия вилает през 1850 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 407—422.
- ДИМИТРОВ, СТР. и КР. МАНЧЕВ. История на балканските народи. XV—XIX в. С., 1971. 424 с.
- ДИМИТРОВ, СТР. Историята на един аянин. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 65—79.
- ДИМИТРОВ, СТР. Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. — *ИП*, 1956, № 6, 27—58.
- ДИМИТРОВ, СТР. Общобалканските черти в Паисиевото дело. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 49—62.
- ДИМИТРОВ, СТР. Одринският мир и балканските народи. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 21—40.
- ДИМИТРОВ, СТР. Политиката на управляващата върхушка в Турция спрямо спахийството през втората половина на XVIII в. — *ИП*, 1962, № 5, 32—60.
- ДИМИТРОВ, СТР. Село Чупрене през XIX в. /До Освобождението/. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 23—37.
- ДИМИТРОВ, СТР. Сърбия и крестъанское восстание 1850 г. в Болгарии — *ЕВ*, 1, 1964, 49—68.
- ДИМИТРОВ, СТР. Сословия и классы болгарского общества в XVIII—XIX веках. — В: *Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы*. М., 1892, 259—283.
- ДИМИТРОВ, СТР. и Р. СТОЙКОВ. Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII в. и началото на XVIII в. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 183—194.
- ДИМИТРОВ, СТР. Социални предпоставки на Паисиевото дело. — В, 1972, № 3, 30—42.
- ДИМИТРОВ, СТР. Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те — 40-те години на XIX век. — *СлВ*, 2, 1970, 247—280.
- ДИМИТРОВ, СТР. Управниците на Ахъ Челеби. — В: *Родоп. сб.* 4. С., 1976, 55—78.
- ДИМИТРОВ, СТР. Чифлишкото стопанство през 50—70-те години на XIX век. — *ИП*, 1955, № 2, 3—34.
- ДИМИТРОВ, Ф. За влиянието на Кримската война върху националноосвободителните стремежи на българския народ. По случай 100-годишнината от действията на руските войски на българска земя през Кримската война. — *ВИС*, 1954, № 4, 104—120.
- ДИМИТРОВА, СТ. Шумен през Кримската война /1853—1856 г./ — *ИНМ—В.*, 13, 1977, 117—129.
- ДИМОВА, В. Книгопечатание и некоторые стороны взаимоотношений между болгарскими и сербскими культурными деятелями середины XIX века. — *ЕВ*, 1975, № 1, 25—39.
- ДИМЧЕВА, Р. Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература. — *ГСУФсф*, 64, 2, 1972, 75—156.
- ДИНЕВ, П. Музикални материали от възрожденската епоха. — *БМз*, 1962, № 2, 32—41.
- ДИНЕВ, П. Рилската църковно певческа школа от началото на XIX в. и нейните представители. — *ИИМуз*, 4, 1957, 3—82.
- ДИНЕКОВ, П. Възрожденски писатели. 2. изд. С., 1964. 380 с.; 1. изд. С., 1962. 364 с.
- ДИНЕКОВ, П. Делото на Димитър и Константин Миладинови. С., 1961. 51 с.
- ДИНЕКОВ, П. Из истории русско-болгарских литературных связей XVI—XVIII веков. — *ТОДРЛ*, 19, 1963, 318—329.
- ДИНЕКОВ, П. Паисий Хилендарски и Доситей Обрадович. /Една историческа аналогия/. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 59—64.
- ДИНЕКОВ, П. Паисий Хилендарски — личност и дело. — *НВр*, 1972, № 9, 82—93.
- ДИНЕКОВ, П. Паисий Хилендарски и развитието на българската литература. — *ИИБЛ*, 2, 1954, 49—66.
- ДИНЕКОВ, П. Периодизацията на българската литература до Освобождението. — В кн. му: *Писатели и творби*. С., 1958, 349—412.
- ДИНЕКОВ, П. Първи възрожденци. 2. изд. С., 1944. 180 с.; 1. изд. С., 1942. 184 с.
- ДИНЕКОВ, П. София през XIX в. до освобождението на България. С., 1937. 355 с.
- ДИЧЕВ, М. Градиво за историята на град Елена. — В: *Еленски сб.* 1. С., 1931, 13—195.
- ДОБРЕВА, Н. Сведенията на Ламартин за българите и селящата им в Пловдивско. — *ГМП*, 3, 1960, 125—133.
- ДОЙНОВ, Д. и ИВ. ДРАЕВ. Българи — борци за свободата на други народи. Кн. 2. С., 1965. 224 с.
- ДОЙНОВ, СТ. Българите в Първото сръбско въстание. — *ИП*, 1970, № 5, 51—74.

- ДОЙНОВ, СТ. Българската емиграция от втората половина на XVIII и първото десетилетие на XIX в. в земите на север от Дунава. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 81—90.
- ДОЙНОВ, СТ. Българското национално-освободително движение 1800—1812. С., 1979. 217 с.
- ДОЙНОВ, СТ. Българското пратеничество в Русия по време на Руско-турската война 1806—1812 г. — *ВИС*, 1973, № 1, 72—88.
- ДОЙНОВ, СТ. Нишкото въстание от 1840 г. — *ВИС*, 1970, № 5, 39—55.
- ДОЙНОВ, СТ. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 290—316.
- ДОРОСИЕВ, Л. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. С., 1925. VI, 240 с.
- ДОРОСИЕВ, Л. Учебното дело в Копривщица преди Освобождението ни. С., 1926. 150 с.
- ДОСТЯН, И. С. Австро-руское соперничество на Балканах в 30-е годы XIX в. и Сербское княжество. — В: *„Дранг нах Остен“ и ист. разв. стран Центр., Вост. и Юго-Вост. Европы*. М., 1967, 86—110.
- ДОСТЯН, И. С. Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 193—211.
- ДОСТЯН, И. С. Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 г. в политике России на Балканах в конца XVIII и XIX вв. — *ЕВ*, 1975, № 2, 97—107.
- ДОСТЯН, И. С. Основные этапы и особенности политики России на Балканах с последней трети XVIII в. до 1830 г. — *БИ*, 1, 1974, 5—39; и в: *Международные отношения на Балканах*. М., 1974, 3—38.
- ДОСТЯН, И. С. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов /конец XVIII — первая половина XIX в./ — В: *Славяне в эпоху феодализма*. М., 1978, 239—249.
- ДОСТЯН, И. С. Россия и Балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972. 368 с.
- ДРАГАНОВА, Т. Градската община в гр. Търново през XIX в. — *ИОИМ-ВТ.*, 3, 1966, 73—95.
- ДРАГАНОВА, Т. Икономическо развитие на гр. В. Търново през епохата на Възраждането. /Кратък ист. преглед/. Ч. 1. — *ИОИМ-ВТ.*, 4, 1968, 67—89.
- ДРАГАНОВА, Т. Търново през XIX век. /Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки/. — *ИОИМ-ВТ.*, 5, 1972, 163—214.
- ДРАГНЕВ, Д. М. Об особенностях экономического развития Дунайских княжеств в конце XVII—XVIII в. — *БИ*, 2, 1976, 31—39.
- ДРАГОВА, Н. Болгарская интеллигенция эпохи национального возрождения. — В: *Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы*. М., 1981, 283—289.
- ДРАГОВА, Н. Книга за Паисий. С., 1972. 170 с.
- ДРАНГОВ, Б. Димитър Миладинов и църковно-националната борба — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 335—352.
- ДРИНОВ, М. Избрани съчинения в два тома. Т. 2. Ред. Ив. Дуйчев. С., 1971. 523 с.
- ДРУЖИНИНА, Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — В: *Его подготовка и заключение*. М., 1955. 368 с.
- ДРУЖИНИНА, Е. И. 200-летие Кючук-Кайнарджийского мира. — *ЕВ*, 1975, № 2, 83—96.
- ДЪЯКОВ, В. Д., И. С. МИЛЛЕР И В. И. ФРЕЙДЗОН. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — В: *Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы*. М., 1982, 346—366.
- ЕШКЕНАЗИ, Е. Евреите на Балканския полуостров през XVIII век. — *ГОКПОЕ*, 8, 1973, 83—104; 9, 1974, 105—131.
- ЖЕЛТЯКОВ, А. Д. и Ю. А. ПЕТРОСЯН. История просвещения в Турции /конец XVIII — начало XX века/. М., 1965. 176 с.
- ЖЕЛТЯКОВ, А. Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции /1729—1908/. М., 1972. 320 с.
- ЖЕЧЕВ, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970. 239 с.
- ЖЕЧЕВ, Н. Българите в Руско-турската война от 1828—1829 г. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 112—136.
- ЖЕЧЕВ, Н. Българските емигрантски центрове в Румъния и културно-националното възраждане на българския народ. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 300—337.
- ЖЕЧЕВ, Н. Велчовата завера. — *ИП*, 1975, № 3, 63—80.
- ЖЕЧЕВ, Н. Културна дейност на българската емиграция в Букурещ през 30-те години на XIX в. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотнош. XIX в.* С., 1980, 202—230.
- ЖЕЧЕВ, Т. Българският Великден или страстите български. Ист.-док. очерци. С., 1975. 287 с.
- ЗАБУНОВ, И. Д. О помощи бессарабских болгар русской армии в Крымской войне. — *ИАНМССРсон*, 1977, № 3, 33—38.
- ЗАБУНОВ, И. Д. Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны /1853—1856/. — В: *Балканские страны в новое и новейшее время*. Кишинев, 1974, 3—24.
- ЗАВОЕВ, П. Град Щип. С., 1943. 136 с.
- ЗАНЕТОВ, Г. Българските колонии в Русия. — *ПСнБКД*, 37—38, 1891, 177—193; 48, 1895, 849—898.
- ЗАРЕВ, П. Българското възраждане. 4. попр. и доп. изд. С., 1950. 201 с.; 1. изд. С., 1945.
- ЗАХАРИЕВ, В. Взаимно сътрудничество между балканските народи в областта на изобразителното изкуство през XVIII и XIX в. — *ИИИЗИ*, 13, 1969, 53—75.
- ЗАХАРИЕВ, В. Захарий Христович Зограф. С., 1957. 172 с.
- ЗАХАРИЕВ, В. Ктиторски портрети на българи в Светогорските манастири. — *Р*, 3, 1941, № 3, 126—145.
- ЗАХАРИЕВ, В. Първото наше графическо заведение — шампарницата на хаджи Исая и хаджи Калистрат в Рилския манастир. — *ИИИЗИ*, 6, 1963, 155—198.
- ЗАХАРИЕВ, СТ. Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Фототип. изд. с коментар. С., 1973. 152 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец. — *ИИД*, 3, 1911, 39—73.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX век. — В: *България 1000 г.* С., 1930, 707—735.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница. — *ПСнБКД*, 66, 1906, 623—661.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Нова политическа и социална история на

- България и Балканския полуостров. С., 1921. 159 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Нови данни за биографията на о. Паисия Хилендарски. — *ПСнБКД*, 62, 1902, 152—154.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1806—1812 год. — *ГСУифф*, 19, 1923, 1—86.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Отец Паисий Хилендарски. — *БИБ*, 2, 1929, № 1, 2—18.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Юрий Иванович Венелин и значението му за българите. По случай 100-годишнината от рождението му /1802—1902/. — *ЛБКД*, 3, 1903, 90—160.
- ЗЛАТЕВ, Т. Българска национална архитектура. Кн. 1. Българският град през епохата на Възраждането; Кн. 2. Българската къща през епохата на Възраждането; Кн. 3. Пространството в българската възрожденска архитектура; Кн. 4. Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането. С., 1955—1962. 182 с.; 320 с.; 126 с.; 221 с.
- ЗОГРАФСКИ, Д. Развитокот на капиталистическите елементи во Македонија за време на турското владение. Скопје, 1967. 568 с.
- ЗОЛОТОВ, В. А. Внешняя торговля России в первой половине XIX в. Ростов на Дону, 1963.
- ИВАНОВ, Й. Българин от Силистра — сръбски владика. [Партений Павлович]. — В: *Силистра и Добруджа*. 1. С., 1927, 203—205.
- ИВАНОВ, Й. Гръцко-българските отношения преди църковната борба. — В: *Сб. Л. Милетич*. С., 1912, 158—186.
- ИВАНОВ, Й. Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор. — *ОП*, 11, 1938, № 3, 95—101.
- ИВАНОВ, Ю. Константин Фотинов. — В: *Юб. Сб. 50 г. бълг. журн.* С., 1894, 3—21.
- ИГЪАТОВИЋ, Ђ. Доситеј Обрадовић и Бугари. — *Ковачежик*, 1973, № 2, 84—105.
- ИГЪАТОВИЋ, Ђ. Неофит Хилендарски и Србија. Из историја бугарског просветног и црквеног покрета 1835—1844. — *Balc*, 1973, № 4, 239—264.
- Из историята на българската музикална култура /XIX и началото на XX в./. С., 1979. 188 с.
- Из миналото на българите-мохамедани в Родопите. Сб. от ист. студии. Ред. Хр. Христов и В. Хаджиниколов. С., 1958. 171 с.
- Източният въпрос и съдбата на България и Македония. — *Разум*, 1, 1894/1895, № 4—5, 277—299; № 6—7, 520—530; № 8—9, 642—648.
- ИЛКОВ, Д. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908. 256 с.
- ИОВВА, И. Ф. Бессарабия и греческое национальное движение. Кишинев, 1974. 260 с.
- ИРЕЧЕК, К. История на българите. Под ред. на В. Златарски. С., 1929, 366—427.
- История на България. 2. прераб. изд. в три тома. Т. 1. С., 1961, 301—484.
- История на българската литература. В четири тома. Т. 2. С., 1966. 660 с.
- История на гр. Враца. Състав. В. Харизанов. Т. 1. От древността до Освобождението. С., 1976. 528 с.
- История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. Ред. кол. Н. Чакъров и др. С., 1975. 396 с.
- Учебно-възпитателната практика и педагогическа мисъл у нас през време на османското владичество, с. 111—147.
- ИШИРКОВ, А. Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII век и за главните селища край него. — *ГСУофо*, 3—4, 1908, 129—152; Добавка, 178—179.
- ИШИРКОВ, А. Град Солун. Полит.-геогр. бележки. С., 1911. 140 с.
- ЙОНОВ, М. Българската народност в чуждестранната пътеписна литература през XV—XVIII в. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 111—138.
- ЙОЦОВ, Д. Културно-политическа история на Враца. Т. 1. От Римската епоха до Освобождението. С., 1937. XVI, 392 с.
- КАЗАКОВ, Н. И. Борьба декабриста А. П. Юшневского за права и привилегии болгарских переселенцев в Бессарабии. — *ДСИИ*, 11, 1957, 31—56.
- КАЗАКОВ, Н. И. Из истории русско-болгарских связей в период войны России с Турцией /1806—1812 гг./. — *ВИ*, 1955, № 6, 42—55.
- КАНЕВ, К. Миналото на село Момчиловци, Смолянско. Принос към историята на Средните Родопи. С., 1975. 659 с.
- КАНТАРЦИЕВ, Р. Заемните училишта во Македонија. — *Гзффу—Ск.*, 22, 1970, 119—146.
- КАРАПЕТРОВ, П. Бегликчибашиите. — *ЗТ*, 1902, № 9, 836—850.
- КАРАПЕТРОВ, П. Княз Стефан Богориди в народно-черковния въпрос. — *БС*, 9, 1902, № 3, 177—182.
- КАРАПЕТРОВ, П. Княз Стефан Богориди и неговата челяд. — *БС*, 9, 1902, № 1, 37—42.
- КАРАСТОЯНОВ, Г. Васил Априлов. Черти от един живот. С., 1971. 223 с.
- КАРОЛЕВ, Р. История на Габровското училище. С., 1926. 300 с.
- КАРОЛЕВ, Р. Николай Христофорович Палаузов. Черти от политическата му деятелност. — *ПСнБКД*, 61, 1901, 166—198.
- КАТАРЦИЕВ, ИВ. Серската област /1780—1879/. Скопје, 1961. 325 с.
- КЕСЯКОВ, ХР. Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови. Потекло, живот, дейност. Пловдив, 1935. 62 с.
- КЕХАЙОВ, ХР. Капитан дядо Никола или Никола Филиповски. /Въстанието през 1856/. Габрово, 1928. 30 с.
- КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Авксентий Велешки. Биогр. очерк. /По случай 100 год. от смъртта му 1865 г./. С., 1965. 32 с.
- КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски /1820—1906/. С., 1952. 602 с.
- КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Паисий митрополит Пловдивски и църковно-народната борба. Пловдив, 1948. 320 с. Авт. подпис. Кирил митрополит Пловдивски.
- КИРЈАЗОВСКИ, Р. Некои нови податоци за трговските врски на Македонија со Средна Европа во првата половина на XIX век. — *И*, 1, 1965, № 2, 35—45.
- КИРКОВА, Т. Д-р Никола С. Пиколо, член на Френската академия на науките. — *СнБАН*, 1973, № 4—5, 76—81.
- КИСЕЛКОВ, В. Виктор Григорович, Иван Богоров и неизвестното им познанство. — *ИИБИ*, 5, 1954, 297—318.
- КИСЕЛКОВ, В. Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963. 231 с.
- КИСЕЛКОВ, В. Спомоществователите на Софроний Вра-

- чански. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1960, 461—464.
- КИСИМОВ, П. Българските колонии в Бесарабия и дадена-та им привилегия от руските царе. — *БС*, 9, 1902, № 10, 626—629.
- КИСИМОВ, П. Към българските политически движения от 1828—30 година. — *БС*, 10, 1903, № 2, 85—89.
- КИСИМОВ, П. Принос към историята на Руско-турската война от 1828 година. — *БС*, 9, 1902, № 9, 566—574.
- КОВАЧЕВ, М. Град София и Зографският манастир през XVIII и XIX векове. — *Сер*, 6, 1942, № 9—10, 81—96.
- КОВАЧЕВ, М. Драгалевският манастир св. Богородица Витошка и неговите старини. С., 1940. VIII, 251 с.
- КОВАЧЕВ, М. Зограф. Изследвания и документи. Ч. 1. С., 1942. XXXI, 383 с.
- КОВАЧЕВ, М. Зограф и българите в Македония през XVIII век. — *МкП*, 13, 1942/1943, № 3, 58—76.
- КОВАЧЕВ, М. Нови исторически бележки за град Ловеч през XVIII и XIX век. — В: *Ловеч и Ловчанско*. Т. С., 1938, 179—186.
- КОЕВА, М. Паметници на културата през българското въз-
раждане. Архитектура и изкуство на българските
църкви. С., 1977. 331 с.
- КОЖУХАРОВ, Г. Българската къща през пет столетия.
Края на XIV в. — края на XIX в. С., 1967. 268 с.
- КОЖУХАРОВ, Г. Българските къщи от епохата на Възра-
ждането. С., 1953. 292 с.
- КОЗАРОВ, Г. Д. Добри Желязков — Фабрикаджията, родо-
началник на българската текстилна индустрия. С.,
1934. 62 с.
- КОЗАРОВ, И. Отецът на българската фабрична индустрия
— Добре Фабрикаджията от гр. Сливен. — *ПСБКД*,
64, 1904, 435—443.
- КОЙМЕН, О. Империализм свободной торговли Оттоман-
ской империи. М., 1970.
- КОЙЧЕВА-ЦАЛОВА, П. За българския музикален фолклор
от епохата на Възраждането. — В: *Бълг. нация през
Възраждането*. С., 1980, 484—503.
- КОЛЕВ, Н. Разпространение на френския език сред бълга-
рите и на френската преводна литература в Бълга-
рия през Възраждането. Ч. 1—3. — *ГСУФКНФ*, 73, 1,
2, 1981—1982, 7—119; 5—131.
- КОЛЕДАРОВ, П. Картографията на българския етнос през
Възраждането вкл. на Берлинския конгрес/. — В:
Бълг. нация през Възраждането. С., 1980, 447—466.
- КОЛЕДАРОВ, П. Към предисторията на „Добродетелната
дружина“. — *ИИИИ*, 16—17, 1966, 385—406.
- КОЛЕДАРОВ, П. Народноостановният състав на Драмско до сре-
дата на XIX в. — *ИИИИ*, 10, 1962, 147—189.
- КОНДОВ, Н. Към въпроса за времето, когато е била усвоена
парвената от нашето земледелие. — *ИП*, 1960, № 4,
70—91.
- КОНЕВ, ИЛ. Васил Априлов и българо-руските културни
взаимоотношения. — *ИП*, 1974, № 2, 68—77.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. Българското националноосвободително
движение Идеология, програма, развитие. С., 1972.
454 с.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. и Е. М. ШАТОХИНА. Из истории поли-
тических связей России с руководителями нацио-
нально-освободительного движения Болгарии в
1806—1812 гг. — *ИИИИ*, 20, 1968, 343—387.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. К вопросу формирования политической
программы национально-освободительного дви-
жения в Болгарии в второй половине XVIII — на-
чала XX в. — В: *Вопросы первоначального накопле-
ния капитала и национальные движения в славян-
ских странах*. М., 1972, 85—95.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. К оценке классового содержания идеоло-
гии и программы Паисия Хилендарского. — В: *Раз-
витие капитализма и национальные движения в
славянских странах*. М., 1970, 56—74.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. Национально-освободительное движение
в Болгарии в 1828—1830 гг. — *УЗИС*, 20, 1960,
221—274.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. Национально-освободительное движение
в Болгарии в 1853—1854 гг. — В: *Освободительное
движение западных и южных славян. XIX—XX в.*
М., 1965, 134—177.
- КОНОБЕЕВ, В. Д. Русско-болгарские отношения в
1806—1812 гг. — В: *Из истории русско-болгарских
отношений*. М., 1958, 194—291.
- КОНЯРОВ, Т. Железорудните находища в България. —
АДМ, 1940, № 34.
- КОПРЕЕВА, Т. Н. К вопросу о датировке „Жития“ Софро-
ния Врачанского. — *СовС*, 1968, № 5, 45—49.
- КОСЕВ, Д. Васил Ев. Априлов и Русия. — *ИП*,
1946/1947, № 4—5, 426—434.
- КОСЕВ, Д. Въстанието на селяните в Северозападна Бълга-
рия през 1850 г. и неговите причини. — *ИП*,
1949/1950, № 4—5, 474—492.
- КОСЕВ, Д., В. ДИКУЛЕСКУ и В. ПАСКАЛЕВА. За поло-
жението и стопанската дейност на българската
емиграция във Влашко през XIX в. до Руско-тур-
ската война 1877—1878 г. — В: *Бълг.-рум. връзки и
отн.* Т. 1. С., 1965, 285—371.
- КОСЕВ, Д. Към изясняване на някои проблеми от история-
та на България през XVIII и началото на XIX в. —
ИП, 1956, № 3, 26—62.
- КОСЕВ, Д. Отражението на Кримската война /1853—1856
г./ в България. — *ИП*, 1946/1947, № 2, 183—200.
- КОСЕВ, Д. Паисий Хилендарски и българското национал-
ноосвободително движение. — *ИП*, 1953, № 1,
35—49.
- КОСЕВ, Д. Просветното движение в България през първата
половина на XIX век. — *ИП*, 1945/1946, № 2,
172—192.
- КОСЕВ, К. Икономическото положение на Свишов преди
Освобождението. — В: *В памет на М. Димитров*.
С., 1974, 617—623.
- КОЧУБИНСКИЙ, А. Граф Андрей Иванович Остерман и
раздел Турции. Из истории Восточного вопроса.
Война пяти лет /1735—1739/. Одесса, 1899. X, 529,
LXII с.
- Кратка история на българската архитектура. С., 1965.
Архитектурата през епохата на Българското възраждане,
с. 196—436
- КРИЫЖАНОВСКАЯ, К. П. и ЕМ. М. РУССЕВ. К вопросу о
деятельности декабриста А. П. Юшневского по уст-
ройству задунайских переселенцев в Бессарабии. —
УЗИИЯЛ, 6, 1957, 99—134.
- КРЪСТАНОВ, ТР. Емануил Васкидович и развитието на но-
вобългарската просвета. — *ИП*, 1975, № 5, 75—92.
- КРЪСТАНОВ, ТР. Същност, разпространение и значение на
взаимоучителните училища. — *ИП*, 1976, № 5,
63—77.
- КРЪСТЕВ, В. Очерци по история на българската музика. 2.
доп. изд. С., 1977. 803 с.; 1. изд. С., 1970.
- КУЗЕВ, АЛ. Коренното население на гр. Варна от XIV до

- нач. на XIX в. — *ИВАД*, 14, 1963, 81–91.
- КУЗМАНОВ, П. Кнез Иван Кулин. Биограф. С., 1971. 324 с.
- КУЛЕЛИЕВ, И. Девическото образование в Търново преди Освобождението. Търново, 1936. 68 с.
- КУМБАРАДЖИ-БОГОЈЕВИЋ, Л. Прилог кон проучвањето на Скопската чаршија. — *И*, 9, 1973, № 2, 237–247.
- КУЮМДЖИЕВ, Б. Българинът хаджи Христо в гръцкото освободително движение /1821–1829 г./ — *ВИС*, 1954, № 4, 72–81.
- КУЮМДЖИЕВ, Б. Участието на българите в Руско-турската война 1828–1829 година. — *ИВИД*, 4, 1967, 96–111.
- КЪНЧОВ, В. Избрани произведения в два тома. Под ред. и с предг. от Хр. Христов. Т. 1. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско; Т. 2. Глад Скопие. Сегашното и недовнашното минало на град Велес. Македония. Етнография и статистика. С., 1970. 679 с.
- КЪРШОВСКИ, П. Из миналото на гр. Елена. Кн. 1–10. Елена, 1928–1935. 100 с.; 96 с.; 100 с.; 80 с.; 115 с.; 95 с.; 95 с.; 96 с.; 96 с.; 104 с.
- ЛАЛКОВ, М. Балканското национално-освободително движение през XIX век /1804–1878 г./ С., 1982. 175 с.
- ЛАПЕ, Љ. Врска на Босна и Херцеговина со Македонија од почеток на XIX век до 1878 година. — *ГИНИ-Ск.*, 12, 1968, № 2, 149–164.
- ЛАПЕ, Љ. Прилог кон изучувањето на друштвено-економските и политически прилики на Македонија во XVIII век. — *ГИНИ-Ск.*, 2, 1958, № 1, 91–156.
- ЛАПЕ, Љ. Селото и градот во Македонија од крајот на XVIII до почетокот на XIX век. — *И*, 9, 1973, 27–37.
- ЛВОВА, Е. П. Българско възрожденско изкуство. С., 1978. 365 с.
- ЛВОВА, Е. П. Българското изобразително изкуство в системата на руско-българските културни врзки през XVIII — първата половина на XIX в. — В: *Бълг. възрождане и Русия*. С., 1981, 574–590.
- ЛВОВА, Е. П. О некоторых общих чертах болгарского, румынского и сербского изобразительного искусства конца XVIII — середины XIX в. /К постановке проблемы/. — *БИ*, 2, 1976, 308–313.
- ЛЕБЕДЕВ, А. П. История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя /в 1453 году/ до настоящего времени. Т. 1–2. Сергиев посад, 1896–1901.
- ЛЕКОВ, Д. Литература. Общество. Култура. Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възрождане. С., 1982. 368 с.
- ЛЕМСОН, М. Кючук-Кайнарджийский мирный трактат и его значение в разрешении для России черноморской проблемы. — *СНРСРГУ*, 1, 1949, 58–65.
- ЛЕШНИКОВА, ЦВ. По следите на Ламартина в България. На поклонение след сто години. — *БМ*, 1933, № 7, 489–495.
- ЛИПРАНДИ, И. П. Восточный вопрос и Болгария. М., 1968. IV, 139 с.
- ЛИПЧЕВ, Р. Сицилиа и феодалните размирици в северозточните български земи и Добруджа в края на XVIII и началото на XIX век. — *ИНМ-В*, 13, 1977, 117–129.
- ЛЮДСКАНОВ, АЛ. Капитулациите. — *ПСнБКД*, 1, 1885, 51–100.
- ЛЯХОВ, В. А. Русско-турецкая война 1828–1829 годов и национально-освободительное движение болгарского народа. — *УЗЯПИ*, 76, 1970, 29–45.
- ЛЯШЕНКО, Л. Г. Культурно-освітні зв'язки Болгарії з Україною в 40–60-х роках XIX ст. — В: *Нариси з соціально-економічної історії України дожовишнього періоду*. Київ, 1963, 100–113.
- МАВРОДИНОВ, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955. 180 с.
- МАВРОДИНОВ, Н. Изкуството на Българското възрождане. С., 1957. 460 с.
- МАНКО, В. А. Второто масово преселване на българите в Русия в периода на Руско-турската война 1828–1829 г. — *ВИС*, 1966, № 2, 53–60.
- МАРГОС, А. Арменската колония в Шумен през XVII–XIX в. — *ИНМ-Ш*, 4, 1967, 103–112.
- МАРИНОВ, В. Принос към изучаването на произхода, бита и културата на каракачаните в България. С., 1964. 140 с.
- МАРИНОВ, Д. Политически движения и въстания в Западна България /Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско/. /Принос за българската история/. — *СбНУНК*, 2, 1890, 61–114.
- МАРИНОВ, Д. Турко-Василаки. Един българин от началото на Възраждането ни. — *БМ*, 12, 1937, № 2, 118–122.
- МАРКОВ, ХР. Железните рудници и мадани в Самоковско. — *СбНУНК*, 15, 1898, 266–281.
- МАРКОВА, З. Българският народ и гръцкото духовенство в национално-културния живот през първата половина на XIX в. — *ИП*, 1969, № 4, 38–55.
- МАРКОВА, З. Българският храм в Цариград. /Начална история/. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 247–259.
- МАРКОВА, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976. 222 с.
- МАРКОВА, З. За икономическия гнет на фанариотското духовенство и борбата на българския народ срещу него до Кримската война. — *ИИИ*, 21, 1970, 203–218.
- МАРКОВА, З. Организация и ход на Видинското въстание от 1850 г. — *ВИС*, 1970, № 4, 49–65.
- МАРКОВА, Л. В. Сельская община у болгар в XIX в. — *ТИЗ*, 62, 1960, 6–109.
- МАСЛЕВ, СТ. Гръцкото въстание през 1821–1829 г. и българският народ. — *ИП*, 1965, № 4, 30–57.
- МАСЛЕВ, СТ. Д-р Ив. Селимински и гръцкото въстание от 1821 г. — *ИДБ, ВК*, за 1957–1958, 1959, 325–345.
- МАТКОВСКИ, АЛ. Диетот — крвнината во Македонија и на Балканскиот полуостров за време на турското владеење. Скопје, 1973. 128 с.
- МАТКОВСКИ, АЛ. Кон раната историја на тутунот на Балканскиот полуостров во посебен осврт на Македонија. — *ГИНИ-Ск.*, 10, 1966, № 2–3, 135–179.
- МАТКОВСКИ, АЛ. Крепосништвото во Македонија во време на турското владеење. Скопје, 1978. 412 с.
- МАТКОВСКИ, АЛ. Миграции од село в град во Македонија од XVI до XIX век. — *И*, 9, 1973, № 1, 101–107.
- МЕЧЕВ, К. Протопоп Аввакум и Софроний Врачански. — *ТОДРЛ*, 19, 1963, 358–366.
- МЕЧЕВ, К. Софроний Врачански /Нравствен идеал и жизнен път/. — *ЛМ*, 1977, № 4, 38–49.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812–1820 гг. Кишинев, 1957. 118 с.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Болгарские и гагаузки поселения Бессарабии в 20-х гг. XIX столетия. — *УЗКГУ*, 2, 1950,

- МЕЩЕРЮК, И. И. Из истории болгарских и гагаузских поселений в Бессарабии. — *КМ*, 1958, № 3, 32–40.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Первое массовое преселение болгар и гагаузов в Бессарабии в начале XIX века. — *ИМФАН СССР*, 1953, № 3–4, 65–97.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Преселение болгар в Южную Бессарабию 1828–1834 гг. /Из истории развития русско-болгарских дружеских связей/. Кишинев, 1965. 208 с.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Русский царизм и национально-освободительное движение болгарского народа в 1828–1829. — В: *Колониальная политика и национально-освободительное движение*. Кишинев, 1965, 122–142.
- МЕЩЕРЮК, И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии /1808–1865 гг./. Кишинев, 1970. 342 с.
- МИЛАНОВ, А. Чужди консулства в София през време на турското владичество. — *Сер*, 1946, септ.–дек., 48–58.
- МИЛЕВ, Н. Търговията на Македония в края на XVIII век. — *Мк*, 1, 1922, № 1, 25–34.
- МИЛЕТИЧ, Л. Из историята на българската католическа пропаганда в XVIII век. — *БП*, 1, 1893/1894, № 10, 62–82; № 11–12, 146–189.
- МИЛЕТИЧ, Л. Поземлената собственост и войнишките бащини в турско време. — *ПСнБКД*, 66, 1906, 307–335.
- МИЛКОВА, Ф. Военноленната форма на поземлената собственост в Османската държава през периода XV–XIX в. — *ГСУюф*, 68, 1978, 149–189.
- МИЛКОВА, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970. 259 с.
- МИЛКОВА, Ф. Развитие и характер на османското поземлено законодателство от 1839 до 1878 г. — *ИП*, 1965, № 5, 31–55.
- МИЛЛЕР, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале 19-го века. М., 1947. 508 с.
- МИЛТЕНОВА, А. Някои наблюдения върху „История славяноболгарского народа“ от Атанасий Нескович. — *ЛМ*, 1976, № 4, 115–120.
- МИЛУТИНОВИЋ, К. Г. С. Раковски у Новом Саду 1856–1857. — *ЗбДНМС*, 21, 1958, 5–33.
- МИЛУТИНОВИЋ, К. Развој федералистичке мисли код полунавских народа. — *РВМ*, 4, 1955, 71–95.
- МИНЕВ, Д. Тодор Т. Хрулев /за седемдесетгодишнината от смъртта му — 1865 г. — *СпБАН*, 63, 1942, 140–173.
- МИНКОВА, Л. Иван Денкоглу — радетел за просвещението на българите. — *СпБАН*, 1973, № 4–5, 39–54.
- МИНКОВА, Л. Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане. С., 1978. 200 с.
- МИНЧЕВ, Д. Българо-румънски книжовни връзки през XIX в. — *ИНБ, КМ*, 9, 1969, 49–69.
- МИРОНОВА, СТ. Трънската буна. Ист. очерк. С., 1967. 84 с.
- МИРЧЕВ, К. Първият елински учител в гр. Велико Търново — Иван Симеонов Македонец. — *МкП*, 12, 1940/1941, № 2, 56–76.
- МИТЕВ, Й. Кримската война, Източният въпрос и съдбата на южните славяни според мемоара на френското правителство от 1854 г. — *ВИС*, 1975, № 3, 141–149.
- МИХАЙЛОВ, Г. Килифарево. С., 1970. 276 с.
- МИЯТЕВ, П. Потомки крымских гиреев и их господство в некоторых частях Болгарии в XVII–XIX вв. — *УЗИС*, 16, 1958, 288–303.
- МОЛЕРОВ, К. Из културното и обществено минало на българите в Банско. — *МкП*, 8, 1932/1933, № 4, 28–54.
- МОСКОВ, М. Миналото и бъдещето на Велико-Търново в икономическо отношение. Търново, 1910. 30 с.
- МУНЬКОВ, Н. И. М. И. Кутузов и национално-освободително движение на Балканах в начале XIX века. — *УЗКПИ*, 11, 1956, 93–104.
- МУРАВЬОВ, А. Сношения России с Востоком по делам церкви. Т. 1. СПб., 1885.
- МУТАФЧИЕВА, В. Книга за Софроний. С., 1978. 212 с.
- МУТАФЧИЕВА, В. Кърджалийско време. С., 1977. 390 с.
- МУТАФЧИЕВА, В. и А. ВИАУ. Феодалните размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX век и тяхното отражение във Влахия. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* Т. 1. С., 1965, 193–251.
- МУТАФЧИЕВА, В. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 167–212.
- НАСТЕВ, Б. Сведоштва за смъртта на браката Миладиновци. — *ГЗффу-Ск*, 22, 1970, 385–391.
- НАТАН, Ж. Избрани трудове. В два тома. Т. 2. Изследвания по Българското възраждане. Състав. Т. Натан. Под ред. на В. Хаджиниколов и Р. Натан. С., 1979. 527 с.
- НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 572 с.
- НАЧОВ, Н. Градиво из старата история на Калофер. — В: *Сб. Калоферска дружба*. 1. С., 1908, 47–60.
- НАЧОВ, Н. Княз Стефан Богориди. /Бюогр. бележки/. — *СбБАН*, 24, 1931, 1–75.
- НАЧОВ, Н. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877. — *СбБАН*, 15, 1921, 1–132.
- НАЧОВ, Н. Хаджи Найденов Иоанович. — *ПСнБКД*, 65, 1905, 100–123.
- НАЧОВ, Н. Цариград и българското възраждане. — В: *Иларион Макариополски, митрополит Търновски*. С., 1925, 113–167.
- НАЧОВ, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. — *СбБАН*, 19, 1925, 1–208.
- НЕДЕВ, СТ. Крепостта Варна през войните от втората половина на XVIII в. до Руско-турската война 1877–1878 г. — *ИИВИ*, 22, 1976, 80–100.
- НЕДЕВ, СТ. Пътища в Източна Стара планина от създаването на българската държава до освобождението ѝ от османското владичество. — *ИВИНД*, 15, 1973, 213–226.
- НЕДЯЛКОВ, ХР. Доктор Иван Богоров. С., 1977. 183 с.
- НЕЙЧЕВ, А. Джелепи и беглечкии. — В: *Юб. сб. Копривщица*. 1. С., 1926, 523–534.
- НЕСТОРОВ, Ю. Град Котел. С., 1933. 80 с.
- НЕШЕВ, Г. Български до възрожденски културно-народностни средища. С., 1977. 260 с.
- НЕШЕВ, Г. Културни прояви на българския народ XV–XVIII век. С., 1978. 126 с.
- НИКИТИН, С. А. Паисий Хилендарский и современная ему южнославянская историография. — В: *Славянское источниковедение*. М., 1965, 3–15.
- НИКИТИН, С. А. Русская политика на Балканах и начало Восточной войны. — *ВИ*, 1946, № 4, 3–29.
- НИКОВ, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971. 403 с.; 1.

- изд. 1930. 351 с.
- НИКОЛОВ, Ю. Юрий Ив. Венелин. По повод стогодишната от рождението му /23 апр. 1802—1839/. — *БС*, 9, 1902, № 5, 312—328.
- Райчо Николов. 1840—1885. По случай 130 г. от рождението му, 116 г. от подвига му през 1854 г. и 85 г. от смъртта му. Състав. Т. Драганова и П. Ибришимова. В. Търново, 1970. 55 с.
- НИЯКИЙ, В. В. Заговор болгар в Дунайских княжествах и на юге России в 1841—1842 годах. — *НДВШин*, 1959, № 2, 121—141.
- НИЯКИЙ, В. В. Миссия русского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишского восстания 1841 года. — *НДВШин*, 1961, № 1, 146—158.
- НИЯКИЙ, В. В. Национально-освободительное и антифеодальное восстание крестьян в северо-западной Болгарии в 1850 году. — *УЗГГУ*, 51, 1959, 51—79.
- НОВИЧЕВ, А. Д. История Турции. Т. 2—4. Новое время. Л., 1968—1978.
- НОВИЧЕВ, А. Д. Танзимат и балканские народы. М., 1974. 16 с.
- НОВИЧЕВ, А. Д. Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начале Танзимата. — In: *I Congr. int. étud. balk. et Sud-Est europ. Sofia*, 1966. Act. 4. С., 1969, 13—22.
- ОБУШЕНКОВА, Л. А. и В. И. ФРЕЙДЗОН. О влиянии национально-освободительного движения славянских народов на развитие их самосознания /конец XVIII — 70-е годы XIX в./. — В: *Ист., культ., этногр., и фольклор слав. народ. VII Междунар. съезд славистов*. М., 1973, 125—149.
- Огнище на духовната мощ на българина. Сборник. Състав. К. Митев и Ив. Славеков. Ред. Л. Вълев. С., 1975. 288 с.
- Априловската гимназия в Габрово
- ОРГАНЦИЕВА, ЦВ. Прилог кон проучуването на връзките на Вук Караџиќ со бугарските преродбеници. — *ГЗфУ—Ск.*, 10—11, 1959, 99—106.
- ОРЕШКОВ, П. Автобиография на Софроний Врачански. С., 1914. 119 с.
- ОРЕШКОВ, П. Априлов и Срезневски. 1831—1847. — *БП*, 1, 1929/1930, № 2, 203—229.
- ОРЕШКОВ, П. Германски проект от 1855 год. за освобождението на България. — *ВИС*, 1941, № 49, 101—106.
- ОРЛОВСКИ, СТ. Към историята на Панагюрските училища. — В: *Материали из историята на учебното дело в България*. 2. С., 1905, 59—65.
- ОСЛЕКОВ, Л. Копривщица. — В: *Юб. сб. Копривщица*. 1. С., 1926, 437—522.
- ОСЛЕКОВ, Л. Участие на копривщенци в гръцката завера. — В: *Юб. сб. Копривщица*. 2. С., 1937, 424—432.
- ПАВЛОВ, АЛ. Опит за проучване миналото и настояще икономическо положение на гр. Казанлък. — *СБИД*, 11, 1907, № 7, 411—444.
- ПАВЛОВ, ВЛ. Към въпроса за корабоплавателни прояви на българи през турското робство /1396—1830/. — *ИНМ—В.*, 2, 1966, 51—62.
- ПАВЛОВСКА, ЦВ. Проблемът за въоръжаването на въстаническите движения в Северозападна България през втората четвърт на XIX в. — *ВИС*, 1970, № 5, 90—100.
- ПАНТЕЛЕВИЋ, Д. Београдски пашалук пред Први српски устанак, 1794—1804. Београд, 1949. 463 с.
- Войните на Пазвантоглу.
- ПАНЧОВСКИ, ИВ. Неофит Бозвели — първоначинател и основоположник на българската църковно-национална борба. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 30—58.
- ПАСКАЛЕВА, В. Австро-български търговски връзки в края на XVIII и началото на XIX в. — *ИП*, 1958, № 5, 83—92.
- ПАСКАЛЕВА, В. Българката през Възраждането. С., 1964. 316 с.
- ПАСКАЛЕВА, В. За някои особености и фактори в образуването на българската нация през първата половина на XIX в. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 432—452.
- ПАСКАЛЕВА, В. За понятието „нация“ и за образуването на българската нация през Възраждането /Историкографска студия/. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 44—110.
- ПАСКАЛЕВА, В. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, 53—84.
- ПАСКАЛЕВА, В. Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането. — В: *Севлиево и Севлиевския край*. 1. С., 1967, 13—30.
- ПАСКАЛЕВА, В. Икономическо проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX в. до Кримската война. — *ИП*, 1956, № 2, 23—48.
- ПАСКАЛЕВА, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. — *ИИИ*, 11, 1962, 51—82.
- ПАСКАЛЕВА, В. Левантинската търговия на Триест през XVIII—XIX в. /С оглед на Балканите/. — В: *Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в.* С., 1978, 229—260.
- ПАСКАЛЕВА, В. Отзвукът от революцията в Европа през 1848—1849 г. в българските земи. — В: *I Конгр. БИД. София*, 1970. Т. 1. С., 1972, 497—501.
- ПАСКАЛЕВА, В. Параходното плаване по Долния Дунав до Кримската война. — *СтВ*, 2, 1970, 281—298.
- ПАСКАЛЕВА, В. Предпоставки и наченки на ранното българско възраждане. — *ИП*, 1978, № 2, 83—98.
- ПАСКАЛЕВА, В. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 71—128.
- ПАСКАЛЕВА, В. Русия и българският църковен въпрос до Кримската война. — В: *Изсл. в чест М. Арнаудов*. С., 1970, 507—524.
- ПАСКАЛЕВА, В. Руско-българските търговски връзки през 50-те — 70-те години на XIX в. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 392—414.
- ПАСКАЛЕВА, В. Средна Европа и културно-просветното развитие на българите през Възраждането. — *ИП*, 1981, № 3—4, 114—136.
- ПАСКАЛЕВА, В. Черно море и Черноморието през епохата на Османското владичество в българските земи. — В: *Черно море*. Варна, 1978, 486—507.
- ПАСТУХОВ, ИВ. Българите в Източния въпрос до Кримската война. /Наченки на българския въпрос/. — *БИБ*, 2, 1929, № 1, 198—241.
- ПАСТУХОВ, ИВ. Българска история. Т. 2. Уредба на Второто царство. Турска власт. Възраждане. С., 1943. 760 с.
- ПАСТУХОВ, ИВ. Педагогическите възгледи на Александър Екзарх. — *УПр*, 21, 1922, № 5—6.
- ПЕЙЧЕВ, А. Оперативните действия по време на Руско-тур-

- ската война от 1828–1829 г. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 93–111.
- ПЕНЕВ, Б. Доситей Обрадович у нас. — *СпБАН*, 3, 1912, 73–112.
- ПЕНЕВ, Б. История на новата българска литература. Т. 1–2. С., 1976–1977.
1. Начало на българското възраждане. Българската литература през XVII–XVIII в. 1976. 760 с.; 1. изд. 1930. 456 с.
2. Българската литература през първата половина на XIX в. 1977. 862 с.; 1. изд. 1932. 411 с.
- ПЕСЧАНЫЙ, Д. Г. Русско-българские культурные связи в 30–40-х годах XIX в. — В: *Из истории русско-българских отношений*. М., 1958, 113–193.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965. 259 с.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжни отношения през XVII–XVIII в. — *ГСУФсф*, 62, 1969, 51–151.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Неделникът на Софроний Врачански. Извори и идеи. — *ИИИ*, 9, 1960, 199–246.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Развитие на просветните идеи в България през XVIII в. — В кн. й: *Хилядолетна литература*. С., 1974, 211–238.
- ПЕТРОВ, П. Спиридон Палаузов и Вук Караджич. — *ИБИД*, 29, 1974, 151–155.
- ПЕТРОВ, П. Събоносни векове за българската народност — края на XIV в. — 1912 година. С., 1975. 467 с.
- ПЕТРОВ, СТ. Музикалната култура в периода на националното възраждане /от края на 18 в. до 1835 г./ — В кн. му: *Очерци по история на българската музикална култура*. Т. 1. С., 1959, 145–161.
- ПЕТРОВ, Ц. Нови данни и изводи за манастирските килийни училища и за съдържанието на манастирското килийно образование у нас. — *Тр*, 1972, № 2, 74–83.
- Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издирени по случай 100 г. от смъртта му. 1865–1965. Сборник. С., 1968. 504 с.
- ПЛАНИНСКИ, Н. Черти от живота на Александър Екзарх. Сливен, 1884. 60 с.
- ПЛЕТНЬОВ, Г. Произход и социална принадлежност на чорбаджиите от Търновско. — *ТВТУ„КМ“*, 9, 2, 1973, 67–108.
- ПЛЕТНЬОВ, Г. Ролята и мястото на чорбаджиите от Търновско в просветното движение през Възраждането. — *ТВТУ„КМ“*, 10, 2, 1973, 51–85.
- ПЛЕТНЬОВ, Г. Социалната принадлежност на еленските чорбаджии през Възраждането. — *ИП*, 1975, № 2, 69–74.
- ПОГЛУБКО, К. А. В борбе ковалось братство. Кишинев, 1975. 112 с.
- За българите в Бесарабия през 20–40-те г. на 19 в.
- ПОГЛУБКО, К. А. Из истории болгаро-русских культурных связей 40–70-х годов XIX в. /Болгары в учебных заведениях Одессы, Киева, Кишинева/. Кишинев. 1976. 178 с.
- ПОПОВ, Л. И. Принос за изучаване миналото на българското отечество. — *СбНУНК*, 24, 1909, 1–157.
- ПОПРУЖЕНКО, М. Материали за историята по възраждането на българския народ. — В: *Юб. сб. 25 г. първия випуск „Април. гимн.“* Пловдив, 1900, 86–100.
- ПОПРУЖЕНКО, М. Русия и българското възраждане. — *БИБ*, 1, 1928, № 3, 130–147.
- ПОПРУЖЕНКО, М. Юрий Иванович Венелин. /По случай 100 години от появата на книгата му за българите/. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 160–173.
- ПРОТИЧ, А. Денационализиране и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 год. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 383–540.
- ПРОТИЧ, А. Зографът и възраждането на българския народ. — *БМ*, 5, 1930, № 6, 479–482; № 7–8, 559–562.
- ПУНДЕВ, В. Константин Огнянович. Ист.-лит. изсл. — *СбБАН*, 36, 1942. 209–292.
- ПЪРВЕВ, Г. Полските емигранти в България през 1849–1850 г. — *ТВТУ„КМ“*, 12, 3, 1976, 77–102.
- РАДИВОЕВ, М. Време и живот на Търновския митрополит Иларион /Макариополски/. С., 1912. 454 с.
- РАДИВОЕВ, М. Поп Андрей Робовски. — *СпБАН*, 11, 1920, 1–43.
- РАДКОВА, Р. Българското образование през XVIII и първата половина на XIX в. — В: *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 248–294.
- РАДКОВА, Р. Към историята на Риломанастирската шампарна. — *МПК*, 1965, № 1, 11–16.
- РАДКОВА, Р. Националното самосъзнание на българите през XVIII и началото на XIX в. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 178–238.
- РАДКОВА, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. Първата половина на XIX век. С., 1975. 228 с.
- РАДКОВА, Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX в. — *ИБИД*, 32, 1979, 103–136.
- РАДКОВА, Р. Описание на седем светогорски шампи. — *ИИЗИ*, 13, 1969, 209–224.
- РАДКОВА, Р. Още за родното място на Неофит Рилски и за следването му в Букурещ. — *ИП*, 1972, № 6, 100–107.
- РАДКОВА, Р. Приносът на Неофит Рилски за развитието на културно-просветното движение през Възраждането. — *ИП*, 1975, № 4, 67–76.
- РАДКОВА, Р. Първият печатан превод на Евангелието на български език. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 238–264.
- РАДКОВА, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972. 221 с.
- РАДКОВА, Р. Рилският манастир и църковно-националната борба. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 233–246.
- РАДОНИЋ, Ј. Римска курија и јужнослованске земље од XVI до XIX века. Београд, 1950. 746 с.
- Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност живот. Т. 1. С., 1964. 440 с.
- РОБИНСОН, А. Н. Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарски. Вопросы литературно-исторической типологии. М., 1963. 144 с.
- РОЗЕН, Д. Г. История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году. Т. 1. СПб., 1872.
- РОМАНСКИ, СТ. Въстанически заговор на Васил х. Вълков в Браила през 1843 година. — *ГСУИсф*, 18, 1922, 1–132.
- РОМАНСКИ, СТ. Георги Мамарчев и доброволческата му команда от 1828–1829 г. — *СпБАН*, 22, 1921, 175–207.
- РОМАНСКИ, СТ. Заговорът на Г. С. Раковски /Георги Македон/ в Браила през 1842 година. — *СбБАН*, 14, 1921, 1–186.

- РОШКОВСКА, А. Стенописната орнаментика, създадена от зографите на Самоковската художествена школа през Възраждането. — *ИИИЗИ*, 13, 1969, 115–145.
- РУСИНОВ, Р. Брашов в културното развитие на българите през Възраждането. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотнош.* XIX в. С., 1980, 231–242.
- Сборник д-р Петър Берон. С., 1925.
- Сборник по случай стогодишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935. 16, 167 с.
- Светилник на новобългарската просвета. Доклади и съобщения от Науч. сесия Габрово, организирана по случай 130 год. на Габровското у-ще. С., 1966. 247 с.
- СЕЛИМИНСКИ, ИВ. Библиотека „Д-р Ив. Селимински“. Кн. 1–14. С., 1904–1931.
- СЕЛИЩЕВ, А. М. В Кукуше в 50-х годах XIX века. — *МкП*, 8, 1932/1933, № 3, 1–13.
- СЕЛИЩЕВ, А. М. Кирил Пейчинович. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 389–405.
- СЕМЕНОВА, В. Участие болгар в русско-турецких войнах XVIII в. — *БИС*, 2, 1970, 319–351.
- СЕМЕРДЖИЕВ, ХР. Самоков и околностите му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913. 264, II с.
- СЕРГЕЕВ, А. В. И. Григорович и проблемите на Българското възраждане. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 317–337.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С. I. До питания про класовий характер чорбаджийства в Болгарии в период турецкого панування. — *УЗХДУ*, 69, тиф, 1956, 189–203.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С. I. Национално-визвольний рух болгарського народу в 50х и першій половині 60-х років XIX сторіччя. — *НЗХДПіс*, 12, 1951, 67–108.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Начало революционной деятельности Г. С. Раковского. /Болгар. революционер и публицист 1821–1867/. — *НЗХДПіс*, 17, 1957, 115–134.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С. I. Селянські повстання в 1841 і 1850 рр. в Болгарії. — *НЗХДПіс*, 15, 1954, 87–110.
- СИДЕЛЬНИКОВ, С. I. Система турецької політичної сваволі в Болгарії в 50–60-х роках XIX ст. — *НЗХДПіс*, 17, 1955, 63–85.
- СЕНИЦА, В. И. Русско-турецкая война 1768–1774 гг. и восточный вопрос. — В: *Вопросы новой и новейшей истории*. Минск, 1974, 3–12.
- СЫРОЕЧКОВСКИЙ, Б. Е. Балканская проблема в политических планах декабристов. — В: *Очерки по истории движения декабристов*. М., 1954.
- СИРОМАХОВА, Ж. И С. ПАРМАКОВ. Икономическото развитие на Русе през епохата на турското робство. — *ИНМ-Р.*, 1, 1964, 17–49.
- СКАЛЬКОВСКИЙ, А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском краю. Одесса, 1848. 156 с.
- СКОВРОНЕК, И. Михаил Чайковский и българското национално движение /1841–1845/. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 91–105.
- СКОРЧЕВ, П. Холерата във Варна през Кримската война. — *ИМБИ*, 5, 1954, 439–446.
- СЛАВЕВ, СЛ. И В. МОНЕВ. Стопанско-географско развитие и търговски връзки на Свишов от края на XVIII до началото на XX в. — *ГВФСИ-Св.*, 33, 1968, 59–104.
- СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Бележки за някои стари войводи. — *СбНУНК*, 2, 1890, 317–325.
- СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Български дейци в Сръбската завера. — *ПСНБКД*, 12, 1884, 74–93; 13, 1885, 100–121; 14, 1885, 272–286; 15, 1885, 389–400.
- СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Отец Неофит Хилендарец или Бозвели. — *СбНУНК*, 12, 1895, 379–398.
- Славянские культуры и Балканы. Т. 2. XVIII–XIX вв. С., 1978. 290 с.
- Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций /XVIII–XIX вв/. Междунар. науч. конф. Москва, 1974. Итоговый докл. М., 1975. 36 с.
- СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В. Михаил Чайковски и българският църковен въпрос до Кримката война. Из българо-полските връзки през епохата на Възраждането. — *ИИЛ*, 14–15, 1963, 195–209.
- СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В. Михаил Чайковски — Садък паша и българското възраждане. С., 1973. 116 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. История на Охридската архиепископия — патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване /1394–1767 г./. С., 1932. XI, 615 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953. 131 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Още по въпроса за родното място на Паисий Хилендарски. — *ИИИ*, 16–17, 1966, 517–523.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959. 265 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Солун в българската духовна култура. Ист. очерк и док. С., 1937. XII, 323 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958. 241 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Търновски митрополити в турско време. — *СпБАН*, 52, 1935, 207–254.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Унищожението на Охридската архиепископия. /Подготвителен процес, причини и значението ѝ през време на църковната борба/. — *ГСУбф*, 3, 1926, 113–138.
- СОКОЛСКИ, М. За юрушите и юручката организация во Македонија од XV–XVIII в. — *И*, 1973, № 1, 85–99.
- СПОРИДИС, П. Г. Биография на хаджи Христо /Вулгарис/. Събрана от разни официални свидетелства, документи и факти. Прев. от ориг. Хр. П. Стоянов. Увод С. Ралев. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 2–3, 181–217.
- СПРОСТРАНОВ, Е. Джелалин — бей. /Принос към историята на гр. Охрид/. — *СбНУНК*, 14, 1897, 665–725.
- СТАЙКОВ, ХР. Дядо Николовото въстание 1856. — *БВМ*, 3, 1936–1937, № 23–24, 430–434.
- СТАЙНОВА, М. Из взаимоотношенията между Вселенската патриаршия и Високата порта в 20-те години на XVIII в. — *ИБИЛ*, 29, 1974, 373–380.
- СТАНЕВ, Н. История на Великотърновската предбалканска котловина. Селата Присово, Пчелище, Церова кория, Къпиново, Миндя, Мариино, Плаково, Големаните, Килифареве и Дебелец. В. Търново, 1942. 3, 320 с.
- СТАНИМИРОВ, СТ. Стефан Ковачевич, епископ Лаодикийски. /По сведения, черпени от „Архива на Възраждането“ при Нар. етногр. музей/. — *ИНЕМ*, 2, 1922, № 1–2, 37–83.
- СТЕПАНОВА, Л. И. Учреждение представительств России в Болгарии в 50–60-х гг. XIX в. и их задачи в области русско-болгарских культурных связей. — В: *Балканские страны в новое и новейшее время*. Кишинев, 1977, 24–41.
- Сто години от емигрирането в България на унгарския рево-

- люционер-демократ Лайош Кошут. — *ИП*, 1949—1950, № 3, 376—383.
- Сто години от смъртта на Спиридон Н. Палаузов /1818—1871/. — *ИБИД*, 29, 1974, 67—159.
- Сто и петдесет години от Гръцкото въстание 1821—1828. Отг. ред. Н. Тодоров и В. Трайков. С., 1973. 124 с.
- СТОИЛОВ, А. п. Български книжовници от Македония. 1. 1704—1878. С., 1922. 92 с.
- СТОИЛОВ, А. п. Из дейността на о. Неофита Бозвели и смъртта му. — *Преглед*, 1, 1907—1908, № 2, 84—93; № 3, 144—152.
- СТОИЛОВ, А. п. Краят на Велчовата завера от 1835 г. — *СпБАН*, 26, 1923, 119—129.
- СТОИЛОВ, А. п. Принос към биографията на Иларион Макариополски. — В: *Иларион Макариополски митрополит Търновски*. С., 1925, 83—100.
- СТОИЛОВ, А. п. Солунски дейци по нашето възраждане. — *Развитие*, 1, 1918, № 9, 267—271.
- СТОЙКОВ, Р. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народна библиотека „Васил Коларов“ от XV, XVI, XVII и XVIII в. — *ИНБ, КМ „БСУ, КО“*, 1, 1961, 363—490.
- СТОЙЧЕВ, Д. Тетевен, минало и днес. С., 1924. VIII, 172 с.
- СТОЙЧЕВ, И. Нов принос за външения на българите във Влашко през 1840—1843 г. и участието на Раковски. — *ИП*, 1945/1946, № 3, 365—368.
- СТОЯНОВ, В. Исторически материали по нововъзражданието на българският народ. — *ПСБКД*, 3, 1882, 146—166; 6, 1883, 131—147.
- СТОЯНОВ, К. Българските еснафи през турското робство /История, организация, дейност/. Варна, 1942. 108 с.
- СТОЯНОВ, М. Букви и книги. Студия по история на българската писменост. С., 1978. 301 с.
- СТОЯНОВ, М. Българо-гръцко сътрудничество в Пловдив през първата половина на XIX в. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 223—232.
- СТОЯНОВ, М. Един малко известен възрожденски книжовник — Дамаскин Рилец. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 107—116.
- СТОЯНОВ, М. Начало на протестантската пропаганда в България. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 45—67.
- СТОЯНОВ, М. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. — *ИИП*, 4, 1954, 65—109.
- СТОЯНОВ, М. Райковски дамаскин. — В: *Родоп. сб.* 3. С., 1972, 225—307.
- СТОЯНОВ, М. Чалъковци /Към историята на един чорбаджийски род/. — *ИП*, 1950/1951, № 3, 313—329.
- СТОЈАНОВСКИ, АЛ. Дервенството во Македонија. Скопје, 1974. 357 с.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Башкалџиева афера у Западно Бугарско 1846 година. — *ИЧ*, 1973, № 20, 213—229.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Кнез Милош и Белоградчичка буна 1836 година. — *ИЧ*, 1951/1952, № 3, 131—140.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Кнез Милош и Источна Србија. — *ПИСАН*, 297, 1957, IX, 252 с.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Кнез Милош према Бугарској и бугарима. — *ИГЛ*, 1954, № 4, 65—89.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Политички погледи кнеза Милоша Обреновича на питање ослобођења балканских народа. — *ИЧ*, 1960, № 9—10, 345—362.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Први српски устанак према Бугарској и бугарима. — *ИГЛ*, 1954, № 1—2, 121—147.
- СТОЈАНЧЕВИЌ, ВЛ. Јужнословенски народи у Отоманском царству од Једренског мира 1829 до Париског конгреса 1856 године. Београд, 1971. 443 с.
- Строители и ревнители на родния език. Състав. Л. Андрейчин и В. Попова. С., 1982. 359 с.
- СТРУКОВА, К. Л. Аграрные отношения в Македонии /Конец XVIII—70-е годы XIX в./. — В: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1964. Кишинев, 1966, 521—528.
- СТРУКОВА, К. Л. Вопросы национально-освободительного движения балканских народов на страницах журнала „Etudes balkaniques“ /1970—1976 гг./. — *БИ*, 3, 1978, 258—278.
- СЪБЕВ, Т. Преподобний отец Паисий Хилендарски. — *ГДА*, 14, 1965, 409—448.
- СЮПЮР, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982. 276 с.
- ТАБАКОВ, Н. Братя Миладинови. Биограф. 2. изд. С., 1966. 144 с.; 1. изд. 1963. 248 с.
- ТАБАКОВ, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. 1—3. С., 1911—1929. XX, 620 с.; 605 с.; 352 с.
- ТАРИНСКА, СТ. Софроний Врачански, румънското общество и румънската литература. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотнош. XIX в.* С., 1980, 179—201.
- ТАРЛЕ, Е. В. Крымская война. 1—2. М., 1941—1943.
- ТАТИЩЕВ, С. С. Внешняя политика императора Николая Первого. СПб., 1877.
- ТВЕРИТИНОВА, А. С. О некоторых важных аспектах изучения турецкого феодализма. — В: *Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма*. Кишинев, 1973, 67—71.
- ТЕЛБИЗОВ, К. Някои седения за положението и търговията на чипровските търговци в Седмиградско през XVIII в. Принос към историята на българската търговия. — *ТВИНС-В.*, 1, 1964, 1—52.
- ТЕЛБИЗОВ, К. Общинското управление на Банатските български общини под австрийска и унгарска власт. — *ГВУССН-В.*, 18, 1945, 1—60. Отд. отпеч. Варна, 1946. 63 с.
- ТЕОФИЛОВ, М. Бунтът на Пазван-оглу и неговото значение за българското освободително движение в XIX век. С., 1932. 96 с.
- ТЕПЛОВ, В. Русские представители в Цариграде 1496—1891. Ист. очерк. СПб., 1891. 73 с.
- ТИШКОВ, П. История на нашето занаятчийство до Освобождението ни. С., 1922. 59 с.
- ТОДОРОВ, Г. Исторически възгледи на Паисий Хилендарски. — *ИИИ*, 20, 1968, 158—169.
- ТОДОРОВ, Н. Балканският град. XV—XIX век. Социално-икон. и демограф. развитие. С., 1972. 504 с.
- ТОДОРОВ, Н. И В. ТРАЙКОВ. Българи участници в борбите за освобождението на Гърция /1821—1828/. С., 1972. 1019 с.
- ТОДОРОВ, Н. Българите и гръцкото въстание от 1821 г. — В: *Изсл. в чест М. Арнаудов*. С., 1970, 499—505.
- ТОДОРОВ, Н. Българо-гръцките отношения през XVIII в. отразени в Паисиевата история. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 435—464.
- ТОДОРОВ, Н. Българското население на град Лом през 40-те години на XIX в. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1961, 579—592.
- ТОДОРОВ, Н. И В. ТРАЙКОВ. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — *ИП*, 1971, № 2, 3—34.
- ТОДОРОВ, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — *ИП*, 1959, № 2, 3—35.
- ТОДОРОВ, Н. За някои промени в характера на цеховата

- организация у нас през първата половина на XIX в. — *ИП*, 1958, № 4, 44—76.
- ТОДОРОВ, Н. Зарождение капиталистических отношений в текстильном производстве Болгарии в первой половине XIX в. Автореф. дис. — *КСИС*, 1958, № 28, 74—87. Отд. отпеч. М., 1957. 20 с.
- ТОДОРОВ, Н. Кючук-Кайнарджийский мирный договор. — *ЕВ*, 1975, № 2, 77—82.
- ТОДОРОВ, Н. Новые данные о сербских добровольцах в греческом восстании 1821 г. в Дунайских княжествах. — *Balc*, 8, 1977, 245—256.
- ТОДОРОВ, Н. Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 117—139.
- ТОДОРОВ, Н. Турската колонизация и демографските промени в българските земи. — В: *Етногенезис и култ. насл. бълг. народ*. С., 1971, 69—74.
- ТОДОРОВ, Н. Филики етерия и българите. С., 1965. 170 с.
- ТОДОРОВА, М. Англия и османската империя през 30-те — 50-те години на XIX в. — *ИП*, 1978, № 2, 24—43.
- ТОДОРОВА, М. Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980. 207 с.
- ТОДОРОВА, М. „Общополезните каси“ на Мидхат паша. — *ИП*, 1972, № 5, 56—76.
- ТОДОРОВА, М. Търговските отношения между Русия и Османската империя през втората четвърт на XIX в. — В: 1977, № 3, 31—41.
- ТОМОВ, Е. Възрожденски шампи и литографии. С., 1962. 191 с.
- ТОНЕВ, В. Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. — *ИНМ-В.*, 3, 1967, 71—98; 4, 1968, 75—114; 5, 1969, 159—190; 6, 1970, 73—98; 7, 1971, 95—151; 11, 1975, 59—80; 12, 1976, 67—87.
- ТОНЕВ, В. Добруджа през Възраждането. /Културен живот, църковно-национални борби, революционни движения/. С., 1973. 320 с.
- ТОНЕВ, В. За стопанската дейност на българите във Варна през Възраждането /1840—1878/. — *ИНМ-В.*, 8, 1972, 101—131.
- ТОНЕВ, В. Националнообразуващи процеси в Североизточна България и Добруджа. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 264—299.
- ТРАЙКОВ, В. Българската емиграция във Влашко след Руско-турската война от 1828—1829 г. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 153—162.
- ТРАЙКОВ, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878. С., 1978. 439 с.
- ТРАЙКОВ, В. Раковски и балканските народи. С., 1971. 504 с.
- ТРАЙКОВ, В. Г. С. Раковски и борбата с елинизма в Тракия и Македония /50-те — 70-те години на XIX в./. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 163—180.
- ТРАЙКОВ, В. Георги Стойков Раковски. Биограф. С., 1974. 408 с.
- ТРАЙКОВ, В. Участието на българите в националноосвободителните борби на другите балкански народи — фактор на укрепване на националното съзнание на българския народ. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 338—360.
- ТРАЙЧЕВ, Г. Град Прилеп. Ист.-геогр. и стоп. преглед. С., 1925. 384 с.
- ТРИФОНОВ, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933. 374 с.
- УНДЖИЕВ, ИВ. Карлово. История на града до Освобождението. 2. изд. С., 1968. 246 с.; 1. изд. 1962. 266 с.
- УСТА-ГЕНЧЕВ, Д. Хаджи Найденов. /Като издател на ликове/. — *ПСнБКД*, 71, 1911, 863—867.
- ФАДЕЕВ, А. В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958. 396 с.
- ФЕОДОРОВ, С. Т. Крымская война 1853—1856 гг. М., 1941. 48 с.
- ФРАНЦ, В. България в немската литература към средата на XIX в. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1961, 597—614.
- ХАЦИБЕГИЌ, Х. Главарина у Османской држави. Сарајево, 1966. 188 с.
- ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ „КМ“*, 1, 1957, 19—121.
- ХАДЖОВ, ИВ. Константин Миладинов и Г. С. Раковски. — *МкП*, 2, 1926, № 4, 65—78.
- ХАДЖОВ, ИВ. Критически бележки върху някои от вестите за бр. Миладинови. — *МкП*, 9, 1933/1935, № 1, 89—114.
- ХАНДЕЛЪСМАН, М. Крымската война, Полският въпрос и началото на Българския въпрос. Прев. от ръкоп. Хр. Вакарелски. — *ПБПр.*, 9, 1931/1932, № 2—3, 73—94.
- ХАРТОМАЦИДИС, П. Х. Емануил Васкилович — дейност и възгледи за образованието. — *ИННИО*, 27, 1973, 53—90.
- ХИНКОВ, Х. Стопански фактори за българското възраждане. С., 1947. 160 с.
- ХИТРОВА, Н. И. Россия и черногорско-герцеговинские события 50- начале 60-х годов XIX в. — *БИ*, 2, 1976, 99—106.
- ХРИСТОВ, Д. Кратък преглед на бойните действия на руските войски на българска земя през XVIII и първата половина на XIX в. и подкрепата им от българския народ. — *ИВИНД*, 2, 1966, 62—92.
- ХРИСТОВ, Д. Русия и Източният въпрос. Ч. 1. От падането на Цариград до втората Екатерина руско-турска война /1787—1791/. С., 1905. 234 с.
- ХРИСТОВ, ХР. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964. 214 с.
- ХРИСТОВ, ХР. Българските общини през Възраждането. С., 1973. 250 с.
- ХРИСТОВ, ХР. За самоуправлението на българите в османската държава през XV—XVIII в. — *ИП*, 1973, № 1, 18—42.
- ХРИСТОВ, Хр. Към въпроса за заграването на селските земи и създаването на чифлици и господарлъци в Европейска Турция през XVIII в. и нач. на XIX в. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 151—162.
- ХРИСТОВ, ХР. Към въпроса за класите и класовите отношения в българското общество през Възраждането. /Произход, социална принадлежност и роля на чорбаджиите/. — *ИИИ*, 1970, 21, 51—85.
- ХРИСТОВ, ХР. Към въпроса за ролята на външните сили в стратегията на националната революция. — В: *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 45—92.
- ХРИСТОВ, ХР. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — *ИП*, 1961, № 3, 83—107.
- ХРИСТОВ, ХР. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. С., 1972. 382 с.

- ХРИСТОВ, ХР. Проблеми, постижения и задачи на изследванията за българската нация през Възраждането. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 5—22.
- ХРИСТОВ, ХР., Г. СТОЙКОВ и КР. МИЯТЕВ. Рилският манастир. История. Архитектура. Стенописи. С., 1957, 320 с.
- ХРИСТОВ, ХР. Руско-турската война от 1828—1829 г. и освободителните борби на българите. — В: *Одринският мир 1829 г. и балк. народи*. С., 1981, 11—20.
- ХРИСТУ, В. Румънски сведения за български училища в Браила преди Освобождението. — *ИП*, 1946/1947, № 4—5, 540—542.
- ХРИСТУ, В. Стари известия за българите в Южна Бесарабия. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 437—442.
- ЦАНЕВ, Д. Васил Априлов и неговите възгледи за българската история. — *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 152—205.
- ЦАНЕВ, Д. Появи на национално чувство и съзнание в българската възрожденска историческа книжнина през първата половина на XIX в. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 239—263.
- ЦВЕТКОВ, А. Георги Стойков Раковски /1821—1871 г./. Биограф. очерк. С., 1971, 119 с.
- ЦВЕТКОВА, Б. За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в. — В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 213—251.
- ЦВЕТКОВА, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958, 228 с.
- ЦВЕТКОВА, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. — *СВ*, 1957, № 2, 78—88.
- ЦВЕТКОВА, Б. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI—XVIII в. — *ИП*, 1971, № 4, 55—73.
- ЦВЕТКОВА, Б. Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в. — *ИП*, 1955, № 1, 59—86.
- ЦОЙНСКА, Р. Езикова практика на първите български възрожденци—етапи в изграждането на новобългарския книжовен език. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 467—483.
- ЦОНЕВ, Б. Новобългарска писменост преди Паисия. — *БП*, 1, 1893/1894, № 8, 80—94.
- ЦОНЕВ, ЗВ. История на град Горна Оряховица и околностите му, Лясковец и Арбанаси. В. Търново, 1932, 170 с.
- ЦОНЕВ, СТ. Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждането. — *ТВИНС-В.*, 1, 1956, 1—80.
- ЦОНЧЕВ, П. Из общественото и културно минало на Габрово. Ист. приноси. С., 1934. VIII, 796 с.
- ЦОНЧЕВ, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 636 с.
- ЦОНЧЕВА, М. Българско Възраждане. Живопис и графика. С., 1962, 120 с.
- ЦУХЛЕВ, Д. История на града Видин и неговата област. С., 1932, 615 с.
- Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго. Ред. кол. Смоленски епископ Нестор, Хр. Кодов, Хр. Стоянов, Т. Събев. С., 1981, 392 с.
- ЧАВРЪКОВ, Г. Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството. С., 1974, 371 с.
- ЧИЛИНГИРОВ, СТ. Добруджа и нашето Възраждане. С., 1917. VII, 259 с.
- ЧИХАЧЕВ, П. А. Великие державы и Восточный вопрос. 1853—1856 гг. М., 1970, 224 с.
- ШАБАНОВ, Ф. Ш. Государственный строй и правовая система Турции в эпоху Танзимата. Баку, 1967, 204 с.
- ШАРОВА, КР. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — В: *България и европейските страни XIX—XX в.* С., 1975, 27—48.
- ШАРОВА, КР. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 63—87.
- ШАРОВА, КР. Карл Маркс и Фридрих Енгелс за развитието на южните славяни и на българския народ. — *ИП*, 1949/1950, № 4—5, 553—567.
- ШАРОВА, КР. Проблеми на Българското възраждане. — В: *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 5—44.
- ШАШКО, Ф. Проект за „Образованието и напредванието бългърско“ на Иван Кишелски от 1856 г. — *ИДА*, 22, 1972, 131—151.
- ШЕВЧЕНКО, П. Ф. Из истории народно-освободительной борьбы болгарского народа против турецких завоевателей. — *УЗТГПИин*, 1967, 166—185.
- ШЕРЕМЕТ, В. И. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII и начале XIX в.в. — В: *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. 2. Л., 1968, 136—147.
- ШЕРЕМЕТ, В. И. Международное положение Османской империи в начале войны с Россией 1828—1829 г. — В: *Проблемы истории рабочего движения и международных отношений*. Л., 1969, 163—185.
- ШЕРЕМЕТ, В. И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. Из истории Восточного вопроса. М., 1975, 228 с.
- ШИШКОВ, СТ. Българо-мохамеданите /помаци/. Ист. земеписни и народоучен преглед с образи. С., 1936, 118 с.
- ШИШКОВ, СТ. Пловдив в своето минало и настояще. Ист.-етногр. и полит.-икон. преглед. Пловдив, 1926, 464 с.
- ШИШКОВ, СТ. Помаци в трите български области: Тракия, Македония и Мизия. Ч. 1. Ист.-геогр. преглед. Пловдив, 1914, 68 с.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Избрани съчинения в два тома. Т. 1. Българско възраждане. Студии. С., 1965, 447 с.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Константин Г. Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. — *СБНУНК*, 11, 1894, 591—763.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Личните сношения на П.Jos. Шафарика с българите. — *БП*, 2, 1895, № 12, 74—85.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Нови студии из областта на българското възраждане. 1. В. Е. Априлов. Неофит Рилски. Неофит Бозвели. С., 1926, 544 с.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Студия из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция /1814—1845/ и неговите отношения към българите. /За стогодишнината от рождението му/. — *СББАН*, 6, 1916, 1—221.
- ШОПОВ, АТ. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. С., 1919, 668 с.
- ШОПОВ, АТ. Първата българска печатница в Солун. — *ПСнБКД*, 34, 1890, 486—497.
- ЮРДАНОВ, Ю. Българската община на гр. София в началото на XIX в. — *ИБИД*, 16—18, 1940, 536—546.

- ЮРДАНОВ, Ю. История на българската търговия до Освобождението. С., 1938. 2, 263 с.
- ЯНОВСКИ, Б. Правни въпроси на ранното Българско възрождение. — *ГСУюф*, 64, 1, 1974, 29–82.
- ЯРАНОВ, Д. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. — *МкП*, 7, 1931/1932, № 2–3, 63–118.
- ABEKEN, H. Der Eintritt der Türkei in die Europäische Politik des achtzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1856.
- АХМЕТ НИХАТ. Balkan seferi. Istanbul, 1926.
- АХМЕТ РАСИМ-МУАММЕР. 1828 seferi. Bulgarya ve Rumlile Ruslar. Istanbul, 1932. 250 p.
- АКБАЛ ТАЗИЛА. 1831 tarihinde Osmanlı imparatorlugunda idarî taksimat ve nüfus. — *Belleten*, 1951, No 60, 617–628.
- ALEXIEVA, A. La littérature scolaire pendant la Renaissance bulgare et la littérature pédagogique grecque de la première moitié du XIXe s. (jusqu'à la guerre de Crimée). — *EB*, 1972, No 3, 32–49.
- ANCHIERI, E. Constantinopoli e gli stretti nella politica russa ed europea dal Trattato di Qüciük Kainargi/Quainargi/alla Convenzione di Montreaux. Milano, 1948. 268 p.
- ANDERSON, M.S. From Europe's Archives. The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations. London etc., 1966. XXI, 436 p.
- ANDERSON, M. S. The Great Powers and the Near East. 1774–1923. London, 1970. X, 182 p.
- ANHEGGER, R. Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. 1–3. Istanbul, 1942–1945.
- BABINGER, FR. Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropa und der Levante. Bd. 1–3. München, 1962–1976. V, 310 p.; 442 p.
- BABINGER, FR. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927. 477 p.
- BAILEY, E. F. British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1829–1853. London, 1942.
- BAPST, E. Les origines de la guerre de Crimée. La France et la Russie de 1848 à 1854. Paris, 1912.
- BARBER, H. The Sultans. New York, 1973 ; на нем. ез. : Die Sultane. Die Geschichte des Osmanischen Reiches, dargestellt in Lebensbildern. Frankfurt/M., 1975. 382 p.
- BARKAN, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine dair notlar. — *İÜİFM*, 17, 1955–1956, No 1–4.
- BARKAN, Ö. L. Türk Coprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274/1858/. Carihli arazi kannunamese Tanzimat. Istanbul, 1940.
- BAUMGART, W. Der Friede von Paris 1856. Studien zum Verhältnis von Kriegsführung, Politik und Friedensbewahrung. München etc., 1972. 287 p.
- BAUMGART, W. Probleme der Krimkriegforschung. Eine Studie über die Literatur des letzten Jahrzehnts/1961–1970/. — *JGOE*, N. F., 19, 1971, No 1, 49–109; No 2, 243–264.
- BELIN, F. A. Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris, 1885. 314 p.
- BARNATH, M. Anfänge der Nationalbildung an unteren Donau. — *SOEJ*, 5, 1961, 45–60.
- BEROV, L. Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th Century. — *EB*, 1974, No 2–3, 168–177.
- BEROV, L. Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane /XVe – XIXes/. — *EB*, 1975, No 2, 22–39.
- BEROV, L. Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th–19th Centuries. — *BHR*, 1975, No 4, 74–98.
- BEŠEVLIEV, B. Eine Navigationskarte des unteren Lands der Donau aus dem Ende des 18. Jahrhunderts. — *BHR*, 1975, No 3, 99–104.
- BEŠEVLIEV, B. Wirtschaftskarte des europäischen Teils vom Osmanischen Imperium im 18. Jahrhundert. — *EB*, 1971, No 2, 92–103.
- BOGETIĆ, L. Communautés foncières chez les peuples balkaniques au XIXe siècle. — In: *II Congr. int. étud. Sud-est europ. Athènes, 1970. Act. 2*. Athènes, 1972, 551–557.
- BOJAGIEV, P. La société littéraire bulgare de Braşov /1824–1826/. — *RESEE*, 16, 1978, No 3, 553–568.
- BOULAKI-ZISSI, CHR. Ilarion of Tărnovo and the Renaissance in Bulgaria During the First Decade of the 19th Century. — *BSI*, 17, 1976, No 1, 123–130.
- BRADISTEANU, ST. Die Beziehungen Russlands und Frankreichs zur Türkei in den Jahren 1806 und 1807. Berlin, 1912. 317 p.
- BRAŠOVANOVA, L. Über die historische Entwicklung der bulgarischen Musik seit ihrer Entstehung bis 1878. — *BHR*, 1975, No 2, 66–81.
- CALARY DE LAMAZIERE, R. Les capitulations en Bulgarie. Paris, 1905. 254 p.
- CALEB, A. Du régime des capitulations en Turquie par rapport à la Bulgarie. Genève, 1908. 48 p.
- CERNOVODEANU, P. Interese economice engleze Dunărea de Jos şi în Marea Neagră între 1803–1829. — *RI*, 1975, No 11, 1695–1710.
- CERNOVODEANU, P. Românii şi primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră /1838–1856/. — *RI*, 29, 1976, No 2, 189–209.
- CHARLES-ROUX F. Thiers et Mehmet-Ali. La Grande crise orientale et européenne de 1840–1841. Paris, 1951.
- CLARKE, J. F. Bible Societies American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. The Eastern Europe Collection. New York, 1971. VIII, 358 p.
- CLARKE, J. F. Father Paisi and Bulgarian History. — In: *Essays in honor of Lawrence B. Packard*. Ithaca, 1954, 258–283.
- COHEN, D. Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40–70 du XIXe siècle. — *BHR*, 1974, No 3, 70–98.
- The Coins of the Ottoman Empire 1299–1922/623 Years. Istanbul, 1968.
- CONSTANTINESCU, A. et C.W. COMAN. Date noi privind participarea unor bulgari la Rascoala din 1821 în Ţara Românească. — *RSI*, 4, 1960, 239–249.
- CONSTANTINESCU, N. A. Un livre oublié sur la révolte de Pasvan-Oglou. — *RHSEE*, 16, 1939, No 7–9, 253–264.
- CONSTANTINESCU-JAŞI, P. Studii istorice româno-bulgare. Bucureşti, 1956. 250 p.
- COSTESCU, E. L'art roumain et l'art bulgare au XVIIIe – XIXe siècles. — *RESEE*, 11, 1973, No 1, 5–29.
- CRONIA, A. Il „Regno“ degli slavi „Di Mauro Orbini“ /1601/ et la „Istoria slavenobolgarskaja“ del Monaco Païse /1762/. — *Bulgaria/Roma*, 1, 1939, No 1–2, 45–58; 2, 1939, No 3, 139–152.
- CURTISS, J. S. Russia's Crimean War. Durnham, N. C. 1979. XII, 597 p.
- CVETKOVA, B. Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares / depuis la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s./. — *EH*, 5, 1970, 291–318.

- CVETKOVA, B. Conditions et facteurs intérieurs et extérieurs des processus avant la Renaissance nationale bulgare. — *BHR*, 1973, No 4, 56-75.
- CVETKOVA, B. Contribution à l'étude des impôts extraordinaires en Bulgarie sous la domination turque. — *RO*, 23, 1959, No 1, 57-65.
- CVETKOVA, B. Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIIIe s. — *EH*, 2, 1965, 149-168.
- CVETKOVA, B. Problems of the Bulgarian Nationality and the National Consciousness in the XV-XVIII c. — *EH*, 6, 1973, 57-80.
- CVETKOVA, B. Recherches sur le système d'affermage / Iltizam / dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares. — *RO*, 27, 1964, No 2, 111-132.
- CVETKOVA, B. Le service des celép et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman /XVe-XVIIIe ss./ — *EH*, 3, 1966, 145-172.
- CVETKOVA, B. To the History of the Resistance Against Ottoman Feudal Domination in the Danube Region of Bulgaria During the 15th-18th Centuries. — *EH*, 4, 1968, 213-231.
- DA SILVA, J.-G. Traits communs du développement économique et social. Le capitalisme marchand et les économies méditerranéennes et balkaniques, XVe — XVIIIe ss. — *EB*, 1975, No 4, 114-122.
- DAVISON, R. H. „Russian Skill and Turkish Imbecility“. The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered. — *SIR*, 35, 1976, No 3, 463-483.
- DEPPING, G. H. Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe. T. 1-2. Paris, 1930.
- DICULESCU, VL. Relațiile comerciale ale Țării Românești en Peninsula Balcanică /1829-1858/. București, 1970. 308 p.
- DIMOV, A. G. Georgi S. Rakovski in the Struggle for the Reestablishment of the Bulgarian Church. — *EEQ*, 8, 1974, No 2, 177-202.
- DINEKOV, P. Paisij Chilendarski a Christofor Žefarovič. — *PSt*, 13, 1963, 37-52.
- DJORJEVIC, DJ. Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914. Beograd, 1965.
- DOJNOV, ST. Le mouvement de libération nationale bulgare au début du XIXe siècle. — *BHR*, 1975, No 1, 60-77.
- DUDA, H. W. Balkantürkische Studien. Wien, 1949. 144 p.
- EKMEČIĆ, M. Marginalije o srpsko-bulgarskim odnosima 1844-1851. — *GIDBH*, 16, 1965, 101-149.
- EMMANUEL, J. S. Histoire de l'industrie de tissus des Israélites de Salonik. Paris, 1935.
- EMMANUEL, J. S. Histoire des Israélites de Salonique. T. 1. Paris, 1936.
- ENCULESCU, M. Influența revoluției române de la 1848 asupra mișcării de eliberare bulgare. — *AUBsi*, 23, 1974, No 1, 193-201.
- ENEPEKIDES, P. Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766. Ein Konscriptionsbuch. Thessaloniki, 1959.
- FILITTI, Y. C. Notice sur les Vogoridi. — *RHSEE*, 4, 1927, No 10-12, 314-325.
- FRANCO, M. Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris, 1897. VI, 296 p.
- GANDEV, Hr. Naissance et développement des villes et leurs quartiers artisanaux en Bulgarie depuis le VIe siècle avant notre ère jusqu'au XIXe siècle de notre ère. — *Er*, 3, 1962, 559-563.
- GENC, M. A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data, and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the 18th Century. — In: *La révolution industrielle dans le Sud-est européen — XIXe s.* S., 1977.
- GENČEV, N. La France et l'enseignement bulgare pendant les années 40 et le début des années 50 du XIXe siècle. — *EH*, 8, 1978, 191-209.
- GEORGIEVA, CV. Organisation et fonction du corps des janissaires dans les terres bulgares du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècles. — *EH*, 5, 1970, 319-336.
- GEORGIEVA, CV. La résistance des Slaves des Balkans contre l'impôt du sang. — *EH*, 6, 1973, 81-95.
- GEWEHR, W. The Rise of the Nationalism in the Balkans, 1800-1930. Repr. Hamden, Conn., 1967. XI, 137 p.
- GIBB, H. ET H. BOWEN. Islamic Society and the West. Vol. 1. P. 1-2. Oxford etc., 1950-1957.
- GOOCH, B. D. A Century of Historiography of the Origins of the Crimean War. — *AHR*, 62, 1956/1957, No 1, 33-58.
- GRENVILLE, H. Observations sur l'état actuel de l'empire Ottoman. XVIII s. Ann Arbor, 1965. XVII, 110 p.
- GROUSSET, R. L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient. Nouv. éd. rev. Paris, 1949. 648 p.; 1. éd. 1946. 846 p.
- GROZDANOVA, E. Les fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares /XVe — XVIIIe siècles/. — *EB*, 1974, No 1, 30-45.
- GROZDANOVA, E. Das Kadiamt und die Selbstverwaltung der bulgarischen Gemeinden im 15. bis 18. Jahrhundert. — *EH*, 7, 1975, 147-159.
- GRUNZEL, J. Die Handelsbeziehungen Österreich-Ungarns zu den Balkanländern. Wien, 1897.
- GUICHEN, E. La crise d'Orient de 1839 à 1841 et l'Europe. Paris, 1921.
- HAFNER, ST. Das austro-slawische kulturpolitische Konzept in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. — *ÖO*, 5, 1963, No 6, 435-444.
- HAJEK, A. Bulgarien unter der Türkenherrschaft. Berlin etc., 1925. 330 p.
- HAMMER, J. V. Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handelschriften und Archiven. Bd. 1-10. Pest, 1827-1835; на фп.сз.: Histoire de l'Empire Ottoman. T. 2, 5-6. Paris, 1835-1836.
- HANDELSMAN, M. La guerre de Crimée, la question polonaise et les origines du problème bulgare. — *RH*, 57, 1932, No 169, 271-315.
- HANDELSMAN, M. Szartoryski, Nicolas Ier et la question du Proche-Orient. Paris, 1934. 150 p.
- HENDERSON, G. Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays. Glasgow, 1947. XII, 320 p.
- HERKLESS, J. L. Stratford, the Cabinet and the Outbreak of the Crimean War. — *HJ*, 18, 1975, No 3, 497-523.
- HRISTOV, HR. Athos and the Exploit of Paisij of Hilendar. — *BHR*, 1973, No 1, 31-48.
- HRISTOV, HR. Paissi of Hilendar. Author of the Slav-Bulgarian History. — *EEQ*, 8, 1974, No 2, 167-175.
- IAKICHITCH, GR. Notes sur Pasvan-Oglou/1758-1807/ par l'adjudant-commandant Mériage. — *RES*, 1, 1906, No 2, 261-279; No 3, 418-429; 2, 1906, No 1, 139-144; No 3, 436-438; 3, 1907, No 1, 138-144; No 2, 278-288.
- INALCIK, H. Adâletnâmeler. — *Belgeler*, 2, 1965, No 3-4, 49-145.

- INALCIK, H. Tanzimat ve Bulgar mesele si. Ankara, 1943. 162 p.
- IONESCU, D. G. Așazarea colonistilor bulgari în orașul Buză și în împrejurime între 1792 și 1838. — *RSI*, 11, 1965, 137-153.
- IONESCU, A. I. Considérations sur la traduction du „Livre sur le système de la religion des musulmans“ de Cantemir par Sofronie Vračanski. — *RESEE*, 15, 1977, No 1, 102-112.
- IORGA, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 4-5. Gotha, 1911-1913. XXIII, 512 p.; XX, 633 p.
- IORGA, N. Osmanlı tarihi /1774-1912/. Ankara, 1948. XVI, 690 p.
- IORGA, N. La révolution française et le Sud-est de l'Europe. București, 1934. 29 p.
- IORGA, N. Sur un projet d'organisation militaire et politique de la Dobrogea en 1855 par Mehmed Sadyk-Pacha /Michel C. Czajkowski/. — *RHSEE*, 8, 1931, No 7-9, 161-169.
- Italia del Risorgimento e mondo danubianobalkanico. Udine, 1958. 316 p.
- JELAVICH, B. A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914. Philadelphia, 1964. 308 p.
- JELAVICH, B. The British Traveller in the Balkans: the Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces. — *SEER*, 33, 1955, No 8, 396-413.
- JELAVICH, CH. ET B. JELAVICH. The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since Eighteenth Century. Berkeley, 1963. XVII, 451 p.
- JELAVICH, CH. ET B. JELAVICH. The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920. Seattle, 1977. 358 p.
- JEWSBURY, G. F. The Russian Army's Role in the Danubian Principalities 1806-1812. — *SEE*, 2, 1975, No 2, 145-153.
- JONESCU-NISKOV, TR. Quelques aspects de l'activité de G. S. Rakovsky et de ses rapports avec les Principautés Roumaines. — *RSI*, 9, 1963, 555-568.
- JONQUIERE, A. DE LA. Histoire de l'Empire ottoman, depuis les origines jusqu'au Traité de Berlin. 2. éd. Paris, 1897. 672 p. 1. éd. 1881.
- JOVANOVIĆ, J. M. Južna Srbija od kraja 18 veka do oslobođenja. Beograd, 1940. 186 p.
- JUDD, D. The Crimean War. London, 1975. 199 p.
- KABRDA, J. Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire ottoman /D'après les documents turcs/. Brno, 1969. 165 p.
- KARAL, E. Z. Osmanlı tarihi. Cilt 5. Nisam-i cedid ve Tanzimat devirleri /1789-1856/. Ankara, 1970.
- KARPAT, K. H. Ottoman Relations with the Balkan Nations After 1683. — *Balkanistica*, 1, 1974, 7-55.
- KINROSS, J. B. The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire. London, 1977. 638 p.
- KISSLING, H. J. Die Türkische Stadt auf dem Balkan. — *SOEJ*, 8, 1968, 72-83.
- KORNRUMPF, H. J. Zur Rolle des osmanischen Meclis im Reformzeitalter. — *SOF*, 34, 1975, 241-246.
- KORNRUMPF, H. J. Zur territorialen Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehung und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten. — In: *Ethnogenese u. Staatsbildung in Südosteuropa*. Göttingen, 1974, 52-61.
- KOSEV, D. Les rapports agraires et le mouvement paysan en Bulgarie de la fin du XVIIIe siècle à nos jours. — *EH*, 5, 1970, 57-99.
- KÖYMEN, O. The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire /19th Century/. — *EB*, 1971, No 2, 47-55.
- LAMOUCHE, L. Histoire de la Turquie. Paris, 1934. 427 p.
- LASKARIS, M. To Anatolikon Zitima. 1800-1923. T. A. Thessaloniki, 1948. 144 p.
- MARKOV, W. Bemerkungen zur südslawischen Aufklärung. — In: *Deutsch-Slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten*. Berlin, 1956, 349-366.
- MARKOVA, Z. ET V. GJUZELEV. Les racines historiques de la lutte des Bulgares pour une Eglise indépendante. — *BHR*, 1974, No 1. 28-39.
- MARTINEAU, A. Le commerce français dans le Levant. Paris, 1902.
- MATEESCU, T. Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane. — *BSt*, 13, 1972, No 2, 279-300.
- MATEJIC, M. Newly Discovered Records Concerning Paisij Hilendarski. — *Balkanistica*, 1, 1974, 175-189.
- MAŽDRAKOVA-ČAVDAROVA, O. L'opinion publique bulgare et le Hatti-Humaün de 1856. — *EH*, 7, 1975, 179-202.
- MEININGER, TH. A. The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878. Ann Arbor, Mich., 1975. XIV, 524 p. Diss.
- MILEV, N. Réchid Pacha et la réforme ottomane. — *ZOEG*, 2, 1912, 382-398.
- MISCHEF, P. La Mer noire et les Détroits de Constantinople. Essai d'histoire diplomatique. Paris, 1899.
- MOSELY, PH. E. Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839. Cambridge, 1934. 178 p.
- MUSICESCU, M. Autour des nations de tradition d'innovation de Renaissance dans la peinture du Sud-Est européen au XV-XIX siècles. — *RESEE*, 14, 1976, No 1, 67-77.
- MUTAFČIEVA, V. L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIIIe s. — *EB*, 2-3, 1965, 233-247.
- MUTAFČIEVA, V. ET STR. DIMITROV. Sur l'état du système des timars des XVIIe — XVIIIe s. S., 1968. 272 p.
- NETTA, G. Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südost Europa bis zum Verfall der Warenmessen. Zürich, 1920.
- NICHOLS, I. C. The Eastern Question and the Vienna Conference, September 1822. — *JCEA*, 21, 1961, No 1, 53-66.
- NIKOLIĆ, I. Bugarske knjige štampane u Zemun /1850-1862/. — *Spom*, 1966, 117-120.
- NORADOUNGHIAN, G. Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. T. 2. Paris, 1900.
- NOVIČEV, A. D. Die Beseitigung des Systems der Militärlehen im Osmanischen Reich. — *ZG*, 17, 1969, No 4, 471-478.
- ORTAYLI, I. Tanzimattan soura mahalli idereler 1840-1878. Ankara, 1974. XIV, 280 p.
- PAPACOSTEA-DANIELOPULI, C. ET L. DEMENY. Grecs, Roumains, Bulgares et Serbes dans la compagnie „Grecque“ de Brasov /1777-1850/. — *BAIESEE*, 10, 1972, No 2, 263-274.
- PAPADOPOLOU-VRETOS, A. La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial. S. Peterbourg, 1856.
- PAPADOPOULOS, CL. C. D. Les privilèges du Patriarcat Oecuménique /Communauté Grecque Orthodoxe/ dans

- l'Empire ottoman. Paris, 1924.
- PAPADOPOULLOS, TH. H. Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Brussels, 1952. XXIV, 507 p.
- PASKALEVA, V. Die bulgarische Stadt im XVIII. und XIX. Jahrhundert / bis zum russische-türkischen Krieg 1877-1878/. – In: *Die Stadt in Südosteuropa. Struktur und Geschichte*. München, 1968, 128-145.
- PASKALEVA, V. Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les Etats européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s. – *EH*, 4, 1968, 265-292.
- PASKALEVA, V. Einige Probleme aus der Geschichte der Orientfrage in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – *EH*, 2, 1965, 185-205.
- PASKALEVA, V. Die Entwicklung der städtischen Wirtschaft in den Balkanländern in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. – In: *I Congr. int. étud. balk. et Sud-est europ. Sofia, 1966. Act. 4. S.*, 1969, 43-53.
- PASKALEVA, V. La mer Noire et son littoral à l'époque de la domination ottomane sur les terres bulgares. /Esquisse historique et économique/. – *BHR*, 1975, No 3, 78-94.
- PASKALEVA, V. Preussen-Deutschland und die Orientfrage in den 50-er – 70-er Jahren des 19. Jh. – *EH*, 7, 1975, 237-264.
- PASKALEVA, V. La production marchande dans les terres bulgares au XVIIIe siècle. – *BHR*, 1978, No 4, 40-50.
- PASKALEVA, V. Les relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie au cours de la première moitié du XIXe s. – *EH*, 1, 1960, 253-283.
- PASKALEVA, V. Le rôle de la navigation à vapeur sur le bas Danube dans l'établissement de liens entre l'Europe Central et Constantinople jusqu'à la guerre de Crimée. – *BHR*, 1976, No 1, 64-74.
- PASKALEVA, V. Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert. Die Handelsbeziehungen der Bulgaren mit der Stadt Wien in der Zeit der bulgarischen Wiedergeburt. – *ÖO*, 8, 1966, No 2, 107-116.
- PASKALEVA, V. Wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen Bulgariens zur Stadt Leipzig vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Russisch-Türkischen Krieg 1877-78. – *JGUdSSRvdlE*, 6, 1962, 389-409.
- PETKANOVA, D. Zur Frage des Einflusses der griechischen Literatur in Bulgarien des 16. bis 18. Jahrhunderts. – *ZS*, 12, 1967, No 4, 457-466.
- PETROVICH, M.B. The Russian Image in Renaissance Bulgaria / 1760-1878/. – *EEQ*, 1, 1967, No 2, 87-105.
- PICCHIO, R. Gli „Annali“ del Baronio-Skarga e la „Storia“ di Paisij Hilendarski. – *RS*, 3, 1954, 212-233.
- PICCHIO, R. La „Istoriia slavenobolgarskaja“ sullo sfondo linguistico-culturale della Slavia ortodossa. – *RS*, 6, 1958, 101-118.
- PINSON, M. Ottoman Bulgaria in the First Tansimat Period – the Revolt in Nish /1841/ and Vidin /1850/. – *MES*, 11, 1975, No 2, 103-146.
- PURYEAR, V. J. England, Russia and the Straits Questions 1844-1856. Berkeley, 1931. 481 p.
- PURYEAR, V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East: A study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853. Stanford, 1935.
- RADU, P. ET D. ONCIULESCU. Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800. București, 1977. 336 p.
- REYCHMAN, J. Dzieje Turcji od konca XVIII wieku. Warszawa, 1970. 96 p.
- ROSANES, S. A. Divre Yeme Israel Betograma. T. 1. Tel Aviv, 1930.
- ROSANES, S. A. Histoire des Israélites de Turquie /Turquie, Serbie, Bulgarie, Bosnie, Albanie et Grèce / et de l'Orient – Syrie, Palestine, Egipte etc. T. 4. S., 1934.
- RUNCIMAN, S. Das Patriarchat von Konsantinopel. Vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum Griechischen Unabhängigkeitskrieg. München, 1970. 490 p.
- RUSEV, R. The Autobiography of Sofronij Vracanski. – In: *To honor R. Jakobson*. 3. The Hague etc., 1967, 1683-1692.
- SABRY, M. L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la Question d'Orient /1811-1849/. Paris, 1930.
- SADAT, D. R. Rumeli Ayanlari. The Eighteenth Century. – *JMH*, 44, 1972, No 4, 346-363.
- SAKĂZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin etc., 1929. IX, 294 p.
- ŠAROVA, KR. Les Bulgares dans la politique balkanique de l'émigration polonaise /1842-1843/. – *BHR*, 1974, No 3, 25-52.
- ŠAROVA, KR. La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIXe siècle. – *EH*, 7, 1975, 203-236.
- SCHÜTZ, E. Die europäische Allianzpolitik Alexanders I. und der griechische Unabhängigkeitskampf 1820-1830. Wiesbaden, 1975. VII, 153 p.
- ȘERBAN, C. Știri despre activitatea unor mesteșuguri și negustori bulgare. – In: *Omagi lui P. Constantinescu-Jași*. București, 1965.
- SHASHKO, PH. Bulgaria. A comment. – *Balkanistica*, 1, 1974, 68-74.
- Към статията на К. Н. Karpat. Ottoman relations with the Balkan nations after 1683.
- SHASHKO, PH. Bulgarian Literary and Learned Societies during the 1850's – 1870's. – *SEE*, 1, 1974, No 1, 1-33.
- SHAW, ST. J. Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III. 1789-1807. Cambridge, Mass., 1971. XIII, 535 p.
- SHAW, S. J. The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System. – *IJMES*, 6, 1975, No 4, 421-459.
- SHAW, S. J. Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: the Archives of Istanbul. – *IJMES*, 6, 1975, No 1, 94-114.
- SHKODRA, Z. Esnafet /korporatat/ në jetën qytetare ballkanike të shekujve XVII-XVIII. – *SiH*, 29, 1975, No 1, 157-182.
- SHUPP, P. F. The European Powers and the Near Eastern Question. 1806-1807. New York, 1931. 576 p.
- ŠIŠKOV, G. Petăr Beron /1798-1871/. Forscherdrang aus dem Glauben an die gesichtliche Sendung der Slawen. Meisenheim am Glan. 1971. 176 p.
- ŠIŠMANOV, IV. La Renaissance en Europe et en Bulgarie. – *MSI*, 6, 1929, No 2, 221-233.
- SKOWRONEK, J. Obóz Czartoryskiego a słowianie bałkańsky w czterdziestych-pięćdziesiątych latach XIX w. – *KH*, 82, 1975, No 2, 267-285.
- SKOWRONEK, J. Polytika bałkańska Hotelu Lambert /1833-1856/. Warszawa, 1976. 278 p.
- SPIESZ, A. Die orthodoxen Handelsleute aus dem Balkan in der Slowakei. – *BSI*, 9, 1968, No 2, 381-428.
- STAJNOVA, M. Fonction et emploi de l'expression „Bir akçe ve bir habba“ /pas d'akçe pas un seul grain/ dans quelques formules finales des documents officiels osmanoturcs. – *EB*, 1972, No 2, 110-114.

- STAN, A. L'organisation de la lutte de libération des peuples balkaniques dans les principautés roumaines pendant la phase Danubienne de la guerre de Crimée /1853-1854/. — *RRH*, 11, 1972, No 5, 833-841.
- STATKOV, D. Zwei vergessene Werke der bulgarischen Literatur vom Anfang des XIX. Jahrhunderts: Das „Büchlein“ der Mönche Nikifor und Jerotej und die Autobiographie des Gjuričin Kokale aus Lazaropole. — *SOF*, 36, 1977, 159-186.
- STAVRIANOS, L. S. Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century. — *JMH*, 29, 1957, No 4, 335-348.
- STEFANESCU, L. Les rapports économiques de la ville de Bucarest avec le Sud-est Européen pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle. — In: *I Congr. int. étud. balk. et Sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 4. S., 1969.
- STOANČEVIĆ, VL. Problemi saradnje balkanskih naroda u nacionalnooslobodilačkim pokretima u Turskoj u prvoj polovini XIX veka. — *JIC*, 8, 1969, No 4, 54-61.
- STOJANOV, M. Gemeinsame kulturelle Zusammenarbeit zwischen Bulgaren und Griechen in Plovdiv während der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. — In: *Cyrrillomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 139-148.
- SUČESKA, A. Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965. 278 p.
- SUČESKA, A. Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'Avârîz-i divânîye und die Tekâlîf-i örîfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts. — *SOF*, 27, 1968, 89-130.
- SUGAR, P. Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804. London, 1977. XVIII, 365 p.
- SÜHEYL-ÜNVER, A. Les épidémies de choléra dans les terres balkaniques aux XVIIe et XIXe siècle. — *EB*, 1973, No 4, 89-97.
- SVORONOS, N. Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956. 430 p.
- TAFTA, L. Intérêts commerciaux belges au Bas-Danube et dans la Mer Noire au milieu du XIXe siècle. — *RESEE*, 14, 1976, No 2, 253-261.
- TAMBORRA, A. Cavour e i Balcani. Torino, 1958. 501 p.
- TAMBORRA, A. Processo nazionale e lotta religiosa in Bulgaria; la politica di Cavour/1856-1861/. — *RSPI*, 1950, No 2, 255-267.
- TEMPERLEY, H. W. V. England and the Near East. The Crimea. London, 1936.
- TISCHENDORF, D. Über das System der Lehen in den moslemischen Staaten besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871.
- TODOROV, N. The City in the Bulgarian Lands from the Fifteenth to the Nineteenth Century. — In: *Bulgaria: Past a. Present*. Columbus, Ohio, 1975, 15-30.
- TODOROV, N. La différenciation de la population urbaine au XVIIIe s. d'après des registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse. — *StB*, 3, 1970, 45-62.
- TODOROV, N. La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe s. — *EH*, 1, 1960, 221-251.
- TODOROV, N. La participation des Bulgares à l'insurrection hététaïrisme dans les principautés danubiennes. — *EB*, 1, 1964, 69-96.
- TODOROV, N. La révolution industrielle en Europe occidentale et les provinces balkaniques de l'Empire Ottoman. Le cas bulgare. — In: *La révolution industrielle dans le Sud-Est européen — XIXe s.*, 1977, 139-162.
- TODOROV, N. Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman. — *RESEE*, 1, 1963, No 1-2, 103-136.
- TODOROVA, M. British and Russian Policy and the Reform Movement in the Ottoman Empire /30-ies – 50-ies of the 19th c./. — *EB*, 1977, No 3, 17-41.
- TODOROVA, M. The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests. — *EB*, 1973, No 4, 80-88.
- UZUNÇARŞILI, I. H. Darendeli İzzet paşa. — *Belleten*, 1964, No 110.
- UZUNÇARŞILI, I. H. Meşhur Rumeli ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoglu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa. — *TTK*, Ser. 7, 6, 1942.
- UZUNÇARŞILI, I. H. Osmanlı tarihi. 1. 2. Ankara, 1961. XXI, 639 p.
- VACALOPOULOS, A. A History of Thessaloniki. Thessaloniki, 1972.
- VACALOPOULOS, A. Traits communs de développement économique et social des peuples Balkaniques et du Sud-Est Européen à l'époque Ottomane. — *BSt*, 16, 1975, No 1, 154-175.
- VAKARELSKI, CHR. Ein bulgarischer Verfasser von Damaskini und das bulgarische Volksleben. — *SOEA*, 71, 1973, 72-79.
- VASIĆ, M. Martolosi u Jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. 287 p.
- VELICHI, C. Activitatea politica a emigratiei bulgare din Ţara Românească în primele două decenii ale secolului al XIX-lui. — *AUBsi*, 12, 1963.
- VELICHI, C. Aşezămintele coloniștilor bulgari din 1830. — *RSI*, 3, 1958, 117-135.
- VELICHI, C. Bulgares, Serbes, Grecs et Roumains dans le mouvement révolutionnaire de Braila de 1841. — *RSI*, 1958, No 1, 237-261.
- VELICHI, C. La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare /1762-1850/. Bucarest, 1970. 280 p.
- VELICHI, C. Emigrarea bulgarilor în Ţara Românească în timpul Războiului Ruso-turc din 1806-1812. — *RSI*, 8, 1963, 27-55.
- VELICHI, C. Emigrarea bulgarilor din Sliven în Ţara Românească în anul 1830. — *RSI*, 10, 1964, 289-314.
- VELICHI, C. Emigrări la nord și la sud de Dunare în perioada 1828-1834. — *RSI*, 11, 1965, 67-116.
- VELICHI, C. Mișcările revoluționare de la Braila din 1841-1843. București, 1958. 429 p.
- VELICHI, C. Précisions et données inédites au sujet du capitaine Georges Mamartchov Buiukliu. — *RESEE*, 12, 1974, No 1, 103-120.
- VELICHI, C. Stiri și document inedite asupra mișcării revoluționare de la Braila din 1841. — *RSI*, 5, 1952, 85-119.
- VERNADSKII, G. Alexander Ier et le problème slave pendant la première moitié de son régime. — *RES*, 7, 1927, No 1-2, 94-111.
- VIANU, AL. Les événements des Balkans et les négociations russo-turques de l'année 1802. — *RSI*, 9, 1963, 483-504.
- WITTEK, P. The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938.
- ZINKEISEN, J. W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. 1-7. Hamburg, 1840, Gotha, 1854-1863. Repr. Darmstadt, 1963.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

АДМ	Архив на държавните мини. София	Бълг. възраждане и Русия	927—1927. Т. 1. С., 1930
Април. вѣст. 1876—1966	Априлското въстание 1876—1966. Доклади и изказвания на юбилейната научна сесия в София. С., 1966	Бълг.-герм. отн. и връзки	Българското възраждане и Русия. С., 1981
АССМ	Архив на Селскостопанския музей. София	Бълг. нация през Възраждането	Българо-германски отношения и връзки. Т. 3. С., 1981
Бакалов, Г. Избр. произв.	Бакалов, Георги. Избрани произведения. С., 1953	В	Българската нация през Възраждането. С., 1980
БалкП	Балкански преглед. София	В памет на М. Димитров	Векове. София
БВИПИД	Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т.1. С., 1977	В чест на Д. Косев	В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания върху българското възраждане. С., 1974
БВМ	Българска военна мисъл. София	В чест на Хр. Христов	В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974
БЕ	Български език. София		В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976
БЕтн	Българска етнография. София	ВЕ	Вестник Европы. СПб.
БИ	Балканские исследования. Москва	ВИ	Вопросы истории. Москва
БИБ	Българска историческа библиотека. София	ВИС	Военно-исторически сборник. София
БИС	Балканский исторический сборник. Кишинев	ВЛУсиял	Вестник Ленинградского университета. Серия история, язык и литература. Ленинград
БМ	Българска мисъл. София		Вестник Московского университета. Серия история. Москва
БМз	Българска музика. София		Вопросы новой и новейшей истории стран ближнего Востока. Тбилиси, 1975
Богоров, Ив. Избр. съч.	Богоров, Ив. Избрани съчинения. С., 1940	ВМУси	Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1—3. М., 1964—1974
БП	Български преглед. София	Вопр. новой и новейшей ист. стран ближнего Востока	Гандев, Х. Проблеми на Българското възраждане. Трудове върху общественоекономическото развитие на България от средата на
БС	Българска сбирка. София	Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы	
БСБ	Библиотека Славянска беседа. София		
Бурмов, А. Избр. произв.	Бурмов, А. Избрани произведения. Т. 2. София, 1974		
Бълг.-рум. връзки и отн.	Българо-румънски връзки и отношения. Т. 1. С., 1965		
Бълг.-рум. лит. взаимоотно. XIX в.	Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в. С., 1980		
България 1000 г.	България 1000 години.		

*В библиографията и бележките.

ГББИ	XVII до 70 години на XIX в. С., 1976 Годишник на Българския библиографски институт. София	ГСУфкнф	Годишник на Софийския университет. Факултет класически и нови филологии. София
ГВТУ—В.	Годишник на Висшето търговско училище — Варна	ГСУфлф	Годишник на Софийския университет. Философски факултет. София
ГВУССН—В.	Годишник на Висшето училище за стопански и социални науки — Варна	ГСУфсф	Годишник на Софийския университет. Факултет славянски филологии. София
ГВФСИ—Св.	Годишник на Висшия финансово-стопански институт — Свищов	ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ГДА	Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. София	ДБИ	Документи за българската история. Т. 2; Т. 3. Ч. 1; Т. 5. Ч. 1. С., 1932—1948
ГЕИ	Гласник Етнографског института. Београд	„Дранг нах Остен“ и ист. разв. стран Центр., Вост. и Юго-Вост. Европы	„Дранг нах Остен“ и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. М., 1967
ГЗМБХ	Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Сарајево	ДСИИ	Доклады и сообщения Института истории АН СССР. Москва
ГЗффу—Ск.	Годишен зборник. Филозофски факултет на универзитетот. Скопје	ЕЛ	Език и литература. София
ГИНИ—Ск.	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје	Еленски сб.	Еленски сборник. С., 1968
ГМП	Годишник на музеите Пловдив	Еленски сб.	Еленски сборник. 1. Описание на гр. Елена и Еленско. 2. Обществено-исторически, културно-просветен и живописен очерк. С., 1931, 1938
ГНМ	Годишник на Народния музей. София	Етногенезис и култ. насл. бълг. народ	Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971
ГОКПОЕ	Годишник на Обществена-та културно-просветна организация на евреите в НРБ. София	ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. СПб.
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей. Пловдив	ЗбДНМС	Зборник за друштвене науке Матице српске. Нови Сад
ГрСАН	Грађа Српске академије наука. Београд	ЗБИЈКСН	Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Београд
ГСАН	Глас Српске академије наука. Београд	ЗБОСК	Записки Бессарабского областного статистического комитета. Кишинев
ГСвУ	Годишник на Свободния университет. София	ЗТ	Задружен труд. София
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София	И	Историја. Скопје
ГСУик	Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри. София	ИАНМССРсон	Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общ. наук. Кишинев
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София	ИАрхи	Известия на Архивния институт. София
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София	ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ГСУофо	Годишник на Софийския университет. Официален отдел. София	ИБИ	Известия на Биологическия институт. София
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София	ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
		ИБМ	Известия на българските музеи. София
		ИВАД	Известия на Варненското

ИВИД	археологическо дружество. Варна Известия на Военноисторическото дружество. София	ИНБ „КМ“ БСУ „КО“	библиотека „Кирил и Методий“. София Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и Библиотеката на Софийския университет „Климент Охридски“. София
ИВИМ	Известия на Военноисторическия музей. София	ИНВИМ	Известия на Националния военноисторически музей. София
ИВИНД	Известия на Военноисторическото научно дружество. София	ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София
ИГЛ	Исторически гласник. Београд	ИНИИО	Известия на Научноизследователския институт по образованието „Т. Самодумов“. София
ИДА	Известия на държавните архиви. София	ИНМ—В.	Известия на Народния музей — Варна
ИДБ „ВК“	Известия на Държавната библиотека „В. Коларов“ — София	ИНМ—К.	Известия на Народния музей — Коларовград /Шумен/
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей. София	ИНМ—Р.	Известия на Народния музей — Русе
Из	Изкуство. София	ИНМ—Ш.	Известия на Народния музей — Шумен
Из ист. търговията в бълг. земи XV—XIX в.	Из история на търговията в българските земи XV—XIX в. С., 1978	ИОИМ—ВТ.	Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново
Изсл. в чест М. Арnaudов	Изследвания в чест на акад. Михаил Арnaudов. Юбилеен сборник. С., 1970	ИОРЯС	Известия Отделения руского языка и словестности. СПб.
Изсл. в чест М. Дринов	Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960	ИП	Исторически преглед. София
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София	ИС	Илюстрация светлина. София
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София	ИСиффСУ	Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет. София
ИИВИ	Известия на Института за военна история. София	ИСССР	История СССР. Москва
ИИГА	Известия на Института по градоустройство и архитектура. София	ИССФУ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София
ИИД	Известия на Историческото дружество. София	Ист. культ., этногр. и фольклор, слав. нар. VII Междунар. съезд славистов	История, култура, етнография и фольклор славянских народов. VII Международный съезд славистов. М., 1973
ИИИ	Известия на Института по история. София	ИТНИ	Известия на Тракийския научен институт. София
ИИИЗИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София	ИЧ	Исторически часопис. Београд
ИИЛ	Известия на Института за литература. София	ЈФ	Јужнословенски филолог. Београд
ИИМуз	Известия на Института за музика. София	КМ	Коммунист Молдавии. Кишинев
ИИП	Известия на Института по педагогия. София	І Конгр. БИД. София, 1970	Първи конгрес на Българското историческо дружество. София, 1970. Т. 1. С., 1972
ИИПН	Известия на Института за правни науки. София	КСИС	Краткие сообщения Института славяноведения. Москва
ИИФ	Известия на Института по философия. София		
ИМБИ	Известия на Микробиологическия институт. София		
ИМФАНСССР	Известия Молдавского филиала АН СССР. Кишинев		
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България. София		
ИНА	Известия на научния архив — БАН. София		
ИНБ „КМ“	Известия на Народната		

ЛБКД	Летопис на Българското книжовно дружество. София	ПСнБКД	Руско-български сборник. С., 1929
ЛИ	Литературна история. София	Р	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила
ЛИБИ	Латински извори за българската история. Състав. К. Телбизов. /Ръкопис/	Г. С. Раковски. Възгледи, дейност, живот	Родина. София
ЛМ	Литературна мисъл. София	РВМ	Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност, живот. Т. 2. Документални материали. С., 1968
Лет	Летоструй. София	РН	Рад Војвођанских музеја. Нови Сад
М	Минало. София	Родоп. сб.	Родопски напредък. София
Мк	Македония. София	РС	Родопски сборник. 1, 3, 4. С., 1965; 1972; 1976
МКП	Македонски преглед. София	Сб. В. Н. Златарски	Русская старина. СПб.
МПК	Музеи и паметници на културата. София	Сб. Калоферска дружба	Сборник В. Н. Златарски. С., 1925
Нар	Народностопански архив. София	Сб. Л. Милетич	Сборник Калоферска дружба. 1. С., 1908
НВр	Ново време. София	Сб. Л. Милетич	Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност /1886—1911/. С., 1912
НДВШин	Научные доклады Высшей школы. Исторические науки. Москва	Сб. в памет А. Бурмов	Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му 1863—1933. С., 1933
НЗЛДУ	Наукові записки Львівського державного университета. Львів	Сб. Пловд. митрополит Максим	Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973
НЗХДПіс	Наукові записки Харківського державного педагогического інститута. Исторична серия. Харків	Сб. Солун	Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максим по случай 80 години от рождението му. С., 1931
НП	Народна просвета. София	Сб. 100 г. Заверата 1835 г.	Сборник Солун. С., 1934
НПР	Научен преглед. София	СбБАН	Сборник по случай стогодишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935
Одринският мир 1829 г. и балк. народи	Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981	СБИД	Сборник на Българската академия на науките. София
ОП	Отец Паисий. София	СбНУНК	Списание на Българското икономическо дружество. София
Паисий Хилендарски и неговата епоха	Паисий Хилендарски и неговата епоха /1762—1962/. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска. С., 1962	Св	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
ПБПр	Полско-български преглед. София	СВ	Светлина. София
Петканова-Тотева, Д. Хилядолетна литература	Петканова-Тотева, Д. Хилядолетна литература. Студии за развитието на българ. лит. от Кирил и Методий до Софроний Врачански. С., 1974	Сер	Советское востоковедение. Москва
ПИСАН	Посебна издања Српске Академије наука. Београд	Сл	Сердика. София
Пламъкът на Солунския светилник	Пламъкът на Солунския светилник. Сборник от статии, спомени, документи и др. материали по случай 90-год. от създаването на Солунската българска мъжка гимназия и 50-год. от съществуването ѝ в Благоевград. С., 1970	Слав. архив	Славяни. София
Пробл. на Бълг. възраждане	Проблеми на Българското възраждане. С., 1981	СлГ	Славянский архив. Сборник статей и материалов. М., 1959; 1962
Прослава на Освободителната война 1877—1878 г.	Прослава на Освободителната война 1877—1878 г.	СНРСРГУ	Славянски глас. София
		СНРЯПИ	Сборник научных работ студентов Ростовского государственного университета. Ростов на Дону
			Сборник научных работ Ярославского педагогического института. Ярослав

СовС	Советское славяноведение. Москва		тут истории АН СССР. Москва
СОРЯС	Сборник Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. Ленинград	УЗСГПИ	Ученые записки Ставропольского государственного педагогического института. Ставрополь
Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы	Социальная структура общества в XIX в. страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1982	УЗТГПИин	Ученые записки Тульского государственного педагогического института. Исторические науки
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София	УЗХДУтіф	Учені записки Харківського державного університета. Труды Историчного факультету. Харків
ССКА	Споменик Српске К. академије. Београд	УЗЯПИ	Ученые записки Ярославского педагогического института. Ярославль
100 г. от учредяването на Бълг. екзархия	100 години от учредяването на Българска екзархия. С., 1971	УПр	Училищен преглед. София
СФ	Славянска филология. София	Чипровци. 1688—1968	Чипровци. 1688—1968. Материали от научната сесия по случай 280 год. на Чипровското въстание. С., 1971
ТВИИ „КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“. София	Шишманов, Ив. Избр. съч.	Шишманов, Иван. Избрани съчинения. Т. 1 С., 1965
ТВИНС—В.	Трудове на Висшия институт за народно стопанство — Варна	Юб. кн. Жеравн. ч-ще „Единство“	Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство“. С., 1921
ТВИИ „ДБ“	Трудове на Висшия икономически институт „Д. Благоев“ — Варна	Юб. сб. бълг. нар. ч-ще „Зора“ — Сливен	Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ — Сливен. С., 1910
ТВТУ „КМ“	Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. София	Юб. сб. 25 г. първия выпуск „Април. гимн.“	Юбилеен сборник 25 г. от първия выпуск на „Априловска гимназия“. Пловдив
ТИБИ	Турски извори за българската история. Т. 5—6. С., 1970—1977	Юб. сб. Копривщица 1837—1937	Юбилеен сборник Копривщица. 1837—1937. 1—2. С., 1926—1937
ТИИПБЗ	Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1. С., 1961	Юб. сб. 50 г. бълг. журн.	Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика. С., 1894
ТИЭ	Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва	Юб. сб. 35 г. Разгр. ч-ще „Развитие“	Юбилеен сборник по случай 35-год. на Разградското читалище „Развитие“. 1869—1904. С., 1904
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Москва	АНА	Acta historica artium. Budapest
Тр	Тракия. Пловдив	АHR	American Historical Review. New York
УЗГГУ	Ученые записки Горьковского государственного университета. Горький	АИПН	Anuarul Institutului de istorie națională. Cluj
УЗИВ	Ученые записки Института востоковедения. Москва	АО	Archiv orientální. Praha
УЗИС	Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва	АÖG	Archiv für österreichische Geschichte. Wien
УЗИИЯЛ	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. Кишинев	ASPh	Archiv für slavische Philologie. Berlin
УЗКГУ	Ученые записки Кишиневского государственного университета. Кишинев	AUBsi	Analele Universității București. Ser. istorie. București
УЗКПИ	Ученые записки Казанского педагогического института. Казань	BAIESEE	Bulletin de l'Association internationale d'études du Sud-Est européen. Bucarest
УЗНИИ	Ученые записки по новой и новейшей истории. Инсти-	Balc	Balkanica. Beograd
		Balkanistica	Balkanistica. Occasional papers in South-East Euro-

<i>Belletin</i>	pean studies. Ann Arbor, Mich.	<i>IÜIFM</i>	Istanbul Üniversitesi İntisat Fakültesi Mecmuası. Istanbul
<i>BHR</i>	Belletin Türk, tarih kurumu. Ankara	<i>JCEA</i>	Journal of Central European affairs. Boulder, Colo
<i>BSt</i>	Bulgarian historical review. Sofia	<i>JEH</i>	Journal of economic history. New York
<i>Bulgaria. Past a. Present</i>	Balkan studies. Thessaloniki Bulgaria. Past and Present. Studies in history, literature, economics, music, sociology, folklor and linguistics. Proceedings of the First international conference on Bulg. studies held at the Univ. of Wisconsin. Madison, May 3–5 1973. Ed. Th. Butlet. Columbus, Ohio, 1976.	<i>JGOE</i>	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. München
<i>CASS</i>	Canadian-American Slavic studies. Toronto	<i>JGSLE</i>	Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin
<i>I Congr. int. étud. balk. et Sud-est europ. Sofia, 1966. Act.</i>	I Congrès international d'études balkaniques et Sud-est européennes. Sofia, 1966. Act. 4. S., 1969	<i>JGUdSSRvdLE</i>	Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Berlin
<i>I Congr. int. étud. balk. et Sud-est europ. Sofia 1966. Rés. comm. délégal. roumaine</i>	I Congrès international d'études balkaniques et Sud-est européennes. Sofia, 1966. Résumés des communications de la délégation roumaine. Bucarest, 1966	<i>JIC</i>	Jugoslovenski istoriski časopis. Beograd
<i>II Congr. int. étud. Sud-est europ. Athènes, 1970</i>	II Congrès international d'études du Sud-est européen. Athènes 1970. Act. 2. Athènes, 1972	<i>JMH</i>	Journal of modern history. Chicago
<i>Deutsch-Slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahr hunderten</i>	Deutsch-Slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Ges. Aufsätze Eduard Winter zum 60. Geburtstag dargebraht. Berlin, 1956	<i>JRMP</i>	Jugoslovenska revija za međunarodno pravo. Beograd
<i>EB</i>	Etudes balkaniques. Sofia	<i>KH</i>	Kwartalnik historyczny. Krakow
<i>EEQ</i>	East European quarterly. Boulder. Colo	<i>MES</i>	Middle East studies. London
<i>EH</i>	Etudes historiques. Sofia	<i>MSI</i>	Monde slave. Paris
<i>Er</i>	Ergon. Athine	<i>NSI</i>	Narodna starina. Zagreb
<i>Ethnogenese u. Staatsbildung in Südosteuropa</i>	Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa. Beiträge des Südosteuropa – Arbeitskreise der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum III. Internationale Südosteuropa Kongress der AIESEE. Bukarest, 4. – 10. 9. 1974. Hrsg. K.-D. Grothusen. Göttingen, 1974	<i>ÖO</i>	Österreichische Osthefte. Wien
<i>GDIBH</i>	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo	<i>POF</i>	Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Sarajevo
<i>GIDBH</i>	Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo	<i>PSI</i>	Pamiętnik słowiański. Krakow
<i>GZM-S.</i>	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N. Ser. Sarajevo	<i>RES</i>	Revue des études slaves. Paris
<i>HJ</i>	Historical journal. London	<i>RESEE</i>	Revue des études Sud-Est Européennes. Bucarest
<i>IJMES</i>	International journal of Middle East studies. London	<i>La révolution industrielle dans le Sud-Est européen – XIX-e s.</i>	La révolution industrielle dans le Sud-Est européen – XIX-e s. Rapports présentés au Colloque international de la Commission de l'AIESEE sur l'histoire social et économique. Hamburg, 23–26 mars. 1976. S., 1977
		<i>RH</i>	Revue historique. Paris
		<i>RHSEE</i>	Revue d'histoire Sud-Est européenne. Bucarest
		<i>RI</i>	Revista de istorie. București
		<i>RO</i>	Rocznik orientalistyczny. Warszawa
		<i>RRH</i>	Revue roumaine d'histoire. Bucarest
		<i>RS</i>	Ricerche slavistiche. Roma
		<i>RSI</i>	Romanoslavica. București
		<i>RSPI</i>	Rivista di studi politici internazionali. Firenze
		<i>RT</i>	Revue de Transylvanie. Cluj
		<i>SAW-W.</i>	Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften in Wien
		<i>SEE</i>	Southeastern Europe. Pittsburgh

<i>SEER</i>	Slavonic and East European review. London	<i>SlRI</i>	Studii. Revista de istorie. Bucureşti
<i>SIR</i>	Slavic review. New York	<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu. Ankara
<i>SOEA</i>	Südosteuropäische Arbeiten. München	<i>TV</i>	Tarih vesiklari. Ankara
<i>SOEJ</i>	Südosteuropa Jahrbuch. München	<i>WZKM</i>	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien
<i>SOF</i>	Südost-Forschungen. München	<i>ZG</i>	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin
<i>Spot</i>	Spomenica. Zemun	<i>ZOEG</i>	Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Berlin
<i>StB</i>	Studia balcanica. Sofia	<i>ZS</i>	Zeitschrift für Slavistik. Berlin
<i>StH</i>	Studime historike. Tiranë		

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

<i>АВПР</i>	Архив внешняя политика России. Москва	<i>ОДА—Толбухин</i>	манастир
<i>АИИ БАН</i>	Архив на Историческия институт при БАН. София	<i>ОИМ—Враца</i>	Окръжен държавен архив. Толбухин
<i>ДАСРС</i>	Државни архив СР Србије. Београд	<i>ЦГВИА</i>	Окръжен исторически музей — Враца
<i>НА БАН</i>	Научен архив БАН	<i>ЦГИА</i>	Центральный государственный военно-исторический архив. Москва
<i>НБИВ ОР</i>	Народна библиотека „Иван Вазов“ — Пловдив. Отдел ръкописи	<i>ЦГИАЛ</i>	Центральный государственный исторический архив. Москва
<i>НБКМ БИА</i>	Народна библиотека „Кирил и Методий“. Български исторически архив	<i>ЦДИА</i>	Центральный государственный исторический архив. Ленинград
<i>НБКМ ОО</i>	Народна библиотека „Кирил и Методий“. Ориенталски отдел	<i>АМАЕР</i>	Централен държавен исторически архив. София
<i>НИАИМ БАН</i>	Научно-исторически архив на Института за музикознание — БАН	<i>ВА</i>	Archives du Ministère des affaires étrangères. Paris
<i>НМРМ</i>	Национален музей Рилски	<i>BFL</i>	Basvekalet Arşivi. Istanbul
			Budapest Fövaros Levéltara.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ V

Автори:

РАШЕЛ АНГЕЛОВА, МАРИЯ ВЕЛЕВА, НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ, СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ, СТЕФАН ДОЙНОВ, НАДЕЖДА ДРАГОВА, НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ, ЗИНА МАРКОВА, ВЕРА МУТАФЧИЕВА, ВИРЖИНИЯ ПАСКАЛЕВА, РУМЯНА РАДКОВА, НИКОЛАЙ ТОДОРОВ, ХРИСТО ХРИСТОВ

Редакционна колегия:

НИКОЛАЙ ТОДОРОВ /отг. редактор/, СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ, ВИРЖИНИЯ ПАСКАЛЕВА

Редактори на научния апарат и библиография:

ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ и КРЪСТИНА ГЕЧЕВА

Редактор на показалците ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица ВАЛЕНТИНА МИНЧЕВА

Съставител на библиографията КРЪСТИНА ГЕЧЕВА

Съставител на показалците ЛИЛИЯ РАДКОВА

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Художници-оформители: ДАНАИЛ ДОНКОВ и ТОДОР ВАРДЖИЕВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ ВАСИЛЕВ

Фотоилустрации ХРИСТО ЙОНКОВ

Подбор на илюстрациите: ТОДОР ВАРДЖИЕВ, МАРИЯ ВЕЛЕВА, СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ, ХРИСТО ЙОНКОВ, ВИРЖИНИЯ ПАСКАЛЕВА, ПЕНКО ПУНТЕВ, НИКОЛАЙ ТОДОРОВ

Фотографи: ВЕРГИЛИЙ АТАНАСОВ, ОГНЯН БОРИСОВ, ХРИСТО ДЕРМЕНДЖИЕВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, МИХАИЛ ЕНЕВ, ХРИСТО ЙОНКОВ, ВЕНКО МИТЕВ, АНАТОЛИ МИХАЙЛОВ, СТЕФАН МИХАЙЛОВ, ДИМИТЪР ТЕНЧЕВ, ПЕТЪР ФРАНЦ

Музейни експонати и архивни илюстрации предоставиха: Министерството на външните работи, Комитетът за култура, Националният исторически музей, Националният воен-

Върху обложката: Шествие с чудотворната икона на Бачковския манастир. Стенопис от Захари Зограф на външната страна на игуменарницата на манастира /1840/. Детайл

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ XVIII – СРЕДАТА НА XIX В.

ноисторически музей, националният музей „Рилски манастир“, Националният етнографски музей към БАН, Националният църковен историко-археологически музей в София, Музеят на София, окръжните исторически музеи в Благоевград, Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Габрово, Пазарджик, Пловдив, Сливен, Смолян, Шумен, градските исторически музеи в Банско, Белоградчик, Елена, Жеравна, Калофер, Карлово, Копривщица, Самоков, Севлиево, Троян, Трявна, музеите на Бачковския и Троянския манастир, Националната художествена галерия в Пловдив, Народната библиотека „Кирил и Методий“, Научният архив на БАН, Научният архив на Института по история при БАН, Историческият музей в Москва, Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, Институтът за руска литература при АН СССР в Ленинград, Централният военноморски музей в Ленинград, Архивът по външната политика на Русия в Москва, Бенаки музей в Атина, Библиотеката „Генадион“ в Атина, Военният архив в Стокхолм

Въздушни снимки СТЕФАН МИХАЙЛОВ със съдействието на Министерството на вътрешните работи

Карти:

Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Институт по картография — редактор ВАСИЛКА КАМБУРОВА, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ, ул. „Акад. Г. Бончев“

Редактор ВАЛЕНТИНА МИНЧЕВА

Художествен редактор ДАНАИЛ ДОНКОВ

Технически редактор СТЕФАН РАНГЕЛОВ

Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА

Полиграфическо изпълнение ДП „Балкан“, бул. „В. И. Ленин“ 113

Фотонабор НИКОЛАЙ КЮЧУКОВ, ИВАН ГЕОРГИЕВ /ръководител/

Цветоотделяне ГЕОРГИ МАРИНКОВ, АЛЕКСАНДЪР КОЛЕВ; ретуш ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА; монтаж ИСКРА КОЙНОВА, ВИЛИ СМОКОВА /ръководител/

Печат: ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, АТАНАС КАРАМАТОВ, МИЛЬО ТРАЙКОВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ, ГРИГОР ЕВГЕНИЕВ /ръководител/

Подвързана ДПК „Димитър Благоев“, бул. „В. И. Ленин“, 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 8262. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 10.1.1985 Г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 620/950 ММ. ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 ММ. ХАРТИЯ ХРОМОВА ПОЛУМАТ 135 Г/М² ОТ ZANDERS — АВСТРИЯ. ШРИФТ TIMES, 452—55, 452—56, 452—57. ПЕЧАТ ОФСЕТОВ 4+2+1. ТИРАЖ 50 000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 70. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 81,62.

28 9531499939
0618—12—85

Цена 18 лева

